

Tale yolları

Nikolay Zenkoviç

Heydər
ƏLİYEV

T a l e y o l l a r ı

Redaktor: **Vasif Kərimov**
Tərcümə edənlər: **Sofiya Əbdürrəhmanova,**
Hafiz Babayev

Müəllif kitabın Azərbaycan dilində nəşri ilə bağlı işlərin təşkilinə görə Rizvan Vahabova minnətdarlığını bildirir.

Zenkoviç N.

Z14(07) Heydər Əliyev. Tale yolları – Bakı. "Azərbaycan" nəşriyyatı, - 2007. - 608 sah.

ISBN 9952-33-008-1

Nikolay Zenkoviç müasir Rusiyada ən məşhur və maraqlı tarixi araşdırmaçılar müəllifidir. Yeni əsərində o, qeyri-adi ilahi qüvvə ilə cəlb edən Heydər Əliyev şəxsiyyətinə müraciət etmişdir. Vaxtilə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü olan H.Əliyev sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra müasir Azərbaycanın Prezidenti və əslində banisi olmuşdur. Bu görkəmli siyasətçinin və dövlət xadiminin adı ömründə fəlsəfələri dolaşmaqdadır.

Heydər Əliyevin Nikolay Zenkoviç tərəfindən qələmə alınmış həyat və tale yolu öz bənzərsizliyi ilə insanı valeh edir. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun keçmiş üzvlüyünün dünyabaxışındakı təkamülün – onun uzaq və yabançı qırmızı ulduzdan ayrılıb, tədricən doğma ayparaya qovuşmasının səbəblərinə müəllifin baxışı xüsusilə fərqlidir.

484000000 - 014(07)
M 670(07) - 2007 Sifarişlə

- © Zenkoviç N., 2007.
- © ООО "Яуза" nəşriyyatı, 2007.
- © ООО "Ексмо" nəşriyyatı, 2007.
- © "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2007.

ISBN 9952-33-008-1

HEYDƏR ƏLİYEV LƏ ÜÇ GÖRÜŞ

Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini Heydər Əliyevlə ilk görüşüm 1986-cı ilin sentyabr ayında Kremldə olmuşdur. O dövrdə mən Sov.İKP MK-də işləyirdim və Novorossiysk yaxınlığında baş vermiş faciə ilə əlaqədar nazirlik və baş idarələrin, sənaye və nəqliyyat müəssisələrinin rəhbərlərinə Sov.İKP MK-nın və Sovet hökumətinin müraciətinin mətninin hazırlanması üçün məsul şəxs təyin edilmişdim.

O vaxt Semes buxtasında "Pyotr Vasyov" yük gəmisi "Admiral Naximov" teploxodu ilə toqquşmuşdu. Gəmilər aralaşa bilməmiş və fəlakət qaçılmaz olmuşdu. Bu dəhşətli hadisə 1986-cı il avqustun 31-də baş vermişdi.

"Admiral Naximov" gəmisində 1234 adam varmış – 888 sərnəşin və 346 nəfər heyət üzvü. Toqquşmadan sonra teploxod batmışdı. Gəmi 5-7 dəqiqə suyun üzündə qala bilmişdi. 836 nəfər xilas edilmişdi. Qalanları həlak olmuşdu.

Heydər Əliyev qəzaya və çoxsaylı insan tələfatına gətirib çıxarmış səbəbləri və şəraiti araşdıran hökumət komissiyasına rəhbərlik edirdi. Avqustun 31-dən sentyabrın 1-nə keçən gecə o, Vnukovo-2 hökumət aeroportundan Novorossiyskə, faciə yerinə yollanmışdı. On dörd gün orada qalmış, hadisənin bütün təfəsilatını şəxsən özü öyrənmişdi.

Səbəblər həmişəki idi: səhlənkarlıq, məsuliyyətsizlik, başısoyuqluq.

Siyasi Büronun iclasında qərara alınmışdı ki, müqəssirlər barəsində ciddi tədbirlər görülsün. Eyni zamanda, rəhbər işçilərə müraciət etmək, onları tabeliklərində olan strukturlarda intizamın vəziyyətini təhlil etməyə, Novorossiysk faciəsindən ibrət dərsi götürməyə çağırmaq zəruri sayılmışdı.

Hazırladığımı müraciətin mətnini Heydər Əliyev diqqətlə oxudu. Sonra düzəlişlər etməyə başladı. Bu, mənə qeyri-adi göründü. Adətən, onun səviyyəsində olan rəhbərlər qollarını çırmayıb mətnin üzərində işləməyi, üstəlik, mətnə bütöv cümlələr əlavə etməyi özlərinə rəva görməzdilər. Heydər Əliyev isə mənim cümlələrimi söylə pozub yenidən yazır, mətni gücləndirir, MK-nın sahə şöbələrinin sirdiqləri istehsalat terminlərini və digər texniki məhumları ataraq ona siyasi ahəng verirdi.

Etiraf edirəm ki, onun məsləhəyə bu cür yanaşması xoşuma gəldi. İş çox vaxt aparmadı. Bir saatdan sonra düzəlişlər edilmiş və tamamlanmış, elə orada, katiblikdə yenidən makinada yazılmış mətnə Heydər Əliyev viza qoydu. Müraciət Siyasi Büronun iclasında bəyənilədi və Sov.İKP MK-nın İnformasiya bülletenində dərc edildi.

Bu hadisədən on altı il keçdi və mən Heydər Əliyevlə yenidən görüşəsi oldum.

2002-ci ilin yazıdır. Rusiya Federasiyası Federal Məclisi Federasiya Şurasının nümayəndə heyəti Bakıdadır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində, Slavyan Universitetində görüşlərimiz olub. Xəbər verirlər ki, günortadan sonra nümayəndə heyətini Prezident Heydər Əliyev qəbul edəcəkdir.

Prezident sarayına gəlirik. Heydər Əliyev Rusiyanın nümayəndə heyətini salamlayır. Yenə o vaxtkı kimi

bərk-bərk əlimi sıxır, həmin ki kimi diqqətli, iti nəzərlə gözlərimə baxır.

– Biz ki tanış! – deyir mənə. – Doğrudur, görüşümüz kədərli hadisə ilə bağlı idi...

Necə də güclü yaddaşı vardı! O, Kremldəki kabinetində birgə keçirdiyimiz bir saati unutmamışdı! Neçə-neçə başqa görüşlər, tanışlıqlar, yanına gəlib-gedənlər olmuşdu. Amma mənə yadında saxlamışdı...

Əlbəttə, mən çox məmnun olmuşdum. Həm ona görə ki, belə bir insan mənə hafizəsindən çıxarmamışdı, həm də bunu bütün Rusiya nümayəndə heyətinin və heyətə rəhbərlik edən parlamentin yuxarı palatası sədrinin yanında qeyd etmişdi. Heydər Əliyev mahir psixoloq, insan qəlbinin dərin bilicisi idi.

Heydər Əliyevlə üçüncü görüşüm 2005-ci il dekabrın 12-də Bakıda oldu. Mən artıq dövlət qulluğunda deyildim. Heydər Əliyevi Fəxri xiyabandakı xatirə kompleksində Azərbaycan xəritəsinin fonunda gördüm... Daşdan yonulmuşdu, elə bil, canlı idi.

O gün mən onun xatirəsini yad etməyə gəlmiş sonsuz insan selini seyr edərkən Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün kim olduğunu anladım. Elə o gündən onun özü və zamanəsi haqqında öz sözümlü demək fikrinə düşdüm.

Birinci fəsil

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ Sov.İKP

«Nəzərinizə çatdırıram ki, mən Sov.İKP-dən çıxmaq qərarına gəldim...»

İndiyədək kağızın üstü ilə qətiyyətlə hərəkət edən qələm birdən-birə dayandı. Elə bil, «SSRİ Nazirlər Kabinetinin partiya təşkilatına» başlığını çətinlik çəkmədən yazan o deyildi. İlk sətirdən sonra duruxdu. Qələm kağızın hamar səthindən aralandı və havada asılı qaldı.

Naxçıvanda kiçik mənzildə sadə bir masanın arxasında əyləşən şəxs qələmi vərəqin üstünə qoydu və köksünü ötürdü. Daha yazmağa heyi qalmamışdı. Kədərli düşüncələr bir-birini qovur, qarışıb dolaşıq düşür, hərkiyib möhkəm bir yumağa çevrilirdi. Qəm yumağına...

Dodaqları qurumuşdu. Yayın бүркüsündən idimi, yoxsa qəlbini didən iztirablardan?.. Əyləşdiyi köhnə stuldan qalxdı, dar qutuya oxşayan dəhlizə keçdi, soyuq su içdi, amma toxtaya bilmədi. Deməli, iş susuzluqda deyilmiş. Səbəbi keçirdiyi həyəcəndə, mənəvi əzabda axtarmaq lazım imiş.

Masanın arxasına qayıdıb yazdığını bir də oxudu: «...Sov.İKP-dən çıxmaq qərarına gəldim...» Xəyal onu 1943-cü ilin sərt günlərinə apardı. Gəncdir, iyirmi yaşı var. Partiya üzvlüyünə namizəd qəbul olunması üçün ərizə yazır. Sevincindən özünə yer tapa bilmir, axı, taleyini möhtəşəm və qeyri-adi bir qüvvə ilə bağlayır. O vaxt heç onun ağlına gələrdimi ki, yarım əsr sonra bax

belə bir müraciət yazmalı olacaqdır. Yox, bunu ən qorxulu yuxusunda da görə bilməzdi.

Müraciəti yazan şəxs hansısa sıravi, şüursuz partiyaçı olsaydı, nə vardı ki, hərçənd belələrinin bu məzmununda müraciətlərinə rast gələ bilməzdin, şüursuzları, adətən, partiya orqanlarının təşəbbüsü ilə xaric edirdilər. Elə onun tək-cə vəzifələrini sadalamaq adamın nəfəsini kəsir – Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, iri respublika partiya təşkilatının uzun illər rəhbəri, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini, Sov.İKP-nin silahlı dəstəsi olan DTK-nın generalı.

Amma indi Siyasi Büronun keçmiş üzvü, SSRİ Hökuməti Sədrinin keçmiş birinci müavini...

Yazı masasının arxasında əyləşən şəxs acı-acı gülümsədi. Gərgin fikirlər onu əldən salır, əsas mətləbin üstünə gəlməsinə imkan vermir.

Bu hərəkəti necə izah edəcək? Qorbaçovdan inciməsi iləmi? «Dəbə» uyğunlaşması, yəni «rəhbər və istiqamətverici» partiyadan ümidini kəsməsi iləmi? Yoxsa dəyərləri yenidən qiymətləndirməsi, bəzi mətləbləri anlaması ilə? Bəlkə bu, ani bir zəiflik, çətin, uzun yolun yorğunluğudur?

Sonuncu mülahizəni dərhal kənara qoydu. Elə isə onu bu hərəkətə vadar edən nədir? Axı, cəmi bir neçə il əvvəl belə hərəkət mümkün olmazdı, yaxud ağılsızlıq kimi görünərdi.

Kağıza tərəf əyilib yenidən yazmağa başladı. Daha tarix və gələcək nəsilə qarşısında özü üçün ən sərfəli şəkildə görünmək haqqında, demək olar, heç düşüncə-mürd. Moskvanı tərk etməsi yuxarıdan qadağan olunmuşuna görə dəfnində iştirak edə bilmədiyi bacısı Surə xanımın qızı Sənifə Sultanovanın Naxçıvandakı mənzilində sınıq-salxaq masanın arxasında əyləşmişdi. 1991-ci il iyulun 19-u idi. Moskvadan çox uzaq olan Naxçıvanda

haradan biləydi ki, cəmi bir ay sonra Sov.İKP-nin aqibəti o cür olacaqdı.

Buna bənzər bir hadisə Leninin də başına gəlmişdi. 1917-ci ilin yanvarında, Fevral inqilabına bir ay qalmış o, Sürixdə xalq evində fəhlə gənclər qarşısında Rusiyada 1905-ci il inqilabının növbəti ildönümü haqqında məruzə ilə çıxış edərkən demişdi: «Biz, qocalar, qarşıdan gələn bu inqilabın həlledici döyüşlərini, bəlkə də, görə bilmədik...» İnqilab isə bir ay sonra başlamışdı.

Bunu, necə deyərlər, sözləşli söyləyirəm. Bu, tarixi bir müqayisə, bəlkə də, qərribə təsadüfdür.

Sov.İKP-nin sovet dövrünə aid bütün 74 illik tarixi ərzində ali təbəqənin cəmi dörd üzvü partiyayı könüllü tərk etmişdi. Heydər Əliyev, – köhnə masanın arxasında bir müddət kağıza baxıb qəmli düşüncələrə dalan məhz o idi, – bu siyahıda üçüncüdür.

Sov.İKP-dən könüllü çıxanların birincisi məşhur Kreml inadkarı və qiyamcısı Boris Nikolayeviç Yeltsin idi. Heç bir yüksək vəzifəli partiya xadiminin cürəti çatmayan hərəkəti ilk dəfə məhz o etmişdi. Bu əhvalat Sov.İKP-nin 1990-cı ildə keçirilən sonuncu, XXVIII qurultayında baş vermişdi.

İyulun on ikisində, qurultayın işinin qurtarmasına bir gün qalmış Sov.İKP MK-nın və Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının üzvlüyünə namizədlərin siyahıları müzakirə edilməyə başlandı. MK üzvlərinin yeni tərkibində Yeltsinin də adı vardı. Bu zaman heç kəs in gözləmədiyi bir hadisə baş verdi. Yeltsin əl qaldırıb söz istədi.

– Görürəm, Boris Nikolayeviç öz namizədliyinə etiraz edir? – Qorbaçov inamsızlıqla dilləndi. – Ya da kiminsə namizədliyinə etiraz edir, bilmirəm. Buyurun, Boris Nikolayeviç.

Yeltsin tribunaya yönəldi. Ora çatana qədər salondan həmir gəlmədi. Hamı anlayırdı: indi nəşə olacaq. Heç də yanılmamışdılar.

Yeltsin dedi:

– Çox fikirləşəndən sonra bir qərarə gəlmişdim və bu qərar barəsində Sov.İKP-nin XXVIII qurultayından sonra məlumat vermək istəyirdim. Amma bu gün partiyanın Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə namizədliyimin irəli sürüldüyünü nəzərə alaraq, belə bir bəyanat verməliyəm.

Salon donub qaldı. Hamının nəzəri natiqə dikildi.

– RSFSR Ali Sovetinin Sədri seçilməyimlə əlaqədar olaraq, – o, sözləri bir-bir aydın tələffüz edə-edə söylədi, – xalq və Rusiya qarşısında çox böyük məsuliyyət daşıdığımı görə, cəmiyyətin çoxpartiyalılığa keçməsinə nəzərə almaqla, təkcə Sov.İKP-nin qərarlarını icra edə bilmərəm. Respublikanın ali qanunvericilik orqanının başçısı kimi mən xalqın və onun səlahiyyətli nümayəndələrinin iradəsinə tabe olmalıyam. Odur ki, seçiqabağı dövrdə götürdüyüm öhdəliklərə uyğun olaraq mən sovetlərin fəaliyyətinə səmərəli surətdə təsir göstərməyə daha çox imkan qazanmaq üçün Sov.İKP-dən çıxdığımı bəyan edirəm. Respublikanın bütün partiyaları və ictimai-siyasi təşkilatları ilə əməkdaşlığa hazıram.

Yeltsinin bəyanatını tərəfdarları alqışlarla qarşıladılar. Əleyhdarları isə hay-küy qaldıraraq qışqırmağa başladılar: «Ar olsun! Satqına ar olsun!»

Onlar da, o, birlər də başa düşürdülər: presedent yaranmışdır. Öz hərəkəti ilə Yeltsin sanki işarə verirdi: daha partiya biletinin üstündə əsməmək və mövqeyini itirməmək olar. Bəziləri əl çalır, başqaları isə, əksinə, onun hərəkətini məzəmmət və düşmənçiliklə qarşılayanların səsinə səs verirdi.

Bu arada Yeltsin heç kəsə baxmadan ağır-ağır qapıya tərəf addımlayır. Çıxışın yaxınlığında əyləşmiş qurultay nümayəndələri sonralar mənə Boris Nikolayeviçin sifətinin necə bozardığını danışdılar. Bu məqam tarixi bir fotosəkildə əks olunub: keçmiş Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd və Sov.İKP MK katibi B.N.Yeltsin XXVIII qurultayda partiyadan çıxdığına dair bəyanat verdikdən sonra iclas salonunu tərk edir.

İclasə sədrlik edən Qorbaçov özünü itirdi.

– Budur, bizdə Boris Nikolayeviçin bəyanatı vardır, – deyə vərdiş etdiyi tərzdə birnəfəsə danışmağa başladı, – madam ki, bu bəyanat verilib, qurultay qərar qəbul etməlidir. O, partiyadan çıxdığını bəyan etdi və düşüncəm ki, qurultay, sadəcə, Mandat komissiyasına onun mandatının ləğv edilməsinə dair təklif verməyi tapşırmaqdır...

Qorbaçov var gücü ilə soyuqcanlı görünməyə çalışırdı. Salonda hay-küyü yatırmaq və Yeltsinin partiyadan rüsvayçılıqla çıxarılması üçün ərizənin ilk partiya təşkilatına verilməsinə tələb edənlərə cavab vermək üçün əlini qaldırdı:

– Bir dəqiqə. Yoldaşlar, o çıxdığını bəyan etdi. Elə bilirəm, heç bir ilk partiya təşkilatına getməyəcəkdir. Qurultaya gəlincə, biz Mandat komissiyasına tapşırmaqlıq ki, XXVIII qurultayın nümayəndəsi kimi onun mandatına xitam verilməsi, mandatının ləğv olunması barədə qərar layihəsi təqdim etsin. O ki qaldı digər məsələlər, qərarı Yeltsin yoldaş özü qəbul etmişdir. Zənnimcə, siz dəlilləri eşitdiniz. Biz onları nəzərə almalı və buna əsasən hərəkət etməliyik. Aydındır ki, bununla əlaqədar olaraq, onun namizədliyinin siyahıya daxil edilməsi məsələsi də aradan qalxır.

Qorbaçovun uzun illər köməkçisi olmuş Anatoli Sergeyeviç Çernyayev hadisənin baş verdiyi günün

axşamı onunla etdiyi telefon söhbəti haqqında danışdı. O, həmin hərəkətin Yeltsinin «məntiqi sonu» olduğunu söyləyən şefinə cavab verərək demişdi: «Bu addımı lazımınca qiymətləndirməmək olmaz». Yeltsinin öz təhlükəli hərəkəti ilə ictimaiyyətə və sovetlərə işarə verdiyini, bundan sonra Sov.İKP ilə hesablaşmamağın mümkün olduğunu anlasa da, Anatoli Sergeyeviç bu hadisəyə daha çox Yeltsinin Qorbaçovla şəxsi qarşıdurması zəminində baxırdı. Odu ki, Kreml «dönüyünün» hərəkətinə qiymət verərək Çernyayev Yeltsinin nə qazandığını, Qorbaçovun isə nə itirdiyini başa düşməyə çalışırdı.

Çernyayevin fikrincə, Yeltsin bu hərəkəti ilə Qorbaçovun zəifliyini açıb göstərmişdi: yəni gör partiyanı nə həddə çatdırmışdı ki, belə şeylər baş verə bilirdi. Bir də ki, o, cəmiyyəti sanki belə bir fikrə gətirmişdi: «Partiyanın Baş katibi vəzifəsini əlinizdə saxlamaq üçün siz hamıya diş qıcaırdınız, Yeltsin isə partiyanın üzünə tüpürdü və sizin görməli olduğunuz işi etməyə başladı».

Qorbaçovla Yeltsin arasında şəxsi ədavət, əlbəttə, vardı və bu amil onların qarşıdurmasında, sözsüz ki, az rol oynamamışdı. Lakin hər şeyi yalnız şəxsi ədavətlə bağlamaq problemi basitləşdirmək demək olardı. Problem isə qat-qat dərin və kəskin idi.

Yeltsinin partiyadan çıxdığı gün mənə, – o vaxt Sov.İKP MK-nın İdeologiya şöbəsinə işləyirdim, – nüfuzlu Avropa qəzetindən tanış jurnalist zəng vurdu və bu hadisənin şərhini xahiş etdi. Qəlibə uyğun cavabımı iltifatla dinləyib məsələni kəsəsinə qoydu:

– Sizə elə gəlmir ki, cənab Yeltsin öz hərəkəti ilə partiyanın damını saxlayan dirəyi vurub çıxarmışdır?

Yadımdadır, mən qəti etirazımı bildirdim.

Qorbaçovun damının dirəyini – hə, bununla birtəhər razılaşmaq olar. Amma bütün partiyanın dirəyini? Yox, bu, qeyri-mümkün görünürdü.

Belə düşünən tək mən deyildim. O vaxt biz özümüzə məxsus başqa bir koordinatlar sistemində yaşayırdıq. Elə Çernyayev də qurultaydakı əhvalatı iki liderin şəxsi ədavəti, rəqabəti kimi izah etmişdi.

Ertəsi gün xarici mətbuatın növbəti icmalını gətirib stolumun üstünə qoydular. Mənə zəng vurmuş jurnalistin məqaləsi gözümə dəydi. Qəzeti açıb oxuduqda gözlərimə inanmadım. Məqalədə Yeltsinin Sov.İKP damının altından çıxardığı dirək “çürük” adlandırılmışdı. Hirsimdən nə edəcəyimi bilmirdim.

İndi, üstündən bu qədər ötəndən sonra o qiymət daha qeyri-obyektiv görünür və xüsusən, iftira təsiri bağışlamır. Yəqin, Köhnə meydandakı binalar kompleksində qürurla əyləşən bizlər çox şeyləri bir cür görürdük, kənardan baxanlar isə tamam başqa cür.

Yeltsinin kommunist keçmişi ilə üzülüşməsinə tədqiq edərkən belə bir qənaəət gəlirəm ki, bu, Boris Nikolayeviçdən ötrü sadə bir məsələ deyildi. Bu barədə mövcud olmuş səthi təsəvvürlər zaman keçdikcə alt-üst olur. Bəzi dayaz düşünən adamlar güman edirdilər ki, Yeltsin populizm və Qorbaçovla şəxsi ittiqlaşlar dalğasında “dönük” olmuşdur, hərçənd bu ittiqlaşlar sovet imperiyasının fəaliyyətində müəyyən rol oynamışdır.

Partiya rəhbərlərinin biografiyalarının təfərrüatını ilk dəfə dərinlən araşdırmış və yeddi nəfər sovet baş katibinin nadir portretlərini yaratmış tarixçi və general Dmitri Volkoqonov XXVIII qurultaydan bir neçə gün sonra Boris Nikolayeviçlə görüşü barədə belə danışdı:

– Bilirsiniz, o mənə nə dedi? Partiyadan çıxdığını bəyan edəndə, elə bil, köksündən nəyi isə qoparıb atıb... Bütün gecə gözünə yuxu gəlməyib...

– Doğrudan da, otuz il üzvü olduğu Sov.İKP-dən ayrılmaq Yeltsin üçün asan ola bilməzdi. Bu, yaşanmış ömrün müəyyən mənada faciəsi, sət, müəmmalı bir dönüş idi. Axı, partiyaya iyirmi yaşında daxil olan Şevardnadzedən, Əliyevdən və Yakovlevdən fərqli olaraq, Yeltsin otuz yaşında partiyanın üzvü olmuşdu. Otuz yaş yetkinlik dövrüdür, deməli, seçim şüurlu şəkildə edilmişdi. Ona görə vidalaşmaq da çətin idi.

– Partiyadan çıxma prosedurunun özü də çox mübahisələr doğurmuşdu. Yeltsin səs-küylü formaya üstünlük verdi – partiyadan qurultayda, hamının gözü qarşısında çıxdı. Buna görə bəziləri onu qınayıb pislədilər. Lakin qərar qəbul olunmuşdu və Yeltsin qorxub-çəkinsəydi, daha Yeltsin olmazdı. O, qorxunu paslı bir mısır kimi içində gəzdirən adamlardan deyildi. Nə olsun ki, bu qərara uzun və çətin yolla gəlib çıxmışdı.

Onu yaxından tanıyan silahdaşları söyləyirdilər ki, həlledici məqam yaxınlaşdıqca gözgörəsi həyəcan keçirməyə başlamışdı. Hər gün sübhələri içərisində qovrulmuş. SSRİ Dövlət Tikinti Komitəsinə “sürgün” dövründən onun köməkçisi olmuş Lev Yevgenyeviç Suxanov rəisinin ən yaxın adamlarını yığıb onlarla necə məsləhətləşdiyini danışdı.

Əlləri cibində, gərgin bir halda kabinetində var-gəl edərək, bir-bir köməkçilərinə müraciət edirdi. İçəridəkilər Suxanov, İlyuşin, Səreçorodsev, bir də Xarin idi. Suxanov moskvalıydı, qalan üç nəfər isə özünü-külər idi, Sverdlovskdan idilər. Suxanov da fikrini söylədi: əgər partiyadan çıxmaq məsləhətdirsə, bunu hökmən qurultayda etmək lazımdır.

– Hay-küy, əlbəttə, çox olacaq, amma bunun sədası siyasi cəhətdən aydın eşidiləcəkdir. Bir də ki, siz Ali Sovetin Sədrisiniz, ona görə də partiyada üzvlüyünüzü dayandırmağınız məntiqli olar. Elə bilirəm, bu hərəkəti

deputatlar da, bütün Rusiya xalqı da düzgün qiymətləndirər.

– Deputatların qurultayını pozmamam ki? – Yeltsin təəddüd etdi.

Ən çox ehtiyat etdiyi bu idi – axı, o vaxt Rusiya Ali Sovetində kommunistlər üstünlük təşkil edirdilər.

İlyuşin rəisinin şübhələrini atırdı.

– Partiyadan qurultayda çıxmaq olmaz, – deyə öz fikrini bildirdi, – bu, Rusiya parlamentinin deputatlarını qeyzləndirər. Qurultaydan sonra ərizə yazmaq daha yaxşı olar.

İlyuşin aparat adətlərinə dərinədən bələd idi. Sverdlovsk vilayətinin komsomol və partiya orqanlarının böyük iş təcrübəsi vardı.

Sverdlovsk Vilayət Komsomol Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində İlyuşini əvəz etmiş Səreğorodsev, – o da Sverdlovskdan idi, – onunla razılaşmadı.

– Partiyadan qurultayda çıxmaq lazımdır, – deyə ısrar etdi.

Yeltsin hamını diqqətlə dinlədikdən sonra özlüyündə götür-qoy etməyə başladı. Qurultaya qalan üç günü dərin sarsıntılar içərisində keçirdi. Yalnız son məqamda qəti qərarə gələ bildi. Yazı masasının arxasında əyləşdi və Sov.İKP-dən çıxmasına dair bəyanat yazdı.

Boris Nikolayeviç onu qurultayda oxudu və nümayəndə kimi əyləşdiyi yerə bir daha qayıtmadı. Həmişəlik olaraq nəinki partiyadan getdi, həm də partiyanın öz mövcudluğunu başa vurmaqda olduğu məkanı tərk etdi. Amma o dövrdə partiyanın aqibətinin bu cür olacağını az adam düşünə bilərdi. Deyəsən, belə fikir Mixail Sergeyeviçin də ağına gəlmirdi...

Bir ildən bir qədər çox vaxt keçəcək və Boris Nikolayeviç Sov.İKP-nin qadağan edilməsi haqqında fərmana nəşə ilə qolaylanaraq, özünə xas ədəl ilə imzasını qoyacaqdır. Ancaq bu, başqa əhvalatdır.

Sov.İKP-dən zaman etibarilə ikinci çıxan Eduard Amvrosiyeviç Şevardnadze idi. Xatırladım ki, Gürcüstan respublika partiya təşkilatına uzun illər rəhbərlik etmiş bu şəxs fəaliyyətdə on səkkiz yaşında, Gürcüstan LKİG-nin rayon komitələrindən birində komsomol işçisi kimi başlamışdı. Vəzifə pillələri ilə sürətlə zirvəyə qalxmışdı: 1978-1985-ci illərdə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd, 1985-ci ilin iyulundan 1990-cı ilin iyulunadək Siyasi Büronun üzvü olmuşdu. 1985-ci ildə hakimiyyətə gələn Qorbaçov onu irəli çəkərək, SSRİ xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin etmişdi.

İndi az adamın yadında olar, amma 1990-cı ilin iyulunda Sov.İKP-nin sonuncu, XXVIII qurultayında Eduard Amvrosiyeviç başqaları ilə bərabər, Sov.İKP MK-nin Baş katibi vəzifəsinə namizəd göstərilmişdi. 1990-cı ilin dekabrında SSRİ xalq deputatlarının qurultayında o, «yaxınlaşmaqda olan diktatura təhlükəsinə» etiraz əlaməti olaraq sovet xarici siyasət idarəsinin başçısı vəzifəsindən istefa verdi. Sov.İKP MK-nin üzvü ola-ola, ölkədə Sov.İKP ilə paralel fəaliyyət göstərən bilən partiya yaradılmasının zəruri olduğunu bildirdi. Bu cür bəyanatlardan sonra Sov.İKP-nin Mərkəzi Nəzarət Komissiyası partiya təhqiqatı aparılması haqqında qərar qəbul etdi.

Siyasi Büronun keçmiş üzvünün partiya tələyinə dair sonrakı məlumatlar ziddiyyətlidir. Bir məlumata görə, Şevardnadze Sov.İKP-nin sıralarını könüllü tərk etmişdir. Bəziləri isə iddia edirlər ki, partiyadan xaric olunmuşdur. Bir versiyaya görə, bunu Mərkəzi Nəzarət Komissiyası, başqa bir versiyaya görə, uçotda olduğu ilk partiya təşkilatı etmişdir. Bəs əslində nə baş vermişdir?

Cavabı yalnız sənədlə, etibarlı mənbə verə bilərdi. Axı, son vaxtlar o qədər ədəbiyyat nəşr olunub, «həqiqi dəlillər» dərc edilib, «sənədli filmlər» göstərilib ki, nəbələd oxucu lap ças-baş qalır. İnsanların beynində hər

şey qarışıb: uydurma olanla dəqiq olan, gümanla faktı dəyişik düşüb.

Əgər bir çox müasirlərimizin, belə demək olarsa, ümumbəşəri maraq doğuran hadisələr barəsində də dəqiq təsəvvürü yoxdursa, adları büsbütün unudulmuş siyasətçilərdən nə danışmaq olar? Bir misal çəkim. 2006-cı ildə Rusiyada Kosmonavtika günü geniş miqyasda qeyd edilirdi. Ümumrusiya İctimai Rəyin Öyrənilməsi Mərkəzinin keçirdiyi sorğuda isə məlum olmuşdu ki, rəyi soruşulanların 51 faizi Yer in ilk süni peykini hansı ölkənin buraxdığını bilmirmiş, 24 faizi insanın kosmosa ilk uçuşunun dəqiq tarixindən xəbərsiz imiş. Onların arasında elələri də vardı ki, Aya ilk dəfə olaraq Belka və Strelka adlı itlərin endiyini söyləmişdilər. Doğrudur, belələri bir faizdən az idilər, amma, axı, bu cür adamlar vardı!

Bütün bunlar kosmosun fəth edilməsinin "sirləri" haqqında "sensasiyalı" televiziya verilişlərinin və qəzet məqalələrinin nəticəsidir. Zavallı rusiyalılar! Yalan-döğru o qədər güclü informasiya axını, o qədər ziddiyyətli məlumat seli ilə qarşılaşıblar ki, həqiqətin harada, yalanın harada, düzün hansı tərəfdə, ayrının hansı tərəfdə olduğunu dəyişik salıblar, bunları bir-birindən seçmək bir çoxları üçün müşkülə çevrilib.

Eyni sözlər yaxın keçmişin siyasi hadisələrinə də aiddir. Necə olsa da, on beş il keçib. Bu dövr ərzində o qədər hadisə baş verib ki, əqli qabiliyyəti ortadan yuxarı səviyyədə olan adamlar da təəccüblə başlarını yelləməli olurlar. Sırası adamlar haqqında nə demək olar!

Öz-özünü akademik elan edən başbilənlərin, "yeni" elmi cərəyanların banilərinin, hər şeyin bilicilərinin, bütün ağla gələn və gəlməyən orden-medalları, ekzotik elmi qurumlarda üzlüyü gözə soxan vizit vərəqələri sahiblərinin meydan suladıqları bir dövrdə ən yeni tarixi

ondan-bundan eşidib təxmini bilməyən, dost məclislərində dinlədiyi söhbətlərdən öyrənməyən əsl səriştəli adamları tapmaq çox çətindir.

Mənimsə bəxtim gətirib. Tanışlarım arasında E.A.Şevardnadzenin partiyadan ayrılması əhvalatını öz gözləri ilə görmüş bir nəfər vardır.

Bu adamın adı Mixail İvanoviç Kodindir. Bu gün o, tanınmış sosioloq-alim, elmlər doktoru, Rusiya Dövlət Sosial Universitetinin prorektorudur. 1990-cı illərin əvvəllərində Mixail İvanoviç Sov.İKP Mərkəzi Nəzarət Komissiyası sədrinin müavini olmuşdur. Komissiyaya Qorbaçovun dövründə Sov.İKP-nin ali rəhbərliyində ən dürüst və vicdanlı adam olan Boris Karloviç Puqo rəhbərlik edirdi. Bəlkə, dürüst və vicdanlı olduğuna görə idi ki, 1991-ci ilin avqustunda Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komissiyasının çıxışı iflasa uğradıqdan sonra özünü güllə ilə öldürmüşdü. Arvadı ilə razılığa əsasən, intihardan qabaq onu da güllə ilə vurmuşdu.

Mərkəzi Nəzarət Komissiyası, yaxud qısaca MNK Sov.İKP-nin sonuncu, XXVIII qurultayında partiyanın iki mərkəzi orqanının – Sov.İKP Mərkəzi Təftiş Komissiyasının və Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin birləşdirilməsi yolu ilə təşkil edilmişdi. Bu, yalnız partiyanın qurultayına hesabat verən müstəqil nəzarət orqanı idi. İlk dəfə MNK 1921-ci ildə, V.İ.Leninin sağlığında yaradılmış və 1934-cü ilədək mövcud olmuşdu. 1990-cı ilin dekabrında B.K.Puqo SSRİ daxili işlər naziri təyin edildikdən sonra MNK rəhbərsiz qaldı. Sədrin vəzifələrini ordu siyasi işçisi olan general-leytenant Y.N.Maxov icra edirdi. Onun karyerası Sovet Ordusu və Hərbi Dəniz Donanmasının Baş Siyasi İdarəsi rəisinin komsomol işi üzrə köməkçisi vəzifəsindən başlamışdı.

General rütbəsinə və ordu siyasi orqanlarında sanbalı qulluq stajına baxmayaraq, Yevgeni Nikolayeviç

Maxov yeni yüksək partiya vəzifəsində özünü göstərə bilmədi. Mixail İvanoviç Kodin onu kölgədə qoyurdu. Səciyyəvi bir cəhət: 1991-ci ilin fevralında M.İ.Kodinın rəhbərliyi ilə MNK-nın komissiyası Sov.İKP-nin 74 illik hakimiyyəti dövründə ilk dəfə olaraq Siyasi Büronun və Katibliyin işini yoxlamışdı. Görünməmiş fakt idi! Partiyanın zirvədə olan rəhbər orqanları toxunulmazlıq zonasından çıxarıldı. Mənim yadımda Kodin həmçinin Sov.İKP MK Katibliyinin iclaslarında o dövr üçün son dərəcə cəsarətli olan kəskin çıxışları ilə qalmışdır.

O vaxt mən Sov.İKP MK-da ən mühüm ideoloji istiqamətlərdən birinə rəhbərlik edirdim. Qulluq vəzifəmlə əlaqədar Siyasi Büronun və MK Katibliyinin istisnasız bütün iclaslarında iştirak etməli olurdum. Partiyanın can çəkməkdə olan ali kollegiyasında boş, mənasız müzakirələri indiyədək xatırlayıram. Orada heç bir dəyərli təklif eşidə bilməzdin. Qatı zülmət hökm sürürdü. Işıq ucu görünməyən bir qaranlıq. Köhnə mey-dandakı o binada toplaşanlar hansı ideyanı təklif edə bilirdilər, axı, onlar nə partiyada, nə də xalq arasında tanınmayan bəsit insanlar idilər.

Bir dəfə M.İ.Kodinın növbəti mənasız danışıqı necə dayandırdığı heç yadımdan çıxmaz.

– Bizim bugünkü Katibliyimizin işi mənə qəribə gəlir, – dedi. – Partiyanın ali orqanları ilə ilk partiya təşkilatları arasında nə dərin uçurum var! Belə getsə, qorxuram, MK-nın bir çox katiblərinin növbəti qurultaya nümayəndə seçilməsi çətin olsun, bəziləri isə heç seçilə bilməsinlər. Yerlərdə MK Katibliyinin mövqeyindən dərin narazılıq yetişməkdədir...

MNK sədrinin müavini MK-nın hər bir məsələdə gecikməsindən danışdı.

– Partiyanın indi qüvvədə olan Nizamnaməsində dövlət vəzifələrinin icrası dövründə üzvlüyün dayan-

dırılmasını nəzərdə tutan norma olmalıdır, – deyə inandırmağa çalışırdı. – Başa düşürəm, təşkilat şöbəsi hara baxır? Məgər Baltikyanı respublikalarda, Moldaviyada baş verənlər heç nə öyrətmədi?

Mənə elə gəlirdi ki, Kodin danışıqında çox irəli getdi və özü də hiss etmədən «müqəddəs inəyə» – MK-nın Təşkilat şöbəsinə toxundu. Deyəsən, yanılmamışdım. Şöbənin müdiri və eyni zamanda MK-nın katibi olan Manayenkov dərhal dilləndi. Yuri Alekseyeviç hirsindən qızarmış halda yoğun səslə qayıtdı ki, indicə söylənen tənqidi öz üzərinə götürmür, çünki partiyanın Nizamnaməsini şöbə deyil, qurultay qəbul etmişdir. Bir də ki, MK katibini bu cür məzəmmət etmək son dərəcə böyük ədəbsizlikdir.

MK Katibliyinin iclaslarında hökm sürən ətalətə və arxayıcılığa qarşı cəsarətlə çıxış edən Kodin mənim diqqətimi ilk dəfə onda cəlb etdi. Özü də Mixail İvanoviç haqlı idi! Həqiqətən ciddi və aktual məsələlər nadir hallarda iclas gündəliyinə daxil edildikdə belə, bir qayda olaraq, əldən çıxmaqda olan siyasi hakimiyyətdən bərk-bərk yapışmağa çalışan dardüşüncəli, aciz insanların xəstə iddialarının və təkəbbürünün dayaz, bulanıq sularında itib-batırdı.

Ona görə də mən bu kitab üçün materiallar toplamağa başlayanda Mixail İvanoviç xatırlamağım heç də təsadüfi deyildi. Onun dürüstlüyü, cəsurluğu, əzmkarlığı, özündən yuxarı vəzifələri qarşısında qorxu hissindən xəbərsiz olması ürəyimə yaturdı. Sov.İKP buraxıldıqdan sonra biz xeyli müddət bir-birimizi itirmişdik. O, elmi və ictimai fəaliyyətlə məşğul idi. Sonra hansısa bir tədbirdə görüşdük və o vaxtdan ara-sıra zəngləşirik. Təmaslarımızın sıx olduğunu söyləyə bilmərəm.

– Mixail İvanoviç, – ona zəng vurdum, – siz Şevardnadze məsələsini, yəqin, xatırlayırsınız? Onu partiyadan xaric etdilər, yoxsa partiya sıralarını özü tərk etdi?

Kodin suallarına dinməz qulaq asdı.

– Orada tamam ayrı bir vəziyyət yaranmışdı, – fikirləşib cavab verdi. – Onu izahat vermək üçün Mərkəzi Nəzarət Komissiyasına çağırmışdılar. Onun açıq çıxışları ilə əlaqədar partiya təhqiqatı aparmaq niyyətində idik. Həmin çıxışlar Sov.İKP-nin, xüsusən də Sov.İKP MK-nın üzvü adı ilə bir araya sığmırdı.

– Yaddaşım məni aldatmırsa, o, ölkədə Sov.İKP ilə paralel fəaliyyət göstərə biləcək bir partiya yaradılmasının zəruri olduğunu söyləyirdi. Elədimi?

– Tamamilə doğrudur. Sosial-demokrat partiyasını nəzərdə tuturdu. Bu barədə Avstriyada olanla danışmışdı. Təsəvvür edirsiniz, Sov.İKP MK-nın üzvü Sov.İKP-dən prinsipcə fərqli bir partiyanın yaradılmasında iştirak etmək istədiyini bildirmişdi. Mahiyyətə müxalif partiyanın. Özü də harada? Yəni ölkədə, xarici jurnalistlər qarşısında...

– Bəs sonra nə oldu? O, MNK-ya gəldimi?

– Yox. Biz onu görmədik. Məktub göndərərək bildirdi ki, Sov.İKP-dən çıxır.

– Bu qərarını nə ilə əsaslandırmışdı?

– MNK-ya çağırılması faktını təhqir kimi qəbul etmişdi. İfadələri indi dəqiq xatırlaya bilmirəm, axı, on beş ildən çox keçib, amma məgzi bu idi ki, Eduard Amvrosiyeviç MNK-ya söhbətə dəvət edilməsi faktında Stalin dövrünün qayıdışını görmüşdü.

– Doğrudan, elə yazmışdı?

– Sözbəsöz o cür yazdığını söyləyə bilmərəm, amma yazdığından belə mənə çıxırdı. Hər halda, siz onun mək-

tubu ilə də, MNK-nın məktuba dair qərarı ilə də tanış ola bilərsiniz. Düşünürəm ki, bu sənədlər arxivdə qalıb.

Mən onun məsləhətinə əməl etdim.

Həqiqətən, E.A.Şevardnadzenin Sov.İKP-dən çıxmasına aid sənədlər saxlanılıb. Budur, onun öz əli ilə MNK-ya yazdığı məktub. Üstündə 3 iyul 1991-ci il tarixi qoyulub. Qeydə alındığı daxilolma nömrəsi 004397-dir. Ştampeldə MNK-ya daxil olduğu tarix də göstərilib – elə həmin ilin 4 iyulu.

Məktub qısadır, bir yarım makina səhifəsidir. MNK-ya çağırıldığı barədə məlumat verən E.A.Şevardnadze daha sonra yazır ki, ölkədə Sov.İKP ilə paralel fəaliyyət göstərəcək partiya yaradılmasının zəruriliyi barədə onun söylədikləri bu cür hərəkətlərə heç bir qanuni və ya mənavi əsas vermir.

Eduard Amvrosiyeviçin qəti inamına görə, "partiya üzvünün fikirləşmək, öz fikirlərini və mülahizələrini söyləmək, onları müdafiə etmək hüququ qadağan olunmayıb və oluna da bilməz". O, hesab edirdi ki, kommunistlərə bu hüququ yenidənqurma qaytarıb. Yenidənqurmanı isə, dəfələrlə bəyan olunduğu kimi, partiya başlayıb.

Məktubda daha sonra "ali partiya strukturlarında olan yoldaşların" E.A.Şevardnadzenin bu cür mülahizələr söyləməsinə gətirib çıxarmış səbəbləri başa düşmələrinin heyrət doğurduğu bildirilirdi. Axı, onlar "ideya və rəylərin boğulması praktikası ilə qurtardıqlarını bəyan etmişlər, o praktika ilə ki, partiyayı indiki vəziyyətinə gətirib çıxarmış, repressiyalar, təqiblər, partiya inamın ən dərin böhranını doğurmuşdur". Məktubun müəllifi hiddətlə yazırdı ki, onu bu çıxışlara sövq edən səbəbləri başa düşmək əvəzinə "keçmişdəki pis dövrlərdə olduğu kimi, inkvizisiya təhqiqatının, məqsədləri aydın olmayan

və proseduru müəyyən edilməyən təhqiqatın aparılması haqqında qərar qəbul edilir.

Siyasi Büronun keçmiş üzvü qururla bildirdi: «Hec bir halda mən qurulan bu divanda müttəhim olmayaçağam, çünki bununla razılaşsam, Sov.İKP rəhbərliyinin yadfikirliyi boğmağın repressiv metodlarına qayıtmasının əsaslı və qanunauyğun olduğunu öz iradəmə və əqidəmə zidd təsdiq etmiş olaram».

E.A.Şevardnadze MNK-ya Sov.İKP-dən çıxdığını bildirərək etiraf edirdi ki, həmin qərarı qəbul etməsi asan olmasa da, bu addımı atmağı zəruri saymışdır, hərçənd bundan sonra nələrin baş verəcəyini aydın təsəvvür edirdi. «Hətta bilirəm ki, keçmişdə toplanmış təcrübəyə və hazırlanmış metodikaya tam və birbaşa uyğun olaraq, mənə və bu cür düşünən başqa şəxslərə qarayaxma kampaniyası hazırlanı, – deyə müəllif xəbərdarlıq edirdi. – Bu barədə mövcud olan məlumatlar məni qəbul etdiyim qərarın düzgün olduğuna bir daha əmin edir».

Axırda E.A.Şevardnadze bildirdi ki, bu hərəkətinin səbəblərini açıq şərh etmək hüququnu özündə saxlayır. Məktubu MNK-ya göndərdikdən iki gün sonra belə də etmişdi.

İyulun 4-də MNK-nın dəftərxanasında Siyasi Büronun keçmiş üzvünün bəyanatına ştampellə daxilolma nömərəsinin qoyulduğu günün axşamı televiziyanın «Весты» proqramında aparıcı nəşəli səslə belə bir xəbər oxudu:

– Deyəsən, Sov.İKP-nin Mərkəzi Nəzarət Komissiyası Şevardnadzenin işi üzrə növbəti inkvizisiya təhqiqatı aparmaq həzzindən məhrum olmuşdur... Şevardnadze onun üçün qurulan divanın niyyətindən duyqu düşərək, Sov.İKP-dən çıxdığını bəyan etmişdir. Belə güman etməyə əsas var ki, onun yeni hərəkət üzrə yoldaşları da özləri üçün bu məsələni partiyanın cəza orqanlarının köməyi olmadan həll edəcəklər...

Eduard Amvrosiyeviç partiyadan kimin çıxardığı və bunun necə baş verdiyi barədə sualın dəqiq cavabı Sov.İKP MNK Rəyasət Həyatının 1991-ci il 23 iyul tarixli qərarında vardır. Arxivdə saxlanılan bu sənəd qısadır, cəmi iki abzasdan ibarətdir. Onları bütünlüklə təqdim edirəm.

Qərarın tam adı belədir: «E.A.Şevardnadzenin Sov.İKP-dən çıxmasına dair bəyanatı haqqında».

Sonra mətn gəlir: «Sov.İKP MK-nın üzvü E.A.Şevardnadze Sov.İKP-dən çıxmasına dair bəyanatla Sov.İKP Mərkəzi Nəzarət Komissiyasına müraciət etmişdir. SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin Ümumi katibliyinin ilk partiya təşkilatı bu il iyulun 18-də həmin məsələyə baxmış və E.A.Şevardnadzenin Sov.İKP-dən öz bəyanatına əsasən çıxmış hesab olunması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Sov.İKP Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının Rəyasət Heyəti qərara alır:

E.A.Şevardnadzenin Sov.İKP sıralarından çıxdığı və bununla da, partiya ilə bütün əlaqələri kəsdiyi barədə Sov.İKP MNK Rəyasət Heyəti Bürosunun məlumatı nəzərə alınsın. Buna əsasən onun bəyanatları üzrə partiya təhqiqatı aparılması məsələsi bitmiş hesab edilsin.

İmza: «Sov.İKP MNK-nın sədri vəzifəsini icra edən Y. Maxov».

Televiziya şərhçisi haqlı idi. MNK-ya dəvət yaxşı heç nə vəd etmirdi, odur ki, Şevardnadze qabaqlayıcı addım ataraq, Sov.İKP-dən çıxdığını bəyan etmişdi. Qərara almışdı ki, Sov.İKP üzvlüyü ilə bir araya sığmayan hərəkətlərinə görə partiyadan xaric edilməkdənsə, mühafizəkar rəhbərliyin siyasəti ilə prinsip etibarilə razı olmaması səbəbindən onun sıralarını könüllü tərk etməsi yaxşıdır.

Eynilə bu cür əhvalat Sov.İKP-nin yüksək vəzifəli digər bir xadiminin – Aleksandr Nikolayeviç Yakovlevin də başına gəlmişdi. Şəxsiyyətinin miqyasına görə o, əlbəttə, Şevardnadzedən geri qalmırdı. Ondan kiçik vəzifə də tutmurdu – MK-nın əvvəl ideologiya üzrə, sonra isə beynəlxalq məsələlər üzrə katibi idi və Qorbaçova daha yaxın idi. Qorbaçovun çoxsaylı komandasında yeganə olaraq onun «yenidənqurmanın memarı» adlandırılması əbəsdə deyildi. 1990-cı ilin iyulunda Sov.İKP-nin sonuncu, XXVIII qurultayında E.A.Şevardnadze kimi A.N.Yakovlevi də digər görkəmli xadimlər sırasında Sov.İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsinə namizəd göstərmişdilər. Yakovlevi qurultayda təsis edilmiş yeni bir vəzifəyə – Baş katibin müavini vəzifəsinə seçmək fikri də vardı. Nəticədə bu vəzifəyə o vaxt az tanınan, indi isə tamam unudulmuş kiyevli əyalət siyasətçisi V.A.İvaşko seçildi. Hər iki halda Aleksandr Nikolayeviç öz namizədliyini geri götürmüşdü.

Bundan bir qədər əvvəl, 1990-cı ilin martında SSRİ xalq deputatlarının növbədənəknar III qurultayında Qorbaçov SSRİ Ali Sovetinin Sədri vəzifəsinə Yakovlevin namizədliyini irəli sürmək istəyirdi, lakin Aleksandr Nikolayeviç bundan vaz keçməyi xahiş etdi və Qorbaçov A.İ.Lukyanovun namizədliyi üzərində dayandı.

1990-cı ilin sonlarına yaxın Qorbaçovun ətrafında Yakovlevin mövqeləri zəiflədi. Şevardnadzenin başına gələnlər, demək olar, eynilə Yakovlevin də başına gəldi. Xatırladım ki, Eduard Amvrosiyeviç 1990-cı ilin dekabrında gözlənilmədən SSRİ xarici işlər naziri vəzifəsindən istefa verdi. Bu qeyri-adi hərəkətin səbəbləri arasında üç versiya vardı: xarici siyasi mövqelərin əldən verilməsinə görə ona edilən hücumlarla bağlı emosional-şəxsi mülahizələr; nüfuzunu

itirməkdə olan M.S.Qorbaçovdan aralanmaq arzusu; Gürcüstanda baş verən hadisələr, Zviyad Qamsaxurdiyanın hakimiyyətə gəlməsi barəsində mövqeyini müəyyənləşdirmək zərurəti. İstefadan sonra Eduard Amvrosiyeviç ABŞ-a gedib mühazirələr oxuyur, özünün dediyinə görə, pis də qazanmırdı: «Nüfuzlu bir qəzet ayda bir dəfə onlar üçün sütlüluq məqalə yazmağa görə mənə 100 min dollar təklif etmişdi».

1990-cı ilin payızından Yakovlevlə Qorbaçov arasında ziddiyyətlər üzə çıxmağa başladı. Münasibətlərin sərinləşməsinin ilk əlaməti bu oldu ki, Təhlükəsizlik Şurası üzvlərinin siyahısına Yakovlevin soyadı düşmədi. Bu sərinləşmənin səbəbləri arasında Yakovlevin Amerika xüsusi xidmət idarələri ilə əlaqəsi haqqında məlumatın DTK sədri V.A.Kryuçkov tərəfindən Qorbaçova çatdırılmasını göstərdirdilər. Sonralar Yakovlev özü bunu Sov.İKP-nin taleyi, DTK-nin rolu və «500 gün» liberal iqtisadi proqramına münasibətlə bağlı məsələlərə baxışlarının Qorbaçovun baxışları ilə üst-üstə düşməməsi ilə izah etmişdi.

– Əslində mən real işlərdən kənar edilmişdim, – o günləri xatırlayaraq deyirdi. – Daha mənə qapalı informasiya verilmirdi...

1991-ci ilin martında Yakovlev SSRİ Prezidentinin baş müşaviri təyin edildi. O vaxt çoxlarına elə gəlirdi ki, onların münasibətləri yenə də yaxınlaşıb.

Üç ay keçdi. Birdən-birə Yakovlev Şevardnadzenin ediklərini təkrarladı. 1991-ci il iyulun axırlarında Aleksandr Nikolayeviç istefa verdiyini açıq bəyan etdi!

– Mənim telefon danışqlarımın çap edilməsinə mənəli Qorbaçovun katibliyinə göndərilirdi, – deyər xatırlayırdı. – Təkləndiyimi hiss edirdim. Təcrid olunmağım mənliyəm toxunurdu. Başa düşürdüm: mənə sıxışdırırlar... Ürəyim sıxılırdı...

Gözlənilənin əksinə olaraq Qorbaçov istefanı dərhal, arizənin verildiyi gün qəbul etdi. Bir neçə gündən sonra SSRİ Prezidentinə məlumat verildik ki, «yenidənqurma»nın memarı Moskva meriyasında, Qavriil Popovun yanında işləyir, ayrıca kabinetdə əyləşir.

Qorbaçovun yaxın adamlarından biri mənə Mixail Sergeyeviçin öz keçmiş müşavirinin bu gözlənilməz gedişinə necə münasibət bildirdiyini danışmışdı.

– O, sübhəsiz, adlı-sanlı adamdır, – deyər həmin tanışım Baş katibin sözlərini mənə çatdırır, özü də inandırmağa çalışır ki, bu sözləri öz qulağı ilə eşidib, – hərçənd ictimai rəydə ona həm mənfi, həm də müsbət münasibət vardır. Necə olsa da, yenidənqurmaın təşəbbüscüləri arasında o, ikinci şəxsdir. Elmi işə, yaxud hətta penisiyaya da getşeydi, tarixdə bu cür qalacaqdı. O isə ələyagə düşüb, Qavriil Popovun əli altında işləməyə gedir. Şevardnadze ilə birlikdə yeni partiyaaya baş qoşub – demokratik islahatlar həyata keçirir, nədir. Hər ikisi müxalifətcilərin yığıncaqlarının hamısına gedir, elə Rutskeyun yanına da. Az qala hər gün müxalifət qəzetlərinə müsahibə-filan verirlər... Bir sözlə, şöhrətpərəstlik sağlam düşüncəni də, dövlətin simasının dəyişməsi üçün Yakovlevin, Şevardnadzenin, həqiqətən, etdiklərini də üstələyib. Təəccüblüdür!

Şevardnadzenin Sov.İKP-dən ayrılması əhvalatı, ümidvaram ki, az-çox aydınlaşdı. Deyilənlərə bircə şeyi əlavə etmək istədim ki, Eduard Amvrosiyeviç partiyaaya müharibədən sonra, 1948-ci ildə daxil olmuşdu. İyirmi yaşında. O zaman partiya ÜİK(b)P – Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası adlanırdı.

A.N.Yakovlev də cəniadlı partiyaaya – ÜİK(b)P-yə daxil olmuşdu. Onu 1943-cü ildə cəbhədə qəbul etmişdilər. Onun da iyirmi yaşı vardı.

Kimləri isə qarşılaşdırıb müqayisə etmək fikrində deyiləm. Bütün məsələ yaşıdadır. Şevardnadze 1928-ci ildə doğulub, on səkkiz yaşı tamam olanda artıq bir il idi ki, müharibə zəfərlə başa çatmışdı. Yakovlev ondan beş yaş böyükdür – 1923-cü ildə anadan olmuş və odur ki, 1941-ci ildə orduya çağırılmışdı.

Yakovlevin partiyaaya daxil olduğu ili göstərməklə mən bircə məqamı qeyd etmək istəyirəm: partiya biletindən ayrılmaq onun üçün yaqin, çox çətin olmuşdu, axı, bileti Vətənin ağır günlərində almışdı. Özü də yarım əsr gəzdimişdi! Dediynə görə, partiyaaya üreynin hökmü və ruh yüksəkliyi ilə daxil olmuşdu. Bəs necə tərək etmişdi?

Doğrudan, necə? Bir vaxt vəzifələrdən, lap ən yüksək vəzifələrdən məhrum olasan, bir də var partiya biletindən. Tamam ayrı-ayrı şeylərdir.

Aleksandr Nikolayeviç məqalə və müsahibələrində, o cümlədən bu kitabın müəllifinə verdiyi müsahibədə dəfələrlə demişdir ki, partiyaayı şüurlu surətdə tərək etmişdir.

– Mən öz təcrübəmdə yaqin etmişəm ki, bolşeviklər partiyası sosial-demokratizm ideyalarına xəyanət edərək, faşizm zorakılığı yoluna düşmüş və Rusiyaayı qan içində boğaraq alt-üst etmiş, sivilizasiyaanın bir küncünə atmışdır.

– Aleksandr Nikolayeviç, – sualıma mümkün qədər yumşaq şəkildə qurmağa çalışdım, amma, deyəsən, bacarmadım. Keçmiş hələ çox yaqin idi, yara qaysaqlanmışdı, göynəyirdi. – Siz nə vaxt səmimi idiniz: partiyaaya inananda, yoxsa onu inkar edəndə?

Yakovlev heç yadımdan çıxmıyacaq ağıllı, ciddi nəzərlərlə mənə baxdı.

– Partiyaaya inananda necə səmimi idimsə, partiyaayı inkar edəndə də o cür səmimi idim. Mən çoxdan başa

düşmüşdüm ki, qana əsaslanan ictimai quruluş tarix səhnəsindən silinməlidir, çünki bu quruluş iblisin şərdinə tapınırdı. Ona görə mən özümü insana zidd sistemin ləğvi yollarının axtarışına həsr etmişdim – yalnız yeni seçimdə yanılmamalıydım.

Bizim bu söhbətimiz 2002-ci ildə olmuşdu. «İnsana zidd sistem», əlbəttə, sovet sistemidir. 2002-ci ildə onu bu cür adlandırmaq və nəticəsindən qorxmamaq olardı. 1991-ci ildə bu, hələ qorxulu idi. O vaxt Aleksandr Nikolayeviç marksizm-leninizmin tam inkarına hələ gəlib çıxmamışdı.

Mən Sov.İKP MK-nın arxivində bir sənəd tapmışam – A.N.Yakovlevin Sov.İKP-dən xaric edilməsinin tövsiyə olunması haqqında Sov.İKP MNK-nın Rəyasət Heyəti Bürosunun 1991-ci il 15 avqust tarixli qərarı. İfadələr standartdır. «Sov.İKP Nizamnaməsinə zidd olan və partiyanın parçalanmasına yönələn hərəkətlərinə görə». İşin materialları arasında Moskvanın üç rayonunun – Bauman, Pervomaysk və Sokolniki rayonlarının partiya komitələrinin nəzarət komissiyaları sədrlərinin rəsmi məktubu vardır. Onlar Yakovlevin Sov.İKP-ni siyasi səhnədən çıxarmağa yönəlmis hərəkətlərinə açıq qiymət verilməsini tələb edirdilər. MNK Rəyasət Heyətinin Bürosu Yakovlevin bundan sonra Sov.İKP sıralarında qalmasını qeyri-mümkün saymış və bu təklifi onun uçotda olduğu ilk partiya təşkilatına – Sov.İKP MK yanında partiya komitəsinə göndərmişdi.

Ertəsi gün, avqustun 16-da Yakovlev partiyadan çıxmasına dair cavab bəyanatı yazdı. Bəyanatda cəmiyyətə xəbərdarlıq edilirdi ki, «partiyanın rəhbər özəyində 1985-ci ilin siyasi xəttinə qarşı çıxan və bununla da, ölkədə ictimai tərəqqini ləngidən nüfuzlu stalinçi qruplaşma formalaşmışdır. Mahiyyətcə söhbət ondan gedir ki, partiyanın rəhbərliyi özünün bəyan etdiyinə

zidd olaraq, partiyadakı demokratik cinahdan qurtulur, sosial qisasə, partiya və dövlət çevrilişinə hazırlaşır. Belə bir şəraitdə hesab edirəm ki, Sov.İKP sıralarında qalaraq demokratik dəyişikliklər işinə xidmət etmək mümkün deyildir və əxlaq qaydalarına ziddir, ona görə də partiya sıralarından çıxdığımı bəyan edirəm. Bunu mənə vicdanım hökm edir».

Şevardnadzenin əhvalatına necə də oxşayır!

On il sonra Aleksandr Nikolayeviç etiraf edirdi:

– Bilirsiniz, indiyədək inana bilmirəm ki, partiyadan çıxarılməgimlə bağlı olan bu əməliyyat MK-nın Baş katibindən xəbərsiz aparılmışdır...

O vaxt isə Yakovlev «Kommunistlərə açıq məktub» yazdı. Bir gün sonra, avqustun 18-də öz evində məktubu Anatoli Sobçakla müzakirə etdi. Ancaq məktub dərc olunmadı – Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komissiyasının qərarı ilə avqustun 19-da tanklar Moskvaya girdi.

Yakovlevin partiyadan xaric edilməsinin (yoxsa çıxmasının?) detektiv-macərasayağı davamı da varmış.

Avqustun 24-də Kremldən o, ATS-1 (ali rəhbərlər üçün rabitə) ilə Sov.İKP MK aparatının partiya komitəsinin katibi Viktor Vasilyeviç Ryabova zəng vuraraq, Sov.İKP üzvü kimi onun uçot vərəqini götürməyi xahiş etdi. O vaxt Sov.İKP MK-nın Humanitar şöbəsinin müdiri olan (aparatın partiya komitəsinin katibi vəzifəsi ictimai əsaslar üzrə idi), indi Moskva Şəhər Pedaqoji Universitetinin rektoru işləyən Viktor Vasilyeviç deyir:

– Partiya komitəsinə zəng vurdum, mənim də, onun da uçot vərəqlərini gətirdilər. MK binasının qapısında əli avtomatlı adamlar dayanmışdılar. Çoxlarının üst-başını axtarırdılar. Qapının o üzündə qəzəbli bir guruh toplaşmışdı, hədələyici qışqırular eşidilirdi. Mənim çantamı açdılar, bütün kağızlara baxdılar və uçot

vərəqlərini götürdülər. Mən İşlər İdarəsinin binasına girdim, oradan Yakovlevə zəng edib xəbər verdim ki, qapıda bütün sənədləri əlimdən alıblar. O, on beş dəqiqədən sonra oraya qayıtmağımı xahiş etdi. Elə də etdim. Uçot vərəqlərini qaytardılar, amma məndən üzr istəyən olmadı.

Ertəsi gün Ryabov Kremlə gəldi. O dövrdə Yakovlevin kabineti Qorbaçovun kabinetinin yaxınlığında, xüsusi zonada yerləşirdi. Daha oraya MK-nın vəsiqəsi ilə də buraxmırdılar. Yakovlev kabinetdən çıxıb salam verdi.

– Mən onun uçot vərəqini verdim. İki-üç kəlmə kəsib vidalaşdıq.

Ryabova, özünün dediyinə görə, Yakovlevin uçot vərəqi ilə birlikdə partiyadan çıxmaq barəsində ərizəsini də vermişdilər. 51 nömrəli partiya biletinin sahibinin ərizəsinə baxan yox idi, MK aparatının partiya komitəsi işləmirdi, odur ki, ərizə uçot vərəqi ilə birlikdə müəllifinə qayıtmışdı.

Yakovlevin partiyadan çıxması əhvalatı ilə bağlı öyrənə bildiyim bütün təfsilatı mən Mixail İvanoviç Kodinə danışdım.

– O, doğrudanmı, Sov.İKP-dən ümidini kəsmişdi? – birbaşa soruşdum.

Bu məsələ barəsində mənim öz fikrim yaranmışdı. Amma bilmək istəyirdim ki, partiyanın baş nəzarət orqanının keçmiş yüksək vəzifəli rəhbəri nə düşünür.

– Biz bu sualın cavabını onun özündən eşitmək istəyirdik. Lakin o, Sov.İKP-nin üzvü kimi qalıb-qalmayacağını müəyyən edəcək ciddi söhbətdən yayındı.

– Məgər, onun baxış yetərinə məlum deyildi? Axı, nə sosializmə, nə kommunizmə, nə də Sov.İKP-yə münasibətini heç gizlətmirdi. Başqa bir partiyanın yaradılmasının zəruri olduğunu açıq söyləyirdi...

– Elədir, amma öz fikirlərini harada səsləndirirdi? Biz istəyirdik, onları rəsmi surətdə ifadə etsin. Məsəl üçün, lap elə bizdə, MNK-da...

– Yəni o, həqiqətən, yayınırdı?

– Bəs necə! Mossovetdə xəlvətə çəkilməmişdi, kimsəni qəbul etmirdi, telefon zənglərinə, hətta Qavriil Popovun ona ayırdığı "hökumət telefonu" ilə gələn zənglərə belə, cavab verirdi.

– Axırı necə oldu, siz onu, doğrudan, tapa bilmədiniz?

– Onu milislə gətirəsi deyildik ki. Evində də, bağında da telefonlar susurdu...

– Qəribədir. Axı, onun davranış tərzinə uyğun deyil. Üstəlik, partiyadan çıxmasına dair bəyanatında MNK-nı qınayırdı ki, bu məsələ barəsində onunla heç kəs söhbət etməmişdir, onun şəxsi ləyaqəti təhqir olunmuş və partiya üzvü kimi adı hüquqları tapdalanmışdır.

– Siz onu yaxşı tanıyırmısınız. Ali partiya hakimiyyətinin aparatını öz adamları ilə doldurmuşdu. Bizdə, MNK-da da ona xəbər ötürən adamlar vardı. Mən bunu duymuşdum və onun işi ilə bağlı xüsusilə mühüm olan bəzi materialları ciddi məxfilik şəraitində hazırlayırdım. Başa düşürdüm ki, hansısa ciddi bir materialı makina bürosuna vermək kifayətdir ki, onun məzmunundan "demokratiyanın atası" ağıh olsun.

– Nə danışsınız? Heç ağılıma gəlməzdi.

– Yer üzündə möcüzə çoxdur, dostum Horatsio! Bunu da deməliyəm ki, gördüyümüz bütün tədbirlərə baxmayaraq, Yakovlevə onu partiyadan xaric etməyə hazırlıq aparıldığını hər halda çatdırmışdılar. Elə bundan sonra onu çəkitib gün işığına çıxarmaq üçün göstərdiyimiz bütün cəhdlər daşa dəydi. Məcbur olub Sov.İKP-nin Nizamnaməsində nəzərdə tutulan qaydada partiyadan xaric edilməsinə dair qərar qəbul etdik. Sözlün qısa, rüsvayçılıqla partiyadan qovduq!

– Axı, o cəbhəçidir, müharibə əlilidir...

– Hər şeydən əvvəl xaindir! – Kodinin səsinə soyuq bir ahəng sezişməyə başladı. – Yaxşı, tutalım, Sov.İKP onun ümidlərini doğrultmamışdı. Ola bilərmi? Ola bilər. Həyatda hər şey olur. Çıx pensiyaya, get bağında çiylək becər. Partiyaya ləkə yaxmaq nəyə lazımdır, axı, sən partiyanın üzü olmağın sayəsində o cür yüksək mənsəbə yetişmişdin. Sadə bir misal: ər arvadından ayrılır. Dil tapa bilməyiblər, vəssalam. Axı, normal insan hər künədə-bucaqda keçmiş həyat yoldaşına qara yaxarmı? Kişiyə yaraşmaz... Razısınız?

Kodinin sözlərində məntiq, əlbəttə, vardı. Ancaq son on beş ildə keçmiş partiya xadimlərinin baxışları çox dəyişib, daha onlar 2005-ci ilin axırlarında həyatdan getmiş A.N.Yakovlevə qiymət verərkən bu qədər yaqinliklə danışırlar.

Partiyani, belə deyək, könüllü-məcburi tərək etmiş B.N.Yeltsinin, E.A.Şevardnadzenin və A.N.Yakovlevin, kommunist dövrünün son mərhələsinin bu üç yüksək-vəzifəli xadiminin yanında Heydər Əliyevin şəxsiyyəti taməm başqa cür görünür. Bəri başdan qeyd etməliyəm ki, «könüllü-məcburi» ifadəsinin ikinci hissəsi ona heç cür aid edilə bilməz. Bayaقدan haqqında söhbət gedən üç nəfərdən onun birinci və başlıca fərqi də məhz budur.

İndi isə bilavasitə mətləbə qayıtmağın, Heydər Əliyevin Naxçıvanda sığınacaq tapdığı mənzilə baş çəkməyin əsl vaxtıdır. Budur, qarşısında kağız, üzücü fikirlərə dalıb. Çox düşünüb-daşındıqdan sonra gəldiyi son dərəcə çətin qərarını indiyazılı surətdə ifadə etməlidir.

İlk partiya təşkilatına müraciətinin mətni... Dayan, dayan. Hara? İlk partiya təşkilatına? Bu nəşə yeni bir şeydir, onun üç həmkarının hərəkətlərinə heç oxşamır.

Onların heç biri – nə Yeltsin, nə Şevardnadze, nə də Yakovlev bilavasitə ilk partiya təşkilatına müraciət etməmişdi. Hətta XXVIII qurultayda Yeltsin partiyadan çıxdığını bəyan etdiyi zaman salondan sədalar gəldikdə ki, Nizamnamə əsasında, yəni uçotda olduğu ilk partiya təşkilatının vasitəsilə hərəkət etsin, Qorbaçov məcburən etiraf etmişdi ki, Yeltsin «heç bir partiya təşkilatına getməyəcəkdir».

Tarixin iki dəfə – birinci dəfə faciə, ikinci dəfə isə məzhəkə kimi təkrar olunduğunu kim deyib? Marks? Bax, bu məsələdə o, haqlıdır. Həqiqətən, o zaman Yeltsin öz ilk partiya təşkilatına müraciət etməmişdi. Bir ildən bir qədər çox vaxt keçmiş və 1991-ci il avqustun 24-də Qorbaçov öz rəqibinin etdiyiini təkrarlamışdı. Amma əgər Yeltsinin hərəkəti faciə kimi görünürdüsə, Qorbaçovun qərarı artıq məzhəkə təsiri bağışlayırdı. Mixail Sergeyevic Sov.İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsini üstündən götürmüş və Sov.İKP MK-ya özü – özünü buraxmağı təklif etmişdi.

İndi isə yadıma salaq: bu hadisə harada baş vermişdi? Partiyanın qurultayındamı – Baş katibin yeni Nizamnamə əsasında seçildiyi qurultaydamı? XXVIII qurultaya qədər edildiyi kimi, MK-nın Plenumundamı? Yox. Nə orada, nə də orada. Baş katib Mixail Sergeyevic Qorbaçov bəyanatla nə qurultaya, nə də, heç olmasa, Plenuma müraciət etmişdi. Nə qədər güllünc görünsə də, o, ... SİTA informasiya agentliyinə müraciət etmişdi. Agentlik isə onun sensasiyalı bəyanatını bütün elektron və mətbu KİV-lərə yaymışdı.

1991-ci il avqustun 20-dən SİTA-ya Vitali Nikitiç İqnatenko başçılıq etməyə başladı. Bundan əvvəl o, Prezident Qorbaçovun mətbuat katibi vəzifəsində işləyirdi. Qorxudan rəngi qaçmış Baş katib öz vəzifəsini

üstündən götürməsi haqqında bəyanatını son günlərədək özünün mətbuat katibi olmuş şəxsə göndərmişdi.

Bu halda onun üçün «ilk təşkilat» qurultay idi. Mixail Sergeyevici, həmişəki kimi, qorxuya düşərək, qurultayı çağırmadı. Yaxşı xatırlayırdı ki, sonuncu, XXVIII qurultayda 4683 nümayəndənin 1116-sı Baş katib vəzifəsinə onun namizədliyinin əleyhinə səs vermişdi. Bu, Sov.İKP-nin bütün tarixi ərzində ağıla sığmayan rekord sayda səs idi. Əgər birdən XXIX qurultayı çağırmaq xəyalına düşsəydi, orada onu nələr gözləyə biləcəyini təsəvvür etmək olar.

Qorbaçov özünün «ilk təşkilatı» ilə görüşdən yaman qorxurdu, amma onun ədaləti və sərt mühakiməsindən yaxasını qurtara bilmədi. 1992-ci il iyunun 13-də Moskvada, «Правда» qəzetinin redaksiyasında toplanan Sov.İKP MK Plenumu onu rüsvayçılıqla partiyadan xaric etdi. 1993-cü ilin fevralında isə Ümumxalq tribunali Qorbaçovu əbədi rüsvayçılığa və lənətə məhkum etdi.

Oxucuların xatırladığı kimi, Şevardnadze və Yakovlev Sov.İKP-dən çıxmalarına dair bəyanatlarını bilavasitə Mərkəzi Nəzarət Komissiyasına ünvanlamışdılar. Əliyev yeganə şəxs idi ki, «ilk təşkilata» müraciət etmişdi.

SSRİ Nazirlər Kabinetinin ilk partiya təşkilatına onun müraciətinin mətni nadir tarixi sənəddir. Burada məzmunun inandırıcılığı ilə formanın publisistliyi üzü surətdə birləşmişdir. Bu, müəllifin siyasi uzaqgörənliyinə, yaranmış şəraiti dəqiq təhlil etməsinə, təfəkkürünün dərinliyinə və itiliyinə, cəmiyyətin inkişafının hansı yolla gedəcəyini qabaqcadan görməsinə inandırıcı sübut olan bir sənəddir.

Vaxt gələcək, həmin sənədi təkcə suveren Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində öyrənməyəcəklər. Heydər Əliyev, başqa heç kəsin bacarmadığı kimi, həminin daxilən dərk etdiyini, lakin bərkədən deməyə cəsarət etmədiyini səmimi və açıq şəkildə söyləyə bildi. Bircə bu gerçək sözlərə diqqət yetirin: «...bizim ölkədə kommunizm eksperimenti, sosializm yolu özünü doğrultmadı, zorakılıqla yaranan və saxlanan respublikaların ititfağı süquta uğramaqdadır».

Bunları açıq şəkildə, üstəlik, ilk partiya təşkilatına müraciətdə bəyan etmək üçün nə qədər böyük mərdlik, iradə gücü, vətəndaş cəsarəti lazım idi!

Bela bəyanatdan sonra qarşısına çıxma biləcək çətinlikləri təsəvvür edirdimi? Şübhəsiz, təsəvvür edirdi. Axı, DTK generalı idi. Cürbəcür hücumları və məənəvi təqibləri qabaqcadan görürdü. Lakin partiyanın keçdiyi yolu dürüst təhlil etməsi onu səmimi surətdə və uzaqgörənliklə ifadə etdiyi bu mövqeyə gətirib çıxarmışdı.

Özünün məsuliyyət dərəcəsini dərk edirdimi? Şübhəsiz, dərk edirdi. Hər şey də hazır idi. Adama xüsusilə rıqqətə gətirən budur ki, Sov.İKP sıralarını tərk edərək, partiya hələ də inanan və ümid bağlayan bütün təmiz və namuslu kommunistlərə hörmətini bildirməyi zəruri saymışdı. Ürəkdən gələn bu cür təsirli sətirli Yeltsinin, Şevardnadzenin və Yakovlevin müraciətlərində görmək olmaz.

Bu addımı atmasına gətirib çıxarmış başlıca səbəblər də dürüst və inandırıcı şəkildə şərh edilmişdir. Bəyanat konkret faktlarla təsdiqlənərək, zərgər dəqiqliyi ilə əsaslandırılmışdır. Mətnə nə ümumi sözlər, nə də obrazlı, təmtəraqlı ifadələr var.

Səbəb üçdür.

Birinci səbəb. «Hələ 1990-cı il yanvarın 20-də Mərkəzin və Azərbaycan KP MK-nin siyasi rəhbərliyi

altında Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş hərbi təcavüzdən sonra məndə Sov.İKP sıralarından çıxmaq fikri yarandı. Yanvar hadisələrində yüzlərcə günahsız dinc sakin öldürüldü və şikəst edildi, onların arasında qocalar, qadınlar və uşaqlar da var idi".

20 Yanvar hadisələri haqqında irəlində, sonrakı fəsil-lərin birində ətraflı söhbət gedəcəkdir. Bu mövzu ilə əlaqədar Azərbaycanda yetərinə çox danışılıb-yazılıs-da, mən xeyli yeni fakt aşkara çıxara bilmişəm. Ümid-varam ki, bunlar Heydər Əliyevin işlədiyi kəskin, bir sıra hallarda isə qəti hökmlərin mənasını başa düşməyə kömək edəcəkdir. İndilikdə isə başlıca bir məqamı qeyd etməklə kifayətlənəcəyəm – bu hökmlər zamanın sınağından çıxmış, bu günədək təkzib olunmamış və yumşaldılmamışdır.

"Bu antihumanist, konstitusiyaya və hüquqa zidd hərəkəti ittiham edərəkən Sov.İKP MK və Azərbaycan KP MK-nın bu cinayətin üstünü açacağına və günahkarları üzə çıxaracağına ümid bağlayırdım. Özümü ələ alıb səbirlə gözlədim. Çıxışlarına cavab əvəzinə çox çəkmədi ki, "Правда"-dan başlayaraq partiyanın mətbu orqanlarında mənə qarşı hücumlar təşkil edildi. Mənə qarşı yönəlmiş uydurma faktları əsaslandırılmış şəkildə elə həmin kütləvi informasiya vasitələrinin özlərində təkzib etmək cəhdlərim boş çıxdı. Yenidənqurmanın əsas nailiyyəti olan aşkarlıq özünü birtərəfli göstərirdi".

Mərkəzi və respublika KİV-lərində Heydər Əliyevə və onun yaxın qohumlarına qarşı təqibin konkret sifarişçiləri və icraçıları vardı. İcraçılar məlumdur – onların adları "Правда", "Известия", "Неделя", "Литературная газета", "Социалистическая индустрия", "Сельская жизнь" qəzetlərində, "Смена" jurnalında... – nəşrlərin hamısını sadalamaq mümkün deyil, – dərc edilmiş məqalələrin altında göstərilib.

Əlbəttə, bu məqalələrin müəllifləri dürüst və vicdan-la hərəkət edərək, aşkar yalan məlumatları ittiham kimi yozmaqdan imtina edə bilirdilər. Axı, qələm heç də həvəskarların, jurnalistikaya dünən-sırağagün gəlmiş naşılərin əlində deyildi. Adətən, belə tapşırıqlar xüsusilə inanılmış, bel bağlanıla bilən, yüksək peşəkarlıq səvi-yəsinə malik şəxslərə verilir.

Təəssüf ki, onların heç biri bu nalayiq missiyadan boyun qaçırmadı. Heç kəs redaktorun kabinetinə gedib demədi ki, əslində yazmalı bir şey yoxdur. Sənədli əsaslar mövcud deyil, ittihamların hamısı şayiələr, gümanlar, bəzən də aşkar surətdə çirkin iftirlər və yalan üzərində qurulub. Bu hələ azmış kimi, bir çox ələbaxan "partiya publisistləri" qürrələndirilə ki, bu qədar incə məsələni məhz onlara tapşırıblar. Əyalətdə sadələvh həmkarları onlara qəhrəman kimi baxır, səmimi olaraq qibtə edir, redaksiyada keçirilən operativ müşavirələrdə həsədlə işlərini çəkirdilər: "Bax belə yazmaq lazımdır!"

Bu həvələri oxumaq dözülməz dərəcədə ağır olsa da, Heydər Əliyev onların müəlliflərinə çox acıqlanmırdı. Zəngin siyasi və həyat təcrübəsi ona deyirdi ki, "işsaedici" məqalələrin altında imzaları göstərilmiş adamlar, olsa-olsa, Kremlin fitnə-fəsad mətbəxində aciz və itaətkar qara fəhlələrdir. Onlar heç qaynar qazanları qarışdırən aspazlar da deyillər. Ağ papaqlı aspazlar, yəqin, qəzet rəhbərləridir. Başlıca iştirakçılar isə menyunu tərtib edənlərdir.

Partiya mətbəxində ağır xörəklərin seçilməsi ilə məşğul olmuş adamların bir çoxu ötən on beş ildə xatirə kitabları yazmağa girişiblər. Xörəklərin baş sifarişçisi Qorbaçovun, ideoloqlardan Liqaçovun, Medvedevin, Dzasoxovun, Yakovlevin memuarları, onlardan aşağı səviyyəli müəlliflərin iyirmiyə qədər kitabı buraxılıb. Hamısı da tarix qarşısında özünü təmizə çıxarmağa çalışır.

Özü də elə bil, sözləşiblər, heç biri Əliyevin nüfuzdan salınması mövzusunə toxunmur. Hamısı bu mövzudan yan keçir. Belə çıxır ki, MK-nın keçmiş rəhbərlərindən heç kəsə bu məsələnin aidiyyəti yoxdur. Elədir, bəzən haradasa kiçik bir top durduğu yerdə sarsaqılıqdan lüləsini göyə çevirə və ...bilmədən bir atəş açə bilər. Hələ buna inanmaq olar. Amma əmr verilmədən yayılma atəşinin, özü də müxtəlif mövqelərdən və ən iriçaplı toplardan bir hədəfə atılmasına inanmaq çətinidir. Hər halda, topçular mərmilərin eyni hədəfə dəyməsi üçün nə etmək lazım olduğunu yaxşı bilirlər. Əliyevlə döyüşə öz işlərinin mahir bilicilərinin, müharibə tanrılarının – ideoloji cəbhənin topçularının girdiyinə heç bir şübhə yox idi.

«Yanvar faciəsinin günahkarlarını üzə çıxarmaq və cəzalandırmaq haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin, ayrı-ayrı vətəndaşların, görkəmli ziyalıların müraciətlərini Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi qətiyyətlə rədd edirdi.

Artıq il yarım keçib. Nəinki bu dəhşətli cinayətlərin hamıya çoxdan məlum olan günahkarları üzə çıxarılmayıb, əksinə, bunları ört-basdır etmək üçün əllərindən gələni edirlər. Ümid edirlər ki, zaman keçdikcə bu faciə unudulacaq. Ancaq tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, doğma xalqa qarşı yönəldilmiş qanlı cinayətləri on illər keçsə də, unutmaq və bağışlamaq mümkün deyil».

Nə qədər müdrik insanmış, elə bil, gələcəyi görmüş! Həmin sətilərin yazılmasından cəmi on beş il keçəcək və 2006-cı ildə Moskvada M.S.Qorbaçovun yenidənqurma haqqında növbəti kitabı çıxacaqdır. Kitabda Sov.İKP-nin sabiq sonuncu rəhbəri belə bir sensasiyalı etiraf edəcəkdir ki, kommunist rejimi xalqa zorla qəbul edilmişdi. Bu özü sübut edir ki, bolşeviklərin Rusiyada törətdikləri də çətin ki nə vaxtsa unudulsun.

İkinci səbəb. «Üç ildən artıqdır ki, Mərkəzin ikiüzlü siyasəti nəticəsində Sov.İKP MK-nın havadarlıq etdiyi erməni millətlərinin səyi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətində yaranmış kəskin münafişəli vəziyyət saxlanmaqdadır. Vilayət əslində tamamilə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyindən çıxıbdır.

Azərbaycanın dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü konstitusiyaya zidd olaraq kobud şəkildə pozulubdur. Ermənistan və Azərbaycan arasında elan edilməmiş müharibə gedir, demək olar, hər gün iki tərəfdən də adamlar ölür. Bütün bunlar «humanist ideologiyalı» sovet dövləti üçün adi haldır.

Əminəm ki, partiya rəhbərliyi istəsəydi, 1987-1988-ci illərdə üzdənirəq Qarabağ problemi ətrafında milli münafişə təzə başlayanda onun qarşısını ala bilərdi, getdikcə güclənən qarşিদurmaya və həm Azərbaycan, həm də erməni xalqına ağır fəlakət və müsibətlər gətirmiş bu qırğınlara imkan verməzdi. Deməli, siyasi Mərkəzə bu münafişə lazımdır».

Diqqət yetirin: Ermənistanın və erməni xalqının ünvanına bir kəlmə də ittiham yoxdur. Halbuki Azərbaycanla Ermənistan arasında bir neçə il idi ki, müharibə gedirdi. İfadələr dəqiq, səlis və sərrastdır: Heydər Əliyev qeyd edir ki, təkcə Azərbaycan xalqı deyil, həm də erməni xalqı əzab çəkir.

Bununla bağlı ibrətamiz bir hekayət yada düşür. Bir müdrikdən soruşurlar:

- Deyin görək, vətənpərvər kimdir?
- Vətənpərvər o adamdır ki, öz Vətəninini sevir.
- Bəs millətçi kimdir?
- Millətçi o adamdır ki, yalnız öz Vətəninini sevir.

Fərqi sezişinizmi?

Heydər Əliyev öz doğma Azərbaycanını hər kəsdən fərqli şəkildə sevirdi. Amma başqa xalqlara düşmənçilik hesabına sevmirdi.

Üçüncü səbəb. "Bütün cəmiyyətin demokratikləşdiyi, siyasi azadlıqların və plüralizmin bəyan edildiyi bir dövrdə Azərbaycanda 1988-ci ildə ərazi bütövlüyünün müdafiəsinə qalxmış geniş demokratik hərəkət və cəmiyyətin demokratikləşməsi Sov.İKP MK-nın rəhbərliyi altında Azərbaycan KP MK-nın səyi ilə boğulur. Bu illərdə nə qədər adam siyasi fəaliyyətinə görə repressiyalara məruz qalıb.

İl yarımdır ki, Azərbaycanın iki milyonluq paytaxtı heç bir əsas olmadan fəvqəladə vəziyyət rejimində yaşayır. Məhz belə bir şəraitdə respublika Ali Sovetinə üzdənirək "demokratik seçkilər" və nəticələri İttifaqın xeyrinə irəlicədən həll olunmuş referendum keçirilmişdir. Fəvqəladə vəziyyət şəraitində hər hansı demokratikləşməyə və xalqın öz iradəsini sərbəst ifadə etməsinə ümid bağlamaq avamlıq olardı. Demokratik təşkilatlar dafələrlə seçicilərin mütləq əksəriyyətinin referendumda iştirak etməməsi və referendumun nəticələrinin saxtalaşdırılması barədə məsələ qaldırmışlar. Ancaq Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi bu müraciətlərə hətta baxmağa belə lüzum görməyib".

Daha sonra müəllif açıq bəyan edirdi ki, o, Mərkəz tərəfindən sırtın yeni İttifaq müqaviləsinin əleyhinə çıxmışdır və indi də əleyhinə çıxır: "Hər hansı suveren dövlətin tərkibində bir neçə suveren dövlət və eləcə də bundan irəli gələn azadlıqlar, səlahiyyətlər və funksiyalar ola bilməz".

Heydər Əliyev hesab edirdi ki, bütün müttəfiq respublikalara əsl siyasi, iqtisadi azadlıqlar, milli dövlət dirçəlişi üçün müstəqillik verilməlidir. Onun fikrincə, bu, heç də respublikaların iqtisadi birləşməyə və ənənəvi mədəni əlaqələrinə mane olmaz, əksinə, onların təkmil-

ləşməsinə, ikitərəfli və çoxtərəfli istiqamətdə inkişafına təsir göstərirdi.

"Naxçıvan Muxtar Respublikasının və Azərbaycanın xalq deputatı kimi öz çıxışlarımda bu məsələləri dafələrlə qaldırdım. Təklif etdim ki, xalq arasında nüfuzunu tamamilə itirmiş Azərbaycan Kommunist Partiyası təkhakimiyyətlikdən imtina etsin, bütün siyasi qüvvələrin azad və bərabərhüquqlu fəaliyyətini təmin etsin, demokratik cəmiyyətin təşəkkülünə, siyasi plüralizmə və aşkarlığa şərait yaratsın.

Ancaq bu çıxış və təkliflərimə Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi nəinki baxmır, əksinə, mənim ünvanıma təşkil edilmiş və hazırlanmış hücumlar şəklində cavab verir. Azərbaycanda mənim çıxışlarımı dərc edən qəzet redaktorları, jurnalistlər işdən çıxarılır, təqiblərə məruz qalırlar".

Bütün yuxarıda şərh edilənlər, H.Ə.Əliyevin yazdığına görə, onu bu axırıncı addımı atmağa və Sov.İKP sıralarından çıxmaq haqqında bəyanat verməyə məcbur etmişdir, baxmayaraq ki, bu qərara gəlməsi son dərəcə çətin olmuşdur.

"Mən kommunist ailəsində böyümüşəm və bütün şüurlu həyatım Kommunist Partiyası ilə bağlı olub. 1943-cü ildə iyirmi yaşında ikən öz taleyimi bolşeviklər partiyası ilə bağlamışam.

Kommunist Partiyasının ideallarına varlığım ilə inanmışam və onun planlarının həyata keçirilməsində fəal iştirak etmişəm. İndi bütün bu inanclarım məhv olub.

Yeniləşən partiya və respublikaların yeniləşən ittifaqı haqqında saysız-hesabsız bəyanatlar yenə də xalqı aldatmaqdır".

Xaurladım ki, Yeltsin və Şevardnadzedən sonra Əliyev partiyadan çıxmasına dair bəyanat vermiş üçüncü şəxs idi. Sonuncu, dördüncü bəyanatı isə bir ay sonra.

DFVK-nin yaradılmasının elan olunmasından bir gün qabaq Yakovlev vermişdi.

Şevardnadzenin və Yakovlevin hansı halların təsiri altında bu addımı atmağa məcbur olduqlarını müəyyənləşdirdik. Mərkəzi Nəzarət Komissiyası onlara qarşı fərdi işlər açmışdı, bunun nə ilə qurtaracağını ikisi də duyurdu. Onlar o dövrdə sırası partiyacılar arasında kütləvi miqyas almış könüllü çıxmanı partiyadan rüsvayçılıqla qovulmaqdan üstün tutdular. Yeltsinin məsələsi aydındır – o, qərarını bununla əsaslandırmışdı ki, RSFSR Ali Sovetinin Sədri kimi yüksək dövlət vəzifəsinə seçilib və siyasi partiyalardan birini, lap Sov. İKP olsa da, üstün tutmamalı və bütün partiyalarla əməkdaşlıq etməlidir. Üstəlik, XXVIII qurultaydan üç ay əvvəl, 1990-cı ilin martında SSRİ Konstitusiyasından Sov.İKP-nin sovet cəmiyyətində rəhbər rolundan bəhs edən 6-cı maddə çıxarılmışdı.

Lakin bu, yeganə səbəb deyildi. Yeltsinin başının üstünü qara buludlar almışdı. Onu partiyadan qovmaq niyyəti gətirdikcə daha aşkar sezişirdi. 1989-cu il martın 16-da Sov.İKP MK-nın Plenumunda istehsalatçı fəhlələr sırasından bir sıra MK üzvlərinin çıxışları təşkil edildi. Onlar Sov.İKP MK-nın üzvü B.N.Yeltsinin bəzi çıxışlarını müzakirə etmək və bunlara qiymət vermək təklifini irəli sürdülər. Natiqlərin fikrinə, bu çıxışlar MK-nın siyasi xəttinə, partiya etikasına və Sov.İKP Nizamnaməsinin normalarına zidd idi. Plenum MK üzvlərindən ibarət komissiya təşkil edərək, ona həmin məsələni diqqətlə öyrənməyi və çıxardığı nəticələr barəsində Sov.İKP MK-nın növbəti Plenumuna məlumat verməyi tapşırırdı. Komissiyaya Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, MK katibi Vadim Andreyeviç Medvedev başçılıq edirdi.

Sonralar, daha dəqiqi, postsovet dövründə, Yeltsinin Rusiya Federasiyasının Prezidenti olduğu çağlarda

Vadim Andreyeviç öz xatirələrində bu mövzuya toxunarkən alıcınab görünməyə çalışaraq and-aman edirdi ki, Plenumda Yeltsinin yenidən müzakirə edilməsinin əleyhinə olmuşdur. Bu mənada ki, müzakirə Boris Nikolayeviçin təqib edilən, amma boyun əyməyən mübariz olması barədə təsəvvürləri gücləndirir, MK barəsində etimadsızlıq və tənqid əhvali-ruhiyyəsinin artmasına şərait yaradır. Kim bilir, bəlkə Vadim Andreyeviç doğrudan bu cür düşünmüş. Bir vaxtlar mən onun rəhbərliyi altında işləmişəm və dəfələrlə bunu yaxın etməyə imkanım olub ki, Vadim Andreyeviç təbiətə mürəkkəb və hərtərəfli bir insandır.

– Komissiya tapşırığı yerinə yetirdi, – deyər Vadim Andreyeviç xatırlayırdı. – Komissiya üzvləri Yeltsinin çoxsaylı çıxışları ilə tanış oldular və əhəminin dördə bir hissəsindən ibarət qısa sənəddə ifadə edilmiş belə bir yekdil nəticəyə gəldilər ki, bəzi mülahizələrin subyektivliyinə baxmayaraq, bu çıxışlar bütövlükdə partiyanın seçkiqabağı müraciətinə, siyasi xəttinə zidd deyildir. Komissiya həmin məsələyə baxılmasını bununla bitirməyi təklif etdi.

– Sonra nə oldu?

– Komissiya üzvlərinin imzaladıqları rəyi mən belə bir təkliflə Baş katibə göndərdim: mən Yeltsinlə görüşüm və bundan sonra Plenumda qısaca çıxış edim – may Plenumunun ərafəsi idi. Qorbaçov sənədi mənə qayıtdı: “özündə saxla”. Ancaq o sənədin üstünə bir daha qayıtmadıq, bir müddət sonra isə başqa hadisələr və qayğılar ortaya çıxdı, məsələ də öz-özünə aradan qalxdı.

Bir sözlə, qorxutdular... O lətifədə deyildiyi kimi, “Qaçıb çatmasam da, heç olmasa, isinərəm...”

Bəs Əliyevlə bağlı məsələ necə olmuşdu? Onun əleyhinə iş açmağa hazırlanırdımı? Bu sualı mən artıq oxuculara tanış olan Mixail İvanoviç Kodinə verdim. Kim

bilməsə də, MNK sədrinin keçmiş müavini əslində nələrin baş verdiyini dəqiq bilir.

– Mixail İvanoviç, – görüşümüz zamanı ondan soruşdum, – Heydər Əliyevə qarşı iş açmağa hazırlaşdırlarmı? Cavab məni sarsıtdı:

– Nəinki hazırlaşdılar, hətta açmışdılar.

Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun dörd üzvünün partiyadan çıxması ilə bağlı olaraq say və diqqətlə qurduğum sxem gözələrimin önündə alt-üst olurdu. Məgər, Heydər Əliyev də Şevardnadze və Yakovlev üçün qurulanlarla eyni olan ssenari əsasında partiyadan çıxarıla-
cağından ehtiyat edərək bəyanat vermişdi?

– Ancaq bir nəticə hasil olmadı, – Kodin sözünə davam etdi. – Məlum oldu ki, tələm-tələsik tapıb çıxardıqları mənasız şeylər imiş.

– Hər halda tapıbmişlər – üzgün-üzgün dillənirəm.

– Deyilənə görə, ləkələyici materiallardan ibarət olan hansısa bir qovluq varmış. Yuxarılarda işə salıblarmış. Lakin o vaxt mən hələ MNK-da işləmirdim. Təfsilatını bilmirəm. Bircə bunu deyə bilərəm ki, yoxlama zamanı heç nə təsdiq edilməyib. Əliyevi, sadəcə, nüfuzdan salmaq istəyirdilər. Qorbaçovun ondan xoşu gəlmirdi. Siyasi Büronun digər üzvləri də Baş katibə baxıb Əliyevə münasibətlərini dəyişirdilər.

– Mixail İvanoviç, bu mövzuda kiminlə söhbət edə bilərəm?

– Yaxşı olar ki, o vaxt Partiya Nəzarəti Komitəsində işləyən şəxslərlə danışasınız. Bu işlə həmin komitə məşğul olurdu.

Kiminlə söhbət etməyin lazım olduğu yadıma düşdü. Pyotr Yakovleviç Slezko ilə! O, Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri Boris Karloviç Puqonun müavini idi.

– Elə bir qovluq vardı, – o xatırlayır.

– Necə oldu bəs? Arxivdədir?

– Bilmirəm. Gör neçə il keçib.

– Bəs niyə qovluq hərəkətə gətirilmədi?

– Necə yəni gətirilmədi? Gətirildi.

– Başa düşmədim, Pyotr Yakovleviç. Necə, məgər Əliyevə qarşı iş açılmışdı?

– Cəhd göstərilmişdi. Bir şey çıxmadı.

– Niyə?

– Kifayət qədər sübut tapılmadı.

– Sizə deyirsiniz ki, hərəkətə gətirilmişdi...

– Doğrudan, hərəkətə gətirilmişdi. Kütləvi informasiya vasitələrində.

– Deməli, o məqalələr qovluqdakı materiallar əsasında hazırlanırdı?

– Başqa nəyin əsasında hazırlana bilərdi ki? Daha heç nə yox idi.

Elə bil, birdən ayıldım. Qovluq! Yəqin Qorbaçov 1988-ci ilin oktyabr ayının əvvəllərində köməkçiləri A.S.Çernyayevi və G.X.Şahnəzərovu yanına çağırıb, işlə bağlı bir sıra məqamları müzakirə etdikdən sonra Əliyevin «işini» xatırlatdıqda həmin qovluğu nəzərdə tutmuş.

O vaxt Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti yanında dövlət müşaviri idi. Bu vəzifəyə onu 1987-ci ilin oktyabrında, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefa verdikdən sonra təyin etmişdilər. Müşavir vəzifəsində bir aydan azca çox – 1988-ci ilin noyabrındak qalacaqdı.

«Qazırq, çox şeyin üstünü açmışıq. Belə ki, Rəşidovun işindən də gurultulu proses olacaq», – Qorbaçovun bu sözlərini Çernyayev öz gündəliyində 1988-ci il oktyabrın 9-da yazmışdır. Gündəliyi o, 1997-ci ildə ayrıca kitabça şəklində nəşr etdirmişdir.

Sirli qovluq uzun müddət mənə rahatlıq vermədi. Qovluqdan xəbəri olanlar vardı, amma bu mövzuda söhbətə başladığım şəxslərin heç biri onu görməmişdi. Pyotr Yakovleviç Slezko, indi, təəssüf ki, mərhum Slezko, hər şeydən göründüyü kimi, köhnə qalmaqallı əhvalatın təfərrüatına çox da varmaq istəmirdi. Bunun səbəbi də aydındır: Pyotr Yakovleviç Yeqor Kuzmiç Liqaçovun komandasından idi, onun köməkçisi olmuşdu və rəisi kimi, möhkəm, inadkar xarakteri ilə seçilirdi.

Nə Siyasi Büronun, nə də Sov.İKP-nin keçmiş arxivində qovluğun izlərini tapmaq mümkün olmadı. Elə bil, qeybə çəkilmişdi. Bircə onu öyrənə bildim ki, guya qovluğa Azərbaycandan gələn məktublar yığılıbmış. Məktublarda Əliyevə qarşı onun bədxahlıçı tərəfindən təşkil edilmiş hansısa iddialardan bəhs olunurdu.

1988-ci ildə keçmiş komsomol işçisi, ÜİLKĞİ MK-nın katibi vəzifəsindəki yüksəlmiş Əbdürrəhman Xəlil oğlu Vəzirov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Onu Qorbaçov özünün Stavropolda komsomolda işlədiyi vaxtdan yaxşı tanıyırdı. Vəzirov bu vəzifədə Kamran Bağirovu əvəz etmişdi. Kamran Bağirovu isə Heydər Əliyev Moskvaya gedərkən öz yerinə respublika partiyası təşkilatının rəhbəri vəzifəsinə irəli sürmüşdü. Əliyev Qorbaçovun gözündən düşən kimi Kamran Bağirovu Əbdürrəhman Vəzirovlə əvəz etdilər.

O vaxtın bir çox siyasətçilərinin, həm itüfaq, həm də Azərbaycan siyasətçilərinin bildirdiyinə görə, Vəzirov zəif rəhbər idi. O, Qorbaçovun ümidlərini doğrultmadı. Qorbaçov elə bilirdi ki, Pakistanda diplomatik işdən, sovet səfiri vəzifəsindən geri çağırdığı Vəzirov Dağlıq Qarabağ ətrafında vəziyyəti sabitləşdirməyə nail olaçaqdır.

Baş katibin planı bundan ibarət idi ki, Vəzirovun irəli çəkilməsi ilə bir vaxtda Ermənistanda da partiyası rəhbərliyi dəyişdirilsin. Qorbaçov orada köhnə, Brejnev məktəbinin nümayəndəsi K.S.Dəmirçiyanın yerinə komso-molçu gəncliyindən yaxşı tanıdığı Suren Qurgenoviç Harutyunyana tövsiyə etmişdi. Bir vaxtlar Harutyunyan Ermənistan komsomolunun MK-sına rəhbərlik etmiş, sonra ÜİLKĞİ MK-nın katibi seçilmişdi. 1978-ci ildə Harutyunyana gözəndən uzaq bir işə – Sov.İKP MK Təbliğat şöbəsinin məsləhətçisi vəzifəsinə keçirildilər, 1981-ci ildə isə təşviqatçılar, siyasi informatorlar, divar qəzetləri ilə məşğul olan siyasi-kütləvi iş sektorunun müdirliyinə yüksəldildilər. Nəticədə o, taleyinə yazılan xırda partiya məmurluğu ilə razılaşaraq on il orada rahat oturdu. 1986-cı ildə, Qorbaçov hakimiyyətə gəldikdən sonra isə vətəninə, Yerevana qayıtdı. Orada ona respublika Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsini verildilər.

Birdən-birə də başgicəlləndirici yüksəliş! İki il sonra Suren Qurgenoviçi təcili Moskvaya, Qorbaçovun yanına çağırırlar. Qorbaçovun kabinetindən o, Ermənistan KP MK-nın birinci katibi kimi çıxır. (O vaxt seçki formal bir məsələydi, başlıca amil Baş katibin rəyi idi.) Köhnə qurd olan Dəmirçiyanın yerinə Azərbaycanla Heydər Əliyev məktəbini keçmiş təcrübəli, güclü rəhbər K.Bağirovun yerinə komsomolun yetirməsi olan Vəzirovu təyin edən Qorbaçov orada da eyni cür hərəkət etmişdi.

İki keçmiş komsomol rəhbərinin Dağlıq Qarabağ problemi barəsində ümumi dil tapacaqlarına Qorbaçovun bəslədiyi ümidlər doğrultmadı. Baş katibə uğurlu görünən plan boşa çıxdı. Pakistana qədər Hindistanın Kəlkətə şəhərində SSRİ-nin baş konsulu işləmiş, ondan

sonra Nepal Krallığında səfir olmuş Vəzirovun diplomatik qabiliyyətinə arxayınlıq fəlakətə gətirib çıxardı. Qarabağ düyünü getdikcə bərkiyirdi, hər iki respublikanın əhalisi iqtidara itaətsizlik göstərirdi. Mitinglər, tətillər, talanlar ara vermirdi. Ermənistanda yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlıni oradan kütləvi surətdə qovmağa başlamışdılar. Günahsız insanlar həlak olurdular. Axır iş o yerə çatdı ki, döyüş əməliyyatları başlandı.

Nəticəsi bu oldu ki, Vəzirov respublikanın idarəçiliyini itirdi və Qorbaçov canını dişinə tutaraq onun Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsindən çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi. Eyni zamanda, Ermənistan rəhbəri Harutyunyan da vəzifədən götürüldü. 1990-cı ildə Vəzirov həmvətənlərinin qəzəbindən qurtarmaq üçün hərbi təyyarə ilə Bakıdan Moskvağa qaçmağa məcbur oldu.

Elə həmin il Vəzirovun siyasi fəaliyyətinin sonu oldu. O, pensiyaya çıxdı və daha siyasətə qayıtmadı.

Lakin respublika partiya təşkilatının rəhbəri vəzifəsində Vəzirov müstəsna cəfəngənclik edirdi. O, Əliyev-Bağirov kadrlarının pərə-n-pərə-n salınmasında xüsusi "məharət" göstərirdi. Ona elə gəlirdi ki, respublikaya əvvəlki kimi Əliyev rəhbərlik edir.

Əlbəttə, Bakıda, başqa şəhərlərdə, habelə kənd rayonlarında bir çox əsas vəzifələrdə Heydər Əliyevin yetişdirdiyi və tərbiyə etdiyi insanlar çalışırdılar. Axı, o, on dörd il Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə rəhbərlik etmişdi, partiya işinə irəli çəkiləndək təqribən iyirmi il respublika DTK-sında rəhbər vəzifələr, o cümlədən komitənin sədri vəzifəsini tutmuşdu. Bu müddətdə yüzlərcə ağıllı, fərasətli işçini ən müxtəlif sahələrdə – partiya və dövlət orqanlarında,

sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalatında, elmdə və mədəniyyətdə rəhbər vəzifələrə irəli çəkmişdi.

Bu, tamamilə təbii və qanunauyğundur. O vaxt bütün rəhbər vəzifələrə təyinat partiyanın ixtiyarında idi. Təyin olunacaq namizədlərin hökmən rayon komitəsindən Mərkəzi Komitəyədək partiya komitələrinin bürolarında təsdiq edildiyi vəzifələrin nomenklaturu vardı. Bu sorğusaldan heç kəs yan keçə bilməzdi. Şübhəsiz, rayon komitəsinin, xüsusən MK-nın birinci katibinin rəyi hər şeyi həll edirdi.

Bu da təbii idi ki, Moskvağa SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsinə aparıldıqdan sonra Heydər Əliyev doğma respublikada işlərin necə gəldiyi ilə daim maraqlanırdı. Respublikada baş verənlərin hamısından xəbəri vardı. Axı, anadan olduğu ilk gündən bütün ömrünü Azərbaycanda yaşamışdı. Moskvağa köçəndə, demək olar, altmış yaşında idi. Bu yaşda doğma diyardan ayrılmaq hətta Rusiyanın orta zonasının sakini üçün çətindir, heç Zaqafqaziyaadan olan insanlar demirəm. Əvvəllər paytaxtda nə yaşamış, nə təhsil almış, nə də işləmişdi. Moskvada elə bir yaxın dostu yox idi, ona görə də vətəndən hər telefon zəngi, xüsusən adamların gəlməsi bayrama çevrilirdi. Bakıya özü də tez-tez zəng vurur, öyrədir, məsləhət verir, lazımı kömək göstərirdi.

Bir sözlə, bütün bu hərəkətlərdə heç bir qeyri-adilik yoxdur, hər bir normal insana xas olan hərəkətlərdir. Axı, Kremlə gətirildikdən sonra, necə deyirlər, özünü çəkərək, həmyerlilərindən üz döndərə, özünü Kremlin hündür divarı ilə onlardan ayıra bilməzdi ki... Bu, onun xarakterinə uyğun deyildi. Öz yetimləərini mənzilində də, bağ evində də mehribanlıqla qarşılayırdı. Hər dəfə üz gülmür, xoş xatirələr yada düşürdü. Heydər Əliyev nə vaxtsa qarşılaşdığı çoxsaylı adamların adlarını xatır-

layırdı, hökmən onlara salamını çatdırmağı xahiş edirdi ki, bu da Azərbaycanda olanları çox sevindirirdi, deməli, Kremldə çalışan o böyük insan onları unutmur.

Vəzirovun bu əlaqələrdən xoşu gəlmirdi. Onun şəxsiyyətinin miqyası tamamı başqa idi. Təfəkkürü də ayrı cür idi, komsomol mühitində formalaşmışdı. İlk sovet komsomolçuları – onların əksəriyyəti saxta ideal-lara səmimi inanırdılar, – eləcə də sovet dövrünün axırlarında fəaliyyət göstərən vicdanlı komsomol işçiləri (tək-tük olsa da, belələri, yaqın, vardı) məni bağışlasınlar, amma «Vətəndaş müharibəsinə gedirdi komsomolçular» adlı məşhur komsomol nəğməsinin bir misrasından məzəli bir təbir gətirməyə bilmirəm. «Bir də ki, astadan söylədi, sən yaz harasa...» Komsomol işçilərinin əsl şüarı, başlıca fəaliyyət sahəsi bax bu idi. «Yaz harasa...» İstəyirsən partiya MK-sına, istəyirsən də DTK-ya. Əlbəttə, imza qoymadan. İmza nəyə lazımdır?

Respublikada təhsil aldığı institutun komsomol təşkilatı katibindən Azərbaycan LKGİ MK-nin birinci katibi vəzifəsindəki komsomol işində keçirdiyi səkkiz il, sonra Moskvada ÜLKGİ MK-nin katibi vəzifəsində işlədiyi on bir il ərzində Vəzirov bütün aparat sirlərini öyrənə bilirdi. İstehsalatda bir gün də işləməmiş, alyanaq komsomol rəhbərlərinin gəncləri səslədikləri həqiqi həyatla heç bir şəxsi əlaqəyə girməmişdi. Əvəzində kabinet intriqaları, mənsəbpərəslik, durmadan irəli və daha yuxarılara doğru hərəkət məktəbinin tam kursunu keçmişdi.

Ən maraqlısı budur ki, öz karyerasına görə Vəzirov məhz Heydər Əliyevə borclu idi. ÜLKGİ MK-nin katibi vəzifəsində on bir il, razılaşıb ki, çox böyük müddətdir. Qırx yaşlı Əbdürrəhman Vəzirov komsomol rəhbəri vəzifəsində açıq-aşkar ilişib qalmışdı. Amma bəla

burasındaydı ki, onu heç yərə götürmürdülər. Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olduqda respublika komso-molu MK-sının keçmiş birinci katibini xatırladı, iyirmi beş yaşlı həmkarları arasında özünü narahat hiss edən Vəzirovu respublikaya dəvət etdi. Vəzirov sevincək razılaşıdı. Heydər Əliyevin ona təklif etdiyi hər cəhətdən böyük vəzifə idi – Kirovabad Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi. Kirovabad Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri idi. Kadrların yetişib-bərkidiyi bir ocaq, daha yüksək vəzifələrə getmək üçün trampolin idi. Bu şəhər Rusiyada indiki Sankt-Peterburqla müqayisə edilə bilər. Oradan Vəzirov Azərbaycan KP MK-ya keçdi, şöbə müdiri oldu.

Dünyanın özü qədər qədim bir həqiqətdir: yaxşılıq eləmə, yoxsa pislik görərsən. Bu həqiqətin ədalətli olduğuna heç kəs inanmır, çünki çox bayağıdır. Hər kəs hesab edir ki, bu kəlam ona aid deyil. Ancaq möhkəm yanılır.

Bu o deməkdir ki, ümumiyyətlə, yaxşılıq eləmək lazım deyil? Lazımdır. Amma baxır kimə. Təəssüf ki, insanları qiymətləndirməkdə səhvə yol verməkdən heç kəs sığortalanmayıb. Hətta Heydər Əliyev kimi görkəmli xadimlər də. Yaxşılıqına pisliklə cavab verilməsi onun günahı deyil. Çox vaxt elə bu cür olur.

«Bir də ki, astadan söylədi, sən yaz harasa...» Bir çox mənsəbpərəstlərin sınıanmış zərbə üsulu boşa çıxmır, düz hədəfi vururdu.

1988-ci il iyunun 28-dən iyulun 1-dək Moskvada Kremlin qurultaylar sarayında Sov.İKP-nin XIX ümumi-tifaq konfransı keçirilirdi. Onun işinin ikinci günü, iyunun 29-da Ə.Vəzirova söz verildi.

Ə.Vəzirov sanki Qorbaçovun ürəyini oxuyaraq, Brejnevin dillər əzbəri olmuş «Azərbaycan iri addımlarla

irəliləyir» kəlamına rişxənd etdi, Əliyevin dövründəki «qırmızı bayraqlı beşliklərin» əslində əsassız olduğuna, guya onun respublikanı durğunluq vəziyyətində qoyub getdiyinə inandırmağa səy göstərdi.

– Respublikada sosial-siyasi, mənəvi şəraitə pozucu təsiri, ilk növbədə, kadr siyasətindəki əyintilər göstərirdi, – deyə natiq sevimli mövzusunə girişmişdi, – kadr siyasətinə tayfəbazlıq, yerliçilik, yaltaqlıq xas idi, rəqəmlərin şişirdilməsi, qulluq mövqeyindən sui-istifadə geniş yayılmışdı.

Vəzirov sosial-iqtisadi inkişafda ciddi qüsurlardan, kənd təsərrüfatının uzunmüddətli planlaşdırılmasında və idarə edilməsində elmi prinsiplərin pozulduğundan, mənəvi həyatın bir çox sahələrində nöqsanlara yol verildiyindən ağızdolusu danışdı.

Lakin konfransın nümayəndələrinə daha böyük təsir bağışlayan natiqin bir sözü oldu ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin kökləri durğunluq illərinə, yəni respublikaya Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrə gedib çıxır.

– Dağlıq Qarabağda və onun ərafında baş verən hadisələrdə respublikanın və vilayətin keçmiş rəhbərliyinin çox böyük günahı vardır, – deyə Vəzirov tribunadan bəyan edirdi. – Onlar muxtar vilayətin əhalisinə bu və ya digər mənafeələrini tapdalayan siyasi cəhətdən yanlış xətlə millətçilik toxumlarının cücərməsinə şərait yaratmışlar. Biz siyasi, sosial və iqtisadi sahələrdə vəziyyəti qətiyyətlə düzəltməyə başlamışdıq.

Vəzirovun nələr etdiyi məlumdur. Cəmi il yarım keçəcək, 1990-cı il yanvarın 20-də Qorbaçovun tapşırığı ilə Siyasi Büro üzvləri təcili olaraq növbədən kənar iclasa çağırılacaqlar.

– Müdafiə Nazirliyinin qoşunları Bakıya yeridilmişdi, – Baş katib elan etdi. – İndi Yazov və Bakatin oradadır.

lar. Rəhbərlik qəti tədbirlərdən yaxasını çəkir. Qorxu içindədirlər. Əslində respublika hakimiyyətsiz qalıb. Vəzirov möhkəm qorxuya düşüb, harada olduğu bilinmir. Onu geri çağırmaq lazım gələcəkdir. Fikrimcə, Kommunist Partiyası MK-sının Bürosunu saxlamaq lazımdır – qoy növbə ilə sədrlik etsinlər...

Bu sözlərə nə əlavə etmək olar? Qorbaçov hər şeyi demişdi.

XIX konfransın tribunasından isə Vəzirov respublikada qayda-qanun yaratmaq planlarından dəm vurmaqda idi, Azərbaycanın keçmiş rəhbərlərindən, özü də onun fikrincə, fərsiz rəhbərlərindən üstünlüyünü hiss etdikcə daha da coşurdu. Qurduğu bu planlarda bəzən sadələşən uşaq ədası duyulurdu – yəqin, pioner tonqallarının sölə sağdığı gecələrdən, süfrə başında həminin əbədi dost olmağa and içdiyi komsomol şənliklərindən yadigar qalmışdı.

– Mən başa düşə bilmirəm, – deyə natiq nümayəndələrə müraciət edirdi, – necə ola bilməmişdi ki, iki qonşu, qardaş respublikanın rəhbərləri vəziyyətin pisləşdiyini illər boyu görə-görə nəinki birlikdə çıxış yolu axtarmağa vaxt tapmırdılar, hətta bir-birinə salam vermirdilər. Başqalarına «yaxşı» nümunə göstərirdilər!

Sonra bildirdi ki, Azərbaycan rəhbərlərinin Ermənistan rəhbərləri ilə şəxsi təmaslarının inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi S.Q.Harutyunyanla görüşünü isə ümumdünya tarixi əhəmiyyətli bir hadisə kimi yada saldı.

İstedadlı Azərbaycan rejissoru Vaqif Mustafayev postsovet dövründə «Bir həsədin tarixi» adlı sənədli film yaratmışdır. Film Yekaterinburqda haqlı olaraq baş mükafata layiq görülmüşdür.

Vaqif Mustafayevin əzmkarlığı qibtə doğurur. Çoxsaylı cəhdlərdən sonra Qorbaçovu çəkiliş rəzi sala

bilmişdir. Filmdə Mixail Sergeyevič nə üçün Əliyevi istefaya göndərdiyini danışır:

– Respublikanın çox böyük təzyiqi vardı. Çox böyük təzyiqi... Yəni burada olaraq, öz mövqeyi ilə respublikaya mane olur. Mən də bu qənaətə gəldim...

Mixail Sergeyevič uzun illər Qazaxıstanın rəhbəri olmuş D.Ə.Kunayevin istefası barədə qərarını da eynilə bu cür izah etmişdi. Bu əhvalat 1986-cı ilin dekabrında baş vermişdi. O zaman Alma-Atada «yenidənqurma»nın ilk qanı tökülmüşdü. Respublikanın rəhbəri vəzifəsində qazax Dinmühəmməd Əhmədoviç Kunayevin Ulyanovskdan gətirilən rus Gennadi Vasilyevič Kolbinlə əvəz edilməsindən narazı qalan minlərlə insan Qazaxıstan paytaxtının küçə və meydanlarına çıxmışdı. Qanlı toqquşma olmuşdu.

Yeri gəlmişkən, Siyasi Bürodə yeganə olaraq Əliyev Qorbaçovu bu kadr qərarını qəbul etməməyə razı salmağa cəhd göstərmişdi.

– Mixail Sergeyevič, Qazaxıstanın rəhbəri vəzifəsinə kənardan adam gətirib qoymayın... Məsələ şəxsən Kolbində deyil. Yerli kadrlı irəli çəkmək lazımdır.

Söhbət təkbətək gedirdi. Heydər Əliyev Baş katibin yanına öz şübhələrini bölüşmək üçün gəlmişdi.

– Mixail Sergeyevič, sizə demək istəyirəm ki, insanların milli psixologiyasına, hər halda, bələdəm. Siz səhvə yol verirsiniz. Kolbin pis adam deyil. Yaxşı birinci katib ola bilər. Ulyanovsk vilayətinin birinci katibi idi, deyəsən, pis də işləmirdi, hərçənd gözdən pərdə asmaqla məşğul olurdu. Bu, hamıya məlumdur.

– Bununla nə demək istəyirsiniz? – Qorbaçov soruşdu.

O hamıya «sən» deyirdi. Həttə yaşca ondan çox böyük olanlara da. Bəziləri bunu Baş katibin komsomol keçmiş ilə, bir başqaları tərbiyəsiz və ədəbsiz olması ilə izah edirdilər.

– Demək istəyirəm ki, Mixail Sergeyevič, siz onu Rusiyanın ən iri partiya təşkilatına təyin edə bilərsiniz. İşləyirdi. Amma Qazaxıstana Kolbin yaramır.

Baş katib pərt halda Əliyevə baxdı. G.V.Kolbinin Ulyanovska qədər Gürcüstan KP MK-nın ikinci katibi işlədiyi və bunun nə ilə qurtardığı, nəyə görə oradan Rusiya vilayətinə keçirilməli olduğu yadına düşdü. Həqiqətən, Gürcüstandan əvvəl Sverdlovsk vilayətində ikinci katib olan Kolbinin işi, deyəsən, pis getmirdi.

– Yaxşı, baxarıq, – Baş katib əsəbi halda dedi.

Amma həmişəki kimi özü istədiyini elədi. Yenə də dostunu Alma-Ataya göndərdi. Bunun necə qurtardığı məlumdur. Çox keçmədi ki, Kolbini Qazaxıstandan geri çağırmaq lazım gəldi. Qazaxıstan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi vəzifəsinə yerli kadrlı – N.Ə.Nazarbayevi seçdilər.

Kunayev nadir rəhbərlərdən idi. Qazaxıstanın məsələlərini həll etmək üçün birbaşa L.I.Brejneva müraciət edir və heç vaxt rədd cavabı almırdı. K.U.Çernenko, D.F.Ustinov, M.A.Suslov, A.A.Qromıko, A.P.Kirilenko ilə çoxdan bəri yaxşı münasibətlər saxlayırdı. Onlar ən iri müttəfiq respublikanın rəhbərinin bir sözünü də yerə salmırdılar. Sakit və yumşaq təbiətli bir adam idi.

Kunayevin səhvi bu olmuşdu ki, Stavropoldan Sov.İKP MK-ya gətirilmiş, kənd təsərrüfatı üçün cavabdeh olan Qorbaçovu uzun müddət saya salmamışdı. Qazaxıstan kommunistlərinin lideri Moskvada olarkən vacib məsələləri bilavasitə Brejnev və Kosiginlə həll edirdi. Qorbaçovun yanına girmir və telefonla əlaqə saxlamırdı. Aqrarçı katibin hövsələsizliyi, komsomolsayağı rəftar tərz, danışqanlıq, özgənən işinə burnunu soxmaq adəti Kunayevdə ikrah oyadırdı.

Danışır ki, bir dəfə Kunayev ehtiyatsızlıq edərkən onu «bu cavan oğlan» adlandırmışdı. Bu ifadə geniş auditoriyada səslənməsə də, Qorbaçova çatmış və onun xətrinə dəymişdi. Sonralar Kunayev təəccüblənirdi: axı, təhqiramiz nə demişdi ki? Mötəbər yaşının və böyük siyasətdə keçirdiyi illərin zirvəsindən baxanda yaxın keçmişin Stavropol komsomolçusu ona, həqiqətən, cavan görünürdü.

Bununla belə, 1985-ci il martın 11-də Siyasi Büronun iclasında Sov.İKP MK-nın Baş katibinin seçilməsi məsələsi müzakirə olunanda Kunayev Qorbaçovun namizədliyini təklif edən Qromikonu müdafiə etdi.

– Qazaxıstandan Plenuma 25 nəfər gəlib, – dedi. – Biz 800 min kommunistin çalışdığı iyirmi vilayəti təmsil edirik. Bu gün biz Moskvadakı daimi nümayəndəliyimizdə görüşüb Plenumla bağlı məsələləri müzakirə etmişik. Sizə məlumat vermək istəyirəm. Mənə tapşırılıb Siyasi Büronun iclasında bildirim ki, burada müzakirə necə gedir-gətsin, Qazaxıstan kommunistləri Sov.İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsinə Mixail Sergeyevič Qorbaçovun seçilməsinə səs verəcəklər.

Lakin Bulqakovun yazdığı kimi, artıq Annuşka yağı dağıtmışdı. Qorbaçov Brejnevın komandasından olan adama açıq-aşkar xoş üz göstərmirdi. 1985-ci ilin sentyabrında Qorbaçovun Selinoqrad vilayətinə səfəri zamanı Kunayev də ora gəldi. Söhbətləri oldu, Baş katibə və onun həyat yoldaşına hədiyyələr təqdim edildi, amma anlaşma əldə olunmadı.

Haqqına demək lazımdır ki, Kunayev özünü sərbəst aparır, yeni Baş katibin hüsn-rəğbətini qazanmağa çalışmır, başqaları kimi onun hər kəlməsinə «bəli-bəli» demirdi. 1985-ci ilin oktyabrında Sov.İKP MK-nın aqrar-sənaye kompleksini idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuş müşavirəsində Qazaxıstan lideri SSRİ

Dövlət Aqrar-Sənaye Komitəsinin Qorbaçov tərəfindən təklif edilən modelindəki mənfəi cəhətləri qeyd etdi. Onu yalnız V.V.Şerbitski və V.İ.Vorotnikov müdafiə etdilər. Sonralar təcrübə göstərdi ki, aqrar kompleksin təşkilati cəhətdən sökülüb dağıdılması səhv addım idi.

Qorbaçov Kunayevi amansızcasına və ədalətsiz olaraq cəzalandırdı. Sarsıntı keçirən Dinnmühəmməd Əhmədovü Baş katibin hansı metodlarla onu istefa ərizəsi yazmağa sövq etdiyini sonralar danışdı. Birinci və başlıca iddia onun korrupsiyada ittiham edilməsindən ibarət idi. Qorbaçov Qazaxıstandan gələn məktublara istinad edirdi. Bu məktubların müəllifləri Kunayevin vəzifədən çıxarılmasını tələb edir, onu Brejnev «durğun-lugunun» dayaqlarından biri, hakimiyyətdə tayfabazlığın və qohumbazlığın günahkarı elan edirdilər.

Zəhmətkeşlərin ictimai rəyinə dərhal münasibət bildirmək barəsində Lenin tələbinə əsaslanan Qorbaçovun təzyiqi altında Kunayev pensiyaya getmək haqqında ərizə yazdı. 1987-ci ilin yanvarında o, Siyasi Büronun tərkibindən çıxarıldı, lakin hələ ki Sov.İKP MK-nın üzvlüyündə qaldı. Plenuma isə gəlməmişdi.

Söz düşmüşkən, elə həmin yanvar Plenumunda Qorbaçovun çıxış yazanı A.N.Yakovlev Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd seçildi. Düz beş ay sonra Yakovlev Siyasi Büronun tamhüquqlu üzvü oldu. Bu əvəzetmənin nə dərəcədə «bərabər dəyərli» olduğunu zaman göstərdi. Beləliklə, iki-üç Fransanın və üstəlik, on Belçikanın rahat yerləşə biləcəyi böyük əraziyə uzun illər rəhbərlik etmiş təcrübəli siyasətçilər və dövlət xadimləri ali partiya rəhbərliyinin tərkibindən çıxarılır, onların yerini isə uzaq Kanadada antisovet kitabları öyrənərkən on il sirdaş olduqları yazı masasından başqa heç nəyə bələd olmayan xadimlər tuturdular.

1987-ci ilin iyununda keçirilən növbəti Plenumda Kunayevi «Qazaxıstan KP MK-nin birinci katibi olarkən respublika partiya təşkilatına rəhbərlikdə yol verdiyi ciddi qüsurlara» görə Sov.İKP MK-nin tərkibindən xaric etdilər. Məsələ barəsində məruzə edən Yeqor Kuzmiç Liqaçov Siyasi Büro adından bildirdi ki, Qazaxıstanın əvvəlki rəhbərliyinin fəaliyyətində partiya həyatı prinsiplərinin pozulmasına yol verilmişdir: proteksionizm və yerliçilik, rüşvətxorluq, gözdən pərdə asma geniş vüsət almışdır; üç vilayət partiya komitəsinin birinci katibi, üç vilayət icraiyyə komitəsinin sədri, 41 rayon partiya komitəsinin katibi və digər məsul işçilər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşlar; 1986-cı ilin dekabrında Alma-Atada millətçilik təzahürləri zəminində iğtişaşlar baş vermişdir.

Bu Plenuma Kunayev gəlmişdi. O, çıxış edərək bildirdi ki, MK-nin qəbul edəcəyi qərarla razılaşacaqdır.

– Ancaq mən qırx iki il MK-da və Nazirlər Sovetində işləmişəm, – kədərli dedi, – on doqquzcudan başlayaraq bütün qurultayların nümayəndəsi olmuşam. Partiya mənə məsul vəzifələr həvalə etmişdir. Respublikada səhvlərə yol verilmişdir, onları düzəltmişəm. Amma mən millətçi və şovinist deyiləm.

O, Alma-Ata hadisələrinin səbəblərini nədə gördüyünü izah etdi. Öz işindən danışdı, Qazaxıstanın sosial və iqtisadi inkişafı, zəhmətkeşlərin beynəlmillət tərbiyəsi üçün nə qədər çox iş gördüyünü söylədi. Gizlində hakimiyyətə can atanları ittiham etdi.

– Burada əsl fitnəkarlıq var. Tələsməyin, araşdırın. Axı, hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Bunun da nəticəsində hadisələr baş verdi. Araşdırın...

Qorbaçov Kunayevin kimləri nəzərdə tutduğunu yaxşı bildirdi. Həmin adamlar, o məktubların təşkilində bilavasitə əli olanlar elə burada, plenumlar salonunda

əyləşmişdilər. Lakin Baş katib onların tərəfində idi. Axı, yaltaqlıq hissindən məhrum olan müstəqil lideri bu adamların köməyi ilə devirməyə ümid bəsləyirdi. Qocanın axırına çıxmağı tələb edən zəhmətkeşlərin həddətli məktublarını təşkil etməkdən başqa vasitə yox idi.

Mixail Sergeyevici söz aldı. MK-nin üzvlərinə məlumat verdi ki, Kunayevin məsələsi hələ 1986-cı ilin əvvəllərində, XXVII qurultay ərəfəsində müzakirə edilmişdir.

– Kunayev yoldaşla söhbətimiz olub. Nailiyyətlərin hədsiz təriflənməsi, rəhbərə pərəstis, tənqiddən və özünütənqiddən olmaması haqqında. MK-ya respublikada şəraitin xoşagəlməz olmasına dair qalaq-qalaq məktub gəlirdi. Adamlar onun vəzifədən azad olunmasını tələb edirdilər. Biz bunu qurultaydan sonra etməyi qərara almışdıq. O xahiş etdi ki, il başa çatandan sonraya saxlayın. Biz razılaşdıq: yaxşı. Nə yazmışdırlarsa, nə barədə məsələ qaldırmışdırlarsa, inkar edirdi. Hadisələrin sonra necə inkişaf etdiyini bilirsiniz.

Plenumun iştirakçıları 1956-cı ildən Sov.İKP MK-nin, 1939-cu ildən isə Sov.İKP-nin üzvü olan bir adamın öz sıralarından xaric edilməsinə müti şəkildə səs verdilər.

MK-nin binasından çıxarkən mühafizəçilər vəsiqəsini aldılar. O böyüklükdə respublikanın rəhbəri siyasi fəaliyyətini alçaldılmış və təhqir edilmiş halda başa vurdu. Lakin onu korrupsiyada ittiham etmək cəhdlərindən bir şey çıxmadı: asket olmasa da, onun gözütoxluguna çoxları qibət edə bilərdi.

Onu millətçiliklə bağlamaq üçün irəli sürülən tutarsız, əsassız ittihamlar da eyni rüsvayçılıqla heçə çıxdı. Kunayevi bunda təqsirləndirdilər ki, istefa verməsi və yerinə kənardan gətirilmiş G.V.Kolbinin təyin edilməsi ilə əlaqədar yaranmış narazılıq nəticəsində 1986-cı ilin dekabrında Alma-Atada baş verən kütləvi iğtişaşların təşkilində əli olmuşdur. Artıq 1989-cu ildə, G.V.Kolbinin

yerinə Qazaxistan KP MK-nın birinci katibi olmuş N.Ə.Nazarbayevin dövründə Qorbaçov 1986-cı il dekabr iğtişalarının "qazax millətçiliyinin təzahürü" kimi tövsif edildiyi Sov.İKP MK qərarının ləğv olunmasına dair sərəncam verdi. Daha qərar öz rolunu oynamışdı, Qorbaçov üçün arzuolunmaz şəxs siyasi səhnədən götürülmüşdü.

Sov.İKP MK-nın qərarında "millətçilik" kimi qələmə verilən çıxışlar postsovet dövründə Qazaxistan gənclərinin respublikanın müstəqilliyi uğrunda, Moskvanın özbaşınalığına qarşı demokratik hərəkəti statusunu əldə etdi. İğtişaların fəal iştirakçalarına bəraət verildi, ictimai asayişin bərpası ilə məşğul olanlar və beynəlmillətçilik mövqelərindən çıxış edənlər isə təqiblərə məruz qaldılar.

Kunayevə gəlincə, o, 1993-cü ildə unudulmuş və təhna – övladı yox idi – vəziyyətdə vəfat etdi. Ədalət yalnız onun ölümündən sonra yerini tapdı: Qazaxistan Prezidenti N.Ə.Nazarbayev D.Ə.Kunayevi millətin görkəmli xadimi elan etdi. Alma-Atada keçmiş Karl Marks küçəsinin adı dəyişdirildi və ona Kunayevin adı verildi, ona həsr olunan muzey yaradıldı.

Görmək çətin deyil ki, Kunayevin də, Əliyevin də məsələsində Baş katib özünün eyni bir sevimli fəndinə – ictimai fikrə, rəhbər işçiləri dərhal vəzifədən çıxarmağı tələb edən kommunistlərin qalaq-qalaq hiddətli məktublarına istinad etmişdir. Bu məktublarda ifadə edilən fikirlər nədənsə Mixail Sergeyeviçin özünün fikirləri ilə eyni olurdu. Görəsən, Baş katib telepatiya iləmi məşğul olurdu? Axı, bu qəribə uyğunluğu başqa nə cür izah etmək olar?

Taniyanların çoxunun söylədiyinə görə, Mixail Sergeyeviç intriqanın mahir ustası, əsl qrossmeysteri idi. Köhnə dostum, uzun illər Stavropolda onunla işləmiş, diyar komsomol və partiya komitələrində, demək olar,

bütün vəzifələrdə, o cümlədən Sov.İKP diyar komitəsinin ikinci katibi vəzifəsində onun yerində işləmiş Viktor Alekseyeviç Kaznaçeyev mənə danışdı ki, gələcək Baş katib bu müəmmalı ifadəni zaman-zaman ucadan təkrar etməyi xoşlayırdı:

– İntrika, böyük işdir, Viktor!

Özü də bu vaxt bic-bic gözələrini qırırdı.

Mixail Sergeyeviçin nəyi nəzərdə tutduğunu mən digər görkəmli bir stavropolu – Leonid Nikolayeviç Yefremov ilə söhbətdən anladım. Doğrudur, o, qısa müddətdə və istəmədiyi halda bu şəhərin sakini olmuşdu. Şəhər də nə şəhər – çölün ortasında yerləşirdi və yalnız bir küçəsinə asfalt döşənmişdi, binalarında isə mərkəzi isitmə sistemindən və kanalizasiyadan əsər yox idi. Nə isə...

Bir dəfə, inqilabla bağlı hansısa bayram ərəfəsində telefonla mən indi Moskvada yaşayan Viktor Mixayloviç Mironenko ilə danışdım. 1950-ci illərin ortalarında o, ÜLKGİ Stavropol Diyar Komitəsinin birinci katibi olmuşdu. MDU-nun hüquq fakültəsinin məzunu Mixail Qorbaçovu diyar komitəsində işə o, qəbul etmişdi. Söhbət əsasında Viktor Mixayloviç dedi ki, indicə Yefremovla danışıb.

– Leonid Nikolayeviç təbrik etdim. Özünü pis hiss etmir, səsi gümrəkdir...

– Hansı Yefremovu? – mən karıxdım. – O Yefremovu? «Xruşşovçu»nu?

– Özüdür ki var, – Mironenko güldü. – Yenə Qorbaçovu yada saldı. Əminidir ki, Stavropolda normal kommunist idi. Onu Moskvada dissident çeviriblər... Onu «xain» adlandırıq, Yakovlevin «Acı qismət» («Горькая чаша») kitabına isə «Zəhərli qismət» kitabı deyir.

– Dayanın bir, bəyəm Yefremov sağdır?

– Məgər sizə deməmişəm? Sağdır, özü də deyəsən, sağlamdır. Tfu-tfu, göz dəyməsin.

– Neçə yaşı var? Doxsana yaxın olar?

– Çoxdur. Leonid Nikolayeviç 1912-ci il təvəllüdüdür. Hesablayın görək, neçə yaşı var? – Mironenko yenə güldü. Söhbətimiz 2005-ci ildə olmuşdu.

– Hə, – deyərək, beynimdə sadə riyazi hesablama aparmağa başladım. – Deyəsən, o, Siyasi Büronun sağ olan üzvlərinin ən qocasıdır?

– Elə çıxır, – Mironenko razılaşıdı.

– Viktor Mixayloviç, siz onunla görüşümü təşkil edə bilməzsiniz? – deyərək xahiş etdim.

– Niyə bilmərəm? Təşkil edə bilərəm. Qızı Natalyanın telefon nömrəsini yazın. Özünün telefon nömrəsini də yazın, amma dəstəyi nadir hallarda qaldırır. Natalya Nikolayevnaya xəbər verərəm ki, siz zəng vuracaqsınız.

– Sağ olun, Viktor Mixayloviç.

Starokonyuşennı dalanı. Keçmiş MK işçilərinin yaşayış binası, vəzifə sahibləri olan sakinlərinin əvvəlki müəmmələrinin qalıqlarını özündə hələ də saxlayır. Elə mənzillərin yeni sakinlərinin nişanələrinə də addımbaş rast gəlmək olur.

Görüşə ciddi hazırlaşmışdım. Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə sabiq namizəd Leonid Nikolayeviç Yefremovla bağlı əlimdə olan sənədləri dəridən öyrənmişdim. O. 1962-ci ilin noyabrında seçilmiş və 1966-cı ilin aprelinədək bu adı daşımışdı. 1966-cı ildə Sov.İKP-nin Xruşşovdan sonra keçirilən ilk, XXIII qurultayında MK-nın Rəyasət Heyəti Xruşşova qədər olmuş kimi, yenə Siyasi Büroya çevrilmişdi. Yefremov onun tərkibinə düşmədi, amma L.İ.Brejnev onu 1971-ci ilədək Sov.İKP MK-nın üzvü kimi saxladı, sonra isə Leonid Nikolayeviç 1989-cu ilədək, yəni sonrakı bütün baş katiblərin – L.İ.Brejnev, Y.V.Andropov, K.U.Çernenkonun, M.S.Qorbaçovun dövründə Sov.İKP Mərkəzi

Nəzarət Komissiyasının üzvü oldu. Vaxt gəldi və aparat işçilərinin diktəsi ilə səlahiyyətlərini üstündən götürməsi haqqında «könüllü» ərizə yazan MK-nın və MNK-nın yüz qocaman üzvü sırasında ondan da MNK-nın tərkibindən çıxmağı «xahiş etdilər».

N.S.Xruşşova sədaqətlə qulluq etdiyinə görə Yefremov Brejnev Siyasi Bürosuna düşməmişdi. Bununla bağlı ona istehza edən çox idi. Deyirdilər ki, səmti vaxtında tuta bilməyib. Əlbəttə, istiqaməti dəyişib yeni rəisə də eyni səylə qulluq edən və köhnə rəisini çirkəbə batıran, sonra da elə bu şəkildə növbəti rəisin tərəfinə keçib indiki rəisini qaralayan adamların nöqteynəzərindən Yefremovun davranışı bəsitərsizlik kimi görünə bilər. Nə etmək olar, Leonid Nikolayeviç siyasətdə bir adama sadiq idi. Son dərəcə nadir olsa da, belə hallarla rastlaşmaq mümkündür. Xruşşovla necə yaxınlaşmışdısa, eləcə də axıradək ona sadiq qalmışdı.

Hər şey hələ 1952-ci ildə, Yefremov Kursk vilayət partiya komitəsinin birinci katibi seçiləndə başlamışdı. Orada 1958-ci ilədək işləmiş və N.S.Xruşşovun doğma kəndi Kalinovkaya qayıq göstərməsi ilə onun diqqətini cəlb etmişdi. Sov.İKP MK-nın iyun (1957-ci il) Plenumunda MK üzvlərinin və üzvlüyünə namizədlərin bir qrupu ilə birlikdə Xruşşovun vəzifədən kənarlaşdırılması cəhdlərinə qarşı çıxmış və G.İ.Malenkov, V.M.Molotov, L.M.Kaqanoviç, M.Z.Saburov və M.G.Pervuxinin «antipartiya qrupu»nun Sov.İKP MK Rəyasət Heyəti üzvlüyündən və MK üzvlüyündən çıxarılması, onların Sov.İKP-də üzvlüyü məsələsinə baxmağın Partiya Nəzarət Komitəsinə tapşırılması tələbi ilə MK-nın Rəyasət Heyətinə ərizə göndərmişdi.

Qədirbilən Xruşşov «antipartiya qrupu»nun dar-madağın edilməsində onun iştirakını unutmadı və Yefremovu Moskvaya Sov.İKP MK-nın RSFSR üzrə

Bürosu sədrinin (sədr özü idi) birinci müavini vəzifəsinə gətirdi, eyni zamanda, Sov.İKP MK-nın kənd təsərrüfatına rəhbərlik üzrə Bürosunun sədri təyin etdi. 1964-cü ildə onu Xruşşovun vəzifədən götürülməsi planından xəbərdar etmədilər, çünki Nikita Sergeyeviçə sadıq olduğunu bildirdilər. Üstəlik, həlledici hadisələr ərafəsində onu bir həftəlikə Moskvadan uzaqlaşdırdılar. Bəhanələri bu oldu ki, Tuva MSSR-in Rusiya tərkibinə daxil olmasının yubileyi ilə əlaqədar muxtar respublikaya Lenin ordeni təqdim edilməlidir. Plenumun keçiriləcəyini ona qabaqcadan bildirmədilər, xəbər tutub aeroporta gələndə isə dedilər ki, təyyarə saz deyildir, uçuş təxirə salınır.

Moskvaya qayıtdıqda Yefremov hər tərəfdən Xruşşovu tənqid edənlərə qoşuldu, lakin A.İ.Mikoyan kimi o da Nikita Sergeyeviçin əvvəlki vəzifədə saxlanılmasına tərəfdar çıxdı. Xruşşov vəzifədən kənarlaşdırıldıqdan sonra Yefremovu Stavropolda göndərdilər. 1971-ci ilədək orada Sov.İKP-nin diyar komitəsinə rəhbərlik etdi. Bu vəzifədə o, Xruşşovun vəzifədən kənarlaşdırılmasında iştirakına görə Sov.İKP MK-nın katibi vəzifəsinə keçirilmiş Fyodor Davidoviç Kulakovu əvəz etdi.

Yefremov Xruşşovun devrilməsindən sonra iki il də Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə namizəd olaraq qaldı, lakin daha onu ali partiya kollegiyasının iclaslarına dəvət etmir, MK-nın Rəyasət Heyətindəki digər həmkarlarının tanış edildikləri sənədləri ona göndərmirdilər.

Yefremovla görüşüm zamanı o, məndə olan belə bir məlumatı təsdiq etdi ki, Kulakov işləri diyarın yeni rəhbərinə təhvil verərkən perspektivli partiya işçiləri arasında diyar komitəsinin partiya orqanları şöbəsinin müdiri M.S.Qorbaçovun da adını çəkmişdir.

– O, ilk gündən mənim xoşuma gəlmədi, – deyə Leonid Nikolayeviç Mixail Sergeyeviç haqqında fikrini söyləyir. – Di gəl ki, diyarda hansısa nəzərəcarpan bir vəzifə boşalan kimi Kulakov Qorbaçovu irəli çəkməyi döndə-döndə tövsiyə edirdi.

Ucqar əyalətə keçirilməsi Yefremova çox ağır gəlirdi. Ümid edirdi ki, L.İ.Brejnev onu Moskvaya qaytaracaqdır. Bu isə yalnız 1970-ci ildə baş verdi. Yefremova SSRİ Dövlət Elm və Texnika Komitəsi sədrinin birinci müavini vəzifəsinə verdilər. Bu vəzifədə o, 1988-ci ilədək işlədi və 76 yaşında pensiyaya çıxdı.

Stavropoldan necə geri çağırıldığını danışarkən Leonid Nikolayeviç əminliklə bildirir ki, bunu etməkdə məqsəd o zaman diyar partiya komitəsinin ikinci katibi vəzifəsinə tutan Qorbaçov üçün yer boşaltmaq idi.

– Məni Brejnevın yanına çağırırdıqda və o, Dövlət Elm və Texnika Komitəsinə işə keçməyimi təklif etdikdə mən imtina etdim, – deyə Yefremov xatırlayır. – Leonid İlçlə münasibətlərimiz kifayət qədər yaxşı idi, o, Qafqaz mineral su kurortlarına istirahətə gələndə ailəliklə görüşürdük. Ona görə də təklifdən imtina etməyə cürətim çatdı. Lakin Brejnev söylədi ki, təyinatım haqqında artıq Siyasi Büronun qərarı qəbul olunmuş və deməli, məsələ bitmişdir. Daha nə edə bilərdim?

– Odur ki, razılaşdınız, – dedim.

– Tamamilə doğrudur, mən razılıq verdim. O, mənim qərarımı bəyəndi: yəni əyalətdə oturdugun bəsdır. Burada adam arasında olacaqsan, sonrasına isə baxarıq... Qısaı, işarə etdi ki, bu iş mənim üçün sonuncu deyil. Sonra dedi ki, yaxşıdır budur, gəl fikirləşək, sənın yerinə diyar partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə kimi irəli çəkə bilərik?

– Bəs siz kimi təklif etdiniz?

– Dedim ki, layiqli namizədlər az deyil.

– Bəs o nə dedi?

– Söylədi ki, MK-ya Stavropoldan çoxlu məktub gəlir. Yazırlar ki, yuxarıdan Moskva həddindən çox rəhbər göndərir. Soruşdu ki, bu barədə hansı mülahizələrim var?

– Nə cavab verdiniz?

– Dedim ki, burada müəyyən həqiqət var. Axı, mən uzun müddət Sov.İKP MK-nın RSFSR üzrə Bürosu sədrinin birinci müavini işləmişdim və bilirdim: doğrudan da, tez-tez biz regionlara birinci və ikinci katib vəzifələrinə özümüzün çox böyük kadr ocağımızdan – MK aparatından adamlar göndərirdik. Dəfələrlə olmuşdu ki, adi təlimatçı, çox vaxt inspektor, sektor müdiri və ya şöbə müdirinin müavini diyara, vilayətə, muxtar respublikaya birinci katib vəzifəsinə göndərilmişdi. Sov.İKP MK-nın kadr siyasəti belə idi.

– Siz bunu düzgün sayırsınız?

– Şübhəsiz. Əvvəla, MK-nın aparat, ideoloji iş məktəbini keçmiş adamlar yerlərə gedirdilər. Bu məktəbi keçmək çox yüksək qiymətləndirilirdi. İkincisi, partiya aparatının məmurlar korpusu daim təzə qüvvələrə, yeni insanlara ehtiyac duyurdu. Çox vaxt MK «üfüqi» yerdəyişmələr aparırdı – adamlar bir vilayətdən digərinə keçirilirdi. Məsələn, mən özüm altı il Kursk Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi işlədikdən sonra Qorki vilayətinə eyni vəzifəyə keçirilmişdim. Bu əənə hələ Stalinin dövründə korrupsiyaya və yerliçiliyə qarşı mübarizə vasitəsi kimi yaranmışdı. Elə Xruşşovun dövründə də «birinci» şəxs roluna «yerliləri» nadir hallarda və həvəssiz irəli sürürdülər.

– Demək istəyirsiniz ki, Qorbaçov presedent yaratmışdı? Axı, o verildir və deyəsən, az-az adamlardanır ki, MK aparatında ideoloji iş sınağından keçmədən Sov.İKP diyar komitəsinin birinci katibi olmuşdur. Özü də 39 yaşında! Görünməmiş hadisədir, elə deyilmi?

– Sadəcə, bir neçə səbəb üst-üstə düşmüşdü. Bəxti yaman gətirmişdi. Vəziyyəti özü üçün sərfəli şəkildə düzüb-qoşmağı və qələmə verməyi bacarmışdı. Bütün sirr bundan ibarətdir... Kimsə fərasəti tərpənərək, ayrı-ayrı faktlardan bitkin mozaika yaratmış və bu mozaika Leonid İliçin diqqətini cəlb etmişdi. Axı, o, partiyanın və dövlətin lideri kimi, özünü, öz üslubunu, öz simasını axtarırdı. Stalinin və Xruşşovun dövründə mövcud olan qaydaların bir çoxu, xüsusən kadr işi sahəsində çox şeylər köhnəlmişdi. Brejnev yenilik həsrətində idi. Stavropolu yoldaşlar, ya da onlar üçün işləyənlər elə bundan istifadə etmişdilər.

– Leonid Nikolayeviç, bir qədər ətraflı olmazmı? Siz nəyi nəzərdə tutursunuz?

– O görüşümüzdə Brejnev birdən-birə Stavropol Diyar Partiya Komitəsinin məna qədərki birinci katiblərinin adlarını sadalamağa başladı. Həqiqətən, onların hamısı Mərkəzdən göndərilmişdi. Mixail Andreyeviç Suslov Stavropola Rostovdan, vilayət komitəsinin birinci katibi vəzifəsindən gəlmişdi. Rostova isə Moskvadan göndərilmişdi. 1939-cu ildən diyara rəhbərlik etmişdi. İvan Pavloviç Boytsov 1946-cı ildə gəlmiş və on il işləmişdi. Ona qədər Kalinin Vilayət Komitəsinin birinci katibi, sonra isə ÜİK(b)P MK-nın təlimatçısı olmuşdu. 1956-cı ildə Boytsovun yerinə İvan Kononoviç Lebedev göndərilmişdi. O, əvvəllər Omsk və Penza vilayət komitələrinin birinci katibi işləmişdi, Stavropola təyin edildiyi zaman RSFSR Nazirlər Soveti Sədrinin müavini idi. 1960-cı ildə Lebedevi Nikolay İliç Belyayev əvəz etdi. Stavropol «sürgününə» o, Qazaxıstan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi vəzifəsindən göndərilmişdi. Qaraqandada baş vermiş kütləvi iğtişaşlara görə bu şəkildə cəzalandırılmışdı. Yeri gəlmişkən, Belyayev, məndən fərqli olaraq, MK-nın

Rəyasət Heyətinin "tam" üzvü idi. Belyayevdən sonra Stavropola Moskvadan, RSFSR tədarük və çörəkbişirmə sənayesi naziri vəzifəsindən Fyodor Davidoviç Kulakovu göndərmişdilər. Kulakovu mən əvəz etdim. Mən də "gəlmə" idim...

– Beləliklə, siz başa düşdünüz ki, Leonid İliç Stavropol zəhmətkeşlərinin məktublarına anlayışla yanaşır?

– O zaman birinci katib hakimiyyət sistemində başlıca sima idi. Onların namizədliyinə dair qəti qərarı şəxsən Baş katib qəbul edirdi. Brejnev birinci katiblər korpusunun formalaşdırılması ilə özü məşğul olur və onları diqqətlə seçirdi. Bayaq dediyim kimi, Leonid İliç hakimiyyətə gəldikdən sonra yenilik həsrətində idi. Burada isə "vəryaq"ların uzun bir sırası əmələ gəlmişdi. Bunu mənə Qorbaçov sonra danışmışdı. Birinci katib təsdiq edilərkən söhbət zamanı Brejnev ona demişdi: "Deməli, belə, indiyədək özgələr işləyirdi, indi özlərininki olacaq".

Ümumiyyətlə, Yefremovla görüşdən mən başlıca bir qənaəət gəldim: Qorbaçov Stavropoldan MK-ya göndərilən məktubların sayəsində diyar komitəsinin birinci katibi təyin edilmişdir. Məktub müəllifləri yarım əsr ərzində inadla diyarda başlıca vəzifələrə irəli çəkilməyən yerli kadrlara – axı, onların Moskva qarşısında nə günahları vardı? – Mərkəzin etimad göstərməməsindən giley-güzar edirdilər.

Çox mühüm məqamdır. Gəlin özümüə sual verək: bu məktubları kimlər yazırdı? Kolxoz mexanizatorları və çobanları? Kənd müəllimləri? Həkimlər? Kimya müəssisələrinin fəhlələri? Onlar rəislərin kadr yerdəyişmələrindən və bununla bağlı intriqaalardan uzaq idilər. MK-ya və Siyasi Büroya göndərilən məktubların müəllifləri, şübhəsiz, diyarın yuxarı partiya təbəqəsinə yaxın

adamlar idi. Sözsüz ki, məktubları hakimiyyəti əlinə almaq istəyən həmin yuxarı təbəqə təşkil etmişdi.

Burada eyni bir dəst-xət görünür ki? Kunayevlə, Əliyevlə bağlı əhvalatlarda olduğu kimi? Qorbaçovun Azərbaycandan göndərilən məktublar haqqında dediklərini, "respublikanın çox böyük təzyiqi", "burada olaraq, öz mövqeyi ilə respublikaya mane olur" kimi sözlərini xatırlamaq kifayətdir.

Qorbaçov aşkarlığı illərində acı bir zarafat dillərdə gəzirdi. Sual: milçəklə nazir arasında ümumi cəhət nədir? Cavab: hər ikisini qəzetlə vurub əzmək olar. Arzuedilməz xadimlərə divan tutmağa hazırlaşarkən onların barəsində ləkəlayici materialları mətbuata ötürüldülər. O vaxt çoxları üçün qovluq açılırdı – kimisi üçün göy, kimisi üçün də qırmızı qovluq. Danışılar ki, Rəşidov barəsində qovluq qırmızı rəngdə idi.

"Belə ki, Rəşidovun işindən də gurultulu proses ola-caq!" – Əliyevə aid materialları qırmızı qovluqda təsəvvür edən Qorbaçov əllərini bir-birinə sürtüb sevinc-lə söylədi. Olmadı. Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri Boris Karloviç Puqo vicdanının əleyhinə getmədi, sifarişçinin istədiyini etmədi.

– Heç bir şey təsdiq olunmur, – deyər məlumat verdi.

Mən yuxarıda yazmışdım ki, qovluğu tapmaq mümkün olmadı.

– Bəlkə, onu məhv ediblər? – Keçmiş PNK-nın qocaman işçilərindən biri ehtiyatla öz ehtimalını söylədi. – Görüblər içindəkilər boş şeydir, tullayıblar...

– Necə yəni tullayıblar? – mən inanmadım. – MK-da heç nəyi tullamırdılar.

– Onda kağızdoğrayan maşında xırdalayıblar. O cür iri aqreqatlar vardı. Yoxsa unutmusunuz? – həmsöhbətim bərkənd gəldi.

– Yox, unutmamışam. Mənim kabinetimdə də eləsi vardı. Axı, nəyə görə məhv etməli idilər?

– Sizin kimi hər şeyi öyrənməyə çalışan adamların marağını söndürmək üçün, – deyib qımsdı. – Kağız yoxdur, məsələ də yoxdur.

– Düz sözə nə demək olar, – deyə mən razılaşdım və bir-birimizdən razı halda ayrıldıq. Dostum ona görə razı qalmışdı ki, mövcud olmayan partiyanın sirrini verməmişdi, mənsə ona görə ki, onu sirri verməyə məcbur etməmişdim.

Görəsən, Rəşidovun işi nədən ibarət idi ki, Baş katibin niyyətinə görə, Əliyevin işinin yanında sönük görünməli idi? Bu məsələni aydınlaşdırmadan Heydər Əliyevin əleyhinə nələrin təşkil olunduğunu təsəvvür etmək çətindir.

Əvvəlcə, adına iş açılmış şəxs haqqında. Şəraf Rəşidoviç Rəşidov əsrin təqribən bir çərəyi, daha dəqiq desək, 24 il Özbəkistana rəhbərlik etmişdir. Respublika Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi vəzifəsinə onu 1959-cu ildə irəli çəkmişlər. Bu vəzifədə 1983-cü ilədək, yəni vəfat edəndək işləmişdir. Onun vəfatının əsl səbəbi ətrafında bu günədək müxtəlif sayələr və ehtimallar doladır. İyirmi iki il ərzində – 1961-ci ildən 1983-cü ilədək Şəraf Rəşidoviç Sov.İKP MK-nın Rəyasət Heyətinin, sonra isə Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd olmuşdu.

Mən keçmişdə Özbəkistan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK-nın sədri olmuş general Eduard Boleslavoviç Nordmanla yaxından tanışam. Eduard Boleslavoviç Şəraf Rəşidoviçin ünvanına bir kəlmə də pis söz söyləmədi. Bu hələ bir yana, o, Özbəkistan liderinin şəxsiyyətinin hərtərəfli olmasına, dövlətçilik təfəkkürünə ürəkdən valeh olmuşdu. Bu, bir də ona görə heyra-

tamizdir ki, general Nordman Qorbaçova yaxın adam idi. Mixail Sergeyeviç Sov.İKP Stavropol Diyar Komitəsinin başçısı olanda Eduard Boleslavoviç DTK-nın Stavropol diyar idarəsinə rəhbərlik etmişdi. Elə düşünmək olardı ki, Baş katibin Özbəkistan liderinə münasibətdən xəbərdar olduğu üçün general şəraitə uyğun hərəkət etməli idi. Amma yox, onların yanaşmaları bir-birinə daban-dabana ziddir. Görünür, general obyektivliyi ixtiyar sahibinin hüsn-rəğbətindən üstün tutmuş.

– Şəraf Rəşidoviç qeyri-adi şəxsiyyət idi. Respublikada iqtisadiyyatın, elmin, mədəniyyətin, incəsənətin, ədəbiyyatın inkişafı üçün çox iş görmüşdür. Onun dövründə Özbəkistanın mürəkkəb problemlərini həll etməyə qadir olan kadrlar yetişmişdir. Onlardan biri ölkənin indiki Prezidenti İslam Kərimovdur. Şəraf Rəşidoviç yüksək mədəniyyətə malik bir insan idi. İcmirdi. Vilayətləri çox gəzirdi. Özü də qatarda – vəqonda gecələyirdi. İsrafa yol vermirdi. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı idi. 1942-ci ildə baş serjant Rəşidov cəbhədə yaralanmışdı. Oğlu Volodya (İlhom) böyük ümidlər verirdi. Ağillı, çalışqan bir DTK zabiti idi. İndiki taleyindən heç xəbərim yoxdur...

Qulağıma inanmırdım. Özbəkistan rəhbərinə o cür qara yaxılıandan sonra birdən-birə belə təriflər? Özü də kimdən? Rüşvətxorluğa, qohumbazlığa və fırıldaqçılara bulaşmış milli respublika başçısının dövründə Köhnə meydanın və Lubyankanın gözü-qulağı olmuş bir insandan!

– Eduard Boleslavoviç, tanrıdan qorxun! Axı, siz həmişə deyirsiniz ki, o, hər şeyi eşidir və görür. Fikriniz nədir, yoxsa ictimaiyyəti inandırmaq istəyirsiniz ki,

Rəşidov özbək mafiyasının başçısı olmayıb? Bu qədər ifşaedici məqalələrdən sonra?

– Olmayıb. Bu, əfsanədir, Qorbaçov təbliğatıdır. Şərəf Rəşidoviçin paklığına o vaxt da inanırdım, bu gün də inanıram. Axı, ədəbi qonorarlari onu varlı adam etmişdi.

Bu məsələdə Eduard Boleslavoviç, deyəsən, haqlıdır. Özbəkistan rəhbəri əmək fəaliyyətinə jurnalist kimi başlamış, respublika qəzetinin redaktoru olmuş, sonra isə respublikanın Yazıçılar İttifaqına rəhbərlik etmişdir. Çoxlu bədii əsər, o cümlədən bir sıra romanlar yazmışdır. Bu əsərləri ona haqlı olaraq milli belletrist şöhrəti və müəyyən maddi rifah gətirmişdi. İki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin mükafatı laureatı idi. Təkcə Lenin ordenini on bir dəfə almışdı!

Amma Qorbaçov aşkarlığı və yenidənqurması dövründə televiziya verilişləri və qəzet məqalələri vasitəsilə şüurlarımıza hopdurulmuş şeylərə inanmaqdan əl çəkmək istəmirdim. Stereotiplər nə qədər möhkəm olurlmuş!

– Axı milyonlarla insan televizorda özbək mafiozlarından alınmış qalaq-qalaq pulu, qızılı, bərbəzəyi görmüşdür! – mən etiraz etməyə cəhd göstərdim. – Siz də bundan sonra söyləyirsiniz ki, korrupsiya olmayıb, Rəşidov haqqında uydurmalarə inanmırdınız...

– Rəşidov haqqında söylənilənlərə indi də inanmıram, – general Nordman dediyyəni üstündə möhkəm dayandı. – Korrupsiyaya gəlincə, o mövcud idi, amma Rəşidovun korrupsiyaya aidiyyəti yox idi. Bu, başqa məsələdir ki, korrupsiyaya qarşı çox səmərəli şəkildə, lazımı qədər qətiyyətlə mübarizə aparmırdı, hərçənd bununla bağlı tələşini ifadə edirdi. Nəticədə həmin işi başqaları gördülər, özü də o qədər çirkin və cinayətkar üsullarla ki, tanıı göstərməsin.

– Dayanın, Eduard Boleslavoviç, bəs siz? Məgər, mənfə təzahürlərlə mübarizə aparmaq respublika DTK-sının sədri kimi sizin vəzifəniz deyildimi? Bağışlayın ki, məsələni bu cür kəskin qoyuram.

– Eybi yoxdur, biz təqəddə alışımışıq. Ötən illər ərzində özümüz haqqında xeyli maraqlı şeylər öyrəndik, – Nordman güldü. – Yaxamızdan tutub bizi daha haralara çəkmədilər, hansı qəbahətlərdə təqsirləndirmədilər! Sizin sualınıza cavab verərək deyirəm: Özbəkistandan məni SSRİ DTK-sının ADR-dəki nümayəndəliyyəne keçirdilər. Əgər Daşkənddə DTK-nın sədri olaraq qalsaydım, Qdlyanın-İvanovun qanunsuzluğunun baş alıb gətməsinə əsla yol verməzdim.

– Axı, Rəşidova qarşı kampaniya Andropovun dövründə başlanmışdı, – deyə xatırladıram. Onun köməkçisi Aleksandr Mixayloviç Aleksandrov-Agentov mənə danışırdı ki, Baş katibin kabinetindən Rəşidovun kağız kimi ağarmış halda çıxdığını öz gözü ilə görmüşdür. Bu, 1983-cü ilin mayında baş vermişdir. Aleksandrov-Agentov güman etmişdi ki, söhbət əsnasında Andropov o vaxtkı Özbəkistan rəhbərliyində korrupsiya faktları və digər cinayət əməlləri haqqında MK-da və DTK-da toplanmış materialları ortaya qoymuşdur.

Sonra mən Xruşşovun hakimiyyəti dövründə Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü və MK katibi olmuş, hazırda Daşkənddə yaşayan Nuriiddin Əkrəmoviç Mühitdinovun təqribən həmin vaxtlar, yəni 1983-cü ilin mayında Rəşidovla görüşü barədə mənə məlumat verdiyyəni Nordmana danışdım. Şərəf Rəşidoviç mərkəzi mətbuatda verilən təqəddi materiallardan gileylənərək söyləmişdi ki, Moskvada MK-nın rəhbərləri ona getmək vaxtı çatdığını anlatmışlar. Yəqin Andropovla olan söhbəti – Baş katibin köməkçisi Aleksandrov-Agentovun istinad etdiyi söhbəti deyirmiş. Mühitdinovun sözünə görə,

Andropovun Rəşidovla söhbəti kəskin olmuşdu. Görüş başa çatanda Şəraf Rəşidoviç Baş katibə demişdi ki, işdən çıxmağına dair ərizəsini göndərəcəkdir. Lakin Daşkəndə qayıdıb götür-qoy edəndən sonra qərara almışdı ki, təsərrüfat ili qurtaranda gedəcəkdir. Bunun üçün icazə istəmiş və deyəsən, Andropov razılıq vermişdi.

Rəsmi versiyaya görə, Rəşidov 1983-cü il oktyabrın 31-də respublikanı gəzərkən ürək tutmasından vəfat etmişdir. Maşında halı pis olmuş, sürücüdən dayanmağı xahiş etmiş, bir qədər otun üstündə uzanmış, lakin vəziyyəti yaxşılaşmamışdı. Qarşılarna çıxan ilk xəstəxanaya getmişdilər və Rəşidov elə orada dünyasını dəyişmişdi. Amma az sonra başqa bir versiya ortaya çıxdı. Həmin versiyaya görə, Özbəkistan rəhbəri intihar etmişdir.

Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun keçmiş arxivində Siyasi Büronun Rəşidovun ölümündən bir ay sonra, 1983-cü il noyabrın 24-də keçirilmiş iclasının stenogramı vardır. İclasa K.U.Çernenko sədrlik etmişdir. Andropov ümitsiz xəstə idi və Mərkəzi Klinik Xəstəxanada yatırdı. Çernenko gündəlikdən kənara çıxaraq belə bir məsələ qaldırdı ki, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun bəzi üzvləri və MK katibləri öz iş şəraitini və cədvəlini pozur, sağlamlıq vəziyyətlərinə lazımcınca qayğı göstərmirlər.

Çernenko Səhiyyə Nazirliyi yanında Dördüncü Baş İdarənin rəisi akademik Y.M.Çazovun məktubu haqqında məlumat verdi:

– Yevgeni Mixayloviç də bu barədə yazır. Belə çıxır ki, biz bir-birimizi iş rejimini ciddi gözləməyə təşviq edir və elə özümüz də həmin rejimi pozuruq. Həm də Çazov yoldaş məsələni düz qoyur. Onun əlində belə bir məlumat var ki, mərhum Şəraf Rəşidoviç Rəşidov vəfat etdiyi gün pambıq talarları ilə on iki kilometr yol qət

etmişdir, Kunayev isə deyir ki, zəmilərdə iyirmi kilometrədək yol gedir. Biz Siyasi Büronun üzvlərini, partiyanın rəhbərliyini qorumalıyıq.

Beləliklə, çox ehtimal ki, intihar olmamışdır. Yeri gəlmişkən, Rəşidovun intihar etməsi barədə sayıqlar Qorbaçov hakimiyyətə gəldikdən sonra sürətlə yayılmağa başlamışdı. Yəqin əsas şahidin, bəlkə də mütəəhimin ölümündən sonra unudulmuş iş marağı artırmaq üçün belə lazım olmuş. Yəni intihar edibsə, deməli, ifşa və mühakimə olunmaqdan qorxmuş.

1986-cı ilin mayında «Özbəkistan rəhbərliyinin və xalqının tələbi» ilə Qorbaçovun irəli sürdüyü təklifə əsasən, Siyasi Büro Ş.R.Rəşidovun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin hələ Y.V.Andropovun sağlığında qəbul olunmuş qərarını ləğv etdi. (Yeri gəlmişkən, həmin qərar da intiharın, çox ehtimal, olmadığını sübut edir: çətin ki, bu halda Siyasi Büro həyatdan belə qəbahətli üsulla getmiş bir adamın xatirəsinin əbədiləşdirilməsi qayğısına qalardı). Qorbaçov öz təklifini onunla əsaslandırmışdı ki, «respublikada çoxlu sui-istifadə, rüsvətxorluq, korrupsiya hallarının üstü açılmışdır. O. həmin hallardan xəbərdar olmuş və müqəssirləri himayə etmişdir».

Qorbaçov Kremlədən qovulduqdan sonra suveren Özbəkistanda Ş.R.Rəşidov görkəmli dövlət xadimi və böyük yazıçı elan edilmişdir. Daşkənddə onun adı verilmiş prospektdə abidəsi qoyulmuş, Sır-Dərya vilayətinin İlic rayonu Şəraf Rəşidov rayonu adlandırılmışdır. Şəraf Rəşidov fondu yaradılmışdır, onun kitabları müntəzəm surətdə təkrar nəşr edilir.

Nə baş verib? Axı, Özbəkistanın yüksək vəzifəli partiya və sovet rəhbərlərinin yaxın keçmişdə hay-küylə ifşa olunması, həbs edilməsi milyonlarla insanın hafizəsindədir. SSRİ Prokurorluğunun müstəntiqləri Qdlyanın

və İvanovun adları camaatın dilindən düşmürdü. Mafiya qanımları elə böyük ad-san və şöhrət qazanmışdılar ki, o dövrün tanınmış teatr xadimi Mixail Ulyanov rəsmən bildirmişdi: Meqre onların ayağının tozu da ola bilməz. Rusiyanın komissar Katanyilərinə heyranlıq hədsiz idi. Onlar nəinki SSRI-nin xalq deputatları seçildilər, həm də xalqın sevimlisi oldular.

Sonra da birdən aşkar oldu ki, Qdlyanın və İvanovun rəhbərlik etdikləri istintaq qrupu Özbəkistanda dəhşətli işlərlə məşğul olmuşdur. Günahsız insanlar müttəhimlər kürsüsündə əyləşdirilmişlər. Yenə də ifşalar başlandı, amma bu dəfə üstü açılan əməllər Qdlyanın və İvanovun yol verdikləri özbaşınalıqlar idi.

Onlar kimin sifarişini yerinə yetirirdilər? Bu qədər səylə açıb-tökükləri "Özbəkistan işi"nin mahiyyəti və səbəbləri nədir? Bu sualın cavabı işin adının dəyişməsinə dədir. İndi o, "Kreml-Özbəkistan işi" kimi təfsir edilir və bu adla da SSRİ-nin 1980-ci illərin ikinci yarısına adı ictimai-siyasi tarixinə daxil olmuşdur. Artıq heç kəs istintaqın sifarişli xarakter daşdığına şübhə etmir.

Qorbaçovun və onun şəriklərinin fikrinə, Əliyevin "iş"i də məhz bu şəkildə inkişaf etməli idi. Etibarlı mənbələrdən aldığım bəzi məlumatlara görə, bu nəlyəyi missiya elə həmin sovet Katanyilərinə – Qdlyanı və İvanovu gözləyirdi. Əvvəllər əlçatmaz olan partiya rəhbərlərinin həbsləri ilə böyük ad-san və misilsiz şöhrət qazanmış bu müstəntiqlərin Əliyevlə məşğul olacağı faktının özü də Əliyevin "işinin" perspektivli olduğuna dəlalat etməli idi. Axı, o cür "ciddi" adamlar xırda-xuruş işlərə baş qoşmazdılar.

Hətta yoxlama atəşi də açılmışdı. Çıxışlarının birində Qdlyan demişdi ki, "Özbəkistan işi"nin materiallarında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxslərin mərkəzi orqanların tam bir sıra rəhbər və məsul işçiləri ilə

əlaqələri haqqında məlumatlar toplanıb. Onların arasında Əliyevin adı da vardı.

Heydər Əliyev bunu eşitdikdə yalnız çiyinlərini çəkdi. Aşkar böhtanı təkzib etmədi – hansısa sırası müstəntiqin dediklərinə əhəmiyyət verməyi lazım bilmədi. Yenə də DTK-da çoxillik iş təcrübəsi kara gəldi. Yaxşı bilirdi ki, böhtançını məsuliyyətə cəlb etmək mümkün olmayacaqdır. Amma əgər "əlaqələri" sözünün qarşısında daha bir söz, misal üçün, "cinayət" sözü olsaydı, məsələ başqa şəkil alardı. Yoxsa, o qədər əlaqələr ola bilər ki. Kimsə kabinetə girdi – məgər, əlaqə deyilmi?

Lakin Qdlyan və İvanov Özbəkistanda ilişib qaldılar, özü də uzun müddətə. Belə olduqda Moskvada başqa icraçılar axtarmağa başladılar. Bu gün bizim bildiyimiz kimi, həmin niyyət lap ilkin mərhələdə boşa çıxdı. Heydər Əliyevə qarşı heç bir ciddi ittiham tapılmadı.

Amma eşib-qurdalayırtdılar! Öz əlaltılarını bu işə cəlb etmişdilər.

General Nordman mənə danışdı ki, Özbəkistan rəhbərliyində bir əsəb gərginliyi hiss edilirdi. Gizli mübarizə gedir, intriqalar qurulurdu. Rəşidova qarşı çıxan qruplar formalaşırdı. Onlar hiss edirdilər ki, Rəşidovun vəzifədə axır günləridir – Moskvada Brejnev vəfat etmiş, Andropov hakimiyyətə gəlmişdi. Rəşidovun əleyhdarları anlayırdılar: ölkədə yeni dövr başlayır. Onlar Brejnevənin iltifat göstərdiyi Rəşidovun süqutunu tezləşdirmək üçün hər şeyi edirdilər.

Bundan ötrü Andropovun adından istifadə edirdilər. Rəşidovun gözdən düşməsi müasirlərinin hafizəsində yeni Baş katibin gəlişi ilə bağlanırdı – o, sərt üsulları köməyi ilə ölkədə qayda-qanun yaratmağa başlamışdı.

Yalnız bəsirəti bir qədər artıq olanlar güman edə bilirdilər ki, Andropov heç də öz təşəbbüsü ilə hərəkət

etmir. Kimsə onun həmin qərarı qəbul etməsinə təkan verirdi.

Qədimdən məlum olan bu kəlamda həqiqət var: elə bir sirr yoxdur ki, sonra aşkara çıxmasın. Rəşidovu gözdən salan materialları Andropova ötürən adamın da kim olduğu bilindi.

...Yeqor Kuzmiç Liqaçovun adı indi demək olar, unudulmuşdur. 2003-cü ildə Rusiya Federasiyasının dördüncü çağırış Dövlət Dumasına seçkilərdə o, məğlub olmuş və siyasi fəaliyyətdən çəkilməmişdir. O vaxt 83 yaşında idi. 2003-cü ildəki isə parlamentin iclaslarında iştirak edirdi. Veteranların işləri üzrə komitənin sədr müavini idi. Sibir xarakteri gör nə imiş!

Qorbaçovun dövründə isə Liqaçov nüfuz sahibi idi. Həmişə adı eşidilirdi. Amma Liqaçovun təbiətinə bələd olmaq kifayətdir ki, onun Rəşidova bilərəkdən qara yaxmasından şübhələnməyəsən. Yeqor Kuzmiç ədalətli, dürüst və inanılmaz dərəcədə saf bir adam kimi tanınırdı. Yəqin elə bu sonuncu keyfiyyəti də yeni iş yerində onu pis vəziyyətə salmışdı. Ömrünün on yeddi ilini ucqar Tomsk vilayətində keçirdikdən sonra gözlənilmədən onu Moskvaya çağırmış və Sov.İKP MK-nın başlıca şöbəsinə – Təşkilat-partiya işi şöbəsinə, yaxud sadəcə olaraq, ölkədə ali partiya və dövlət vəzifələrinə bölgü ilə məşğul olan şöbəyə müdir təyin etmişdilər.

Özünün danışdığı kimi, Liqaçov Brejnev hakimiyyətinin axırlarında ona təklif edilmiş fəxri vəzifədən – sosializm birliyinin Avropadakı ölkələrindən birində (söhbət, çox ehtimal, Macarıstandan gedirdi) səfir vəzifəsindən imtina etmişdi və pensiyaya çıxmağa hazırlanırdı. Amma qəflətən Brejnev vəfat edir və Andropov Baş katib olur. Layiqli istirahətə getməsinə neçə gün qaldığını sayan Liqaçova gözləmədiyi halda Qorbaço-

vun tövsiyəsi ilə elə bir vəzifə təklif edirlər ki, Sibirə sürgündə olan 63 yaşlı qoca onu xəyalına da gətirə bilməzdi.

“Sürgün” sözü bu halda birbaşa mənasında işlədilmişdir, çünki 1964-cü ilin oktyabrında N.S.Xruşşov devrildikdən sonra onun irəli çəkdiyi bir çox kadrlar kimi, Nikita Sergeyeviçin hakimiyyəti dövründə, dörd ildə Sov.İKP MK-nın Rusiya üzrə Bürosunun Təbliğat şöbəsinin sektor müdirindən Təşkilat-partiya işi şöbəsi müdirinin müavini vəzifəsindəki yüksəlmiş Liqaçova da MK aparatında yer tapılmadı. Hakimiyyətə gəlmiş L.İ.Brejnev Xruşşovun qovduğu adamları toplayır, topladığı adamları isə ora-bura səpələyirdi. Yeqor Kuzmiçin böyük yollardan uzaqda yerləşən, çox bərbad vəziyyətdə olan Tomsk vilayətinə birinci katib vəzifəsinə getməkdən başqa əlacı qalmadı. 1970-ci illərin ikinci yarısında Sibirə və Uzaq Şərqə səfər zamanı Brejnev stansiyada onu gözləyən Tomsk birinci katibi ilə görüşmək üçün həтта qatardan düşməmişdi.

Birdən-birə da bu cür yüksəliş! Qorbaçovun Baş katib Andropov tərəfindən bəyənilmiş niyyətinə görə, on yeddi il Sibirə süründürülərək incik salınmış, bu müddətdə bir dəfə də Sov.İKP MK plenumlarının tribunasına buraxılmamış partiyanın yeni baş kadr işçisinə Brejnev dövründə təyin edilmiş partiya və dövlət kadrlarının dəyişdirilməsi vəzifəsi tapşırılırdı. Bu vəzifəyə namizəd taktiki cəhətdən düzgün seçilmişdi. Qorbaçovun irəli çəkdiyi şəxsin onun qarşısına qoyulmuş vəzifəni necə şovqla yerinə yetirməyə başladığını izah etməyə ehtiyac yoxdur. Onun bu şövqü Sov.İKP MK-nın təşkilat-partiya işi üzrə katibi vəzifəsi ilə dəyərləndirilmişdi. Əvvəlki həmkarlarına istefa verməli olduqlarını elan etmək Yeqor Kuzmiçin daha çox xoşuna gəlirdi. 1983 – 1984-cü illər ərzində o, Sov.İKP vilayət və diyar partiya komitələri

birinci katiblərinin təqribən 70 faizini Qorbaçovun istənilən tapşırığını icra etməyə, plenumlarda hər hansı məsələnin səsə qoyulması zamanı say çoxluğunu təmin etməyə hazır olan adamlarla əvəz etdi.

Bir çox müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, – bu keyfiyyətləri isə inkar etmək olmaz, bunu mən həm də onunla ünsiyyətimə əsaslanıb deyirəm, – Yeqor Kuzmiçin ciddi bir mənfi xüsusiyyəti vardı. O, milli respublikalarda işin spesifikasını pis bilirdi. Bütün ömrü boyu Rusiya strukturlarında işləmişdi və başqa regionlara da eyni meyarlarla yanaşırdı. Hər regionun isə öz mentaliteti vardı. Sov.İKP MK aparatında sınaqdan keçən işçilər bu fərqləri adətən nəzərə alırdılar, lakin Yeqor Kuzmiç rəis idi, həm də, dediyim kimi, Rusiya meyarları ilə hərəkət edirdi.

1983-cü ildə MK-nın Təşkilat-partiya işi şöbəsinin Orta Asiya respublikaları sektorunda tərtib olunmuş, Özbəkistanda hökm sürən qanunsuzluğa dair oradan göndərilmiş minlərlə məktubdan bəhs edən analitik arayışla Baş katib Andropovun yanına girəndə Liqaçovun hansısa xüsusi, üstəlik, şəxsi məqsəd güddüyünü düşünürəm. O vaxt hələ Siyasi Büronun üzvü və MK-nın katibi deyildi, sadəcə, MK-nın şöbə müdiri idi. Çox ehtimal ki, ucqar yerdən MK-ya yeni gəlmiş, milli respublikalarda qüvvələrin yerləşməsindən, Moskvada hər dəfə Baş katib dəyişilərkən hakimiyyət uğrunda amansız mübarizəyə girən qüdrətli tayfaların qarşısını qaldırmaq xəbəri olmayan Liqaçovdan onun özü də bilmədən «təmizləmə» vasitəsi, taran kimi istifadə etmişdilər.

İntriqa o qədər dolaşmış idi ki, hətta Liqaçovun Andropova apardığı və hay-küylü Rəşidov işinə təkən vermiş arayışın müəllifi də onun qurbanlarından biri olmuşdu. Arayışı Sov. İKP MK-nın Təşkilat-partiya işi

şöbəsinin Orta Asiya respublikaları sektorunun müdiri tərtib etmişdi. Taleyin hökmünə bax ki, birbaşa Liqaçovun qəbuluna düşmək üçün xeyli inad göstərmiş bu işçi – mövcud qaydaya görə, sektor müdiri şöbə müdiri müavininin yanına girə bilərdi və ona məlumat verməyə borclu idi – sonralar prokurorluq tərəfindən rüsvətxorluqda ittiham olundu və həbs edildi. Özbəkistanda bir-birinə qarşı duran qruplaşmalar özlərinin mübarizə meydanına Sov. İKP MK-nın məsul işçilərini də cəkməmişdilər.

Bu, təkcə Özbəkistanda baş vermirdi. Bütün müttəfiq respublikalarda milli elitalar yeni Baş katibin hakimiyyətə gəlməsindən maksimum fayda götürməyə çalışırdılar. Bunun yolu da yoxlanılıb sınaqdan çıxarılmışdı – yerlərdə hakimiyyətdə olanları məhv etməkdən ibarət idi. Çox vaxt təşəbbüs o biri başdan, Moskvadan gəlirdi. Kimdən yaxa qurtarmaq lazım olduğunu etibarlı adamlar vasitəsilə yerli elitalara yüngülcə sezdirdirdilər. Ardınca da şikayətlərin bitmə-tükənməz axını başlanırdı.

Qalan şeylər texniki məsələ idi. Sui-istifadə halları barəsində MK-nın şöbələrinə gələn qəzəbli məktubların sayı getdikcə artırdı. Siqnallar təhlil edilir, ümumiləşdirilir, yuxarıya çatdırılırdı. Arzu edilməz şəxsləri bu cür incə üsulla aradan götürürdülər. Mixail Sergeyeviçin Əliyev haqqında sözlərində burada necə yada salmayasan: «Respublikanın çox böyük təzyiqi vardı. Çox böyük təzyiqi... Yəni burada olaraq, öz mövqeyi ilə respublikaya mane olur».

Bir çoxlarının dediyinə görə, Qorbaçovdan nümunə götürən Liqaçov Brejnevin ölümündən sonra onun komandasının milli respublikalardan olan üzvlərinə çox da dəyər vermirdi. Həm də bu, Leonid İliçin Rusiya vilayətlərindən olan yaxın adamlarına və Sov.İKP MK-

nın Siyasi Bürosundakı həmkarlarına da – ola bilsin, K.U.Cernenko, A.A.Qromiko və N.A.Tixonovu istisna etməklə – aid idi. Yəqin, vaxtilə Köhnə meydan, mərkəzi qərargahdan ayrı salınmasının incikliyi hərdəsa şüuraltıda göynəyir, Leonid İlçin rəğbət bəslədiyi xoşbəxtlərə həsəd hissi hər halda özünü göstərirdi.

1998-ci ildə Liqaçov "Xəbərdarlıq" ("Предостережение") adı ilə xatirələrini nəşr etdirdi. Özünə xas olan açıq tərzdə Yeqor Kuzmiç Siyasi Büronun üzvləri Q.V.Romanov və V.V.Qrişinlə münasibətlərinin gərgin olduğunu bildirmişdir. A.N.Yakovlevi marksizm-leninizm ideyalarından uzaqlaşdığına görə kəskin, nifrət dolu tənqid atəsinə tutmuşdur. Heydər Əliyevi iki-üç yerdə xatırlamış, lakin heç bir münasibət bildirmədən, digər xadimlər sırasında yalnız adını çəkmişdir.

Məsələn, Yeqor Kuzmiç o dövr üçün qeyri-adi və müəyyən dərəcədə qalmaqallı olan bir hərəkətindən fərhlə söhbət açır. Günlərin birində o, Sov.İKP Moskva Şəhər Komitəsinin o zamankı birinci katibi L.N.Zaykov, Moskva Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri V.T.Saykin, Nazirlər Soveti Sədrinin müavini Y.P.Batalin, Sov.İKP MK Tikinti şöbəsinin müdiri Y.Q.Melnikov və digər rəhbərlərlə birlikdə Ümumrusiya Teatr Cəmiyyətindən göndərilmiş (Yeqor Kuzmiçin dəqiqləşdirdiyi kimi, onun xahişi ilə göndərilmiş) köhnə avtobusa minmiş (elə bil, MK-nın İşlər İdarəsinin qarajından normal avtobus göndərə bilməzdilər), inşaatçıları, rejissorları, aparıcı aktyorları da dəvət etmiş və hamısı birlikdə Moskva teatrlarını gözənd keçirməyə getmişdilər. İki gün şəhəri dolaşaraq, "teatr təsərrüfatı" ilə tanış olmuşdular. Nəticədə tamaşa müəssisələrinin binalarını qaydaya salmaq planı yaranmışdı.

"Muzey təsərrüfatı" məsələsi də eynilə bu şəkildə həll olunmuşdu. Mədəniyyətin maddi bazasının təzələnməsində göstərdiyi xidmətlərdən danışırkən Yeqor Kuzmiç məmnunluqla bildirir ki, Puşkin adına muzeydə iki dəfə olmuş, yaxınlıqdakı binanın muzeyə verilməsinə nail olmuş, Tretyakov qalereyasının yenidən qurulmasını sürətləndirmişdir. "Başqa məsələlər də həll olunurdu. Məsələn, kənd klublarının tikintisinə ayrılan vəsait üç dəfə artırılmışdı, ölkənin iri şəhərlərində konsert salonlarının inşası proqramı həyata keçirilirdi. Yaradıcılıq evlərinin tikintisi, yenidən qurulması üzərində nəzarət qoyulmuşdu". Nəhayət, axtardığımız soyada belə bir kontekstdə rast gəlirik: "Bu məsələlərə hökumətdə N.İ.Rijkov, H.Ə.Əliyev maraqla yanaşırdılar". Vəssalam. Nöqtə.

SSRİ Nazirlər Sovetinin keçmiş Sədrinə Liqaçovun etinasız münasibəti məlumdur. Onlar yola getmirdilər, tez-tez toqquşmaları olurdu. Bu barədə Rijkov açıq danışır. Dediynə görə, o, Liqaçovun partiya amirliyinə dözə bilmirdi. Liqaçov Nikolay İvanoviçin yanında Heydər Əliyevin də adını çəkmişdir. Özü də onların fəaliyyətinə verilən qiymət fərdi xarakter daşımır və cəmi iki-üç şablon sözdən ibarətdir, halbuki miqyasına görə onlardan qat-qat kiçik olan xadimlərə Yeqor Kuzmiç öz xatirələrində bütöv səhifələr ayırmışdır.

Liqaçov özünün gözənd salınması və sonra təqib edilməsi mövzusunun üstündən, ümumiyyətlə, sükutla keçmişdir. Niyə?

Liqaçovun xatirələri, bayaq qeyd etdiyim kimi, 1998-ci ildə çıxmışdır. Xatirələri üzərində o, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra işləmişdir. Odur ki, yaxın keçmişin bir çox əhvalatları artıq başqa cür görünməyə başlamışdı. Əvvəlki hadisələrin təfsiri zaman keçdikcə dəyişmişdi.

Əlavə sübutlar, faktlar ortaya çıxmışdır. Xalqın iradəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuş Heydər Əliyevin taleyi də göstərmişdi ki, üstünə atılan cirkab ona toxuna bilməmişdir.

O da ola bilər ki, təbiətə dürüst və kinsiz olan Yeqor Kuzmiç Əliyevi anlamış, özü də eyni xoşagəlməz vəziyyətə düşdükdə təqib edilməyin nə olduğunu dərk etmişdir. Qdlyanla birgə işləyən müstəntiq N.V.İvanov 1989-cu il mayın 12-də Leningrad televiziyası ilə çıxış edərək söylədi ki, Özbəkistan mafiyası Moskva ilə, ali hakimiyyət dairələri ilə əlaqədirdi, mafiyanın bağları Kremlə, Siyasi Büroya qədər uzanır. İvanovun dediyinə görə, onun apardığı cinayət işində Liqaçovun da soyadı vardır.

İşlər necə də tərs döndü! Özbəkistandakı qanunsuzluqlar barəsində materiallarla Baş katib Andropovun yanına birinci gedən adamın özünü həmin Özbəkistan mafiyası ilə əlaqəli olmaqda təqsirləndirdilər. 1989-cu ildə öz xidməti kabinetində həbs edilmis Özbəkistan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi, bu vəzifəyə 1984-cü ilin iyununda Ş.R.Rəşidovun yerinə seçilmiş İ.B.Usmanxocayev ifadəsində bildirdi ki, həmin Plenumu keçirməyə gəlmiş Sov.İKP MK katibi Yeqor Kuzmiç Liqaçova otuz min rubl məbləğində rüşvət vermişdir.

Çox böyük qalmaqla qopdu. Azadlığa çıxmış mətbuat daha nələr yazmadı. İddia edirdilər ki, Usmanxocayev Liqaçova "diplomata" daha otuz min vermişdir. Yeqor Kuzmiç qatığın qara olmadığını sübuta yetirməyin nə qədər çətin olduğunu, yaqın, onda başa düşmüşdü.

O vaxt artıq sırası pensiyaçı, lap ittifaq əhəmiyyətli pensiyaçı, indi deyildiyi kimi, adi fiziki şəxs olan Əliyevdən fərqli olaraq Liqaçov Siyasi Büronun və MK-nın üzvü kimi qalırdı. O, şərəfi və təmiz adı uğrunda

mübarizəyə atıldı. SSRİ Prokurorluğuna ərizə ilə müraciət edərək, müstəntiq N.V.İvanovun söylədiklərini qətiyyətlə rədd etdi, bunları iftira və fitnəkarlıq kimi qiymətləndirdi və həmin faktın təhqiq edilməsini və nəticələrinin mətbuatda dərc olunmasını xahiş etdi.

Prokurorluğun gəlidiy qənaət birmənalı idi – Liqaçov təqsirsizdir. Usmanxocayev ona peşmanlıq məktubu göndərərək bildirdi ki, istintaqın təzyiqi ilə Liqaçova qarşı ifadələr verməyə məcbur olmuşdur.

Sırası pensiyaçı olan H.Ə.Əliyevin öz adını qorumağa imkanı yox idi. Yuxarıların təhriki ilə "keçmişin ağır yükü" haqqında "öz" məqalələrini dərc etmiş və ya mərkəzi mətbuatdakı yazıları götürüb qəzetində vermiş heç bir redaksiya adına ləkə yaxılan keçmiş respublika rəhbərinə söz verməyi lazım bilmədi. Onun ailə üzvləri gözədən salınır və təqib edilirdilər. Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun müəllimi olan oğlu İlhamı işdən azad etmişdilər. Heydər Əliyev MBMİ-nin tabe olduğu SSRİ xarici işlər naziri E.A.Şevardnadzeyə şəxsən zəng vurub oğluna toxunmamağı xahiş etdi: "Onun heç bir təqsiri yoxdur". Zəngin köməyi olmadı. Gənc, perspektivli alim, elmlər namizədi, dosent olan İlham işsiz qaldı.

Bakıda Heydər Əliyevin qardaşı Aqil Əliyevi işlədiyi Tibb İnstitutundan çıxardılar. Bu hadisə 1988-ci il dekabrın 10-da baş verdi. Tarixi göstərməyin, heç olmasa, ona görə yeridir ki, həmin gün Aqil müəllimin ad günü idi. Tibb İnstitutunda o, siyasi iqtisad kafedrasına rəhbərlik edirdi, iqtisad elmləri doktoru idi. Heç vaxt işindən narazılıq olmamışdı, yalnız mükafat və təşəkkür almışdı. Amma birdən-birə pis adam olmuşdu. Hörmətli alim düz iki il işsiz qalmışdı.

Heydər Əliyevin o biri qardaşları Həsən və Cəlal da bu cür hücumlara məruz qaldılar.

Həsən müəllim Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil almışdı. Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, yaralanmış və evə əlil kimi qayıtmışdı. Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının kənd təsərrüfatı üzrə katibi seçilmişdi. 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki olmuşdu. Bir sıra beynəlxalq elmi cəmiyyətlərin və akademiyaaların üzvü idi. O, 1993-cü ildə vəfat etmişdi. Ailə şərafətinin təhqir edilməsinə görə keçirdiyi ağır hiss və iztirablar, doğma Azərbaycan üçün duyduğu ağrı onun ömrünü gödəltmişdi.

Heydər Əliyevin qardaşı Cəlal Əlirza oğlu Əliyev kin-nifrət dolu iftirlərin təzyiqi altında əyilmədi, haqsızlıqla barışmadı. Akademik, dünya şöhrətli böyük alim kimi o, bitkilərin fotosintezi və fiziologiyası sahəsində tədqiqatların nadir bir istiqamətinin banisi oldu, Azərbaycanda fiziki-kimyəvi biologiyanın, o cümlədən molekulyar biologiyanın əsasını qoydu və inkişaf etdirdi. Bərk buğdanın 10-dan artıq ən yeni çoxməhsuldar sortunu yetişdirdi. Biologiya elminin yeni sahələrinin inkişafı fondunun təməlini qoydu.

Cəlal elmi fəaliyyətdə laborant kimi başlamış, bir neçə il bu vəzifədə çalışmışdır. 1955-ci ildə namizədlik, 1971-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Təqribən 30 il Əkinçilik İnstitutunda kiçik, baş elmi işçi, bitkilərin fiziologiyası laboratoriyasının müdiri işləmişdir. Sadə həyat tərzini keçirirdi. 40 yaşına çatanaqədər öz mənzili yox idi, özgə evlərində yaşayırdı. 1980-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, 1981-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Biologiya elmləri bölməsinin akademik katibi seçilmişdir.

Qardaşının gözümçüxdüyə salındığı dövrdə Heydər Əliyev onun təmiz adı, ailənin şərafəti uğrunda cəsarətli

çıxışlar edir, mərkəzi hakimiyyət orqanlarına və kütləvi informasiya vasitələrinə etiraz məktubları göndərirdi. Sov.İKP MK-nın, Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin, SSRİ Prokurorluğunun, SSRİ DTK-sının, SSRİ Jurnalistlər İttifaqının qəbul otaqlarında Cəlal müəllimi tanıyırdılar. O, üstünə yağan təhqirləri dinməz-söyləməz qəbul etmədiyinə görə hiyləli üsulların köməyi ilə bir alim və vətəndaş kimi etibardan salınır, amansızcasına təqib olunurdu. Moskvanın «Неделя» qəzetində (1989, № 7) verilmiş «Şah dərzini çağırır» («Зовёт король портного») məqaləsi xüsusilə kəskin idi. Bu məqaləni iki il sonra (!) Azərbaycanın baş partiyası qəzeti «Kommunist» təkrar dərc etmişdi. Lakin akademik Cəlal Əliyevin heç bir məktubu, çoxsaylı müraciət və təkziblərinin heç bir sətri də o illərdə respublika mətbuatında çıxmıdı.

Hakimiyyət strukturlarının etinasızlığından ümitsizliyə qapılan Cəlal Əliyev Elmlər Akademiyasının partiyası komitəsinə ərizə yazdı və könüllü surətdə Sov.İKP-dən çıxdı. Bu cətin addımı atmağa 1990-cı ilin iyulunda, Sov.İKP-nin rəsmən buraxılmasından xeyli əvvəl qərar verdi. Ərizənin mətni çox təsirlidir: «Bütün 62 illik ömrüm boyu xalqa və Vətənə təmənnəsiz xidmət etmişəm. Sağlamlığımı, firavanlığımı, ailəmin səadətini elmə fəda etmişəm! Bəs nəticəsi nə olub? Partiya bileti özüə sipər edən cılız, ləyaqətsiz ünsürlərin təhqir və təqiblərinə məruz qalmışam!» Sonra sərt və barışmaz bir tərzdə yazır: «Bundan sonra partiyada qalmaq bütün bu cinayətlərdə, vəhşiliklərdə, günahsız qanlarda, xalqın aldadılmasında iştirakçı olmaq deməkdir, bu cinayətkar siyasətə tərəfdar çıxmaq deməkdir».

Bununla belə, Cəlal müəllim bir dəfə qalib gəlirdi! Bilirsiniz, kimsə? İnanılası deyil – partiyanın baş qəzeti

«Правда»-ya! 1990-cı il fevralın 4-də həmin qəzetdə dərc olunmuş «Əliyevçilik, yaxud «xoş əyyamlar»ın xiffəti» («Алиевщина, или Палч по «сладкому времени»)» məqaləsini oxuyanda Cəlal müəllimin hiddətdən nəfəsi daraldı. Tibb elmləri doktoru V.Əfəndiyevin imzaladığı məqalədə hər şey tərsinə qələmə verilmişdi.

Məqalədə Heydər Əliyevin ayağına daha nələr yazılmışdı: tayfabazlıq və qohumbazlıq, rəqəmlərin şişirdilməsi və qadağanlar. Guya qardaşı Cəlalə bioloji tədqiqatlar elmi mərkəzinin direktoru vəzifəsini vermək üçün mərkəzin əvvəlki rəhbəri təcili həbsxanaya salınmışdı. Amma başlıca məqsəd Azərbaycan xalqına xəbərdarlıq etmək idi: ehtiyatlı olun, Əliyev yenə respublikaya qayıtmaq istəyir! Məqalə həyəcanlı sözlərlə bitirdi: «Qaytarın bizə Əliyevi!» Özbaşınalığı, gözdən pərdə asmanı, məddahlığı, xalqın mənafelərinin unudulmasını, zahiri təmtərağı, təkəbbürü, qorxu və qanunsuzluq şəraitini qaytarmaqmi?! «Qaytarın bizə Əliyevi!» – bu, qamçı həsrətidir, qanunsuzluq həsrətidir, «xoş əyyamlar» həsrətidir. Əlamətdar haldır ki, təhrikçilər sırasında Heydər Əliyevin qohumları da vardı. Akademik Cəlal Əliyev respublika EA-da keçirilən partiya konfransında qardaşını, Azərbaycan xalqının şanlı oğlunu tənqid etməyə cəhd göstərənlərin hamısını mafioz adlandırmışdır».

Təkbizin dərcinə Cəlal müəllimin necə nail olduğunu danışmaq üçün onlarca səhifə lazım gələrdi. Qısa xülasə ilə kifayətlənirəm: Cəlal Əliyevin apardığı təhqiqat nəticəsində məlum olmuşdu ki, V.Əfəndiyevin respublikada səhiyyənin problemlərindən bəhs edən məqaləsinə redaksiya müəlliflə razılaşdırmadan abzaslar əlavə etmiş və bunlar məqalənin istiqamətini dəyişmişdir. Elə həmin ilin 13 aprel tarixli nömrəsində «Правда» qəzeti V.Əfəndiyevin teleqramını və redaksiyanın üzr-

xahlıq qeydini verməyə məcbur oldu. Özü də üzr istənilən Heydər Əliyev deyil, V.Əfəndiyev idi. Amma bu da az deyildi. Kiçik, qeyd-şərtlə olsa da, qələbə idi.

İkinci dəfə Cəlal Əliyev 1991-ci il aprelin 11-də son dərəcə böyük sayılar hesabına mərkəzi mətbuata yol tapdı. O vaxt Moskvada çıxan «Независимая газета» onun müsahibəsini dərc etmişdi. Müsahibədə Cəlal müəllim H.Ə.Əliyevin qohumlarının təqib edilməsinin səbəbləri haqqında həqiqəti söyləmiş, eləcə də Azərbaycanın rəhbərləri Ə.Vəzirova və onu əvəz etmiş A.Mütəllibova layiq olduqları qiyməti vermişdir.

Bilavasitə Heydər Əliyev qarşısında üzrxahlığa gəlincə, uzun qarayaxma illəri ərzində Qorbaçov mətbuatında cəmi bir hal qeydə alınmışdır. Özü də haqqında danışmağa dəyən haldır. Təəccüblü olsa da, o, «Смена» jurnalı ilə bağlıdır. O illərdə komsomol mətbuatı özünü o qədər sərbəst aparırdı ki, ömründə çox şeylər görmüş Heydər Əliyev jurnalı səhifələyəndə gözlərinə inanmadı: onu qara basmır ki?

Yox, qara basmırdı. Jurnalda açıq-aydın yazılmışdı: «...Daha bir gecə» məqaləsində («Смена», № 15, səh. 18) deyilir ki, L.İ.Brejnev Bakıda olarkən Əliyevdən çox qiymətli bir üzük qəbul etmişdir. Redaksiyanın bu epizoda aid sənədli sübutları olmadığından biz H.Ə.Əliyevdən və oxucularımızdan üzr istəyirik».

Necə deyərlər, haqq nazilər, üzülməz.

Mətbuatda Azərbaycan və onun bu yaxınlardakı lideri Əliyev haqqında təhqidi materialların ilk dalğası keçən kimi həmin məqalələrin arxasında kimin dayandığı və bunun nəyə lazım olduğu aydınlaşdı. Sifarişçinin ali mənsəb sahibi – Qorbaçov olduğuna heç kəs şübhəsi yox idi. Onun razılığı olmadan kimsə Siyasi Büro üzvünün üstünə əl qaldırmazdı. Bunun nədən ötrü edildiği də aydın idi – ictimai rəyi hazırlayırdılar.

Bu nə vaxt baş verdi? Əliyevin partiya olimpidən kənarlaşdırılmasına bəhanə nə oldu?

Əvvəl elə görünürdü ki, bəlanın gələcəyinə heç bir işarə yoxdur. Məlumatlı xarici müşahidəçilərin də qeyd etdiyi kimi, Əliyev Qorbaçovla K.U.Çernenko, sonra isə Qorbaçovla Q.V.Romanov, həmçinin Moskva Partiya Komitəsinin birinci katibi V.V.Qrişinin qrupu arasında hakimiyyət mübarizəsindən kənarda idi.

O, Qorbaçovun Baş katib seçilməsini ürəkdən alqışlamışdı. 1985-ci il martın 11-də Siyasi Büronun iclasında mərhum K.U.Çernenkonun varisi haqqında məsələ müzakirə edilərkən həmin vəzifəyə Qorbaçovun seçilməsi barədə Qromikonun təklifini müdafiə etmişdi.

– Sov. İKP MK-nın Baş katibinin seçilməsi ciddi, tarixi bir məsələdir, – deyər Heydər Əliyev çıxış etmişdi. – Mənim fikrimcə, Mixail Sergeyeviç Qorbaçovun namizədliyi tamamilə layiqdir. Mixail Sergeyeviç sadə, təvazökar, səmimidir. Bu bizə inamla söyləməyə imkan verir ki, o, Baş katib vəzifəsinin öhdəsindən bütünlüklə gələcəkdir. Odur ki, verilmiş təklifləri tamamilə müdafiə edirəm və Mixail Sergeyeviç Qorbaçova cansağlığı və işdə böyük uğurlar arzulamaq istəyirəm...

Əliyevin çıxışının tam mətnini mən Siyasi Büronun keçmiş arxivində, iclasın gedişinin işçi qaydasında yazılmış mətnində tapdım. Sənədin üstündə «Yeganə nüsxə» qıfı qoyulmuşdur. Maraqlı bir strix: Qorbaçov özünün 1995-ci ildə nəşr edilmiş «Hayat və islahatlar» («Жизнь и реформы») adlı ikicildlik xatirələrinin birinci cildində iclasın gedişini müfəssəl təsvir edir. Elə həmin mətndən sitatlar gətirir, iriformatlı kitabın dörd səhifəsində çıxış edib onu dəstəkləmiş həmkarlarının rəylərini göstərir. A.A.Qromiko, N.A.Tixonov, V.V.Qrişin, M.S.Solomentsev, D.Ə.Kunayev, Q.V.Romanov, V.İ.Vorotnikov, B.N.Ponomaryov, V.M.Çebrikov, V.İ.Dolgiç,

V.V.Kuznetsov, E.A.Şevardnadze və Y.K.Liqaçov nə söyləyiblərsə, buradadır. Hamı var, bir H.Ə.Əliyevdən başqa.

Nədən Qorbaçov on il sonra da Heydər Əliyevin çıxışını yada salmır? Bu, onun qərəzli münasibətinə dəlalət etmimi?

Qorbaçovun Əliyevə münasibətinin soyumasının səbəbləri haqqında çoxlu versiya irəli sürülmüşdür. Burada hərəkətverici qüvvənin həsəd olduğunu artıq söyləmişəm. Mövzu ilə bağlı xeyli sayda, bəzən də məzəli görünən izahat eşitməli və hətta oxumalı olmuşuq. Məsələn, Əliyevin kostyumu, elə bil, boyuna biçilmişdi, Baş katibin kostyumu, isə sallaq görünürdü. Mixail Sergeyeviçin boyu da çıxmamışdı, azərbaycanlı həmkarından açıq-aşkar geri qalırdı.

Məsələyə ciddi yanaşsaq, başlıca səbəblərdən biri şəxsi-qərəzlə, çox güman ki, bağlı deyildir. Amma şəxsi, xüsusən psixoloji amili, şübhəsiz ki, istisna etmək olmaz.

Brejnev Əliyevin xətrini çox istəyirdi. Bu, hamıya məlum idi. Kremlin baş həkimi Y.M.Çazov xatırlayırdı ki, Heydər Əliyev Leonid İliçin evində məhrəm adam idi. Orada Azərbaycan liderinə tez-tez rast gəlmək olardı. Xarici müşahidəçilər Əliyevi Zaqafqaziyanın tanınmış lideri adlandırırıldı. Başqa respublikaların rəhbərləri onun hüsn-rəğbətinə və dostluğunu qazanmağa çalışırdılar. Bu baxımdan Heydər Əliyevə özünəməxsus siyasi «duayen» rolunu aid edirdilər. Özbəkistan lideri Şəraf Rəşidov da bu obrazda görürdülər. Orta Asiyanın bütün sovet respublikalarının rəhbərləri onun sözünə hökmən qulaq asır və dostluğunu çox əziz tuturdular. Rəşidovun ölümündən sonra Orta Asiya respublikalarının başçıları arasında Özbəkistan liderinə bərabər

şəxsiyyət tapılmadı və "duayen" funksiyası yavaş-yavaş qazax D.Ə.Kunayevə keçdi.

Kunayevin gözündə "cavan oğlan" olan Qorbaçov çətin ümid edə bilirdi ki, nəhəng siyasi sanbala malik "qocalar" onun çaldığı ilə oynayacaqlar. Çox vaxt Qorbaçov onların yanında özünü itirirdi. Qazaxıstanda Kunayev, Ukraynada Şerbitski, Moskvada Qrişin özlərinin böyük nüfuzu ilə onu, sözün həqiqi mənasında, sıxıb-əzirdilər. Köhnə komandanın hər bir üzvünün Siyasi Bürodə müzakirə edilən məsələlərin, demək olar, hamısına aid öz fikrinin olması, həm də çox vaxt fərqli düşünməsi hövsələsiz Baş katibi əsəbiləşdirirdi.

"Qocalar"ın onun çaldığı ilə oynamayacaqlarını Qorbaçov Baş katib seçildikdən sonra Siyasi Büronun ilk iclaslarından birində artıq başa düşmüşdü. Məsələn, 1985-ci il aprelin əvvəllərində antialkoqol qanunvericiliyinin müzakirəsi zamanı aydın oldu ki, sənəd layihələrində təklif edilən, Qorbaçov tərəfindən bəyənilən mürtəce tədbirləri heç də hamı birmənalı şəkildə dəstəkləmir.

Sonralar Heydər Əliyev bu fikir ayrılıqlarını xatırlayırdı:

– Siyasi Büronun iclaslarında mən avantürist planlara qarşı çox vaxt kəskin çıxışlar edirdim və demək lazımdır ki, bəzən Mixail Qorbaçovu düşünləməmiş qərarlardan çəkindirə bilirdim. Amma mənim əsas "opponentim" olan Yeqor Liqaçovu antialkoqol kampaniyası niyyətindən dəşındırmaq mümkün olmadı. Üzüm becərən respublikalara necə böyük ziyan vuruldu! O cümlədən Azərbaycana: bütün plantasiyaların altı üstünə çevrilir, zavodlar dayandırılırdı...

Heydər Əliyevin dediyinə görə, Azərbaycanda üzüm istehsalını üç milyon tona çatdırmaq proqramı vardı.

Bunun çox, ya az olduğunu ondan bilmək olar ki, o zaman bütün Sovet İttifaqında beş milyon ton üzüm məhsulu götürülürdü. Heydər Əliyevin Moskvaya işləməyə keçdiyi 1982-ci ildə Azərbaycanda iki milyon ton üzüm yığılmışdı. Sovet İttifaqı və ilk növbədə, Rusiya şərabçılıq məhsulları, turş şərablar, konyaklar, keyfiyyətli şampan şərabları ilə təmin edilirdi. Avadanlıq alınmasına, Bakıda şampan şərabları zavodunun tikilməsinə ittifaq fondlarından onlarca milyon dollar ayrılmışdı.

Azərbaycan spirtli içkilərin çox da istehlak edilmədiyi bir ölkədir. Bu içkiləri digər respublikalara göndərirdilər. Altayda, Rostovda, Rusiyanın bir çox regionlarında Azərbaycanın şərab zavodları vardı.

Qorbaçovun və onun komandasının düşünləməmiş antialkoqol siyasəti Azərbaycana son dərəcə böyük ziyan vurdu. Üzüm bağlarını kökləməyə başladılar, bu isə respublikanın təkə iqtisadiyyatına deyil, həm də təbiətinə təsir göstərdi. Yaşıl bitki örtüyünün yox edilməsi üzündən ekoloji tarazlıq pozuldu.

– Mən Qorbaçova və Liqaçova deyirdim: söhbət arığa qarşı mübarizədən gedirsə, bunun üzümə nə dəxli var? Kosığın haqlı olaraq deyirdi ki, əgər biz böyük miqdarda keyfiyyətli şərab istehsal edib ölkəmizin əhalisini təmin edə bilsək, arığı ona tərgidirə bilərik. Azərbaycanlılar dini etiqadlarına görə prinsipcə içki içməzlər. Bir vaxtlar içki içmək yasaq idi. Doğrudur, indi içənlər var, amma hər halda o qədər də çox deyildirlər. Sizsə üzümlükləri qırırsınız...

İllər ötəndən sonra da Heydər Əliyev məmur sarsaqlığına təəccüblənməkdən yorulmurdu.

– Cəfəng şeylər baş verirdi. SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini kimi ticarətə mən baxırdım, həmin komissiyanın üzvü idim. Müxtəlif yerlərdən mənə

materiallar gəlirdi, hətta belə bir konyunktura vardı: mədam alkoqolizmə qarşı mübarizə gedir, hər kəs özünü göstərmək istəyirdi. Beləcə, bir dəfə Siyasi Bürodə dedilər ki, pivə zavodlarını bağlamaq lazımdır, çünki pivənin tərkibində alkoqol var. O vaxt keyfiyyətli pivə istehsalı üçün xaricdən bir neçə pivə zavodu alınmışdı. Onları bağladılar. Sonra Leningraddan hansısa alimlər qrupu yazdı ki, uşaq kefirində alkoqol var. Yadımdadır, o zaman Partiya Nəzarəti Komitəsinə rəhbərlik edən Solomentsev həmin məktubu mənə göndərdi. Deyirəm, nədir, kefir qadağan etmək lazımdır? Yeri gəlmişkən, səhiyyəyə mən baxırdım və məktubu səhiyyə naziri, Tibb Elmləri Akademiyasının prezidenti Nikolay Nikolayeviç Bloxinə göndərdim. Onlar, əlbəttə, güldülər. Amma yenə də, bəs nə etsinlər? AXI, MK-nin tapşırığı var, araşdırmaq lazımdır. Nazirlikdə məktubu müzakirə etdilər, cavab göndərdilər ki, kefir qadağan etmək lazım deyil. Mən razılaşdım, cavabı MK-ya göndərdim. Orada dedilər ki, əgər alkoqol varsa, qadağan olunmalıdır. Bax, belə mənasız dövrlər görmüşük.

Yeni Baş katib qorxurdu ki, "qocalar" dilbir olub başqa məsələlərdə də vahid rəylə çıxış edərlər. Qorbaçova aydın olurdu: Brejnevlin komandası ilə üzlüşmək gərəkdi. Beləliklə, Kunayevin, Qrişinin, Şerbitskinin, Əliyevin taleyi həll edildi.

Bu versiya ilə razılaşmaq olarmı? Prinsipcə hə. Lakin onun zəif bir cəhəti var və bu cəhət Heydər Əliyevlə bağlıdır.

Əvvəla, əgər Kunayev, Qrişin və Şerbitski ən iri ərazilərdə – Qazaxıstanda, Moskvada və Ukraynada "əyləşmişdilsə", Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetində işləyirdi və avtomatik olaraq Siyasi Büronun daim Moskvada olan özəyinə aid edilirdi.

İkincisi, Əliyev heç vaxt heç bir qruplaşmaya daxil olmamışdı. Bu, obyektiv fikir idi, bunu onun dostları söyləyir, düşmənləri razılaşmağa məcbur olurdular.

– Oxuyan quşlar dəstə ilə uçmur – bu sözləri mənim dostlarımdan biri, hər şeyə fikir verən və ağıllı bir adam onun haqqında söyləmişdir.

Dəqiq və obrazlı kəlamdır. Adətən qorxaq, fərsiz, eyni dərəcədə mədəniyyətsiz adamlar dəstə bağlayırlar.

Heydər Əliyev parlaq, özgün, koloritli bir şəxsiyyət idi. Həmişə kənarda dayanır, "saray" intriqalarına qatılmır, heç kəsə qarşı heç kimlə "dostluq" etmirdi. Bütün ömrü boyu bu müdrik qaydaya əməl etmişdi.

Versiyalardan birinə görə, Qorbaçovun komandasında Əliyev "yad" idi. Baş katibin yaxın ətrafı onu özününkü saya bilmirdi. Hər şeyi edirdi ki, Qorbaçovda Əliyevə qarşı "allergiya" oyatsın.

Bu versiyada bir az həqiqət var. Bəlkə, bir azdan da çox. Baxın, Qorbaçovu kimlər əhatə edirdi. Onların əksəriyyəti komsomol işçiləri sırasından gəlmişdilər. Vaxtilə Qorbaçov özü də UİLKGİ Stavropol Diyar Komitəsinin birinci katibi olmuşdu. Ona görə də komsomol işindən tanıdığı adamları irəli çəkir və özünə yaxınlaşdırırdı. Səbəbsiz deyildi ki, Qorbaçovun Siyasi Bürosu onun bütün tarixi ərzində ən "komsomolçu" büro idi. Dzasoxov, Luçinski, Semyonova, Puqo, Vlasov, Şevardnadze, Girenko, Yanayev – saymaqla qurtarmır. Hətta Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının rəhbəri vəzifəsinə Qızıl Ordu Mərkəzi Siyasi İdarəsi rəisinin komsomol işi üzrə sabiq köməkçisi seçilmişdi.

Eyni hadisələr milli respublikalarda da baş verirdi – Qorbaçovun göstərişi ilə komsomolun mərkəzi komitələrinin keçmiş birinci katibləri hakimiyyətə gətirilirdi: Azərbaycanca – Vəzirov, Ermənistanda – Harutyunyan, Gürcüstanda – Patiaşvili, Estoniyada – Vyalyas. Onları

yeddi dağın o üzündən – uzaq Kamerundan və Nepaldan, ekzotik ada səltənətlərindən, daha haralardan dartıb təcili surətdə Qorbaçovun hüzuruna gətirildilər. Qorbaçov isə onları respublikalarda ixtiyar sahibi edirdi. O respublikalarda ki, vaxtilə oradan bu şəxsləri ekzotik dənizasırlı məmləkətlərə yola salıb başdan eləmişdilər.

Heydər Əliyev bu cəhətdən də ümumi sıradan seçilirdi – o heç zaman komsomolda işləməmişdi. Gözləri daim gənclik ehtirası ilə alışıb-yanan qırx yaşlı oğlanların əxlaqi dəyərləri onda ikrah oyadırdı. Bu adamlar ona arsız görünürdülər. Məzmun dərinliyi əvəzinə forma parlaqlığı, mövqə əvəzinə duruş, işə qulluq əvəzinə iddialar. Mənsəb hər şeydən irəlidir, həyatın məqsədi və mənasıdır...

Səsi ən gur olan, özünü hər yerə soxmağı bacaran, dirsəkdən möhkəm olanlar komsomol işçisi olurdular. Meydanda cövlan edən sirk artistləri kimi, onlar yeni çıxmış terminlərin birini atıb o birini tuturdular. Bu terminləri qeyri-adi həssaslıq və heyrətamiz sürətlə mənimsəyirdilər. Səbiq komsomol işçilərini çox uzaqdan tanımaq olardı. Qıvrıq görkəmləri, bitməz-tükənməz gəvəzəlikləri, dünyada hər şeydən agah olmaları, hər bir işə, amma aydın məsələdir ki, rəhbər işə vaxt itirmədən dərhal girişməyə hazır olmaları onların kimliyini aşkar edirdi.

Bu nadir populyasiya onilliklər ərzində formalaşmışdı. Onların sırasından olan şəxs ölkədə hakimiyyətə gələn kimi, ac canavarlar ortaya şüar atdılar: «Nə qədər ki hakimiyyətdədir, fürsəti əldən vermə!» Onların könlünə vəzifələr, ad-san, adamlara buyruq vermək düşdü. Solğun bənizli klerklərin damarlarında qaynar komsmol qanı qaynadı. Başa düşdülər ki, onların dövrünü gəlib. Qorbaçovun açdığı yolla onlar hər şeyi yarib keçən axın şəklində hakimiyyətə təpildilər. Yeni ictimai-

siyasi təzahürlərə həssas olan xalq baş verən proseslərə komsomol şairi Aleksandr Bezimenskiyə yazılmış kəskin həvə ilə cavab verdi. Bu həvə naməlum hazır cavab əllinci illərdə, Bezimenski özünü keçmişdəki kimi yenə də tez aşış olan romantik bir gənc kimi apardığı zaman yaratmışdı: «Saç tökülüb, dişlər laxlaq, komsomol nişanlı qoca axmaq». Kim idisə, quşu lap gözündən vurmuşdu!

Sovet tarixində qırx yaşlı qısaşalvar oğlanların ölkəyə rəhbərliyə iddia etmələrinə aid misallar çoxdur. 1964-cü ildə «dəmir Şurik»in – Aleksandr Nikolayeviç Şelepinin ətrafında səbiq alyanaq komsomol rəhbərlərinin bir qrupu toplaşaraq hakimiyyəti ələ almağa hazırlaşmışdı. Onun adaşı, Qorbaçov yenidənqurmasının gələcək ideoloqu, o vaxt Sov.İKP MK-nın Təbliğat şöbəsi müdirinin müavini olan Aleksandr Nikolayeviç Yakovlev etiraf edirdi ki, Şelepini onu Sov.İKP MK-nın ideologiya üzrə katibi vəzifəsinə qoymaq fikrində imiş. Adasının ağıllı nitq və məruzələr yazmaqda qeyri-adi qabiliyyəti Şelepini yaman xoşuna gəlirmiş.

Brejnev «dəmir Şurik»ə qalib gəlmişdi. O, səbiq komsmol işçilərinin komandasını (Semiçastni, Mesyatsev və başqaları) kor pişik balaları kimi dağıdıb pərən-pərən saldı. «Dəmir Şurik» bütün partiya və dövlət vəzifələrindən çıxarıldı və peşə məktəblərinə rəhbərlik etmək üçün RSFSR Dövlət Texniki Peşə Təhsili Komitəsi sədrinin müavini təyin edildi. Mesyatsevi Avstraliyaya səfir göndərildilər, amma orada dilindən xəta çıxdı, Moskvaya geri çağırıldı və partiyadan xaric edildi. Yakovlev Kanadaya düşdü. Sonralar deyirmiş ki, onu «Литературная газета»da dərc olunmuş «Antitarixiliyə qarşı» («Против антиисторизма») məqaləsinə görə sürgün ediblər. Həmin məqalədə o, qərbçilərin mövqeyindən «torpaqçılara» qarşı çıxış etmişdi. Əslində məqalə yalnız bəhanə olmuş-

du, həqiqi səbəb onun gizlində «dəmir Şurik»in komandasına mənsub olmasında idi. Bunu mənə Brejnevın çıxış yazanları danışmışdılar. Onların dediyinə görə, Yakovlev Şelepının qalib gələcəyinə o qədər əmin idi ki, Leonid İliç üçün işləyən həmkarlarını açıq-aşkar ələ salırdı.

Brejnevın dövründə Siyasi Bürodə bir nəfər də «komsomolçu» yox idi. Andropov da onların xislətinə bələd idi. Çernenko onları rəhbər vəzifələrə yaxın buraxmırdı. Səbiq komsomol funksionerləri yalnız Qorbaçovun dövründə əl-qol açmışdılar. Bundan nə çıxdığı həmişə məlumdur.

Yaxşı, «komsomolçu»ların məsələsi ayındır. Onlar özlərinin məhdud dairəsini qoruyub saxlayır, bir-birini müdafiə edir və təhlükəli saydıqları şəxslərə sakitcə, əl altından zərbələr endirirdilər.

Onda bəs Liqaçov? O ki Əliyevin, yumşaq desək, tərəfdarı deyildi. Burada bir səbəb var, o da Brejnevın yaxın adamına qısqanclıq, Sibirin ucqar guşəsində keçirdiyi xəbərsiz-soraqsız on yeddi ilin heyfini çıxmaq niyyətidir. Sonralar Yeqor Kuzmiç Heydər Əliyevə münasibətinin dəyişməsinin səbəblərini belə izah edirdi: ona Əliyev barəsində ləkələyici materiallar göstərdilər, o da inandı.

Qərribə izahdır. Bəs Qorbaçov da müstəntiq N.V.İvanovun Liqaçov barəsində Leninqradaq televiziyası ilə dediklərinə inanmış olsaydı?

Yəqin Liqaçovun cəsarəti çatmayıb etiraf etsin ki, o vaxt həqiqətin deyil, gücün tərəfini tutub. Güclülərlə – Qorbaçov və Yakovlevlə birləşib.

1999-cu ildə A.N.Yakovlev Əliyevin gözdən salınmasının səbəbinin nə olduğu barədə suala cavab verərkən demişdi:

– Əliyev güclü şəxsiyyət idi. Qorbaçov yanında güclülərin olmasına dözə bilmirdi.

Əliyev barəsində daxil olan materialları öyrənməyi Qorbaçov məhz Aleksandr Nikolayeviçə tapşırırmışdı. Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri B.K.Puqo məhz Aleksandr Nikolayeviçə məlumat vermişdi: Əliyev haqqında fərdi iş açmağa əsas yoxdur.

Yakovlev uzun müddət razılaşmır, Boris Karloviçdən yeni-yeni yoxlamalar tələb edirdi. Qorbaçov bu işin kimə tapşırılmalı olduğunu bilirdi. Aleksandr Nikolayeviç tutduğunu buraxan deyildi. Onun inadkarlığı və ittiham etmək qabiliyyəti haqqında əfsanələr söyləyirdilər. 1939-cu il tarixli Molotov–Ribbentrop paktına əlavə protokolların arxivdə olmadığı barədə Xarici İşlər Nazirliyinin and-amanına baxmayaraq, Yakovlev onları tapmış və SSRİ xalq deputatları qurultayına təqdim etmişdi. 1934-cü il dekabrın 1-də S.M.Kirovun öldürülməsi ilə bağlı materialların əlavə öyrənilməsi, ciddi yoxlama aparılması zamanı İ.V.Stalinin Smolnıda törədilmiş bu terror aktında əli olmasına sübut tapılmadığı barədə SSRİ DTK-sı və Prokurorluğu komissiyasının inandırıcı məruzələrinə baxmayaraq, Aleksandr Nikolayeviç komissiyanın gəldiyi qənaətlə razılaşmamış və «Правда» qəzetində öz xüsusi rəyini dərc etdirmişdi. Halbuki Kirovun öldürülməsi işini ondan əvvəl müxtəlif vaxtlarda üç komissiya yoxlamışdı.

O, belə bir imansız Foma idi. Amma axırda o da Puqonun məruzələrinin düzgünlüyünü təsdiq etməyə məcbur oldu. Əliyev barəsində həqiqətən, heç bir ciddi şey yox idi.

Ağlına sığışdırı bilmirdi: məxfi əlavə protokolların mövcudluğunu qəti inkar edən sovet hakimiyyətinə qalib gəlib, amma həyatı hamının gözü qabağında keçən

həmkarı barəsində ləkələyici materiallar toplamaqda məğlubiyyətə uğrayıb.

Aleksandr Nikolayeviçin Heydər Əliyevdən xoşu gəlməməsinin, hər halda, səbəbi vardı. Nəyə görə xoşu gələydi ki. Axı, o, Brejnevın yaxın adamı idi, Brejnev isə Yakovlevi düz on il müddətinə Kanadaya «sürgün» etmişdi. Bu on ildə oraya yüksək vəzifəli heç bir sovet məmuru gedib çıxmamışdı. Hamı Nyu-Yorka, Vaşinqtona can atırdı. Bir də Kubaya. Böyük siyasətin məkanı oralar idi.

Aleksandr Nikolayeviçin DTK-dan zəhləsi gədirdi. Əliyev isə bu qüdrətli idarənin generalı idi. Onu Moskva, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini və Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü kimi yüksək vəzifələrə başqa adam deyil, sənsən Yuri Vladimiroviç Andropov yoldaş gətirmişdi. O Andropov ki, Baş katib olduğdan sonra Yakovlevi Moskva, qaytarmaq üçün dostlarının göstərdikləri bütün cəhdləri rədd etmiş, üstəlik, Aleksandr Nikolayeviç barəsində olduğu qərarı xoşagəlməz sözlər işlətməmişdir. Bu zaman «tülüngü» sözü Lubyankadan gəlmə Baş katibin dilindən çıxan təhqiramiz ifadələrin heç də ən ağırı deyildi.

Elə isə sual olunur, bu adamlar nədən Heydər Əliyevi öz yanlarında saxlamalıydılar? Öz dəstələrinə üz-gözləri öyrəmişdi. Başlıcası isə qulaqları dinc idi. Axı, Siyasi Büronun Moskvadakı daimi özəyində Əliyev yeganə şəxs idi ki, çox böyük sənaye və müdafiə potensialı olan iri respublikaya rəhbərlik etmişdi. Mahiyyətcə, Azərbaycan miniatür Sovet İttifaqı idi, odur ki, böyük əraziyə on dörd illik rəhbərlik təcrübəsi olan Əliyev onunla birlikdə iclas edənlərdən bir baş yuxarı idi. Onun mülahizələri problemlərə dərinədən bələdlilik, hadisələrin məğzini, səbəb-nəticə əlaqələrinə nüfuz etmək xüsusiyyəti ilə seçilirdi. Bir sözlə, nəhəng siyasətçi idi. Bu, kimin xoşu-

na gələrdi? Komsomolun qoynundan çıxan, hay-küylü və dəbdə olan şüarlara vərdiş edən, növbəti qurultayın «dilində» danışmaqları ilə fəxr edən cılız, dayaz adamlarınmı?

Biz artıq bilirik ki, Heydər Əliyev partiya 1943-cü ildə, o hələ ÜİKK(b)P adlanarkən daxil olmuşdur. 1971-ci ildə, XXIV qurultayda Sov.İKP MK-nın üzvü seçilmişdir. XXVIII qurultaya (1990-cı il) qədər MK üzvlüyünə namizədlik mərhələsindən keçməli olan bir çox regional partiya təşkilatlarının rəhbərlərindən fərqli olaraq, Əliyev MK-nın «tam» üzvlüyünə dərhal qəbul edilmişdir. Bu vaxt o, artıq il yarımından çox idi ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi idi. Sonra daha üç dəfə Sov.İKP MK-nın üzvü seçildi – Sov.İKP-nin XXV qurultayında (1976-cı il), XXVI qurultayında (1981-ci il) və XXVII qurultayında (1986-cı il).

Mərkəzi Komitə partiyanın qurultayları arasındakı dövrlərdə ali partiya orqanı idi. Plenumlarda o, Siyasi Büronu (1952 – 1966-cı illərdə – Rəyasət Heyəti), Təşkilat Bürosunu (partiyanın icra orqanı idi, 1919 – 1952-ci illərdə mövcud olmuş, MK Katibliyi ilə birləşmişdi), Katibliyi (1919 – 1991, partiyanın cari işinə rəhbərlik edir, MK aparatının işini istiqamətləndirirdi), 1934-cü ildən isə həm də Partiya Nəzarəti Komissiyasını seçirdi.

Əliyev 1976-cı il martın 5-də XXV qurultayda Siyasi Büronun üzvlüyünə namizəd seçildi. Bu qurum 1919-cu ilin martında, V.I.Leninin sağlığında yaradılmış və 1990-cı ilin iyulunda XXVIII qurultayda ləğv edilmişdir.

Sov.İKP-nin XXV qurultayının sonuncu günü keçirilmiş və MK-nın Siyasi Bürosunu və Katibliyini təşkil etmiş Plenum haqqında məlumatda Siyasi Büro üzvlüyünə namizədlər sadalanmışdır: H.Ə.Əliyev – Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, P.N.Demiçev –

SSRİ mədəniyyət naziri, P.M.Maşerov – Belarusiya KP MK-nın birinci katibi, B.N.Ponomaryov – Sov.İKP MK-nın katibi, Ş.R.Rəşidov – Özbəkistan KP MK-nın birinci katibi, M.S.Solomentsev – RSFSR Nazirlər Sovetinin Sədri.

Siyasi Büronun üzvləri seçilmişdilər: L.İ.Brejnev – Sov.İKP MK-nın Baş katibi, Y.V.Andropov – SSRİ DTK-sının sədri, A.A.Qreçko – SSRİ müdafiə naziri, V.V.Qrişin – Sov.İKP Moskva Şəhər Komitəsinin birinci katibi, A.A.Qromıko – SSRİ xarici işlər naziri, A.P.Kirilenko – Sov.İKP MK-nın katibi, A.N.Kosigin – SSRİ Nazirlər Sovetinin Sədri, D.F.Kulakov – Sov.İKP MK-nın katibi, D.Ə.Kunayev – Qazaxıstan KP MK-nın birinci katibi, K.T.Mazurov – SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini, A.Y.Pelşe – Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri, N.V.Podqorni – SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri, Q.V.Romanov – Sov.İKP Leningrad Vilayət Komitəsinin birinci katibi, M.A.Suslov – Sov.İKP MK-nın katibi, D.F.Ustinov – Sov.İKP MK-nın katibi, V.V.Şerbitski – Ukrayna KP MK-nın birinci katibi.

Razılışın ki, siyahıdakı adlar böyük təsir bağışlayır. Bu şəxslərin hərəsi böyük ölkənin tarixində bir mərhələ, yaddaqalan səhifədir. Yadda qalmaq, əlbəttə, müxtəlif cür olur. Amma Andropov, Kosigin, Ustinov, Mazurov kimi bənzərsiz şəxsiyyətlərə qara yaxmağa kimin cürəti çatar? Onlar böyük siyasətin mexanizminin işləyib hazırlanması ilə yeni-yeni tanış olan gənclər üçün örnək idilər.

Şübhəsiz, Siyasi Büronun «tam» üzvləri ilə üzlüyünə namizədlər arasında fərq çox böyük idi. Nikolay İvanoviç Rijkov bu barədə belə demişdi:

– Kremldə lap köhnə dövrlərdən qəbul olunmuş qayda görə, MK katibləri və Siyasi Büro üzvlüyünə namizədlər iclas salonunun qabağındakı rəsmi qəbul otağında toplaşırdılar. Salondun digər tərəfində «qoz

ağacı otağı» deyilən otaq yerləşirdi – orada, doğrudan da, qoz ağacından düzəldilmiş mebel vardı. Bu otaq iclas salonu ilə Baş katibin kabinetini ayırırdı. Siyasi Büronun üzvləri Baş katibi, adətən, həmin otaqda gözləyirdilər. Baş katib təyin edilmiş vaxtdan gah bir dəqiqə əvvəl, gah da, əgər iclasdan əvvəl nəyi isə silahdaşları ilə müzakirə etmək istəyirdisə, on-on beş dəqiqə qabaq oraya gəlirdi. Təyin edilmiş vaxtda o, Siyasi Büro üzvləri komandasının başında iclas salonuna daxil olurdu. Biz – ikinci və üçüncü pillədə olan adamlar artıq salonda olurduq. İki «komanda»nın hər bir üzvü, meydana oyun qabağı futbolçular kimi, nəzakətlə bir-biri ilə əl tutub görüşürdülər. Bu, kənardan bir az gülməli görünürdü...

Nikolay İvanoviçə gülməli görünürdü, amma onun bölgüsündəki ikinci və üçüncü pillələrdə olanların bəzilərinin gülmək heç yadına da düşmürdü. Çoxları yatıb yuxusunda özünü Siyasi Büro üzvlərinin həmin xüsusi otağında görürdü. Nə etmək olar, insan zəif məxluqdur. MK-nın 1987-ci il oktyabr Plenumunda çıxış edən MK üzvlərinin bir çoxu B.N.Yeltsini qınamışdılar ki, kənarda qoyulduğuna, Siyasi Büro üzvü seçilmədiyinə görə incimisiydi.

Heydər Əliyev yeni şəraitə diqqətlə göz yetirirdi. Hər şey maraqlı, qeyri-adi idi, çox şey xoşuna gəlirdi. Siyasi Büronun iclasları cümə axşamları keçirilirdi, bir qayda olaraq, səhər saat on birdə başlanırdı. Məsələlər işgüzar qaydada, tez həll edilirdi, lüzumsuz deyişmələr olmurdu. Görünürdü ki, məsələlər ciddi surətdə hazırlanır, müzakirəyə çıxarılmazdan əvvəl müxtəlif nazirlik və idarələrdə çoxpilləli ekspertizadan keçirilirdi. Siyasi Büro üzvlərinin nəzakətli rafları, özgə səlahiyyətinə qarışmamaları rəğbət doğururdu. Əgər Siyasi Büro

üzvlərinin lap birində də şübhə oyansaydı, məsələ müzakirədən çıxarılır və təkmilləşdirilmək üçün söbələrə qaytarılırdı.

Sov.İKP-nin XXV qurultayında Əliyevlə birlikdə Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd seçilmiş altı adamın yalnız ikisi – o və Solomentsev Siyasi Büronun üzvü oldu.

Onun bu vəzifəyə irəli çəkilməsi xidmətlərinin qiymətləndirildiyini göstərdi. Axı, Siyasi Büro plenumları arasındakı dövrdə MK-nın Siyasi işinə rəhbərlik edən ali partiya orqanı idi. Ən vacib siyasi, təsərrüfat və partiyadaxili məsələləri Siyasi Büro həll edirdi. Siyasi Büronun iclasları üçün məsələləri MK-nın Katibliyi hazırlayırdı. 1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda silahlı üsyan ərəfəsində Siyasi Büro artıq mövcud idi və daimi orqan kimi 1919-cu ilin martından 1991-ci ilin avqustunadək fəaliyyət göstərmişdi. Hakimiyyəti cəmləşdirmək baxımından heç yerdə bənzəri olmayan güdrətli siyasi orqanın qısa tarixi bax bu cürdür. Kimin üçünsə o, amansız müharibə tanrısı, kimin üçünsə müqəddəsdən müqəddəs idi. Bu ali instansiya qarşısında insanlar qorxu qarışıq hörmət hissi keçirirdilər. Altı illik namizədlikdən sonra Heydər Əliyev də həmin nadir qurumun üzvü olmuşdu. Bu hadisə Sov.İKP MK-nın 1982-ci il noyabr Plenumunda, Y.V.Andropovun növbədənəkar Plenumda Baş katib seçilməsindən on gün sonra baş vermişdi. Elə həmin vaxt Əliyev Moskvaya gətirilmiş və SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini təyin edilmişdi.

Onun irəli çəkilməsi məsələsinə toxunarkən sonralar Qorbaçov deyirdi ki, bu vəzifə yüksəlişinin səbəblərini Andropovdan soruşmuşdu. Mixail Sergeyeviçin sözüə görə, Andropov həvəssiz və qeyri-müəyyən şəkildə cavab vermişdi ki, məsələ hələ Brejnev tərəfindən həll edilibmiş və həmin qərarı dəyişmək istəməmişdir. Lakin

Qorbaçov hesab edirdi ki, iş heç də Brejnevə verilmis vəddə deyildi: Əliyev uzun müddət DTK-da çalışmışdı və Andropov onun üçün təkcə «rəis» deyil, həm də danılmaz nüfuz sahibi idi. Ona görə də Əliyevin Siyasi Bürodə olması Yuri Vladimiroviçin mövqelərini gücləndirirdi.

Bu mənada «Andropov Siyasi Bürosu»nun tərkibini təhlil etmək maraqlıdır. O, hələ 1981-ci ilin martında XXVI qurultayda Brejnev tərəfindən formalaşdırılmışdı. O vaxt Siyasi Büroya Brejnevdən savayı, Andropov, Qorbaçov, Qrişin, Qromiko, Kirilenko, Kunayev, Pəlsə, Romanov, Suslov, Tixonov (SSRİ Nazirlər Sovetinin Sədri), K.U.Çernenko və V.V.Şerbitski daxil olmuşdular.

Andropov hansı dəyişikliklər etdi? 1982-ci il noyabrın 22-də keçirilən həmin Plenumda Əliyevin Siyasi Büro üzvlüyünə namizədlikdən üzvlüyə keçirilməsi ilə bir vaxtda A.P.Kirilenko «səğlamliq vəziyyətinə görə öz xahişi ilə əlaqədar» (onun 76 yaş tamam olmuşdu) Siyasi Büronun tərkibindən çıxarıldı. Plenumda N.İ.Rjkov Sov.İKP MK-nın katibi seçildi. İyun ayında V.İ.Vorotnikov (RSFSR Nazirlər Sovetinin Sədri) Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd, Q.V.Romanov (Sov.İKP Leningrad Vilayət Komitəsinin birinci katibi) MK-nın katibi oldu.

1982-ci ilin oktyabrında Ş.R.Rəşidov, 1983-cü ilin mayında A.Y.Pəlsə vəfat etdi. Həmin ilin dekabrında V.İ.Vorotnikovu və M.S.Solomentsevi Siyasi Büro üzvlüyünə namizədlikdən üzvlüyə keçirdilər. SSRİ DTK-sının sədri V.M.Çebrikov Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd oldu. Y.K.Liqaçov (MK-nın Təşkilat-partiya işi şöbəsinin müdiri) Sov.İKP MK-nın katibi seçildi.

1986-cı ilin martında XXVII qurultayda seçilmiş «Qorbaçov Siyasi Bürosu»nda biz Qorbaçovun, Əliyevin, Vorotnikovun, Qromikonun, Zaykovun,

Kunayevin, Liqaçovun, Rijkovun, Solomentsevin, Çebrikovun, Şevardnadzenin, Şerbitskinin adlarını görürük. 1987-ci ilin iyununda MK Plenumu N.N.Slyunkovu və A.N.Yakovlevi Siyasi Büro üzvlüyünə namizədlikdən üzvlüyə keçirdi, MK katibi V.P.Nikonovu Siyasi Büronun üzvü seçdi.

“Qorbaçov Siyasi Bürosu”nda olduğu iki il ərzində Əliyev onun iş üslubunu “Brejnev tərkibli” Siyasi Büro ilə müqayisə etmək imkanına malik idi. Odessada deyildiyi kimi, iki böyük fərq vardı. İclaslarda, əsasən, Baş katibin səsi eşidilirdi. Onun danışqanlığı getdikcə artır, monoloqları hey uzanırdı. Bəzən nə demək istədiyini anlamaq çətin olurdu. Nitqlərini mətbuat üçün şərh edən əməkdaşlar mənaya bənzər bir şey tapmaq üçün hərdən bir baş sındırmalı olurdular.

V.İ.Boldinin dediyinə görə, “bu orqanın işində kolleqiallıq kimi müqəddəs qayda pozulurdu... Bəzən o, ediləcək məruzənin ümumi məzmunu haqqında danışır və konsepsiyanı bəyənməyi xahiş edirdi. Son vaxtlar isə bunu da az-az edirdi. Əslində iclaslarda özünəməxsus bir diktatura yaranmışdı”. V.İ.Boldin həmçinin qeyd etmişdi ki, Qorbaçov Siyasi Büro üzvlərini, MK katiblərini daim bir-biri ilə toqquşdururdu. Bu isə onların bir çoxunun işində inamsızlıq doğururdu. “Qorbaçovun hamını toqquşdurmağı və dalaşdırmağı bacarması, – V.İ.Boldin özünün «Mənsəbin süqutu» («Крушение пьедестала») kitabında yazırdı, – həqiqətən, heyrətamiz və nadir qabiliyyət idi”.

Xarici dövlətlərin liderləri ilə danışqların bir çoxu Müdafiə Nazirliyinin və DTK-nın rəhbərləri də daxil olmaqla, Siyasi Büronun qalan üzvləri üçün gizli qalırdı. Bəzən məsələ əcaib bir şəkil alırdı. Məsələn, leninqradlı müəllimə Nina Andreyevanın 1988-ci ilin martında “Советская Россия” qəzetində dərc edilmiş və “yenidənqurma əleyhdarı olan qüvvələrin manifesti” elan edilmiş

“Prinsiplərdən vaz keçə bilmirəm” («He могу поступиться принципами») məqaləsini Siyasi Bürodə düz iki gün müzakirə etmişdilər. Almanıyanın birləşməsi məsələsi isə iclasa, ümumiyyətlə, çıxarılmamışdı. Amma bunu Heydər Əliyev daha görə bilməzdi.

1987-ci il oktyabrın 21-də Sov.İKP MK-nın Plenumu H.Ə.Əliyevi “sağlamlıq vəziyyətinə görə pensiyaya çıxması ilə əlaqədar olaraq” MK-nın Siyasi Bürosunun üzvü vəzifəsindən azad etdi. Onun 64 yaşı vardı.

Azad etmənin əsaslandırılması üçün elan edilən ənənəvi ifadənin məkrli olması artıq o vaxt aşkar idi. Plenumun bir nömrəli xəbəri Yeltsinin qiyamı olsa da, Heydər Əliyev istefası Moskvada böyüməyə başlamış növbələrdə qeybət mövzusu idi. Elan olunmuş aşkarlığa baxmayaraq, nə birinci, nə də ikinci hadisə barəsində dəqiq və dolğun məlumat yox idi, bu isə çoxlu şayiələr və gümənlər doğurmuşdu.

“Правда” qəzetinin baş redaktoru, akademik Viktor Qriqoryevic Afanasyev maraqlı bir təfərrüatı obrazlı şəkildə danışmışdır:

– “Правда” qəzetinin baş redaktorunun Baş katiblə birbaşa rabitə telefonu hələ Brejnevın dövründə qurulmuşdu, Andropovun da, Çernenkonun da dövründə işləyirdi. Telefon stolun üstündə idi, heç nəyi ilə diqqəti cəlb etmirdi, hətta, mən deyərdim, bir qədər köhnə dəbli idi. Yeni Baş katib təyin edildəndə telefonda onun soyadı göstərilən kiçik lövhə dəyişdirilirdi. Rabitə ikitərəfli idi. Günün istənilən vaxtı, bayramlarda da, iş günlərində də, Baş katibin harada olmasından və nə etməsindən asılı olmayaraq, mən onunla bağlantı qurub bu və ya digər məsələni həll edə bilirdim. Doğrudur, bu hüquqdan nadir hallarda istifadə edirdim, “Правда” qəzetində dərc edilən hər bir yazı üçün məsuliyyəti öz öhdəmə götürməyi üstün tuturdum. Bunu bacarmayanda isə zəng

vururdum. Qorbaçov bu ənənəni dəyişirdi. Baş katib «taxtına» çıxandan sonra o, ikitərəfli rəhbəri birtərəfli etdi – indi yalnız «Правда»nın baş redaktoruna zəng vurmaq olardı. Ona nəyi isə demək üçün müavinlərindən, müşavirlərindən, köməkçilərindən ibarət sədləri aşmalı idim. Onların arasında xeyli dost-tanışım olsa da, Baş katiblə əlaqə yaratmaqda çətinlik çəkirdim.

Qorbaçovla Yakovlevin elan etdikləri aşkarlıq da bu cür birtərəfli idi. Yalnız aşağıya və yalnız keçmiş zamana yönəlmişdi.

Birdən aşkarlıq dönüb istiqamətini dəyişdi və yuxarıya üz tutdu, onu əta etmiş adamları yamanca dəhşətə saldı.

Əliyevin Siyasi Bürodan necə və nə üçün çıxarıldığının təfsilatını bilənlər çoxdur.

Sov.İKP MK-nın Ümumi şöbəsinin keçmiş müdiri, Qorbaçovun inanılmaz adamı Valeri İvanoviç Boldin:

– Siyasi Bürodə Qorbaçov Heydər Əliyevi son dərəcə kəskin tənqid atəsinə tutdu. Bundan sonra Heydər Əliyev ağır infarktlı xəstəxanaya düşdü və iki il özünə gələ bilmədi. Əlbəttə, Əliyevi tənqid etmək olardı, amma niyə onu iclasda bu cür ədəbsizliklə bədənə etdilər, axı, həmin icaslarda yoldaşlıq və hörmətçil tənqid ruhu hökm sürməliydi. Onu pensiyaya yolladılar, MK-nın Plenumunda Qorbaçov onun özü və işi haqqında səmimi sözlər söylədi, amma stenoqramın dərci zamanı həmin sözləri pozdu.

Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, Sov.İKP Moskva Şəhər Komitəsinin sonuncu birinci katibi Yuri Anatolyeviç Prokofyev:

– Qorbaçov Heydər Əliyevin möhkəm xətrinə dəymişdi. O vaxt onun ünvanına əsassız ittihamlar, onu nüfuzdan salan məqalələr ortaya çıxmışdı. Onu Siyasi Büronun tərkibindən çıxardılar, SSRİ Nazirlər Soveti

yanında dövlət müşaviri təyin etsələr də, vəzifədə bu qədər aşağıya salınması heç bir əndazəyə sığmırdı.

Sov.İKP MK-nın 1989-cu il aprel Plenumunda Əliyev MK-nın tərkibindən çıxarıldı. Bəhanə gətirildilər ki, MK-nın gəncləşdirilməsi kampaniyası aparılır. Bundan ötrü ahlı yaşına çatmış yüzdən çox üzvə səlahiyyətlərini üstündən götürmək haqqında ərizə yazmaq tövsiyə olundu. Həqiqətən, o vaxt MK-nın bir çox üzvlərinin yaşı ötmüşdü. SSRİ-nin keçmiş orta maşınqayırma naziri, üç dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, sovet nüvə siperinin yaradıcılarından olan Y.P.Slavskinin doxsan yaşı vardı, L.N.Yefremov – yetmiş yeddi, marşal S.L.Sokolov – yetmiş səkkiz yaşında idi. Onların arasında ən gənc Əliyev idi – altmış altı yaşı vardı.

Qorbaçovun rəftarında kəskin dönüşlər məntiqsizliyi ilə seçilirdi. Həmin adamlar K.U.Çernenkonun dövründə Sov.İKP MK-nın ikinci katibi funksiyalarını yerinə yetirən M.S.Qorbaçovun onlarla, partiya veteranları ilə keçirdiyi görüşü hələ unutmamışdılar. Onlara nə qədər xoş sözlər söyləmişdi! Onların var olması faktının özünə heyran qaldığını, onlarla yanaşı yaşamağın, onlardan dəyərli məsləhətlər almağın böyük şəraf olduğunu bildirmişdi. Bir neçə ildən sonra isə aydın olmuşdu ki, məhz onlar, partiyanın qocaman üzvləri yenidənqurmağa əngəl törədirlər.

Bu barədə Baş katib Siyasi Büronun 1989-cu il aprelin 20-də keçirilmiş iclasında söhbət salmışdı.

– Müəyyən dairələrdə, – demişdi, – MK-nın tərkibinə mənfi münasibət vardır. Yenidənqurmanın problemlərini MK-nın müəyyən qisminin mühafizəkar olması ilə bağlayırlar. Yüzdən çox adam işləmir – pensiyadadır. Şəraitin gərginliyini azaltmaq gərəkdir. Partiyanın Nizamnaməsinə görə, yalnız şəxsi ərizə əsasında azad etmək olar. Əgər kooperasiya etsək? Edə bilmərik, bu,

formal və xəlvəti iş olar. Gəlin fikirləşək, növbəti Plenumda həll edək.

Qorbaçovun təzyiqi ilə MK-nın onlarca üzvü MK-dan «kənüllü» çıxması haqqında Siyasi Büroya və MK Plenumuna müraciəti imzaladı. Təşkilat-partiya işi şöbəsinin işçiləri onların bir çoxunun evinə getmiş, söhbətlər aparmış, sənədi imzalamağın zəruri olduğuna inandırmışdılar. Bəzilərinə MK-ya çağırmışdılar. Burada onlar partiya intizamına tabe olaraq, müraciətə imza atmışdılar. Onlara statuslarına toxunulmayacağını, pensiya və məişət imtiyazlarının saxlanılacağını vəd etmişdilər.

Sov.İKP MK-nın keçmiş katibi Yakov Petroviç Ryabov danışdı ki, müraciəti imzalamayan yeganə şəxs Y.P.Slavski idi. O, Köhnə meydandan gətirilən müraciəti oxumuş və gətirən adama demişdi:

– Bilirsən, əzizim, məni qurultay Sov.İKP MK-nın üzvü seçib, o da azad edəcəkdir.

Y.P.Slavskinin yaşına hörmət qoyaraq onu rahat buraxdılar. Bir də ki o, həmin vaxt xəstə idi.

Aprelin 25-də Plenum oldu. Növbədənəkar. Bircə məsələyə – təşkilati məsələyə baxılırdı. Qorbaçov MK üzvlərinin və üzvlüyünə namizədlərin, Mərkəzi Təftiş Komissiyası üzvlərinin bir qrupunun müraciətini oxudu.

– Onlar səlahiyyətlərini üzərilərindən götürürlər, – dedi. – MK-nın tərkibi yenidənqurma kursunu işləyib hazırlamış XXVII qurultay tərəfindən seçilmişdir. Lakin həyat bir yerdə dayanmır. Böyük kadr dəyişiklikləri baş vermişdir. Çox adam pensiyadadır – MK-nın 83 üzvü, MK üzvlüyünə 27 namizəd, Mərkəzi Təftiş Komissiyasının 12 üzvü. Eyni zamanda, kommunist partiyaları MK-larının, vilayət komitələrinin bir çox katibləri MK-nın tərkibinə daxil deyildirlər. 110 nəfər müraciət etmişdir.

Çıxışlar başlandı. Gedənlər öz qərarlarının əsaslı olmasından danışırsan, keçmiş fəaliyyətlərində MK-nın onlara etimad göstərməsinə, kömək etməsinə görə minnətdar olduqlarını bildirir, partiyayı, ölkəni və cəmiyyəti yeniləşdirmək kimi çətin yolunda Mixail Sergeyeviçə uğurlar arzulayırdılar.

Əvvəllər heç də qorxaq olmayan adamlar niyə birdən-birə cəsarətlərini itirmişdilər? Onları yoldan kənara, xəndəyə tullamış Baş katibə nədən mədhiyələr oxuyurdular? Xarici jurnallardan kimsə düzgün yazmışdı ki, veteranların qorxaqlığı da mütəşəkkil, intizamlı bir qorxaqlıq idi. Onların bəziləri yüksək olmayan ağıl sahibi idi və öz firavanlığını nəyin bahasına olursa-olsun, qoruyub saxlamaq niyyətini üstün tutmuşdular. Qorbaçov bu cür adamları istədiyi kimi idarə etməkdə çətinlik çəkmirdi.

Amma salonda qoçaqlar da tapıldı. Hələ Stalinin və Xruşşovun dövründə işləmiş akademik P.N.Fedoseyev Qorbaçova ötkəm sözlər söyləyərək, onu Lenindən uzaqlaşmaqda ittiham etdi:

– Mən yeniləşməyə tərəfdaram. Ancaq yeniləşməni vəzifəli şəxslərin MK-ya doldurulması zərurəti ilə əsaslandırmaq olmaz. Bu, Lenin prinsipi deyil. Biz təfəkkirliliyin əleyhinəyik, amma həmfikirlilik. Partiyanın birliyinə, onun sıralarının möhkəmlənməsinə daha böyük qayğı göstərmək lazımdır.

Döğrudən də, Lenin MK-nın üzvləri barəsində belə hərəkətə heç vaxt imkan verməzdi, çünki partiyanın Nizamnaməsində buna icazə yox idi. Təşkilat-partiya işi şöbəsində Nizamnaməni yaxşı bilənlər təsdiq edirdilər ki, Qorbaçovun hərəkətləri qanunsuz idi, qurultaya qədər buna yol vermək olmazdı.

MK-da qalan ekskavatorçu A.P.Myasnikov da söz istədi, tribunaya çıxdı və danışmağa başladı. Amma ilk

sözlərini – «Lenin haqqında nə deyirlər...» sözlərini təkrarlayıb ardını gətirmədi, çıxışını bitirmədən gözüyaşlı tribunadan düşüb getdi.

Heydər Əliyev həmin Plenumda çıxış etdi. Bildirdi ki, namusla və vicdanla çalışmış, vaxta baxmadan işləmiş, özünü bütünlüklə işə həsr etmiş, heç kəsi təqib etməmiş, heç bir tayfaya malik olmamış, sui-istifadəyə, mənfi hallara qarşı fəal mübarizə aparmış və nəticədə çoxlu düşməni qazanmışdır. Mətbuatda onun Azərbaycandakı fəaliyyətini qeyri-obyektiv şəkildə araşdıraraq məqalələri məhz düşmənlərin fitnələri ilə izah etdi, məqalə müəlliflərinin digər tərəfin fikrini aydınlaşdırmağı lazım bilməmələrinə təəccüb etdiyini söylədi.

Çıxışlar bitdikdən sonra Qorbaçov 110 nəfərin MK tərkibindən çıxmaq haqqında xahişinin yerinə yetirilməsi məsələsini səsə qoydu. Yekdilliklə səs verildi. Baş katib onların hamısına işlərinə görə minnətdarlığını bildirdi, uğurlar və cansağlığı arzuladı.

Beləliklə, hadisələrin xronologiyası məlum olur. 1987-ci ilin oktyabr ayı – Əliyev Siyasi Bürodan çıxarıldı. 1989-cu ilin aprel ayı – MK-dən çıxarıldı. 1991-ci ilin iyul ayı – Sov.İKP sıralarından çıxdı.

İlk iki hal onun arzusu ilə baş verməmişdir. Üçüncü halda Heydər Əliyev özü qərara gəlmişdir. Bu qərara onu baxışlarındakı təkamül gətirmişdir.

Əliyev müsəlman respublikasından olan ikinci adam idi ki, siyasi hakimiyyətin zirvələrinə yüksəlmiş və Sovet İttifaqı hökumətində ikinci şəxs olmuşdu. Bu respublikalardan Moskvanın siyasi olimpinə düşmüş birinci adam Nuriddin Əkrəmoviç Mühitdinov idi. O da Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə namizəd idi, sonra isə, 1957-ci ildən 1961-ci ilədək Rəyasət Heyətinin üzvü və Sov.İKP MK-nın katibi olmuşdu.

Nuriddin Əkrəmoviç 1955-ci ildə, N.S.Xruşşovun dövründə Özbəkistan respublika partiya təşkilatının rəhbəri seçilmişdi. 1957-ci ildə Nikita Sergeyeviç onu Moskvaya Sov.İKP MK-nın katibi vəzifəsinə gətirdi. Xruşşov bunu əsas götürürdü ki, müsəlman mühitindən yeni irəliləyən şəxs asiyalıdır, özbəkdir, Moskvada ali partiya rəhbərliyində isə Şərqdən heç kəs yoxdur. Mühitdinov hər cəhətdən münasib adam idi: yoxsul kəndli ailəsində doğulmuş, Moskvada ali təhsil almış, Böyük Vətən müharibəsində Stalinqrad yaxınlığında vuruşmuş, yaralanmış, tərxis edildikdən sonra Özbəkistanda partiya və sovet işində olmuşdu.

Şərqdən olan adama tələbat üçüncü dünya ölkələrində SSRİ-nin siyasətinin fəallaşması, müstəmləkə sisteminin dağılması, kütləvi milli azadlıq hərəkatının başlanması ilə əlaqədar yaranmışdı. Mühitdinova xarici Şərqlə, Orta Asiya və Zaqafqaziya respublikalarının partiya təşkilatları ilə, ideoloji məsələlərlə məşğul olmaq tapşırılmışdı. Bir vaxtlar Sov.İKP-nin İdeologiya komissiyası sədrinin müavini olmuşdu. Komissiyaya məşhur M.A.Suslov başçılıq edirdi.

N.A.Mühitdinovun kabinetini Köhnə meydanıdakı binalar kompleksinin birinci blokunun dördüncü mərtəbəsində L.I.Brejnevin kabinetini ilə yanaşı idi. Onların hətta ümumi qəbul otağı vardı. Hər ikisi Kutuzov prospektində eyni binada yaşayırdılar. Ailəliklə dostluq edirdilər.

Mühitdinov əyalət sindromundan və «Moskva xofu» hissindən tez yaxa qurtara bilmişdi. Məhz o, Asiya və Afrika Xalqlarının Sovet Həmrəylik Komitəsinin, habelə Xarici Ölkələrlə Sovet Dostluq Cəmiyyətləri İttifaqının yaradılmasının təşəbbüscülərindən biri olmuşdu. Sov.İKP-nin Üçüncü Proqramının – Proqram 1961-ci ilin oktyabrında Sov.İKP-nin XXII qurultayında qəbul olun-

muşdu – işlənilib hazırlanmasında iştirak etmişdi. Proqram üzərində iş prosesində partiyanın milli siyasəti bölməsindəki müddəalarla bağlı M.A.Suslovla onun arasında fikir ayrılığı yaranmışdı.

– Bu zəmində Suslovla, habelə Mikoyan və Kozlov (Frol Romanoviç – N.Z.) ilə münasibətlərim, – deyə mənə danışdı, – elə bir gərgin həddə çatdı ki, ələcsiz qalıb Xruşşovdan xahiş etdim ki, mənə Moskvadakı işdən azad etsin və Özbəkistana qayıtmağıma icazə versin. Xruşşov razılıq vermədi və mənə Nazirlər Sovetində özünün müavini vəzifəsini təklif etdi. O vaxt Nikita Sergeyeviç həm də hökumətin Sədri idi. Lakin fərman verilmədi.

Nuriddin Əkrəmoviç bunun səbəblərini də izah etdi:

– XXII qurultayın işlədiyi günlərdə Kozlov mənə Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin belə bir rəyini çatdırdı ki, Stalinin cəsədi saxlanılan sarkofağın Mavzoleydən çıxarılması barədə Sov.İKP Leninqrad Vilayət Komitəsinin və Moskva Şəhər Komitəsinin rəhbərləri Spiridonovun və Demeçevin təklifini müdafiə etmək üçün Orta Asiyanın nümayəndə heyətləri adından çıxış etməyim lazımdır. Mən bundan imtina etdim. Dedim ki, Orta Asiya respublikalarının xalqları bu qərarı pis qarşılayarlar, çünki ölünü narahat etmək müsəlmanlarda böyük günah sayılır.

Mühitdinovun dediyinə görə, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin müavini vəzifəsinə keçirilməsinin baş tutmasına onun həmin imtinası səbəb olmuşdu. Qurultayın işinin sonuncu günü MK-nın təşkilati Plenumunda Xruşşovun təklifi ilə Nuriddin Əkrəmoviçi MK-nın Rəyasət Heyətinin üzvü seçmədilər. MK-nın Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə Özbəkistandan gənc Şəraf Rəşidov namizəd göstərildi.

Qurultaydan üç gün sonra Suslov, Kozlov və Rəşidov Xruşşovun qarşısında Mühitdinovu «partiyadaxili intiza-

mi, partiyanın Nizamnaməsini kobudcasına pozduğuna, onu qurultaya nümayəndə seçmiş kommunistlərin etimadını itirdiyinə, habelə digər səhvlərinə görə» sorğu yolu ilə Sov.İKP MK-dan çıxarmaq məsələsini qoydular. Mühitdinovun qəbahəti bu olmuşdu ki, MK-nın Rəyasət Heyətinin üzvləri siyahısına daxil edilmədiyini bildikdə, qurultayın yekun iclasına gəlməmişdi. Özbəkistan Kommunist Partiyası MK-sının Bürosu, respublikadan olan qurultay nümayəndələri Özbəkistan nümayəndə heyətinin, özbək xalqının nüfuzuna ziyan vurulduğu fikrinə gələrək, Mühitdinovun hərəkətini pisləmiş və onun Sov.İKP MK-dan çıxarılması təklifinə tərəfdar olmuşdular.

Gözdən düşmüş Mühitdinovu 1961-ci ilin noyabrında İstehlak Cəmiyyətlərinin Mərkəzi İttifaqı sədrinin müavini təyin edildilər. 1962-ci ilin martında Rəyasət Heyətinin iclasında və Sov.İKP MK-nın Plenumunda Xruşşov Mühitdinovun məsələsini qaldırdı, ancaq onu MK-dan çıxarmamağı, hərəkətinin müzakirəsi ilə kifayətlənməyi təklif etdi. Bu qərar Nikita Sergeyeviç «qəbahətə» yol vermiş Mühitdinovun müdafiəsi üçün Özbəkistandan aldığı çoxsaylı məktub və teleqramların təsiri altında qəbul etmişdi. Nuriddin Əkrəmoviçin dostları 1961-ci ilin noyabrında Xruşşovun Özbəkistana səfərindən də MK-nın Mühitdinov barəsində fikrini dəyişdirmək üçün istifadə etmişdilər.

Lakin Nuriddin Əkrəmoviçin Moskvada işi əvvəlki axarına düşmədi. Sonralar o, SSRİ Nazirlər Soveti yanında Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin birinci müavini, 1968 – 1977-ci illərdə Sovet İttifaqının Suriyada səfəri, SSRİ Ticarət-Sənaye Palatası sədrinin müavini oldu. O dövrdə Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsi onun Suriyada səfir olarkən yol verdiyi xətalara təhqiq etmiş və ona Sov.İKP

üzvünün uçot vəraqına yazmaqla töhmət elan etmişdi. 1986-cı ilin martında, artıq Qorbaçovun dövründə Daşkəndə qayıtmış, Özbəkistan SSR Hökumətinin müşaviri, sonra isə Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Mühafizəsi Komitəsinin sədri işləmişdi.

1990-cı illərin ortalarından mənim onunla kifayət qədər müntəzəm telefon əlaqəsi saxlayırdım. Biz uzun-uzadı söhbətlər edirdik, beynəlxalq telefon danışığının dəyərinin onun kimi pənsiyaçı üçün bəla olması barədə mənim nəzakətli ehyamlarımın cavabında narahət olmağımı xahiş edirdi. Sonuncu dəfə mənə 1999-cu ilin axırlarında zəng vurmuşdu.

Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövr ərzində bütün müsəlman respublikalarının yalnız iki nümayəndəsi – Mühitdinov və Əliyev Moskvada hakimiyyətin ən yüksək pilləsinə qalxmışdılar. İkisi də başgicəlləndirici hündürlükdə dayanıb bilməmiş, tarixi vətənə qayıtmışdı. Ən yaxşı duyğuları və arzuları alçaldılmış və təhqir edilmişdi.

Əlbəttə, müxtəlif dövrlərdə Siyasi Büronun tərkibinə müsəlman respublikalarının digər nümayəndələri də daxil olmuşdular. Məsələn, Qazaxıstandan D.Ə.Kunayev və N.Ə.Nazarbayev, Özbəkistandan Ş.R.Rəşidov və İ.Ə.Kərimov, Tacikistandan K.Mahkamov, Qırğızıstandan A.M.Masaliyev. Lakin onlar vəzifəyə görə Siyasi Büronun üzvü və ya üzvlüyünə namizəd idilər, öz respublikalarında kommunist partiyaları mərkəzi komitələrinin birinci katibləri olaraq qalırdılar. Yeri gəlmişkən, Sov.İKP-nin 1990-cı ilin iyulunda keçirilən sonuncu, XXVIII qurultayında respublika partiya təşkilatlarının istisnasız olaraq bütün rəhbərləri Siyasi Büronun üzvü seçildilər. Əliyev və Mühitdinov yeganə şəxslər idilər ki, Moskvaya işləməyə aparılmış və Siyasi Büronun əsas özəyinə daxil olmuş, orada daimi əsaslarla çalışmışdılar.

Sovet Azərbaycanının bütün tarixi ərzində Siyasi Bürodə respublikanı Heydər Əliyevdən başqa, daha iki nəfər təmsil etmişdir. Əliyevdən əvvəl – Mir Cəfər Abbas oğlu Bağirov, Əliyevdən sonra – Ayaz Niyazi oğlu Mütəllibov. Hər ikisinin də fəaliyyəti acınacaqlı surətdə başa çatmışdır.

M.C. Bağirov 1953-cü il martın 5-də, i.V.Stalinin vəfatı günü Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə namizəd seçilmişdir. Dörd ay sonra, həmin ilin iyulunda MK-nın Rəyasət Heyətindən çıxarılmışdır.

Onun bioqrafiyası mürəkkəb olmuşdur. 1918-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra Rusiyaya getmiş, Həştərxanda hərbi tribunal orqanlarında işləmişdir. 1920-ci ildə 11-ci Qızıl Ordu ilə Azərbaycana qayıtmışdır. Fövqəladə Komissiyanın, sonra Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri, Azərbaycan SSR-in xalq daxili işlər komissarı olmuşdur. L.P.Beriya onun rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlamış, 22 yaşında Bağirovun müavini olmuş, sonralar yüksək vəzifələrə yetişərək keçmiş rəhbərini irəli çəkmişdir.

Bağirov qısa müddət ÜİK(b)P MK-nın məsul təlimatçısı vəzifəsində işləyərək, 1932-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsinə göndərilmişdir. İyirmi il ərzində – 1933-cü ildən 1953-cü ilədək Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi, eyni zamanda, Bakı Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi zamanı Zaqafqaziya Cəbhəsi Hərbi Şurasının üzvü olmuşdur. İ.V.Stalinin rəftar tərzini təqlid edirdi: MK Bürosunun iclaslarında aramla kabinetdə var-gəl edir, narazı qalanda küncdəki qapını açıb çıxırdı. Azərbaycanda Bağirovun bir sözü iki edilməzdi. Bakı Şəhər Partiya Komitəsinin katibləri onunla telefon danışığı zamanı ayağa qalxır, özləri birinci zəng vurmağa heç vaxt cürət

etmirdilər. Hakimiyyətsevərliyi ifrat dərəcəyə çatırdı, amansız idi, məqsədinə yetməyin vasitələrini seçərkən ağına-bozuna baxmırdı.

1953-cü ilin iyununda L.P.Beriya həbs edildikdən sonra öz hamisindən aralanmağa cəhd göstərdi, Sov.İKP MK-nın Beriyanın işini müzakirə edən iyul (1953-cü il) Plenumunda onu «buqələmun», «partiyamızın, xalqımızın ən qəddar düşməni» adlandırdı. Ancaq bu, onu xilas etmədi: Plenumda Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə namizədlikdən çıxarıldı, elə həmin ay Azərbaycan Kommunist Partiyasının Bakı Şəhər və Mərkəzi komitələrinin birləşmiş plenumunda vəzifələrindən azad edildi və 1953-cü ilin oktyabrında «Kuybişevneft» birliyi rəisinin müavini işləməyə göndərildi. 1954-cü ilin martunda Sov.İKP MK-nın tərkibindən çıxarıldı, partiyadan xaric edildi və həbs olundu.

1956-cı ilin yazında Bakıda keçirilən açıq-qapalı məhkəmə iclasında əsas müttəhim oldu. Şahidlərin dediyinə görə, məhkəmədə özünü cəsarətli aparırdı. Həmin ilin mayında L.P.Beriyanın cinayət yoldaşı kimi sosialist qanunçuluğunu pozduğuna görə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edildi. Əfv edilməsi barədə ərizə verdi, lakin ərizəsi rədd edildi.

Ayaz Mütəllibovun da bəxti gətirməmişdir. O, Azərbaycanın sonuncu kommunist rəhbəri idi – 1990-cı ilin yanvarından 1991-ci ilin avqustunadək respublika Kommunist Partiyasının MK-sına rəhbərlik etmişdir. Bu vəzifədə o, 1990-cı ilin yanvarında respublikada vəziyyətin öhdəsindən gələ bilməmiş və hərbi təyyarə ilə respublikanı xəlvəti tərk etmiş Əbdürrəhman Vəzirovu əvəz etmişdi. Mütəllibov vəzifəsinə görə Sov.İKP MK-nın sonuncu «Qorbaçov Siyasi Bürosunun» tərkibinə daxil idi. Sov.İKP-nin 1990-cı ilin iyulunda keçirilən XXVIII

qurultayında bütün dövlət üçün dağıdıcı olan separatizmi görə bilməyən ölkənin siyasi rəhbərliyini tənqid etmişdi.

– Partiya rəhbərliyinin ali pilləsində uyğunsuzluğa misal budur ki, məlum münaqişə yeni başlayanda Siyasi Büronun Bakıda olan bir üzvü sərhədlərin yenidən çəkilməsinin yolverilməz olduğunu bildirdirdi, digər üzvü isə elə həmin vaxt qonşu respublikada xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu bəhanə gətirərək, əslində separatizmi müdafiə edirdi. Bu barədə danışmaq istəmərdim, amma məcburam: Liqaçov yoldaş Bakıda, Yakovlev yoldaş Yerevanda...

1991-ci ilin yanvarında Mütəllibov Sov.İKP MK-ya Ermənistanın Azərbaycan ərazisinə genişmiqyaslı silahlı müdaxiləsinin qarşısının alınması üçün bir sıra tədbirlər görülməsi xahişi ilə teleqram göndərmişdi. Yadımdadır, real təsir gücü olmayan Sov.İKP MK Katibliyi qərar qəbul etmişdi: «SSRİ vitse-prezidenti G.İ.Yanayev yoldaşdan xahiş edilsin ki, Azərbaycan SSR-in Prezidenti, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi A.N.Mütəllibov yoldaşın teleqramına Federasiya Şurasında baxılması barədə təklif versin».

Sov.İKP MK milli respublikaların bir çox digər kommunist liderləri kimi, Mütəllibovu da aldatdı. Sov.İKP qadağan edildikdən sonra Azərbaycan Kommunist Partiyasını buraxdı. 1992-ci ilin martında Azərbaycan Prezidenti müxalifət tərəfindən vəzifəsindən devrildi. Üç ay sonra yenidən dövlət başçısı oldu, ancaq cəmi iki günlüyə. Sələfi Ə.Vəzirov kimi, o da Rusiya hərbi təyarrəsində Moskvaaya aparıldı.

İttifaq səviyyəsində böyük siyasətdə bəxti gətirməyənlər təkcə Azərbaycan liderləri və onların müsəlman sovet respublikalarından olan həmkarları deyildilər. Slavyan respublikalarından olan bir çox şəxslərin də Siyasi Bürodə karyeraları acınacaqlı şəkildə başa çatmışdı.

Ukraynani götürək. Xerson vilayətində doğulmuş Aleksey İllarionoviç Kiriçenko 1957-ci ildə Ukrayna Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi, Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü vəzifəsindən Moskvaya, Sov.İKP MK-nın katibi vəzifəsinə irəli çəkilməmişdir. Partiyada N.S.Xruşşovdan sonra ikinci şəxs idi. Bu gün az adam bilsə də, partiya və dövlət aparatının imtiyazlarına yenidən baxılması üzrə MK komissiyasına məhz Kiriçenko rəhbərlik edirdi. O vaxt «zarfları» – vergi tutulmayan müntəzəm əlavə pul ödənciləri ləğv edilmiş, qapalı «paylaşdırıcıların» ləğvinə, fərdi avtomobillərin sayının ixtisarına dair təkliflər verilmişdi. Dövlətdə yalnız üç ali şəxsni «ZİL» avtomobilini saxlamışdılar. Mühafizəni xeyli azaltmışdılar. Xruşşov üçün yalnız üç mühafizəçi saxlamış, ali rəhbərliyin qalan üzvlərinin hərəsinə bir mühafizəçi ayırmışdılar.

Aleksey İllarionoviç yüksək vəzifəsində üç il qala bildi. 1960-cı ildə həmin vəzifədən azad edildi və əyalətə aşağı vəzifəyə – Sov.İKP Rostov Vilayət Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə göndərildi. Yarım il sonra sovxoz direktoru vəzifəsinə keçirildi, 1962-ci ildə isə, ümumiyyətlə, pensiyaya çıxarıldı – 54 yaşında! Tamamilə unudulmuş Kiriçenko on üç il sonra vəfat etdi. Halbuki o, 1957-ci ilin iyununda mühüm rol oynamış, «antipartiya qrupu»nun devirməyə çalışdığı Xruşşovu müdafiə edib, Sov.İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsində qalmasına kömək etmişdi. Nikita Sergeyeviç öz tərəfdarlarından birinin mükafatını bu cür vermişdi. Yəqin, aqillər düz deyiblər ki, dostluq – tanışlıqla düşməncilik arasında olan qısa zaman kəsiyidir.

MK Siyasi Bürosunun keçmiş arxivindən bir sənəd qarşımdadır. Nikolay Viktoroviç Podqornının L.I.Brejnevə məktubu: «Hörmətli Leonid İliç! Sən mənim bugünkü vəziyyətimi başa düşməlisən, odur ki, hər şeyi istədiyim

kimi deməyim, sadəcə, çətindir, heç mümkün də deyil. Dünənki qərar mənim üçün, sadəcə, sarsıdıcı idi... Mən bununla, deməli, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin Sədri və Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifələrindən azad edilməyim barədə qərarla, şübhəsiz, razıyam. Qəbul edilmiş və mətbuatda, radio və televiziya ilə elan olunmuş müddəanın formasına və mahiyyətinə gəlincə, heç bir səbəb göstərmədən «Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifəsindən azad etmişdir» yazılması... – elə bilirəm ki, Leonid İliç, mən buna layiq deyiləm. Axı, əgər qabaqcadan qərar qəbul olunmuşdusa, mənə deyilə bilərdi – azad edilməyin haqqında ərizə ver, ya xəstəliyə, yaşa, başqa səbəblərə görə, ya da pensiyaya çıxmağınla izah et. İndi hər kəs ağlına gələni (məndə bu cürdür – N.Z.) fikirləşə bilər, ya o, siyasi cani, yaxud oğrudur, ya da MK-nın Siyasi Bürosunda münasibətləri düz gəlməyib və i.ə.»

Brejnev bu günlərdə silahdaşı olmuş şəxsin xahişini nəzərə aldı və Çernenko vasitəsilə ona çatdırdı – qoy azad edilməsi barədə ərizəsini özü üçün daha məqbul olan səbəbi göstərməklə yazsın. Podqorni da seçdi: «qarşıda duran vəzifələri var qüvvə ilə yerinə yetirməsinə imkan verməyən yaşı və səhhəti ilə əlaqədar olaraq». Siyasi Büro iclasının işçi qaydasında yazıya alınmış mətnindən göründüyü kimi, 1977-ci il mayın 26-da Brejnev Podqornının ərizəsi haqqında məlumat verdi və 24 may tarixli qərarla qismən dəyişiklik edilməsinə dair təklif irəli sürdü: Podqornının səhhətinə görə pensiyaya getməsi ilə əlaqədar olaraq vəzifələrindən azad edilməsi haqqında.

Xatırladıram: N.V.Podqorni 1957 – 1963-cü illərdə Ukrayna Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi, 1958 – 1960-cı illərdə MK-nın Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə namizəd, sonra isə 1977-ci ildəki gözlənilməz istefasındakı MK-nın Rəyasət Heyətinin (Siyasi Bürosunun) üzvü olmuşdu. 1963-cü ildə onu Moskvaya keçirmiş və Sov.İKP MK-nın

katibi seçmişdilər. 1964-cü ilin oktyabrında N.S.Xruşşovun devrilməsində başlıca rollardan birini oynamışdı. MK-nın Rəyasət Heyətinin iclasında Xruşşov pensiyaya getməsi haqqında ərizə yazanda Brejnev Birinci katib vəzifəsinə Podqornının namizədliyini irəli sürdü. Podqorni imtina etdi: «Yox, Lyonya, bu işi sən öhdənə götür». 1965-ci ildə Brejnev onu SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri vəzifəsinə irəli çəkdi.

Podqornının istefasının təfərrüatı xoşagəlməz və alçaldıcı idi. MK-nın may (1977-ci il) Plenumunda sədrlik edən M.A.Suslov sanki sözarası Podqornının azad edilməsi barədə təklif verdi. Nikolay Viktoroviç özünü itiriz etməyə cəhd göstərdi, lakin Suslov ona «Sən əyləş, gözəl» dedi və tez məsələni səsə qoydu. Sonralar Moskvanın katibi V.V.Qrişin danışdı ki, Plenumun işi qurtarandan sonra kaxıxmış Podqorni Rəyasət Heyəti otağında bu sözləri söyləmişdi: «Hər şey necə gözlənilməz oldu, mən namusla işləyirdim». Pərt halda çıxıb getdi.

1963-cü ildə Podqorni Moskva keçiriləndə Ukrayna Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi vəzifəsinə Pyotr Yefimoviç Şelest seçilmişdi. O, 14 il Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin tərkibində olmuşdu. 1972-ci ildə o da Moskva keçirilmiş, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin müavini təyin edilmişdi. Bir il sonra azad edilmiş və Siyasi Bürodan çıxarılmışdı. SSRİ Aviasiya Sənayesi Nazirliyinin konstruktor bürolarından birində sırayı vəzifəyə düzəlmişdi.

İndi isə Sovet İttifaqının bütün slavyan respublikalarının ən slavyanı olan Belorusiya nümayəndələrinin taleyinə nəzarətlə salaq. Moskvada hamıdan çox Kiril Trofimoviç Mazurov duruş gətirmişdir. Moskva qədər o, Belorusiya Kommunist Partiyasının MK-sına rəhbərlik etmişdi. Həyatının 1965-ci ildən 1978-ci ilədək olan on üç ilini Kremldə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsində keçirmiş, eyni zamanda, Sov.İKP

MK Siyasi Bürosunun üzvü olmuşdu. Brejnev onu bütün vəzifələrdən çıxardı və 64 yaşında pensiyaya göndərdi. O vaxtkı Siyasi Bürodan ondan gənci yox idi.

Belorusiyanın başqa bir nümayəndəsini, Mixail Vasilyeviç Zimyanini MK Katibliyindən Qorbaçov çıxardı. O hesab edirdi ki, Zimyanin yalnız dünya imperializminə lənət yağdırmağa qadirdir. Sovet İttifaqı və bütün dünya üçün yeni olan təfəkkürün banisi mövqeləri tarazlaşdırmaq üçün ideologiya məsələlərinə və KİV-in işinə cavabdeh olan Zimyaninin yanına 1986-cı ildə A.N.Yakovlevi nəzarətçi qoşdu. Onu Siyasi Büronun tərkibinə daxil etdi. Aydın idi ki, Zimyaninin MK-da axır günləridir. Bu məsələ 1987-ci ildə həll edildi.

Belorusiya Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi Nikolay Nikitoviç Slyunkovu 1987-ci ildə Qorbaçov Moskva apardı və Sov.İKP MK-nın katibi vəzifəsinə irəli çəkdi. MK-da Slyunkov iqtisadi siyasət məsələlərinə baxırdı. Bu məsələlərdən başı çıxırdı – ölkədə ən böyük müəssisələrdən olan Minsk traktor zavodunun direktoru işləmiş, doqquz il SSRİ Dövlət Plan Komitəsi sədrinin müavini olmuşdu. Siyasi Büronun iclaslarında çox vaxt bir sıra layihə və sənədlər ilə razı olmur, alternativ variantlar təklif edirdi. Daha bu cür davam edə bilməzdi və 1990-cı ilin iyulunda Nikolay Nikitoviç istefa verdi. İndi siyasətlə məşğul olmur, Siyasi Bürodan sonra siyasətə marağı itmişdir.

Bolşeviklərin bu qorxunc və sirli ixtirasının mövcud olduğu dövr ərzində onun tərkibində 229 adam olmuşdur. Onların sırasında Təşkilat Bürosunun üzvləri və MK katibləri – partiyanın ali rəhbər elitası da daxildir. Bu adamların 52 nəfəri öz həmkarlarının hökmləri əsasında güllələnmiş, 28 nəfəri işdə xətalara və nöqsanlara görə Siyasi Bürodan çıxarılmış, 5 nəfəri (Orconikidze, Qamarnik, Tomski, Furseva, Puqo) intihar etmiş, 2 nəfəri

(Kirov, Trotski) öldürülmüş, 1 nəfəri (Maşerov) avtomobil qəzasında həlak olmuşdur.

Belə çıxır ki, SSRİ-də ali siyasi hakimiyyət orqanının 229 üzvündən 59-u, yəni hər dörd nəfərdən biri qətlə yetirilmişdir. 28 adam – hər səkkiz nəfərdən biri Siyasi Bürodan və Təşkilat Bürosundan çıxarıldıqdan sonra rəhbər işdən məhrum edilmiş və ömrünün qalan hissəsini qorxu içərisində keçirmişdir. 21 nəfər vəzifədə olarkən vəfat etmişdir – onların bəxtinin gətirdiyini söyləmək olar, çünki sonrakı talelərinin necə ola biləcəyi məlum deyildir.

1991-ci ilin avqustunda Siyasi Büronun fəaliyyətə olan və təzə seçilən yeddi üzvü həbsxanalara salındı. Azadlıqda qalan həmkarları dərhal əl-ayağa düşdülər və onları Sov.İKP-dən xaric etdilər. 1991-ci il avqustun 23-də Sov.İKP MNK Rəyasət Heyətinin Bürosu «Konstitusiyaya zidd Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komissiyasına daxil olan Sov.İKP üzvlərinin partiya məsuliyyəti haqqında» tələm-tələsik qərar qəbul etdi. Qərara əsasən Sov.İKP-nin bir sıra yüksək vəzifəli rəhbərləri «dövlət çevrilişi təşkil etməyə görə» partiyadan xaric edildilər: «Onlar M.S.Qorbaçovu ölkə və partiya rəhbərliyindən zorla kənarlaşdırmış, Sov.İKP XXVIII qurultayının qərarlarını tapdalamışlar».

Statistika, əlbəttə, məyusedicidir. Xüsusən ona görə ki, hamısı – cəlladlar da, qurbanlar da özlərini sadıq leninçi, partiyanın banisinin başladığı böyük işin davamçısı hesab edirdilər.

Zəkalı insanlar kommunist hakimiyyətinin təbiəti haqqında düşünməyə başlamışdılar. Onların sırasında Heydər Əliyev də vardı. O, bu barədə nə qədər çox düşüncürdüsə, sovet cəmiyyətinin «rəhbər və istiqamətverici» qüvvəsinin qəbul etdiyi qərarların qətiliyinə,

onun xalq adından danışmaq hüququna şübhələri bir o qədər artırdı.

Onun Sov.İKP-dən könüllü çıxması Sov.İKP-yə və SSRİ-yə baxışlarının bütün sistemini dəyişdirmiş ağır düşüncələrinin yekunu idi.

Burada kiçik bir həsiyə çıxmaq yerinə düşər. Ümid-varam ki, bu, Əliyevin Sov.İKP-dən çıxmasının hansı şəraitdə baş verdiyi barədə təsəvvür yaradacaqdır. Siyasi Büronun 1990-cı il mayın 3-də keçirilmiş iclası təsdiq etdi: partiyadan çıxan şəxslərin sayı artır. 4 ayda onların sayı 130 min nəfər təşkil etmişdi. Bu, təqribən bütün 1989-cu ildəki qədər idi – həmin il ərzində partiyanın sıralarını 140 min adam tərk etmişdi.

1921-ci ildən sonra ilk dəfə olaraq 1988-ci ildə Sov.İKP sıralarından könüllü çıxmalar başlandı. Həmin il partiyanı 18 min nəfər tərk etdi. 1989-cu ildə – yeddi yarım dəfə çox. Onların 26 faizi partiyadan çıxmasının səbəbinin siyasi qüvvə kimi Sov.İKP-yə inanmaması olduğunu bildirmiş, 17 faizi yenidənqurmaya inanmadığını söyləmişdi. Sov.İKP-nin siyasətindən kortəbii narazılıq geyri-adi formalarda da təzahür edirdi – Tümen, Volqoqrad, Donetsk vilayətlərində, Başqırdıstanda birinci katiblər və hətta vilayət komitələrinin büroları tam tərkibdə istefa vermişdilər. Sov.İKP-dən çıxanların daha çoxsaylı hissəsi MK-nın istinadgahı Moskvanın və inqilab beşiyi Leningradın payına düşürdü.

Növbəti, 1990-cı ildə ölkədə vəziyyət daha da gərginləşdi və partiyanı 1800 min adam, o cümlədən təkcə oktyabr – dekabr ayları ərzində bir milyon adam tərk etdi.

Xatırladım ki, 1986-cı ildə Sov.İKP-nin tərkibində 19 milyon adam vardı. Bu, onun bütün tarixi ərzində rekord sayı idi.

İkinci fəsil

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ SSRİ

1991-ci il martın 7-də Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında nitq söylədi və ilk dəfə olaraq öz dünyabaxışında baş vermiş dəyişiklikləri açıq bəyan etdi. Azərbaycan tarixçiləri, Heydər Əliyevin bioqrafları heyratamiz dərəcədə səmimi olan və dövləti müdrikliklə aşılانmış bu təməl sənədin üzərinə dəfələrlə qayıdaçaqlar. Yeni Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi məhz həmin sənəddən başlanmışdır.

O vaxt Əliyev Azərbaycan SSR-in xalq deputatı və Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin xalq deputatı kimi çıxış etmişdi.

Birinci fəsildə biz onu Moskvada tərk etmişdik. 1987-ci il mayın 11-də, doğum gününün sabahı günü baş vermiş qəfil infarktdan sonra o, həmin ilin oktyabrında Siyasi Bürodan çıxarılmışdı.

– Mən xəstəxanaya düşdüm. Sağ olub-olmadığımı Siyasi Bürodan və Nazirlər Sovetindən heç kəsi maraqlandırmırdı, – deyər Heydər Əliyev kədərlə xatırlayırdı. – Nazirlər Sovetində mən Sədrin birinci müavini idim, cəmi isə on iki müavin vardı. Üstəlik, iyirmi nazir. Onların hamısı mənim kurasıyamda idi. Heç kəs baş çəkmədi. Axı, biz yan-yanə işləyir, çalışırıq. Mən tamamilə təcrid olunmuşdum. Bu, məni heyratə salırdı. Sonra gördüm ki, orada çox şey ədalətsiz imiş və mənim baxışlarımı dəyişməyə başladı.

1988-ci ilin noyabrında onu SSRİ Nazirlər Soveti yanında dövlət müşaviri vəzifəsindən azad etdilər və 1989-cu ilin aprelində Sov.İKP MK-dan çıxardılar. Heydər Əliyevin Bakıdakı sessiyada sensasiyalı çıxışı

haqqında danışmazdan əvvəl, onun bu müddətdə nə ilə məşğul olduğunu öyrənməyə çalışaq.

O, itüfaq əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı statusu almışdı. Moskvada Aleksey Tolstoy küçəsindəki beşotaqlı mənzildə tək yaşayırdı (həyat yoldaşı 1985-ci ilin aprelində vəfat etmişdi). Deyirdilər ki, mənzil Şərq üslubunda yenidən qurulmuşdu. Ev işlərində qızı köməyinə çatırırdı. MK-nın Qorki-10-da verdiyi bağ evini və maşını almışdılar. Mühafizəni götürmüşdülər.

Bakıya qayıtmaq arzusunda olduğunu dəfələrlə bildirmiş, lakin Qorbaçov xəbər göndərmişdi ki, Moskvada qalsın.

Siyasətdən uzaqlaşdırılmasına baxmayaraq, öz xalqı üçün dərin məsuliyyət hissi Heydər Əliyevi əvvəlki kimi yenə də tərk etmirdi. Axı, Siyasi Büro və Sov.İKP MK üzvlüyündən azad edilərsə, cəsarətindən və qətiyyətindən əl çəkməmişdi. Vətəni üçün tələyüklü günlərdə Heydər Əliyev özü üçün çox pis, bəlkə də, faciəli qurtara biləcək təhlükəli hərəkətlərə qadir olduğunu göstərirdi.

1990-cı il yanvarın 21-də, sovet tanklarının Bakıya girməsinin və şəhərdə qan tökülməsinin ikinci günü o, Moskvada SSRİ Nazirlər Soveti yanında Azərbaycan SSR-in daimi nümayəndəliyinə gəlmiş və çıxış edib Qorbaçovun sanksiyası ilə həyata keçirilmiş aksiyanı kəskin surətdə pislədi.

O vaxt çox nüfuzlu Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun – sovet diplomat kadrları yetişdirən mərkəzin müəllimi olan oğlu İlham da atasının yanında idi. Bu, görünməmiş bir cəsarət idi və İlham bu addımı atdı. O, özünün vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirdi və hər şeyi – işini, cəmiyyətdəki mövqeyini, sosial statusunu itirdi.

Bakıda baş vermiş hadisələrdən Heydər Əliyev yanvarın 20-də gündüz Moskva yaxınlığındakı «Barvixa» sanatoriyasında xəbər tutdu. Parkda gəzişərkən istifadə olan tanış nazirə rast gəldi. Onun əlində tranzistor radio-qəbuledicisi vardı.

– Bakıda qanışıqlıdır. Şəhərə qoşunlar yeridilmişdir. Radiodan dedilər, – dinlədiyi xəbərləri söylədi.

Əliyev sanatoriya korpusuna qayıtdı, maşın çağırdı və müalicə həkiminin etirazlarına baxmayaraq, Moskvaya getdi.

Leontyev döngəsində Azərbaycanın daimi nümayəndəliyinin binası qarşısında çox böyük izdihamın toplaşdığını və haminin həqiqəti gözlədiyini biləndə adamların yanına getməyi qərara aldı.

Çıxışının əvvəlində söylədi ki, Moskvaya işləməyə gəldiyi 1982-ci ilin dekabrından sonra ilk dəfədir daimi nümayəndəliyin astanasına qədəm qoyur. Buraya vətəndaş baş vermiş faciədən xəbər tutub gəlmişdir. Azərbaycanın Moskvada kiçik parçası olan nümayəndəliyinə ona görə gəlib ki, bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı versin. Heydər Əliyev daimi nümayəndə Zöhrab İbrahimovdan xahiş etdi ki, onun sözlərini, dərin kədərini Azərbaycan xalqına çatdırsın, çünki başqa imkanı yoxdur, tam informasiya blokadasına alınıb.

Sonra o, Azərbaycanda baş verən hadisələri hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və SSRİ-də elan edilmiş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə tamamilə zidd olan hadisələr adlandırdı. Faciənin səbəblərindən birinin Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələrlə əlaqədar Azərbaycanla Ermənistan arasında iki ildən bəri davam edən miltərlərarası münaqişə olduğunu qeyd edərək dedi ki,

Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinə, eləcə də ölkənin ali siyasi rəhbərliyinə bu məsələni tənzimləmək üçün iki illik müddətə tamamilə yetərli idi.

Lakin ötən iki ildə bu istiqamətdə lazımi səviyyədə iş aparılmamışdır. Bunun üçün ilk növbədə Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının artıq sabiq birinci katibi Ə.Vəzirov müqəssirdir. Heydər Əliyevin dediyi kimi, Vəzirov özünün səhv addımları, yaramaz iş üslubu, yanlış siyasi manevləri ilə özünü xalqa qarşı qoymuş, heç bir nüfuz qazanmamış, əksinə, xalqla özü arasında uçurum yaratmışdır. Vəzirovun respublika Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi təyin edilməsi böyük səhv idi.

Vəziyyəti siyasi metodlarla, hərbi güc işləmədən nizama salmaq olardımı? Əliyevin inamına görə, belə imkanlar vardı. Ancaq onlardan istifadə edilməmişdir.

– Sərhədlərə edilən təcavüzün vaxtında qarşısını almaq olardı, – dedi. – Axı, üç ay əvvəl sərhəd zolağı ilə bağlı camaat tələblərini irəli sürmüşdü. Fəqət heç kəs onlarla görüşmək, izahat işi aparmaq və lazımi ölçü götürmək istəməmişdir.

Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet Ordusunun və SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi qoşunlarının iri kontingentinin Bakı şəhərinə yeridilməsi haqqında qərar qəbul etmiş rəhbərlərin bu hərəkətini siyasi qəbahət adlandıraraq, keçmiş Azərbaycan lideri həmin əməliyyata sanksiya verənləri respublikada həqiqi vəziyyəti qiymətləndirə bilməməkdə, Azərbaycan xalqının psixologiyasını anlamamaqda təqsirləndirdi.

– Ölənlər arasında hərbi qulluqçuların olması haqqında da məlumatlar daxil olur. Sual olunur, ölkənin ali dövlət, partiya rəhbərliyinin səhv qərarı üzündən, olmayan qiyamı yatırmaq adı ilə Azərbaycana göndərilmiş rus gənclərinin günahı nədir?

Kənardan qoşun gətirilib şəhərə yeridilməsi faktının özü onun təəccübünə səbəb olmuşdu.

– Azərbaycanda neçə ordu birləşməsinin olduğu mənə yaxşı bəllidir. Orada onsuz da kifayət qədər qoşun yerləşdirilmişdi: 4-cü ordu, Xəzər Hərbi-Dəniz Donanması, desant qoşunlarının diviziyası, hava hücumundan müdafiə qoşunları, Daxili İşlər Nazirliyinin daxili qoşun birləşmələri. Oraya əlavə qoşun yeritmək nəyə lazım idi? Əgər belə zərurət var idisə, orada yerləşən hərbi qüvvələrdən də istifadə etmək olardı.

Doğrudan da, nəyə lazım idi? Yəqin, Qorbaçovun yüngül əli ilə partiya işinə keçmiş sabiq komsomol rəhbərlərinə xas olan butaforiya və səhnələşdirmə vərdişi özünü göstərmişdi.

– Belə qərar qəbul edən Azərbaycan rəhbərliyi, hamıdan əvvəl isə bərk ayaqda Azərbaycanı qoyub qaçmış Vəzirov öz xalqı qarşısında məsuliyyət daşımalıdır. Ölkənin ali siyasi rəhbərliyinə yanlış məlumat verənlər də məsuliyyət daşımalıdırlar. Zənnimcə, ölkənin siyasi rəhbərliyinə vəziyyət barədə vaxtında kifayət qədər düzgün, dəqiq, obyektiv informasiyalar çatdırılmamışdır. Rəhbərlik çaşqınlığa salındığından belə qərar qəbul etmişdir.

Qısa nitqinin sonunda Heydər Əliyev tələb etdi:

– Qırğın törədənlərin hamısı layiqincə cəzalandırılmalıdır!

Əliyevin hərəkəti böyük sensasiyaya çevrildi. Kimsə onun nitqini videokamera ilə yazdı, kasetlər sürətlə çoxaldıldı və Bakıya çatdırıldı. Kasetlərə gizləndə baxır və qulaq asırdılar – hakimiyyət orqanları plyonkaları zorla almaq, onu yayanları isə tutmaq barəsində sərəncam vermişdilər. Amma həqiqəti qadağan etmək olarmı?

Əliyevin bioqrafları hesab edirlər ki, onun böyük siyasətə qayıdışı məhz diplomatik nümayəndəlikdə tarixi çıxışı ilə başlanmışdır. Bunu Kremldə də başa düşmüşdülər. İki həftə sonra «Правда» qəzetində «Əliyevçilik, yaxud «xoş əyyamlar»ın xiffəti» («Алиевщина, или Плач по «сладкому времени») adlı irihəcmli məqalənin çıxması da buna dəlalət edirdi. Məqalə barəsində oxuculara birinci fəsildə məlumat verilib, burada birçə məqamı qeyd edəcəyəm. Bir il əvvəl Bakıdan tamam başqa bir mətləbə görə göndərilmiş məqalə redaksiyada büsbütün dəyişdirilmişdi. Məqalədə iddia edildiyinə görə, guya Əliyev diplomatik nümayəndəlikdəki yığıncaqda çıxış edərkən söyləmişdi ki, əgər respublikaya o, rəhbərlik etsəydi, orada belə əhvalat baş verməzdi.

Əlbəttə, Heydər Əliyev əsla belə bir söz deməmişdi. Onun nitqinin tam mətni ilə tanış olaraq bunu asanlıqla yəqin etmək olar. Nitqin mətnini, şübhəsiz, Baş katibin stolunun üstünə də qoymuşdular. Cəmaat arasında audio və videoyazı texnikasını peşəkar kimi bilən adamlar vardı. Yeri gəlmişkən, Boris Yeltsinin və onun komandasının üzvlərinin mitinqlərdə etdikləri çıxışlardan da elə bu yolla xəbər tuturdular.

Əliyevin Azərbaycana qayıdacağından Qorbaçovun ehtiyat etdiyinə heç bir şübhə yoxdur. Yuxarıda adıçəkilən məqalə də buna dəlalət edir. Məqalənin başlıca məqsədi azərbaycanlıları qorxutmaq idi: yəni sayıq olun, köhnə dövrlər qayıtsa, buna da şükür etməli olacaqsınız.

Əslində, İttifaq hakimiyyət orqanları Əliyevi hərəkət azadlığından məhrum etmişdilər. Keçmiş DTK generalı özünə məlum olan əlamətlərdən bilirdi ki, telefon danışığırları dinləmə operatorlarının nəzarətindədir, ünsiyyət dairəsinə daim göz qoyulur, özü isə çox böyük şübhələr doğurur. Əgər Qorbaçov – Yeltsin qarşısıdır.

masında bütün Rusiya Boris Nikolayeviçin ardınca getmişdisə, Əliyevin ardınca bütün Zaqafqaziyanın getməyəcəyinə kim təminat verə bilərdi? Hakimiyyətdə olanların çoxu xatırlayırdı ki, Brejnevın dövründə Əliyev Zaqafqaziya respublikaları başçılarıнын siyasi «duayeni» idi.

Heydər Əliyevin yanvarın 19-da, Bakıdakı faciədən bir gün əvvəl Qorbaçovın birdən-birə ona zəng etməsi barədə öz dili ilə verdiyi ifadə vardır.

– 1987-ci ildən sonra ilk dəfə olaraq Qorbaçov mənə zəng etdi. Bizim çox kəskin danışıgımız oldu, – deyər Heydər Əliyev nəql edirdi. – Qorbaçov dedi ki, Azərbaycanda vəziyyət qarışıqdır və bu qarışıqlıqda sən günahkarsan. Orada sovet hakimiyyətinin yıxılmasında guya mən günahkaram, buna görə də bu hərəkətin qarşısının alınması üçün məhz mən təcili tədbir görməliyəm. O məni hədələdi ki, əgər mən bunu etməsəm, onlar bilirlər mənimlə nə edəcklər, onlar onsuz da Azərbaycanda qayda-qanun yaradacaqlar, lakin günahkar mən olacağam. Mən ona çox kəskin cavablar verdim və bildirdim ki, bunlar hamısı iftiradır: əvvəla, mənim Azərbaycanla heç bir əlaqəm yoxdur, ikincisi, Azərbaycanda xalq hərəkəti Moskva və Azərbaycan rəhbərliyinin ədalətsiz münasibəti ucbaından qalxmışdır, bütün bunlar qanunidir. Qorbaçovun ittihamlarının heç birini qəbul etmədim...

Bu ifadə 1992-ci il noyabrın 2-də Heydər Əliyevin dindirilməsi protokolundan götürülmüşdür. Siyasi Büronun keçmiş üzvü həyatında ilk dəfə şahid kimi dindirilirdi. Bu sorğu-sual 1990-cı ildə Azərbaycanın direktoru Əjdər Xanbabayevin qəli üzərə istintaqın təzələnməsi ilə bağlı idi. Naxçıvanda Heydər Əliyev prokurorluğun müstəntiqi Rəhiv Həsənova şahid ifadələri vermişdi. Dörd saatlıq söhbətin protokolu həmin cinayət

işinin aparılmasına nəzarət etmiş Azərbaycan Respublikası baş prokurorunun birinci müavini İsa Nəcəfovun və tanınmış Azərbaycan publisisti Elmira Axundovanın 2001-ci ildə çapdan çıxmış «Nəşirin ölümlü» kitabında ilk dəfə dərc edilmişdir. Heydər Əliyevin ifadələri baş vermiş hadisələri birinci şəxsin dili ilə təsvir edən misilsiz əhəmiyyətli sənəddir mənbədir.

Əliyevin bioqrafları onun həyatı ilə bağlı faktları ən müxtəlif arxivlərdə, əsasən, siyasi arxivlərdə sayılaraq axtaracaqlar. Budur həmin faktlar, əzizlərim. Bəs harada? 44808 nömrəli cinayət işinin materiallarında.

1990-cı il yanvarın 20-nə keçən gecə Bakıda baş verənələr barədə çox yazılıb. Bakıda faciənin xronikasının müfəssəl şərh edildiyi «Qara yanvar» kitabı çıxmışdır. Həmiyə məlum olan şeyləri təkrar etməyəcəyəm. Azərbaycanda məlum olmayanlardan – həmin hadisələrin Moskvada, ali partiya rəhbərliyi səviyyəsində necə qəbul olundugundan danışacağam.

Yanvarın 20-də səhər Siyasi Büronun iclası keçirildi. Gündəlikdə bir məsələ vardı – Azərbaycanda vəziyyət.

– Azərbaycan Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti fəvqəladə vəziyyətin tətbiq olunması haqqında fərmanı mülafə etməmişdir, – deyər Qorbaçov məlumat verdi. – Azərbaycan xalq cəbhəsi öz qərarğını yaratmış, onlar özləri xüsusi vəziyyət tətbiq etmişlər. Beləliklə, respublika rəhbərliyi hakimiyyəti onlara vermişdir. Daş-kəşək yığınları, yaraqlı qrupları, avtobuslar ordu bölmələrinin hərəkətinə mane olur. Evlərdən, taksilərdən güllə atılır, o cümlədən sovet hərbiçilərinin evləri atəşə tutulur. Elə təsəvvür yaranır ki, hücumla hazırlaşınlar. Cavab vermək məcburiyyəti yaranır və bundan sonra yaraqlılar qaçib dağılışırlar. Talanlar, yangınlar... Qurbanlar var. İtkilər haqqında ilkin məlumat: 57 nəfər mülki şəxs üstəgəl 10 nəfər hərbiçi. Bir neçə yüz adam yaranalıb...

Qərara aldılar ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi Ə.Vəzirov geri çağırılsın. Qorbaçov 14.00-da televiziya ilə çıxış etsin. Xarici İşlər Nazirliyi mətbuat konfransı keçirsin.

Müsavirə əsnasında Qorbaçov telefonla Bakı ilə – respublika Nazirlər Sovetinin sədri A.Mütəllibovla danışdı.

Heydər Əliyev bütün varlığı – canı, qəlbi ilə həmyerlilərinin yanında idi. O, qanların töküldüyü, minlərlə günahsız insanın əzab çəkdiyi vətəninə can atırdı. Ancaq oranın yolu üzünə bağlanmışdı. Qorbaçovun sərəncamı belə idi:

– Qoy Moskvada otursun...

Bütün qışı həyəcan və tələş içində keçirdi. Bahar gəldi. 1990-cı ilin mayında Heydər Əliyevə xəbər verdilər ki, Naxçıvanda şəhər partiya konfransı olub.

– Təbrik edirik, sizi qurultaya nümayəndə seçiblər.

– Hansı qurultaya? – Əliyev təəccübləndi.

– Otuz ikinciyə!

– Otuz ikinci? – deyə Heydər Əliyev güldü. – Dostlar, siz nəyi isə dəyişik salmışınız. İyulda Sov.IKP-nin iyirmi səkkizinci qurultayı olmalıdır...

Məlum oldu ki, söhbət Azərbaycan Kommunist Partiyasının otuz ikinci qurultayından gedirmiş.

Konfransın işində respublika Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi Ayaz Mütəllibov da iştirak etmişdi. Buna baxmayaraq, sırayı kommunistlərin tələbi ilə Əliyev nümayəndə seçilmişdi.

Bax, bu gözlənilməz olmuşdu! Bəlkə, Heydər Əliyev minnətçi olmuş, xahiş etmişdi ki, onu yada salsınlar? Əsla!

– Bilirsiniz ki, nümayəndələr seçilərkən əvvəlcədən buna hazırlıq görüldü, siyahı tutulurdu ki, kimlər seçilməlidir, – deyə o nəql edirdi. – Şübhəsiz ki, mən həç bir siyahıya daxil edilməmişdim.

Artıq konfransın gedişində nümayəndələrin bir qrupu Əliyevin namizadlığını irəli sürdü. Namizədlik müdafiə olundu və siyahıya daxil edildi. Naxçıvanda konfransın keçirilməsinə məsul olan Bakıdan gəlmiş funksionerlər narahat idilər. Ümid edirdilər ki, arzuolunmaz namizədlik gizli səsvermənin gedişində lazımi qədər səs toplayaçaqdı.

Amma onların bütün ümidləri boşa çıxdı. Heydər Əliyev, demək olar, yekdilliklə Bakıda keçiriləcək respublika qurultayına nümayəndə seçildi. Üstəlik, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir sıra şəhər və rayonlarında eyni vaxtda keçirilən partiya konfranslarında da Əliyevin qurultaya nümayəndəliyi irəli sürüldü. Şərur, Ordubad rayonlarında onun üçün daha çox səs vermişdilər. Bir neçə gündən sonra Naxçıvan vilayət partiya konfransı onun Azərbaycan Kommunist Partiyası XXXII qurultayının nümayəndəsi olduğunu rəsmən təsdiq etdi.

Bu, Kremlə və Köhnə meydana möhkəm bir sillə idi. Yadımdadır, MK-da siqaret çəkənlər üçün ayrılmış yerlərdə humanitar şöbələrin gənc məsləhətçiləri – raykomlarda üzücü kağız-kuğuz işinin ağırlığını görməmiş azadlıqsevər professorlar və dosentlər məşhur inanca zidd olaraq məriminin iki dəfə eyni çalaya düşdüyünü danışb gülürdülər.

– Mixail Sergeyeviç kiməsə də demişdi ki, onu daha siyasətə buraxmayacaq...

Professorlar kinaya ilə gülümsəyirdilər. Kimə-kimə... Məlumdur kimə: Boris Nikolayeviç Yeltsinə demişdi.

Seçildiyini eşidəndə Heydər Əliyev, əlbəttə, sevindi. Qadağanı pozması və Bakıya getməsi üçün ona qanuni hüquq verən rəsmi əsas yaranmışdı.

– Mən qurultaydan səkkiz-on gün qabaq Azərbaycana getməyi qərara aldım, – deyə o danışdı. – Fikirləşmişdim

ki, əvvəlcə Bakıya gəlmiş, bir gün sonra Naxçıvana gedim. Əvvəla, Naxçıvan mənim anadan olduğum yerdir, ikincisi, bir halda ki, mənim nümayəndə seçilməyim barədə təşəbbüs Naxçıvanda qaldırılmışdı, mən öz ehtiram və minnətdarlığımı Naxçıvan sakinlərinə bildirmək istəyirdim... Görünür, o vaxt mənim üzərimdə nəzarət olduğuna görə Azərbaycana gəlmək planlarım yüksək dairələrə məlum idi. Mən bildirdim ki, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi tərəfindən, Sov.İKP MK-nın göstərişi və əmri ilə nəzarət altındayam. Bu nəzarət 1990-cı il 20 Yanvar faciəsi ilə əlaqədar 21 yanvarda Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyi qarşısındakı mitinqdə çıxışmdan sonra daha da güclənmişdi. Həmin mitinqdə mən Bakıya qoşun yerildirməsi ilə əlaqədar Sov.İKP rəhbərliyinin, şəxsən Mixail Qorbaçovun və onun ətrafında olan adamların hərəkətlərini pisləmiş və ittiham etmişdim. Açıq elan etmişdim ki, onlar Azərbaycan xalqına qarşı təcavüz etmişlər, cinayət etmişlər, buna görə məsuliyyət daşımalıdır. Bu hadisələrdən sonra mənim üzərimdə olan nəzarət daha da güclənmişdi. Ona görə mən şübhə etmirdim ki, mənim Azərbaycana gəlmək barədə planlarım yüksək dairələrdə məlumdur. Eyni zamanda, mən bildirdim ki, mənim Azərbaycana getməyimdə heç bir qeyri-qanunilik yoxdur. Bir halda ki, Sov.İKP hakimiyyətdə idi, onun tərkib hissələrindən biri olan Naxçıvan partiyası təşkilatında Azərbaycan KP XXXII qurultayına nümayəndə seçilmişdim və bir nümayəndə kimi toxunulmazlığım təmin olunmalı idi. Qayda belə idi...

Dediyinə görə, Heydər Əliyev iyunun 1-də yola düşmək üçün hazırlaşmağa başlamışdı. SSRİ Nazirlər Sovetində bronla təyyarə bileti sifariş etmişdi. Nazirlər

Soveti Sədrinin keçmiş birinci müavini kimi həmin bron xidmətindən istifadə etmək hüququ vardı.

Elə bu vaxt telefon zəngləri başladı.

Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri B.K.Puçonun iki müavini vardı: Slezko və Gerasimov. Hər ikisini Əliyev birgə işlədikləri dövrdən tanıyırdı. Yola düşməsi ərafında, mayın 30-da Slezko zəng vurdu. Bildirdi ki, Azərbaycana getmək planlarından xəbərləri var. Onu bu niyyətdən çəkindirməyə başladı. Elə həmin gün Gerasimov da zəng vurub eyni tələbi irəli sürdü.

Mən həmin epizodun bəzi məqamlarını dəqiqləşdirmək istədim. İyirmi il tanış olduğum Slezkoya zəng vurdum.

– Pyotr Yakovleviç, artıq bu işlərin üstündən çox keçib... Deyin, Əliyev respublika partiya qurultayına nümayəndə seçiləndə siz ona zəng vurmuşdunuz? Xəbərdarlıq etmişdinizmi ki, Bakıya getməsin?

– Zəng vurmuşdum. Xəbərdarlıq etmişdim.

Yaşının çox olmasına baxmayaraq, Pyotr Yakovleviçin səsi həmişəki kimi gümrəh və şux idi.

– Sizə kimsə tapşırırmışdı?

– Əlbəttə. Siz ki bilirsiniz, Əliyev səviyyəsində olan adamlara biz öz təşəbbüsümüzlə müraciət etmirdik.

– Subordinasiya gözləyirdiniz, eləmi? – mən gülümsədim. – Hər halda Siyasi Büro üzvüdür, sabiq olsa da... Sırr deyilsə, tapşırığı kim vermişdi?

– İndi daha nə sırr... Boris Karloviç Puço.

– Bəs ona kim tapşırırmışdı?

– Ona yalnız bir nəfər tapşırıq verə bilərdi. Adını siz yaxşı bilirsiniz.

– Mixail Sergeyevici?

– Başqa kim ola bilərdi?

– Pyotr Yakovleviç, o söhbət haqqında bir qədər ətraflı danışa bilməzsiniz? Anlayıram, çox vaxt keçib, amma siz yeganə adamsınız ki...

– Başa düşdüm, – deyə Slezko sözümü bitirməyə qoymadı. – Əlbəttə, söhbəti olduğu kimi eynilə danışa bilmərəm, ancaq məğzini xatırlayıram.

– Elə isə buyurun.

– Bakıya qurultaya getmək niyyətindən xəbərimiz olduğunu ona söyləyəndə Heydər Əliyeviç soruşdu ki, bunu mən haradan bilirəm. Mən ona həqiqəti deyə bilməzdim. Bunu özü də hiss edirdi. Mən çox işlənən bir ifadəni mənalı-mənalı söylədim: bizə hər şey məlumdur. Heydər Əliyeviç təsdiq etdi ki, partiya qurultayına nümayəndə seçilib və orada iştirak etməyə tam haqqı var. Daha nə deyə bilərdim? Bu ideyadan əl çəkməsi üçün onu dilə tutmalı oldum. Əliyev məni dinlədikdən sonra soruşdu ki, niyə bu sizi belə narahat edir?

– Bəs nə cavab verdiniz?

– Dedim ki, Heydər Əliyeviçə böyük hörmətim var, o, görkəmli siyasi xadimdir, ona görə də başa düşməlidir. Bakıda və bütövlükdə Azərbaycanda vəziyyət gərgindir və onun səfəri bu gərginliyi daha da artırır bilər. Əliyev razılaşmadı. Soruşdu ki, belə qənaətə gəlmək üçün hansı əsaslarım var. Dedi ki, Azərbaycanda doğulub, orada yaşayıb, uzun müddət respublika partiya təşkilatına rəhbərlik edib, heç bir pis iş görməyib ki, kimsə ondan narazı qalsın. Əgər pis əməli olubsa, onda daha yaxşı: camaatın üzünə çıxar, qoy onun haqqında nə düşünürsə, üzünə söyləsinlər.

– Hə, Pyotr Yakovleviç, sizin vəziyyətiniz qiblə ediləcək deyilmiş, – deyə mən canıyananlıq etdim. – Bu cür argumentə etiraz etmək çətinidir. Bəs vəziyyətdən necə çıxdınız?

– Öz dəlillərimizin üzərində ısrar etdim – getmək olmaz, bu çox təhlükəlidir. O, hey təəccüblənirdi: nəyə görə birdən onu yada salıblar? Çətin günlər yaşayıb, xəstəxanaya düşüb, amma keçmiş silahdaşları onu unudub. İndi isə özünə gəlib vətəninə dönmək istəyəndə bu cür hörmətli şəxslərin diqqətinə layiq olub.

– Hansısa konsensusa gəldinizmi? – o vaxt çox məşhur olan termini yada salaraq soruşdum.

– Yox. Heydər Əliyev dediyinin üstündə dayandı. Onu fikrindən daşındıra bilmədim.

– Bəs nə etdiniz?

– Telefon danışığı qurtaran kimi sədrə məlumat verdim. Boris Karloviç digər müavini Gerasimova tapşırırdı ki, Əliyevlə danışsın. Lakin Heydər Əliyev fikrindən dönmədi. Boris Karloviç, yaqın, Baş katibə məlumat vermişdi. İkilikdə nə qərara gəldiklərini bilmirəm, amma Boris Karloviç Gerasimovla məni çağırıb dedi ki, Əliyevə bir də zəng vurmaq, bu dəfə daha sərt danışmaq lazımdır.

– Bu nə demək idi?

– Əliyevə anlatmalı idik ki, Partiya Nəzarəti Komitəsində onun qanını xeyli qaralda biləcək materiallar vardır. Qoy seçsin. Bakıya getsə, materialları üzə çıxaracaqlar. Tədbirli olub Moskvada qalsa, sənədlər qovluğu arxivə gedəcək.

– Yenidən zəng vurdunuzmu?

– Çarəmiş nə idi? İşimiz belə idi.

– İkinci dəfə nə vaxt zəng vurdunuz?

– Bir neçə gündən sonra. Tarixi dəqiq xatırlamıram.

Həmin tarix indi məlumdur – iyunun 5-i. Bu necə olur, deyə oxucu soruşa bilər, axı, o vaxt Heydər Əliyev Bakıda olmalı idi. Həqiqətən, bayaq söyləmişdim ki, o, iyunun 1-nə biletdə səfəri etmişdi. Belə çıxır ki, həmin vaxt getməmişdi?

Getməmişdi, bəli. Səbəbi də çox ciddi idi. O, yola düşmə gününü iyunun 6-sına keçirmişdi. Nəyə görə belə etdiyi bir qədər sonra aydın olacaqdır.

Yola düşməsinin yeni tarixi, 5 iyun ərəfəsində Slezko və Gerasimov yenidən zəng vurdular.

– Heydər Əliyev iç hədələri necə qəbul etdi? – Slezkoya suallarını davam etdirirəm.

– Söhbət uzun çəkdi, lakin Əliyev razılaşmadı. Həmkarım Gerasimovun da onunla söhbəti eyni nəticə ilə qurtardı.

Əliyevin vətənə getməkdən imtina etmək niyyətində olmadığını başa düşdükdə onlar həmsöhbətlərinin inadkarlığı barədə öz rəislərinə məlumat verdilər. Boris Karloviç Heydər Əliyevə özü zəng vurası oldu.

Əliyev Puqonu yaxşı tanıyırdı. Onların bioqrafiyaları bir-birinə çox oxşayırdı. O, əvvəl Latviya SSR DTK-sının sədri, sonra Latviya Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi olmuşdu. Doğrudur, Heydər Əliyevdən fərqli olaraq, Puqo komsomol işində çalışmış, hətta bir vaxtlar ÜLKGİ MK-nın katibi olmuşdu.

Boris Karloviç müavirlərinin başladığı mövzunu davam etdirdi:

– Heydər Əliyev iç, gərək Bakıya getməyəsiz. İnanın mənə...

Əliyev baş partiya nəzarətçisinə paklığına və həqiqət-sevərliyinə görə hörmət bəsləyirdi. Onun bütün dəlillərini diqqətlə dinlədi, lakin razılaşmadı:

– Boris Karloviç, mən necə lazım bilirəmsə, o cür də hərəkət edəcəyəm. Başa düşə bilmirəm, birdən-birə siz hamınız niyə tələşə düşmüşünüz?

Söhbətləri tutmadı.

– Pyotr Yakovleviç, – deyər Slezkodan soruşuram. – Puqo Əliyevlə Baş katibin tapşırığı iləmi danışdı?

– Bilmirəm. MK-da tapşırığı vermiş konkret adamlara istinad etməzdilər. Bu, təbii olaraq nəzərdə tutulurdu. İşçi öz təşəbbüsü ilə hərəkət edə bilməzdi. Hökmən rəhbərliklə razılaşdırmalı idi. Boris Karloviçin həmin telefon danışığı barədə qısa söhbətimdən anladığıma görə, danışq əsəbi şəraitdə başa çatmışdı. Boris Karloviç incimişdi: Heydər Əliyev iç demişdi ki, o özünü partiya işçisi, xüsusən partiya orqanının rəhbəri kimi deyil, jandarm kimi aparır. Bu söz sədrin qəlbinə dəymişdi. Nə olsun ki, atası latış qırmızı atıcılarından olmuşdu, Boris Karloviç özü də təbiətə mülayim adam kimi tanınmırdı. Bununla belə, hər halda ürəyi daş deyildi.

– Hər ikisi öz respublikalarında DTK sədri olmuşdular, yəqin, özlərinin çekist dilində danışmışdılar, – mən öz ehtimalımı söylədim.

– Ola bilər. Hər halda, o söhbətdən sonra Boris Karloviçin nədənsə qanı qaralmışdı. Ya ona jandarm deyilməsi xətrinə dəymişdi, ya da tapşırığı yerinə yetirmədiyinə görə pərt olmuşdu. Təsəvvür edərsinizmi, söhbət hansı səviyyədə gedirdi? Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri şəxsən zəng vurmuşdu! Cavabında eşitmişdi ki, neçə illərdən bəri onun əleyhinə yığdıqları materialların bir qara qəpiklik qiyməti yoxdur. Hər hərəkəti üçün kimin qarşısında olursa-olsun, cavab verməyə hazırdır. Özü də əbəz yerə onu qorxutmağa çalışırlar. Bu cür üsulla heç vaxt məqsədimizə nail ola bilmərik.

– Pyotr Yakovleviç, – deyər soruşuram, – ali rəhbərlikdən Əliyevə başqa zəng vuran olmuşdumu?

– Bilmirəm, – deyər Slezko cavab verir. – Amma deyirdilər ki, Kryuçkov Əliyevi düşünlənməmiş hərəkətdən çəkəndirməyə cəhd göstərmişdi.

– Kryuçkov? Vladimir Aleksandroviç? DTK-nın sədri? Sizin idarə ilə onun nə əlaqəsi vardı?

– Yəqin, kimsə ona belə tapşırıq vermişdi, – deyə Slezko müəmmalı cavab verir.

Heydər Əliyevin nəzərində Kryuçkovun nüfuzunun böyük olduğunu və onların gözəl şəxsi münasibətlər saxladığını nəzərə alsaq, bu ehtimala yol verilə bilər. DTK sədrinə bu tapşırığı verən şəxs, yəqin ki, onların yoldaşlıq əlaqələrinə əsaslanmışdı. Bu əlaqələr çoxdan, Əliyevin Azərbaycanda Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə rəhbərlik etdiyi dövrdə yaranmışdı.

Doğrudan da, qısa axtarışlardan sonra Kryuçkovun telefon zənginin təsdiqi tapıldı. SSRİ DTK-sının sədri kimi qüdrətli bir şəxsə məxfi tapşırığı kim verə bilərdi? Buna ölkədə yalnız bir nəfərin, onun bilavasitə təbə olduğu adamın cürəti çatardı.

İyunun 5-də, Əliyevin yola düşməsi ərafəsində Kryuçkov ona zəng vurdu və Bakıya getməməsi üçün onu bir saatdan çox dilə tutdu. Söhbət səmimi, məhrəmanə gedirdi. Vladimir Aleksandroviç dostcasına məsləhət görürdü ki, səfəri təxirə salsın. Guya onun kanalları ilə Azərbaycandan informasiya daxil olmuşdu ki, orada yaranmış vəziyyət Heydər Əliyev üçün son dərəcə əlverişsizdir. Az qala onun həyatı üçün təhlükəli idi.

Əliyev gülərək dedi:

– Bizi vətənlə qorxuda bilməzsən, Vladimir Aleksandroviç!

Bu zarafat Qorbaçov yenidənqurması dövründə Xarici İşlər Nazirliyinin kadrları yeniləşdirilməyə başlanarkən yaranmışdı. O vaxt çoxsaylı diplomatik missiyaların əməkdaşları isti dənizəşırı ölkələrdə onilliklər boyu sümüş tox və sakit həyatdan sonra Moskvaya qayıtmalı olurdular. Qayıdanları hər şey üçün, o cümlədən ən zəruri mallar üçün uzun növbələr gözləyirdi.

Kryuçkov zarafatı başa düşdü. O da güldü.

– Heydər Əliyeviç, elə adam deyilsiniz ki, sizdən nəyisə gizlədə bilim. Şadam ki, siz hər şeyi başa düşdünüz.

– Getməyimə kim etiraz edir? – Əliyev kəsəsinə soruşdu.

– Azərbaycan rəhbərliyi, – Kryuçkov qeyri-müəyyən cavab verdi.

– Mütəllibov? – Əliyev dəqiqləşdirdi.

– Hə. Xahiş edir ki, sizə təsir göstərək.

– Əgər xahiş edirsə, deməli, nədənsə qorxur. Kommunist Partiyası MK-sının qanuni seçilmiş birinci katibi nədən qorxa bilər? Mən, axı, olsa-olsa partiyanın sırası üzvüyəm.

– Təvazökarlıq etməyin, Heydər Əliyeviç, – Kryuçkov dilləndi. – Sizin xidmətləriniz yaxşı məlumdur.

Əliyev tərifli sözləri qulaqardına vurdu.

– Vladimir Aleksandroviç, gəlin fikirləşək, nəyə görə partiyanın sırası üzvünün gəlişi respublika partiya təşkilatının başçısını narahat edir? Deməli, özünü çox da inamlı hiss etmir. Əgər Moskva Azərbaycanda hakimiyyətini bu adamın vasitəsilə saxlayacağına ümid bəsləyirsə, möhkəm yanılır.

Kryuçkov başa düşdü ki, Əliyevi Bakıya getməmək üçün dilə tutmağın daha mənası yoxdur. O, qərarını qəbul edib və fikrindən daşınmayacaqdır. Görünür, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin rəhbəri məsələnin belə şəkli alacağını qabaqcadan görmüş, ona görə də bir gedişi ehtiyatda saxlamışdı. Söhbətin sonunda dedi:

– Heydər Əliyeviç, bəlkə, Mütəllibov sizə zəng vursun? Etiraz etməsiniz?

– Etmərəm, – Əliyev fikirləşib cavab verdi.

Mütəllibov elə həmin gün, Kryuçkovla söhbətdən bir müddət sonra zəng vurdu.

İndi isə iyunun 1-nə təyin edilmiş təyyarə ilə uçuşun nəyə görə baş tutmadığını izah etməyin vaxtıdır.

Mayın 30-da, yəni Partiya Nəzarəti Komitəsindən yüksək vəzifəli şəxslərin Heydər Əliyevə zəng vurduqları və Moskvanı tərk etməməsi üçün onu dila tutduqları günün axşamı saat doqquzda Bakı küçələrindən birində Azərnəşrin direktoru Əjdər Xanbabayev odlu silahdan açılan atəslə öz avtomobilində qətlə yetirildi.

Bu qətdən Heydər Əliyev həmin gün axşamdan xeyli keçmiş Bakıya, qardaşı Cəlalə zəng vurarkən xəbər tutdu. Zəng vurmaqda məqsədi mayın 31-da, özündən bir gün əvvəl Moskvadan təyyarə ilə Bakıya yola düşməli olan oğlu İlhamı qarşılamasını tapşırmaq idi. Bütün şəhəri sarsıtmış dəhşətli xəbəri ona Cəlal müəllim söylədi.

Əliyevin tərəfdarları şübhə etmirdilər ki, bu cinayət Heydər Əliyevin vətənə qayıtmasına mane olmaq üçün törədilmiş qorxutma aksiyasıdır. Əjdər Xanbabayev şəhərdə və respublikada pak və abırlı bir insan kimi tanınırdı. Əliyevin gözdən salındığı dövrdə onunla vaxtaşırı telefon əlaqəsi saxlayırdı.

Əjdər ona ilk dəfə 1989-cu ilin payızında zəng vurmuşdu. 1992-ci ildə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri vəzifəsində Heydər Əliyev Ə.Xanbabayevin qətlə ilə bağlı iş üzrə videoyazıya alınan şahid ifadələri verərkən demişdi:

– Mənim Moskvada yaşadığım dövrlərdə mənzil telefonumun nömrəsi az adama məlum idi. Mən özüm də istəmərdim ki, telefonumun nömrəsini bilsinlər, həm də Azərbaycanın o vaxtki rəhbərləri mənimlə Azərbaycan arasında əlaqələrə çox qısqanc yanaşırdılar... Sözüün qısa, 1989-cu ilin ikinci yarısında mənə zəng etdilər və mən dəstəyi götürdüm. Zəng edən bildirdi ki, o, Əjdər Xanbabayevdir. Mən soruşdum ki, siz kimsiniz? O,

mənim yadıma saldı ki, Azərnəşrin direktorudur və Azərbaycanda işlədiyim dövrə aid bəzi məqamları yadıma saldı. Mənim yadıma düşdü. Əjdər Xanbabayev bildirdi ki, Moskvadadır və mənimlə görüşmək istəyir. Mən etiraz etmədim və öz ünvanımı dedim. Həmin gün və ya ertəsi gün o bizə gəldi, söhbət etdik...

Sonralar, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olarkən respublika ziyalılarının nümayəndələri ilə görüşlərdən birində Xanbabayev haqqında bu sözləri demişdi:

– O, adi bir adam idi. Burada oturanların çoxları kimi nə vəzifə sahibi idi, nə də mənim vaxtında vəzifə almış adam idi. Adi ziyalı, vətənpərvər bir adam idi...

Bu qiymətdən yüksək nə ola bilərdi? Heyrətamiz dəqiqliklə söylənilmişdi, Əjdər Xanbabayev şəxsiyyətinin başlıca məziyyətlərini əks etdirirdi.

Əjdər Xanbabayev gözdən salınmış Əliyevin Türkiyə və İran jurnalistləri ilə müsahibələrini təşkil etmiş, sonra isə Heydər Əliyevin Bakıya qayıdışına hazırlıq görülməsində fəal iştirak etmişdi. Gəlişi ərəfəsində Moskvaya, ona zəng vuraraq vəd etmişdi ki, aeroportda onu ziyalılar şadyanahıqla qarşılayacaqlar. Heydər Əliyev xahiş etmişdi ki, lüzumsuz hay-küy qaldırılmasın, təmtəraqlı qarşılanma təşkil edilməsin. Elə qardaşı Cəlal öz məsinində qarşılasa, kifayətdir – axı, aeroportdan nə iləsə çıxıb getmək lazımdır. Əjdər onda demişdi:

– Amma mən sizi hökmən qarşılayacağam!

Qarşılaya bilmədi. Muzdlu qatilin gülləsi həyatını yarıda qırdı.

Bu sifarişli qətlin təfərrüatı belə bir məntiqi zəncir əmələ gətirir.

Heydər Əliyevin qardaşı, Əjdər Xanbabayevlə dostluq etmiş Cəlal Əliyev Bakıda nəşr edilmiş xatirələrində danışır ki, respublikada çox məşhur olan bir şəxs mayın

29-da ona zəng vurub görüşmək istədiyini bildirmişdi. Təyin edilmiş vaxtda onlar Cəlal müəllimin işlədiyi Elmlər Akademiyasının yanındakı bağda görüşmüşdülər. Orada həmin şəxs Bakıya gələcəyi təqdirə Heydər Əliyevi gözləyən təhlükə barəsində məlumat vermişdi.

– Təcili olaraq qardaşınıza zəng vurun, – deyər müqəddiməsiz-filansız xəbərdarlıq etmişdi. – Ona çatdırın ki, Bakıya gəlməsin. Yoxsa onu təyyarənin pilləkəni önündə güllələyəcəklər.

Cəlal müəllimin dediyinə görə, bu sözləri başqa adam söyləyəydi, məlumatın düzgünlüyünə şübhə edərdi. Amma xəbərdarlıq edən o vaxt kifayət qədər nüfuzlu bir adam idi, odur ki, deyilənlərə qulaq asmaya bilməzdi.

Xatırladım ki, DTK-nın sədri Kryuçkovun sözlərində də buna bənzər bir xəbərdarlıq vardı. Telefon danışığında o, Azərbaycanda vəziyyətin gərgin olduğunu söyləmişdi. O vaxt Heydər Əliyev bu xəbərdarlığa zarafatla cavab vermişdi: «Bizi vətənlə qorxuda bilməzsən!» Bəlkə də, söhbət eyni bir şeyiədən gedirmiş.

Cəlal Əliyev çətin seçim qarşısında qaldı. Aldığı məlumat onu karışdırırdı. Bir tərəfdən bu, yalan ola bilərdi. Bəlkə, xüsusi olaraq ortaya atılmışdı ki, qardaşı Bakıya gəlmək fikrindən vaz keçsin. Amma, bəlkə, doğrudur? Əgər, həqiqətən, terror aktu törədiləcəksə? Belə olarsa, Cəlal əziz adamını itirməsini heç vaxt özünə bağışlamaz.

Nə etsin? Nə tədbir görsün? Təcili məsləhətləşmək lazım idi. Odur ki, Cəlal müəllim Əjdər Xanbabayevə zəng vurdu.

– Nəşriyyata mənim yanıma gəlin, – Əjdər görüşmək istədiyini bildirən Cəlalın telefon dəstəyində həyəcanlı səsinə eşitdikdə belə dedi. – Sabah səhər saat 10-da sizi iş otağında gözləyəcəyəm.

Təyin edilmiş vaxtda Cəlal Əliyev köhnə dostunun yanında idi. Elmlər Akademiyasının yaxınlığındakı bağda görüş zamanı aldığı məlumatı ona danışdı.

– Nə edək? – Cəlal müəllim soruşdu.

– Moskvaya zəng vurmaq lazımdır, – dedi Əjdər.

– Heydər Əliyevə məlumat verək.

Xanbabayev Moskva ilə danışmaq sifariş etdi. Şəhərlərarası stansiyada sifarişi qəbul edən telefonçu qıza Heydər Əliyevin nömrəsini söylədi.

Çox gözlədilər, amma Moskvanı birləşdirmədilər. Gözləməkdən yorulan Əjdər məsələni araşdırmağa, niyə bu qədər müddət ərzində Moskva abonentləri ilə cəlaşdırmadıqlarını aydınlaşdırmağa başladı. Aydın bir cavab ala bilmədi. Belə olduqda hökumət telefonu ilə respublikanın Rəhbər Nazirliyinə zəng vurdu.

– Dörd saat bundan əvvəl Moskvaya sifariş verilib. İndiyədək birləşdirməyiblər.

Yüksək instansiyaya müraciət öz təsirini göstərdi. Tezliklə telefon dəstəyində Heydər Əliyevin səsi eşidildi:

– Alo, eşidirəm.

Cəlal və Əjdər aldıkları məlumatı söylədilər. Heydər Əliyev inanmaq istəmirdi. Onun qayıtmasını arzulamayanlar, doğrudanmı, belə addım atarlar? Çox güman, bu, onu qorxutmaq üçün göstərilən cəhddir.

– Mən onsuz da gələcəyəm, – Heydər Əliyev qətiyyətlə dedi.

Söhbət qurtardıqdan sonra Cəlal Əjdərin kabinetini tərk etdi. Heydər Əliyevin qarşılanmasına son hazırlıq işlərini başa çatdırmalı idi.

Axşam Cəlal aeroportda qarşılaşmanın bəzi məqamlarını dəqiqləşdirmək üçün Əjdərin ev nömrəsini yığdı.

– Əjdər ağır yaralanmışdır, indi xəstəxanadadır, – telefon dəstəyində eşitdiyi bu sözlər onu heyrətə saldı.

Cəlal qulaqlarına inanmaq istəmirdi. Amma eşitdiklərinin hamısı gerçək idi. Əjdər ayılmayaaraq, bir neçə saatdan sonra vəfat etmişdi.

Sonralar Heydər Əliyev bir neçə dəfə bu mövzuya toxunmuşdur. O, televiziya aparıcısı Andrey Karaulovla müsahibəsində demişdir:

– Təbii ki, mən faktları tutuşdurmağa başladım: mayın 30-da gündüz saat 12-də o, telefonda mənimlə danışmış, axşam saat doqquzda işə qətlə yetirilmişdir. Bildiyimə görə, o, sakit, abırılı bir adam idi, çirkli işlərlə əlaqəsi yox idi, siyasətlə maraqlanmırdı. Uzun illər Azərbaycanın ən böyük nəşriyyatında – Azəməşrdə işləmişdi, ziyalıların nümayəndələri arasında hörməti vardı. Təbii ki, bütün bunlar mənə sual doğurdu: nəyə görə o, məhz həmin gün və hansı səbəbdən qətlə yetirilmişdi?

– Maraqlıdır, siz belə bir fikri mümkün sayırsınız ki, ölkə rəhbərliyi, yaxud məsələn, Azərbaycan rəhbərliyi sizdən o qədər qorxur ki, bu qorxunun, əgər o varsa, nəticələri hər cür ola bilər? – Karaulov sual verdi.

– Bilirsiniz, məndən qorxub-qorxmadıqlarını söyləmək çətindir, ancaq ölkənin ayrı-ayrı rəhbərlərinin mənə aşkar mənfəi münasibətini üç ildən çoxdur ki, hiss edirəm. Təəssüf ki, Azərbaycanın əvvəlki rəhbərləri tərəfindən də mənə qarşı hücumlar olub, özü də tamamilə qeyri-obyektiv hücumlar. Amma elə indi də mənim öz doğma torpağıma gəlməyim məsələsini nədənsə böyük problemə çeviriblər.

1995-ci ildə, Heydər Əliyev artıq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə respublika Baş prokurorunun birinci müavini təyin edilmiş İsa Nəcəfov onun qəbuluna gəldi. İ.Nəcəfov Prezidentə xatırladı ki, Əjdər Xanbabayevin qətl işi dayandırılmış, arxivə verilmiş və «ümitsiz» işlər siyahısına daxil

edilmişdir. Heydər Əliyev bu işin istintaqının təzələnməsi təklifini müdafiə etdi.

– Yadında saxla: bu insanı məni qorxutmaq üçün öldürüblər, – Prezidenti dedi. – Görünür, bu rəzil terror aktının təşkilatçıları respublikanın o vaxtkı rəhbərləri olub. Tapşır ki, mütləq bu işlə məşğul olsunlar və istintaqın gedişinə şəxsən özün nəzarət elə. Hər şey haqqında mənə vaxtaşırı məlumat verəcəksən. Əjdər Xanbabayevin qətlinin sirri hökmən açılmalıdır!

Sonralar terror aktının əsas icraçıları tapılıb məhkum edildilər. Sifarişçilərin kim olduğu haqqında isə yalnız gümənlər qaldı.

Əjdər Xanbabayevin qətlə yetirildiyini 1990-cı ilin may ayının çıxmasına bir gün qalmış gecə yarısına yaxın eşidən Heydər Əliyev bir az fikirləşəndən sonra oğlu İlhamə zəng vurub dedi ki, Bakıya gəlməsin. Mayın 31-də qardaşı Cəlalə zəng vurdu. Cəlal ona dedi ki, Əjdərin dəfn iyunun 1-nə təyin edilib.

Bildiyimiz kimi, həmin gün Heydər Əliyev Bakıya yola düşməyə hazırlaşdı. Lakin indi vəziyyət dəyişmişdi və o, iyunun 6-na yenidən bilet sifariş etdi. Ayın 5-də isə Slezko, Gerasimov, Puqo, Kryuçkov ona zəng vurdular. Deyirdilər ki, Sov.İKP MK-nın kadr məsələlərinə baxan katibi G.P.Razumovski də zəng vurubmuş. O, Qorbaçovun yaxın ətrafına daxil olan adamlardan idi.

Sonuncu zəng vuran Ayaz Mütəllibov oldu. Onun zəng vurmaı üçün Əliyevdən icazəni DTK-nin sədri Kryuçkov istəmişdi. Heydər Əliyev razılıq vermişdi.

Mütəllibov Əliyevə yalvarırdı ki, Bakıya gəlməsin. Vəziyyətin mürəkkəb olduğunu, son dərəcə kəskinləşdiyini əsas gətirirdi.

– Fitnəkarlıq törədilə bilər, – deyə onu inandırmağa çalışırdı. – Sizin təhlükəsizliyinizi təmin etmək üçün təd-

birlər görmək, harada yaşayacağınız məsələsini yoluna qoymaq lazımdır. Buna isə vaxt tələb olunur.

Sonra Mütəllibov dedi ki, Puqo ona zəng vurmuş və Əliyev haqqında neqativ materialların toplanıldığını bildirmişdir.

– Heydər Əliyeviç, əgər siz qurultaya gəlməsəniz, Boris Karloviçdən xahiş edərdim, o materialları üzə çıxarmasın.

– Ayaz, – deyər Əliyev onun sözünü kəsdi. – Sən, axı, mənim yetirməmsən və bilirən ki, mən qanun və vicdanım qarşısında təmizəm. Niyə mənə alver təklif edirsən? Yeri deyil. Bir də, ümumiyyətlə, mən vətənə qayıtmaq istəyirəm. Bunun qurultayla əlaqəsi yoxdur. Bu barədə səndən hələ dörd ay əvvəl xahiş etmişəm.

– Heydər Əliyeviç, bu məsələni biz hökmən həll edəcəyik. Amma yalnız qurultaydan sonra, – deyər Mütəllibov vəd etdi.

İyunun 6-sı üçün biletlər bronlanmasına baxmayaraq, həmin gün Əliyev Bakıya yola düşmədi. Yox, onu saxlayan nə Partiya Nəzarəti Komitəsindən, nə DTK-dan edilən zənglər, nə də Mütəllibovun yalvarışları deyildi.

Ayın 6-na keçən gecə Heydər Əliyev qardaşı Cəlalə zəng vurdu. Cəmadanı yığılmışdı. Soruşdu ki, səhərdə vəziyyət necədir.

– Heydər, burada belə bir iş var...

Qardaşının səsinə tələş duyulurdu. Bu tələş Heydər Əliyevə də sirayət etdi.

– Nə olub? Danış...

– Mütəllibovçular öz adamlarını sənin gəlməyinə etiraz etmək üçün hazırlayıblar. Onlar aeroporta gələcək və nümayiş düzəldəcəklər... Şüarlar yazırlar, plakatlar hazırlayırlar...

– Başqa cür ola da bilməz, – deyər Heydər Əliyev zarafata salmağa çalışdı. – Savadlı adamlardır.

– Vəziyyət daha çətinidir, Heydər.

– Çətinliyi nədədir ki?

– Ondadır ki, başqa bir qrup sənin dogma torpağa gəlməyini alqışlayacaq... Qruplar toqquşa bilər. Mənim fikrimcə, burada hansısa bir niyyət var...

Heydər Əliyev fikrə getdi.

– Bütün günəhləri sənin üstünə yığacaqlar, Heydər. Bircə əllərinə bəhanə düşsün – istər Moskva olsun, istərsə də Bakı. Bəhanə olmasa da, bir şey uyduracaqlar. Sən ki bu adamları tanıyırsan.

– Onlar məndən nə istəyirlər, axı? – Heydər Əliyev hirsli deddi.

– Nə istəyirlər? Qorxurlar ki, birdən sən yenidən böyük siyasətə qayıdarsan...

– Ciddi sözündür, Cəlal?

– Bəs sənin xəbərini yoxdur? Bazar-dükanda, çayxanalarda bütün söhbətlər bu barədədir. Xalq sənini tərəfindədir. Necə ki, Rusiyada Yeltsinin tərəfini saxlayırlar. Ona görə də Mütəllibov əl-ayağa düşüb. Qorxur ki, uduraz. Onun tərəfdarları sənə qabağını almaq üçün hər şeyə hazırdırlar. Onları qan da saxlaya bilməz...

– Cəlal, fikirləşirsən ki, qan tökülə bilər?

– Allah eləməsin. Amma onlar qana susayıblar. Axırda da səni günahkar edəcəklər...

Heydər Əliyev fikirləşdi: axı, həqiqətən, günahı onun üstünə yıxırlar. Deyərlər ki, öz gəlişi ilə iğtişaslara təhrik edib.

Həmin gecə daha gözüne yuxu getmədi. Yataqda ağır-ağır çevrilərək vəziyyətdən çıxış yollarını axtarıb tapmağa çalışdı. Səhər qərar hazır idi – getməyəcək. Bu, düzgün qərar idi. O vaxt Bakıda danışdırlar ki, qurultayda Əliyevi respublika Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi və Sov.İKP-nin XXVIII qurultayının nümayəndəsi seçəcəklər.

Respublika Kommunist Partiyasının qurultayı Əliyevsiz keçdi. Mütəllibov MK-nın birinci katibi seçildi – onun qabağına çıxma bilən güclü rəqib tapılmadı. 1990-cı ilin mayından Mütəllibov həm də Azərbaycan SSR-in Prezidenti idi. Mütəttəfiq respublikalarda prezident vəzifəsinin təsis edilməsinə gətirib çıxaran zəncirvari reaksiya Özbəkistan lideri İ.Ə. Kərimovdan başlamışdı. O hamıdan əvvəl, 1990-cı ilin martında Prezident olmuşdu.

Yadımdadır, 1990-cı il martın 30-da hələ indiki Rusiyaya deyil, o vaxtkı İttifaqa aid olan Federasiya Şurasının ilk iclasında Qorbaçov əsəbi şəkildə Kərimovdan soruşdu:

– Bu, necə olur? Məsləhətsiz, tövsiyəsiz, heç kəsdən soruşmadan Özbəkistanda Prezident seçilir. Axı, Ali Sovetin Rəyasət Heyətində biz razılaşırdıq ki, ölkədə bir Prezident olacaqdır!

Hamı ehtiyatla Kərimova baxdı. Düşünürdülər ki, görəsən, Kərimov müşkül vəziyyətdən necə çıxacaqdır. Amma İslam Əbdüqəniyeviç bu sözlərdən sonra heç gözünü də qırpmadı.

– Mixail Sergeyeviç, – deyərək sakitcə cavab verdi, – bunu xalq istəyib. Özbəkistan Ali Sovetinin sessiyasına prezident məsələsi çıxarılmamışdı, bu məsələ sessiyanın işi əsnasında meydana gəldi. Burada Konstitusiyanın hər hansı pozuntusu yoxdur.

On beş mütəttəfiq respublikadan biri olan Özbəkistanın rəhbərinin bu cəsarəti Qorbaçovu kəşf etdi. O dedi:

– İslam Əbdüqəniyeviç, bu məsələni bir daha müzakirə etmək və sizin qəbul etdiyiniz yanlış qərarı ləğv etmək lazımdır.

– Yox, Mixail Sergeyeviç, – Özbəkistan Prezidenti qətiyyətlə cavab verdi. – Artıq respublikanın ali dövlət hakimiyyəti orqanı qərarını qəbul edib.

Mənim yaddaşında Kərimov son dərəcə cəsarətli, dediyindən dönməyən, öz qədir-qiyəməni bilən bir lider kimi qalıb. Siyasi Büronun iclasından bir səhnəni heç vaxt unutmaram. 1989-cu ilin yazında Fərqanədə baş vermiş faciəli hadisələrdən sonra o vaxt Özbəkistan Kommunist Partiyası Qaşqa-Dərya Vilayət Komitəsinin birinci katibi olan İslam Əbdüqəniyeviçin Özbəkistan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi vəzifəsinə namizədliyini irəli sürmüşdülər.

Onu irəli çəkilməyə tövsiyə etmək üçün Siyasi Büronun iclasına dəvət etmişdilər. İclasda kimsə anketinə baxıb gördü ki, onun qohumlarından biri həbs olunub. Belə bir adamın namizədliyi üzərində dayanmağın məqsədəuyğun olub-olmaması barədə şübhələr səslənməyə başladı. Birdən Kərimov ayağa qalxıb dedi:

– Görürəm, mənim məsələm hələ hazır deyil. İcazə verin, gedim.

İcazə verilmədən iclasdan çıxıb getdi və Daşkəndə yollandı. Arxasınca da Siyasi Büronun müsbət qərarını göndərdilər.

Orada belə adamlar da vardı. Həç də hamısı yaltaq və dəmtutan deyildi.

O vaxt Federasiya Şurasının iclasında Qazaxıstan lideri Nazarbayev Kərimovun tərəfini saxlamışdı:

– Qazaxıstanda da xalq deyir: nə üçün bizim də Prezidentimiz olmasın?

Qorbaçov kəskin nəzərlərlə Nazarbayevə baxdı, amma mübahisəyə girmədi, söhbətin mövzusunı dəyişdi. Orada olan Mütəllibov məqamdan istifadə etməyi qərara aldı və beləcə, o da öz respublikasının Prezidenti oldu. Digər partiya katibləri də əlüstü onlardan nümunə götürdülər. Beləliklə, unitar dövlətdə on beş Prezident, Rusiyada isə üstəlik, muxtar respublikaların prezidentləri meydana gəldi. İttifaq dövlətinin

onsuz da əsaslı surətdə laxlayan təməli suveren respublikaların və onların prezidentlərinin sayı qədər yeni çatlar verdi.

Heydər Əliyev Bakıya ay yarım sonra – iyulun 20-də gəldi. Onun hakimiyyətə qayda bilməsi ilə bağlı itüfəq və Azərbaycan rəhbərliyinin keçirdiyi qorxu hissi artıq sovuşmuşdu. Hər şey öz yerini tutmuş, Kremldəkilər də, Bakıdakılar da sakitləşmişdilər.

Sakitləşmişdilər? Bəs onu həbs etməyə hazırlıq görülməsi barədə versiya necə olsun? Bu sualı mən Slezkoya verdim.

– Pyotr Yakovleviç, deyilənə görə, Heydər Əliyevin həbsi məsələsi artıq həll olunubmuş. Mətbuatda hücumlar, təqiblər hamısı ictimai rəyi sızdırmaq üçünmüş. Əgər o, Bakıya qurultaya gəlsəymiş, hökmən tutulacaqmış.

– Bilmirəm, bilmirəm. Bu barədə heç bir məlumatım yoxdur, – Slezko cavab verdi. – O vaxt hər cür şeyə yayırdılar... Ancaq o, qurultaya getməməyi qərara almaqla tədbirli adam olduğunu göstərdi.

– Həbsə hazırlıq görülməsi versiyasının tərəfdarları iddia edirlər ki, Heydər Əliyevin yerli deputat seçkiləri ərəfəsində olan vətəni Naxçıvana qayıtması da təsadüfi deyildi. Bu mənada ki, o, deputat toxunulmazlığı əldə etmək və hakimiyyət orqanlarının təqiblərindən qorunmaq istəyirmiş. Bu, doğrudur?

– Doğrusunu yalnız o özü bilir. Qalan şeylər hamısı güman, ehtimal, versiya, şeyidir...

– Bəzi məqalələrdə hətta ona Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Sovetinə namizədliyini irəli sürməyi məsləhət görmüş adamların adları da çəkilib.

– Əliyevə? Məsləhət görüblər? Əliyevə məsləhət verməyə cürət edənlərin sifətini görmək istərdim! O, güclü şəxsiyyət idi və heç kəsə məsləhətinə möhtac deyildi.

İndi, vəfatından sonra uydurmağa nə var ki? Əliyev tam təcrid şəraitində yaşayırdı. Yanına heç kəs gəlmir, telefonla zəng etmirdi.

Heydər Əliyevin ömrünün qalan hissəsini Bakıda sakit şəraitdə keçirməyə hazırlaşdığına aid çoxlu dəlil var. O, respublikanın rəhbəri olduğu dövrə yaşadığı mənzilə köçmək istəyirdi. Şəhərin yeni rayonlarından birində başqa bir mənzilə də razı idi. Lakin Bakının hakimiyyət orqanları onu qeydiyyatla götürməkdən imtina etdilər. Xalq arasında yüksək nüfuza malik olması iqtidar sahiblərini hələ də qorxuya salırdı. Əliyevin şəxsiyyətinin böyüklüyü o vaxt hakimiyyətdə olanların cılızlığını daha aydın göstərirdi. Azərbaycan iqtidarının rəhbərləri daim respublikanın keçmiş rəhbəri ilə müqayisə ediləcəklərindən çəkinir və bu müqayisənin heç də onların xeyrinə olmayacağını bilirdilər. Odur ki, müqayisənin mümkünliyünü aradan qaldırmaq üçün dərindən-qabıqdan çıxırıdılar. "Gözdən uzaq, könüldən iraq" prinsipi ilə hərəkət edirdilər.

Xalqın qəlbi, həqiqətən, möcüzədir. Bu barədə Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi Yeni Azərbaycan Partiyasının 1999-cu ildə keçirilən qurultayında çox təsirli bir şəkildə belə demişdi:

– Nə Qorbaçov hakimiyyəti, nə Vəzirov hakimiyyəti, nə Mütəllibov hakimiyyəti, nə də Əbülfəz Elçibəy hakimiyyəti – heç birisi Heydər Əliyevi Azərbaycan xalqının qəlbindən çıxara bilmədi...

Doğrudan da, Əliyevi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün onların göstərdikləri yöndəmsiz cəhdlər yalnız Əliyevi hakimiyyətə yaxınlaşdırdı.

Bakıda onu qeydiyyatla götürməkdən imtina edilməsi, əlbəttə, Heydər Əliyevə ağır bir yara vurdu. Bu yara hələ uzun müddət sızlamış və qaysaq bağlamamışdı. Şəhərdə nəhəng tikinti işlərinə bu qədər qüvvə və vaxt sərf etmiş,

şəhərin yenidən qurulmasının təşəbbüsçüsü olmuş, üstəlik, bu yenidənqurmanın planını Moskvada sayəsiz-hesabsız nazirliklərdə bəyəndirmək üçün olmazın əziyyətlər çəkmiş bir şəxsin ən kiçik mənzildə belə yaşamasına razılıq verməmişdilər. Şəhərin on mikrorayonunda və Əhmədli adlı çox böyük yaşayış massivində onun üçün mənzil tapılmamışdı.

İnsan qədərbilməz məxluqdur. Xüsusən kənardan süni surətdə qızıqsıdıranlar olanda bu qədərbilməzlik heç bir sərhəd tanımır. Bakıda yaşamasından imtina edilməsi qəlbini nə qədər ağrıtsa da, Heydər Əliyev vaxtilə şəhərdə tikintidə eşitdiyi bir söhbəti yadına salıb özünü ələ aldı.

Paytaxtın baş küçəsi təmir olunurdu. Yükünü özübəşaldan maşınların biri gedib o biri gəlirdi. Qumu, çinqılı boşaldıb tez qayıdırdılar. Bir müddət Heydər Əliyev ahəngdar, sahmanlı işi könül xoşluğu ilə seyr etdi.

Sürücülərdən birinə yaxınlaşdı. Digərlərindən fərqli olaraq o, kefsiz görünürdü.

– Nəsə olub? – Heydər Əliyev maraqlandı.

– Yox, hər şey qaydasındadır.

– Bəs niyə qaşqabağını tökmüsən?

– Fikirləşirəm ki, küçənin tikintisini qurtaracağıq, gətirib nişan qoyacaqlar ki, yük maşınlarının girməsi qadağandır. Əziyyəti biz çəkəcəyik, burada maşını başqaları sürəcəklər.

Onda Əliyev gülmüşdü. O vaxtdan neçə il keçib, amma bu epizod möhkəm yadında qalıb. O da şəhəri və respublikanı tikib, onun da qarşısına qadağan nişanı qoyublar: giriş qadağandır. Özünə təskinlik verirdi: birinci adam deyil ki, zəhmətinin bəhrəsini görməyə qoymurlar. Nə etmək olar? Həyatı necə varsa, o cür qəbul etmək lazımdır.

İki gündən sonra, iyulun 22-də o, doğma Naxçıvanda idi. Daha nə etməliydi? Hara üz tutmalıydı?

Qocalanda insanları uşaqlıq illəri özünə çəkir. Həyatın kəşməkəşlərində büsbütün unudulmuş təfərrüatlar yada düşür. Sınıf yoldaşlarının, müəllimlərin, qonşuların simaları göz önündə canlanır. Mən dəfələrlə heyrat etmişəm ki, yaşa dolub qocalmış adamlar xatirələrini danışarkən uşaqlıq dostlarının adlarını deyir, uzun illər əvvəl baş vermiş hadisələrin ən xırda təfəsilatlarını söyləyirlər. Bizim günlərə yaxın vaxtların hadisələrini isə heç cür yada sala bilmirlər.

Sonralar bunu mənə kişi yaddaşının quruluşunun xüsusiyyəti ilə izah edirlər. Kişilərin yaddaşı, bir qayda olaraq, uşaqlıq dövrünə yönəlmişdir. Qadınların yaddaşı başqa cür qurulub, müəyyən yaşa çatdıqdan sonra onlar uşaqlarının həyatının ilk illərinin ən xırda təfəsilatlarını canlandıra bilirlər.

Anadan olduğu, uşaqlığını və gəncliyini keçirdiyi şəhərə gələn Heydər Əliyev sanki pak və səfalı bir bulaqdan güc-qüvvət almağa başladı. Gəlişinin elə ilk günündə axşam onu salamlamaq üçün Naxçıvanın mərkəzi meydanına 80 minə yaxın adam toplaşdı. Çoxlarının əlində onun portreti vardı. Sonra keçmiş sinif yoldaşları, qonşuları, bəzən də heç tanımadığı adamlarla görüşlər və səmimi söhbətlər oldu. Görünürdü ki, vətəndə onu unutmayıblar. İnsana bundan artıq nə lazımdır?

Könlünün dolduran fərəh hissi o qədər böyük idi ki, məişət rahatlıqlarının olmaması gözünə görünmürdü. Heydər Əliyev adi yaşayış məhəlləsində, çiy kərpicdən tikilmiş birmərtəbəli binanın kiçik mənzilində yerləşmişdi. Bu mənzildə onun mərhum bacısı Sura

xanımın qızı Sənifə öz qızları ilə yaşayırdı. Evə dar bir küçədən keçib getmək olurdu. Onu hər tərəfdən elə özünü kimi gildən tikilmiş uçuq-sökük binalar əhatə edirdi. Ayaqyolu həyətdə idi. Yuyunmaq üçün suyu kəhrizdən gətirirdilər.

Ölkənin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da kəskin ərzaq qıtlığı hiss edilirdi. Sənifənin kürəkənləri azuqə üçün bütün ətraf yerləri axtarmalı olurdular. Buna xeyli vaxt gedirdi. Bir sözlə, sovet hökumətinin keçmiş ikinci şəxsinin həyatı sabaha salamat çıxmaq sənətinə yiyələnməyə məcbur olan sırayı sovet vətəndaşlarının həyatından heç də fərqlənmirdi.

1990-cı il sentyabrın 30-u gününə Azərbaycan Ali Sovetinə seçkilər təyin edilmişdi. XX əsrin əvvəllərində böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin yaşayıb-yaratdığı məşhur Nəhrəm kəndindən Heydər Əliyevi deputatlığa namizəd göstərmişdilər. İndi bu kənd bir də ona görə məşhurdur ki, hakimiyyət orqanlarının arzusuna zidd olaraq, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevi siyasi həyata qaytarmışdır. O vaxt onun namizədliyini irəli sürmək üçün bir çox yaşayış məntəqələri arasında mübarizə gedirdi. Nəhrəmin sakinləri sayəsində onun yeni parlaq yüksəlişi başlandı. Bu yüksəliş Heydər Əliyevə haqlı olaraq yeni Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi şöhrətini gətirdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında seçkilərdə iştirak edən seçicilərin, demək olar, yüz faizi Əliyevə səs verdi. Bu, «xalq onun qayıtmasını istəmir» deyənlərə bir şapalaq idi. Xalq adından danışmaq haqqını inhisara alanlar bu dəfə də möhkəm yanıdılar. Səsvərmə yolu ilə xalq Heydər Əliyevə və onun əleyhdarlarına münasibətini aydın və birmənalı şəkildə ifadə etdi.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı mandatı ilə eyni vaxtda Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin deputatı mandatını da aldı. Bu, çox şey demək idi.

Azərbaycan SSR-in yeni çağırış Ali Sovetinin birinci sessiyası 1991-ci il fevralın 5-də açıldı. On dörd il Azərbaycanda bir nömrəli kabinetdə əyləşmiş respublikanın keçmiş rəhbərinin, beş il SSRİ Nazirlər Sovetində iki nömrəli kabinetdə əyləşmiş, lakin sonra Qorbaçov tərəfindən gözdən salınmış yeganə azərbaycanlının parlament salonunda görünməsi, gözlənilməli kimi, alqışlarla qarşılanmadı. Bir vaxtlar Heydər Əliyevin irəli çəkdiyi və qayğı ilə yetişdirdiyi bir çox mühüm vəzifə sahibləri özlərini görməməzliyə vururdular. Əliyev çalışırdı ki, bütün bunlara görə qanını qaraltmasın. Bu adamlar ondan qaçır, bəziləri heç görüşmək üçün də ona yaxınlaşmırdılar. Eybi yoxdur, deyər özüne təskinlik verirdi, elə bu cür dönüş məqamlarında kimin kim olduğu üzə çıxır. Lakin ona xəyanət etməmiş adamlarla sevinə-sevinə qucaqlaşb görüşürdü. Təəssüf ki, 340 deputatın arasında belələri o qədər də çox deyildi.

Heydər Əliyevə söz verildikdə salon susub onun nə deyəcəyini gözləməyə başladı. Elə ilk sözlərindən anlamaq olardı ki, seçkilərə nə niyyətlə gedib, qarşısına hansı məqsədləri qoyur. Əgər Azərbaycanın rəhbərlərinə minnətdarlıq eləsə, deməli, oyunun qaydalarını qəbul edib və ondan qeyri-adi bir şey gözləməyə dəyməz.

Natiq çıxışa başladı və salondakılar dərhal başa düşdülər ki, danışan şəxs parlament üzvlüyünü özünün fəal ictimai həyatını uzatmaq vasitəsi sayan sabiqlərdən biri deyil. Doğrudur, Heydər Əliyev çıxışına Ali Sovetə seçildiyinə görə minnətdarlıq etməklə başladı, amma bu minnətdarlığı respublikanın rəhbərliyinə deyil, onunla həmrəy olduğunu göstərmiş seçicilərə edirdi.

Bela başlangıç mütəllibovçulara yaxşı heç nə vəd etmirdi. Onlar başa düşürdülər ki, Əliyev çətinliklərdən qorxub geri çəkilməmiş və vüqarını saxlamışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycana qayıtmasının və deputat seçkilərində iştirak etməsinin səbəblərini dərhal izah etdi. Bildirdi ki, doğma torpağa yenidən hakimiyyətə gəlmək və kiminləsə haqq-hesab çəkmək üçün qayıtmayıb, yalnız və yalnız respublika üçün bu ağır və mürəkkəb dövrdə doğma xalqının dərdini bölüşmək, öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək, azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmaq üçün qayıdıb. Ayrıca qeyd etdi ki, bir azərbaycanlı kimi, onu bu hüquqlardan heç kəs məhrum edə bilməz.

«Azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulmaq...» sözlərinə çoxları diqqət yetirdi. Bu sözlər yaradıcı ziyalılardan kiminsə, uzaqbaşı Xalq Cəbhəsi nümayəndəsinin dilindən eşidilsəydi, yenə təhəri vardı. Amma danışan respublikanın keçmiş partiya rəhbəri, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun sabiq üzvü idi. Onun dilindən bu sözlər qeyri-adi səslənirdi. Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi on dörd il ərzində partiya-təsərrüfat elitası keçmiş rəhbərin tamam başqa sözlərinə alışmışdı. İndi birdən-birə «azadlıq» sözünün eşidirdi. Həm də keçmiş DTK generalının dilindən.

Ümumiyyətlə, bəzilərinin ehtiyat etməsi, şahidlərin dediyinə görə, bəzilərinin isə oturduğu yerdə büzülməsi üçün əsas vardı.

Sözünə davam edən nətiq çıxışının kəskinliyini azaltmadı və salonu axıradək gərgin vəziyyətdə saxladı. Fikirləri orijinal, müşahidələri təzə, obrazlı idi, təsvir etdiyi mənzərə sistemli xarakter daşıyırdı.

Əvvəlcə o, Sovet İttifaqındakı vəziyyəti şərh etdi.

– Artıq bir neçə ildir ki, ölkə, sovet cəmiyyəti, dövlət idarəçilik sistemi siyasi və iqtisadi böhran şəraitindədir, –

yuxusuz uzun gecələrdə cılananmış səlis ifadələr qulaqlarda əks-səda verirdi. – Millətlərarası münasibətlər son dərəcə kəskinləşmişdir. Sovet İttifaqı dağılmaqdadır.

Bu sonuncu cümləni ondan əvvəl heç kəs açıq-açıqna dilinə gətirməmişdi. Məhdud dairədə, öz aralarında danışırdılar. Amma rəsmi səviyyədə, on beş müttəfiq respublikadan birinin ali dövlət orqanında belə bir presedent olmamışdı.

Nətiq, demək olar, hamının hiss etdiyi, lakin ucadan deməyə qorxduğu aşkar faktı söyləməklə kifayətlənmədi, bu faktın səbəblərini çox sərt bir surətdə açıb göstərməyə başladı. Ölkə tarixinin əvvəlki mərhələlərində yol verilmiş qüsurların və yanlışlıqların təsirini inkar etmədən ölkənin dağılmasının başlıca günahkarının «yenidənqurma» dövrü olduğunu bildirdi.

– Təəssüf ki, bütün bunların üstündən sükutla keçilir, rəsmi dairələr və kütləvi informasiya vasitələri isə yalnız keçmişə amansız tənqid atəşinə tuturlar.

1985-ci ildə dəyişikliklərin hansı şəraitdə başladığını bilən bir adam kimi Heydər Əliyev təsdiq etdi ki, bu dəyişikliklərin heç bir uzunmüddətli strategiyası – nə elmi, nə siyasi, nə də iqtisadi strategiyası olmamışdır. Tələm-tələsik yerinə yetirilən, bəzən bir-birinə zidd olan tədbirlər, təbii ki, müsbət nəticə verməmişdir.

Əliyev milli siyasətdə yol verilmiş və bir çox respublikalarda faciəli vəziyyətə gətirib çıxarmış ciddi səhvləri xüsusi qeyd etdi. Alma-Atada, Tbilisidə, Fərqanədə, Bakıda, Yeni Uzendə, Oşda, Baltikyanı respublikalarda baş verən hadisələri yada saldı.

– Bu, respublikaların suveren hüquqlarının tapdalanmasının birbaşa nəticəsidir, – deyər İttifaq orqanlarını ittiham etdi. – Bu, Mərkəzin imperiya siyasətinin yekunudur.

O bildirdi ki, ölkəni ümumxalq fəlakəti həddinə gətirmiş vəziyyətin əsas günahkarları o vaxt hakimiyyətdə olan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, eləcə də dövlət və partiya hakimiyyətini bütünlüklə öz əlində cəmləşdirmiş M.S.Qorbaçovdur.

– Son beş ildə Qorbaçov xalqa çox vədlər versə də, heç birini həyata keçirə bilməmişdir. Nəticədə sözlə əməl arasında boşluq, siyasi rəhbərliklə xalq arasında uçurum əmələ gəlmişdir. Xalqın rəhbərliyə etimadsızlığı, adamların sabaha ümitsizliyi artmışdır. Kommunist Partiyası nüfuzunu itirmişdir.

Əliyev Azərbaycandakı vəziyyəti də bu cür sərt şəkildə təhlil etdi. Onun fikrincə, Azərbaycandakı vəziyyət ölkədəkinə nisbətən daha ağır bir dözülməz idi. Səbəb də bu idi ki, respublika rəhbərliyi Mərkəzin xətinə kor-koranə əməl edir, yuxarıdan verilən bütün göstərişləri həyata keçirməyə çalışırdı.

– Bu, erməni millətçilərinin ortaya atdıqları qondarma Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlıdır, – deyər Əliyev sübut gətirirdi. – Üç ildən çoxdur ki, bizim respublikamız, Azərbaycan xalqı Ermənistanın aramsız təcavüzünə məruz qalıb. Nəticədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozulub. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Şaumyan rayonu (yaxşı ki, artıq onun ləğvinə dair qərar qəbul edilib), Çaykənd əsliində Azərbaycanın dövlət idarəçiliyindən çıxıblar, Ermənistanla geniş siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlayırlar. Şərr rayonunun Kərkə kəndi isə Ermənistan tərəfindən tamamilə qəsb edilib. Ermənistanın silahlı birləşmələri Ermənistanla həmsərhəd rayonlara müntəzəm basqınlar edirlər, adamlar həlak olur, qan tökülür, evlər yandırılır, kəndlər dağıdılır.

Heydər Əliyev indiyədək hər bir azərbaycanlının qəlbinə göynədən bir mövzuya toxundu. Öz çıxışında o,

neçə vaxtdan bəri davam edən erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün qətiyyətli tədbirlər görmədiklərinə görə ittifaq hökumətini, şəxsən Qorbaçovu və respublika rəhbərliyini kəskin tənqid atəsinə tutdu.

– Üç ildir ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan üçün böyük bir bəlaya çevrilib, – dedi. – Bugünkü sessiyada bu məsələnin müzakirə olunmasını mən ürəkdən alqışlayıram. Çünki sessiyadan əvvəl bu məsələ ilə maraqlanaraq, aydınlaşdırdım ki, bu üç ildə Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyalarında DQMV-də vəziyyət məsələsi hərtərəfli müzakirə edilməyib, səmərəli tədbirlər görülməyib. Bu məsələ lazımı qədər yüksək səviyyədə dərin təhlil mövzusu olmayıb.

Heydər Əliyevin çıxışından sonra kimi utancaq-utancaq baxışlarını yayındırır, həqiqəti söyləyən şəxsin üzünə baxmağa cürət etmir, bəziləri isə, əksinə, hələ bu yaxınlaradək qarşısında mil kimi, fərağət durduğu bir adamı təhqir etməkdə qonşusu ilə yarışa girirdi. Doğrudan da, insanları tanımaq nə çətinmiş...

Ertəsi gün deputat, şair Bəxtiyar Vahabzadə sessiyada çıxış edərkən dedi:

– Biz bu gün böyük həyat təcrübəsinə və siyasi-diplomatik biliyə malik olan, bütün ömrü boyu siyasət qazanında qaynayıb bərkiyən bir vətən oğlunun ağlından, təcrübəsindən istifadə etmək əvəzinə, vətənin taleyinə tüpürüb şəxsi ambisiyamızı qabağa çəkdik. ...Vaxtilə kiçiklik elədiyimizə indi böyüklük eləmək istəyir, içimizdəki çirkabı onun üstünə tökməklə öyünürük. Bəs hanı ağsaqqala hörmət ənənəsi? Düən danışmaq üçün növbəyə duranlara belə bir sualım var: bu gün dediyiniz sözləri bəs o zaman niyə demirdiniz? ...Yıxılan ağaca balta çalmazlar.

On beş il əvvəlki sessiyanın stenoqramında Əliyevin çıxışını oxuyarkən fikirləşirəm ki, Rusiya oxucularının

da, Azərbaycan oxucularının da bu problem barəsində təsəvvürləri ötən dövrdə xeyli genişləniib. Çoxlu sayda həm elmi, həm də publisistik kitab nəşr olunub, bir sıra sənədli filmlər çəkilib. İnadırıcı surətdə göstərilib ki, destruktiv qüvvələrin Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında törədikləri hadisələr digər siyasi və iqtisadi kateqoriyalıqlarla birlikdə, sovet imperiyasının çökməsinə gətirib çıxarıb.

Mən artıq məlum olanları, hamının bildiklərini yenidən danışmaq istəmədim. Nəyə yeni bir şey axtarıb tapmaq lazım idi. Məsələn, bu problemlər Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunda nə cür müzakirə olunmuşdur. Bəxtim yaman gətirdi: bütün iclaslar barəsində məlumatları müntəzəm olaraq şəxsi gündəliyinə daxil etmiş adamı tapdım. Əlbəttə, bu məlumatları o, mətbuat üçün deyil, özü üçün, tarix üçün, gələcək nəsillər üçün yazıya alırdı. Üst-üstə minə yaxın makina səhifəsi yığılmışdır. «Rəhbər və istiqamətverici» partiyanın can çəkişməsinin nadir bir xronikası əmələ gəlmişdir.

Yazılının müəllifi olan Vitali İvanoviç Vorotnikov o zaman Siyasi Büronun üzvü, RSFSR Nazirlər Sovetinin Sədri idi. Stolunun üstündəki bloknotda qeydlər etmək onun çoxdankı vərdişi idi. Onun hadisələrə verdiyi qiymət obyektivdir, çünki hadisələrə bir növ kənardan, mərkəzi hakimiyyətin gözü ilə deyil, digər müttəfiq respublikanın, – doğrudur, ən iri respublikanın – rəhbərinin nəzəri ilə baxırdı.

Son dərəcə böyük çətinliklərdən sonra mən onun gündəliyində Qarabağ düyününə və Siyasi Büronun bu düyünü necə açmağa çalışdığına aid qeydlər tapdım. Ümidvaram ki, oxucuların ixtiyarına verilən yeni material problemə başqa yöndən baxmağa imkan yaradacaqdır.

Birinci qeydə 21 fevral 1988-ci il tarixi qoyulub. Sol küncdə, tarixin altında «Bazar g.» yazılıb. Bu o deməkdir ki, Siyasi Büro bazar günü toplaşmış. MK-nın Ümumi şöbəsidən edilən zəng Vitali İvanoviç ev işlərindən ayırdı.

– Təcili gəlin. Növbədən kənar iclasdır... Sizi gətirəcək maşın yola düşüb...

Onu çox qısa müddətdə MK-ya çatdırdılar. Əvvəllər heç vaxt Moskva küçələrində maşınla belə yüksək sürətlə getməmişdi.

İclası Qorbaçov açdı. Gündəlikdə bir məsələ vardı – Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində hadisələr haqqında. Məlumat üçün söz MK-nın katibi G.P.Razumovskiyyə verildi.

Mən qısa, pərakəndə qeydlərdən sitat gətirirəm. Yəqin, onların dəyəri də elə bundadır.

«Vilayətdə 180 min əhali var, onların təqribən 76 faizi ermənilərdir. Məsələnin tarixi: DQMV 1923-cü ildə Azərbaycanın tərkibində təşkil edilmişdir, əhalisinin əksəriyyəti ermənilərdir. 1945-ci və 1956-cı illərdə onun Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında rəsmi müraciətlər olmuşdur. Ermənistan SSR-lə sərhədi yoxdur, yəni vilayət Azərbaycanın içərisindədir. Vaxtaşırı MK-ya məktublar göndərilmişdir.

1988-ci il yanvarın 11-də DQMV-nin bir qrup nümayəndəsi Ali Sovetdə və MK-da olmuşdur. Onları qəbul etmiş, demişlər ki, vəziyyəti nəzərdən keçirəcəyik. Heç nə vəd etməmişlər. Lakin vilayətdə şayiələr yayılmışdır – guya xahiş dəstəklənir və məsələ müsbət həll ediləcəkdir.

Yanvarın 12-də DQMV-nin rayonlarında bu problemə həsr olunan fəallar yığıncaqları keçirilmişdir. Çıxışlar qəti xarakter daşımışdır – Ermənistanla birləşmək.

Yanvarın 13-də Stepanakertdə Ermənistana birləşmək tələbi ilə mitinq keçirilmişdir. Vilayət komitəsinin rəhbərliyi xüsusi bir narahatlıq və fəallıq göstərməmişdir. Həmin gün digər rayon və şəhərlərdə də mitinqlər olmuşdur. Ermənistana birləşmək barəsində çıxışlar edilmiş və qərarlar qəbul olunmuşdur.

Fevralın 17-də Moskvadan qayıdan erməni nümayəndə heyətini Stepanakert aeroportunda şadlıqla qarşılamışlar.

(Nümayəndə heyətinin tərkibində kimlər vardı? Nümayəndə heyətini kim və harada qəbul etmişdir? Dəqiq cavabları nə Razumovski, nə də Qorbaçov bilir.)

Fevralın 18-də Stepanakertdə mərkəzi meydanda 5 mindən çox adam toplaşmışdır. Çağırışlar, şüarlar səslənmiş, sessiya çağırılması tələb edilmişdir. Həmin nümayəndə heyətinin üzvləri onlara müraciətlə əmin etmişlər ki, tələbləri Moskvada müdafiə olunur. (Yenə Siyasi Büro üzvlərinin sualları: «Kim müraciət edib? Kimə istinad ediblər? Məlum deyildir»).

Vilayət Soveti deputatlarının tələbi ilə sessiyaya fəal hazırlıq gedir. Millətlərarası münasibətlər kəskinləşir, belə ki, əhalisi azərbaycanlılar olan Şuşa şəhəri yaxınlığında yerləşir. İşə və məktəbə getməməyə çağırışlar səslənir. Eyni zamanda, Bakıda, habelə Yerevanda vəziyyət gərginləşir. K.M.Bağirov (Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi. – N.Z.) və MK-dan bir qrup yoldaş Stepanakertə gəlirlər.

Fevralın 20-də dörd rayonda və şəhərdə sovetlərin sessiyaları keçirilir, vilayət Soveti də toplaşır. Ermənistan və Azərbaycan MK-larına və Ali Sovetlərinə müraciət etmək haqqında qərarlar qəbul olunur. Deputatlar yalnız gecə dağılışırlar. Yerevanda həmrəylik mitinqi keçirilir. Ermənistan KP MK-nın Plenumunun çağırılması barədə ultimativ tələblər irəli sürülür. Əgər saat 17.00-dək

Plenumu toplanmasalar, onda... Yaradıcı ziyalıların nümayəndələri, xüsusən Moskvadan gələnlər daha çox fəallıq göstərirlər.

Baş verənlər, Razumovskinin fikrincə, hər iki respublikanın kommunist partiyalarının işində ciddi qüsurların nəticəsidir. Həç kəs problemin məğzinə, həqiqətən, varmırdı. Azərbaycan rəhbərləri DQMV-də nadir hallarda olurdular. İqtisadiyyatın inkişafında, sosial məsələlərin həllində çatışmazlıqlar var, baxmayaraq ki, DQMV-nin göstəriciləri Azərbaycan üzrə orta respublika göstəricilərindən yüksəkdir. Erməni əhalisinin faizi azalır, əvvəl 90 faizə qədər idi, indi 76 faizdir. Lakin bu nəticəni heç kəs təhlil etmir.

Səbəb nədir? Azərbaycanlı ailələrində daha çox uşaq olur? Amma kommunistlərin də, deputatların da 80 faizi ermənidir. Bəs sonra nə olacaq? Fəalları, vilayət komitəsinin bürosunu toplayıb məsələni müzakirə etmək cəhdləri nəticə verməmişdir. Vilayət Sovetinin sessiyasında yalnız Bağirov və MK-nın Təşkilat-partiya işi şöbəsinin sektor müdiri çıxış etmişdir, vilayət komitəsi bürosunun üzvləri çıxış etməmişlər. Bağirov və digər yoldaşlar gedən kimi müzakirəni davam etdirmiş və Ermənistana birləşmək haqqında qərar qəbul etmişlər.

Razumovskiyə suallar verməyə başladılar. Çox şey aydın deyildir. Hadisələr günbəgün genişlənib. Niyə təsirli tədbirlər görülməyib? Nümayəndə heyəti ilə Moskvada söhbəti kim aparıb?

Çıxış etməyə başladılar. Bəziləri sessiyanın qərarının ləğv olunmasını təklif edir, başqaları deyirlər «olmaz», çünki bu, orada və digər rayonlarda millətlərarası münasibətlərin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarar. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Bakıda təqribən 250 min erməni yaşayır, Tbilisidə erməni də, azərbaycanlı da

çoxdur. Başlıca vəzifə münaqişəyə, nifaqa yol verməkdir. Çıxış edənların, demək olar, hamısı soruşdu: respublikaların mövqeyi necədir?

Liqaçov. K.M.Bağirov həmin məsələnin hər hansı şəkildə müzakirə edilməsinin əleyhinədir. O hesab edir ki, Mərkəz bu qərarın vaxtının çatmadığı barədə bəyanat verməli və DQMV probleminə baxılmasını təxirə salmalıdır.

K.S.Dəmirçiyanın mövqeyi belədir ki, məsələ mövcuddur. Üstəlik, sessiyada müzakirə edilib, deməli, məsələyə baxmaq lazımdır. Bəs necə həll etməli? Hadisələr necə inkişaf edə bilər? Ermənistan – «lehinə», Azərbaycan – «əleyhinədir». Pat vəziyyəti deyilən vəziyyət əmələ gəlir. İstənilən qərar ya o tərəfdən, ya da bu tərəfdən millətçiliyin kükrəməsinə səbəb olacaqdır. Görünür, bu respublikalar üçün Mərkəzdən hansısa bəyanatlar verilməlidir. Xalqı sakitləşdirmək gərəkdir.

Qromiko. Ora məsul yoldaşları göndərmək, məsələni yerində araşdırmaq, hər iki Kommunist Partiyasının MK-sı vasitəsilə zəruri iş aparmaq lazımdır.

Çıxış etdilər: Rijkov, Çebrikov, Yakovlev və başqaları. Nə danışdılar? İqtisadi yardım tədbirləri təxirə salınmadan müəyyən edilməli və həyata keçirilməlidir. Sosial məsələlər həll olunmalıdır. Konstitusiyə hüququ haqqında – muxtar vilayət müttəfiq respublikanın tərkibindədir, odur ki, məsələyə ərazi dəyişikliyi mövqeyindən baxıla bilməz. Milli suverenliyin imkanları haqqında düşünmək gərəkdir. Mədəniyyət, təhsil, dil və i.a. problemlər müzakirə edilməlidir. Ermənistanın da, Azərbaycanın da maraqları nəzərə alınmalıdır. Bu münaqişəni dinc yolla həll etmək üçün siyasi xarakterli təsirli tədbirlər görülməlidir. Axı, hər iki xalq əsrlər boyu yan-yanə yaşayırdı. İnsanların taleyi bir-biri ilə çulğışmışdır. Xalqın

inandığı adamlara müraciət etmək lazımdır. Ağsaqqallar cəlb olunmalıdır.

Qorbaçov. Vəziyyətin mürəkkəb olduğunu dedi. Əsas problem budur ki, artıq sessiyanın qərarı qəbul olunmuşdur. Sərhədləri dəyişməmək, problemi obyektiv həll etmək bərsində MK-nın qəti mövqeyi respublikaların rəhbərliyinə çatdırılmalıdır. Yaranmış vəziyyət üçün, ilk növbədə, onlar məsuliyyət daşıyırlar. Təhrikçilik, millətçilik təzahürləri, o cümlədən Moskvadan edilən bu cür cəhdlər göz qabağındadır. Respublikaların rəhbərləri tərəfindən səhlənkarlığa yol verilir.

Tədbirləri siyasi məsələlərin üzərində cəmləşdirmək, qalan məsələləri sonraya saxlamaq lazımdır. Onları aydınlaşdırmağa vaxt tələb olunur. Bir şey qəti bəyan edilməlidir: sərhədlərin dəyişdirilməsi hər iki respublikanın və ölkənin mənafeələrinə ziddir. Vəziyyətin təhlil edilməsi və görülmək tədbirlərin dəqiqləşdirilməsi barədə tapşırıq verilməlidir. MK Bürolarının iclasları keçirilməlidir. Plenum lazımdır? Mümkün ola bilən nəticələr bərsində Dəmirçiyana xəbərdarlıq edilsin. axı, xalq, başqa regionlarda yaşayan insanlar əziyyət çəkəcəklər. Onlar birlikdə vahid yaşamaşa işləyib hazırlamaladırlar. Mərkəz tərəfindən həll edilməli olan məsələlər bərsində Sov.İKP MK-ya təkliflər verilsin. İndi Dəmiçev, Razumovski, Bobkov (o vaxt P.N.Dəmiçev SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Sədrinin birinci müavini, G.P.Razumovski Sov.İKP MK-nın katibi, F.D.Bobkov SSRİ DTK sədrinin birinci müavini idi. – N.Z.) ora göndəriləsinlər. Qoy yerində aydınlaşdırsınlar. Razısınıız? Yaxşı.

Düşünürəm ki, Siyasi Büro üzvlərinin əksəriyyəti, o cümlədən mən DQMV-də nələr baş verdiyini ilk dəfə eşidirik. Bu cəhət problemin müzakirəsi zamanı bizim ifadə etdiyimiz münasibətə öz təsirini göstərirdi.

V.İ.Vorotnikovun gündəliyindəki növbəti qeydə 22 fevral, bazar ertəsi tarixi qoyulub. Kremlin Qurultaylar Sarayında SSRİ Silahlı Qüvvələrinin 70 illiyinə həsr edilmiş təntənəli iclas keçirilirdi. Müdafiə naziri, Sovet İttifaqı Marşalı D.T.Yazov məruzə ilə çıxış edirdi.

Fasilədə, adətən, Siyasi Büro üzvlərinin toplaşdıqları otaqda Qorbaçov Dağlıq Qarabağda vəziyyəti haqqında məlumat verdi. «Müəssisələrdə partiya fəallığının yığıncaqları keçirilir. Vəziyyət ciddiləşmişdir. Təklif etdi ki, oraya əlavə olaraq Dolgix və Lukyanov da (o vaxt Sov.İKP MK-nın katibləri idilər. – N.Z.) göndərilsin. Sabah mətbuatda DQMV-dəki vəziyyət haqqında məlumat dərc edilsin. Razılışıdır».

Qorbaçov Dolgixi Dağlıq Qarabağa niyə göndərmişdi? Bu, indiyədək sirr olaraq qalır. Lukyanov aydındır – o, inzibati orqanlara baxırdı. Vladimir İvanoviç Dolgix yanacaq-energetika kompleksi və maşınqayırma ilə məşğul olurdu. İki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, səriştəli təsərrüfatçı idi, Norilsk mədən-metallurgiya kombinatının direktoru olmuşdu. İdeologiyaya, siyasətə, millətlərarası münasibətlərə heç bir aidiyyəti yox idi. Onu K.U.Çernenko və N.A.Tixonov irəli verirdilər.

Baş katiblərin bir-birinin ardınca vəfat edənləri o ağır illərdə Qorbaçov Dolgixin təsir dairəsini hər vaxtlə məhdudlaşdırırdı. V.İ.Boldinin dediyinə görə, o, Vladimir İvanoviçə qarşı gizli müharibə aparırdı. 1988-ci ildə Dolgixin 64 yaşını tamam olanda onu pensiyaya göndərmişdi. Hakimiyyətin Vladimir İvanoviçə təhvil verilə biləcəyini güman etdiyi məqamlarda keçirdiyi ağır hisslərini ona bağışlaya bilməmişdi.

Dolgix xoşagəlməz bir xəyata yol verdi: Yerevanda fəallar yığıncığından çıxış edərkən «Qarabağ» əvəzinə «Qarabaş» dedi. Salonda hay-küy qalxdı. Kimsə qaba şəkildə irad tutdu:

– Yoldaş Dolgix, siz Qarabağın məsələsini həll etmək üçün Ermənistanla gəlmisiniz, amma onun dəqiq adını da bilmirsiniz, hansısa Qarabaşdan danışsınız...

Dolgix özünü itirdi.

Əlbəttə, ertəsi gün MK dahlizlərində Qorbaçovun elçisinin yanlış haqqında qeybətlər edilirdi. Sonra yenə də dilindən bələyə düşdü. Dolgix Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının binası qarşısında toplaşan minlərlə adamla görüşməyi qərara almışdı. Sov.İKP MK katibi izdihamın gərgin vəziyyətində «baş binadan» xəbər gözlədiyi Baqramyan prospektinə çıxdı və süni bir şuxluqla adamlara müraciət etdi: «Niyə yığışmısınız, ağsaqqallar?» Yəni sözləri dəyişik salması azmış kimi, hələ bir yerli reallıqlardan tam xəbərsiz olduğunu da göstərdi. Axı, «ağsaqqal» müraciəti müsəlman xalqlarına xasdır. Sov.İKP MK katibinin bu sözləri kobud nəzakətsizlik və Mərkəzin insanlara, onların tələblərinə tam etinasızlığının daha bir təzahürü kimi qəbul edildi.

Dolgixin millətlərarası münasibətlər sahəsində buraxdığı səhvlər onun istefasını tezləşdirdi. Lakin bu, Azərbaycanda və Ermənistanda insanların əzablarını azaltmadı. Kremldə hakimiyyət uğrunda gedən gizli mübarizə onları heç maraqlandırmırdı. Onlar görürdülər ki, Sovet İttifaqının ali rəhbərliyinin münaqişəyə son qoymağa gələn nümayəndələrinin savadı və səriştəsi azdır.

O günlərdə insanların dilindən çox kəskin mülahizələr eşitmək olardı: «Doğrudanmı, onlar heç nə anlamırlar?» İş o yerə çatmışdı ki, «onlar» və «bizlər» arasında sürətlə ayırıcı sədlər çəkilirdi. Amma SSRİ-dən ayrılmaq haqqında hələ düşünən yox idi.

Fevralın 29-da Siyasi Büronun yeni iclası keçirildi. Vorotnikovun gündəliklərində həmin iclas yoxdur. Bu,

mənə qərribə gəldi, lakin arxivdə iclasın işçi yazısını gördükdə səbəbini anladım. İclasda iştirak edənlərin siyahısında Vorotnikovun soyadı yox idi. Həmin gün o, Moskvada olmamışdı.

“Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də hadisələr ilə əlaqədar əlavə tədbirlər haqqında” məsələnin müzakirəsinin işçi yazısına “Tam məxfidir. Yeganə nüsxə” quruluşu qoyulub. Stenoqramın həcmi çox böyükdür, hamısını burada göstərmək mümkün deyildir. Amma bir fragmenti təqdim etməyə bilmərəm.

“Liqaçov. Mən keçmiş zamanları, Novoçerkassk hadisələrini xatırlayıram. Oraya diviziya yeritmişdilər. Mən Vladimir İliç Stepanovla (Sov.İKP MK Təbliğat şöbəsinin müdiri – N.Z.) birlikdə oradaydım. MK-nın katibləri də orada idilər. O vaxt mən müdir müaviniydim. Çox böyük təsiri olmuşdu. Hər şey, sözün həqiqi mənasında, bir anın içində qurtarmışdı. Hakimiyyət aciz olanda, qayda-qanun yaratmağı və adamları müdafiə etməyi bacarmayanda bu, mənfi təsir göstərir. Adamları müdafiə etmək lazım idi... Bu mənada həll edilməlidir”.

Bu, Bakıya qoşun yeridilməsi üçün müqəddimə idi mi? Amma Novoçerkassk ayrı, Bakı ayrı. Axı, o, milli respublikanın paytaxtı, tamam başqa bir xalqın vətənidir. Təəssüf ki, o vaxt bu qədər dərin düşünmürdülər.

Vorotnikovun gündəliyində 21 mart tarixli qeydlər. Siyasi Büronun növbədənəkar iclası. Bu günlərdə Yuqoslaviyadan qayıtmış Qorbaçov DQMV-də vəziyyət haqqında məlumat verdi.

“Orada vilayət komitəsinin plenumunu keçirmiş, Ermənistanla birləşmək barəsində müraciət qəbul etmişlər. Martin 19-dan Yerevanda “Qarabağ” deyilən

komitə təşkil olunmuşdur və fəaliyyət göstərir. DQMV-nin Azərbaycandan ayrılması haqqında fəal təhrikçi, ekstremist çağırışlar edilir.

Məsələ çox ciddi siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Vəziyyət iki yol ayrıcına gəlib. Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyətində əməli səhvlər var. Gizli vasitələr mövcuddur. İndi yarımçıq tədbirlərlə keçinmək olmaz. Nə etmək lazımdır?

Təxirə salmadan iqtisadi və sosial məsələlər həll olunmalıdır. Qanun və Konstitusiyaya çərçivəsində siyasi aksiyalar, müəyyən təşəbbüs tədbirləri görəkdir. “Qarabağ” komitəsi daha mürəkkəb, fəlakətli vəziyyətə təhrik edir. Şərait nəzarət altından çıxıb bilər. “Qarabağ” komitəsinin ekstremizmini aşkar etmək, mətbuatdan, televiziyaadan istifadə etmək lazımdır. Qərbə yalan məlumat göndərilir, bu komitənin iç üzünü açıb göstərmək lazımdır.

Sonra. Digər respublikaların reaksiyası narahatlıq doğurur. Elə bilərəm, Rusiya Federasiyası Ali Sovetinin, başqa müttəfiq respublikaların, sonra isə SSRİ Ali Sovetinin müraciəti qəbul olunmalıdır. Bu, ölkə xalqının narahatlığını göstərir.

İnzibati tədbirlər haqqında. Xalqla işləmək, ən davakar təhrikçiləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Zərurət olarsa, bəlkə, MK-nın Baş katibi televiziya ilə çıxış etsin? Elə etmək lazımdır ki, gərgin dövrü keçək və davam gətirək.

Azərbaycanda vəziyyət mürəkkəbləşmişdir. Sumqayıtda kütləvi xuliqanlıq və cinayətkarlıq təzahürləri olmuşdur. Qurbanlar var. Talanlar edilib, əmlaka od vurulub. Nə etməli? Müdafiə Nazirliyinin hissələri elə indi, təxirə salmadan yeridilsin. Yerli radio və televiziya-da kadrların dəyişdirilməsini hazırlamalı. Onlar vəziyyəti qızışdırırlar. Yerevanda bəzi məhdudiyyət tədbirləri

görüləlidir. Məsələn, telefonların Qərbə çıxışı məhdudlaşdırılsın. Şəhərdə patrul dəstələri keşik çəksinlər. Bir də sonuncu. Aprelin əvvəllərində rəhbərliyin – Dəmirçiyanın da, Bağirovun da dəyişdirilməsi məsələsi durur.

Onun təklifləri müdafiə edildi.

(2006-cı ilin qeydi. 1999-cu ildə keçmiş SSRİ daxili işlər naziri Vadim Bakatinin «Keçmişin yolu» («Дорога в прошедшем времени») kitabı çapdan çıxmışdır. O yazır ki, Sumqayıt faciəsi təşkil edilmişdi, lakin iradəsiz Qorbaçov bu faciəyə siyasi və hüquqi qiymət vermədi.)

1988-ci il iyunun 14-də Siyasi Büronun növbəti iclası keçirildi. Məsələ həmin ki idi – DQMV-də vəziyyət haqqında.

«Qorbaçov. Bəzi müsbət irəliləyişlər var. Respublikaların sessiyalarına təkliflər çıxarılır. Azərbaycan və Ermənistan nə deyəcəklər? Sessiyalar SSRİ Ali Sovetinə müraciət edəcəklər. Müraciətə əsasən qərar hazırlanmalıdır. Nəticə çıxarmağa tələsməməli. Ali Sovetin Rəyasət Heyətində araşdırmaq, komissiyaya və i.ə. tapşırmaq lazımdır. Sonra – xalqa müraciət.

Liqaçov. Faktiki olaraq vəziyyət son dərəcə qeyri-sabitdir. Münafişə qızışmaqdadır. Minlərlə insan qaçqın düşüb. Özbəşinalıqdır. Mitinqlər təşkil olunur. Çalışmaq lazımdır ki, sessiyalar konstruktiv keçsin, əsəbiliyə yol verilməsin. Vəziyyət ağırlaşa bilər. Ermənistan, elə Azərbaycan da Daxili İşlər Nazirliyi qoşunlarının yerildirməsinə xahiş edirlər».

Oktyabrın 3-də DQMV-də vəziyyət məsələsi yenə Siyasi Bürodə müzakirə olundu. «Qorbaçov. DQMV-də vəziyyət mürəkkəbləşir. Aydınlaşdırmaq lazımdır. Yakovlevin komissiyasına tapşırılsın».

(V.İ.Vorotnikov təəccüblə qeyd edir: «O komissiya nə vaxt təşkil edilmişdi? Yadımda deyil. Nə iş görüb? Niyə

indi heç kəs onun haqqında heç nə xatırlamır? Bəlkə, sədrindən soruşaq?».

Sadəlovh Vitali İvanoviç soruşur ki, A.N.Yakovlevin komissiyası nə işlə məşğul olurdu? Heydər Əliyev haqqında ləkəliyyəci materiallar toplayırdı – məşğul olduğu iş bu idi! Gücnəzək, çalışırdı məsələni Baş katibə elə təqdim etsin ki, guya Qarabağ düşününün bir ucu keçmiş Azərbaycan rəhbərinə tərəf uzanır. Bu mənada ki, o, Moskvada əyləşərək, vətəndə iğtişaşlar törədirdi. Törədir ki, onu tezliklə «hökmranlığa» çağırınsınlar.

V.İ.Vorotnikovun gündəliyindəki növbəti qeydlərə 23 noyabr tarixi qoyulub. Həmin gün Baş katib Siyasi Büronun üzvlərini toplamamış, onlarla selektor vasitəsilə danışmışdı.

«Qorbaçov. Azərbaycanla Ermənistan arasında münafişə kəskinləşir. İğtişaşların qarşısının alınması normalarının sərtləşdirilməsi, Bakıda komendant saati qoyulması haqqında fərmanlar qəbul edilməlidir. Plenum zamanı hər iki respublika partiya təşkilatı ilə bağlı vəziyyət müzakirə edilsin. Bəlkə, DQMV-də Təşkilat bürosu təşkil edilməli, başqa tədbirlər görülməlidir (Prinsipcə razılıq verildi, lakin telefonla deyil, daha ətraflı müzakirə edilməlidir.)».

V.İ.Vorotnikovun gündəliyindən göründüyü kimi, sabahı günü, noyabrın 24-də müzakirə etdilər. Qozağacı otağında. «Zaqafqaziya və Pribaltikada vəziyyətin müzakirəsi kəskin keçdi. Liqaçovla Medvedev (Sov.İKP MK-nın katibi – N.Z.) toqquşdular. Medvedev fikir yürütməyə başladı ki, bəs kömək etmək lazımdır. «Necə? – Liqaçov hiddətləndi. – Səməmi partiya mövqeyi gərəkdir. Ekstremistlərə və millətçilərə üz vermək lazım deyil. Yoxsa bu məsələ müharibə ilə qurtaracaqdır. Sülhpərvər olduğumuz yetər».

Həmı çıxış etdi. Nəticə əsasən belədir ki, təsirli, radikal siyasi tənzimləmə tədbirləri lazımdır, amma millətçi və ekstremist əhvali-ruhiyyəli şəxslərin fitnəkar hərəkətlərinə qarşı barışmaz mübarizə də vacibdir.

1988-ci il «Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in bəzi vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri haqqında» Sov.İKP MK-nın 15 dekabr tarixli qərarı ilə başa çatdı. Qərarda Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinə tapşırıqlı ki, bu iki respublikanın rəhbərlərinin vətəndaşların konstitusiyası hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarmış qanunsuz hərəkətləri haqqında Sov.İKP MK-nın Dövlət-hüquq şöbəsinin məlumatında şərh edilmiş faktları yoxlasın.

1989-cu il yanvarın 31-də Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri B.K.Puqo tapşırığın yerinə yetirilməsinə dair yazılı məlumat verdi. Sənəddə Ermənistan SSR-in azərbaycanlı əhaliyə divan tutulması hallarının baş verdiyi Quqark, Gorus, Kalinin, Sevan və başqa rayonlarının rəhbərlərinin adları çəkilmişdir. Deyilirdi ki, respublikada milli münasibətlərin kəskinləşməsi zəminində son aylarda 23 adam öldürülmüş, bunlara aid 154 cinayət işi qaldırılmışdır.

Azərbaycan SSR-də isə erməni əhali barəsində özbaşınalığa və qanunçuluğun pozulmasına aid oxşar hallar aşkar edilmişdi.

Məlumatın müəllifləri ona tarazlı xarakter verməyə, təqsiri tərəflərdən heç birinin üzərinə qoymamağa çalışmışdılar. Ermənistan SSR-dən hansısa konkret rəhbər misal göstərilir, onun laqeydliyinin və məsuliyyətsizliyinin azərbaycanlı əhalinin kütləvi gətməsinə səbəb olduğu bildirilir, amma elə növbəti abzasda bu misal Azərbaycan SSR-dən oxşar epizodla tarazlaşdırılırdı.

İltifaq Mərkəzi hakim kimi, savaşıq qardaşlara narazı halda barmaq silkələyən ciddi və ədalətli ata rolunda

çıxış edir. Ağillı valideyn bilir ki, əgər savaşın oğullardan birinin təqsiri üzündən başlandığını söyləsən, barışq olmayacaqdır. Xalq pədaqogikasının sınaqdan çıxardığı köhnə üsuldur – təqsir hər ikisindədir.

Partiya nəzarətçiləri tam bərabərliyi təsvir etməyə nə qədər çalışsalar da, bacara bilməmişdilər. B.K.Puqonun yazılı məlumatından belə çıxırdı ki, Azərbaycanda iğtişaların günahkarlarına Ermənistanda olduğu na nisbətən daha ciddi yanaşmışlar. Sitat: «Azərbaycan Komunist Partiyasının şəhər komitələri, rayon komitələri və ilk partiya təşkilatları bu cür hərəkətlərə görə 398 rəhbəri məsuliyyətə cəlb etmişlər, o cümlədən 19 nəfər partiya-dan xaric edilmiş, 37 nəfər vəzifəsindən azad edilmişdir». Ermənistanda millətçilik əhvali-ruhiyyəsini qızışdıranlara daha loyall yanaşmışlar. Sitat: «1988-ci ilin dekabrında – 1989-cu ilin yanvarında Ermənistan SSR-də partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının 13 rəhbər işçisi partiyadan xaric edilmiş, 24 rəhbər işçisi vəzifəsindən azad edilmiş, 76 nəfərə partiya töhməti verilmişdir».

Arayışda deyilir ki, Ermənistanda millətçilik təzahür-lərinə hətta rayon partiya komitələrinin birinci katibləri və rayon icraiyyə komitələrinin sədrləri, respublikanın xalq təhsili naziri və bir sıra digər vəzifəli şəxslər tərəfindən yol verilmişdir. Süni surətdə yaradılmış və müəyyən şəxslər tərəfindən rəvac verilən millətçilik ovqatı və başqa millətlərdən olan əhalinin qorxuya salınması Ermənistandan azərbaycanlıların, Azərbaycanndan isə ermənilərin sıxışdırılıb çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə hər iki respublikadan 300 mindən çox adam daimi iş yerlərini tərk edib qaçqın düşmüşdür. Bu isə hər yerdə son dərəcə gərgin mənəvi-psixoloji şərait yaratmışdır.

1989-cu ildə Siyasi Bürodə Dağlıq Qarabağla bağlı məsələlər müzakirə olunmamışdır. Gündəlikdə 1990-cı

ilin ilk qeydləri yanvarın 15-nə aiddir. Lakin müzakirə daha Siyasi Bürodə deyil, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində olmuşdur.

«DQMV-də və Azərbaycanın ona bitişik rayonlarında fövqəladə vəziyyət elan olunması haqqında qərar qəbul edildi, – V.İ.Vorotnikovun gündəliyində oxuyuruq. – Qorbaçov deyir ki, ekstremist, korruptsiyaya qarşınmış qüvvələr təhrikçilik işi aparır, əhalini qarşıdurmaya cəlb edirlər. Fövqəladə vəziyyət elan olunması məcburi tədbirdir. Xalqı, yenidənqurmanı müdafiə etmək lazımdır.

Münaqişə böyüyür. Bakıda erməni talanları baş verir, digər tərəf azğın cinayət əməlləri törədir. DQMV bəhanədir. Əsas məsələ hakimiyyəti ələ keçirməkdir. Bizim bütün imkanlarımız tükənib. Bakıda, Kirovabadda komendant saati qoyulub. Sonra, yəqin, hər iki respublikanın rəhbərləri haqqında məsələləri həll etmək lazım gələcəkdir. Respublikalarda qayda-qanunu respublikalar özləri yaratmalıdırlar. Nəhayət, İttifaq Ali Sovetinin Bəyanatı qəbul edilməlidir. Bunu nə üçün etdiyimizi bütün ölkəyə izah etmək lazımdır».

Ertəsi gün, yanvarın 16-da yenə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin iclasıdır. «Qorbaçov məlumat verdi ki, 15 yanvar tarixli qərara reaksiya mənfidir. İndi Primakov (1990-cı ildə SSRİ Ali Soveti İttifaq Sovetinin Sədri – N.Z.), Girenko (Sov.İKP MK-nın millətlərərası məsələlər üzrə katibi – N.Z.), Doquziyev (SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini – N.Z.) oradadırlar. Slyunkov (Siyasi Büronun üzvü, Sov.İKP MK-nın katibi – N.Z.) və Silayev (o vaxt SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin müavini idi – N.Z.) Ermənistandırlar. Bakıda talanlar nəticəsində həlak olanların sayı 40 nəfərdən çoxdur. Yerevanda hərbi cəbbəxanalar talan edilir. Hakimiyyət orqanları tədbir görmürlər. Ekstremistlərin qılığına girirlər. Hər

şeyi Mərkəzin üstünə atırlar. Fövqəladə tədbirlərin tətbiqi əsaslıdır».

1990-cı ilin yanvarında Azərbaycanda vəziyyət fəlakət həddinə çatdı. Bir sıra rayonlarda və şəhərlərdə (Lənkəran) hakimiyyət itirildi və özbaşınalıq edən millətçi qüvvələrin əlinə keçdi. Bakıda bir neçə gün ərzində küçə iğtişaları davam etdi. Həyəcanlı insan dəstələri İranla sərhədin böyük bir hissəsini dağıtdılar. Respublikada idarəetmə qabiliyyəti itirilmişdir. Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi Ə.Vəzirovu qəzəblənmiş insanlardan zorla xilas etmək mümkün oldu – Hökumət evinin damından onu vertolyotla apardılar. Ən qəddar formalarda irimiqyaslı Ermənistan – Azərbaycan müharibəsinin başlanması təhlükəsi yarandı.

Qalanları məlumdur: yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda fövqəladə vəziyyət elan edildi və şəhərə qoşunlar yeridildi. Respublika rəhbərliyinin fəaliyyətini böyük saylar hesabına, Siyasi Büro üzvlərinin Moskvada Mütəllibov, Həsənov, Məmmədov və Polyaniçko ilə görüşündən sonra, hadisələrin təqribən beşinci günü bərpa etmək mümkün oldu. Lakin qeyri-sabitliyin başlıca mənbəyinin – Dağlıq Qarabağ yarasının qanı axmaqda idi.

Onun ətrafında xeyli yalanlar uydurulub. Dağlıq Qarabağın kimin olması sualı indiyədək mübahisə mövzusu olaraq qalır. Azərbaycanlılar da, ermənilər də onu özlərininki sayırlar. Məhz bu zəmində qarşılıqlı nifrət oyanır və vaxtaşırı müharibə vəziyyətinə gətirib çıxarır.

1988-ci il dekabrın əvvəllərində Ermənistanda dəhşətli faciə – çox sayda insanların ölümünə səbəb olan zəlzələ baş verdikdə Qorbaçov ABŞ-a səfərini yarımcıq qoydu və fəlakət rayonuna getdi. Oradan isə Yerevana yollandı. Respublika Kommunist Partiyasının MK-sında əməli müşavirə keçirərək öz iqamətgahına yola düşdü.

Yenidənqurma illərində alışdığı vərdisə uyğun olaraq Yerevanın mərkəzində maşını saxlatdı və düşüb inamlı addımlarla oraya toplaşmış şəhərlilərə tərəf getdi. Mixail Sergeyeviç, təbii olaraq, gözləyirdi ki, yerevanlılar ondan, ilk növbədə, fəlakət zonasında vəziyyətin indi necə olduğunu soruşacaqlar. Lakin bunun əvəzinə başqa bir sual eşitdi:

– Dağlıq Qarabağ Ermənistana nə zaman birləşdiriləcək?

Qorbaçovun nitqi tutuldu. Güman etməzdi ki, insanlar dəhşətli fəlakət məqamında da başlıca məsələni unutmayacaqlar.

Bu gün Moskva şəhərinin, elə Rusiyanın başqa şəhərlərinin də əhalisi Dağlıq Qarabağın nə olduğunu dumanlı şəkildə təsəvvür edir. Daha Sovet İttifaqı yoxdur, Rusiya sakinləri, xüsusən gənclər Zaqafqazıyanı xaric kimi təsəvvür edirlər. Odur ki, bu həngamənin nədən qopduğunu, heç olmasa, ümumi şəkildə xatırlatmağın mənası var.

Sovet ensiklopediya nəşrləri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında belə bir məlumat verirlər. 1923-cü il iyun 7-də təşkil edilmişdir. Ərazisi 4,4 min kvadratkilometrdir. Onu bir həftəyə eninə və uzununa piyada gəzmək olar: uzunluğu şimaldan cənuba 140 kilometr, qərbdən şərqə 80 kilometrdir. Orada beş rayon, iki şəhər, şəhər tipli altı qəsəbə vardır. Mərkəzi Stepanakert şəhəridir. Şəhərin adı 1923-cü ildə dəyişdirilmiş və 1900-cü ildən RSDFP-nin üzvü, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri olmuş, 26 Bakı komissarı sırasında güllələnmiş Stepan Şaumyanın şərəfinə bu cür adlandırılmışdır.

Kiçik Qafqaz dağlarında yerləşir. Oradan Kür hövzəsinin çayları axır. Faydalı qazıntıları yarımmetal filizlər, mərmərdir. Mineral suları vardır. Yüngül, yeyinti

sənayesi mövcuddur, inşaat materialları, mebel istehsal olunur; Stepanakertdə elektrotexnika zavodu işləyir. Üzümçülük, bağçılıq, dənli bitkilər, pambıq əkinləri, ipəkçilik vardır.

Bu diyarın ərazi mənsubiyyəti məsələsi çox dolışıqdır, burada həqiqəti tapıb üzə çıxarmaq, görünür, mümkün deyil. Əsrlərin dərinliklərinə «baş vuran» alimlər bu torpağın əzəldən hansı xalqa məxsus olduğunu axtararkən məsələni yalnız dolaşığa salmışlar.

Əvvəllər müxtəlif türk dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuş bu ərazi XVIII əsrin ortalarından Qarabağ xanlığının bir hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycanın mərkəzi hissəsinin ərazisində yaradılmış bu xanlıq 1805-ci ildə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmişdir.

1917-ci ilin Oktyabr inqilabından sonra Dağlıq Qarabağın ərazi mənsubiyyəti müəyyən edilərkən başlıca olaraq bu cəhət nəzərə alınır: region hansı respublikada iqtisadi və sosial cəhətdən daha sürətlə inkişaf edə bilər, adamlar harada daha yaxşı yaşaya bilərlər. Sənaye kompleksinə malik çoxmillətli ölkə olan Azərbaycandakı şəraitin üstün olduğu aydınlaşdı. Seçim də bununla müəyyən edildi.

Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağ məsələsi dəfələrlə qaldırılmışdır. Bu, bir qayda olaraq, ictimaiyyətin diqqətini həll edilməmiş çoxlu iqtisadi və sosial məsələlərdən, partiya təşkilatının yararsız iş üslubundan və metodlarından yayındırmağın Ermənistanın bəzi rəhbərləri üçün sərfəli olduğu dövrlərdə baş vermişdir. Bu minvalla muxtar vilayətin Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsi haqqında təkliflər irəli sürülmüşdür.

Qorbaçovun zamanında Dağlıq Qarabağda hadisələr əvvəl-əvvəl ölkədəki demokratik proseslər çərçivəsindən kənara çıxmasa da, sonradan sürətlə böyüyərək, millətçilik təzahürlərinə çevrilmişdir. Özlərini lider və rəhbər

mövqələrinə çıxarmaq istəyən adamlar dinləyicilərinin qulağını deməqoq yarımhəqiqəti ilə doldurur, tarixi istədikləri kimi yozur, cəfəng şayiələr yayır, məsuliyyətsiz bəyanatları ilə millətlərarası nifaq toxumu səpirdilər...

Məsələn, deyirdilər ki, Bakı Dağlıq Qarabağda bütün vəzifələrdə, hətta tibb bacısı vəzifəsində işləmək üçün namizədləri təsdiq etmək niyyətindədir. Əlbəttə, gülməli idi, amma bu, onsuz da gərgin olan vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

Bu məqamda mən Vladimir Yefimoviç Semiçastnının xatirələrinə müraciət etməyə bilmirəm. Qorbaçov "yenidənqurması" yaxın keçmişin "antiqəhrəman"larına maraq doğurdu. 1957-ci ilin iyununda N.S.Xruşşovu devirməyə cəhd göstərmiş "antipartiya" qrupu üzvlərinin, L.İ.Brejnevin dövründə gözdən salınmış digər xadimlərin adları üzərindən qadağan götürüldü. Bir neçə axşam ərzində mən Dmitri Trofimoviç Şepilovla söhbət etmişəm. Vaxtilə o, Sov.İKP MK Rəyasət Heyəti üzvlüyünə namizəd, SSRİ-nin xarici işlər naziri olmuşdur. Dmitri Trofimoviç hey məndən söz almağa çalışırdı. İstəyirdi öyrənsin ki, onun yanına kimin sanksiyası ilə gəlmişəm, gizlində ümid edirdi ki, tale yenə üzünə güləcəkdir. Şəxsi təşəbbüslə gəldiyimi səmimi olaraq dedikdə, qanı qaraldı.

N.Ə.Mühitdinov, P.Y.Şelest, keçmişdə partiya və dövlətin yüksək vəzifəli xadimləri olmuş digər şəxslər ilə görüşlərdən xeyli maraqlı şeylər öyrənmişəm. V.Y.Semiçastnı ilə tanışlığım Dağlıq Qarabağ mövzusunun dilərdə gəzdiyi günlərə təsadüf etmişdi.

Xruşşovun dövründə Vladimir Yefimoviç SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-ya başçılıq etmiş, 1964-cü ilin oktyabrında Nikita Sergeyeviçin devrilməsində iştirak etmiş, sonralar L.İ.Brejnev tərəfindən Lubyankadakı idarənin başçısı vəzifəsindən çıxarılmış və Kiyeve

xüsusi olaraq onun üçün yaradılmış Ukrayna SSR Nazirlər Soveti Sədrinin müavini vəzifəsinə göndərilmişdir. Pensiyaqabağı Moskvaya qaytarılmış, amma onun üçün çox kiçik olan Ümumittifaq "Bilik" cəmiyyəti idarə heyəti sədrinin müavini vəzifəsinə qoyulmuşdur.

Söhbətimiz əsnasında yadıma düşdü ki, Semiçastnı Azərbaycan SSR-də də işləmişdir. 1959-cu ildə Vladimir Yefimoviç Sov.İKP MK-nın Partiya orqanları şöbəsinin müdiri vəzifəsindən Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının ikinci katibi vəzifəsinə göndərmişdilər. Buna Sov.İKP MK-nın iki katibi arasında qarşılıqlı münasibətlərin mürəkkəbliyi səbəb olmuşdu. Axırda bütün günahı Semiçastnının üstünə yıxmışdılar. O, Azərbaycanda iki il işləmiş, sonra Moskvaya qaytarılmış və DTK sədri təyin edilmişdi.

Vladimir Yefimoviç dəfələrlə Dağlıq Qarabağda olmuşdu. Yayda respublika rəhbərlərinin ailələri, adətən, Şuşaya – Qarabağın dağlıq hissəsindəki kiçik kurort şəhərinə gedirdilər. Ora gözəl havalı sərin bir yer idi. Bakıdan və Azərbaycanın aran hissəsindən fərqli olaraq, yayın qızmarı heç hiss edilmirdi.

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda vəziyyət kəskinləşərkən Ermənistanda danışdırlar ki, guya DQMV-də həyat səviyyəsi bütövlükdə Azərbaycandakına nisbətən aşağıdır. Ermənistan qəzetlərində dərc edilən materiallarda deyilirdi ki, guya Azərbaycanın hakimiyyət orqanları öz mətbuatını Dağlıq Qarabağı yalnız çiçəklənən dağlıq diyar kimi qələmə verməyə məcbur edir. Həmin qəzetlərdə DQMV-nin kənd sakinlərinin ikimərtəbəli yaraşılıq evlərinin, avtomobillərinin olmasını inkar edirdilər. Qarabağ kəndlərinin simasının dəyişib tanınmaz olduğu barədə yazılara lağ edirdilər. Bunun yalan olduğunu söyləyirdilər.

Semiçastnı razılaşmırdı. Əlbəttə, Qarabağda heç də hamı daşdan tikilmiş ikimərtəbəli malikanələrdə yaşamırdı. Daxmalar Vladimir Yefimoviçin Azərbaycanda işlədiyi vaxtlarda da vardı. Amma bütövlükdə yaxşı yaşayırdılar. Semiçastnı deyirdi: istənilən üç rayonu götürün – biri Voloqda vilayətindən, biri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən, biri də sırf Azərbaycan rayonu olsun. Kimin necə yaşadığını müqayisə edin, əhalinin hər yüz nəfərinə düşən məşinlərin, elmlər namizədlərinin və ümumiyyətlə, ali təhsillilərin, habelə məktəblərin, mədəniyyət müəssisələrinin harada çox olduğuna baxın.

– Mən sizə təminat verirəm: görəcəksiniz ki, Qarabağda yaşayış səviyyəsi Azərbaycandakından iki-üç dəfə yüksəkdir, Voloqdaya gəlincə, onu Qarabağla heç müqayisə etməyə dəyməz.

Semiçastnı Stepanakertə vilayət partiya konfransına getməsi ilə bağlı əhvalatı xatırladı. Mərkəzi meydanda vilayət partiya komitəsinin və vilayət icraiyyə komitəsinin yeni binası göz oxşayırdı – onu bu yaxınlarda tikmişdilər. Salona altı yüz adam toplaşmışdı. Vladimir Yefimoviçin dediyinə görə, ürəyinə dammışdı ki, indi nəşə xoşagəlməz bir hadisə baş verəcək. Həqiqətən, elə oldu – Yazıçılar İttifaqı bölməsinin sədri Abramyan tribunaya qalxdı. Semiçastnıya dedilər ki, Abramyan, adətən, erməni dilində çıxış edir. Burada isə təmiz rus dilində danışmağa başladı ki, Bakıdan gəlmiş hörmətli nümayəndə Azərbaycanın Qarabağı necə sıxışdırdığı, onu inkişaf etməyə qoymadığı, məsələləri həll etmədiyi, buna görə də Qarabağda onların pis yaşadıkları barədə iddiaları eşitsin və başa düşsün.

Semiçastnı köməkçisini çağırdı və ona Abramyanın və digər konfrans nümayəndələrinin qaldırdıqları məsələlərin məğzinə dair məlumatlar hazırlamağı tapşırırdı. Vəziyyət gərginləşirdi. Çıxış edənlər yığılmış incikliklərini bir-

birinin ardınca dilə gətirirdilər. Semiçastnı hamını diqqətlə dinlədi, sonra isə tribunaya qalxdı.

O, partiya MK-sı Bürosunun tapşırığı ilə hazırlanmış nitqi oxumayaraq, dərhal suallara cavab verməyə başladı. Dedi ki, onu heç bir «izmdə» ittiham etmək olmaz, çünki özü rusdur, ukraynalı kimi yazılıb, Moskvadan gəlib, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının ikinci katibidir, Qazaxıstandan, Uralsk şəhərindən SSRİ Ali Sovetinin deputatıdır. Bir sözlə, tam internasionaldır! Sonra sözünə davam etdi:

– Bax, burada siz məsələ qoydunuz ki, Qarabağda erməni dilində gənclər qəzetiniz yoxdur. Bakıda biz üç dildə partiya qəzeti nəşr edirik – rus, Azərbaycan, bir də erməni dilində. İstəyirsiniz, bu qəzetlərdə biz, heç olmasa, həftədə bir dəfə gənclər səhifəsi buraxaq? Bunu edərik. Özünüz qəzet açmaq istəyirsiniz? Açın. Amma bir şeyi sizə deyim, köməkçilərim hesablayıblar: hər nömrənin maya dəyəri üç rubl olacaq, qəzet isə iki qəpiyə satılmalıdır. Deməli, iki rubl doxsan səkkiz qəpik sizin büdcənizin hesabına. Sonra nə deyirəm: gileylənirsiniz ki, Stepanakertdə teatr yoxdur. Buyurun, teatr açmaq olar, amma başa düşmürəm ki, onun repertuarı nə cür olacaq? Şəhərin cəmi on min nəfər əhalisi var. İndi oranın əhalisi otuz mindir, onda 1960-cı il idi. Yaxşı, bütün repertuara bir həftə ərzində tamaşa edib qurtaracaqlar, bəs sonra necə olacaq? Teatr gündə bir tamaşa hazırlaya bilməz... Ona nə qədər dotasiya lazımdır? Burada teatrı dotasiyaya götürmək istəyirsinizsə, nəzərə alın ki, bu da yerli büdcənin öhdəsinə düşəcəkdir. Nə üçün Bakı sizin teatrinizin xərclərini ödəməlidir? Sizdə erməni musiqi məktəbi yoxdur? Bildirirəm ki, erməni musiqi məktəbi qonşu azərbaycanlı rayonu Ağdamda var. Onlar burada öz filiallarını açmağa hazır idilər.

Amma siz müəllimlərin olmadığını əsas gətirib imtina etmisiniz. Gülməli deyilmi, guya ermənilər musiqi məktəbi üçün müəllim tapa bilməzdilər. Mən buna inanmıram. Sizdə vilayət icraiyyə komitəsi var, deməli, vilayət xalq təhsili şöbəsi də var – ora müraciət edin. Bir problem də qaldırıldı: Bakıdan erməni dilində dərsliklər müntəzəm göndərilir. Mənim dostlarım, elə həmin vilayət xalq təhsili şöbəsi Yerevana getmək üçün iki maşını həmişə ayıra bilər – axı, Bakıdan azı üç dəfə yaxındadır, – iki maşınla siz Qarabağa Ermənistanda nəşr edilmiş dərsliklərdən nə qədər istəsəniz, gətirə bilərsiniz.

Semiçastnının DQMV-də ağır sənayenin olmaması barədə şikayətləri necə dəf etdiyi maraqlıdır. O dedi ki, ipək və mebel kombinatlarına baş çəkib. İpək kombinatı üçün baramanın 80 faizini Azərbaycan verir, qarabağlıların öz baraması cəmi 20 faizdir. O ki qaldı mebel kombinatı, o, tamamilə Rusiyadan və Azərbaycandan gətirilən oduncaq hesabına işləyir. Qarabağın öz oduncağı yoxdur. Hansı sənayedən danışmaq olar? Qarabağa ağır sənaye vermək nə deməkdir? Filiz, kömür gətirib burada metal əridəcək, sonra başqa yerlərə aparacaqlar? Bu metal neçəyə başa gələcək?

Semiçastnı xatırlatdı ki, ölkədə elə müttəfiq respublikalar var ki, özlərinin ağır sənayesi yoxdur.

– Məsələn, Moldaviya. Özünün nəyi varsa, onun hesabına inkişaf edir. Orada aparıcı sahələr – yeyinti sənayesi, şərabçılıq, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalıdır. Onların ağır sənayesi yoxdur, hətta maşın-qayıma da çox inkişaf etməyib. Sizsə muxtar vilayətdə ağır sənayeni inkişaf etdirmək istəyirsiniz ki, özünüzün dediyiniz kimi, adamlar sırasına, böyük yola çıxasınız. Hər şeydə də azərbaycanlıları təqsirləndirirsiniz...

Semiçastnının dediyinə görə, o, yerli rəhbərliyi kəskin tənqid etdi və utandırdı. Sonra isə birbaşa sual verdi: onlar Abramyanı müdafiə edirlər, yoxsa onu? Cavabında sürəkli alqışları eşitdikdə başa düşdü ki, onu müdafiə edirlər.

1960-cı ildə qazandığı qələbə ilə o, 1988-ci ildə də fəxr edirdi.

– Bilirsinizmi, onlara axırda nə dedim? İşləmək lazımdır. Şikayət üçün instansiyalara qaçmaq lazım deyil. Bəli, bizdə, Azərbaycan Kommunist Partiyasının MK-sında qüsurlar vardı. Vəd etdim ki, onları düzəldəcəyəm. Düzəldirdim də.

Vladimir Yefimoviç haqlıdır. Doğrudan da, o, MK-nın ikinci katibi, adamları toplayaraq, onlarla ümumi dil tapa bilirdi, sakitcə, dincliklə, atışmasız, davasız razılığa gələ bilirdi. Onları inandırma bilirdi ki, Azərbaycan Qarabağ barəsində heç bir «müstəmləkə» siyasəti yeritməyib, bu, əsrlər boyu qonşu kimi dostluq və razılıq şəraitində yaşamış iki xalq arasına nifaq salmaq üçün ekstremistlərin bilərəkdən ortaya atdıqları yalandır.

Lakin təkrar edirəm, onda 1960-cı il idi. Hər dövrün isə, məlum olduğu kimi, öz qanunları var. «Zamanı seçmirlər, zamanda yaşayırlar və ölürlər», – məşhur şair necə də doğru deyib. 1960-cı illərin arqumentləri güclü mərkəzi hakimiyyət və sarsılmaz görünən ideologiya şəraitində ideal təsir edirdisə, 1980-ci illərin sonlarında daha işə yaramırdı.

1960-cı illərdə Sovet İttifaqının qırx yaşı vardı. Ölkə öz qüdrətinin zirvəsində idi. Yuri Qaqarin kosmosda olmuşdu, yeni şəhərlər və sənaye nəhəngləri tikilirdi, Sibirin və Uzaq Şərqi ənginlikləri istifadəyə verilirdi. SSRİ-nin dünyada nüfuzu heç vaxt bu qədər yüksək olmamışdı. Ən mükəmməl və ona görə də ən perspektiv

tivli görünən sistemin yaxın zamanlarda süquta uğrayacağına heç bir işarə yox idi.

Növbəti otuz ildən sonra SSRİ-nin və ümumən kommunist sisteminin aqibətinin necə olacağını qorxulu yuxuda da görmək olmazdı. 1990-cı illərin sonlarına yaxın aşkar oldu ki, ölkə başqalaşmışdır. Bunu Heydər Əliyev də yaxşı hiss etmişdi. Axırncı dəfə biz onu 1991-ci il fevralın 5-də hələ SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasının tribunasında tərk etmişdik.

Tarixi bəsirət, irəlini görmək nadir bir hissdır. Siyasi xadimlərin heç də hamısında, – nə qədər çox istedadlı olsalar da, – bu, hiss olmur. Təbiət bu keyfiyyəti yalnız seçilmiş adamlara – yeni dövlətlərin baniləri olacaq insanlara, dünyanı dəyişən iqtisadi və fəlsəfi təlimlərin yaradıcılarına, zamanəsini çox-çox qabaqlayan görkəmli mütəfəkkirlərə verir.

Heydər Əliyev, şübhəsiz, bu böyük insanların sırasına daxildir. Müharibədən sonra azərbaycanlılar arasında ilk dəfə o, Sovet İttifaqı adlanan dövlət qurumunun yüksək səmərəli olmasına şübhə ilə yanaşmış və öz qənaətini respublikasının təmsalında əsaslandırmışdır.

1991-ci il fevralın 5-də hələ sovet parlamenti olan Azərbaycan Ali Sovetinin birinci sessiyasında çıxış edərkən Heydər Əliyev son dərəcə böyük cəsarətlə belə bir tezis irəli sürdü ki, 1920-ci ildən bəri Azərbaycan xalqı 1990-cı illərin əvvəllərində olduğu qədər çətin, ağır və çıxılmaz vəziyyətə düşməmişdir. Sovet Azərbaycanı Ali Sovetinin divarları arasında əvvəllər heç vaxt bu cür sözlər səslənməmişdi. Həmişə burada sosializmin şanlı qələbələri, böyük Rusiyanın əbədi birləşdirdiyi qüdrətli, sarsılmaz, monolit, çoxmillətli dövlətin tərkibində olmaq səadəti haqqında parlaq, təmtəraqlı nitqlər eşidilmişdi.

Amma indi respublikanın keçmiş rəhbərinin tribunadan söylədiyi qəzəbli və eyni zamanda acı sözlər salonda əks-səda verirdi:

– İyirminci illərdən başlayaraq biz vaxtaşırı Azərbaycan torpaqlarını hissə-hissə itirmişik... İyirmi ikinci ildən SSRİ-nin tərkibindəyik. SSRİ-nin tərkibinə daxil olan heç bir respublika belə bir fəlakətlə üzləşməyibdir. Heç bir müttəfiq respublika başqa müttəfiq respublika tərəfindən təcavüzə məruz qalmayıbdır...

Əliyev deputatları son üç ildə Dağlıq Qarabağın nə üçün itirildiyini ətraflı təhlil etməyə çağırırdı. Bu barədə böyük həyəcanla danışır. Səkkiz il Azərbaycanda olmasa da, qəlbən öz respublikasının, öz xalqının yanında olmuşdu.

– DQMV 1923-cü ildə təşkil edilmişdir, – deyərək o, xatırlatdı. – Sonrakı illərdə Dağlıq Qarabağ məsələsi erməni millətçiləri tərəfindən dəfələrlə qaldırılıb, ancaq o dövrlərdə onların cəhdlərinin qabağı alınıb. Respublikamız inkişaf edib, yüksəlib, ölkədə, dünyada nüfuz, şöhrət qazanıb, amma 1988-ci ildə onun ərazisinin bir hissəsi əslində qəsb ediləndir. Biz öz torpaqlarımızı qaytarmalı, orada öz hakimiyyətimizi bərpa etməli, respublikanın suverenliyini təmin etməliyik...

Heydər Əliyev belə bir arzusunu bildirdi ki, ali məclisin sessiyası Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin itirilməsi ilə bağlı məsələləri əks etdirən ətraflı, hərtərəfli qərar qəbul etsin.

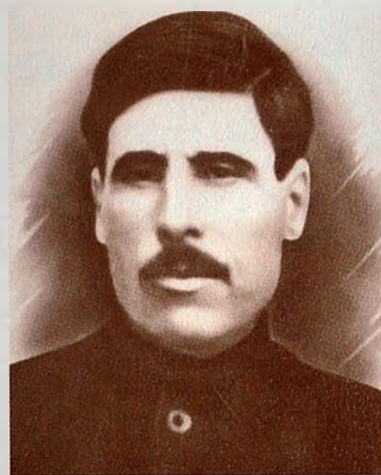
– Görək müəyyən edilsin, kim harada hansı səhvi buraxıb, necə olub ki, xalq bu cür acizlik göstərərək, öz torpağını verib. Bütün bunları izah etmək lazımdır. Burada Polyaniçko dedi ki, Dağlıq Qarabağın itirilməsi-nə Qorbaçov şərait yaratmışdır. Etiraf etməliyəm ki, mən də bu cür düşünürəm. Ölkənin rəhbəri Qorbaçovun bu

məsələdə Azərbaycana qarşı tutduğu xəyanətkar mövqe tamamilə açıqlıb göstərməli və bu, bizim tariximizdə əks olunmalıdır...

Burada Heydər Əliyevin kimi nəzərdə tutduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Viktor Petroviç Polyaniçko Azərbaycana respublika Kommunist Partiyası MK-sının ikinci katibi vəzifəsinə göndərilmişdi. Buna qədər 1978-ci ilin mayından Sov.İKP MK-nın Təbliğat şöbəsində sektor müdiri idi. Doğrudur, Moskvada Köhnə meydanda və Bakıda işlədiyi dövrlər arasında xeyli müddət Əfqanıstanda olmuş, Babrək Karmalın, sonra da zahirən çox oxşadığı Nəcibullanın müşaviri işləmişdi.

Mən Viktor Petroviçi birgə işlədiyimiz vaxtdan yaxşı tanıyırdım. Mənşəcə o, slavyan idi, Rostovda anadan olmuşdu. «İdi» sözünü böyük təəssüflə yazıram, çünki 1993-cü ilin avqust ayının 1-də Polyaniçko Şimali Osetiyada indiyədək müəyyən edilməmiş şəxslər tərəfindən məşinının atəşə tutulması nəticəsində həlak olmuşdur. Bu, böyük əks-səda doğurmuş terror aktı idi: Polyaniçko ilə birlikdə 42-ci ordu korpusunun komandiri, Vladiqafqaz qarnizonu qoşunlarının rəisi general-mayor A.Koretski də həlak olmuşdu. O vaxt Viktor Petroviç Şimali Osetiya MSSR və İnquşetiya Respublikası ərazilərində Müvəqqəti administrasiyanın başçısı idi. Bu, Rusiya Federasiyası Hökuməti Sədrinin müavini vəzifəsinə bərabər idi. O, həmin vəzifədə cəmi bir ay işləmişdi.

Polyaniçko slavyan ailəsində doğulsa da, müsəlman adətlərinə yaxşı bələd idi və onlara hörmətlə yanaşırdı. Bunun səbəblərindən biri o idi ki, uşaqlıqda, demək olar, on il İnquşetiyada xalasının yanında yaşamışdı. Komsomolda işləmiş, sonra Çelyabinsk Şəhər Partiya Komitəsinin katibi, 1972-ci ildən Orenburq Vilayət Partiya Komitəsinin təbliğat üzrə katibi olmuş, oradan Sov.İKP MK-ya işləməyə keçirilmişdi.

Heydər Əliyevin atası Əlirza Əliyev.

Anası İzzət xanım.

Əlirza Əliyevin ailəsi. Soldan ikinci— Heydər.

Naxçıvandakı ata evi. 1920–1950-ci illərdə Əliyevlər ailəsi burada yaşamışdır.

Heydər Əliyev
Naxçıvanda ata
evinin kəndərində.
1990-cı il.

İki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrmanı
H.Ə. Əliyevin vətəninə büstü.

DTN Ali Məktəbindəki kurs yoldaşları ilə.
Leningrad, 1949-cu il.

Rusiya Prezidenti V. V. Putin baş leytenant H.Ə. Əliyevin
1949-cu ildə Leningradda DTN Ali Məktəbini bitirməsi barədə
şəhadətnaməni təqdim edir. *Bakı, yanvar 2001-ci il.*

Dövlət təhlükəsizliyi
kapitanı H.Ə. Əliyev.

Dövlət təhlükəsizliyi
polkovniki.

Anası İzzət xanımla.

Dövlət təhlükəsizliyi general-mayoru.

Əziz Əliyev - Heydər Əliyevin qayınatası.

Heydar Əliyevin qayınanası Leyla xanım.

Əziz Əliyevin ailəsi: Gülare xanım, Leyla xanım, Zərifə xanım, Əziz Əliyev. 1948-ci il.

Həyat yoldaşı Zərifə xanımla.

Həmin ailə, ancaq ata hərbi geyimdə deyil.

Ata, ana, uşaqları ilə.

İstirahət saatlarında.

Uşaqar ne tez böyüdü...

Oğlu atası ilə, qızı anası ilə.

Etibarlı dayaq.

Əfqanıstana ezamiyyəti müsəlman aləmi haqqında onun təsəvvürünü genişləndirdi və zənginləşdirdi. Yadımdadır, o, Şərq xalqlarının mentaliteti barədə hörmətlə danışdı. Yəqin, ona görə idi ki, Azərbaycanda mürəkkəb vəziyyət yarandıqda Viktor Petroviç "qaynar nöqtələrdə" iş təcrübəsi olan bir şəxs kimi Bakıya göndərildilər.

Polyaniçko, həqiqətən, elə bil, ekstremal hallar üçün yaranmışdı. Sərt rəhbər kimi tanınırdı. Bir çoxları onu böhran idarəciliyi meneceri adlandırırdılar. Yorulmaq nə olduğunu bilməzdi, çox çalışqan idi. Nüfuzedici baxışları vardı, bu baxışların qarşısında az adam davam gətirə bilirdi. Bu, bəlkə, Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin baxışları ilə müqayisə edilə bilərdi.

Polyaniçko Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə həll edilməsinin tərəfdarı idi. Ona obyektivliyinə, bu məsələdə düzgün xətt tutduğuna görə hörmət edirdilər. Bu isə, əlbəttə, erməni millətçilərinin xoşuna gəlmirdi. Dəfələrlə ona qarşı qəsdlər hazırlanmışdı. Bir dəfə terror aktı nəticəsində onun sürücüsü öldürülmüşdü. Lakin onu qorxutmaq mümkün olmamışdı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin sədri olan Viktor Petroviç Qarabağ probleminin ədalətli həllinə tərəfdar idi, yəni onun Ermənistana verilməsinə etiraz edirdi. Polyaniçkonun yola gəlməməsindən qəzəblənən erməni ekstremistləri bir dəfə onun müşavirə keçirdiyi binanın pəncərəsinə qumbaraatandan atəş açmışdılar. Viktor Petroviç möhkəm kontuziya almışdı, bir müddət ağır əsirdirdi.

Yadımdadır, Köhnə meydanda söhbətlər zamanı – Bakıdan gələrkən Polyaniçko tez-tez bu binaya baş çəkirdi, burada onun çoxlu dostu vardı – Qarabağ problemində Mərkəzin anlaşılmaz mövqe tutmasından açıq-açıqına gileyləndirdi. Qorbaçovu isə qətiyyətsizliyinə və

iradəsizliyinə görə tənqid edirdi. Viktor Petroviçin xəmiri başqa torpaqdan yoğurulmuşdu, gah o yana, gah da bu yana meyil etmək xoşuna gəlmir, hətta onda ikrah doğururdu. Odur ki, sessiyada Polyaniçkonun səmimi və doğrucu bir əda ilə «Dağlıq Qarabağın itirilməsinə Qorbaçov şərait yaratmışdır» sözlərini açıq şəkildə dediyini eşitdikdə təəccüblənmədim.

Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının milliyətcə rus olan ikinci katibinin mövqeyini dəstəkləməklə, bir daha göstərdi ki, onun üçün ən vacibi obyektivlikdir. Özü də ona görə yox ki, bu vəziyyətdə rus Polyaniçko rəhbər vəzifələr tutan bəzi etnik azərbaycanlılardan daha çox azərbaycanlı olduğunu göstərmişdi. Məsələ milliyətdə deyil, ədalətli olmaqdadır.

Əliyev baş verənləri dərindən təhlil etdi. Bu, siyasətşünaslardan və jurnalistlərdən fərqli olaraq, problemi geniş miqyasda, çoxölçülü şəkildə görən böyük dövlət xadiminin etdiyi təhlil idi. O, məsələni dövləti idarə etməyə və milyonlarla insanın təhlükəsizliyi üçün məsuliyyət daşımağa qadir olan adamların adətən qoyduqları şəkildə qoyurdu.

Sual sanki sadə idi: baş verənlərin qarşısını almaq olardımı? Bu zahiri sadəliyin arxasında təfəkkür gücü, başlıca məsələni ayırd etmək, səhvlərin ilkin səbəbini arayıb tapmaq bacarığı dayanmışdı.

Heydər Əliyevin fikrincə, 1987-ci ilin son aylarında Dağlıq Qarabağda erməni millətçiləri Azərbaycandan ayrılmaq üçün imza toplamağa başlayanda gələcək yangının qıgılcımlarını söndürmək olardı. Bu, 1988-ci ilin fevralında Stepanakertdə və Yerevanda minlərlə adamın DQMV-ni Ermənistanla birləşdirmək tələbi ilə küçə və meydanlara çıxdığı böhranlı dövrdə də mümkün idi. Lakin nə birinci, nə də ikinci mərhələdə

İttifaqın Mərkəzi və Azərbaycan rəhbərliyi qəti tədbirlər görmədilər. Nə üçün?

– 1987-ci ilin son aylarında erməni millətçiləri müəyyən mövqelər əldə edərək və Dağlıq Qarabağın qoparılması üçün əlverişli şərait yarandığını hiss edərək, güclü siyasi kampaniya apardılar. Təəssüf ki, Azərbaycan rəhbərliyi bu kampaniyanın qarşısını ala bilmədi, Moskva isə respublikaya, Azərbaycan xalqına kömək etmədi.

Əliyevin çıxışları natiqlik sənətinin klassik nümunələridir. Hər şey qaydalara uyğundur: əvvəl tezis, sonra antitezis, axırda isə sintez gəlir. Bunu mən tam əsasla yazıram, çünki uzun illərdir ki, çıxış və nitqləri peşəkar surətdə öyrənməklə məşğulam. Bu halda tezis odur ki, «Moskva respublikaya, Azərbaycan xalqına kömək etmədi». Tutarlı deyilib. Amma bu, natiqlik üsuludur. Sonra antitezis gəlir.

– Dağıqlaşdırmaq istəyirəm ki, mən Moskva deyəndə Qorbaçovu, onun erməni müşavirlərini, erməni millətçilərini, ona təsir göstərmiş adamları nəzərdə tuturam.

Bu da sintez, nəticə:

– Əgər o dövrdə bu proses dayandırılısaydı, Ermənistanla Azərbaycan arasında əlaqələr pozulmasaydı, xalqlarımız arasında qarşıdurma yaranmasaydı, bu qədər qan tökülməzdi. Biz əsrlər boyu birlikdə yaşamışıq. Nə edək, qismətimizə belə qonşular düşüb. Nə biz buradan köçəsiyik, nə də onlar oradan. Amma bu xəyanətin köklərinin nə qədər dərin olduğuna baxın. O vaxt qəti tədbirlər görmək lazım idi. Bəlkə, bu tədbirlər kimləinsə xoşuna gəlməyə bilərdi. Amma hadisələrin təhlükəli inkişafının qarşısını almaq və Ermənistanı Ermənistan kimi, Azərbaycanı isə Azərbaycan kimi saxlamaq mümkün olardı. Bunu yalnız İttifaqa rəhbərlik edənlər

müdrük insan edə bilərdi. Lakin Qorbaçovda bu müdrüklük olmadı. Azərbaycan rəhbərlərinin isə öz xalqının mənafeyini və şərəfini qorumaq üçün vicdanı, cəsəreti, mərdliyi çatmadı.

Sezdinizmi? Əliyev öz xalqının mənafeyindən və şərəfindən danışır. Kabinetlərdə icad edilmiş hansısa virtual sovet xalqının deyil, konkret olaraq Azərbaycan xalqının mənafe və şərəfindən. Sovet dövründə konkret bir xalq haqqında danışarkən yalnız bütün sovet xalqlarının mehriban ailəsində onun nailiyyətlərini tərifləmək lazım idi, özü də rus xalqının xüsusi rolunu qeyd etməklə.

Əliyev uzun illər davam edən bu ənənəni pozaraq, öz Azərbaycan xalqı haqqında sovet mentaliteti üçün qeyri-adi təzədə danışdı. Bu, tarixi məqam idi, çünki gələcək nəsillərin yaddaşında həmişəlik qalan milli lider köhnə ehkamlara üstün gəlməkdən başlanır. Ruslarda bu şəxslər 240 il Rusiyanı idarə etmiş və knyazlıq üçün yarlıqlar vermiş Qızıl Orda qarşısında genetik qorxunu yox edən Aleksandr Nevski və Dmitri Donskoy, türklərdə Atatürk, azərbaycanlılarda Heydər Əliyevdir. Əlbəttə, onların bir sıraya qoyulması şərti xarakter daşıyır, çünki ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə yaşamış və müxtəlif metodlarla hərəkət etmişlər. Lakin onların hamısını birləşdirən cəhət budur ki, hər biri öz torpaqları, milli dövlətçiliyi üçün müstəqilliyə nail olmuşdur.

Əliyevin bu sahədə böyük hünər göstərdiyinə şübhə yoxdur, baxmayaraq ki, bunu hələ hamı dərk etməyib. Əminəm, vaxt keçəcək və hər şey öz yerini tutacaqdır.

Lavrenti Pavloviç Beriyaya fərqli şəkildə yanaşmaq olar. Yeri gəlmişkən, o, neçə illər sovet Bakısında müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri kimi mühüm vəzifədə işləmişdir. Rusiyada ona indiyədək bəraət verilməmişdir, baxma-

yaraq ki, 2002-ci ildə Kiyevdə vəfat edən oğlu Serqo atasına qarşı 1953-cü ilin iyununda həbsdən sonra irəli sürülmüş ittihamların məhkəmə tərəfindən götürülməsi üçün xeyli cəhdlər göstərmişdir.

1991-ci ildə mən güllələnmiş Beriyanın dul arvadı Nina Teymurazovna Qeçəkori ilə görüşdüm. Söhbətimiz zamanı onun dilindən eşitdiyim sözləri heç zaman unutmaram. Bu gün həmin sözləri bir daha oxuyaraq nə qədər dəqiq söylədiyinə əmin oluram. Bir vaxtlar təkcə adı insanları vələləyə salan qüdrətli şəxsin keçmiş arvadı qoca yaşlarında keçdiyi həyat yoluna yekun vurarkən çox düzgün qənaətə gəlmişdi və bu qənaət, yəqin ki, Beriyanın özünün də faciəsini müəyyən dərəcədə izah edir.

– İnsan yalnız öz vətəni haqqında düşünməlidir, – o vaxt Nina Teymurazovna mənə belə dedi. – Heç bir başqa xalq onun əməyini qiymətləndirməz. Cuqəşvili-Stalini, Orconikidzeni, Çxeidzeni, Seretelini, Yenukidzeni, Qeçəkorini, Beriyanı və gürcü mənşəli bir çox digər sovet xadimlərini götürün. Onlar qəlbən inanırdılar ki, Yer üzünün bütün xalqlarının xoşbəxt gələcəyi uğrunda, nəcib bir məqsəd naminə mübarizə aparırlar. Axırı nə oldu? Onlar nə öz Vətəninə, nə də xalqına gərək olmadılar. Başqa xalqlar isə onların əməyini rədd etdilər. Axırı bu oldu ki, bu gürcülərin hamısı vətənsiz öldü...

Bu fikir 1991-ci il üçün çox yabançı görünürdü. Bir çox şeylər indi başqa cür dərk edilir. Əbəs yerə demirlər: hər şey bidət kimi yaranır, xurafat kimi ölür. Nina Teymurazovnanın fikirlərini hadisələrin sonrakı inkişafı da təsdiq etdi. Onun sadaladığı gürcülər ilə eyni taleni sovet dövründə çox məşhur olan ermənilər və azərbaycanlılar, beloruslar və ukraynalılar, qazaxlar və latışlar da yaşadılar. Beynəlmiləlçi qəhrəmanların istər Moskva

şəhərində, istərsə də tarixi vətənlərində ucaldılan abidələri uçurulmuşdur. Təkcə küçələr, meydanlar və stadionlar deyil, şəhərlər də yeni (yox, köhnə!) adlar almışdır. Əvvəl büt kimi pərəstiş edilənlərin muzeyləri bağlanmışdır. Doğrudan da, böyük ideyanın həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə alovlarında yanıb kül olmuş insanların əməyi heç kəsə – nə Moskvaya, nə də onların kiçik Vətəninə gərək olmamışdır...

Nitqinə davam edən Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağın qoparılmasının ikinci mərhələsindən danışmağa başladı. Yenə tanış sxem idi: tezis – antitezis – sintez. Tezis: 1988-ci ilin martında Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında qərar qəbul etdilər. Antitezis: bu qərar Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının kürəyinə saplanmış bıçaq idi. Sintez: həmin qərarı imzalamış, ona razılıq vermiş adamlar Azərbaycan xalqının mənafeyini düşünməli idilər. Belə bir qərarın qəbul edilməsinə yol vermək olmazdı, bu, Heydər Əliyevin dediyinə görə, böyük səhv idi.

Bu kitab üzərində işləyərkən mən Bakıya gedirdim. Orada Əliyevi yaxından tanımış bir çox adamlardan soruşurdum ki, nitqlərini yazmaqda ona kim kömək edirdi. Məni başa düşmürdülər: heç kəs kömək etmirdi, Heydər Əliyev öz çıxışları üzərində özü işləyirdi.

– Məgər, onun spicayterləri yox idi?

– Heç vaxt olmayıb.

Mən inanmadım:

– Sovet dövründə də?

– Sovet dövründə də. O vaxt bu sözün nə olduğunu bilmirdilər. Qorbaçovun ona qarşı olduğu dövrdə isə hansı spicayterlər ola bilərdi?

– Amma nitqlər peşəkar hazırlanıb axı.

– Siz yadınıza salın, görün neçə yaşından adamlar qarşısında çıxış etməyə başlayıb. O, gözəl natiq idi. Bu, Allah vergisi idi. Fitri istedad idi.

Bu mülahizəyə qarşı mübahisə açmaq çətindir. Həqiqətən, Əliyev çox istedadlı idi. Uşaqlıqdan bir neçə şərq dilini – fars, türk, ərəb dillərini bilirdi. Əla üzürdü, yaxşı rəsmlər çəkirdi, artistlik qabiliyyəti vardı – məktəb və tələbə tamaşalarında rollar oynamışdı. Lakin onun müxtəlif sahələrdə istedadı malik olmasından bir qədər sonra söhbət açacağam, indi isə yeri gəlmişkən, natiqlik sənətində məharətini qeyd edirəm.

– Mən heç bir çıxışı, heç bir məruzəni heç vaxt əvvəlcədən yazmıram, – 1999-cu ilin dekabrında o, Prezident sarayında bir qrup Rusiya jurnalistinə öz yaradıcılıq laboratoriyasından danışdı. – Nə yadımdadırsa, o da yadımdadır. Hər hansı əlavə materiallar, rəqəmlər göstərmək lazımdırsa, sadəcə olaraq, məlumat tələb edirəm və onu mənə verirlər.

Dediyinə görə, hətta sovet dövründə də respublika-da, əsasən, qabaqcadan hazırlanmış mətn olmadan çıxışlar etmişdir. Moskvada isə bir dəfə bu cür etdikdə, ona demişlər ki, belə lazım deyil. Hamı çıxışını mətndən oxuyur, o niyə belə edir, fərqlənmək istəyir?

– Hər adamın öz vərdişi var, bu vərdiş isə məndə çoxdan yaranmışdır, – o, sözünə davam etdi. – Əgər sən işlədiyin, çalışdığın yerdəki həyatla, həqiqətən, yaşayırsansa, kağızsız çıxış etmək olar. Əgər sən işi bilirsənsə, onunla gündəlik məşğulsansa, onda bunların hamısı yaddaşında yığılır, fikirlərini formalaşdırır. Fikirlər isə bir gündə, tutalım, sənə haradasa çıxış etmək lazım olanda formalaşmır. Onlar tədricən formalaşır, yığılıb cəmləşir və gərək olduqda, lazım gəldikdə üzə çıxır. Mən belə təsəvvür edirəm. Bu barədə danışmaq mənim üçün

çətindir, xüsusən də söhbət məndən gedəndə. Amma mən bunu belə təsəvvür edirəm.

Nitq söyləmək qabiliyyəti siyasətçinin, indi deyildiyi kimi, xarizmasının çox mühüm tərkib hissəsi olsa da, bu halda bizim üçün daha vacib olan məzmunudur. Çünki məzmun bu yaxınlaradək, şübhəsiz, ən parlaq sovet rəhbərlərindən biri olan, lakin ölkədə hakim ideologiya üzündən həmin koordinatlar sisteminin rəftar qaydalarını gözləmək məcburiyyətində qalan bir şəxsin baxışlarının necə təkamül etdiyi üzərinə işıq salır.

Moskvanın Dağlıq Qarabağ problemini 1998-ci ilin iyulunda SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin iclasında müzakirə yolu ilə nizama salmaq üçün göstərdiyi bacarıqsız cəhdə toxunaraq, Heydər Əliyev birbaşa dedi ki, bu cəhd əzəldən uğursuzluğa məhkum idi. Səbəbi də məlumdur.

– Azərbaycandan və Ermənistandan olan deputatlar orada bərabər hüquqlarla iştirak edirdilər. Ancaq Ermənistan Respublikasından olan deputatların bu müzakirədə iştirak etməyə hansı hüququ vardı? İş burasındadır ki, mart ayında qəbul edilmiş qərarla Ermənistan Respublikasının rəhbərlərinə Dağlıq Qarabağın işlərinə qarışmaq hüququ verilmişdi. Heç də təsadüfi deyil ki, o vaxt Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi olan Harutyunyan öz çıxışında həmvətənlərini sakitləşdirməyə çalışaraq demişdi ki, tarixdə ilk dəfə olaraq onlar Dağlıq Qarabağın daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etmişlər. Bəli, Qorbaçov və onun ətrafında olanlar Ermənistan rəhbərləri üçün bu imkanı yaratmışdılar.

Əliyev Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasının növbəti mərhələsinə də mənfi münasibətini bildirdi. O vaxt İttifaq hakimiyyət orqanlarının qərarı ilə DQMV-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Xüsusi İdarəetmə

Komitəsi yaradılmışdı. Heydər Əliyev bu qərarı Azərbaycan xalqına qarşı ən böyük xəyanət adlandırdı.

– Burada Polyaniçko öz səhvini etiraf etdi. Lakin bu məsələdə günahkar tək o deyil. Bir çox digər günahkarlar da var. İstərdim ki, onlar da öz səhvlərini boyunlarına alsınlar. Axı, itirilmiş mövqelərin hamısını indi qaytarmaq çox çətindir, hörmətli deputatlar. Volskinin idarəçiliyi Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasını tamamilə təmin etmişdir. Təəssüf ki, Azərbaycan o vaxt ki siyasəti rəhbərliyi bu idarənin yaradılmasını böyük qələbə kimi qiymətləndirmişdi və ona çox böyük ümidlər bağlayırdı. O vaxt onlar ya başa düşmürdülər, ya da başa düşmək istəmirdilər ki, bununla Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tabeliyindən qəti olaraq çıxır. Biz öz torpaqlarımızı əlimizdən vermişik – onları geri qaytarmaq üçün nə qədər çətinliklər dəf etməli oluruq! Yaxşı ki, sonra xalq ayıldı, xalq hərəkəti fəallığını artırdı və Volskinin idarəsi ləğv edildi. Amma nə etmək olar, Volski indi də SSRİ Ali Sovetində Azərbaycan Respublikasını təmsil edir, baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikasına nəinki heç bir xeyir verməyib, əksinə, ona xəyanət edib.

Heydər Əliyevin haqqında danışdığı Arkadi Volskinin adı artıq xeyli unudulub. 1955-ci ildən 1969-cu ilədək on dörd il ərzində Volski Moskvada ZİL zavodunda işləmişdir. 1969-cu ildə ZİL-in partiya komitəsinin katibi vəzifəsindən Sov.İKP MK aparatına keçirilmiş, orada Maşınqayırma şöbəsi müdirinin birinci müavini vəzifəsində təyinatlanmışdır. Yalnız istehsalat məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Qorbaçov hakimiyyətə gəldikdən sonra Volskinin başı siyasəti intriqalara qarışmışdır. O, yeni Baş katiblə birlikdə birinci rollara əli çatmış partiya funksionerlərinin tipik nümayəndəsi idi.

Sadiq qorbaçovçu olan Volski Mixail Sergeyeviçin mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün çox iş görmüşdür. Qorbaçovun populyarlığı sürətlə azalanda və xalq dildən pərgar Baş katibdən soyuyanda Arkadi İvanoviç kütləvi informasiya vasitələrində belə bir sensasiyalı bəyanatla çıxış etdi ki, Y.V.Andropov Qorbaçovun simasında öz varisini göürdü və bu barədə Plenuma yazılı müraciət etmişdi, amma guya həmin abzas Baş katib vəzifəsinə irəli verilən K.U.Çernenkonun tərəfdarlarının əli ilə müəmmalı surətdə yoxa çıxmışdır. Lakin Volskinin verdiyi bəyanat da Qorbaçovun reytinginin xilasına kömək etmədi. Andropovun nüfuzundan istifadə etmək cəhdi baş tutmadı. Üstəlik, Andropovun və Çernenkonun sabiq köməkçiləri Qorbaçovun xeyrinə hansısa «vəsiyyətnamə»nin olduğunu təkzib etdilər.

1988-ci ildə Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi zamanı Baş katib MK-nın Maşınqayırma şöbəsinin müdiri vəzifəsini tutan Volskini Sov.İKP MK-nın və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin DQMV-də nümayəndəsi vəzifəsinə göndərdi. Sırf istehsalat məsələləri ilə məşğul olan sahə şöbəindən böyük siyasi işə, özü də millətlərarası münasibətlər ilə bağlı olan işə! Arkadi İvanoviçin məziyyətləri olsa da, düşüncə tərzinə görə o, texnokrat idi. Təhsilini 1955-ci ildə Moskva Polad İnstitutunda almışdı. Humanitar elmlərə meyli yox idi, millətlərarası münasibətlərlə heç vaxt məşğul olmamışdı, Qafqazın tarixini bilmirdi.

Belə bir adamı Qorbaçov münaqişəni söndürməyə göndərmişdi. Xalq arasında deyildiyi kimi, Çapayın yan-yörəsindəkilərin hamısı çapayevçidir. Kor atın kor nal-bəndi olar. Yer üzünün altında bir hissəsinin rəhbəri olan Qorbaçov SSRİ-nin tərkibindəki bəzi müttəfiq və muxtar respublikaların adlarını düz deyə bilmirdi. Onun

«Ayzenbarjan» (Azərbaycan) və «Mariey» (Mari MSSR) sözlərinə ölkə gülürdü.

Əlbəttə, Arkadi İvanoviçin müəyyən həyat təcrübəsi vardı – MK-da işlədiyi illər ona çox şey öyrətmişdi. Amma əvvəllər o, heç vaxt başqa etnik mədəniyyət mühitində yaşamamışdı, ərazi mübahisəsi həll edilməli olan xalqların mentaliteti haqqında təsəvvürü yox idi. Bu cəhət onun fəaliyyətinin nəticələrinə, şübhəsiz, təsir göstərirdi. Təbii ki, bu nəticələr çox çüzi idi. Lakin 1989-cu ildə Qorbaçov onu DQMV-nin Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin sədri təyin etdi. Bu vəzifədə Volski 1990-cı ilədək qaldı. Moskvaya qayıtdıqdan sonra daha yaxşı bacardığı sahə ilə – istehsalatla məşğul olmağa başladı, bundan ötrü Elm-Sənaye İttifaqı yaratdı. 1992-ci ildə onun adı dəyişdirildi və Rusiya Sənayeçilər və Sahibkarlar İttifaqı adlandırıldı. 2005-ci ilədək həmin itti-faqın prezidenti oldu.

Arkadi İvanoviç o dövrdə siyasətə də həvəs göstərirdi. 1991-ci ildə Demokratik İslahatlar Hərəkatının (DİH) yaradılmasında iştirak etmiş, onun siyasi şurasının tərkibinə daxil olmuş, DİH-in həmsədrlərindən biri olmuşdu. 1992-ci ildə «Vətəndaş itti-faqı» blokunu yaradanlardan biri olmuş, 1995-ci ildə Rusiya Birləşmiş Sənaye Partiyasının təşkilində iştirak etmiş və rəhbərliyinə daxil olmuşdu. O partiyaları və siyasi hərəkatları bu gün kim xatırlayır? Qisası, siyasət sahəsində Arkadi İvanoviçin uğurları gözlənilə bildiyindən az idi.

Heydər Əliyev, həqiqətən, heyratəmiz bəsirət sahibi idi ki, Qorbaçov tərəfindən namizədliyi irəli sürülən Volskinin münaqişəni yandırmaq üçün, yumşaq deyilsə, heç də ən münasib namizəd olmadığını Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hələ ilk mərhələlərində başa düşmüşdü.

– Mən bir faktı da qeyd etmək istəyirəm, – Əliyev xatırlatdı. – Volskinin idarəçiliyi dövründə Stepanakert-

dən on beş min azərbaycanlı qovulub. Xalqımın bir hissəsinin öz doğma torpağında qaçqına çevrilməsi bir azərbaycanlı kimi mənə dərindən hiddətləndirir və təhqir edir. Bu günlərdə televiziya verilişindən öyrəndim ki, respublika prokuroru Stepanakertdə 250 azərbaycanlı evinin yandırılması haqqında iş qaldırmışdır. Belə şeyə necə dözmək olar? Niyə indiyədək bu iş qaldırılmamışdı? Axı, evlər 1988-ci ildə yandırılmışdı! Nə üçün biz indiyədək bu cinayətlərə laqeyd qalmışıq? Bütün bunlar adamı dəhşətə salır, böyük təşviş doğurur.

Heydər Əliyevin sözlərində həmvətənlərinə çağırış vardı – laqeydliyə son qoymaq çağırışı. Azərbaycan ərazi deyil, respublikadır! Sakinləri əhali deyil, xalqdır! Bu necə qaydadır ki, SSRİ Ali Sovetinə Azərbaycandan seçilmiş Volski, Balayan, Poqosyan və Dadamyanyan seçicilərin onlara verdikləri hüquqdan heç də Azərbaycanın xeyrinə istifadə etmirlər? Onda oraya niyə seçiliblər? Kimi təmsil edirlər? Azərbaycan xalqını, yoxsa onun düşmənlərini? Vətəndaş fəallığı göstərmək, deputatlardan vəzifələrinin icrasını tələb etmək lazımdır.

Əliyev deputatları öz mülahizələrini söyləməyə çağırırdı.

– Yalnız müxtəlif fikirləri öyrəndikdən sonra qəti və konkret tədbirlər görmək mümkündür, – o, qeyd etdi. – Üç il artıq arxada qalıb. Bundan sonra da bu yolla getmək, Qarabağda Azərbaycanın hakimiyyətini hələ bir neçə il də bərpa edə bilməyəcəyik.

Natiq xəbərdarlıq etdi ki, Dağlıq Qarabağ Fələstin probleminə çevrilə bilər. Buna isə heç cür yol vermək olmaz.

Çıxışının sonunda Heydər Əliyev millətin lideri adını əldə etmək yolunda daha bir qəti addım atdı. O, böyük riskə gedərək, bəyan etdi ki, Azərbaycan SSR-in mövcud olduğu 70 il ərzində Ermənistan Moskvanın

havadarlığından istifadə edərək, həmişə Azərbaycan tərəfinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, təxribat əməliyyatları aparmış, nəticədə bir çox Azərbaycan torpaqlarını qəsb etmişdir.

– Bir həqiqəti də qeyd etmək lazımdır, – Əliyev dedi. – Həmişə Ermənistan qəsbkarlıq siyasəti yeritmiş, biz isə müdafiə olunmuşuq, bəzən də geri çəkilmişik. İndi də belə mövqe tuturuq.

Natiq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirən lider adına layiq olduğunu bir daha sübuta yetirərək dedi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində ərazi bütövlüyü məsələsinin müzakirəsi nəticəsində aydın olmuşdur ki, təkcə 1929-cu ildən sonra 625 kvadratkilometr ərazi, yəni doqquz kənd Ermənistanə verilmişdir. Bu isə kənd təsərrüfatına yararlı olan 62 min hektar torpaq deməkdir.

Əliyev dedi ki, mütəxəssislərin ona verdikləri məlumata görə, 1918-ci ildə Azərbaycanın ərazisi 114 min kvadratkilometr təşkil etmiş, 1991-ci ildə isə cəmi 86 min kvadratkilometr olmuşdur.

– Görün nə qədər torpaq itirmişik! – o, kədərlə dedi. – Əsrlər uzunluğunu Vətən, torpaq anlayışı xalqımızın ləyaqətini, şərəfini, qürurunu ifadə edib. Öz torpağının müqəddəsliyini qorumaq üçün xalq ölüm-dirim mübarizəsi aparıb. Bizim əcdadlarımız doğma torpağın hər qarışını öz namusları kimi müdafiə edib, onun naminə özlərini və övladlarını qurban verməyə hazır olublar.

Salonda əyləşənlərin milli qürur hissini oyadaraq, Vətən tarixinin şanlı səhifələrinə müraciət edərək, Heydər Əliyev təklif etdi ki, təkcə Qarabağ məsələsinə baxılmasın, 1920-ci ildən başlayaraq Ermənistanə verilmiş bütün torpaqların hesabı aparılsın: müəyyən edilsin ki, hansı dövrdə, sərhədin hansı hissəsində, hansı torpaqlar verilib.

– Bundan sonra Ermənistan barəsində biz müdafiə mövqeyi deyil, hücum mövqeyi tutmalıyıq və burada deputatların dedikləri kimi, verilmiş bütün torpaqların qaytarılması uğrunda mübarizə aparmalıyıq. İndi biz hücumla keçməliyik və mən də bu mübarizəyə hazıram. Əgər deputatlar razı olsalar, bizim sessiyamız Ermənistanı təcavüzkar adlandırmalıdır. Biz bu məsələyə dair xüsusi qərar qəbul etməli və bütün dünyaya elan etməliyik.

Əliyevdən torpaqları kimin verdiyini soruşdular. Açıq-aşkar onu karıxdırmaq istəyirdilər. Axı, o, on dörd il respublikanın rəhbəri olmuş, buna qədər isə DTK-ya rəhbərlik etmişdi. Amma hiylə baş tutmadı. Heydər Əliyev arayıb verdi: 1969-cu il iyulun 14-dən 1982-ci ilin dekabrınadək onun Azərbaycan rəhbəri olduğu dövrdə Ermənistanı bir qarış da torpaq verilməyib.

– Mən özümü çox xoşbəxt sayıram ki, o dövrdə biz ermənilərin ərazi iddialarının qarşısını ala bildik. Polyaniçko dedi ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi 1977-ci ildə də qaldırılmışdı. Elədir, qaldırılmışdı. Amma biz bu hərəkətlərin dərhal qarşısını aldıq! – deyərək Əliyev bildirdi.

Həmin sessiyada respublikanın adı dəyişdirildi. Bu, Xalq Cəbhəsinin təzyiqi ilə edildi. 1991-ci il fevralın 5-dən o, Azərbaycan Respublikası oldu. «Sovet» və «Sosialist» sözləri götürüldü. Yeni dövlət bayrağı təsdiq edildi. 70 il respublikanın üzərində dalğalanmış Oktyabr inqilabı bayrağının əvəzinə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təsis etdiyi mavi-qırmızı-yaşıl bayraq qəbul olundu. Onu təntənəli surətdə sessiyanın iclas salonuna gətirib zidd ideyanın banisi V.İ.Leninin büstünün yanında yerləşdirdilər.

Sessiya həmçinin Azərbaycan milli dövlət quruluşunun dirçəlişi günü olan 28 mayın 1918-ci ilin həmin günündə elan edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

şərəfinə istirahət günü hesab edilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Ən maraqlısı budur ki, üç ay əvvəl, 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin sessiyası muxtar respublikanın adından «Sovet» və «Sosialist» sözlərini çıxarmış, Ali Sovetin özünü isə «Ali Məclis» adlandırmışdı. Dövlət bayrağı kimi 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qəbul edilmişdi.

Naxçıvanda həmin sessiyaya Heydər Əliyev sədrlik etmişdi. Hələ o, Naxçıvan MSSR-in parlamentinə rəsmən başçılıq etmirdi, təqribən bir ildən sonra – 1991-ci il sentyabrın 3-də parlament sədri olacaqdı. Heydər Əliyev sırasıyla deputat olsa da, onun hörməti və nüfuzu o qədər böyük idi ki, ağsaqqallar bir səsə onu rəyasət heyətinə dəvət etmiş və iclası aparmağı həvalə etmişdilər. Bu tələyüklü qərar da o zaman qəbul edilmişdi.

Sovet İttifaqının tarixində görünməmiş hadisə idi – bu yaxınlarda Siyasi Büronun üzvü, İttifaq hökumətində ikinci adam olmuş, Sov.İKP MK-nın Baş katibi Y.V.Andropovun niyyətinə görə SSRİ Nazirlər Sovetinin Sədri vəzifəsində N.A.Tixonovu əvəz etməli olan bir şəxs kiçik muxtar respublikada sovet rəmlərindən imtina etmiş və öz xalqının tarixi köklərinə – kommunist ideologiyasının ağalığı dövründə yaddaşlardan silinmiş köklərinə qayıtmışdı.

Nə baş vermişdi? Qorbaçovdan incimışdimi? – axı Qorbaçov nəinki onu Baş nazir vəzifəsinə təyin etməmiş, N.İ.Rijkova üstünlük vermişdi, həm də istefaya göndərmiş, barəsində «Rəşidovun işindən də gurultulu» olacaq iş hazırlanmasına sanksiya vermişdi.

«İş» sabun qovluğu kimi partladıqda da Əliyevdən əl çəkmədilər. Vətənə qayıdıb qeyri-adi kəskin, lakin ədalətli bəyanatlarla çıxış edən kimi, Azərbaycan mətbu-

atında Heydər Əliyevin vaxtilə vəzifədən çıxardığı sabiq nomenklatur işçilərindən bir qrupunun müraciəti dərc edildi. «Birdən-birə» onlar vəzifədən qanunsuz çıxarıldıqlarını yada saldılar və Azərbaycan Kommunist Partiyasının Nəzarət-Təftiş Komissiyasından tələb etdilər ki, Əliyevin «haqsız olaraq partiya məsuliyyətinə cəlb etdiyi» şəxslərin hamısının işlərinə baxıb «nəhayət, Azərbaycan kommunistlərinin böyük bir qrupunun şərəfinin, həyatının və ləyaqətinin tapdalanmasına görə respublika Kommunist Partiyasının keçmiş rəhbərinin şəxsi təqsirinin dərəcəsini müəyyənlədsin».

Eyni zamanda nüfuzlu partiya funksionerləri – Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatları onun «xalqa zidd» fəaliyyətinin təhqiqi üçün komissiya yaratmağı tələb etdilər. Bu fəaliyyəti onlar, ilk növbədə, Heydər Əliyevin parlamentdəki çıxışlarında görürdülər. Deputatlar Əliyevi üsyankar çıxışlarına görə ləkələmək üçün mikrofonların yanında növbəyə düzüləndə o, burunun ucundan uzağı görməyən dardüşüncəli bu adamlara hirsələnirdi. Onları dilləndirənlərin kimlər olduğunu başa düşürdü.

Bir dəfə mənim ağıma qəribə bir fikir gəldi: bəlkə, Moskvada Heydər Əliyevin işləri yolunda deyilmiş? Bəlkə o, vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmirmiş? Respublikanın siyasi rəhbəri olmaq, tapşırıqlar vermək və onların yerinə yetirilməsini başqalarından tələb etmək bir məsələdir, amma həvalə edilmiş konkret iş sahəsi üçün özünün cavabdeh olmağın tamam ayrı məsələdir. Ölkənin əyalətlərindən gətirilmiş kadrların İttifaq miqyaslı işin öhdəsindən gələ bilmədiklərinə aid nə qədər desən, misal göstərmək olar.

Beləliklə, 1982-ci ilin dekabrından 1987-ci ilin oktyabrınadək SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini olarkən Əliyevin kurasiyasında hansı məsələlər

vardı? İyirmiyədək nazirlik və baş idarə ona bağlı idi. Nəqliyyat, xalq istehlakı mallarının istehsalı, səhiyyə, kitab nəşri, kinematoqrafiyanın maddi-texniki bazası, uşaq evləri... Saymaqla qurtarmır.

Başlıca sahə, əlbəttə, nəqliyyat idi. Heydər Əliyevin iş cədvəlində ən çox vaxt bu sahəyə gedirdi. Andropov onu Moskvaya yeni işə gətirəndə xahiş etmişdi:

– Heydər Əliyev, ən əvvəl nəqliyyatla məşğul olun. Buna mənim şəxsi xahişim kimi baxın. Ölkənin xəritəsinə nəzər salın. Bizdə nəqliyyat həm iqtisadi, həm strateji, həm də ümummilli rol oynayır, dövlətimizin xalqlarını vahid tam halında birləşdirir.

«Nəqliyyat» anlayışına onun bütün növləri – dəmir yolu, hava, avtomobil, su nəqliyyatı daxil idi.

Sovet İttifaqında avtomobil nəqliyyatının böyük təşkilatçılarından biri Yuri Sergeyev Suxin idi. Yeddi il, 1983-cü ildən 1990-cı ilədək o, RSFSR Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinə (o zaman İttifaq nazirliyi yox idi, onun funksiyalarını Rusiya nazirliyi yerinə yetirirdi, baş nazirlik o idi) rəhbərlik etmişdi, bundan əvvəl üç il Əfqanıstan Demokratik Respublikası Baş nazirinin müşaviri olmuş, bu ölkədə dövlət nəqliyyatı sistemini yaratmışdı.

O, Stalinin dövründə doğulmuş və Xarkov Avtomobil Yolu İnstitutunun tələbəsi olmuş, Xruşşovun dövründə ilk rəhbər vəzifəyə təyin edilmiş, Brejnevın dövründə avtomobil nəqliyyatı nazirinin müavini olmuş, üç Baş katibin – Andropovun, Çernenkonun və Qorbaçovun dövrlərində nazir işləmişdi. 1990-cı ildən Y.S.Suxin Beynəlxalq Daşıyıcılar Assosiasiyasının prezidentidir.

Mən Yuri Sergeyevdən Əliyevlə görüşüb-görüşmədiyini, görüşübsə, Heydər Əliyevin ona necə təsir bağışladığını soruşdum. Suxin mənə bir çox maraqlı şeylər danışdı.

– Nazirlər Sovetində bizim yeni kuratorumuz olduğunu mən Əfqanıstanda eşitdim. Deyirdilər ki, onun Moskvaya keçirilməsinin təşəbbüscüsü Yuri Vladimiroviç Andropov olmuşdur. Bu, Əliyevin sanbalını artırır, çünki biz hamımız Andropovu çox yüksək qiymətləndirirdik. Əgər o, kimisə irəli çəkmişdisə, deməli, həmin adam buna layiq idi. Bizim dairəmizdə şayiə gəzirdi ki, Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetinin Sədri olacaqdır. Onun böyük siyasi gələcəyindən belə bir fakt xəbər verirdi ki, digər vəzifələri ilə yanaşı, Sovet İttifaqının islam aləmi ölkələri ilə əlaqələri də onun kurasiasasında idi. O vaxt mən müsəlman ölkəsində işləyirdim və bilirəm ki, islam aləmində Əliyevə çox yaxşı münasibət bəsləyirdilər. Lakin Andropov vəfat etdi və Moskvada siyasi qüvvələr nisbəti dəyişdi. Gizli mübarizədən qalib çıxmış Qorbaçovun niyə Əliyevin yaxşılığına yamanlıqla cavab verdiyini izah etmək mümkün deyil. Baş katib onu istefaya getməyə məcbur etdi, sonra isə miqyasına görə görünməmiş nüfuzdansa, kampaniyasına başladı. Əliyevi partiyadan xaric etməyə hazırlaşdılar, ona Moskvanı tərk etmək və Azərbaycana qayıtmaq qadağan edilmişdi. DFKV iflasa uğramasaydı və sonra SSRİ dağılmasaydı, bütün bunların necə qurtara biləcəyi məlum deyildir. Eyni bir çaya iki dəfə girməyin mümkün olmadığını eşidəndə bunu bacara bilmiş Əliyev yadıma düşür. Heydər Əliyev vətənə qayıtdı, xalq onu şadyanılıqla qarşıladı və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçdi.

– Yuri Sergeyev, siz Heydər Əliyevlə ilk dəfə hansı şəraitdə görüşmüşünüz?

– Moskvada? Yoxsa Bakıda?

– Məgər onunla Bakıda da görüşmüşünüz?

– Əliyevlə mən çoxdan tanış idim. O, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sına rəhbərlik edəndə mən

avtomobil nəqliyyatı nazirinin beynəlxalq daşımalar üzrə müavini idim. Tranziti təşkil etmək üçün Bakıya getmişdim. O vaxt MK-nın ikinci katibi Puqaçov idi. O məni Heydər Əliyevin yanına apardı. Bu cür tanış olduq. O, məni çox mehribanlıqla qarşıladı. Mənə yaxşı təsir bağışladı. Uca boylu, qədd-qamətli idi. Kostyumu, elə bil, boyuna biçilmişdi. Gözəl qalstuku diqqəti cəlb edirdi. Heydər Əliyev rusca yaxşı, demək olar, aksentsiz danışır. Söhbəti aforizmlərlə zəngin idi. Görünürdü ki, yumoru, yaxşı zarafatı sevir. Gülüşü adama sirayət edirdi. Bizim tanışlığımızın qeyri-adi bir davamı da oldu.

– Danışın, Yuri Sergeyev.

– 1983-cü ilin sentyabr ayı idi. Mən Əfqanıstanda üç il işləyib yenidən qayıtmışdım. Çkalov aerodromunda təyarrənin pilləkəni yanından məni birbaşa MK-ya apardılar. Nəqliyyat şöbəsi müdirinin müavini İvan Petroviç Trofimov dedi ki, mən avtomobil nəqliyyatı naziri vəzifəsinə tövsiyə edilmişəm və MK-da mü sahiblərdən keçdikdən sonra Kremlə Heydər Əliyevlə görüşməliyəm. Biz gəldikdə o, diqqətlə mənə baxdı və dedi: «Axı, siz Bakıda mənim yanımda olmusunuz. Tranzitlə bağlı...» Heyrətamiz yaddaşı vardı! Heydər Əliyevin qibtə oyadan keyfiyyətləri çox idi, bu keyfiyyətləri arasında hamı onun qeyri-adi dərəcədə inkişaf etmiş, nadir yaddaşını qeyd edirdi. Mən də buna əmin oldum: Heydər Əliyev Bakıda avtomobil müəssisəsinin tikintisindən söz saldı. Bu məsələni biz o vaxt, birinci görüşümüzə də müzakirə etmişdik. «Bəzlər məsələsi necə qurtardı?» – Əliyev məndən soruşdu. İlahi, bunu da xatırlayırdı! Məsələnin tarixi belədir. Biz Yuqoslaviyadan beş bərəni satın almışdıq. Bu bərələr Bakıdan Krasnovodskaya gedib-gəlməli idi. Krasnovodskda mən dörd hektar torpağı duracaq üçün

ayırımdım ki, oradan Əfqanıstana və Hindistana gedə bilək. Özbəkistanın Sovet – Əfqanıstan sərhədində yerləşən Termez şəhərindən Hindistana asfalt yolla səkkiz yüz kilometr idi. Tranzit yüklərin Hindistandan Sovet İttifaqına və sonra Avropaya daşınması perspektivi açılırdı. Bu, ölkəmizə külli miqdarda xarici valyuta gətirə bilərdi. Təəssüf ki, bu cəsarətli təşəbbüslər həyata keçmədi. Baxmayaraq ki, bu istiqamətdə birinci addım atılmışdı – Kabildə biz «Afsoy» adlı Əfqanıstan – Sovet birgə avtomobil müəssisəsi açmışdıq. Müəssisənin yeddi yüz «MAZ»-ı vardı. Əvvəlcə onlar yükləri SSRİ-dən Əfqanıstana aparırdılar, sonra isə Hindistana getməli idilər. «Kabildə biz avtomobil müəssisəsinin yanında həttə məscid tikmişik» – mən Heydər Əliyevlə danışırıdım. O, diqqətlə dinləyir, təfərrüatlarla maraqlanırdı.

– Söhbətiniz nə qədər çəkdi?

– Təqribən qırx dəqiqə. Başımız o qədər qarışdı ki, vaxtın necə keçdiyini hiss etmədim. Vidalaşarkən dedi ki, mənim haqqımda çoxlu yaxşı rəy eşidib, əgər yoldaşlar məni yüksək vəzifəyə tövsiyə edərlərsə, deməli, bundan ötrü əsasları var. Hər cür kömək və yardım göstərəcəyini vəd etdi. Ölkədə nəqliyyatın vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verdi, onun inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi haqqında mülahizələrini bildirdi. Çoxsaylı statistika məlumatlarını kağıza baxmadan asanlıqla və sərbəst söyləyirdi. Onun yaddaşının möhkəmliyinə heyran edirdim. Qorbaçovun Heydər Əliyevlə nə qədər yaxın olduğunu bilirdim, amma biz, nəqliyyatçılar ona hörmət bəsləyirdik. Nəqliyyat kompleksi onun üçün yeni fəaliyyət sahəsi idi, amma mənim müşahidələrimə görə də, Yollar Nazirliyindən, mülki aviasiyadan, dəniz və çay nəqliyyatı idarələrindən olan həmkarlarıma görə də bizim yeni kuratorumuz çox sürətlə işin içinə girdi, onun dərin mahiyyətini

başla düşdü. Yəqin, bu, həmin nadir təbii vergidir ki, adına istedad deyirlər. Üstəgəl, əlbəttə, öz dünyabaxışını genişləndirməsi üzərində gündəlik nəhəng işi, biliklərini daim və müntəzəm surətdə artırması. Nəqliyyatın istisnasız olaraq bütün növlərinin problemlərində onun fəvqəladə səriştəsi vardı. O, geniş miqyasda, kompleksli, konseptual şəkildə düşünür və bizi də buna çağırırdı.

Sonra Suxin danışdı ki, Əliyev ölkədə ümumi istifadədə olan nəqliyyatın inkişafına dair özünün rəhbərliyi ilə hazırlanmış proqram layihəsini İttifaq hökumətinin müzakirəsinə təqdim etdikdə köhnə və təcrübəli nəqliyyat işçiləri heyranlıqla deyirdilər: «Əvvəllər belə şey olmayıb... Nə olsun ki, dəmir yollarının, mülki aviasiyanın inkişafı proqramları qəbul edilirdi... Hər idarə yorğanı öz üstünə çəkirdi. Bir-biri ilə rəqabət aparırdılar. Amma bütün nəqliyyat idarələrini möhkəm düyün kimi bir-birinə bağlamaq, onların fəaliyyətini uzlaşdırmaq? Bu, SSRİ-nin tarixində birinci dəfədir!»

Nazirliklərin köhnə işçiləri, əksinə, ictimai nəqliyyatın işinin yaxşılaşdırılması vəzifəsini mürəkkəbləşdirən qərarların qəbul olunduğu zamanları xatırlamağa başladılar. Məsələn, elə Nikita Sergeyevici Xruşşovun dövründə SSRİ Avtomobil Nəqliyyatı və Şose Yolları Nazirliyi, ümumiyyətlə, ləğv olunmuşdu. Xruşşov və onun silahdaşları həmin nazirliyin mövcudluğunu lüzumsuz hesab etmişdilər. O vaxt nazirliyə məşhur İvan Alekseyevici Lixaçov başçılıq edirdi. Veteran nəqliyyatçılar danışdı ki, Xruşşovun volyuntarist qərarını eşidəndə İvan Alekseyevici ürəyi dözməmiş və liftin kabinəsində keçinmişdi. Lixaçov bu nazirliyi yaratmış, onun ilk rəhbəri olmuşdu, Xruşşov isə İvan Alekseyevici həyatını həsr etdiyi işi bir anın içində məhv etmişdi.

– Siz bilirsinizmi ki, bir dəfə Heydər Əliyeviç məni xilas etmişdir? – Suxin gözlənilmədən soruşur. – Ömrüm boyu ona minnətdaram...

Suxin belə bir əhvalat danışdı.

– Nazir vəzifəsində işlədiyim düz iki ay idi ki, mənə dedilər: RSFSR Nazirlər Soveti Rəyasət Heyətinin iclasına hazırlaş. Əvvəl bu xəbəri sakit qarşıladım. Məni iclasla qorxutmaq olmazdı. O qədər iclas görmüşdüm ki, dillə və qələmlə təsvirə gəlməz. Ən yüksək məclislərdə çıxışlar da etmişdim, hesabatlar da vermişdim. Bir sözlə, bələddiyim vardı. Amma hansı məsələnin müzakirə ediləcəyi ilə maraqlandıqda dilxor oldum. Məlum oldu ki, məsələ bu cür ifadə edilibmiş: «RSFSR Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinin yarıtmar işi haqqında». Mənim vəziyyətimi təsəvvür etmək olar. Cəmi iki aydır nazirəm, qiymət isə qabaqcadan verilib.

Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinin işi haqqında məsələyə, özü də yaxşı heç nə vəd etməyən şəkildə qoyulmuş məsələyə baxılmasına əlli altı vilayət nəqliyyat idarəsinin fəaliyyətini yoxlayan komissiyanın arayışı əsas vermişdi. Yoxlayanlar o qədər qüsur, bəzən isə sui-istifadə halları üzə çıxarmışdılar ki, sonralar Suxinə deyildiyi kimi, məsələni Sov.İKP MK Katibliyinin iclasına çıxarmaq istəyirlərmiş. Ağır dövr idi, L.İ.Brejnevin vaxtında SSRİ DTK-sına başçılıq etmiş Yuri Vladimiroviç Andropov MK-nın Baş katibi idi. O, ölkədə bütün səviyyələrdə qayda-qanunun və intizamın möhkəmləndirilməsinə ciddi surətdə girişmişdi. Burada isə maliyyə və hüquq mühafizə orqanlarının xətti ilə toplanmış «yağlı» faktlar vardı.

Nazirliyi bir növ qapazaltı eləmək istəyən konyunkturaçılar da tapıldı. Lakin sağlam düşüncə hər halda üstün gəldi: əgər bu məsələ müzakirəyə çıxarılsaydı, o vaxt deyildiyi kimi, təşkilati nəticələr labüd idi. Bu,

başqalarına da görk olan açıq bir proses olardı. Amma əgər nazir öz vəzifəsində cəmi iki aydır işləyirsə, təyin edilməsindən əvvəl üç il ərzində isə Sovet İttifaqının hüddudlarından kənarda olubsa, onun barəsində hansı təşkilati tədbirlər görmək olardı? Ümid etdiklərinin əksinə olaraq, hay-küylü rezonans baş tutmadı.

– Heydər Əliyeviç Əliyevin tutduğu mövqeni minnətdarlıqla xatırlamaya bilmərəm, – Yuri Sergeyeviç səmiyyətlə deyir. – Təcrübəli rəhbər, kadrlardan yaxşı başı çıxan, təmtəraqlı kampaniyaların əleyhdarı olan Əliyev hazırlanmış aksiyaya qətiyyətlə etiraz etdi: «Bunu etmək lazım deyil. MK-da hər hansı işə baxılmasının ən əvvəl tərbivəvi əhəmiyyəti var. Biz gənc nazirə hansı dərsi verəcəyik? Onun qəlbinə ömrü boyu sağalmayacaq yara vurarıq!» Heydər Əliyevin çox qiymətli bir keyfiyyəti vardı: istənilən qərarın, hətta ilk baxışdan sırf təsərrüfat əhəmiyyəti daşıyan qərarın tərbivəvi nəticələrini görə bilirdi. Başqalarını da buna çağırırdı.

Lakin Əliyev bütün günahları bağışlamağın tərəfdarı da deyildi. Hər şeydən üstün tutduğu dövlət intizamının möhkəmləndirilməsi məsələlərində Heydər Əliyev, Suxinin dediyi kimi, barışmaz və hətta sərt idi. Avtomobilçilərin «işinə» son verilməsini də istəmədi.

– Məsələni şöbədə müzakirə edin, – o, Sov.İKP MK-nın Nəqliyyat şöbəsinin müdiri Simonova tövsiyə etdi. – Suxin gənc nazirdir, bunun ona faydası olar.

– Simonov elə də etdi, – Suxin sözünə davam edir. – Bizim işlərimizin müzakirəsi tənqidi xarakter daşısa da, xeyirxahlıq ruhunda keçdi. Mənə xeyli faydalı məsləhət verdilər və bu məsləhətlər sonrakı işimdə karıma gəldi. Başlıca məsləhət bu oldu ki, öz sahəmə başqa sahələrlə əlaqəli şəkildə baxım, məsələlərin həllinə məhdud idarə mövqelərindən deyil, ümumdövlət mövqelərindən yanaşım. Dostluq, yoldaşlıq ruhunda söylənilmiş bu və

digər arzular çox vacib idi, xüsusən, mənim bir nazir kimi formalaşdığım birinci ildə. Qeyd etməliyəm ki, sonralar da Heydər Əliyeviç bizi çox güclü müdafiə edirdi.

Daha bir maraqlı, amma məişətlə bağlı bir xüsusiyyət. Bu, Heydər Əliyevin bir insan kimi xarakterini açıb göstərir.

– O, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini olanda həmişə biz avtomobilçilərin oktyabr ayının sonuncu bazar günü qeyd edilən peşə bayramına gəlirdi, – Suxin təbəssümlə xatırlayır. – Bununla əlaqədar olaraq «Rossiya» konsert salonunda təntənəli yığıncaq və böyük bayram konserti keçirilirdi. Heydər Əliyeviç bu tədbirlərdə olurdu. Adətən, səhnə arxasında süfrə açırıq. «Heydər Əliyeviç, gəlin çay içək», – deyərək onu dəvət edirdim. O, bizimlə birlikdə süfrə arxasında əyləşirdi. Orada ona bir qədər konyak süzürdülər. «Ey, yox, – deyərək o, qədəhi əli ilə kənarlaşdırıb etiraz edirdi. – Amma çayı məmnuniyyətlə içərəm». – «Heydər Əliyeviç, yəqin, bundan imtina etməzsiniz!» – deyib ona başqa, büllur butulkadan yaxşı Azərbaycan konyakı süzürdüm. «Yuri, sən həmişə mənim damarımı tutursan!» – gülərək bizimlə qədər-qədəhə vurur və Vətəninin gümrahlıq verən içkisindən dadırdı. – Elə şərait yaradırsan ki, bundan sonra gəl içmə...»

Yuri Anatolyeviç Prokofyev Moskva Şəhər Partiya Komitəsinin sonuncu birinci katibi və Siyasi Büronun üzvü olmuşdur. İndi o, «TV-İnform» səhmdar cəmiyyətinin baş direktoru, Rusiya Federasiyasının Dövlət mükafatı laureatıdır.

– Yuri Anatolyeviç, – deyərək ondan soruşdum, – Heydər Əliyeviç Əliyev Moskvada işlədiyi dövrdə sizin yadınızda necə qalıb? O, vəzifəsinin öhdəsindən gəlirdi?

– Həm də necə gəlirdi! – paytaxt kommunistlərinin keçmiş rəhbəri şux səslə cavab verdi. – Mən onun kurasiyasında olmuş dəmiryolçular, nəqliyyatçılar ilə söhbət etmişəm, hamısı da bir səslə deyib ki, o vaxtacan sırf həmin sahə ilə məşğul olmasa da, öz vəzifəsinə layiq idi: məsələnin məğzini dərhal anlayır və düzgün qərarlar qəbul edirdi. Əliyevlə görüşən moskvalı təsərrüfatçılar ona bir rəhbər kimi yüksək qiymət verir, onun problemi başa düşmək, adamların fikirlərini dinləmək, hədəfi dəqiq vuran zəruri qərarlar qəbul etmək bacarığını qeyd edirdilər.

– Elə isə niyə Qorbaçov onu Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsindən götürdü?

– Formal bəhanə onun səhhəti idi. Amma əslində hər şey tamam başqa cür idi. Qorbaçov müstəqil düşünən adamların onun yanında olmasına dözmürdü.

– Bəs Heydər Əliyeviçin kommunist baxışlarından uzaqlaşmasının səbəbi nə idi? Naxçıvana qayıtmasından bir neçə ay sonra o, respublikanı sovet dövlətçiliyinin rəmzlərindən məhrum etdi... Özü də tarixi baxımdan haqlı çıxdı...

– Heydər Əliyeviç nadir şəxsiyyətdir. Yəqin, onun gələcəyi görmək qabiliyyəti başqalarına, həmkarlarına nisbətən daha güclü idi...

Ola bilsəydi ki, Kreml olimpinə düşdükdən sonra Heydər Əliyev SSRİ-nin nə qədər süni bir dövlət qurumu olduğunu hiss etmişdi? O, dünyanı çox gəzirdi, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın necə işlədiyini, millətlərarası məsələlərin nə cür həll olunduğunu görmüşdü. Qərəzsiz şəkildə müqayisə etməyə imkanı vardı. Nəticədə 1917-ci ilin oktyabrında Yer üzünün altıda bir hissəsinin tutduğu yolun düzgünlüyü onda şübhələr doğurmağa başlamışdı.

Əliyevin kommunist baxışlarından uzaqlaşmasını yalnız Qorbaçovdan incikliyi ilə izah etmək Leninin dövlət çevrilişi etməyə çağırmasını edam olunmuş qardaşı Aleksandrın acığını çıxmaq niyyəti ilə izah etmək kimi bir şeydir. Bu, bayağı yanaşmadır. Görkəmli dövlət xadimlərinin hərəkətləri tam başqa səbəblərə və köklərə söykənir.

Dövlətin xüsusi mülkiyyətçidən az səmərəli mülkiyyətçi olduğunu iqtisadiyyatdan az-çox başı çıxan hər bir mütəxəssis dərk edirdi. Bitmək-tükənmək bilməyən avrallar, nəhayətsiz selektor müşavirləri, elə özlərinin yaratdıqları əngəlləri aradan qaldırmaq üçün təşkil edilən saysız-hesabsız qərarqahlar...

Yeqor Kuzmiç Liqaçov özünün «Xəbərdarlıq» («Предостережение») kitabında 1984 – 85-ci illərin qışında əməliyyat qərarqahına necə rəhbərlik etdiyini həzz ala-ala təsvir edir. Qərarqahın vəzifəsi təsərrüfat böhranının və dəmir yolu nəqliyyatının dayanmasının qarşısını almaqdan ibarət idi. Həmin il Sovet İttifaqında qış həmişə olduğu kimi gözlənilmədən düşmüşdü. Lazımı hazırlıq görülməmişdi. Nəticədə xalq təsərrüfatı iflic həddinə gəlib çıxmışdı. Başlıca energetika potensialını təşkil edən 54 iri istilik-elektrik mərkəzi (İEM) istənilən gün qazanları söndürə bilərdi, bəzi İEM-lərdə kömürü zorla çatdırırdılar. Yaşayış məhəllələrini istilik və işıqla təmin etmək, mənzillərin donmasına yol verməmək üçün qaz və mazutla işləyən yüzlərlə iri müəssisəni dayandırmağa hazır idilər.

«Siyasi Büronun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini H.Ə.Əliyevə və Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd, MK katibi V.İ.Dolgiyə qeyri-adi sərt qışın xalq təsərrüfatı qarşısında hər gün qoyduğu problemlərlə xüsusi məşğul olmaq tapşırılmışdı, – Liqaçov yazır.

– Siyasi Büronun qərarı ilə mənə bu əməliyyat qrupuna başçılıq etmək tapşırılmışdı. O vaxt mən yalnız MK katibi idim, yəni formal olaraq Siyasi Büro üzvlərindən və üzvlüyünə namizədlərdən rütbəcə aşağı sayılırdım. Lakin bu işin mənə tapşırılmasında SSRİ Nazirlər Sovetinin Sədri N.A.Tixonov israr etmişdi».

Səciyyəvi sovet yanaşmasıdır! Sadəcə olaraq bu, yerlərdəki təsərrüfat idarələrinin funksiyalarını mərkəzi baş idarələrin əvəz etməsi demək idi! Ümumittifaq selektor müşavirləri şəklində ideoloji saxtakarlıq idi. Bu müşavirlərə jurnalistlər də dəvət edilir və sonra onlar əməliyyat qərarqahının qəhrəmanlığını ağız dolusu tərifləyirdilər. Belə çıxırdı ki, başlıca iştirakçılar qərarqahın üzvləridir. Demək istəyirdilər ki, hər şey qaydasındadır: partiya rəhbərliyi iş başındadır!

«Selektor müşavirlərini həmişə yollar naziri N.S.Konarev açırdı. O, bütün dəmir yollarındakı vəziyyət barədə dəqiq və tənqidi məlumat verirdi... Konarevdən sonra iki-üç yol rəisi məlumat verirdi: biri mürəkkəb şəraitdə işi təşkil etməyi necə bacardıqlarını söyləyir, digərindən nöqsanlar üçün cavab istəyirdilər. Sonra yerlərdən məsələlər qaldırılırdı. Bunların bəziləri dərhal, necə deyirlər, mikrofondan aralanmadan həll edilir, digər məsələlərlə əlaqədar çox ciddi nəzarət qoyulmaqla tapşırıqlar verilir. Daha sonra Əliyev çıxış edirdi, mən isə müşavirəni bitirərək qısa yekun vururdum».

Diqqət yetirin: Əliyevin yalnız adı çəkilib. Fəaliyyətinə heç bir qiymət verilməyib. Belə çıxır ki, kiminsə əyər-əskiyini Siyasi Büronun üzvü, Hökumət Sədrinin nəqliyyat məsələlərinə baxan birinci müavini düzəltmir-miş, ölkəni «o vaxt yalnız MK katibi olan, yəni Siyasi Büro üzvlərindən və üzvlüyünə namizədlərdən rütbəcə aşağı sayılan» Liqaçov xilas edirmiş.

Y.K.Liqaçovun xatirələri 1998-ci ildə, sovet hakimiyyətinin süqutundan yeddi il sonra çapdan çıxmışdır. 1998-ci ilə qədər də, ondan sonra da nə selektor müşavirələri yadıma gəlir, nə də əməliyyat qərargahları. Baxmayaraq ki, Rusiyada qış daha isti və daha qısa olmamışdır. Sadəcə, iqtisadiyyat başqalaşmışdır. Resurslar ilə manevr etmək, «zəif sahələri» gücləndirmək üçün adamların abrını almaq, söyüb danlamaq, partiya билетindən məhrum etməklə hədələmək tələb olunmur. Bütün sivil dünyada olduğu kimi, öz-özünü tənzimləyən iqtisadiyyat ölkəyə təsərrüfat orqanizminin bütövlüyünü hiss etməkdə kömək göstərir.

Liqaçov Sov.İKP MK-nın katibi olduğu dövrdə yeni giriş yollarının, vaqonların isidilməsi məntəqələrinin tikintisinə, qartəmizləyənlərin istehsalına nəzarət etdiyi barədə söhbətlərinin müasir gənc oxucular üçün nə qədər gülməli olduğunu, yaqin, heç vaxt başa düşməyib. Məlum olur ki, hər il sənaye nəhəng ölkədə bu qədər vacib olan mexanizmlərin cəmi bir neçəsini buraxırmış. Sual olunur: məgər, dünyanın ən qarlı ölkəsində qartəmizləyənlərin istehsalının belə, Mərkəz tərəfindən nizama salındığı sistem səmərəli ola bilərdimi?

Sovet İttifaqında hökm sürən ümumi plan iqtisadiyyatının, şübhəsiz, müəyyən möhkəmlik və dayanıqlıq ehtiyatı vardı. Bu, böhranlı vəziyyətlərdə – müharibələr, təbii fəlakətlər, öz bildiyini edən hökmdarların volyuntarizmi zamanı özünü xüsusilə göstərirdi. Lakin Qorbaçovun dövründə planlı iqtisadiyyata açıq-aşkar bazar strukturlarından – kommersiya banklarından, kooperativlərdən, kiçik və səhmdar müəssisələrindən yamaq vurmağa girişəndə «bir beyində plüralizm» başlandı. Bunun nə olduğunu həkim-psixiatrlar xəstələri ilə ünsiyyət təcrübəsindən yaxşı bilirlər.

Heydər Əliyev xəbərdarlıq edirdi: öz xarakterinə görə bazara xas olan qanunların hamısı qeyri-bazar iqtisadi mühitində birdən-birə tətbiq edildikdə xaos doğura-caqdır. Qorbaçov isə pərt halda sir-sifətini turşudurdu, hər bir yeniliyin mütərəqqi olmadığı barədə iradları qulaqardına vururdu. Hökumət Sədrinin birinci müavini, əlbəttə, islahatlara tərəfdar idi, amma «yuxarılar» «aşağılara» haçan qulaq asıblar ki? Özü də nahaq yerə, çünki aşağılardan olan işçilər praktik adamlardır, praktika isə, məlum olduğu kimi, həqiqətin meyarıdır.

Əliyev haqlı çıxdı: 1988-ci ildən son dərəcə dərin iqtisadi böhran başlandı və bu böhran da ölkənin məhvinə gətirib çıxardı.

Təəssüf ki, Heydər Əliyev özündən sonra xatirələrini qoymamışdır, odur ki, onun baxışlarının necə təkamül etdiyi barədə yalnız ehtimallar irəli sürmək olar. Bu, çox çətin vəzifədir, çünki mövzunu əslində heç kəs tədqiq etməyib. Əliyev haqqında nəşrlərin müəllifləri, əsasən, onun dünyabaxışının dəyişməsi faktını qeyd edirlər, lakin bunun hansı səbəblərlə bağlı olduğu barədə suala cavab vermirlər.

Öz versiyamı şərh etməyə çalışacağam. Bu versiya bioqrafik materialların öyrənilməsinə və təkamülün baş verdiyi konkret ictimai-siyasi şəraitin təhlilinə əsaslanır.

Bir çox müasirləri kimi, Heydər Əliyevin də fəaliyyətinin ən yaxşı illəri əvvəlki sistemə həsr edilmişdir. Ona görə də Qorbaçov öz islahatlarına başlayanda və insanlara fikir azadlığı verəndə, az-çox müstəqil düşünməyi bacaran hər kəs götür-qoy etməyə başladı. Suallar çox idi. Başlıca suallar isə bunlar idi. Sosializm adlandırılan və onun nümunəsi kimi qələmə verilən cəmiyyət modeli, doğrudanmı, əslində amirliyə əsaslanan, avtoritar-mərkəzçi, antidemokratik model idi?

Həqiqətənmi, o, yalnız hansısa fəvqəladə, səfərbərlik məsələlərini həll etməyə qadir idi, lakin müasir elmi-texniki və sosial tərəqqi qarşısında iqtidarsızlığını büruzə verdi? Deməli, o, sivil dünyanın demokratik modeli ilə yarışda rəqabətə davam gətirə bilmədi və sosializmin qalacağı təqdirdə xalqı iqtisadi və siyasi durğunluqdan, aşağı yaşayış səviyyəsindən, münafişlərdən və sarsıntılardan savayı heç nə gözləməirdi?

Acı suallardır. Lakin bu suallara cavab axtarmadan Əliyevin dünyabaxışının nədən dəyişdiyini müəyyən etmək mümkün deyildir. Demək olar, bütün ömrünü rəhbər partiya və dövlət strukturlarında keçirdikdən sonra birdən-birə, bir saatin içində niyə onun Azərbaycanın yeni İttifaqa daxil olmasının əleyhdarına və Sov.İKP-nin tək hakimiyyətliliyinin ləğv edilməsinin tərəfdarına çevrildiyi aydın olmazdı.

O, özü üçün çətin olan bu qərarlara eyni dərəcədə çətin bir yolla gəlib çıxmışdı. Bəlkə, bu qərarlara gəlməsinə can çəkişməkdə olan iqtisadiyyatla yaxından tanışlığı səbəb olmuşdu. Biz bilirik ki, onun Moskvada əsas qüvvə sərf etdiyi sahə nəqliyyat idi. Bu, Baş katib Andropovun şəxsi xahişi idi. Nəqliyyat kompleksi üzərində kurasianın məhz keçmişdə DTK generalı olan Əliyevə həvalə edilməsi istər-istəməz 1920-ci illərin əvvəllərində Leninin ÜFK-nın sədri F.E.Dzerjinskini dəmir yollarının rəhbəri qoyması ilə bağlı tarixi analogiyanı yada salır.

Andropovun hakimiyyəti başlayarkən nəqliyyat sahəsində vəziyyət fəlakətə yaxın idi, həm də təkcə nəqliyyat sahəsində deyil. Amma Sovet İttifaqında nəqliyyat çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Nəqliyyatı əbəs yerə iqtisadiyyatın əsas siniri ilə müqayisə etmədilər. Əliyev aşkar etdi ki, bu sinirin üstü açıqdır.

Heç bir inzibati-amirlik metodu kömək etməirdi. Heydər Əliyev tədricən dərk etməyə başladı ki, bu metodlar köhnəlib və yeni şəraitdə daha təsir göstərmir.

Öz lüzumsuzluğunu hiss etməkdən qorxulu şey yoxdur. Sistemdən kənarda qaldıqda Əliyev sistemin söykəndiyi şəxslərin, sistemin ideyalarını həyata keçirən adamların qismətinə düşən iztirabları öz üzərində hiss etdi.

Hər kəs qarşısına çıxan bədbəxtliyi bir cür keçirir. Heydər Əliyev öz dərdini çəkmirdi – nə belə öyrənmişdi, nə də bu cür tərbiyə almışdı. Aldadılmış xalqını, alçaldılmış Vətəninə düşünürdü. Axı o, dilsiz robot və tarixi yaddaşını itirmiş manqurt deyildi. Gözdən salındıqdan sonra ətrafda baş verənlərə marağını itirməmişdi. Artıq biz onun dərin təhlil, konseptual düşünmək, səbəb-nəticə əlaqələrini üzə çıxarmaq qabiliyyətini qeyd etmişik.

Hər şey bidət kimi yaranır, xurafat kimi ölür. Bu qədim hikmətə inansaq, heç nəyin əbədi olmaması, yalnız dəyişikliklərin əbədi olması baxımından 1991-ci ilin axırlarında Sovet İttifaqının dağılması qanunauyğun idi. Hər şeyin bir əvvəli və sonu var. Dünyada heç bir dövlət yarandığı şəkildə qalmayıb. Nəhəng fəlakətin məhz bizim nəslimizin yaşadığı dövrdə baş verməsi fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən sırf təsadüfdür. Dünya tarixi göstərir ki, bu cür fəlakətlər həmişə baş verir. Keçmiş dövrlərdə də milyonlarla insanın taleyini amansızcasına sındıran, həyatını məhv edən, onları həmişəki işindən, adətlərindən, təsəvvürlərindən məhrum edən, həyatda məqsədlərini dəyişməyə məcbur edən dəhşətli faciələrdən nadir nəsilər qurtula bilmişlər.

Şübhəsiz ki, bütün bunlar doğrudur, amma söhbət uzaq Babilistanın və ya Mesopotamiyanın, Qədim

Romanın və ya Urartu dövlətinin sakinlərindən getmir. Baxmayaraq ki, bir insan kimi onlara da yazığım gəlir, axı, onlar canlı, bizə bənzəyən düşüncəli varlıqlar – homo sapiens idilər. İndilikdə isə söhbət Heydər Əliyevin anadan olduğu, təhsil aldığı, işlədiyi, sonra isə rəhbərlik etdiyi ölkədən gedir. Onun haqlı olaraq fəxr etdiyi, könüldən sevdiyi bir ölkədən gedir. Həm də bu ölkə «Haradan başlayır Vətən» mövzusunda şəkilləri olan tarix dərsliyindən götürülmüş mücərrəd bir məkan deyil, əllə toxunula, hiss edilə bilən, maddi bir yer idi. 1991-ci ildə itirdiyimiz ölkənin xiffətini çəkməyənlərin ürəyi yoxdur deyənlər haqlıdirlar.

Onu qaytarmaq istəyənlərin isə başı yoxdur! 1990-cı illərin ortalarında dillərdə gəzən bu zərbi-məsəlin ikinci hissəsinin belə bir yozumu da var.

Yəqin, biz ona görə düşüncəli və hissiyyatlı varlıqlarıq ki, bu sualların cavabını axtarıq: hər şey tamamilə ayrı cür ola bilərdimi? Müasir iqtisadi və ictimai həyata keçid formalarının başqa cür olması mümkün idimi? Elmi-texniki tərəqqiyə qapalı olan və insandan üz çevirmiş güclü, yöndəmsiz, hərbişdirilmiş iqtisadiyyatdan sosial yönümlü müasir bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı xalq təsərrüfatının sarsıntıya düşməsinin və dağılmasının qarşısını almaq olardı? Bir partiyanın tam hakimiyyətinə əsaslanan avtoritar siyasi sistemdən insan hüquqlarının və azadlıqlarının hər şeydən üstün tutulduğu çağdaş vətəndaş cəmiyyətinə ictimai çevrilişlərə imkan vermədən, demokratik yolla keçmək mümkün idimi?

Çətin, üzücü suallardır. Onların cavabını kim bilir ki? Amma hər halda qəlbimizin dərinliklərində belə bir ümid közərir ki, bu çox mürəkkəb tarixi dönüşü ümum-millî fəlakətə yol vermədən həyata keçirməyə imkan vardı. Mindən bir olsa da, bu imkan vardı! Əliyev,

sağlam düşüncəli digər dövlət xadimləri həmin imkanı görür, onun lap yanından keçir, bəzən ona toxunur, onu göstərirdilər, lakin Qorbaçov bu imkanın əldən çıxması üçün hər şeyi edirdi.

Ölkədə ümumi siyasi qeyri-sabitlik artırdı. Hakimiyyət orqanlarının qarşিদurması getdikcə dərinləşirdi. Respublikalar, regionlar, müəssisələr arasında təsərrüfat əlaqələri qırılırdı. İstehlak bazarının tarazlığı pozulurdu. 1920-ci ildən bəri tətıl nə olduğunu bilməyən ölkədə tətillər ara vermirdi. Əmtəə kütləsi yox idi. Müharibədən sonrakı dövrdən bəri ilk dəfə olaraq ölkədə sənaye və ərzaq malları talonlarla satılırdı.

Bu gün mağazaların pıxtaxtalarında cürbəcür malların bolluğunu, keçmiş sovet şəhərlərinin hər birində istənilən şeyi almağın mümkün olduğunu görəndə cəmi on beş-iyirmi il əvvəl, heç əyaləti demirəm, Moskvanın özündə də sərbəst satışda, demək olar, heç nəyin tapılmadığına çətinliklə inanırsan. Bolluq keçmişin şəkər, siqaret, spirtli içki talonlarını tamamilə unutturub. Müəssisələr, demək olar, işləmirdi: səhərdən axşamədək işçilər yuyucu toz, sabun, diş məcunu bölüşdürürdülər. İş və ya yaşayış yerində verilmiş talonun olmasaydı, özü də hökmən pasportunu göstərməsəydin, hətta şəxsi gigiyena predmetlərini də ala bilməzdin. Fotoşəkilli və möhürlü «alıcı vizit vərəqəsi», «alıcı abonementi» tətbiq edilirdi. Bunlar düz 2000-ci ilədək nələri almağın mümkün olacağını müəyyən edirdi.

Talon «suverenlikləri»nin paradı başlanmışdı. Moskvanın 33 rayonundan hər biri özünün «firma» kartoçkalarını, talonlarını, kuponlarını, daha nələrini tətbiq edirdi. Məsələn, Volqoqrad rayonunun sakinləri yalnız öz «suveren» ərazilərində mal ala bilərdilər. Qonşu rayonun, misal üçün, Perov rayonunun sakinləri

Volqoqrad rayonunda heç nə ala bilməzdilər. Qonaq gedirsənsə, sovqatı öz qastronomunda al. Bir şey çatışmadımı, bütün şəhəri basa-basa geri qayıt. Lap cəfəngiyat idi. Şəhərə baxıb Moskva vilayəti də öz talonlarını tətbiq etmişdi. Yüz minlərlə bağ sahibləri lazım olan hər şeyi Moskvadan özləri ilə aparmağa məcbur idilər – kənd mağazaları onlara xidmət etmirdi. İş o yerə çatmışdı ki, moskvaətrafı rayonlarda da kupon «suverenlikləri» paradi başlanmışdı.

Adamlar yaşamaq üçün, həqiqətən, qəhrəmancasına səylər göstərirdilər. Kremldəki başçıların zahirən elmi görünən, sırayı insan üçün azanlaşıqlı nitqlərinə qulaq verən az idi. Sovet hakimiyyəti ərzaq kartoçkalarından, hamıya çatmayan ən zəruri mallar üçün uzun növbələrdən necə başlamışdısa, o cür də qurtardı. «Dünyada ən mütərəqqi və humanist hakimiyyət» öz vətəndaşlarını doyuncə yedizdirə bilmədi və tam iflasa uğradı.

Dünyada heç bir xalq sovet xalqı qədər öz rəhbərindən asılı deyildi. Hər baş katib Kremlə gələn kimi əvvəlki həyatı sındırıb yenisinin, əlbəttə, xoşbəxt həyatın başladığını elan etməyi özünə borc bilirdi. Əslində isə hakimiyyət daim insanların həyatını əzib-dağdır, alt-üst edirdi. Əvvəlcə adamlara bəzi güzəştlər verir, sonra isə qazandıqlarının hamısını əllərindən alırdı. 1917-ci ildə bolşeviklər kəndlilərə guya torpaq vermiş, özlərinin nəzəriyyəçisi Buxarinin dili ilə «varlanın» demiş, sonra isə ən zəhmətkeş kəndliləri soyub lütləmişdi. Kollektivləşmə, sənayeləşmə, səfərbərlik, demokratikləşmə... Kremlə kim başa keçirdi, sadə insanlara yeni səfalət, yeni əzablar gətirirdi. Sovet İttifaqında hakimiyyət dəyişikliyi sırayı insan üçün heç vaxt ağrısız ötüşməyib. Əvvəl qazanmağa imkan verir, sonra var-yoxunu alırdılar. Bəhanə tapmağa nə vardı ki – istər «könüllü»

dövlət istiqrazı olsun, istərsə də zəhmətsiz gəlirlərə qarşı mübarizə.

Aşağı, orta və hətta yüksək pillədən olan sovet rəhbərlərinin əksəriyyəti genişmiqyaslı kateqoriyalarla fikirləşmir, ictimai-siyasi hadisələrin təbiəti haqqında düşünmür, tarixi analoqlar arasında əlaqə tapmağa çalışmırdı. İnqilabın savadsız kütlə arasından topladığı sovet elitası elə özünə oxşayan, gündəlik işlərindən və qayğılarından başqa heç nə ilə maraqlanmayan nəsil verirdi. Niyə insanların həyatının bu cür çətin olduğu, sovet iqtisadiyyatı ilə dünya bazarı arasında süni səddin nədən ötrü yaradıldığı kimi suallar onların yalnız bəzilərini düşündürürdü. Ümumiyyətlə, müəyyən əlamətlər belə söyləməyə imkan verir ki, Sov.İKP ölkəni sosial-iqtisadi və mədəni dalana gətirib çıxarmış, SSRİ xalqlarının sivil inkişafını ləngitmiş, onları bütün mədəni bəşəriyyətdən ayırı salmışdır.

Əvvəllər hökumət əleyhinə fəaliyyət sayılan fikirlər Qorbaçovun «yenidənqurma»-sı zamanı sürətlə beyinlərə yol tapmağa başlamışdı. SSRİ-nin gələcək mövcudluğunun perspektivsiz olduğunu ilk söyləyənlər yaradıcı ziyalıların nümayəndələri idilər. Axı, dəyişikliklərin yaxınlaşmasını hamıdan əvvəl duymaq kimi nadir qabiliyyət məhz onlara verilib. Necə ki heyvanlar təbii fəlakətlərin baş verməsi ərafəsində onlardan duyuruq düşüb xəbərdarlıq edirlər, eləcə də sənət adamları global ictimai fəlakətlərin yaxında olduğunu qabaqcadan hiss edirlər.

1989-cu il iyunun 6-da SSRİ xalq deputatlarının birinci qurultayında tanınmış rus yazıçısı Valentin Rasputin Rusiyanın SSRİ tərkibindən çıxması ilə bağlı təhlükə barəsində bütün ölkəyə yayılmış mülahizələrini söyləyəndə bu, məzəli bir zarafat kimi qəbul edildi və

şən gülüşməyə səbəb oldu. Amma... hər zarafatda bir həqiqət var. Cəmi bir il keçdi və 1990-cı il iyunun 12-də RSFSR xalq deputatlarının birinci qurultayı RSFSR-in dövlət suverenliyi haqqında Bəyannamə qəbul etdi. «Lehinə» 907 deputat, «əleyhinə» 13 deputat səs verdi, 9 nəfər bitərəf qaldı.

Bu, İttifaq rəhbərliyinə və şəxsən Qorbaçova ağır bir zərbə idi. Respublikanın suverenliyi haqqında ilk qanunu 1989-cu il sentyabrın 23-də Xalq Cəbhəsinin təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti qəbul etmişdi. Lakin qanun əslində işləmirdi, çünki üç ay sonra fəvqəladə vəziyyət rejiminin tətbiq edilməsi onun qüvvəsini neytrallaşdırmışdı. Bu dəfə isə İttifaqın dayacağı və özəyi, qardaş sovet xalqları ailəsində bərabərlər sırasında birinci olan Rusiya belə bir addım atmışdı! Rusiya Federasiyasının ali dövlət hakimiyyəti orqanı – 1990-cı ilin martında seçilmiş Ali Sovet Rusiya Konstitusiyasının və qanunlarının onun öz ərazisində İttifaq Konstitusiyasından və qanunlarından üstün olduğunu elan etmişdi. Bəyannamənin qəbulu yeni Rusiya dövlətinin doğum gününə çevrilmiş və dünyanın coğrafi-siyasi xəritəsində əsaslı dəyişikliklərin başlanğıcını qoymuşdur.

Rusiya amili Qorbaçovun və onun silahdaşlarının gözləmədiyi halda və sürətlə siyasi səhnəyə çıxdı. Valentin Rasputinin zarafat kimi qəbul olunmuş məşhur kəlamı real zəmin qazandı. Bir aydan sonra RSFSR Ali Soveti SSRİ Dövlət Bankının və digər bankların respublika ərazisində olan bütün şöələrini onların aktivləri və passivləri ilə birlikdə RSFSR-in mülkiyyəti elan etdi. RSFSR Dövlət Bankı və Əmanət Bankı yaradıldı.

– Tam səmimi etiraf etmək lazımdır ki, – deyər Siyasi Büronun keçmiş üzvü, o vaxt Sov.İKP MK-nın ideoloji

işə cavabdeh olan katibi Vadim Andreyeviç Medvedev sonralar özünütənqid ruhunda söyləyirdi, – partiya rəhbərliyi – Qorbaçov və onu əhatə edənlərin heç biri siyasətin Rusiya bucağını lazımınca qiymətləndirə bilmədi. Bu məsələyə dair bizim mülahizələrimizin məğzi belə idi ki, Rusiya amili tarixi baxımdan da, siyasi baxımdan da İttifaqın yaradılmasının təməlində dayanılıb. RSFSR İttifaq dövlətinin təbii özəyidir. Rusiya Federasiyası olmadan İttifaq mövcud ola bilməz. Lakin Rusiya Federasiyasının özünü də Oktyabr inqilabından sonra əldə etdiyi görkəmdə və konfigurasiyada İttifaqdan kənarda təsəvvür etmək, sadəcə, qeyri-mümkündür. Axı, RSFSR və Rusiya heç də eyni şeylər deyildir. Rusiya heç vaxt RSFSR-in sərhədləri daxilində mövcud olmayıb. RSFSR Stalinin yaratdığı süni qurum olub, yalnız İttifaq çərçivəsində, onun gövdəsi, daşıyıcı konstruksiyası kimi təsəvvür edilə bilərdi. RSFSR-in müstəqilliyi fikri cəfəngiyyət kimi qəbul edilirdi. Biz hesab edirdik ki, RSFSR-in müstəqilliyini, öz iqtisadi və mədəni inkişafı üçün onun məsuliyyətini xeyli, kəskin surətdə artırmaq lazımdır, amma güclü mərkəzin olduğu İttifaq daxilində, digər müttəfiq respublikalarla qarşılıqlı əlaqələr çərçivəsində.

Vadim Andreyeviç təfəkkür tərzinə görə ehkamçı sayılırdı. Onun nitqləri kateqoriyalar, postulatlar və ümumi qənaətlər ilə zəngin idi. Özü də çox vaxt bunlar yanlış çıxırdı. Medvedevin bu iddiası ilə razılaşa bilmirəm ki, RSFSR Stalinin yaratdığı süni qurumdur. Elədir, süni qurumdur. Amma onu Stalin deyil, Lenin yaradıb. 80-ci illərin sonları – 90-cı illərin əvvəllərində partlayan minanı dövlət mexanizminə məhz Vladimir İliç qoyub.

Stalin «muxtariyyətçilik» ideyasını təklif etmişdi. Rusiya imperiyası Rusiya Sovet Sosialist Respublikası adlandırılmalı, milli ərazilər isə onun tərkibinə mux-

tariyyət hüququ ilə daxil olmalı idi. Məlum olduğu kimi, Lenin dövlət quruluşunun Stalinə məxsus layihəsini tənzid etmişdi. Vladimir İliç SSRİ-nin – milli respublikalar ittifaqının yaradılmasında təkid etdi. Lenini Trotski müdafiə etdi. Onlara elə gəlirdi ki, ölkələrin hamısı Rusiyanın yolu ilə gedəcək. Bütün ölkələrdə inqilab baş verəcək və nəticədə bütün dünyanın Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı yaranacaqdır. Bu ideya izdihamlı kommunist mitinglərində səslənən poetik sətirlərdə təcəssümünü tapmışdı: «Amma biz hələ Hindistana çatacağıq, amma biz hələ döyüşlərdə öləcəyik, öləcəyik ki, Fəratdan Qanqadək işıq saçsın Vətənim mənim...»

Rusiya hamının gözü qabağında Qorbaçov Siyasi Bürosunun təsiri altından çıxırdı. Üstəlik, o, SSRİ-ni də tərk edirdi. Buna RSFSR-in müstəqil Kommunist Partiyasının və onun Mərkəzi Komitəsinin təşkil edilməsi şərait yaradırdı. Ölkədə ikinci partiya mərkəzi əmələ gəlmişdi. Sov.İKP-ni vahid tam şəkildə birləşdirən özək ondan ayrılmışdı. Özü də bu, Sov.İKP-nin yarından çox hissəsi idi. RSFSR Kommunist Partiyasının Sov.İKP-dən qopması RSFSR-in SSRİ-dən qopması demək idi. Rusiya Kommunist Partiyası Sov.İKP-nin özəyi olduğu kimi, Rusiya da İttifaqın özəyi idi.

Rusiya öz qanunlarının SSRİ qanunlarından üstünlüyünü elan etdikdən sonra suverenliklərin paradı başlandı. Bir həftədən sonra, 1990-cı il iyunun 20-də Özbəkistan Ali Soveti Özbəkistan SSR-in suverenliyi bəyannaməsini qəbul etdi, üç gün sonra eyni sənəd Moldaviya SSR Ali Sovetinin sessiyasında qəbul olundu. İyulda Rusiyaya ən yaxın olan Belorusiya, avqustda Ermənistan öz dövlət suverenliyini bəyan etdi. Latviya Ali Soveti «Latviyanın SSRİ tərkibinə daxil olması haqqında» Seymin 1940-cı il 21 iyul tarixli bəyan-

naməsinin qəbul edildiyi andan heç bir qüvvəyə malik olmadığını elan etdi. Daha əvvəl bunu Litva və Estoniya bəyan etmişdilər.

İttifaq dağılırdı. Artıq bunu hamı görürdü. Belə olduqda Qorbaçovun məsləhətçiləri onun ağılına nicatverici bir ideya saldılar – yeni İttifaq müqaviləsi imzalamaq lazımdır. Suda boğulan saman çöpündən necə yapışırsa, Baş katib də təzə ideyadan o cür yapışdı. Danışmağa başladı ki, 1922-ci ilin dekabrında RSFSR-in, Ukraynanın, Belorusiyanın və ZSFSR-in imzaladıqları İttifaq müqaviləsi köhnəlib, yeni reallıqları nəzərə almır. Rusiyanı nəyin bahasına olursa olsun, İttifaqda saxlamağın zəruri olduğunu anlayaraq, sərəncam verdi ki, yeni müqavilədə bütün İttifaqın birləşdirici əsası kimi Rusiyanın xüsusi rolu və hüquqi statusu vurğulansın.

Respublikaları yeni İttifaqa çağırarkən Qorbaçov onlara az qala sabahı gün «xosh» həyat vəd edirdi. Amma Mixail Sergeyeviçə daha inanmırdılar.

Heydər Əliyev Baş katibin çıxışları ilə tanış olduqca heyrətə gəlirdi: sən demə, ölkədə həqiqi İttifaq yox imiş, respublikalar İttifaqda yaşamırlarmış, yetmiş il mövcud olan İttifaq yararsızdır, əsl İttifaq isə onun, yəni Mixail Sergeyeviç Qorbaçovun yaradacağı İttifaq olacaqdır.

Əliyev yeni İttifaq müqaviləsinin layihəsi ilə tanış olarkən yəqin etdi ki, o, əvvəlkindən də yararsızdır.

1991-ci il martın 17-nə Qorbaçov SSR İttifaqının saxlanması haqqında Ümumittifaq referendumu təyin etdi. O vaxt Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sırası deputatı idi – 1991-ci il sentyabrın 3-dən Ali Məclisin Sədri olmuşdu. Lakin Heydər Əliyevin nüfuzu o qədər yüksək idi ki, həmişə onun sözü həlledici olurdu. Deputatlar onun rəyini yekdilliklə

müdafiə edirdilər. Bu, təbiidir: Naxçıvanda heç kəsin Heydər Əliyev qədər siyasi və dövlət təcrübəsi yox idi.

Bir az fikirləşdikdən sonra o, referendumda iştirak etməmək qərarına gəldi və Ali Məclisin qalan deputatlarını da buna inandıra bildi. Onlar Əliyevin təklifini dəstəklədilər və qərar qəbul etdilər: SSRİ-nin saxlanması haqqında Ümumittifaq referendumu Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində keçirilməsin!

Bu ötkəm və açıq itaətsizlik barədə xəbəri eşidəndə Kremlin və ya Köhnə meydanın qorxudan diksindiklərini söyləmək olmaz. Kiçik Naxçıvan nə geniş Ukrayna idi, nə də ucsuz-bucaqsız Qazaxıstan. Heç SSRİ-dən çıxmağa can atan Baltıqyanı respublikalar da deyildi – amma onlar referendum olmasa da, sorğu keçirmişdilər. Kiçik Naxçıvan Muxtar Respublikası öz fikrinə malik olmağı özünə rəva görmüşdü. Ən maraqlısı budur ki, bir müddət sonra Əliyevin referendumda dair fikrinə Sov.İKP MK-nın həmin tədbirin keçirilməsi ilə əlaqəsi olan keçmiş yüksək səviyyəli işçisi də şərik çıxdı. Vyacheslav Aleksandroviç Mixaylov o vaxt MK-nın Milli siyasət şöbəsinə rəhbərlik edirdi. Yeltsin dövründə o, Rusiya Federasiyasının millətlərin işləri üzrə naziri, sonra RF Təhlükəsizlik Şurası katibinin (katib V.V.Putin idi) birinci müavini olmuşdu. İndi o, RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Qulluğu Akademiyasının xarici siyasi fəaliyyət kafedrasının müdürüdür.

– Vyacheslav Aleksandroviç, referendum qarşısında hansı mühüm vəzifə dururdu?

– Niyyət, demək olar, çox yaxşı idi: xalqın dəstəyini almaq idi. Az adam şübhə edirdi ki, referendumda iştirak edənlərin əksəriyyəti İttifaqın saxlanmasına tərəfdar çıxacaqdır. Lakin yanaşmanın özünün riyakarlığı

səsverməyə çıxarılan məsələnin ifadə tərzində özünü göstərmişdi.

– Məsələnin ifadə təzi kimə məxsus idi?

– Güman edirəm, hər halda bu, Qorbaçovun ideyası idi. O, bir güllə ilə iki dovşan vurmaq məqsədini güdürdü: istəyirdi ki, xalq SSRİ-nin saxlanmasına tərəfdar çıxsın və eyni zamanda onun yenidənqurma kursunu müdafiə etsin, çünki söhbət yeniləşən Sovet İttifaqından gedirdi. Halbuki tamamilə aydın idi ki, söhbət Sovet İttifaqının salamat qalmasından gedir və referendumda bir məsələni çıxarmaq lazımdır: «Siz Sovet İttifaqının saxlanmasının lehinəsiniz, yoxsa əleyhinə?» Yeri gəlmişkən, sonralar respublikalarda keçirilən bütün referendumlar da ikimənalı idi. Heç yerdə məsələ belə qoyulmurdu: «Siz müstəqil Ukrayna respublikasına səs verirsinizmi?» Konstitusiyaya görə, bütün müttəfiq respublikalar müstəqil idilər, çünki SSRİ-dən çıxmaq hüquqları vardı. Odur ki, hər yerdə məsələlərin qoyuluşu Konstitusiyaya, çox gec qəbul olunmuş qanuna uyğunlaşdırılmalı idi. Deməli, məsələ yalnız bu cür qoyula bilərdi: «Siz SSRİ-nin saxlanmasına, yoxsa SSRİ-dən çıxmağa tərəfdarsınız?» Nəticə tamam başqa cür olardı. Beləliklə, referendum ictimai rəyin aldadılması idi. Təsədüfi deyil ki, həmin referendumun nəticələri qanun qüvvəsinə minmədi. Bu əbəz qüvvə və vaxt itkisi idi...

Öz dediklərini təsdiqləmək üçün V.A.Mixaylov referendumun nəticələrini xatırlatdı. Özbəkistan: «lehinə» – səsələrin 93,7 faizi, Qırğızıstan – 93, Qazaxıstan – 94, Tacikistan – 96, Türkmənistan – 98 faiz. Azərbaycan SSRİ-nin saxlanmasına səsələrin 93 faizini verdi.

– Deyəcəksiniz ki, şərq respublikaları Moskvanın qarşısında həmişə mil durublar? – Vyacheslav Aleksandroviç sualımı qabaqladı. – Avropa, slavyan respublikala-

rının necə səs verdiklərinə baxın. Rusiya: «lehinə» – əhalinin 71 faizi, Ukrayna – 70, Belorusiya – 83 faiz! Referendumun nə xeyri oldu? Ölkə bir neçə aydan sonra dağıldı...

V.A.Mixaylovla söhbətim lap bu yaxınlarda, artıq V.V.Putinin hakimiyyəti dövründə olmuşdur. H.Ə.Əliyev isə referendumun faydasızlığını elan olunan kimi başa düşmüşdü. Yəni, demək olar, on beş il bundan əvvəl.

O, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatlarını da buna inandırmağa cəhd göstərdi. Uğur qazanacağına ümid bəsləyirdimi? Çətin. Onun ehtimalına görə, Azərbaycanın kommunist rəhbərliyinə Moskvadan tapşırılmışdı ki, onun çıxışına yol verməsin, mümkün olmasa, onun təklifinin qarşısını hər vasitə ilə alsın. Çıxışa yol verməmək mümkün olmadı. Qaraqışqırıq salmağı isə bacardılar.

Azərbaycan ərazisində referendum keçirilməməsi barədə Əliyevin təklifini cəmi 40 deputat müdafiə etdi. Referendumun keçirilməsinə 350 nəfər tərəfdar çıxdı. Onlar, əsasən, A.Mütəllibovun tərəfdarları idilər.

Əliyev hansı dəlilləri gətirdi? Başlıca dəlil bu idi ki, SSRİ-nin dağılmasına və respublikaların müstəqillik əldə etməsinə obyektiv proseslər gətirib çıxarmışdır.

Heydər Əliyev qeyd etdi ki, 1922-ci ildən Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibindədir. Bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı tarixi yol keçib, nailiyyətlər əldə edib. Eyni zamanda, çox itkilərə, çətinliklərə də məruz qalıb. Bunları inkar etmək olmaz.

– Biz hamımız bu İttifaqın mövcud olduğu dövrdə dünyaya gəlmişik, təhsil-tərbiyə almışıq, formalaşmışıq, – Əliyev aşkar faktı etiraf etdi. – Biz hamımız, hər halda tam əksəriyyətimiz bu İttifaqa həddindən artıq inanmışıq, sədaqətlə xidmət etmişik, xalqımızın səadətinə,

xoşbəxt gələcəyini bu İttifaq daxilində görmüşük. Mən və mənimlə birlikdə xeyli müddət respublikaya rəhbərlik edən həmkarlarım İttifaqın möhkəmlənməsi üçün daim çalışmış, Azərbaycan xalqında bu İttifaqa sadiqlik və məhəbbət hissiyyatları yaratmağa cəhd etmişik.

Anadan olduğu, uşaqlıq, gənclik və yetkinlik illərini keçirdiyi dövlət qurumuna ehtiramını bildirərək, dialektik təfəkkürlü Heydər Əliyev daha sonra sözünə davam etdi:

– Fəqət son illərdə dünyada, ölkədə gedən ictimai, siyasi proseslər keçmişimizə münasibəti, ümumi dünyagörüşünü dəyişdirmişdir. Sovet İttifaqında Mərkəzlə respublikalar arasında olan iqtisadi, siyasi əlaqələr açılmış, çıllaqlaşmış, hansı tərəfin daha çox xeyir götürdüyü, zərər çəkdiyi aydınlaşmışdır. Bir neçə respublikada baş vermiş milli demokratik hərəkatların İttifaq dövləti tərəfindən zorakılıqla, hərbi qoşun hissələri vasitəsilə boğulması tədbirləri İttifaqın imperiya siyasəti apardığını tam aşkar etmişdir. İttifaq dağılmağa başlamışdır.

Əliyev yetmiş il ərzində mövcud olmuş İttifaqın yararsızlığı barədə Qorbaçovun bəzi sözlərini sitat gətirərək dedi:

– Ölkənin rəhbərliyi 70 il mövcud olan İttifaqın yararsız olduğunu bəyan edərək, respublikaları yeni ittifaq yaratmağa dəvət edir. Qorbaçov bir neçə çıxışında hətta demişdir ki, guya ölkədə indiyə qədər həqiqi ittifaq olmayıb, respublikalar heç də ittifaqda yaşamayıb, əsl ittifaq bundan sonra yaranacaqdır. Respublikanın keçmiş rəhbəri kimi, mən də belə yararsız və naməlum ittifaqı xidmət etdiyimi, buraxdığımız səhvləri etiraf edirəm və heyifsilənirəm. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər dövrün öz hökmü var. Biz də, demək olar ki, bu salon-

da oturanların hamısı, o hökmün təsiri altında olmuşuq. İndi isə hesab edirəm ki, bizim xalqımız üçün 70 illik imtahan bəsdır. Yeni bir İttifaqa girməyi Azərbaycan xalqı üçün rəva bilmirəm.

Heydər Əliyev keçmişdə Azərbaycanın İttifaqa xidmət etməsinə bəraət qazandıran əsasları sadaladı. O dövrdə respublikada yaranmış güclü sosial-iqtisadi və intellektual potensial Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və Azərbaycanın müstəqilliyi üçün yaxşı zəmin ola bilər.

– Bir sözlə, mən yeni İttifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin heç bir şərt qoymadan əleyhinəyəm, – natiq Mütəllibovun tərəfdarlarının hayküyü və qışqırığı içərisində səsinə ucaldaraq dedi. – Bu, bütün seçicilərimin, deputatı olduğum Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi deputatlarının yekdil fikridir. Azərbaycanın tam istiqlaliyyət, azadlıq, iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam. Azərbaycan xalqı artıq bu yola çıxmışdır. O, öz tarixini yenidən təhlil edir, yenidən qiymətləndirir, öz milli ənənələrini bərpa edir, milli köklərinə qayıdır. Respublikada aşağıdan, xalq kütlələri tərəfindən başlanmış milli dirçəliş, dövlət quruluşunun dirçəlişi hərəkəti inkişaf edir.

Heydər Əliyev həyatı boyu çoxlu gözəl, parlaq nitqlər söyləmişdi. Əfsus ki, onun nə sovet, nə də postsovet dövrünə aid nitqləri hələ bir yerə toplanmayıb. Bu, yaxın vaxtların işidir. Amma düşünürəm ki, dörd nitq onun nəzəri və siyasi irsində xüsusi yer tutacaqdır. Tarixçilər, siyasətşünaslar, məktəblilər və tələbələr bu nitqlərə döənə-döənə müraciət edəcəklər.

Bunlar 1990 – 1991-ci illərin nitqləridir. Birinci nitqi o, 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsi ilə əlaqədar ertəsi gün, 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı

daimi nümayəndəliyindəki yığıncaqda söyləmişdir. Sonrakı nitqlər 1991-ci il fevralın 5-də və martın 7-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyalarında söylənmişdir. Dördüncü isə 1991-ci il avqustun 29-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasındakı nitqdır. H.Ə.Əliyevin partiyadan çıxmaq barəsində SSRİ Nazirlər Kabinetinin partiya təşkilatına yazdığı müraciət də mövzu baxımından bu nitqlərlə bağlıdır.

Əgər bu beş proqram sənədinin təkə Azərbaycanı və Sovet İttifaqını deyil, bütün dünyanı sarsıtdığını söyləsəm, səhv etmərəm. Azərbaycan üçün tarixi nəticələrinə görə onları bəlkə yalnız XX əsrdə Rusiyada və dünyada hadisələrin gedişini dəyişmiş dörd çıxışla müqayisə etmək olar.

Rusiyanın təkamül yolu ilə inkişafını yarımçıq kəsmiş birinci çıxışı V.İ.Lenin 1917-ci il oktyabrın 16-da Petroqradda RSDFP MK-nın iclasında söyləmişdir. Proletariatın rəhbəri silahlı üsyan qərarının qəbul olunmasında təkid etmişdi. O, çox və həərətli danışmışdı. İclas məxfi olduğundan stenoqramı aparılmırdı. Amerika jurnalisti Con Ridin dediyinə görə, Lenin məşhur kəlamını o vaxt söyləmişdi: «Noyabrın 6-sı hərəkət üçün çox tez olacaq; 8-i gec olacaq. Ayın 7-də, qurultayın açılışı günü hərəkət etmək lazımdır». Söhbət sovetlərin II Ümumrusiya qurultayından gedirdi. Qurultay silahlı üsyan nəticəsində Mərkəzdə və yerlərdə bütün hakimiyyətin sovetlərin əlinə keçdiyini elan etdi və fəhlə-kəndli hökumətini – Xalq Komissarları Sovetini təşkil etdi.

Leninin hakimiyyəti ələ keçirmək tələbini irəli sürdüyü çıxışının ölkəni haraya – işıqlı yola, yoxsa gedər-gəlməzə apardığını aydınlaşdırmayaraq. Bircə şeyi qeyd edək ki, həmin çıxış dünya tarixi prosesinə çox

güclü təsir göstərən taleyüklü çıxış oldu. Dünya iki ictimai-siyasi sistemə bölündü.

İkinci çıxışın da ciddi nəticələri oldu. O, antihitler koalisiyasında bu yaxınların müttəfiqlərini, faşist Almaniyasına qarşı müharibənin qalıblarını bir-birinə düşmən etdi. 1946-cı ildə Böyük Britaniyanın Baş naziri ser Uinston Çörçill Fultonda öz məşhur nitqini söylədi və həmin nitqlə yeni – «soyuq müharibə» başlandı. Yenə dünya başqa yolla getdi, «blok» təfəkkürü əmələ gəldi. Əfsuslar olsun ki, Sovet İttifaqı bu müharibəni uduzdu. 2006-cı ilin yazında kütləvi informasiya vasitələri xəbər verdilər ki, ABŞ Konqresi «Soyuq müharibədə qələbəyə görə» medalını təsis etməyi qərara almışdır.

1996-cı ildə «Независимая газета» U.Çörçillin nitqinin tam mətnini dərc etdi. Onun antisovet, antikommunist istiqamətini bir kənara qoyaq. Aşıb-daşan vətənpərvərlik hisslərimizi cilovlayaraq və dişlərimizi bir-birinə sıxaraq, etiraf edək: parlaq nitqdır! Həm forma, həm də məzmun baxımından.

XX əsrdə üçüncü məşhur çıxış 1956-cı ilin fevralında Sov.İKP-nin XX qurultayında N.S.Xruşşovun qapalı məruzəsidir. Məruzədə yeni sovet lideri özünün müstəbid sələfinin cinayətlərini ifşa etmişdi. İyirmi iki səhifəlik makina yazısı ölkəni ayağa qaldırmış, onun inkişafını başqa səmtə yönəlmişdi. Məruzə təkcə Şərqi Avropanın sosialist ölkələrində əks-səda verib insanları hərəkətə gətirmədi, həm də inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində eşidildi, bu ölkələrdə insanlar kommunist və fəhlə partiyalarından kütləvi surətdə çıxmağa başladılar.

Dördüncü çıxış B.N.Yeltsinə məxsusdur. Taleyin oyununa baxın ki, bu çıxış da 1917-ci ilin oktyabrında Leninin etdiyi çıxış kimi qısa idi. Həqiqətən, tarix iki dəfə

təkrar olunur: birinci dəfə faciə kimi, ikinci dəfə məzhəkə kimi.

1991-ci il avqustun 23-ü, səhər saat on. DFVK-nın təşkil etdiyi dövlət çevrilişi cəhdi boşa çıxmışdır. Qıyamçılar həbs edilmişdir. Sov.İKP MK-nın Baş katibi, SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçov RSFSR Ali Sovetinə görüşə gəlmişdir. Rusiya Ali Sovetinin Sədri B.N.Yeltsin sözü Qorbaçova verir. O, həmişəki kimi, nəyi isə uzun-uzadı və dolaşlıq şəkildə nəql etdiyi əsnada Yeltsinə xəbər verirlər ki, Sov.İKP MK-nın binaları tutulmuşdur. Yeltsin Baş katibin sözünü kəsərək, deyir:

– Yoldaşlar, nəfəsimizi dərek. İcazə verin, Rusiya Kommunist Partiyasının fəaliyyətinin dayandırılması haqqında fərmanı imzalayım...

Salonda ağız deyəni qulaq eşitmir. Hamı əl çalır, «Əhsən!», «Ura!» qışqırır.

Qorxuya düşən Qorbaçovun dili topuq vurur:

– Boris Nikolayeviç... Boris Nikolayeviç...

Yeltsin nəşə ilə deyir:

– Mən imzalayıram... Fərman imzalandı...

Salon coşur, «Ura!» sədaları, alqışlar. Hamı başa düşürdü: «dayandırılması» kəlməsi əslində bir fənddir. Bu, əsl qadağan idi və sonralar təsdiqini tapdı. Salonda fit səsləri altında Qorbaçovdan sosializmi Sovet İttifaqı ərazisindən süpürüb atmağı, Sov.İKP-nin və Rusiya Kommunist Partiyasının əmlakını milliləşdirməyi tələb etdilər. Sonralar bunlar da həyata keçdi.

Tarixin gedişini dəyişmiş bu dörd çıxışla eyni sıraya Heydər Əliyevin nitqlərini də aid etmək olar. Onlar Zaqafqaziyada coğrafi-siyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirdi – Azərbaycan dönmədən Moskvanın hakimiyyəti altından çıxır və öz milli köklərinə qayıdırdı. Onun bu yürüşünü dayandırmaq daha mümkün deyildi.

Amma bunu istər Moskvada, istərsə də Azərbaycanda heç də hamı başa düşmürdü. Stereotiplər çox möhkəm olur. Keçmişlə vidalaşmaq həmişə çətindir. Yeni dövr isə çoxlarını qəfil yaxalamışdı. Kəskin dönüş o qədər gözlənilməz olmuşdu ki, bəzilərinin keçmişin yanasmalarından və dəlillərindən bərk-bərk yapışmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı. Məqsəd bir idi: öz kreslolarını əldən verməmək!

Əliyev martın 7-dəki çıxışında mövqelərin qəti müəyyən olunmasını tələb etdi: Bəli, bir ay əvvəl respublikanın adı dəyişdirilmiş, «Sovet» və «Sosialist» sözləri çıxarılmış, yeni dövlət bayrağı tətbiq edilmişdir. Amma bunlar yarımçıq tədbirlərdir!

– 28 may Azərbaycan dövlət quruluşunun dirçəliş günü kimi istirahət günü elan edilib. Məlumdur ki, 28 may 1918-ci ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmışdır. Belə olan halda bu hadisəyə və 28 aprel 1920-ci il hadisəsinə siyasi qiymət vermək lazımdır. Bu məsələlər gərək Ali Sovetin sessiyasında müzakirə olunsun.

– İkitərəfli, daha açıq desək, ikiüzlü, qorbačovsayağı siyasət xalqda inam doğura bilməz, – salonda Əliyevin qəzəbli sözləri səslənirdi. – Bu günlərdə Minsk şəhərində çıxış edərkən Qorbačov kommunist olduğunu, Kommunist Partiyasına axıra qədər sadıq qalacağını təkidlə sübut etməyə çalışırdı. Fəqət öz andını Kommunist Partiyasına, Leninə, Oktyabr inqilabı ideyalarına tam zidd mövqe tutan Soljenitsinin sözləri ilə əsaslandırırırdı. Sual olunur: biz hansı məzhəbə itaət etməyə dəvət olunuruq?

Əliyev digər sovet respublikaları kimi, Azərbaycanın da guya İttifaqdan ayrı yaşaya bilməyəcəyini, respublikalar bir-biri ilə sıx iqtisadi, texniki əlaqələrlə bağlı

olduqlarına görə onların müstəqillik yolu ilə getməyə imkanı olmadığını sübuta yetirməyə çalışanların dəlillərini alt-üst etdi.

– Bu təbliğatlar əsassızdır, – Əliyev dedi. – Əvvəla, Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlara malikdir. Bu barədə deputat Səmədzadənin çıxışındakı bir çox müddəalarla mən razı deyiləm. Əgər reqlamentdən əlavə vaxt verilsə, onların əsassız olduğunu sübut edərdəm.

Heydər Əliyevin öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün irəli sürdüyü ikinci dəlil beynəlxalq praktikaya aid idi. Dünyanın hər bir dövləti başqa dövlətlərlə istədiyi sahələrdə qarşılıqlı iqtisadi, ticarət, texniki əlaqələr yaradır, ümumdünya integrasiya prosesində iştirak edir və bunların heç biri bu dövlətləri müstəqillikdən məhrum etmir. Ona görə də İttifaqda olan respublikaların iqtisadi əlaqələri onların müstəqilliyə nail olmasına mane ola bilməz.

Həyat Əliyevin baxışlarının düzgünlüyünü təsdiq etdi. Keçmiş on beş sovet respublikasının heç biri müstəqil olduğdan sonra dünya xəritəsindən silinmədi. Əksinə, onlar BMT-nin üzvü, beynəlxalq siyasətin subyekti kimi rəsmi status əldə edərək, özlərinin milli dövlətçiliyini möhkəmləndirdilər. Əliyev deyirdi:

– Fikrimcə, əgər Azərbaycan tam müstəqil dövlət olarsa, – o, indi İttifaqda olan respublikaların hər biri ilə, hətta İttifaq qalarsa, onunla da qarşılıqlı, bərabər-hüquqlu, iki tərəfə də faydalı iqtisadi əlaqələr yarada bilər, – bu, müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün daha səmərəli olar. Azərbaycan xalqının başqa xalqlarla dostluq əlaqələri müstəqil xarakter daşıyar, daha səmimi, daha möhkəm olar...

Bu sözlərə diqqət yetirin. 1991-ci ilin martı idi, hələ Sovet İttifaqı dağılmamışdı, Azərbaycan da onun bir hissəsiydi. Respublikanın təbliğat və idarəetmə elitası ana südü ilə əməliyi, ilk baxışdan sarsılmaz görünən belə bir məfkurə əsasında yetişmişdi ki, SSRİ iqtisadiyyatı vahid xalq təsərrüfatı kompleksidir. Sözü qısası, onsuz heç kəs bir addım da ata bilməz. Burada isə ali dövlət orqanının tribunasından elə ideyalar səslənirdi ki, bunlar öz səsi olmayan Azərbaycanın – onun adından həmişə Moskva çıxış edirdi – yeri haqqında şüurlarda kök salmış təəvvürləri alt-üst edirdi.

Görkəmli dövlət xadimlərinin fərqi elə odur ki, onlara hadisələrin inkişafını qabaqcadan duymaq, şair demişkən, «zamanın bağlı saxladıklarını görə bilmək» qabiliyyəti verilmişdir. Onlar öz müasirlərindən çox yüksəkdə dayanırlar. Buna görə də görkəmli adamlara abidələr qoyulur.

Əliyevin alovlu nitqi salondakıları heyratə salmışdı. Müstəqillik ondan ötrü dövlətin zəifliyinin deyil, güclü olmasının amili idi. O, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq elan etdi: insan dövlətlə bərabər tutulmalıdır.

Birinci olmaq həmişə çətinidir. Elə bir adam yox idi ki, Əliyev ondan məsləhət alaydı. Gözləməyə də vaxtı yox idi. Öyrənməli olurdu – bəzən öz təcrübəsi əsasında.

O, çoxlarından yaşlı olsa da, ruhən gənc idi. Romantik idi. Əliyev Bakıda demokratik hərəkəti illic etmiş komendant saati və fəvqəladə vəziyyət tətbiq edildikdən sonra Azərbaycanda əmələ gələn çarəsizlik və qorxu sindromunu aradan qaldırmağı bacardı. O dövrü indi həyəcan və kədərlə xatırlayırlar. Etiraf edirlər ki, bu nadir insanın müdrikliyini dərhal anlaya bilməyiblər.

Onun uzaqgörən fikirlərindən o zaman üsyan qoxusu gəlirdi:

– Azərbaycan xalqının başqa xalqlara nisbətən yeni İttifaq müqaviləsindən imtina etməsinə daha çox əsası var, – onun həqiqətləri söyləməsi deputatlarda təlaş oyadırdı. – Üç ildir ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi pozulub, lakin İttifaq dövləti bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün səmərəli tədbirlər görməyib. 1990-cı il yanvarın 20-də İttifaq dövləti tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı hərbi təcavüz edilmişdir. Heç bir əsas olmadan, xəbər vermədən, dövlət qanunlarını kobudcasına pozaraq, Bakı şəhərinə müasir silahlı sovet ordusunun qoşun hissələri yeridilmiş, onlar vəhşilik, qəddarlıq etmiş, nəticədə nəhaq qan tökülmiş, yüzlərlə adam həlak olmuş, xəsarət almış, itkin düşmüşdür...

Azərbaycan paytaxtı bir ildən artıq fəvqəladə vəziyyət şəraitində yaşamışdı. Respublika Ali Sovetinin sessiyası da bu şəraitdə keçirilirdi.

– Xalq deputatı kimi, Bakıda bir ildən artıq müddətdə fəvqəladə vəziyyətin hökm sürməsinə başa düşə bilmirəm. Aydın deyil ki, sovet ordusunun qoşun hissələri kimi kimdən qoruyur... Əgər onlar, doğrudan da, çağırılmamışdırlarsa, respublika dövləti öz suveren hüquqlarından istifadə edərək, onları dərhal geri qaytarmalı idi. Lakin belə olmayıb. Əksinə, qoşunların Bakıda indiyə qədər saxlanması zəruri hesab olunur.

Çıxışın əsas mahiyyəti bu idi ki, Sov.İKP-nin bir hissəsi olan Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin platforması xalqı birləşdirə bilməz. Heydər Əliyev öz hökmünü çıxardı: bu partiya xalq arasında nüfuzdan düşüb, bütün xalqın iradəsini təmsil etmir.

– Kommunist Partiyası hakimiyyətdən tamamilə imtina etməlidir. Yuxarıdan aşağıya qədər partiya komitələrinin katibləri eyni zamanda sovet orqanlarında rəhbər vəzifə tutmamalıdırlar. Demokratiyanın, siyasi plüraliz-

min, aşkarlığın inkişafı üçün şərait yaradılmalıdır. Bütün siyasi qüvvələr eyni hüquqla fəaliyyət göstərməlidir. Xalqa hər şey düzgün çatdırılmalıdır...

Əliyev xalq deputatlarını və bütün Azərbaycan xalqını birləşməyə və müqəddəs dogma torpağını göz bəbəyi kimi qorumağa çağırırdı. Bu, yalnız yeni, demokratik, heç kəsdən asılı olmayan dövlət qurulması yolu ilə təmin oluna bilər.

– Doğrudur, bu yolda çətinliklər də az olmayacaqdır. Fəqət, nəyin bahasına olursa-olsun, biz buna nail olmalıyıq. Biz bu yola düşməsək, bunu gələcək nəsillər edəcək. Və onlar, tarix bizi bağışlamayacaq. İndi hər bir namuslu, qeyrətli azərbaycanlı gərək öz şəxsi mənafehlərini, imtiyazlarını unutsun, xalqın aqibəti, bu günü və azad gələcəyi haqqında düşünsün. Xalqın müqəddəratı hər şeydən üstün olmalıdır...

Əliyevin coşqun və həyəcan dolu çıxışları ağızdan ağza gəzirdi. Onlar haqqında xarici kütləvi informasiya vasitələri də söhbət açmışdı. Nyu-Yorkda və Parisdə, Moskvada və Ankarada, Tehrandə və Londonda çıxan ən nüfuzlu mətbu orqanların müxbirləri onunla görüşmək üçün kiçik Naxçıvana gəlirdilər. Əliyevin çıxışları barədə rəylərin dərc edildiyi dünya mətbuatı icmalarını hər gün Qorbaçovun masasının üstünə qoyurdular.

Onu yola gətirmək üçün Sov.İKP-dən çıxarılacağı ilə hədələməyə cəhd etdilər. 1991-ci il iyulun 19-da o özü partiyadan çıxmasına dair bəyanat verdi. Düz bir aydan sonra isə Moskvada qiyam başlandı.

DFVK-nın yaradıldığını Əliyev Naxçıvanda olarkən televiziya xəbərlərindən eşitdi. İttifaq və Rusiya rəhbərliyi hakimiyyət uğrunda bir-biri ilə amansız mübarizə apardığından, uzun müddət idi ki, milli ucqarlara heç bir

maraq göstərmirdi. Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinə yönəlmiş xəttinin düzgünlüyünə bir daha əmin oldu. Bir-birinə hədsiz nifrət bəsləyən Qorbaçov və Yeltsin daha ölkənin müqəddəratını düşünmürdülər, yalnız öz haylarında idilər. Böyük dövlətin işləri ilə məşğul olmağa onların daha macalı yox idi, hər biri rəhbərlik iddiasında idi.

«Sovet rəhbərliyinin Bəyanatı»nda 1991-ci il avqustun 19-da səhər saat 4-dən SSRİ-nin ayrı-ayrı yerlərində 6 ay müddətinə fəvqəladə vəziyyət tətbiq edildiyi deyilirdi. Bunun nə olduğunu Azərbaycanda bilirdilər. Orada bu cür rejim artıq il yarım idi ki, qüvvədə qalırdı. Tamamilə təbii olaraq, Əliyev DFVK-nın yaradılmasına mənfi münasibət bildirdi.

Avqustun 29-da, Moskvada qiyamın boşa çıxmasından bir həftə sonra Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında Heydər Əliyev respublikada vəziyyətin xüsusilə mürəkkəb və ağır olduğunu bildirdi. Bunun əsas səbəbinin respublikada hökm sürən Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürəkkəb siyasəti və buraxdığı kobud, bağışlanmaz səhvlər olduğunu söylədi.

Salonda etiraz edənlərin hay-küyü qalxdı. Lakin Əliyev auditoriyanı ələ aldı və respublikanın kommunist rəhbərliyini avqustun 19 – 22-də ölkədə dövlət çevrilişini, DFVK-nın yaradılmasını faktiki olaraq bəyənəməkdə və bununla da, Azərbaycan xalqını çox pis vəziyyətdə qoymaqda təqsirləndirdi.

– Bundan erməni millətçiləri dərhal istifadə etmiş, bizim respublikamıza qarşı hərbi əməliyyatları, siyasi təbliğatı gücləndirmişlər, – Əliyev qeyd etdi.

O, altı əsaslı təklif irəli sürdü. Birincisi, Bakıda fəvqəladə vəziyyət dərhal götürülməlidir. Aydınlaşdır-

maq lazımdır ki, bu il yarımda fəvqəladə vəziyyəti Bakıda saxlamaq üçün respublika nə qədər vəsait xərc-ləyib və respublikaya nə qədər zərər vurulub. İkincisi, Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinin dövlət çevrilişi haqqındakı mövqeyi barədə cürbəcür söhbətlər gedir. Bu məsələ aydınlaşdırılmalıdır. Kim xaricdə nə deyib, o bizim üçün məlum deyil. Ancaq məlumdur ki, avqust ayının 21-də Azərbaycan televiziyası ilə Ayaz Mütəllibovun xalqa müraciəti oxunubdur. Müraciətdə fəvqəladə vəziyyət komitəsinin fəaliyyəti bəyənilib. Üçüncüsü, xalqda birlik yaratmaq üçün Azərbaycan Kommunist Partiyası dərhal hakimiyyətdən getməlidir. Azərbaycan Kommunist Partiyasının bütün strukturları ləğv olunmalıdır, əmlakı milliləşdirilməlidir. Azərbaycan Kommunist Partiyasının, onun mətbu orqanlarının işi dayandırılmalı, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin hərbi xunta ilə əməkdaşlıq edib-etməməsi məsələsi aydınlaşdırılmalıdır. Bunun üçün parlament komissiya yaratmalıdır. Dördüncüsü, 20 Yan- var faciəsindən il yarımdan çox vaxt keçir. Nə üçün indiyə qədər bu hadisəyə siyasi qiymət verilməyib? Bu məsələnin həm siyasi, həm də hüquqi tərəfi var. Bu hadisəyə siyasi qiyməti dərhal vermək olardı. O ki qaldı hüquqi cəhəti, onu, şübhəsiz ki, istintaq qrupu ilə aydın- laşdırmaq lazımdır. Buna siyasi qiymət verilməlidir. Azərbaycan rəhbərliyindən kimlərin günahkar olduğu müəyyən edilməlidir. Beşincisi, bütün bu məsələləri aydınlaşdırmadan Azərbaycanda prezident seçkiləri keçirmək olmaz. Altıncısı, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatlarının tam əksəriyyəti kommunist olduqlarına görə, kommunist partiyasının rəhbər orqan- larında fəaliyyət göstərən bütün adamlar parlamentə deputat seçildiklərinə görə və Azərbaycan Kommunist

Partiyası çox şeylərdə günahkar olduğuna görə Azərbay- can Respublikasının parlamenti buraxılmalıdır və yeni- dən seçkilər keçirilməlidir.

Çıxışının sonunda Heydər Əliyev incə bir təbəssümlə dedi ki, xüsusi hazırlanmış adamlar indi çıxıb onun əley- hinə sözlər deyəcəklər.

– Mən bu sözlərə öyrənmişəm. Ona görə heç də nara- hat deyiləm. Belə xüsusi hazırlanmış çıxışlar mənim iradəmi sarsıda bilməz. Mən öz vicdanım qarşısında tamamilə cavabdeh olaraq çıxış edirəm.

Həmişə olduğu kimi, Əliyev yanılmamışdı. Bir çox çıxışlarda onu əməlli-başlı «tənqid etdilər». Amma o, həmişəki kimi, bir neçə gedisi qabaqcadan görürdü: artıq Mütəllibovun Kommunist Partiyasını buraxmaqdan başqa əlacı qalmamışdı.

1991-ci il sentyabrın 3-də Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçildi. Bu vəzifəyə seçilən adam eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Sədrinin müavini olurdu.

Əliyevin sanbalı daha da artdı. Mütəllibov təhlükəni hiss etdi. Ali Sovetdəki tərəfdarları vasitəsilə o, Konstitu- siyaya dəyişiklik qəbul etdirdi. Həmin dəyişikliyə görə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə respublikanın yaşı 35-dən az və 65-dən çox olmayan vətəndaşı seçilə bilərdi. Heydər Əliyev 1923-cü ildə anadan olmuşdu, ona görə də ölkənin ali dövlət vəzifəsinə namizəd göstərilmək hüququndan məhrum olurdu.

Naxçıvan Ali Məclisi bu hücumla Azərbaycan Respublikası prezidentinin seçkilərində muxtar respub- likanın iştirak etməməsi haqqında qərarla cavab verdi.

Rəsmi Bakı borclu qalmadı: 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Konstitusiyanın,

Naxçıvan parlamenti sədrinin vəzifəyə görə eyni zamanda Azərbaycan Ali Soveti sədrinin müavini olmasını nəzərdə tutan maddəsini dəyişdirdi. Doğrudur, sonralar bu maddə bərpa edildi.

Mütəllibov elə bil hiss edirdi ki, onun hakimiyyətindən getməsinə az qalıb. Amma onu Əliyev deyil, sadəcə bir elmi işçi, qədim əlyazmalar mütəxəssisi devirdi. Bu isə ayrı əhvalatdır.

Üçüncü fəsil

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DTK

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı sərəncama əsasən, martın 28-i Milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı günü elan edildi.

Rusiyada elan edildiyi və təqribən 70 il Azərbaycan SSR-də qeyd olunduğu kimi, dekabrın 20-i deyil, məhz martın 28-i. 1919-cu ilin həmin günündə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin – 1920-ci il aprelın 28-dək mövcud olmuş müstəqil dövlətin təhlükəsizlik orqanları yaradılmışdır.

Prezident Əliyev öz sərəncamı ilə yeni Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanlarının şəcərəsinin haradan başlandığını göstərdi. Bu şəcərə Leninin və Dzerjinskiyin Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasından deyil, xalqın çoxdan bəri həsrətlə gözlədiyi və iyirminci əsrin əvvəllərində əzab-əziyyətlər hesabına əldə etdiyi dövlətçiliyinin ilk müdafiəçilərindən başlanmışdır.

Heydər Əliyev «görünməz cəbhə»nin döyüşçülərinə üz tutaraq dedi ki, bu peşə onun üçün gənclik illərindən başlayaraq çox əziz və maraqlıdır. Bu, son dərəcə cəsarətli bir etiraf idi, çünki SSRİ dağıldıqdan sonra DTK-nın ifşa edilməsi və ləkələnməsi kampaniyası səngimək bilmirdi.

Rusiyada DTK-nın Yuri Andropovdan sonra ən məşhur yetirməsi olan Vladimir Putin o vaxt hələ siyasət meydanına çıxmamışdı. Yalnız o, Rusiyanın Prezidenti olduqdan sonra, ətrafında çoxlu sayıqlar dolaşan bu

qapalı idarəyə mənsub olmaq etibarlılıq və paklıq göstəricisinə, çox vaxt isə hakimiyyətə buraxılış vərəqinə çevrildi. Hər halda, Rusiyanın ikinci Prezidentinin silahdaşlarının yaxın dairəsi də, uzaq dairəsi də xüsusi xidmət orqanlarının sabiq və ya fəaliyyətdə olan əməkdaşlarından ibarətdir.

O vaxt isə... O vaxt «əcinə ovu» aparılırdı. Keçmiş müttəfiq respublikalarda, xüsusən Baltikyanı ölkələrdə DTK ilə əlaqədə olmaqda şübhəli bilinən görkəmli siyasətçilərin və ictimai xadimlərin bir-birinin ardınca ifşa edilməsi ilə bağlı hay-küylü qalmaqallar qopurdu. Sovet dövlət təhlükəsizliyinin sabiq zabitlərinin dövlət vəzifələri tutmasını qadağan edən qanun layihələri hazırlanırdı.

Xüsusi xidmət orqanlarının əsassız olaraq ləkələndiyi və rüsvay edildiyi bir şərətdə bu peşənin onun üçün gənclik illərindən başlayaraq çox əziz və maraqlı olduğunu söyləyən Azərbaycan dövləti başçısının sözləri ümumi rəyə qarşı çıxmaq kimi görünürdü. Bu halda da Heydər Əliyev, həmişəki kimi, müdrikcəsinə hərəkət etmişdi. Axı, müdriklik nədir? Müdriklik, ilk növbədə, hər şeyi ölçüb-biçmək, sağlam düşüncəni rəhbər tutmaqdır.

Xüsusi xidmət orqanları həmişə olub. Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat qədim dövrlərdə yaranıb. Bu orqanlar hakimiyyətin çox vacib təsisatlarıdır, onlarsız dövlət mövcud ola bilməz.

Dövlət necədirsə, xüsusi xidmət orqanları da o cürdür.

Keçmişdə sovet NKVD-sinin ən böyük günahlarından biri o idi ki, – deyə Əliyev yeni milli təhlükəsizlik idarəsinin əməkdaşlarına izah edirdi, – orada işləyən adamların əksəriyyəti çox dar çərçivədə düşünən

adamlar idi. O adamlar nizamnamədən, nizam-intizamdan savayı, başqa bir şey bilmirdilər. Əksəriyyəti mədəniyyətdən kənar idi, ədəbiyyat, mədəniyyət nə olduğunu bilmirdi. Ədəbiyyatı, mənəviyyatı, musiqini, tarixi yaxşı bilməyən adam peşəkar təhlükəsizlik işçisi ola bilməz. Bilirsiniz, təhlükəsizlik işçisi adi «sısk» işçisi deyil, – «sısk» rus sözüdür, mən bunu işlədirəm, – bu işçi yüksək mədəniyyətli, keyfiyyətli işçi olmalıdır. Elə bir işçi ki, şairlə də, bəstəkarla da, yazıçı ilə də, alimlə də, adi vətəndaşla da danışa bilsin. Yəni belə səviyyədə olmalıdır. Əgər belə olmasa, o, ağı qaradan, pisi yaxşıdan, cinayəti səhvədən, səhvi cinayətdən ayıra bilməz...

Əliyev nə danışdığını bilirdi. Onun SSRİ DTK-sının general-mayoru rütbəsinə, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK-nın sədri vəzifəsinə yolu 1944-cü ildə Naxçıvan MSSR Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığının sırası əməliyyat müvəkkili vəzifəsindən başlamışdı. Xidmət pillələrinin hamısını keçmişdi: Naxçıvanda Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığı – Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin əməliyyat müvəkkili, baş əməliyyat müvəkkili, bölmə rəisi; 1949 – 1950-ci illərdə Leninqradda SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin rəhbər kadrların yenidən hazırlanması məktəbində təhsil aldıqdan sonra – Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin bölmə rəisi, respublika Nazirlər Soveti yanında DTK-nın şöbə rəisi, DTK sədrinin müavini, DTK-nın sədri. Sovet dövlət təhlükəsizliyi sistemində 1967-ci ildə təyin edildiyi sonuncu yüksək vəzifəsinədək 23 illik bir yol keçmişdi.

Əliyev respublika DTK-larının az sayda rəhbərlərindən biri idi ki, fəaliyyətə ən aşağı pillədən başlayaraq yüksəlmişdi. Onun əvvəllər partiya işində çalışmadan Azərbaycan dövlət təhlükəsizliyinin rəhbəri təyin edilməsi çox nadir hal idi. Adətən, bu vəzifələrə iri

vilayətlərin partiya komitələri katiblərini və ya müttəfiq respublika KP MK-nın şöbə müdirlərini irəli çəkirdilər. Çox vaxt Moskvadan, Lubyankadan adam göndərirdilər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK-nın sədri vəzifəsində Heydər Əliyev çəkist dairələrində, demək olar, əfsanəvi bir şəxsiyyət olan Semyon Kuzmiç Sviqunu əvəz etmişdi. Onun haqqında o qədər gerçəklər və yalanlar danışılıb-yazılmışdır ki, bu gün həqiqətlə uydurmanı bir-birindən ayırmaq çox çətindir.

Amma yenə də bunu etmək lazımdır, çünki tale Sviqunla Əliyevin həyatlarını bir-birinə möhkəm bağlamışdı. İki il Tacikistanda DTK sədrinin birinci müavini və altı il sədri işlədikdən sonra 1963-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK-nın sədri vəzifəsinə keçirilən Semyon Kuzmiç Bakıda qabiliyyətli zabıt Əliyevə diqqət yetirmiş və 1964-cü ildə onu öz müavini təyin etmişdi. 1967-ci ildə Moskvaya daha yüksək vəzifəyə – SSRİ DTK sədrinin müavini vəzifəsinə gedəndə isə öz yerinə Heydər Əliyevi tövsiyə etmişdi.

Sviqunun 1982-ci il yanvarın 19-da intihar etməsi ilə bağlı çoxlu əfsanə uydurulmuşdur. O vaxt Sviqun artıq Lubyankadakı idarənin başçısının birinci müavini, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı və 1978-ci ilin dekabrından ordu generalı idi. Deyirdilər ki, karyerasında bu cür yüksək zirvələrə o, L.İ.Brejnevə yaxın münasibətləri sayəsində qalxmışdır.

Yəqin, elə deyilən kimidir. Hər halda Sviqunun həyat yolu təsadüf nəticəsində Leonid İliçin həyat yolu ilə kəsişənədək onun bioqrafiyasında qeyri-adi heç nə yox idi.

Semyon Kuzmiç 1917-ci ildə Ukraynada, Vinnitsa vilayətinin bir kəndində anadan olmuşdur. Odessa Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsini bitirdikdən sonra 1937-ci ildən Odessa vilayətində orta məktəbin əvvəlcə

müəllimi, 1938-ci ildən isə direktoru işləmişdir. Bir ildən sonra Moldaviya SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin əməkdaşı olmuşdur. Bu əhvalat Bessarabiya SSRİ-yə birləşdirildikdən və onun tərkibində yeni müttəfiq respublika – Moldaviya təşkil edildikdən dərhal sonra baş vermişdi.

1941-ci ilin iyulunda Sviqun cəbhəyə getmişdir. Bir sıra xüsusi şöbələrdə kiçik vəzifələrdə xidmət etmişdir. 1943-cü ilin martında Stalinqrad cəbhəsi 2-ci qvardiya ordusunun 387-ci atıcı diviziyasının xüsusi şöbə rəisinin müavini işləyərkən gözlənilmədən onu uzaq cəbhə arxasına – Cənubi Ural hərbi dairəsinin «Smerş» əks-kəşfiyyat şöbəsinin axtarış bölməsinə keçirdilər. 1944-cü ilin noyabrında o, Cənubi Ural hərbi dairəsi Totsk qarnizonunun «Smerş» əks-kəşfiyyat şöbəsinin rəisi təyin edildi.

1946-cı ildə onu müharibədən əvvəl xidmətə başladığı Moldaviya SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinə göndərdilər. 1949-cu ildə o, Moldaviya SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin 2-ci şöbəsinin rəis müavini, sonra isə rəisi təyin edildi. Qeyd edək ki, onun bu təyinatına L.İ.Brejnevlin hər hansı təsiri olmamışdır. Leonid İliç Moskvadan Moldaviya KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə sonralar – 1950-ci ilin iyulunda göndərilmişdir. Amma 1951-ci ilin oktyabrında Sviqunun Moldaviya SSR dövlət təhlükəsizliyi nazirinin müavini vəzifəsinə təyin edilməsində isə, yəqin, Brejnevlin iştirakı olmamış deyildir.

Brejnev 1952-ci ilin oktyabrında Moldaviyanı tərk etdi, çünki o vaxt İ.V.Stalin ÜİK(b)P-nin onun sağlığında keçirilən sonuncu qurultayı olmuş XIX qurultayda Sov.İKP MK-nın katibi və Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvlüyünə namizəd vəzifəsinə gözlənilmədən Brejnevlin namizədliyini irəli sürmüşdü. Sviqun 1955-ci ilədək Moldaviyada qaldı, Moldaviya SSR daxili işlər nazirinin

müavini vəzifəsində, 1954-cü ilin martından isə Moldaviya SSR Nazirlər Soveti yanında DTK sədrinin müavini vəzifəsində işlədi. 1955-ci ilin avqustunda Tacikistana, 1963-cü ildə isə Azərbaycana göndərildi.

Onun bioqrafiyasında kəskin dönüş 1967-ci ildə baş verdi. O vaxt Stalinin qızı Svetlana Alliluyevanın SSRİ-dən qalmaqallı qaçışından sonra Brejnev B.Y.Semiçastnını DTK-nın sədri vəzifəsindən azad etdi və onun yerinə Y.V.Andropovu təyin etdi. Lubyankadakı idarə Semiçastnının çekist işinə o qədər də yaramayan kom-somol dostlarından təmizlənməyə başladı.

Sviqunun geniş xarakteristikasını Andropovun katibliyinin rəhbəri, onun birinci köməkçisi və Qorbaçovun dövründə SSRİ DTK-sının sədri olmuş Vladimir Aleksandroviç Kryuçkov vermişdir. Kryuçkovun Semyon Kuzmiçlə tanışlığı, demək olar, on beş il davam etmişdir. Onlar eyni bağ evləri qəsəbəsində qonşu olmuş və az qala hər gün görüşmüşlər.

– Moldaviyada işlədikləri dövrdə Brejnevlə Sviqun tanış idilər, onların xidməti əlaqələri vardı, lakin bunlar yaxın əlaqələr deyildi. Sonra yolları ayrıldı: Brejnev Moskvaya, ardınca Qazaxıstana getdi, Sviqun isə əvvəlcə Tacikistanda, sonra Azərbaycanda işlədi. Amma görünür, Sviqunun adını Brejnev yadında saxlamışdı...

Kryuçkovun dediyinə görə, DTK-nın yeni sədri Andropov öz müavinlərini və idarə rəislərini təyin etməyə başlayanda Brejnev Sviqunu xatırladı və Andropova onunla tanış olmağı, onun Azərbaycandan DTK-nın sədri vəzifəsindən İttifaq komitəsinə keçirilməsi məsələsinə baxmağı təklif etdi. Brejnev Sviqunu hansı vəzifəyə keçirmək lazım olduğunu demədi, qeyd etdi ki, Andropov bunu özü müəyyən etsin.

– 1967-ci ilin iyununda Sviqun Andropovun yanına dəvət edildi, onlar tanış oldular, sonra isə Andropov Sviquna komitə sədrinin əsasən bir sıra təsərrüfat və texniki bölmələrə rəhbərlik edən müavini vəzifəsini təklif etdi. Andropov öz mülahizələri barədə Brejnevlə məlumat verdi, o da razılaşaraq dedi ki, bu, indiki mərhələdə düzgün qərardır və Sviqun üçün daha yüksək vəzifə haqqında düşünmürdü.

Sviqunun şəxsiyyətini başa düşmək üçün Kryuçkovun söhbətindən daha nələrə diqqət yetirmək olar? Sviqunla Andropovun birinci müavini general Sinev arasında heç vaxt dostluq münasibətləri olmamışdı. Bu isə iş şəraitinə təsir edirdi. Şəxsi keyfiyyətlərin uzlaşmaması özünü göstərirdi. Sonralar, Sviqun birinci müavin təyin edildikdə Sinevlə onun münasibətləri tamamilə korlandı. Bundan Brejnevin və Andropovun xəbəri vardı. DTK-da heç də hamı Sviqunun yeni təyinatını razılıqla qarşılamamışdı. Onu istəməyənlər çox idi. Bu adamlarla münasibətini Sviqun hələ onların tabeliyində işləyərkən korlamışdı. Elələri də vardı ki, ona yalnız Brejnevi birmənalı dəstəklədiyinə görə mənfi münasibət bəsləyirdilər.

Bəs Sviqunun Brejnevin siyasi kursunun əleyhdarı olması barədə söhbətlər haradan çıxmışdı? Belə söhbətlər də yayılmışdı, özü də çox geniş. Gizli dirijorların təqdimatında onun «aranjimanı» aşağıdakı kimi idi.

Guya hər şey L.İ.Brejnevin qızı Qalina Leonidovna ilə romantik münasibətləri olan artist Boris Buryatsenin dindirilməsindən başlanmışdı. Artisti daş-qasla bağlı fırıldaqlarda şübhəli bilirdilər. Dindirildikdən sonra ona elan etdilər ki, həbs olunmuşdur.

– Qohumlarıma zəng vurub bu barədə məlumat verə bilərəmmi? – o, müstəntiqlərdən soruşdu.

– Hə, əlbəttə, – ona cavab verdilər.

Boris Buryatse qohumunun deyil, Qalina Leonidovnanın nömrəsini yıgdi. Qadının hiddətdən və çaşqınlıqdan hətta bir müddət nitqi tutuldu.

DTK Baş katibin guya brilyant fırldaqçılığında əli olan qızını atasının icazəsi olmadan dindirməyə cürət etməmişdi. Guya bu işin istintaqına Sviqun nəzarət edirmiş. Həmin vaxt Leonid İliç xəstə olduğundan, general məsləhət üçün Suslovun yanına getmişdi. Guya Sviqun Qalina Leonidovnanın həbsə alınmış dostları ilə xoşagəlməz əlaqələrini «boz kardinala» açıb demişdi. O vaxt Moskvadakı böyük «Yeliseyev» qastronomunun direktoru Sokolov artıq həbsdə idi, 2 №-li qastronomun direktoru Noniyev intihar etmişdi. Dövlət Sirkinin Brejnevın qızı ilə dostluq edən bir sıra işçilərinə qarşı cinayət işləri qaldırılmışdı. Qisası, guya Sviqun Qalina Leonidovnanın dindirilməsinə icazə istəmişdi.

Özü də, əlbəttə, qəti rədd cavabı almışdı. «Boz kardinal» dörduldüzlu generalı uşaq kimi qabağına qoyub danlayaraq, Leonid İliçin ailəsinə burnunu soxmağı qadağan etmişdi.

Suslovun yanından qayıdan mərd və nəcib general partiya və dövlətin başında duranların getdikcə düşkünləşməsinə daha dözmək iqtidarında olmadığına görə Lubyankadakı xidməti otağında tapançasını çıxarıb özünü vurmuşdu.

Başqa bir versiyaya görə, söhbət Suslovla deyil, Leonid İliçin özü ilə olmuşdu.

Qorbaçov dövrünün bütün bu əfsanə və rəvayətləri sakit kabinetlərdə uydurulur və «yenidənqurma»nın carçıları tərəfindən sadələvh camaat arasında yayılırdı. Məqsəd isə əhalini Brejnev rejiminin və onun komandasının korrupsiyaya uğradığına, kriminal aləmlə birləşdiyinə inandırmaq idi. Baş katibin qızının dostu Boris Buryatsenin evində gizli brilyant saxlancının aşkar

edildiği barədə kimlər tərəfindən yayıldığı bilinməyən sayıələr Moskvanı dolaşırdı. Guya Buryatse istintaqda ifadə vermişdi ki, həmin brilyantlar ona deyil, Qalina Leonidovnaya məxsusdur.

«Правда» qəzetinin 1982-ci il 21 yanvar tarixli nömrəsində general Sviquna həsr edilmiş nekroloqda Brejnevın imzasının olmaması faktı bir çoxlarına qəribə gəlsə də, sovet mətbuatında şərh olunan yeganə versiyaya inanmağa adət etmiş ədəbli vətəndaşın nöqtəyindən məntiqli və izah edilən idi. Nekroloqda o vaxt Siyasi Bürodə Baş katibə ən yaxın adamlar olan Suslovun və Kirilenkonun da imzaları yox idi. Brejnevın dəmtutanları partiya hakimiyyətinin zirvəsində hərki-hərkiliyə və əxlaqsızlığa qarşı təkbəşinə çıxış etməyə cəsarət göstərmiş mərd insanın nekroloquna imza qoymaq istəməyən hamiləri Leonid İliçin tərəfini tutmuşdular.

Nekroloqda imzanın olmaması, şübhəsiz, ictimai rəyde qoca Baş katibə antipatiyanı gücləndirirdi. Sviqunun Baş katibin adamı olduğunu çoxları eşitmişdi. Amma buyurun, baxın, şəxsi firavanlıq üçün təhlükə yarandı – köhnə dostluq tamamilə yaddan çıxdı.

Hər halda, niyə nekroloq Baş katibin imzası olmadan çıxmışdı? Bu sualla mən o adamlara müraciət etdim ki, onlar üstündən iyirmi ildən çox vaxt keçmiş əhvalatın təfsilatını, bəlkə də, bilirdilər.

1988 – 1991-ci illərdə SSRİ DTK-sının sədri olmuş Vladimir Aleksandroviç Kryuçkov:

– Brejnev Sviqunun ölümü haqqında nekroloq imzasını qoymağı münasib hesab etməmişdi, çünki o, həyatdan könüllü getmişdi. Düşünürəm ki, bu hal sayıələr, uydurmalar, cürbəcür iftiralar doğurmuşdu və Sviqunun ailəsinə müəyyən dərəcədə mənəvi əzab verirdi.

1991-ci ilin əvvəllərində SSRİ DTK-sı sədrinin birinci müavini olmuş ordu generalı Filip Denisoviç Bobkov:

– Brejnevın nekroloqu niyə imzalamaması barədə söhbət uydurmadır. Leonid İliç Sviqunun ölümündən sarsılmışdı, amma intihar etmiş bir adamın nekroloquna imza qoymağa ürək eləməmişdi.

1985–1991-ci illərdə Sov.İKP MK-nın Ümumi şöbəsinin müdiri olmuş Valeri İvanoviç Boldin:

– Vəfat etmiş şəxsin intihar etdiyi məlum olanda baş katiblər nekroloqa əsla imza qoymazdılar. Axı, kilsə də özünü öldürənlərin pravoslav qəbiristanlıqlarında dəfn olunmasına icazə vermir. Öz canına qəsd etmək tanıya xoş getməyən iş, böyük günah sayılırdı.

Belə olduqda mən soruşdum ki, əvvəlcə sadıq «brejnevçi» olmuş Sviqun rəhbərə münasibətini dəyişə bilərdimi?

F.D.Bobkov:

– Yox. Sviqun Brejnevlə şəxsi münasibətləri sayəsində yüksək dairələrdə tanınmışdı. Sviqun gizlətmir və hətta qeyd edirdi ki, Brejnevın göstərişi ilə hərəkət edir, ona sadıqdır və bütün hallarda onu müdafiə edəcəkdir.

SSRİ Səhiyyə Nazirliyi yanında Dördüncü Baş İdarənin keçmiş rəisi, Kremlin baş həkimi Yevgeni İvanoviç Çazov:

– Andropov Siyasi Büronun Brejnevə ən sadıq üzvlərindən biri idi. Qətiyyətlə deyə bilərəm ki, Brejnev də Andropova nəinki yaxşı münasibət bəsləyirdi, həm də özünə xas tərzdə onun xətrini istəyir, onu, adətən, Yura deyə çağırırdı. Amma onu pak və sadıq adamı saysa da, DTK sədrinin müavinləri ilə əhatə edərək əl-qolunu bağlamışdı. Onlardan biri Moldaviyadan yaxşı tanıdığı Sviqun, digəri 1941-ci ildə Dnepropetrovsk Şəhər Partiya Komitəsinin katibi olmuş – o dövrdə Brejnev Dnepro-

petrovsk Vilayət Partiya Komitəsinin katibi işləyirdi – Sinev idi.

Y.İ.Çazovun dediyinə görə, Sviqun və Sinev baş verən hər şey haqqında Brejnevə bir-birindən asılı olmadan məlumat verirdilər.

L.İ.Brejnevın şəxsi mühafizəsinin keçmiş rəisi general-mayor Vladimir Timofeyeviç Medvedev:

– Leonid İliç Andropova nə qədər etibar etsə də, onun fikrini nə qədər nəzərə alsə da, ən çox bel bağlaya bildiyi bir adamı, hələ Moldaviyada işlədiyi vaxtlardan tanıdığı Sviqunu ona müavin qoymuşdu...

Baş katibə xüsusilə yaxın olan Semyon Kuzmiçi intihar kimi gözlənilməz hərəkətə vadar edən nə idi axı? Onların münasibətləri Sviqunun son günündə də yaxşı idi. Medvedev qocalmış Leonid İliçin bir dəfə ondan necə xahiş etdiyini xatırlayır:

– Məni, Volodya, adı nədir... onunla calaşdır...

– Kiminlə?

– O yazıçı ilə...

– Sviqunla?

– Hə, hə.

Sviqun isə hər bir söhbətin sonunda vidalaşarkən təbəssümlə söyləyirdi:

– Leonid İliç! Sərhədlər etibarlı qorunur!..

Brejnev Sviqunu ədəbiyyatla məşğul olduğuna görə «yazıçı» adlandırır. Semyon Kuzmiçin ssenarisində Böyük Vətən müharibəsi illərində sovet partizanlarının döyüş əməliyyatlarından bəhs edən «Cinahsız cəbhə» bədii kinofilmi yaradılmışdı. Onun adı müharibə mövzusunda yazdığı bir sıra romanlardan da tanınırdı. Yulian Semyonovun ssenarisində çəkilmiş məşhur «Baharın on yeddi anı» çoxseriyalı filminin titrlərində baş məsləhətçi general-polkovnik S.K.Mişinin adı göstərilmişdi. Bu, S.K.Sviqunun təxəllüsü idi.

Mənəsiz uydurmalara baxmayaraq, intihara gətirib çıxarmış səbəb, hər halda, siyasi mülahizə ilə bağlı deyildi. V.A.Kryuçkov və F.D.Bobkov insrar edirlər ki, o xəstələnmiş, xərcəngə tutulduğu müəyyən edilərək, üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparılmış, ağciyərinin bir hissəsi kəsilib götürülmüşdü. Bunu Y.İ.Çazov da özünün «Sağlamlıq və hakimiyyət» kitabında təsdiq edir: «Gözəl cərrahımız M.İ.Perelman S.K.Sviqunun üzərində ağciyər xərcəngi ilə bağlı uğurlu əməliyyat apardı...»

Kryuçkovun dediyinə görə, Sviqun əməliyyatdan sonra bir neçə il özünü pis hiss etməmişdi, əvvəlcə çox da yaxşı proqnoz verməyən həkimlər bildirmişdilər ki, möhkəm iradəli bu insan ağır xəstəliyə üstün gəlmişdir və daha xəstəliyin onun üçün qorxusu yoxdur. Ancaq axırda məlum oldu ki, belə deyilmiş.

Ölümünə iki-üç il qalmış ağır xəstəlik beyninə işləmişdi. Sviqun yaddaşını itirməyə başlamışdı, baş-ağrıları getdikcə şiddətlənirdi. Çoxlu dərman atmağa, uzunmüddətli şüa seansları qəbul etməyə, vaxtaşırı xəstəxanada yatmağa, getdikcə daha ağır və uzunmüddətli müalicə kursları keçməyə məcbur olmuşdu.

– Son bir neçə ayda xəstəlik onun orqanizminə o qədər ciddi təsir göstərmişdi ki, – deyər Kryuçkov xatırlayır, – bəzi günlərdə ona verilən informasiyanı və ətrafda baş verənləri qavramağa, ümumiyyətlə, qadir deyildi. Ölümündən iki həftə əvvəl onunla qısa telefon danışığım olmuşdu. Söhbət zamanı mənim adımla və atamın adını dəyişik salır, cavab verməkdə çətinlik çəkir, dediklərimi qavramırdı...

Sonra hadisələr bu cür inkişaf etdi. 1982-ci il yanvarın əvvəllərində bir gün Sviqun özünü pis hiss etmədi və bağa getmək üçün masın çağırdı. Sürücüsünün dediyinə görə, əvvəlki günlərdən fərqli olaraq, Semyon Kuzmiç sakit və tamamilə dərəkəli danışdı. Bağda cığırda

gəzərkən birdən sürücüsünün şəxsi silahına maraq göstərdi. Ondan istifadə edib-etmədiyini, tapançanın hansı vəziyyətdə saxlandığını soruşdu, belə ki, nizamnaməyə görə, silah həmişə tam hazır olmalıdır. Sonra da silahı göstərməyi xahiş etdi.

Hec nədən şübhələnməyən sürücü tapançanı Sviquna verdi. Semyon Kuzmiç silahı alıb dərhal öz gicgahına atəş açdı. Ölüm həmin an baş verdi.

Sviqun başa düşürdü ki, ciddi xəstədir, ona görə də həyatdan könüllü getməyi qərara almışdı.

Bir saat sonra Andropov, onun bəzi müavinləri, müstəntiq bağ evləri qəsəbəsinə gəldilər. Həkimlər artıq orada idilər. Onlar ölüm halını təsdiq etdilər.

Generalın cəsədi SSRİ Səhiyyə Nazirliyi yanında Dördüncü Baş İdarənin meyitxanasında 34-82 nömrəsi ilə qeydə alınmışdı. Meyitin yarılması aktında deyilirdi: «Mədənin bədxassəli şişi və kiçik piyiliyin limfa düyünlərində metastazlar. Ölümün səbəbi bunlar deyildir».

Bəs səbəb nədir? Bu barədə hadisə yerinə getmiş beş həkimin imzaladığı başqa bir sənəddə deyilir:

«Sviqun S.K.

Usovo, bağ 43. «Təcili yardım». 19 yanvar 1982-ci il.

16.55. Pasiyent üzüqoynu uzanıb, başının yanında buz bağlamış qan gölməçəsi vardır. Xəstə arxası üstə çevrilmişdir, bəbəkləri genişdir, işığa reaksiyası yoxdur, nəbz vurmur, sərbəst nəfəsi yoxdur. Sağ gicgah nahiyyəsində hematomalı güllə yarası vardır, yaradan qan axmır. Sifətin aşkar sianozu.

Reanimasiya. Ürəyin masajı, intubasiya.

17.00. Reanimasiya briqadası gəlmişdir. 20 dəqiqə ərzində görülən tədbirlər səmərə verməmiş, dayandırılmışdır. Ölüm faktı təsdiq edilmişdir.

16.15-də pasiyent bağ evinin ərazisində sürücü ilə gəzişərkən sürücünün Makarov tapançasından öz gicgahına atəş açmışdır».

Heydər Əliyevin taleyində mühüm rol oynamış bir insanın həyatı bu cür başa çatdı. Sviqun onu Bakıda öz müavini vəzifəsinə irəli çəkmiş, sonra Azərbaycan DTK-sının sədri vəzifəsinə tövsiyə etmiş, 1969-cu ilin iyulunda isə Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi seçilmək üçün onun namizədliyini Brejnevə təklif etmişdi.

Həmkarlarımla dediklərinə görə, Sviqun yaxşı peşəkar və təbiətə xeyirxah, həssas bir insan idi. Heç kəsdən özünü artıq tutmur, kömək etməkdən boyun qaçırmırdı. Uşaq və gənclik dostlarını, Moldaviyada, Tacikistanda, Azərbaycanda birlikdə işlədiyi adamların hamısını xatırlayırdı. Bir dəfə də olmamışdı ki, çətin vəziyyətə düşən adamdan üz çevirsin.

Əlbəttə, onun üçün başlıca meyar insanların işgüzar keyfiyyətləri idi. Qabiliyyətli, ümidverən adamları hər vasitə ilə müdafiə edir və irəli çəkirdi. Heydər Əliyevə münasibəti buna daha bir sübutdur. Sviqun onun təşkilatçılıq qabiliyyətinə, işdə dəqiqliyinə, analitik bacarığına, geniş dünyagörüşünə diqqət yetirmiş və böyük siyasətə yolunu açmışdı.

Qorbaçovun dövründə Sviqunu Brejnevin əleyhdarı kimi qələmə vermək üçün göstərilən cəhdlərdə bir məqsəd vardı – Leonid İliçin ailəsini daha da ləkələmək, onu korrupsiyaya uğramış və mənafeviyyətə pozulmuş bir ailə kimi təqdim etmək. Dolayısı ilə bu kölgə Brejnevin ən yaxın ətrafında olanların üstünə də düşməli idi. O cümlədən Leonid İliçin evində tez-tez görünən Heydər Əliyevin də.

Lakin bu kələkdən heç nə çıxmadı. Sviqunun ölümünün tibbi səbəbinə siyasi rəng vermək mümkün olmadı.

Ümumiyyətlə, bu, köhnə fənddir. «Pis» Stalini «yaxşı» Leninə, «yaxşı» marşal Jukovu «pis» Stalinə, «yaxşı» Kosigini «pis» Brejnevə qarşı qoyurdular. Kommunist təbliğatçılarının fəndləri dünyanın özü qədər qədimdir.

Əliyev Sviquna həmişə böyük hörmətlə yanaşırdı. Onun ölümündən xəbər tutduqda ürəkdən mütəəssir olmuşdu. O vaxt Heydər Əliyev hələ Bakıda işləyirdi, Moskvaya 1982-ci ilin sonlarında keçirilmişdi.

Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyası – Dövlət Siyasi İdarəsi – Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığı – Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyi – Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin həqiqi tarixi hələ yazılmayıb, nə olsun ki, son vaxtlar bu barədə qəribə adları və əlvan cildləri ilə nabələd oxucuların diqqətini cəlb edən saysız-hesabsız kitablar nəşr olunub. Hamı yazır – xüsusi xidmət orqanlarının veteranları da, düşmən tərəfinə keçmiş casuslar da, jurnalistlər də. Kitab satılan hər yerdə sensasiyalar, antisensasiyalar, supersensasiyalar yan-yana düzülüb. Adların, hadisələrin, uydurmaların, aşkar yalanların bu qarmaqarışq yığımindan baş çıxarmaq hətta xüsusi xidmət orqanlarının tarixçiləri üçün çətindir, o ki qaldı sırası vətəndaşlar ola.

Deyəsən, sovet xüsusi xidmət orqanlarına durmadan qara yaxılması kampaniyası 2000-ci illərin əvvəllərinə doğru hər halda səngiməyə başladı. Xeyli dərəcədə bu, DTK strukturlarının yetirməsi, Rusiya Federasiyasının ikinci Prezidenti Vladimir Putinin hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı idi. İfşaedici fəvvarələrin gücü, deyəsən, tükənmiş, dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının kimin üçün zərərli, kimin üçün xeyirli olduğu, onların qorxulu olub-

olmadığı barəsində sakit şəraitdə, qəzəbsiz və qərəzsiz düşünməyin vaxtı çatmışdı.

Vladimir Putin Henri Kissincerlə necə tanış olduğunu danışmışdır. 1969 – 1975-ci illərdə ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri, sonra ABŞ-ın dövlət katibi işləmiş, «Beynəlxalq gərginliyin azaldılması» adlı məşhur strategiyanın müəllifi olan, Vyetnamla hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında müqavilənin imzalanmasına görə 1973-cü ildə Nobel mükafatı almış Kissincer 1990-cı illərin əvvəllərində «Kissincer – Sobçak» komissiyasının həmsədri idi. Komissiya Sankt-Peterburqun inkişafı, xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə məşğul olurdu.

O vaxt Putin Peterburq meriyasında A.A.Sobçakın müavini idi və Pulkovo aeroportunda Kissinceri qarşılamışdı. İqamətgaha gedərkən yol boyu qonaq Putini haradan gəldiyi, əvvəllər nə ilə məşğul olduğu barədə sorğu-suala tutmuşdu. Tərcüməçi vasitəsilə danışmışdılar.

– Siz bu vəzifədə çoxdan işləyirsiniz? – Kissincer marağını gizlətmədi.

– Bir ilə yaxındır, – Putin cavab verdi.

– Bəs buna qədər harada işləmişiniz? – qonaq soruşdu.

– Buna qədər Lensovetdə.

– Bəs Lensovetə qədər?

– Universitetdə.

– Bəs universitetə qədər? – Kissincer əl çəkmədi.

– Ona qədər hərbiçi olmuşam, – Putin cavab verdi.

– Hansı qoşunlarda?

– Bilirsiniz, mən kəşfiyyat xətti üzrə işləmişəm, – Putin bunu deyərək ümid etdi ki, qonağı məyus edəcəkdir.

Amma yox. Kissincer heç gözünü də qırpmadı.

– Xaricdə işləmişiniz? – o soruşdu.

– İşləmişəm. Almaniyada.

– Şərqi, yoxsa Qərbi? – Kissincer dəqiqləşdirdi.

– Şərqi.

– Bütün abırlı adamlar fəaliyyətə kəşfiyyatda başlayırlar. Elə mən də, – Kissincer dedi.

Dövlət təhlükəsizliyində xidmət həmişə nüfuzlu iş olmuşdur. Qədim nəsillərin, kübar ailələrin nümayəndələri bununla daim fəxr etmişlər. Dünya mədəniyyətinin bir çox görkəmli xadimləri, hətta E.Heminquey və İ.Turgenev xüsusi xidmət idarələri ilə bağlı olmuşlar.

Bu, başqa məsələdir ki, dövlətin təbiəti, quruluşu onun «qılınc və qalxan»ının fəaliyyətinin xarakterini müəyyən etmiş, təhlükəsizlik işçilərinin təfəkkür və davranış tərzinə öz təsirini göstərmişdir. Xüsusi xidmət orqanları öz-özünə mövcud olmamışlar, hakimiyyətin dürüst aynası, onun məqsəd və vəzifələrini əks etdirən güzgü rolunu oynamışlar. Bunlar əsas götürülərək həmişə elə adamlar seçilmişdir ki, əvvəla, bu məqsəd və vəzifələrə tərəfdar olsunlar, ikincisi, lazımı vərdislərə və qabiliyyətə malik olsunlar.

Sovet hakimiyyətinin 74 ili ərzində dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının rəhbərləri vəzifəsində 17 adam bir-birini əvəz etmişdir. Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasının ilk sədri Feliks Edmundoviç Dzerjinski olmuşdur. O, 1917-ci ilin dekabrında, bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsindən iki ay sonra komissiyanın başçısı təyin edilmişdir. SSRİ DTK-sının sonuncu sədri Vadim Viktoroviç Bakatin olmuşdur. O, Lubyankaya 1991-ci ilin avqustunda, DFVK-da iştiraka görə vəzifədən çıxarılmış sələfi Vladimir Aleksandroviç Kryuçkovun həbsindən dərhal sonra gəlmişdir. 1991-ci ilin noyabrında bütün dünyada tanınan zəhmli DTK abreviaturası – Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi ləğv edildi və RTX – Respublikalararası Təhlükəsizlik Xidməti ilə əvəz olundu. RTX bir

ay mövcud oldu və 1991-ci ilin dekabrında SSRİ-nin buraxılması ilə eyni vaxtda ləğv edildi.

1917-ci ildə Lenin də, 1991-ci ildə Yeltsin də eyni sənəni üzrə hərəkət edirdilər. Hər ikisi «təməlinədək...» dağıdırdı. Çar Rusiyasının güclü kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı, həm ölkə daxilində, həm də onun hüdudlarından kənarda bütün sahələrdə geniş şəxəli məxfi agentlər sistemi vardı. O, müxalifət qüvvələrinin fəaliyyətindən xəbərdar idi, bolşeviklər partiyasında da ona məlumat ötürən adamları vardı. Bu şəxslərin bəziləri kifayət qədər yüksək səviyyəli idilər, məsələn, Dövlət Dumasında bolşevik fraksiyasının üzvü məşhur Malinovski onlardan biri idi. Lenin və Dzerjinski köhnə Rusiyanın xüsusi xidmət idarələrini buraxdılar, çünki onlar çar rejiminə canla-başla qulluq edirdilər.

Yeltsin də eynilə bu cür hərəkət etdi. O da sovet DTK-sının yüksəkixtisaslı zabitlərinin bilik və təcrübəsinə yalnız bu səbəbdən etina etmədi ki, onlar kommunist rejiminə qulluq etmişdilər. Yeltsin Rusiyanın xüsusi xidmət orqanlarında hey islahatlar aparırdı. Hakimiyyətdə olduğu on il ərzində Lubyankadakı idarənin yeddi rəhbərini dəyişdi. İdarənin özünə isə hər dəfə bir ad verildi – 1992-ci ilin yanvarında Federal Təhlükəsizlik Agentliyi, həmin ilin həmin ayında Təhlükəsizlik Nazirliyi, 1993-cü ilin dekabrından Federal Əks-Kəşfiyyat Xidməti, 1994-cü ilin martından bu günədək Federal Təhlükəsizlik Xidməti.

Lenin də, Yeltsin də bunu əsas götürürdülər ki, qurduqları dövlətin yeni təbiəti yeni yanaşmalara malik yeni xüsusi xidmət orqanları tələb edir. Əgər Sovet Rusiyasının banisi Leninin və kapitalist Rusiyasının banisi Yeltsinin köhnə dövlət təsisatlarından onlara miras qalmış dövlət təhlükəsizliyində nəyə görə islahatlar apardıqlarını, məxfi polisin rəhbərlərini niyə

dəyişikliklərini hələ başa düşmək olarsa, Lubyankadakı idarənin on yeddi başçısından beşinin güllələnməsinin, doqquzunun isə vəzifədən çıxarılmasının səbəblərini izah etmək çox çətindir. İkicə nəfər – F.E.Dzerjinski və V.R.Menjinski öz əcəli ilə ölmüşdür. Y.V.Andropov yeganə adam idi ki, nəinki DTK-nın sədri kürsüsündə 15 il əyləşərək mütləq rekord göstərmiş, həm də Sov.İKP MK-nın Baş katibi ola bilmişdir.

Bu necə xidmətdir ki, rəhbərləri bir-birinin ardınca bədbəxt olmuşlar? Yada salaq: Heydər Əliyev ömrünün düz 25 ilini bu xidmətdə keçirmişdir. Amma nəzərə alsaq ki, 1941-ci ildə o, Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Arxiv şöbəsində məxfi hissənin müdiri vəzifəsinə qəbul olunmuşdur, onda daha üç ili əlavə etməliyik. Lakin sırf «dövlət təhlükəsizliyi» dövrü 25 ildir. Əsrin bir çərəyi. Tam əmək stajıdır.

1944-cü ildə gənc Heydər dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına gələndə 21 yaşı vardı, Moskvada bu zəhmli idarəyə altı il idi ki, ondan az zəhmli olmayan Lavrenti Pavloviç Beriya başçılıq edirdi. Əgər onun sələflərindən ikisi, F.E.Dzerjinski və V.R.Menjinski öz əcəlləri ilə – biri 1926-cı ilin iyununda, digəri isə 1934-cü ilin mayında ölmüşdülersə, sonrakı iki nəfər – H.Q.Yaqoda və N.İ.Yejov iki il ara ilə məhkum edilmiş və güllələnmişdilər.

Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Y.M.Sverdlovun xalanəvəsi olan Henrix Qriqoryeviç Yaqoda F.E.Dzerjinskinin ən yaxın əməkdaşı idi, Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasında və Dövlət Siyasi İdarəsində onunla işləmişdi. Dövlət təhlükəsizliyinin birinci dərəcəli baş komissarı adına layiq görülən ilk adam idi. Bu ad ordu generalı hərbi rütbəsinə bərabər idi. 1934 – 1936-cı illərdə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komis-

sarlığına rəhbərlik etmişdi. N.İ.Yejovun orderi əsasında Moskvada öz mənzilində həbs olunmuşdu. 1938-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası tərəfindən «Vətənə xəyanət», «silahlı üsyan», «ziyankarlıq», «terror», «təxribat», «əks-inqilabi mütəşəkkil fəaliyyət» maddələri üzrə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Qorbaçovun dövründə H.Q.Yaqodanın sağ qalmış qohumları ona bəraət verilməsi məsələsini qaldırmışdılar. Lakin 1998-ci ilin fevralında SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu H.Q.Yaqoda barəsində hökmü dəyişdirmədən qüvvədə saxladı.

H.Q.Yaqodanı əvəz etmiş Nikolay İvanoviç Yejovu 1940-cı ilin fevralında güllələdilər, amma SSRİ xalq daxili işlər komissarı vəzifəsindən onu 1938-ci ilin noyabrında çıxarmışdılar. Lubyankaya təyin edilənədək Yejov bir çox vacib partiya vəzifələrində işləmişdi – ÜİK(b)P MK-nın katibi, Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd, MK-nın Təşkilat Bürosunun üzvü, ÜİK(b)P MK yanında Partiya Nəzarəti Komissiyasının sədri olmuşdu. Hətta Orconikidze diyarındakı (indiki Qaraçay-Çərkəz Respublikası) Yejovo-Çerkessk şəhərinə onun adı verilmişdi.

Yejovun həbsi üçün orderi onun müavini olmuş L.P.Beriya imzalamışdı. Qərribə bir qanunauyğunluqdur – vaxtilə Yaqodanın həbsi üçün orderi Yejov imzalamışdı. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası Yejovu «Vətənə xəyanətə, ziyankarlığa, casusluğa, terror aktları törədilməsinə hazırlığa, arzu edilməz şəxslərin öldürülməsini təşkil etməyə görə» ölüm cəzasına məhkum etmişdi. Onu Moskvada Nikolski küçəsindəki zirzəmiyə güllələməyə apararkən «Beynəlmiləl» oxumağa başlamışdı. 1988-ci ilin iyununda Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin Hərbi İşlər üzrə Kollegiyası ona bəraət verilməsi üçün əsas tapmadı.

Xüsusi xidmət orqanlarının indiki mütəxəssislərinin rəylərinə görə, Yejov kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat işinə tam yarırsız, peşəkarlıq baxımından səriştəsiz rəhbər idi. Necə peşəkar ola bilərdi ki, ibtidai məktəbin vur-tut bir sinfini oxumuşdu, özünü isə müstəqil öyrənmiş adam adlandırırdı. Burası da var ki, Dzerjinski, Menjinski və Yaqoda da kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat sənətini heç yerdə və heç vaxt öyrənməmişdilər. Bu, hələ bir yana, həmin sənət barəsində onların heç təsəvvürü də yox idi. Əlbəttə, çar dövründə Dzerjinskinin həbsxana təcrübəsi nəzərə alınmasa. Lakin həmin təcrübə son dərəcə fərdi idi, ona görə də iri xüsusi əməliyyatların keçirilməsində tətbiq edilə bilməzdi, burada tamam başqa biliklər və qabiliyyət tələb olunurdu.

Təsədüfi deyil ki, postsovet dövründə Feliks Edmondoviçin üzdə olmayan köməkçisi – çar gizli polisinin generalı Cunkovski haqqında çox yazırdılar. Həmyerlisinin təkidli xahişi ilə o, Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasında xidmətə keçmiş və bir çox məşhur çekist əməliyyatlarını hazırlamışdı. Bu barədə Cunkovskinin özünün bu yaxınlarda çapdan çıxmış xatirələrində oxumaq olar.

Lavrenti Pavloviç Beriya Lubyankada ilk peşəkar rəhbər idi. Bu danılmaz faktın üstündən hətta sovet xüsusi xidmət orqanlarının tarixini yazanlar da utana-utana, sükutla keçirdilər, çünki bunu təsdiq etmək ideoloji və siyasi cəhətdən sərfəli deyildi. Cəllad, zalım, qaniçən – birdən isə məlum olur ki, Beriya bu vəzifəyə peşəkarlıq keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla seçilmiş ilk şəxs imiş.

Qorxunc siması indiyədək kinoekranlardan çəkilməyən «eynəkli adam» Tiflis quberniyasının Suxumi mahalında doğulmuşdu, lakin gənc yaşlarından Azərbaycanla sıx bağlı idi. On altı yaşında Bakıya köçmüş, 1919-cu ildə orada orta mexaniki-inşaat texniki mək-

təbini memar-inşaatçı ixtisası üzrə, sonra isə Politeknik İnstitutunun iki kursunu bitirmişdi. Bakı gömrük-xanasında xidmət etmiş, Bakı gizli təşkilatına rəhbərlik etmişdi. Onun Müsavat kəşfiyyatı («Müsavat» – «Bərabərlik» – 1918 – 1920-ci illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş sosial-demokrat partiyası idi) ilə əlaqələri də həmin dövrə aiddir. Bu əlaqələr 1953-cü ildə keçirilən məhkəmə prosesində ona qarşı ittiham kimi irəli sürülsə də, hələ tam aydınlaşdırılmayıb: belə bir fikir var ki, Beriya oraya bolşeviklərin tapşırığı ilə yol tapıbmiş.

1920-ci ildə o, Gürcüstanda qeyri-leqal partiya işi ilə məşğul olarkən menşeviklər tərəfindən həbs edilmiş və iki ay Kutaisi həbsxanasında saxlanılmışdır. Aclıq aksiyasından sonra onu yatabla Azərbaycana göndərmişlər. Azərbaycanda o, qeyri-adi ağı və tükənməz enerjisi sayəsində az sonra çekist karyerasında uğur qazanmışdır. Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının məxfi-əməliyyat hissəsinə rəhbərlik etmiş, 1921-ci ildə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası sədrinin müavini təyin olunmuşdur.

Vyaçeslav Mixayloviç Molotov söyləyirdi ki, həmin dövrdə gənc Beriyya V.İ.Leninin kabinetində rast gəlmişdir:

– Qafqaza aid informasiya verirdi, yəqin, mötəbər informasiya idi, yoxsa Lenin onunla əlaqə saxlamazdı...

Bu vəzifədə az müddət – bir ilə yaxın çalışdı, sonra Gürcüstanə keçirildi. Orada çekist işində uğurla irəliləyə getdi. Gürcüstan Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri və ZSFSR Dövlət Siyasi İdarəsi sədrinin müavini, 1929-cu ildən Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri, SSRİ Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsinin ZSFSR-də səlahiyyətli nümayəndəsi oldu. Partiyada karyerası da müvəf-

fəqiyyətli idi: ÜİK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin ikinci, sonra isə birinci katibi olmuşdu.

1938-ci ilin avqustunda SSRİ xalq daxili işlər komissarının birinci müavini təyin edildi. N.İ.Yejovun müavini vəzifəsinə təklif olunan yeddi nəfər arasından onun namizədliyini şəxsən İ.V.Stalin seçmişdi. Həmin ilin sentyabr ayından, eyni zamanda, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Baş Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinə, 1938-ci ilin noyabrından isə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığına rəhbərlik edirdi. Xalq komissarı vəzifəsində 1945-ci ilin dekabrınadək işlədi, Stalinin ölümündən sonra yenə həmin idarənin başçılığına, həm də bu dəfə nazir vəzifəsinə qaytarıldı. Bu vəzifədə 1953-cü il iyunun 26-da həbs edilənədək qaldı.

Sovet İttifaqı Marşalı rütbəsi olan Beriyanı 1953-cü il dekabrın 23-də güllələdilər. Məhkəmədə o, məişət pozğunluğunda və «qadınlarla çirkin və natəmiz əlaqədə» təsirinə boynuna aldı, lakin Vətənə xəyanət və sui-qəsdçilik fəaliyyətində ittihamları inkar etdi. Hökmdə o, daxili işlər orqanlarından Sov.İKP-yə və sovet hökumətinə qarşı istifadə etmək, hakimiyyətin qəsbi üçün Daxili İşlər Nazirliyini partiya və hökumətdən üstün mövqeyə gətirmək, sovet quruluşunu ləğv etmək, kapitalizmi bərpa etmək və burjuaziyanın ağalığını qaytarmaq məqsədini qarşıya qoyan sui-qəsdçilərin sovet dövlətinə düşmən olan xəyanətkar qrupunu təşkil etməkdə ittiham olunurdu. Hökm icra edilərkən o, geniş yayılmış fikrin ziddinə olaraq, özünü ləyaqətli aparmış, ağlamamış və heç bir şey xahiş etməmişdir. 1999-cu ilin oktyabrında və 2000-ci ilin mayında Rusiya Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası qohumlarının müraciəti ilə ona bəraət verilməsi məsələsinə baxmış, lakin hər iki halda 1953-cü ilin dekabrında çıxarılmış hökmü dəyişdirmək üçün əsas

tapmamışdır. H.Q.Yaqoda və N.İ.Yejov kimi, ona da bəraət verilməsindən imtina olunmuşdur.

Heydər Əliyev dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında xidmətə 1944-cü ildə gəlmişdir. Bəzi nəşrlərin müəllifləri iddia edirdilər ki, onun xidmətə başlaması Lubyankadakı idarəyə Beriyanın rəhbərlik etdiyi vaxtla üst-üstə düşmüşdür. Bu, böyük bir yanlışdır, həm də bunun bilməzlikdən, yaxud qəsdən edildiyi məlum deyil. Bilərəkdən edilibsə, əsl səbəbi aydındır: repressiyalar, qanunçuluğun pozulması, özbaşınalıq kütlənin şüurunda Beriyanın adı ilə bağlanır. İdarə rəhbərinin şəxsiyyəti, şübhəsiz, onun bütün bölmələrinin fəaliyyətinə, şəxsi heyətin müəyyən işgüzar və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərir. Hər rəhbər tabeliyində olanları seçərkən özünə bənzər adamları axtarır.

Lakin Heydər Əliyevin üzərinə kölgə salmaq üçün onun çekist xidmətinə başladığı tarixi Beriyanın rəhbərlik etdiyi idarə ilə bağlamaq cəhdi tamamilə səhvdir. İş burasındadır ki, hələ 1941-ci ilin fevralında Baş Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi (kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat) Xalq Daxili İşlər Komissarlığının tərkibindən, yəni Beriyanın bilavasitə tabeliyindən çıxarılmış və V.N.Merkulovun başçılığı ilə yeni yaranan SSRİ Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığına verilmişdi. Xalq Daxili İşlər Komissarlığının tabeliyində milis, sərhəd və daxili qoşunlar, Yangından Mühafizə İdarəsi və Baş İslah-Əmək Düşərgələri İdarəsi qalmışdı.

Doğrudur, müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq 1941-ci ilin iyulunda Xalq Daxili İşlər Komissarlığı ilə Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığı birləşdirilmiş və birləşmiş Xalq Komissarlığının başında Beriya durmuşdu. Lakin Baş Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinə əvvəlki kimi yenə də Merkulov rəhbərlik edirdi; o, xalq daxili işlər komissarının müavini təyin olunmuşdu. 1943-

cü ilin aprelində Xalq Komissarlığını yenidən böldülər və Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığının rəhbəri yenə Merkulov oldu. Belə ki, Əliyev dövlət təhlükəsizliyində xidmətə L.P.Beriyanın deyil, V.N.Merkulovun dövründə daxil olmuşdur. 1941-ci ildə Heydər Əliyev Xalq Daxili İşlər Komissarlığının əməkdaşı olmuş və 1943-cü ilədək həmin komissarlıqda çalışmışdır. Amma harada? Doğma Naxçıvanda! Özü də hansı vəzifədə? Arxivçi – məxfi hissə müdiri kimi kiçik vəzifədə. Lavrenti Pavloviçin amirana bağırıqlarının sədası ilk zabit rütbəsi də olmayan on səkkiz yaşlı gəncə heç cür gəlib çata bilməzdi.

Beləliklə, biz ən geniş yayılmış yanlış fikirlərdən birinin əsassız olduğunu üzə çıxardıq və müəyyən etdik ki, Heydər Əliyev dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına Vsevolod Nikolayeviç Merkulovun rəhbərliyi dövründə gəlmişdir. Merkulov bu vəzifəni ilk dəfə – 1941-ci ilin fevralından iyulundakə və 1943-cü ilin aprelindən 1946-cı ilin martınadək tutmuşdur.

Müharibə illərində Bakıda «Mühəndis Sergeyev» pyesi tamaşaya qoyulmuş və böyük uğur qazanmışdı. Pyesin mövzusu aktual idi və 1941-ci ilin iyul-sentyabr hadisələrinə həsr olunmuşdu. Sovet qoşunları geri çəkildilər. Almanlar irəliləyən can atırdılar. Elektrik stansiyasının direktoru Sergeyev əmr almışdır – SES-i partlatmalıdır ki, düşmən əlinə keçməsin. Sergeyevdən ötrü bu, çox çətin əməldir, çünki elektrik stansiyasını özü tikmişdir və ona heyfi gəlir. Bu arada almanlar vacib obyektin partladılacağından və elektriksiz qalacaqlarından ehtiyat edərək, Sergeyevin yanına öz agentlərini göndərirlər ki, stansiyanın məhv edilməsinin qarşısını alsınlar.

Pyesdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığının rayon şöbəsinin rəisi, dövlət təhlükəsizliyinin baş leytenantı

obrazı da vardır. O, düşmən agentləri ilə açıq olmayan cərpışmaya girir. Onları bir-birinin ardınca məharətlə ifşa edir. Eyni zamanda, alman agentlərinin yaydıqları şayiələrə ağılsızcasına inanan sovet vətəndaşlarına insafla, ədalətlə yanaşır.

Tamaşalarda tam anşlaq olurdu. Bu həm də onunla izah edilirdi ki, teatr səhnəsində cərəyan edən süjet baxılırlara xüsusilə yaxın idi. Müharibədə Qafqazın almanlar tərəfindən zəbt olunmasına real təhlükə vardı, ona görə də ələcsiz qaldıqda, neft quyularının və neft ayırma müəssisələrinin partladılması tədbirləri hazırlanırdı.

1965 – 1985-ci illərdə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin müavini, SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin sədri olmuş Nikolay Konstantinoviç Baybakov danışdı ki, müharibənin əvvəllərində Dövlət Müdafiə Komitəsinin müvəkkili olarkən Stalin onu çağırırdı.

– Yoldaş Baybakov, – demişdi. – Hitler Qafqaza can atır. Elə etmək lazımdır ki, neftin bir damcısı da almanlara çatmasın.

Səsini bir qədər də sərtləşdirərək əlavə etmişdi:

– Nəzərdə tutun ki, almanlara lap bir ton da neft saxlasanız, sizi güllələyəcəyik.

Azca ara verib əlavə etmişdi:

– Amma əgər siz mədənləri vaxtından əvvəl məhv etsəniz, almanlar isə onları ələ keçirə bilməyələr və biz yanacaqsız qalsaq, sizi yenə güllələyəcəyik.

Bu epizod barəsində danışarkən Baybakov Stalinə heyranlığını gizlətmirdi. Çox adam Nikolay Konstantinoviçə təəccüblənirdi – bunlar ki, qorxunc sözlərdir! Onlara necə heyran olmaq mümkündür? İş burasındadır ki, Baybakov da dövlətçilik təfəkkürünə malik idi və o da çox vaxt sırayı adamlara heyranəmiz görünən qərarlar

qəbul edirdi. Nə demək olar, hər kəs tarixi personajları və hadisələri öz anlamı səviyyəsinə endirir.

«Mühəndis Sergeyev» tamaşasına iyirmi yaşlı Heydər Əliyev də bir neçə dəfə baxmışdı. Öz yaratdığını partlatmış və dağıntılar altında qalaraq həlak olmuş vətənpərvər direktor obrazı ona dərin təsir bağışlamışdı. Düşmən agentləri ilə mübarizə aparan dövlət təhlükəsizliyinin baş leytenantı da onu az mütəəssir etməmişdi. Bəlkə də, məhz bu tamaşa ona öz həyatını əsrarəngizliyi, romantikliyi və qəhrəmanlıq pafosu ilə gəncləri özünə cəlb edən peşəyə həsr etmək qərarını qətiləşdirməkdə kömək göstərmişdi.

Yeri gəlmişkən, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin danışdı ki, məktəbli olarkən məşhur «Ölü mövsüm» filminə baxdıqdan sonra kəşfiyyatçı olmağı qərara almışdır. Filmdə ilk dəfə etiraf edilirdi ki, sovet kəşfiyyatı sülh dövründə də öz ölkəsinin hüduqlarından kənarda fəaliyyət göstərmişdir.

Gözəl aktyor Donatas Banionisin ifa etdiyi sovet kəşfiyyatçısı rolu çoxlarını bu addımı atmağa həvəsləndirmişdi. SSRİ DTK-sına başçılıq edən Y.V.Andropov bu qapalı idarəni populyarlaşdırmaq üçün o vaxt çox iş görmüşdü. İki yubiley tarixi – ÜFK – DTK-nın 50 illiyi və sovet xarici kəşfiyyatının 50 illiyi həmin idarənin populyarlaşmasına kömək etmişdi. Kəşfiyyatçılar haqqında kütləvi tirajlarla kitablar buraxılmış, görünməz cəbhənin döyüşçüləri barədə vətənpərvərlik filmləri kinoteatrlarda və televiziya ilə nümayiş etdirilmişdi.

Peşə seçməsinə təsir göstərmiş bədii əsərlər sırasında Putin Vadim Kojevnikovun «Qalxan və qılınc» romanını da göstərmişdi. Roman 1965-ci ildə nəşr olunmuşdur. O vaxt Putinin 13 yaşı vardı, artıq sambo ilə məşğul olmağa başlamışdı. 1968-ci ildə rejissor V.Basov həmin roman əsasında dördseriyalı film çəkdi. Film son dərəcə böyük

şöhrət qazandı. Putin onda orta məktəbin doqquzuncu sinfində oxuyurdu.

Baş qəhrəman – İohann Vays əslində 1940-cı ildə alman köçkünlərlə birlikdə Almaniyaya qaytarılmış sovet kəşfiyyatçısı Aleksandr Belov idi. Almaniyada o, abverin zabitlərindən birinin yanında sürücü işinə düzəldi, sonra casuslar hazırlayan kəşfiyyat məktəbində xidmətə girdi. 1944-cü ildə İ.Vays – Belov SS ober-leytenantı rütbəsinə yüksəldi və sovet kəşfiyyatı üçün qiymətli məlumatlar onun üzünə açıldı. «Qalxan və qılınç» filmində faşistlər gülünc, səfeh adamlar kimi deyil, güclü rəqiblər kimi göstərilmişdir. Tamaşaçılar dalbadal iki seriyaya baxır, sonra isə daha ikisinə tamaşa edirdilər. Prokatın ilk günlərində film 134,5 milyon tamaşaçı toplamış və bütün sovet kinolentlərinin reytingində onuncu yeri tutmuşdu. Putinin dediyinə görə, roman və film gələcək peşəsini seçməkdə ona həlledici təsir göstərmişdir.

1960-cı illərin ikinci yarısının gənc nəslinə bağışladığı təsir baxımından «Ölü mövsüm» və «Qalxan və qılınç» filmləri ilə, bəlkə, yalnız məşhur «Kəşfiyyatçının hünəri» filmi müqayisə etmək olar. Müharibədən sonra, 1947-ci ildə ekranlara çıxmış filmin ssenari müəllifi dövlət təhlükəsizliyi polkovniki M.B.Maklyarski idi. Müharibə illərində o, işğal edilmiş Belorusiyanın ərazisində fəaliyyət göstərən kəşfiyyatçı-təxribatçı qruplarına rəhbərlik etmişdir. Maklyarskinin ssenariləri əsasında camaatın axınla tamaşasına gəldiyi digər kəskin süjetli filmlər – «Məxfi missiya», «Səfirlərin qəsdı», «Məxfi xidmət agenti» və başqa filmlər də çəkilməmişdi.

«Kəşfiyyatçının hünəri» filmi ilə əlaqədar belə bir hadisə yadıma düşür. 1990-cı illərin ortalarında məni istifadə olan kəşfiyyatçının kitabının təqdimat mərasimində iştirak etmək üçün Yasenovoya, Rusiya Xarici

Kəşfiyyat Xidmətinin mənzil-qərargahına dəvət etmişdilər. Xatırlayıram, veteranlardan biri gileyləndi:

– Kəşfiyyat haqqında yaxşı filmlər yoxdur.

Kimsə bunun səbəbini izah etməyə cəhd göstərdi:

– DTK öhdəsinə qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirmədi, Konstitusiya quruluşunu müdafiə etmədi.

Onlarca kinli, kəskin baxış qoçağın üzünə zilləndi.

– DTK-nın hünərləri haqqında filmlərə kim gedəcək, bir halda ki, o, ölkəni təslim etmişdir? – qoçaq sözünə davam etdi. – İstənilən idarənin fəaliyyətini son nəticəyə görə qiymətləndirirlər. DTK-nın əldə etdiyi son nəticənin necə olduğunu hamı bilir.

Diskussiya başlandı. Veteranlar öz idarələrinin müdafiəsinə girişdilər, SSRİ-nin dağılmasında Qorbaçovu, Sov.İKP MK-nı, hökuməti təqsirləndirdilər.

Orada olanlardan yalnız bir nəfər qoçağın tərəfini saxladı:

– Kim iddia edə bilər ki, inqilaba qədər rus kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı zəif idi? O, dünyada ən güclülərdən biri sayılırdı. Bəs niyə onun haqqında filmlər, kitablar yoxdur? O, imperiyanı dağılmaqdan qoruya bilmədi. DTK kimi, onun da əldə etdiyi nəticə mənfidir. Sovet kəşfiyyatı haqqında serialların olmamasının öz səbəbi vardır. Müharibədən sonrakı Almaniyayı təsəvvürünüza gətirin. O, məğlub olmuş, ərazisi antihitler koalisiyası üzrə müttəfiqlər arasında bölünmüşdür. Birdən-birə Berlində Baş İmperiya Təhlükəsizliyi İdarəsi zabitlərinin hünərləri haqqında kitablar və filmlər çıxmağa başlayır...

Tutarlı olsa da, əlbəttə, tam dəqiq müqayisə deyildir. Amma mahiyyət aydındır: xüsusi xidmət orqanları haqqında əsərlərə yalnız onların qələbələrindən sonra, xalqda ruh yüksəkliyinin hökm sürdüyü dövrlərdə tələbat olur. Xatırlayıram, müharibədən sonrakı illərdə

kəndimizə səyyar kinoqurğu gəlib-gedəndən sonra «Kəşfiyyatçının hünəri» filmində biz uşaqların çox xoşuna gəlmiş «Siz qanmazsınız, Ştübinq!» ifadəsi küçələrdə hələ çox eşidilirdi.

Həm kəşfiyyatçı olmaq istəyirdi. Böyük qələbə insanları qanadlandırmış, yeknəsək həyatın fəvqünə qaldırmışdı, onları əsrarəngiz diyarlara, Vətən naminə hünərlərə səsləyirdi. Yəqin, haradasa şüuraltıda başa düşürdülər ki, bəli, qələbə qazanılıb, amma onu əldə saxlamaq lazımdır. Onu var qüvvə ilə qorumaq gərəkdir, özü də tək-cə ordu və donanmanın gücü ilə deyil, həm də dövlət sirlərini, hərbi və texnoloji sirləri mühafizə etmək yolu ilə. «Kəşfiyyatçının hünəri» kimi filmlər müharibə dövrü nəslinə mənsub uşaqların öz güclərini hansı sahələrdə tətbiq edə biləcəkləri barədə təsəvvürlərini genişləndirmişdir. Qəzetlərdən atom və raket silahlarının yaradılması, səssiz üzən sualtı qayıqlar və səsdən iti sürətli təyyarələr, insanın kosmosa uçuşuna dair cəsarətli planlar haqqında oxuyub öyrənirdik. Aydın idi ki, ölkəyə onun sirlərini etibarlı surətdə qoruya bilən adamlar lazım olacaqdır. Bu tələbatı, yəqin, Heydər Əliyev də hiss etmişdi. Ona görə də dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında xidməti öz həyat amalı seçmişdi.

Amma gəlin, cəbhəyanı Bakıda çox böyük uğurla tamaşaya qoyulan, sonra isə bir sıra digər şəhərlərdə, o cümlədən Moskvada Kiçik Teatrın səhnəsində göstərilən «Mühəndis Sergeyev» pyesinə qayıdaq. «Kəşfiyyatçının hünəri» filmi ilə yanaşı, həmin pyes Heydər Əliyevə necə güclü təsir bağışlamışdısa, iyirmi il sonra «Qalxan və qılınç», «Ölü mövsüm» filmləri də Putin soyadlı gələcək prezidentə o cür təsir bağışlamışdı. Bəs o pyesin müəllifi kim idi? Afişalarda dramaturqun soyadı göstərilmişdi, amma o, teatr mütəxəssislərinə də tanış deyildi – Vsevolod Rokk.

Bu, SSRİ xalq dövlət təhlükəsizliyi komissarı Vsevolod Nikolayeviç Merkulovun təxəllüsü idi.

Merkulov Bakı quberniyasının Zaqatala adlı kiçik şəhərində anadan olmuşdur. Milliyyətcə azərbaycanlı olmasa da, doğum yerinə görə Əliyevin həmyerlisidir. Bu gün az adam bilir ki, Merkulov gələcək görkəmli çekistlər Beriya, Mir Cəfər Bağirov, Qoqlidze, Kobulov ilə birlikdə Bakı Texniki Məktəbində oxumuşdur. Lakin bu, dəqiq müəyyən edilmiş faktdır. Elə həmin səbəbdən Merkulov da özünün qüdrətli və adlı-sanlı dostlarının faciəli taleyini yaşamalı olmuşdur.

Yuxarıda sadalanan şəxslərdən fərqli olaraq, Merkulov haqqında, demək olar, heç nə yazılmayıb. İndiyədək onun tam bioqrafiyası yoxdur. Kreml və Lubyanka sirləri üzrə ixtisaslaşmış populyar televiziya müəllifləri də ona diqqət yetirmirlər. Bunun öz izahı var.

Merkulov Lubyankanın az-az rəhbərlərindəndir ki, onun üçün ayrılmış məşum obraza qətiyyənlə uyğun gəlmir. Onun sələflərinə və xələflərinə oxşamadığını bildirmək sovet xüsusi xidmət orqanlarında iki qanadın – nadanların və zəkahıların olduğu fikri ilə razılaşmaq deməkdir. Bu isə Lubyanka tarixinin bütün konsepsiyasını dəyişərdi. Həmin konsepsiyada Lubyanka üçün bircə rol ayrılmışdır: qan, işgəncələr, təqsiri axtarmaq niyyətinin olmaması, əsassız hökmlər.

Amma yenə də cürət edib söyləyəcəyəm ki, Lubyankadakı idarəyə, əfsus ki, tez-tez başçılıq etmiş dardüşüncəli şəxsiyyətlərlə yanaşı, orada tamam başqa rəhbərlər də vardı. Bu, başqa məsələdir ki, həmin rəhbərlər orada çox qala bilməmişlər. Bu isə, əlbəttə, təəssüf ediləcək haldır.

Vsevolod Nikolayeviç Merkulov sovet xüsusi xidmət orqanlarının məhz intellektual qanadının nümayəndəsi idi. Bu və ya digər səbəbdən əməlli-başlı təhsil ala

bilməmiş dostları Beriyanın, Bağirovdan, Qoqlidzedən, Kobulovdan və başqalarından fərqli olaraq, o, Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirmişdi. Merkulov Beriyanın əhatəsində ən savadlı adam sayılırdı və digər azsavadlı rəhbərlərin fonunda çox seçilirdi. Bunu demək kifayətdir ki, Yeqov ibtidai məktəbin bir sinfini, Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyində Merkulovun xələfi Abakumov isə dörd sinfi bitirmişdi.

Çar ordusunda və Qızıl Orduda qulluq etmiş, sonra isə üç il müəllim işləmiş təhsilli Merkulovu çekist işinə Beriya cəlb etmişdi. Gürcüstan Fövqəladə Komissiyasında Merkulov on il qulluq etmişdi. Beriya Gürcüstan K(b)P MK-nın birinci katibi olduqda Merkulovu Sənaye-nəqliyyat şöbəsinin müdiri təyin etdi. 1938-ci ilin avqustunda Moskvaya gedərkən Lavrenti Pavloviç ağıllı işçidən ayrılmaq istəmədi və onu özü ilə apardı. Merkulov Beriyanın müavini təyin edildi və üçüncü dərəcəli dövlət təhlükəsizliyi komissarı hərbi rütbəsi aldı. Bu, ordudakı general-leytenant rütbəsinə uyğun idi. 1943-cü ildə Stalin ona birinci dərəcəli dövlət təhlükəsizliyi komissarı (ordu generalı) rütbəsi verdi. Kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat və Siyasi Büronun mühafizəsi Merkulovun tabeliyində idi.

İş yoldaşlarının hafizəsində o, nəzakətli, təmkinli rəhbər kimi qalmışdır. Heç vaxt səsinə ucaltmazdı. Söyüş söyməz, tabeliyində olanları alçaltmazdı. Həssaslığı ilə seçilirdi ki, bu da Lubyankada qeyri-adi hal idi.

Bütün bölmələrdən qanunlara dəqiq riayət olunmasını tələb edirdi. Onu Beriyanın əlbiri kimi mühakimə edərkən, prosesdə belə bir təfəsilat məlum oldu. Merkulov yeganə şəxs idi ki, həbs edilənlərə fiziki təsirin tətbiqinə yol verilə bilməsi haqqında Siyasi Büronun tələbini yerinə yetirməmişdi. Şahidlər təsdiq edirdilər ki, Merkulov dindirilənləri döyməkdən qətiyyətlə boyun

qaçırır və onlara işgəncə verilməsində heç vaxt şəxsən iştirak etmirdi. Beriya müavininin üzüyümşəqlığı barədə donosları hövsələsiz surətdə başından eləyirdi: nəzəriyyəçidir, ona nə deyək.

Zəkası, savadı, yazmaq və danışmaq qabiliyyəti Merkulova elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri arasında yaxşı şöhrət qazandırmışdı. O, yaradıcı ziyalıların qəlbinə yol tapa bilirdi. Şübhə altına düşənlərin tez-tez köməyinə gəlirdi. Məsələn, həbs edilmiş fizik L.D.Landaunu buraxmağı əmr etmişdi. Bunu P.L.Kapitsa xahiş etmişdi. O, Merkulovu əmin etmişdi ki, görkəmli alim əks-inqilabi fəaliyyətlə məşğul olmayıb, siyasətdən uzaq bir adamdır.

Merkulovun xidmətlərindən biri də bu idi ki, müharibə illərində alman kəşfiyyatı Sovet İttifaqı ərazisində öz agent şəbəkəsini yarada bilməmişdi. Onun dövründə ingilislərin məşhur «Kembrid dördlüyü» – Qay Bercess, Donald Maklin, Entoni Blant Moskva üçün işləməyə başlamışdılar. Onların əksəriyyəti yüksək mövqə tutan ailələrdən çıxmışdı (məsələn, Maklin Britaniya hökumətlərindən birində nazir olmuş bir şəxsin oğlu idi, Xarici İşlər Nazirliyində departament rəisi kimi xidmət etmişdi; Britaniyanın ən məşhur sənətsünaslarından biri olan Blant Kral qalereyasının mühafizəsi və kraliçanın özünün qohumu idi) və qiymətli informasiyaya malik idi. 1945-ci ildə İngiltərə məxfi xidmətində SSRİ-yə qarşı işləyən şöbəyə başçılıq etmiş Kim Filbi də sovet kəşfiyyatı ilə əməkdaşlıq edirdi.

Merkulovun idarəsinin səmərəliliyini belə bir fakt da göstərir. Kursk qövsündə vuruşmanın başlamasından üç ay əvvəl Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığına, hücum üçün gətirilmiş alman diviziyalarının sayı və yeni «Pələng» tankının zirehinin qalınlığı haqqında informasiyalar daxil olmuşdu. Məlum olduğu kimi, Proxorov-

ka yaxınlığındakı tank döyüşü Stalinqrad yaxınlığındakı qələbə ilə birlikdə, İkinci dünya müharibəsinin gedişini dəyişmişdi.

Sonra «böyük üçlük» – Stalin, Ruzvelt və Çörçill Tehrandə toplaşarkən alman təxribatçıları tərəfindən onların məhvinə dair «Uzun sıçrayış» əməliyyatının qarşısı alındı, ardınca isə ingilislərin və amerikalıların atom bombası üzərində işi haqqında ilk məlumatlar toplandı.

Merkulovun rəhbərliyi dövründə dövlət təhlükəsizliyi orqanları çox səmərəli işləyirdilər. Kəşfiyyatın veteranları o dövrü öz idarələrinin inkişafı illəri adlandırırlar.

Merkulov dövlət təhlükəsizliyi naziri vəzifəsində 1946-cı ilin mayınadək işlədi. Onun iş üslubu savadlı, mədəni insanın iş üslubu idi. Bu, yerlərdə də özünü göstərirdi. Əlbəttə, Naxçıvanda xidmətə başlamış gənc əməliyyat müvəkkili Heydər Əliyev Kreml kabinetlərindən uzaq idi, lakin Merkulovun şəxsi heyət barəsində irəli sürdüyü tələblər ölkənin ən ucqar guşələrinə də çatırdı.

Merkulovun dövlət təhlükəsizliyini intellektuallaşdırmaq xəttini sonralar Andropov davam etdirmişdi. Merkulov özü ədəbiyyat sahəsində qələm işlədi, başqalarını da bununla məşğul olmağa həvəsləndirirdi. Andropov babat şeirlər yazırdı, amma onları dərc etdirmirdi. Lakin o da bədii yaradıcılığa meyli olan adamları özünə yaxınlaşdırırdı.

Merkulovun nazir vəzifəsindən çıxarılmasının səbəbləri məlum deyil. Bəlkə, hədsiz dərəcədə ziyalı olmasını onun təqsiri saymışdılar. Müharibədən sonrakı illər ağır dövr idi, dövlət təhlükəsizliyinin başında durmaq üçün ayrı xarakterli, daha sərt adam tələb olunurdu. 1947-ci ildə Merkulov SSRİ Nazirlər Soveti yanında Xaricdə Sovet Əmlakının İdarə Edilməsi üzrə Baş

İdarənin rəisi vəzifəsinə təyin olundu. Bu, nazir vəzifəsinə bərabər tutulurdu. 1950-ci ilin oktyabrında o, nazir təyin edildi – SSRİ Dövlət Nəzarəti Nazirliyinin rəhbəri oldu. Ondan əvvəl həmin nazirliyə 1920-ci illərdə Stalinin köməkçisi işləmiş məşhur L.Z.Mexlis rəhbərlik etmişdi.

Merkulovun ömrü 1953-cü il dekabrın 23-də, Beriya ilə bir gündə yarımçıq kəsildi. Onu Lavrenti Pavloviçin Bakı Texniki Məktəbindəki kurs yoldaşları – Qoqlidze, Kobulov ilə birlikdə mühakimə etdilər və güllələdilər. Merkulovu hamıdan gec həbs etmişdilər – 1953-cü ilin sentyabrında o, hələ nazir idi. Hakimiyyətə can atan Xruşşov öz adamları üçün yer açdı.

Heydər Əliyev İttifaq dövlət təhlükəsizliyinin doqquz rəhbərinin dövründə işləmişdir. Merkulovu Abakumov əvəz edəndə Əliyev Naxçıvan MSSR-də xidmətini davam etdirirdi. Abakumovun dövründə Heydər Əliyev SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Leninqrad məktəbində oxumağa göndərildi. Bu məktəb rəhbər kadrların yenidən hazırlanması ilə məşğul idi. Artıq o, rəhbər işçilər kateqoriyasına daxil idi, çünki bölmə rəisi vəzifəsində çalışırdı və «baş leytenant» hərbi rütbəsi vardı.

Məktəb Qoroxovaya küçəsindəki altı saylı binada yerləşirdi. Bina indiyədək qalır. 2005-ci ilin iyununda məktəbin fasadına xatirə lövhəsi vuruldu. Lövhədə bildirilir ki, 1949 – 1950-ci illərdə burada Azərbaycan Respublikasının gələcək Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyev təhsil almışdır.

Məktəbə ölkənin hər yerindən Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin gənc əməkdaşları gəlirdilər. Həftədə altı gün oxuyur, bazar günü istirahət edirdilər. Məktəbdə idman zalı, kitabxana, kinozal, yeməkhana vardı.

2001-ci il yanvarın əvvəllərində Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin Bakıya rəsmi səfərə gəldi. Bakı Slavyan Universitetinin tələbələri və professor-müəllim heyəti ilə görüşdə Putin Heydər Əliyevə Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Leninqrada xüsusi məktəbini bitirdiyi haqqında şəhadətnaməni təqdim etdi.

– Onun təhsildə qazandığı bütün nəticələri oxumayaçağam, – Rusiya Prezidenti gülümsəyərək dedi, – amma bəzilərinə oxuyacağam. Dialektik və tarixi materializm – «əla», çekist hazırlığı – «əla», SSRİ-nin və xarici ölkələrin iqtisadi və siyasi coğrafiyası – «əla», cinayət hüququ – «əla», ədəbiyyat – «məqbul», hərbi iş – «məqbul», rus dili – «əla»... Hamısı yalnız «əla»dır... Əgər sizin universitetinizin tələbələri vaxtilə Azərbaycan Prezidentinin oxuduğu kimi oxusalar, ölkənin inkişaf etdirilməsi işi etibarlı əllərdə olacaqdır...

Heydər Əliyevin sözlərinə görə, o, Leninqrad Universitetinin bu məktəbə dəvət edilən bir çox görkəmli professorlarının mühazirələrini dinləmişdir. O, Putinə müraciət edərək dedi:

– Siz bu məktəbi tanıyırsınız, onun ünvanını bilirsiniz. Siz də oranı bitirmisiniz, o məktəb Qoroxovaya küçəsində, Aleksandr bağının yaxınlığındadır. O vaxt mən Leninqradı sevdim. Mən Leninqradı sevdim nə deməkdir? Təkcə şəhərin arxitekturasını deyil, bütün tarixini, ovqatını, deməli, həm də mədəniyyətini, dilini sevdim. Bu isə mənim bütün sonrakı həyatımda çox böyük rol oynamışdır.

Həqiqətən, Leninqradda keçirdiyi iki il gənc kapitana – bu rütbəni o, xüsusi məktəbi bitirdikdən sonra almışdı – çox şey vermişdi. Hər halda paytaxt idi, şimal paytaxtı olsa da. Orada daha çox informasiya, daha sıx ünsiyyət, daha geniş tanışlıq dairəsi vardı. Məktəbdə təhsil

aldığı dövr Abakumovun SSRİ dövlət təhlükəsizliyi naziri vəzifəsində keçirdiyi son iki illə üst-üstə düşmüşdü.

Hələ Naxçıvanda olarkən Əliyevə xəbərlər çatırdı ki, Merkulovu əvəz etmiş yeni nazir işi yaxşı bilir. Qulluğa sırayı vəzifələrdən başlamışdır. Mühəribə illərində «Smerş» («Casuslara ölüm») Baş Əks-Kəşfiyyat İdarəsinə rəhbərlik etmişdir. Vəzifəsinə görə xalq müdafiə komissarının müavini idi. O vaxt xalq komissarlığına şəxsən Stalin başçılıq edirdi, deməli, Abakumov onun müavini idi. Bu, hörmət doğururdu. Hətta Abakumovun vəzifəsinin ikinci hissəsini – xalq komissarının müavini götürdükdə də o, «Smerş»in rəisi kimi qalaraq, yenə yalnız Ali Baş Komandana tabe idi.

1946-cı ildə onun dövlət təhlükəsizliyi naziri təyin edilməsi Stalinə yaxınlığını göstərirdi. Leninqrad məktəbində pıçıladaşırdılar ki, onların naziri üçün hətta gimnastorkanı da rəhbərin özü üçün nəzərdə tutulan parçadan tikirlər. Şəxsi keyfiyyətləri haqqında söz-söhbəti heyranlıqla bir-birinə ötürürdülər: demokratikdir, sadədir. Müəllimlərdən biri and içirdi ki, iş üçün Moskvada olarkən bir dəfə axşam küçədə öz nazirinə rast gəlmişdir. Müəllim gözlərinə inanmamışdı.

– Əynində kostyum vardı, – leninqradlı danışdı. – Elə bil, sırayı vətəndaş idi. Ucaboy, qədd-qamətli, yaraşıqlı. Kiçik kilsənin yanına çatdı, orada isə qoca arvadlar dayanmışdılar, sədəqə istəyirdilər. Nazir onun arxasınca gələnlərə nəsə dedi. Bir də gördüm ki, onlardan biri qaçaraq arvadlara yanaşdı və onlara pul verdi. Hərəsinə bir yüzlük...

Viktor Semyonoviç Abakumov uşaqlıqda yaxşı gün görməsə də, təbiətə xoşxasiyyət adam idi. Onun anası moskvalı xadimə, atası xəstəxanada ocaqçı idi. Hər ikisi savadsız, mədəniyyətdən xəbərsiz idi. Oğulları kiçik yaşlarından işləməyə başlamışdı – fəhlə, qablaşdırıcı,

yükvuran, hərbişədirilmiş mühafizə dəstəsinin nişancısı olmuşdu. 1932-ci ildə onu kiçik komsomol vəzifəsindən – Moskva şəhəri Zamoskvoreçye rayonu komsomol komitəsinin hərbi şöbəsinin müdiri vəzifəsindən partiya yollayışı ilə Xalq Daxili İşlər Komissarlığının aparatına, xalq təsərrüfatında təxribatlara və ziyankarlığa qarşı mübarizə aparmaqla məşğul olan iqtisadiyyat şöbəsinin əməliyyat müvəkkili vəzifəsində işləməyə göndərildilər.

Abakumov Lubyanka zirvəsinə çatanadək bir çox xidmət pillələrini qalxmamış olmuşdu. Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsinin mərkəzi aparatında, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Baş İslah-Əmək Düşərgələri İdarəsinin mühafizə şöbəsində işləmiş, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Rostovdakı vilayət idarəsinə rəhbərlik etmiş, 1941-ci ilin fevralında Beriya tərəfindən Rostovdan geri çağırılmış və xalq daxili işlər komissarının müavini təyin edilmiş, 1941-ci ilin iyulunda SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Xüsusi Şöbələr İdarəsinin – hərbi əks-kəşfiyyatın rəisi olmuşdu. Sonra "Smerş"ə rəhbərlik etmişdi. Bu qurum abverə üstün gəlirdi. Alman hissələrinin mövqeləri haqqında onun məlumatı almanların Qızıl Ordu haqqında məlumatından daha çox idi. Stalin Abakumovu qiymətləndirirdi və bütün müharibə dövründə onu həmin vəzifədə saxlamışdı. Bu, çox şeydən xəbər verirdi.

Əliyev heç vaxt Abakumovla görüşməmişdi, lakin onun haqqında təsəvvürü vardı. Çekist dairələrində öz nazirləri haqqında hörmətlə danışdılar. Yanına çağırdığı işçiləri mil kimi dayanmağa əsla məcbur etmir, həmişə oturmağa dəvət edirdi. İstintaqın qanuni metodlarla aparılmasını tələb edirdi. Bunu heç də hamı bacarmırdı. Azsavadlı müstəntiqlər çox vaxt əqli inkişafına görə onlardan üstün olan məhbəslər qarşısında aciz qalırdılar. Zor işlətməkdən başqa çarə tapa bilmirdilər.

Abakumov deyirdi ki, məhbəsləri döymək olmaz!

Nazirin kiçik rütbəliyə münasibəti haqqında söhbətlər dillərdə gəzirdi. Onlara atalıq qayğısı göstərir, müdafiə edir, tərəflərini saxlayırdı. Yəqin, bu vəzifələrdə hüquqsuz vəziyyətdə işlədiyi dövrləri xatırlayırdı. Yüksək rütbəliyə baş qaldırmağa qoymur, cəbhədəki xidmətlərinə baxmayaraq, qəbahətlərini bağışlamırdı.

Danışdırlar ki, nazir istənilən işçinin, hətta sırası işçinin kabinetinə təklifsiz girə bilər, hal-əhval tuta bilər, apardığı işi vərəqləyə bilərdi. O, müşavirələrdə tez-tez və həvəslə çıxış edir, maraqlı, pafosla danışdı.

Abakumov "Kreml buldoqları"nın gizli çarpmasının qurbanı oldu. G.M.Malenkov ilə A.A.Jdanov arasında Stalinə təsir və onun varisi olmaq hüququ uğrunda aparılan düşmənçilik Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin başçısı üçün fəlakətlə qurtardı. "Leninqrad işi" və "Kreml həkimlərinin işi" onu məhv etdi.

ÜİK(b)P Leninqrad Vilayət Komitəsinin birinci katibi işləyən Aleksey Aleksandroviç Kuznetsov 1946-cı ilin fevralında Moskvaya ÜİK(b)P MK-nın katibi vəzifəsinə keçirildi. Onun MK-ya gəlməsi A.A.Jdanovun mövqelərini möhkəmləndirdi, çünki Kuznetsov onun adamı idi. Lakin 1948-ci ildə Jdanov Valday sanatoriyasında qəflətən vəfat etdi. Deyilənə görə, bir dəfə Stalin Malenkovun, Beriyanın və Molotovun yanında ağzından qaçırmışdı ki, partiyanın lideri vəzifəsində öz varisi kimi Kuznetsovu, hökumət başçısı vəzifəsində isə yenə Leninqradın yetirməsi olan N.A.Voznesenskini görür. Guya bu, digər iddiaçıları, xüsusən Malenkovu təşviş salmışdı.

1949-cu ilin yanvarında Malenkov Stalinə məlumat verdi ki, Leninqraddan gəlmələr kefləri istədiklərini edirlər, MK-nın və hökumətin xəbəri olmadan və onlardan icazə almadan Neva sahilindəki şəhərdə topdansatış

yarmarkası keçiriblər. Qorbaçovun dövründə Partiya Nəzarəti Komitəsi və Sov.İKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutu sənədlər əsasında sübut etdilər ki, yarmarka hər halda özbaşına keçirilməmiş, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının icrası üçün təşkil edilmişdi, MK vasitəsilə rəsmiləşdirilməsə də... Elə o vaxt üzünə cild çəkilmiş bir sənədlər toplusu tapıldı. «Leninqrad işi»nin əsas iştirakçılarının etirafı yığılmış bu cild tanışlıq üçün Siyasi Büronun üzvlərinə göndərilirdi.

İttihamların əsas məgzi belə idi: guya Kuznetsov və onun cinayət yoldaşları ölkə rəhbərliyində qafqazlıların təzyiqindən narazı imişlər və bu vəziyyəti dəyişmək üçün Stalinin təbii yolla həyatdan getməsinə gözləyirmişlər, hələlik isə RSFSR hökumətini Moskva rəhbərliyindən aralamaq üçün Leninqrada köçürmək istəyirmişlər. Kuznetsova qarşı belə bir ittiham da irəli sürülmüşdü ki, müharibə illərində Leninqradın müdafiə olunması işində öz rolunu şisirtməyə çalışmışdır. Bundan ötrü şəhərdə muzey yaradılmağa da başlanılmış.

1949-cu ilin fevralında Siyasi Büro «ÜİK(b)P MK-nın üzvü A.A.Kuznetsov yoldaşın və ÜİK(b)P MK üzvlüyünə namizədlər M.İ.Rodionov və P.S.Popkov yoldaşların antipartiya əməlləri haqqında» qərar qəbul etdi. Leninqraddan gəlmə olan Rodionov o vaxt RSFSR Nazirlər Sovetinin Sədri, Popkov ÜİK(b)P Leninqrad Vilayət Komitəsinin birinci katibi idi. Kuznetsov ÜİK(b)P MK-nın katibi vəzifəsindən çıxarıldı, partiya cəzası – töhmət aldı və ÜİK(b)P Uzaq Şərq Bürosunun sədri vəzifəsinə təyin edildi. Bu vəzifə yalnız kağız üstündə idi və heç vaxt da yaradılmadı. Həmin ilin avqust ayında o, birbaşa Malenkovun Kremldəki kabinetində həbs edildi.

Onu və digər leninqradlıları «rus millətçiliyində», ziyankarlıq-təxribat işi aparmaqda, ÜİK(b)P MK-ya qarşı çıxmaqda, Sovet İttifaqı daxilində RSFSR-in əhəmiyyətini

yüksəltmək üçün Rusiyanın müstəqil Kommunist Partiyasını yaratmağa səy göstərməkdə, Rusiya hökumətinin Moskvadan Leninqrada köçürülməsinə hazırlaşmaqda təqsirləndirildilər.

Stalinin ölümündən sonra N.S.Xruşşov «Leninqrad işi»nin ortaya çıxmasında G.M.Malenkovu ittiham etdi. Qorbaçovun dövründə Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsi təsdiq etdi ki, Malenkov istintaqın gedişinə şəxsən nəzarət etmiş və dindirmələrdə bilavasitə iştirak etmişdir. Kuznetsovu ÜİK(b)P MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinə məxsus olan xüsusi həbsxanada saxlayırdılar. Dindirmələr zamanı qanunsuz istintaq metodlarına, ağır işgəncələrə məruz qoyur, döyür və əzab verirdilər. Onun işinə qapalı prosesdə Leninqrad partiya fəallarının 600-ə qədər nümayəndəsinin yanında baxdılar. 1950-ci il oktyabrın 1-nə keçən gecə onu güllələnməyə məhkum etdilər. Bir neçə saatdan sonra hökm icra olundu.

«Leninqrad işi»nin ortaya çıxdığı və aparıldığı dövrdə Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Leninqraddakı məktəbində oxuyurdu. Qəzetlərdə bu iş barəsində, təbii ki, heç nə yazmırdılar. Doğrudur, məktəbdə hansısa söhbətlər gedirdi. Amma bu söhbətlər çox ehtiyatla, özü də müəllimlərin məhdud dairəsində aparılırdı. Əlbəttə, bəzi sözlər kursantların qulağına da çatırdı. Danışırdılar ki, Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Leninqrad idarəsinin keçmiş rəisi general Kubatkini ÜİK(b)P Leninqrad Şəhər Komitəsinin ikinci katibi Y.F.Kapustin barəsində hələ müharibədən əvvəl toplanmış materialları məhv etmək cəhdinə görə həbs ediblər. Kapustin Putilov zavodunda sex rəisinin köməkçisi olduğu dövrdə Londonda staj keçərkən ingilis kəşfiyyatı ilə əlaqə saxlamaqda şübhəli bilinirdi. Həmçinin

danışdırlar ki, Lubyankada da vəziyyət qarışıqdır, tezliklə orada da dəyişikliklər olacaqdır.

Abakumovu 1951-ci il iyulun əvvəllərində işdən kənarlaşdırdılar. O vaxt Əliyev Bakıda işləyirdi. Doğma Naxçıvana qayıtmamışdı. Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin rəhbər kadrların yenidən hazırlanması üzrə Leninqrad məktəbini uğurla bitirdikdən sonra onu Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinə göndərmiş, bölmə rəisi təyin etmişdilər.

Lubyankadakı hay-küylü qalmaqalın sədası Bakıya, respublika Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin yerləşdiyi «dəniz kənarındakı bina»ya qədər gəlib çatmışdı. Hansısa podpolkovnik Ryumin haqqında danışdırlar. Deyirdilər, o, Abakumovun işindəki qüsurlar haqqında Stalinin özünə raport yazıb. Raportda göstərilən faktlar yoxlama zamanı təsdiq edilib.

Bakıda «dəniz kənarındakı bina»da bu xəbərləri müxtəlif cür qiymətləndirdilər. Bəziləri podpolkovnikin cəsarətinə ürəkdən heyran olmuşdu – gör ha, nazirin özünü aşırıb! Digərləri Ryuminin hərəkətini bəyənmirdilər – heç vaxt donos vicdanlı adamlarda müsbət emosiyalar doğurmayıb. Bir başqaları isə susmağı üstün tuturdu.

İki il şimal paytaxtında yaşamış Əliyevdən bəzi təfərrüatları soruşub öyrənməyə cəhd göstərirdilər. Hər halda mərkəzi hakimiyyətə daha yaxın olmuşdu. Kapitan çiyinlərini çəkirdi: başqaları nə qədər bilirsə, o da o qədər bilir. Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyində iş ona ehtiyatlı olmağı öyrətmişdi.

Respublika, diyar, vilayət partiya komitələrinə, habelə respublika dövlət təhlükəsizliyi nazirliklərinə və vilayət dövlət təhlükəsizliyi idarələrinə ÜİK(b)P MK-nın göndərdiyi qapalı məktub sayılərə və uydurmalara son qoydu. Bakıda Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin rəhbər

heyəti sənədlə tanış edildi. Məktubdan məlum olurdu ki, iyulun 2-də MK xüsusilə mühüm işlər üzrə istintaq hissəsinin böyük müstəntiqi podpolkovnik M. Ryuminin ərizəsini almışdır. O, Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyində bir sıra çox mühüm işlərin istintaqı sarıdan vəziyyətin yaxşı olmadığı barədə məlumat vermiş və bunda dövlət təhlükəsizliyi naziri Abakumovu günahlandırmışdı. Yoxlama zamanı faktlar təsdiq olunmuşdu, ona görə də MK dərhal Abakumovu nazir vəzifəsindən azad etmiş və bu vəzifəni müvəqqəti icra etməyi nazirin birinci müavini Oqoltsov yoldaşa tapşırırmışdı.

Məktubda deyilirdi: «Abakumov Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin işində vəziyyətin pis olduğunu göstərən faktları əsassız inkar etmək yoluna düşmüş, dindirilmə zamanı partiyayı yenidən aldatmağa cəhd göstərmiş, törətdiyi cinayətlərin ağırlığını başa düşdüyünü göstərməmiş və törətdiyi cinayətlərdən peşmançılıq çəkməyə hazır olduğunu heç nə ilə büruzə verməmişdir».

Onun işini yoxlayan komissiyaanın müəyyən etdiyinə görə, «həbs edilmiş yəhudi millətçisi həkim Ettinger etiraf etmişdi ki, A.S.Şerbakov yoldaşın müalicəsi zamanı onun barəsində terror niyyəti güdmüş və ömrünü gödəltmək üçün bütün tədbirləri görmüşdür». Lakin Abakumov bu işə diqqət göstərməyə dəymədiyini bildirmiş, istintaqa xitam vermiş və ciddi xəstə olan Ettingeri rütubətli və soyuq kameraya yerləşdirmiş, nəticədə məhbus 1951-ci il martın 2-də ölmüşdü. MK Abakumovun təqsirini bunda görürdü ki, o, Ettingerin ifadələri haqqında məlumat verməmiş və «partiya və hökumətin rəhbərlərinə qarşı terrorçuluq fəaliyyəti barədə xarici agentlərin tapşırıqlarını yerinə yetirən həkimlərin gizli qrupunun» aşkara çıxarılmasına mane olmuşdur. Qapalı məktubda deyilirdi ki, MK «Ettingerin və yəhudi

antisovet gənclər təşkilatının terrorçuluq fəaliyyəti haqqında işin istintaqını təzələmək» qərarına gəlmişdir. Bu təşkilatın üzvləri 1951-ci ilin yanvarında Moskvada həbs edilmişdi. Abakumov həminin bunda ittiham olunmuşdu ki, həmin təşkilatın iştirakçılarının dindirilməsi protokollarından onların terrorçuluq niyyətləri barədə etiraflarının çıxarılmasına dair göstəriş vermişdi.

Abakumovun vəzifədən necə götürüldüyü yalnız Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra məlum oldu. Məsələn, aydınlaşdırıldı ki, xüsusilə mühüm işlər üzrə böyük müstəntiq Ryumin öz məşhur raportunu S.D.İqnatyevin kabinetində yazmışdır. O zaman İqnatyev ÜİK(b)P MK-nın Partiya orqanları şöbəsinə rəhbərlik edirdi və bilavasitə MK-nın katibi G.M.Malenkova tabe idi. Sonra raport Malenkovun qəbul otağında bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Yalnız bundan sonra məktub Stalina verilmişdir. Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin işini yoxlayan komissiyaya da Malenkov başçılıq etmişdir.

Rusiyanın yeni tarixçilərinin versiyasına görə, bu, Malenkovun 1946-cı ildə onun ünvanına edilmiş hücum cavab zərbəsi idi. O vaxt Abakumov «aviatorların işi» üçün əsas vermiş materialları imzalamışdı. Həmin iş üzrə aviasiya sənayesi naziri A.İ.Şaxurin, Hərbi Hava Qüvvələrinin komandanı, baş aviasiya marşalı A.A.Novikov və aviasiya sənayesinin bir sıra digər hərbi rəisləri və rəhbər işçiləri məhkəməyə verilmişdi. Aviasiya sənayesi isə Malenkovun kurasiyasında idi. Nəticədə Malenkov MK Katibliyinin tərkibindən çıxarılmış və bir müddət ev dustağı edilmişdi.

Qisası, Abakumov bir-biri ilə düşmənçilik edən iki qruplaşmanın arasında qalmışdı. Elə həmin qruplaşmalar da onun axırına çıxdılar.

1954-cü ilin dekabrında Leninqradda keçirilən məhkəmə prosesində SSRİ-nin Baş prokuroru R.A.Rudenko

Abakumovu ittiham etdi ki, o, «Leninqrad işi»nin təşəbbüsçüsü olmuş və görkəmli dövlət xadimlərini məhv etmişdir. Bunu eşitmək qərribə idi, çünki Ryumin öz nazirinə qarşı məhz əks ittihamı irəli sürmüşdü. Demişdi ki, Abakumov Kuznetsova, Voznesenskiyə və digər «xalq düşmənlərinə» havadarlıq etmişdir.

Abakumov olmazın iztirablar çəkdi. Onu 1951-ci ilin iyulunda həbs etdilər və 1954-cü ilədək həbsxananın biradamlıq kamerasında məxfi dustaq kimi adsız, 15-ci nömrə altında saxladılar. Bu müddətdə Stalin dövlət təhlükəsizliyi nazirinin müavini və xüsusilə mühüm işlər üzrə istintaq hissəsinin rəisi təyin etdiyi Ryumini işdən çıxardı, Stalinin özü vəfat etdi, Ryumini güllələdilər, «qatil həkimlərin işi»ni və «Leninqrad işi»ni bağladılar, ancaq Abakumovu azadlığa buraxmadılar.

Onu Vətənə xəyanətdə, ziyankarlıqda, terror aktları törətməkdə, əks-inqilabi təşkilatda iştirak etməkdə təqsirli hesab etdilər. 1954-cü il dekabrın 19-da hökmün çıxarılmasından bir saat sonra güllələdilər ki, əfv xahişi ilə müraciət edə bilməsin. Sonralar həbsxananın rəisi danışdı ki, Abakumovu güllələnməyə aparanda bu sözləri demişdi:

– Mən hər şeyi, hər şeyi Siyasi Büroya yazacağam...

Üç il həbsxananın biradamlıq kamerasında saxlanılmış 15 nömrəli məxfi məhbus bilmirdi ki, daha Siyasi Büro yoxdur, onun əvəzinə hələ 1952-ci ilin oktyabrında Rəyasət Heyəti yaradılmışdır.

Bu kədərli əhvalatın sonunda bircə şeyi əlavə edim ki, 1994-cü ildə Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası Abakumov barəsində hökmü dəyişdirmiş və onun hərəkətlərini RSFSR Cinayət Məcəlləsinin başqa maddəsi ilə – hərbi-vəzifə cinayətləri kimi tövsiyə etmişdir. 1997-ci ilin dekabrında Rusiya Ali Məhkəməsi yenidən Abakumovun işinə qayıtmış və güllələnməni

əmlakı müsadirə olunmadan iyirmi beş il müddətinə həbs cəzası ilə əvəz etmişdir. Yəqin, bu müsadirə məsələsi vərəsələr üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

Moskvada dövlət təhlükəsizliyi işçiləri üçün «səksəkəli dövr» davam edirdi. 1951-ci ilin avqustunda Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin başçısı vəzifəsində Abakumovu Semyon Denisoviç İqnatyev əvəz etdi. Bu vəzifədə o, 1953-cü ilin martınadək, Stalinin vəfat etdiyi günədək qaldı.

Lubyankadakı idarədə kadr dəyişiklikləri, sürətli yüksəlişlər və enişlər barəsində ətraflı söhbət açmaqda məqsəd gənc azərbaycanlı zabıt Heydər Əliyevin hansı şəraitdə yetişdiyini göstərməkdir. Müasir oxucunun 1950-ci illərin birinci yarısının hadisələri, xüsusən çekist mühitində baş verən hadisələr haqqında məlumatı azdır. O dövrün ümumi siyasi şəraitini, partiyadaxili intriqaların təfəsilatını bilmədən çekist kadrlarının yeni nəslinin o zaman hansı çətinliklərlə qarşılaşdığını başa düşmək çətindir.

Yeni nazirin təyin edilməsi xəbəri Bakıya digər paytaxt və vilayət şəhərləri ilə eyni vaxtda gəlmişdi. Bir neçə həftə nazir vəzifəsini icra etmiş S.İ. Qoltsovu Stalin Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin başçısı vəzifəsinə namizədlər sırasından çıxarmışdı. Stalinə köhnə və təcrübəli çekist gərək deyildi – daha onlara etibar etmirdi. O, İqnatyevin namizədliyi üzərində dayandı. Abakumov vəzifəsindən kənarlaşdırıldıqdan sonra İqnatyev MK-nın 1951-ci il 11 iyul tarixli qərarı ilə Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyində MK-nın nümayəndəsi təyin edildi.

İqnatyevin adı Bakıda «dəniz kənarındakı bina»nın əməkdaşlarına tanış idi. Amma çekist xətti ilə deyil, sırf partiya xətti ilə. Semyon Denisoviç ÜİK(b)P MK-nın Partiya, həmkarlar ittifaqları və komsomol kadrları

şöbəsinə rəhbərlik edirdi. Bu, MK-nın aparatında ümdə sahə idi. Həmin vəzifəyə İqnatyevi 1950-ci ildə Malenkov irəli çəkmişdi.

Stalin İqnatyevə etibar edir, onun haqqında yaxşı rəy söyləyirdi. Rəhbərin hüsn-rəğbəti sayəsində Semyon Denisoviç yaxşı partiya rəhbərliyi məktəbi keçmişdi: Buryat-Monqol, sonra Başqırdıstan vilayət komitələrinin birinci katibi, 1946-cı ildən Belorusiya Kommunist Partiyası MK-sının Partiya Kadrlarının Yoxlanılması İdarəsi rəisinin birinci müavini, Belorusiya KP MK-nın ikinci katibi, 1949-cu ildən Mərkəzi Komitənin Orta Asiya Bürosunun katibi və Özbəkistan SSR üzrə müvəkkili olmuşdu.

İqnatyevin şəxsi işində daha bir qeyd vardı və bu qeyd Stalini Semyon Denisoviçin dövlət təhlükəsizliyi naziri təsdiq olunması qərarını qəbul etməyə meyilləndirdi. Gəncliyində, on yeddi yaşında ikən İqnatyev Ümumbuxara Fövqəladə Komissiyasının hərbi şöbəsində xidmət etmişdi. Deməli, «orqanlar»ın spesifikasiyası ilə tanış idi. Bu da yaxşı idi ki, hamının bir-biri ilə bağlı olduğu Moskvada deyil, Buxarada xidmət etmişdi.

Stalinin niyyətinə görə, İqnatyev «orqanlar»da əsaslı təmizləmə işi aparmalı idi. Lubyankadan olan adam bu rol üçün yaramırdı – onun özününkülərə rəhmi gəlirdi. Rəhbər partiya işçisi – peşəkarlıq baxımından Lubyanka ilə bağlı olmayan təmkinli, obyektiv bir adam lazım idi. Buna bənzər bir şeyi Qorbaçov da etmişdi. 1991-ci ilin avqustunda DFVK iflasa uğradıqdan sonra o, keçmiş partiya funksioneri V.V. Bakatini DTK-nın sədri təyin etmişdi. Bakatinin qarşısında 1951-ci ildə İqnatyevin qarşısında dayanan vəzifə – Lubyankanı əməlli-başlı təmizləmək vəzifəsi dayanmışdı.

İqnatyev ümumən hərbi xarakter daşıyan bu nazirliyin ilk mülki rəhbəri oldu. Vəzifəsinə uyğun gələn hərbi rütbə almadı. Uzun illər Stalinin təhlükəsizliyinə cavabdeh olmuş general-leytenant N.S.Vlasikin həbsdən sonra İqnatyev 1952-ci ilin mayından həm də Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Mühafizə İdarəsinə başçılıq edirdi. Bu idarə Stalinin, ali partiya və dövlət rəhbərliyinin digər üzvlərinin şəxsi mühafizəsini təmin edirdi. O, öz müavinləri və başlıca idarələrin rəhbərləri vəzifələrinə partiya işçilərini təyin etdi. Nazirliyə ilk dəfə olaraq komsomoldan işçilər qəbul etdi. Onların köməyi ilə dövlət təhlükəsizliyi orqanlarını Abakumovun başçılıq etdiyi sionist qəsdində iştirakçılıqda şübhəli bildiyi yəhudilərdən kütləvi surətdə təmizlədi.

1952-ci ilin noyabrında Stalinə «Kreml həkimlərinin işi» haqqında ətraflı hesabat göndərdi: «Müalicə-Sanitariya İdarəsinin tibb işçiləri haqqında materialların öyrənilməsi zamanı üzə çıxarılmışdır ki, bu məsul müalicə müəssisəsi keçmişdə düşmənçilik fəaliyyətində antisovet ünsürlərlə əlaqələrinə görə siyasi etimad doğurmayan şəxslərlə zibillənmişdir». Arayışda MK katibləri A.S.Şerbakovun və A.A.Jdanovun müalicəsinin cinayətkar xarakter daşıdığı bildirilirdi.

– O, hər bir agentura məlumatını Amerikanın kəşfi kimi qəbul edirdi, – sovet dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının görkəmli rəhbəri general P.A.Sudoplatov postsovet dövründə danışırdı. – Onu nəyə desən inandırmaq olardı. İstənilən sənədi oxuyan kimi, onun təsiri altına düşür, faktları yenidən yoxlamağa cəhd göstərmirdi...

Digər xidmət yoldaşlarının xatırladıqlarına görə, mülayim xarakterli, ağıllı idi, adamlarda hüsn-rəğbət doğururdu. «Kreml həkimlərinin işi» aparılarkən infarkt

keçirmişdi. Sağlam ürəyi dəhşətli əsəb gərginliyinə tab gətirməmişdi.

1953-cü il martın 5-də Stalinin vəfat etdiyi gün silahdaşları hakimiyyəti bölüşdürərkən İqnatyev dövlət təhlükəsizliyi naziri vəzifəsindən azad edildi və Sov.İKP MK-nın hüquq mühafizə orqanlarına kuratorluq edən katibi oldu. Onu 1952-ci ilin oktyabrında XIX qurultayda üzv seçildiyi Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin tərkibində saxlamadılar. Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyi ilə Daxili İşlər Nazirliyini yenidən bir nazirlikdə birləşdirdilər, onun rəhbəri isə Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini L.P.Beriya oldu. İqnatyev MK katibi vəzifəsində düz bir ay işlədi. Aprelin 5-də Beriyanın təkidi ilə MK üzvləri arasında sorğu yolu ilə o, Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinə rəhbərlikdə ciddi səhvlərinə görə həmin vəzifədən azad edildi və üç həftə sonra MK-nın tərkibindən çıxarıldı.

İqnatyev sovet qanunlarını ən kobud surətdə təhrif etməkdə və istintaq materiallarını, xüsusən «həkimlərin işi» ilə bağlı materialları saxtalaşdırmaqda təqsirləndirilirdi, baxmayaraq ki, həmin «işin» aparılması zamanı o, infarkt keçirmişdi, həbs edilənlərin MK-ya göndərilən bütün protokollarını isə onun birinci müavini S.Qoqlidze imzalamışdı. Beriya İqnatyevi partiyayı aldatmaqda ittiham edir və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə çalışırdı. İqnatyevin başı üstünü labüd həbs təhlükəsi almışdı, lakin dövlət təhlükəsizliyinin keçmiş rəhbərini Malenkov xilas etdi. Onu əvvəllər də bütün vəzifələrə elə Malenkov irəli çəkmişdi. İqnatyevi Moskvadan uzaqlaşdıraraq, Başqırdistan Vilayət Partiya Komitəsinin katibi vəzifəsinə göndərdilər.

Amma qərribə metamorfozlar bununla qurtarmadı. Ölkənin hər yerində olduğu kimi, Bakıda da dövlət təhlükəsizliyinin binasında keçmiş nazir İqnatyevin

portretlərini təcili çıxarır və yeni nazir Beriyanın portretlərini asırdılar. Bu portretlər divarlarda üç ay qaldı. 1953-cü ilin iyununda Beriyanı həbs etdilər, bir aydan sonra Sov.İKP MK-nın Plenumunda onun işinə baxılarkən İqnatyevi Beriyanın əlindən zərər çəkmiş hesab etdilər və MK üzvü vəzifəsinə bərpa etdilər.

Deyirlər, ona görə belə olmuşdu ki, fərasətli İqnatyev vaxtında Malenkovu atıb Xruşşovu tutmuşdu. Xruşşov Sov.İKP-nin XX qurultayında (fevral 1956-cı il) qapalı məruzəsinin mətnini stenoqrafçıya diktə edərkən «həkimlərin işi»nə toxunaraq belə bir epizod söyləmişdi: «Bax, burada qurultayın nümayəndəsi İqnatyev əyləşib. Stalin ona demişdi ki, əgər bu adamların təqsirini boyunlarına qoya bilməsəniz, başınız üzləcəkdir. O, müstəntiqi özü çağırır, özü ona təlimat verir, özü ona istintaq metodlarını göstərirdi, metod isə yeganə idi – döymək...»

Lakin Nikita Sergeyeviç İqnatyevi İttifaq səviyyəsinə qaytarmadı. Dörd il Başqırdıstanda saxladıqdan sonra onu Tatarıstan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə göndərdi. 1960-cı ilin oktyabrında, pensiya yaşına çatmasına beş il qalmış İqnatyevi pensiyaya göndərdilər. İttifaq əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı kimi o, iyirmi üç il Moskvada yaşadı, öldükdən sonra Novodeviçye qəbiristanında dəfn edildi.

1953-cü ilin iyununda Beriyanın həbsi haqqında məlumat verildikdən sonra dövlət təhlükəsizliyi idarələrinin təsərrüfat işçiləri daxili işlər idarələrindəki həmkarlarına zəng etməyə başlamışdılar. Zənglərdən məqsəd onların nazirinin artıq portretini xahiş etmək idi.

– Özümüz axtarıq! – cavab belə olmuşdu.

1953-cü il martın 5-də Stalinin vəfatı günü Moskvada təhlükəsizlik və daxili işlər nazirlikləri Beriyanın rəhbərliyi ilə bir nazirlik şəklində birləşdiriləndə ən ehtiyatlılar

Kruqlovun portretlərini anbarda gizlətmışdilər. 1945-ci ilin dekabrından Xalq Daxili İşlər Komissarlığına, 1946-cı ilin martından isə Daxili İşlər Nazirliyinə başçılıq etmiş Sergey Nikiforoviç Kruqlov birləşmiş nazirliyin rəhbərinin birinci müavini təyin edildikdən sonra onun portretlərini anbara aparmışdılar. Axı, birinci şəxs deyildi.

1953-cü ilin iyununda Kruqlovun portretlərini yenə xidməti kabinetlərdə asdılar. O, SSRİ-nin birləşmiş Daxili İşlər Nazirliyinə yenidən rəhbərlik etməyə başladı və 1956-cı ilin yanvarınadək bu vəzifədə qaldı. Doğrudur, Sergey Nikiforoviçin dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına hökmü yalnız 1954-cü ilin martınadək – SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi ayrılıb müstəqil Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə çevrilənədək çatırdı.

Dövlət təhlükəsizliyi bir ildən az müddətdə Kruqlovun formal tabeliyində oldu. Sovet xüsusi xidmət orqanlarının tarixində o, V.R.Menjinskidən sonra həmin orqanların ilk rəhbəri idi ki, tam ali təhsil almışdı. Kruqlov K.Libknext adına Moskva Sənaye Pedaqoji İnstitutunu bitirmiş, Şərqşünaslıq İnstitutunun Yaponiya bölməsinin və Qırmızı Professorlar İnstitutunun dinləyicisi olmuşdu.

O vaxt deyildiyi kimi, «orqanlara» partiya xətti ilə qəbul edilmişdi. Otuz iki yaşında SSRİ xalq daxili işlər komissarının müavini və Xalq Daxili İşlər Komissarlığının kadrlar şöbəsinin rəisi olmuşdu. O vaxt xalq komissarı L.P.Beriya idi. 1941-ci ilin əvvəllərində Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) iki xalq komissarlığına bölündükdən sonra Baş İslah-Əmək Düşərgələri İdarəsi və istehsal-tikinti idarələri Kruqlovun tabeliyinə verildi. Sonralar hər dəfə nazirlik yenidən təşkil edilərkən o, gah xalq komissarının (nazirin) birinci müavini, gah da müavinlərindən biri vəzifəsinə təyin edildi. 1943-cü ilin fevralında ona ikinci dərəcəli dövlət təhlükəsizliyi

komissarı rütbəsi verildi. Bu, ordudakı general-polkovnik rütbəsinə bərabər idi. 1944-cü ilin mart və oktyabr aylarında o, I dərəcəli Suvorov və II dərəcəli Kutuzov ordenləri ilə təltif edildi. Cəbhədə bu ordenlər yalnız iri hərbi əməliyyatlara görə verilirdi. Kruqlov bu mükafatlara qaraçıların, kalmıqların, çeçenlərin və inquşların SSRİ-nin şərq rayonlarına köçürülməsi əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə görə, ikinci halda isə «Ukraynanın qərb vilayətlərinin «OUN»çulardan – Ukrayna millətçiləri birliyinin üzvlərindən təmizlənməsinə» görə layiq görülmüşdü.

Kruqlovun bioqrafiyasından az məlum olan faktlardan biri budur ki, o, Kırım (Yalta) və Potsdam konfranslarında sovet hökumət nümayəndə heyətlərinin mühafizəsinin təminatı ilə məşğul olmuşdu. Amerika və İngiltərə nümayəndə heyətlərinin başçıları sovet general-polkovnikini öz ordenləri ilə təltif etmişdilər.

O, 38 yaşında xalq daxili işlər komissarı (naziri) olmuşdu. Lakin nazirliyin səlahiyyətləri məhdud idi, əslində yalnız Baş İslah-Əmək Düşərgələri İdarəsi ilə məşğul olurdu. Bütün əməliyyat bölmələri, habelə sərhədçilər, daxili qoşunlar, hətta milis və cinayət axtarışı Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinə – Abakumova verilmişdi.

Xaraktercə sərt adam idi. Gecə saat on ikiyə müşavirə təyin etmiş və idarə rəislərindən birini görmədikdə, coşub özündən çıxmışdı:

– Hələ saat on ikidir, general-leytenant isə yerində yoxdur!

Bununla bərabər, qabiliyyətli, ağıllı, savadlı idi. Atom silahının yaradılmasında iştirakına görə 1949-cu ildə Lenin ordeni ilə təltif edilmişdi.

L.P.Beriya həbsə alınarkən o, tədbirli tərpənmiş, Xruşşova sadıq olduğunu şəxsən özünə bildirmiş və buna görə nazir vəzifəsi ilə mükafatlandırılmışdı. Dövlət

təhlükəsizliyi idarələrində Kruqlovun portretləri formal əlamətə – nazir olduğuna görə asılmışdı. Bu idarənin işləri ilə onun birinci müavini, general-polkovnik Serov məşğul olurdu.

Lubyankada, respublikaların dövlət təhlükəsizliyi komitələrində və onların vilayət idarələrində rəhbər işçilərin kabinetlərində İvan Aleksandroviç Serovun portretləri 1954-cü ilin martından asılmağa başlanmışdı. SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-nın ilk sədrinin o vaxt 49 yaşı vardı, sinəsini isə Sovet İttifaqı Qəhrəmanının Qızıl ulduzu bəzəyirdi.

Sovet İttifaqında DTK-nın sədri vəzifəsinin taleyi qara yazılmışdı. Bu idarənin ilk rəhbəri Serovun karyerası kədərli sonluqla bitmişdi. DTK-nın sonuncu legitim sədri V.A.Kryuçkovu həbsxana kamerasına salmışdılar. Hərçənd, DTK-nın sonuncu sədrinin Bakatin olduğunu hesab etmək daha düzgün olardı. Lakin Bakatin hesabdən deyil – o, böhran dövrünün rəhbəri idi.

Bəs Kruqlov? Onun taleyi necə oldu? Doğrudanmı, kənarda qala bildi və cəllad baltasından qurtulmağı bacardı? Heç inanılası deyil.

Əvvəlcə hər şey yaxşı gedirdi. Lakin 1956-cı ildə Xruşşov Sov.İKP-nin XX qurultayında Stalinin cinayətləri haqqında qapalı məruzə ilə çıxış edəndə, islah-əmək düşərgələrindəki dəhşətlər üzə çıxanda aydın oldu ki, onlara rəhbərlik etmiş şəxs daxili işlər naziri vəzifəsində qala bilməz. Sovet İttifaqında bu vəzifə həmişə siyasi xarakter daşımışdır. Kruqlovu sakitcə elektrik stansiyalarının tikintisi nazirinin müavini vəzifəsinə keçirdilər. Amma sonra Moskvadan uzaqlaşdırmağı qərara aldılar və Kirova, Xalq Təsərrüfatı Şurası sədrinin müavini vəzifəsinə göndərdilər.

1958-ci ildə, pensiya yaşına çatmasına yeddi il qalmış onu pensiyaya göndərdilər. 1959-cu ildə general pen-

siyasından məhrum etdilər və Moskvada elita üçün tikilmiş binadakı geniş mənzilindən çıxardılar. Yoxsul yaşayır, korluq çəkirdi. Sosial təminat şöbəindən əvvəl altmış, sonra isə qırx manat alırdı. 1960-cı ilin yanvarında onu Beriyyaya şəxsən sadıq adamlar sırasına aid edərək partiyadan çıxardılar. 1977-ci il iyunun 6-da onun cəsədi şəhər kənarında dəmir yolu yatağında tapıldı. Ya özü qatarın altına düşmüşdü, ya da kimsə itələmişdi – indiyədək məlum deyil.

İvan Aleksandroviç Serov sovet dövlət təhlükəsizliyi idarəsinin altıncı rəhbəri idi ki, Heydər Əliyev onun dövründə işləmişdi. Qeyd edək ki, həmin vaxtadək gənc azərbaycanlı zabıt on il xidmət etmişdi. On il ərzində təkcə Moskvada altı rəhbər dəyişmişdi!

1954-cü ildə Heydər artıq Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin qiyabi şöbəsinin üçüncü kurs tələbəsi idi. Zabıtın dünyagörüşü xeyli genişlənməmişdi, o, dərsləri ilə çox və həvəslə məşğul olurdu. Kitablار hadisələrin gedişini başa düşməsinə, onları müstəqil dərk etməsinə kömək göstərirdi. Əliyev təhsil səviyyəsi aşağı olan digər əməkdaşlardan seçilirdi – çekistlərin müharibədən sonrakı ilk nəslinin savad sarıdan bəxti gətirməmişdi, bəziləri heç orta məktəbi də bitirməmişdilər.

Ordu generalı Serovun adı, digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da çekist dairələrinə yaxşı tanış idi. Onu dövlət təhlükəsizliyinin görkəmli xadimi, istedadlı rəhbər və təşkilatçı kimi tanıyırdılar.

Serov Lubyankadakı idarənin ali hərbi təhsilli ilk başçısı olmuşdu. 1939-cu ildə mayor Serov M.V.Frunze adına Hərbi Akademiyanı bitirmişdi və orduda xidmətini davam etdirməyə hazırlaşırı. Akademiyaya daxil olmazdan qabaq o, əvvəlcə süvari, sonra isə artilleriya qoşunlarında qulluq etmişdi. Lakin Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusu

(FKQO) Baş Siyasi İdarəsinin rəisi L.Z.Mexlisin əli ilə tale yazısı dəyişdi: akademiya məzunlarının hamısı XDİK-in sərəncamına göndərildi.

Serovu L.P.Beriya özü qəbul etdi. O, N.İ.Yejovu vəzifədə əvəzləyəndən sonra Lubyankada böyük kadr dəyişikliyinə başlamışdı. XDİK-i partiya işçiləri və hərbcilər sırasından təzə adamlarla gücləndirirdi. Serov dərhal SSRİ XDİK-in Baş Milis İdarəsi rəisinin müavini təyin edildi, doqquz gündən sonra isə artıq rəisi oldu. XDİK əməkdaşlarına verilən xüsusi rütbələr müvafiq hərbi rütbələrdən iki dərəcə yüksək idi. Ordu mayorundan Serov briqada komandirindəkə yüksəldi, iki aydan sonra isə ona baş mayor rütbəsi verildi ki, bu da general-mayor rütbəsinə bərabər tutulurdu.

Milisdə yarım il işlədikdən sonra Serov Baş Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinə rəis müavini və İkinci (məxfisiyasi) şöbənin rəisi vəzifəsinə keçirildi. 1939-cu ilin sentyabrında Ukrayna xalq daxili işlər komissarı vəzifəsinə təsdiq olundu. 1941-ci ilin fevralında onu Moskvaya geri çağıraraq, SSRİ xalq dövlət təhlükəsizliyi komissarının birinci müavini təyin etdilər. Xalq komissarı o zaman V.N.Merkulov idi. Serov Volqaboyu almanlarının Sibirə və Qazaxıstana deportasiyası əməliyyatının rəhbəri olmuş, çeçenlərin, inquşların, kalmıqların, Kırım tatarlarının sürgün olunmasında iştirak etmişdir. Bu işə görə o da, Beriyanın o biri müavini Kruqlöv da sərkərdələrə verilən I dərəcəli Suvorov ordeni ilə təltif edilmişdilər.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını İ.A.Serov 1945-ci il mayın 22-də marşal G.K.Jukovun təqdimatı ilə almışdır. Onları yalnız yaxşı xidməti münasibətlər deyil, həm də şəxsi münasibətlər birləşdirirdi. Fərmanda deyilirdi ki, bu ad ona «alman işğalçıları ilə mübarizə cəbhəsində komandanlığın döyüş tapşırıqlarını nümunəvi yerinə yetirdiyinə və bu zaman əldə etdiyi uğurlara» görə verilmişdir.

1947-ci ilin fevralından Serov SSRİ daxili işlər nazirinin birinci müavini olmuşdur. Serovla DTN başcısı Abakumov arasındakı düşmənçilikdən yalnız onlara yaxın olan şəxslərin xəbəri vardı, geniş kütləyə isə bu, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra bəlli oldu. Stalinin adına yazılmış çoxsaylı məlumatların məxfiliyi götürüldükdən sonra məlum olub ki, onların hər ikisi bir-birinin ünvanına çirkab yağdırırmış.

Məsələn, Abakumov Stalinə yazırdı ki, Serov Almaniyaqan vaqon-vaqon qiymətli əşyalar daşıdır, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ulduzunu marşal Jukov ona döyüş xidmətlərinə görə deyil, şəxsi dostluğuna görə verib. Serov da Abakumovu ləkələməyə çalışırdı. Onun Stalinin adına yazdığı xidməti məlumatlardan birində deyilir: «Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Ukrayna millətçilərinə qarşı keçirdiyi payız əməliyyatının başlanmasından doqquz gün əvvəl millətçilər bundan xəbər tutmuş və onların çoxu qaçıb gizlənmişdir. Bu, faktdır. Abakumov isə əməliyyata görə yüzlərlə əməkdaşının adını orden və medallar almaq üçün təqdim etmişdir».

Stalin ona göndərilən məlumatları diqqətlə oxuyur, ancaq Serova toxunmurdu. Bu iki nəfərin bir-birindən çuğulluq etməsi, yəqin ki, onu qane edirdi. Hər halda xeyri dəyirdi, yoxsa o, öz məxfi idarələrinin nazirləri barədə gizli təfərrüatları haradan öyrənərdi? Bu adamlar isə bir-birinin barəsində pis hər nə bilirdilərsə, açıb-tökürdülər.

«Hazırda DTN və DİN orqanlarının birgə işləməsi üçün Abakumovun rəhbərliyi altında dözülməz şərait yaradılmışdır, – Serov növbəti məlumatında Stalinə yazırdı. – Həm Mərkəzdə, həm də yerlərdə DTN işçiləri DİN orqanlarını mümkün qədər daha çox gözdən salmağa çalışırlar. Abakumov rəsmi müşavirələrdəki çıxışlarında həqarətlə bəyan edir ki, «indi biz bu milis-

dən təmizlənmişik. DİN daha əl-ayağımıza dolaşmır» və i.ə. DTN və DİN orqanları arasında işin xeyri üçün zəruri olan heç bir xidməti münasibət yoxdur. Orqanların tarixində bu cür düşmənçilik dövrü heç vaxt olmayıb. DTN-in və DİN-in partiya təşkilatları Leninin xatirəsini birgə iclasda yad etmək istəmədilər, iclaslarını ayrılıqda keçirdilər və bu zaman DTN-in partiya təşkilatı matəm yığıncağına, heç olmasa, DİN rəhbərliyini dəvət etməyi belə lazım bilmədi».

Moskvada DTN və DİN rəhbərlikləri arasındakı çəkişmələr, əlbəttə ki, onların ərazi orqanlarının işinə də öz təsirini göstərirdi. Azərbaycanca da Leninin xatirəsinə həsr olunmuş təntənəli tədbirlər ayrılıqda keçirilmişdi. Çünki İttifaq rəhbərliyi belə tələb etmişdi.

Yenə Serovun məlumatından: «Abakumov nazirlikdə elə bir terror yaratmışdır ki, 20-25 il bir yerdə xidmət etmiş, indi isə bəziləri DİN-də, digərləri DTN-də işləyən çekistlər görüşərkən bir-biri ilə kəlmə kəsmək bir yana, hətta salamlasmağa belə qorxurlar. Əgər DTN işçilərindən hansı birininə işlə bağlı mənim yanıma gəlməsi tələb olunursa, Abakumovdan xüsusi icazə almalıdır. Bu barədə mənə DTN-in şöbə müdiri Qribov və başqaları rəsmi məlumat vermişlər. Hər yerdə rəhbər vəzifələrə DTN-in ərazi orqanlarının işində çox az təcrübəsi olan Smersh işçiləri təyin edilmişlər. İşdən çıxarılmalara və istintaqlara DTN əməkdaşlarının gözünü qorxudub».

Lap yuxarılarda baş verənlər yerlərdə də öz əksini tapırdı, özü də daha kobud şəkildə. Ədalətsizlik baş alıb gedirdi, bu da onun nəticəsi idi ki, Moskvadakı yüksək rütbəli rəislər onlardan hansının daha üstün və daha ağıllı olduğunu sübuta yetirməyə can atırdılar.

Beriyanın həbsindən sonra Serovun salamat qalmasını möcüzə adlandırırlar, axı, kimin olmasa da, onun

adını «Beriya bandası»nın üzvləri sırasına rahatca yazmaq olardı. Möcüzə ona görə baş verdi ki, Serovu Xruşşov xilas etdi. Müharibədən əvvəl Nikita Sergeyeviç Ukrayna KP MK-nın birinci katibi olanda, Serov bu respublikanın XDİK-nə başçılıq edirdi. Onlar arasında yaxşı münasibətlər yaranmışdı. Hətta deyirdilər ki, guya Serov Xruşşovun uşağının xaç atasıdır. Əslində isə belə deyildi. Nikita Sergeyeviçin Moskvada yaşayan nəvəsi, həm də adası mənimlə söhbətində bunu boş dedi-qodu kimi, qətiyyətlə təkzib etdi.

DTK-nın yaradılmasının «partiya» tarixi 1954-cü il fevralın 10-dur. Sov.İKP MK-nın Rəyasət Heyəti DİN-in məktubunu məhz həmin gün müzakirə etmişdir. Məktubda deyilirdi ki, Nazirliyin strukturu həddən artıq iridir və agentura-əməliyyat işini lazımi səviyyədə təmin etmək iqtidarında deyildir. Buna görə də təklif olunurdu ki, əməliyyat-çekist idarələri və şöbələri DİN-dən ayrılсын və onların bazasında SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi yaradılsın.

DTK-nın yaradılmasının «dövlət» tarixi 1954-cü il martın 13-dür. Həmin gün SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti sözügedən Komitənin yaradılması barədə Fərman verdi. General-polkovnik Serov elə həmin vaxt Komitənin sədri təyin edildi, bir ildən sonra isə ordu generalı oldu.

Komitənin yaradılmasının həm «partiya», həm də «dövlət» tarixlərindən əvvəl böyük hazırlıq işi görülmüşdü ki, həmin iş də hələ 1953-cü ildə, Sov.İKP MK «Partiya və dövlət aparatının işində ciddi nöqsanlar haqqında» qərar qəbul etdiyi zaman başlanmışdı.

1954-cü ilin yayında Serov Sov.İKP MK ilə razılaşdırmaqla, DTK orqanları və qoşunlarının rəhbər işçilərinin ümumittifaq müşavirəsini keçirdi. Müşavirə Dzerjinski

adına Mərkəzi klubda keçirilirdi. Müşavirədə Sov.İKP MK-nın birinci katibi N.S.Xruşşov iki saatdan artıq davam edən geniş nitq söylədi.

Müşavirənin işində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK-nın rəhbərləri də iştirak edirdilər. Bakıya qayıtdıqdan sonra respublika DTK-nın sədri dövlət təhlükəsizliyi orqanları qarşısında Xruşşovun qoyduğu vəzifələr barədə öz əməkdaşlarını məlumatlandırırdı.

Həmin vaxt Əliyev, çekist iyerarxiyasında ilkin rəhbər vəzifə sayılan bölmə rəisi idi. O, Moskvada nədən danışıldığını diqqətlə dinləyirdi.

Xruşşov qarşıya vəzifə qoymuşdu ki, dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında Beriyanın düşmənçilik fəaliyyətinin nəticələri ən qısa müddətdə aradan qaldırılsın və ona nail olunsun ki, bu orqanlar partiyanın vicdanlı insanlara qarşı deyil, sosialist dövlətinin həqiqi düşmənlərinə qarşı yönəlmiş kəsərlə silahına çevrilsin.

Bütün başqa respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət təhlükəsizliyi orqanları əməkdaşlarının ixtisasına başlanıldı. Rayon idarələri ləğv edilirdi. Bir çox zabıtları işdən çıxardılar. Bəxti gətirənləri milisə keçirdilər. Yerdə qalanları güzəştlərdən məhrum etdilər. Xruşşov hətta hərbi rütbələri də ləğv etməyi düşünür, DTK-nı mülki idarəyə çevirmək istəyirdi, lakin Serov onu inandırır ki, belə etmək lazım deyil, çünki hərbi rütbəyə və uzun müddət xidmətə görə əlavələri əməkhaqqı ilə cüzi olar ki, incik düşmüş zabıtları xarici kəşfiyyat idarələri asanlıqla öz tərəflərinə cəkbə bilərlər.

Serov partiyanın tapşırığını yerinə yetirdi: iki il ərzində DTK-dan 16 min əməkdaş kənarlaşdırıldı. Onları «siyasi cəhətdən etibarsız, sosialist qanunçuluğunu qəsdən pozan, mənsəbpərəst, mənəvi cəhətdən səbatsız, habelə əzsavadlı və geridə qalmış işçilər» adı ilə çölə atdılar. Vətəndaşın həbsxanaya salınmalı, yaxud təqsir-

siz olduğunu gör kimlər müəyyən edirmiş – şərəfli DTK sıralarında belələri düz 16 min nəfər imiş! Bunlardan iki min nəfəri mərkəzi aparatda aşkar edildi. Qırx nəfəri general rütbəsindən məhrum etdilər. Mərkəzi aparatın baş idarələrinin, idarə və şöbələrinin, demək olar ki, bütün rəhbər işçiləri dəyişdirildi. Sov.İKP MK bu vəzifələrə rəhbər partiya və sovet işindən 60-dan artıq adam göndərdi.

Bu cür təmizləmə əməliyyatı ərazi orqanlarında da keçirildi. O zaman DİN-ə daxil olan dövlət təhlükəsizliyi idarələrindən yeni yaradılmış DTK-ya xidmətə heç də hamı keçirilmirdi. Hər bir əməkdaşı ayrılıqda diqqətlə yoxlayır, onun peşəkarlıq və məənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini qiymətləndirirdilər. Heydər Əliyev bu təmizləmə əməliyyatından uğurla keçdi. Ona əla xasiyyətnamə verdilər və o, yeni qurumun – DTK-nın zabiti oldu.

Serovun rəhbərliyi altında işləmiş, SSRİ DTK-nın Birinci Baş İdarəsi (xarici kəşfiyyat) rəisinin keçmiş birinci müavini general-leytenant Vadim Alekseyeviç Kirpiçenko – mən onunla şəxsən tanış idim və sonuncu vəzifəsində – Rusiya Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin baş məsləhətçisi olduğu zaman tez-tez görüşürdük – ağıllı, hazırcavab bir şəxs idi. O, «Serovu necə xatırlayırsınız?» sualına qısaca olaraq belə cavab verdi:

– Serov gələndən sonra əməliyyat işçiləri artıq öz həyatları üçün qorxmaya bilərdilər.

– Bu, məziyyətdir. Bəs mənfi cəhəti?

– Xarici siyasətdən o qədər də başı çıxmırdı. Heç bir xarici dil bilmirdi. Söz ehtiyatı kasad idi.

– Bəs zahirən? Zahiri görkəmi necə idi?

– Bəstəboy. Xolerik. İki dəqiqədən artıq kreslodə oturmağa hövsələsi çatmırdı. Ona deyəndə ki, zahiri görkəmcə də, xasiyyət etibarilə də Suvorova oxşayır, çox

xoşuna gəlirdi... Ümumiyyətlə, bu iki şəxs arasında nə isə bir oxşarlıq vardı.

– Siz Suvorovun Polşada üsyanın yatırılmasındakı roluna işarə edirsiniz? – deyər mən soruşdum. – Serov da 1956-cı ildə Macarıstanda bu cəhətdən fərqlənmişdi...

– Xeyr, Macarıstan qiyamının yatırılmasında ordu əsas rol oynadı. Xruşşov Jukova əmr vermişdi ki, «Qasırga» («Вихрь») əməliyyatını hazırlasın.

– Elə Serov da orada fərqlənmişdi. Axı, ordu üsyançıların həbsi ilə məşğul olmurdu, belə deyildimi?

– Məşğul olmurdu. Bu işi sovet diviziyalarının xüsusi şöbələri görürdü.

– Onlar isə Serova tabe idi...

– Nə etməli, onun işi belə idi, – deyər Vadim Alekseyeviç köksünü ötürdü. – Ümumiyyətlə, siz keçmiş barəsində bugünkü mövqelərdən fikir yürüdürsünüz. O zaman isə Macarıstanda hərbi əməliyyatlar gedirdi. Müharibədə sentimentallığa yer yoxdur. Ya sən düşməni məhv etməlisən, ya da o səni...

Əslində Vadim Alekseyeviç haqlı idi. Macarıstan hadisələrində iştirakına görə 26 nəfər sovet hərbi qulluqçusuna Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi. Serov I dərəcəli Kutuzov ordeninə layiq görülmüşdü.

– Deməli, Kutuzov ordeni, onun sevimlisi Suvorov ordeni yox, – deyər mən gülümsədim.

– Xeyr, Suvorov ordeni onda artıq var idi, – Kirpiçenko dəqiqləşdirdi.

Doğrudan da, Suvorov ordeni ilə Serov hələ 1944-cü ildə, sovet imperiyasının cənub ucqarları sakinlərinin sürgün olunması əməliyyatına görə təltif edilmişdi.

1957-ci ilin iyununda N.S.Xruşşovu vəzifədən uzaqlaşdırmağa cəhd göstərən G.M.Malenkov, V.M.Molotov, L.M.Kaqanoviç və köhnə qvardiyanın digər üzvlərindən ibarət «antipartiya qrupu» Nikita Sergeyeviçə qarşı çıxan-

da Serovla Jukov onu xilas etmişdilər. Hərbi nəqliyyat aviasiyasının təyyarələri bircə sutka ərzində ölkənin hər yerindən MK üzvlərini Moskvaya çatdırmış, Xruşşovun Moskvadakı tərəfdarları onlarla söhbət aparmışdılar. Bu qayda ilə «təlimatlandırılmış» MK üzvləri Rəyasət Heyətini məcbur etmişdilər ki, MK-nın Plenumunu çağırınsın. Elə həmin plenumda da «antipartiya qrupu» darmadağın edildi.

Serovun vaxtında DTK bilavasitə Xruşşova tabe idi. Bu isə Nazirlər Sovetinin sədri N.A.Bulqaninin və bütün köhnə qvardiyanın narazılığına səbəb olurdu: nə üçün Lubyankanın məxfi sənədləri yalnız MK-ya daxil olur? Xruşşov cavab verirdi ki, DTK siyasi orqandır və partiya rəhbərliyindən asılı olmalıdır. O, bir dəfə belə bir söz işlətmişdi ki, Serovun kağızlarını Marksın, Engelsin və Leninin əsərlərindən çox oxumuşam. Doğrudan da, üç il ərzində Serovdan Xruşşova 2508 sənəd göndərilmişdi.

1958-ci il dekabrın əvvəlində Serovu DTK sədri vəzifəsindən azad edərək, SSRİ Silahlı Qüvvələri Baş Kəşfiyyat İdarəsinin (BKİ) rəisi – Baş Qərargah rəisinin müavini təyin etdilər. Bu, onun vəzifəcə xeyli aşağı salınması demək idi – yeni vəzifəyə görə MK üzvlüyü və deputatlıq nəzərdə tutulmurdu.

General-leytenant V.A.Kirpiçenko Serovun sonrakı taleyini belə nəql etdi:

– Kütləvi repressiyaların təşkilində eyni dərəcədə təqsirli olan şəxslər iki qeyri-bərabər kateqoriyaya bölündülər. Hakimiyyət zirvəsinə qalxanlar öz tabeliyində olanları cəzalandıraraq, qanunsuzluq və repressiyalara görə bütün məsuliyyəti onların üzərinə yıxdılar. Serov isə üstəlik də ölkədə xalqların deportasiyası haqqında əmrlərin baş icraçısı kimi tanınırdı. Sonra da hər şey məlum sxem üzrə davam etdi: enməyə başladın-

sa – beləcə sonadək enməkdə davam edəcəksən; bu müddət ərzində də sənin geyimini əynindən soyundura-
caq, ulduzlarını qoparacaq, lampalarını sökəcəklər, Moskvadan sürgün edəcək, ensiklopedik lüğətlərdən adını çıxaracaqlar və lüt-üryan dəfn edəcəklər... Serovun faciəsi həm acıma, həm də etiraz hissləri doğurur. Rüsəvayçılığın, süqutun nə demək olduğunu Serov öz sağlığında gördü. Bizdə isə adamları, adətən, onlar ölüb getdikdən sonra ifşa edirlər, ya da əksinə, kimlərsə ölümündən sonra bəraət verirlər...

Serov BKİ-də beş il xidmət etdi. Onun vəzifədən çıxarılması üçün bəhanə hərbi kəşfiyyat polkovniki Oleq Penkovskinin sovet raket potensialını amerikalılara və ingilislərə açıqlamaqla satqınlıq etməsi oldu. 1963-cü ilin martında «siyasi sayıqlığını itirdiyinə və layiq olmayan hərəkətlərinə görə» ordu generalı Serovun rütbəsini general-mayor rütbəsinə endirdilər, onu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adından, habelə XDİK-də xidməti zamanı aldığı bir sıra ordenlərdən məhrum etdilər.

Moskvadan onu Türküstan hərbi dairəsi komandanının tədris müəssisələri üzrə köməkçisi vəzifəsinə göndərdilər. Bir müddət sonra Privolje hərbi dairəsində eyni vəzifəyə keçirdilər. 1965-ci ildə altmış yaşı tamam olan kimi Serovu pensiyaya göndərdilər. Elə həmin vaxt da onu «siyasi sayıqlığını itirdiyinə və BKİ kadrlarının seçilməsində yol verdiyi səhvlərə, habelə XDİK – DTK orqanlarında işlədiyi dövrdə qanunçuluğu kobud surətdə pozduğuna və Almaniyada xidmət etdiyi zaman vəzifədən sui-istifadə hallarına görə» Sov.İKP sıralarından xaric etdilər.

İvan Aleksandroviç Serov hərbi pensiyaçı olaraq iyirmi beş il yaşadı. Səksən bir yaşınacan maşın sürməyi dayandırmamışdı. Öz xidməti barədə heç vaxt heç kəsə

danışmazdı, hətta kürəkəni, detektiv əsərlərin tanınmış müəllifi Eduard Xrutski ilə də bu mövzuda açıq söhbət etməzdi. Serov 1990-cı ildə, Qorbaçov hakimiyyətinin sonlarında vəfat etdi, onun bağ evindəki gizli dinləmə cihazını isə yalnız o vəfat etdikdən sonra çıxardılar.

1957-ci ilin iyununda Xruşşovu xilas etmiş Serovdan fərqli olaraq, DTK-nın yeni sədri Şelepın 1964-cü ilin oktyabrında Nikita Sergeyeviçin devrilməsini təşkil edənlərdən biri olmuşdu, odur ki, partiyada və ölkədə birinci şəxs roluna iddialı idi.

Aleksandr Nikolayeviç Şelepın Lubyankadakı idarənin yeddinci başçısı idi. Heydər Əliyev də Bakıda həmin idarə sistemində xidmət edirdi. Şelepına «ilk» sözünü bir neçə dəfə şamil etmək olar. Belə «ilk»lərin ən başlıcaları üzərində dayanaq. Bunların sayı beşdir.

O, sovet xüsusi xidmət idarələrinin tarixində ÜİLKĞİ MK-nın birinci katibi vəzifəsindən DTK-ya rəhbər gəlmiş ilk şəxs idi. Doğrudur, bundan əvvəl Xruşşov onu yarım il Köhnə meydanda Sov.İKP MK-nın Müttəfiq respublikalar üzrə partiya orqanları şöbəsinin müdiri vəzifəsində saxlamışdı. Şelepın həmçinin yüksək partiya işinə irəli çəkilməmiş ilk DTK sədri olmuşdur. DTK-nın bütün tarixi boyu Şelepindən savayı, belə bir şərəfə yalnız Viktor Mixayloviç Çebrikov layiq görülmüşdür. Lakin Şelepindən fərqli olaraq, M.S.Qorbaçovun dövründə Sov.İKP MK-nın katibi olmuş DTK sədri Çebrikov «dəmir Şurikin» payına düşən sanballı əlavə vəzifələri almamışdı. Şelepın 1961–1967-ci illərdə Siyasi Büro üzvü, Sov.İKP MK katibi və eyni zamanda, 1962–1965-ci illərdə Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti yanında Partiya-Dövlət Nəzarəti Komitəsinin sədri və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini olmuşdu. Kadrlar məsələsinə

baxan təşkilat şöbəsinin kuratoru olduğundan, partiyada o, faktiki olaraq ikinci şəxs idi.

Şelepın həmçinin Sov.İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsinə iddialı olan və mübarizədə uduzan ilk DTK sədri idi. Hadisənin necə baş verdiyi və nə ilə nəticələndiyi məlumdur.

Şelepına dair «ilk» sözünü dördüncü dəfə mən, DTK və onun yerlərdəki orqanları haqqında əsasnamənin qəbul edilməsi ilə bağlı işlədərdim. Bu əsasnamə 1959-cu il yanvarın 9-da qəbul edilmiş və Sov.İKP MK Rəyasət Heyəti iclasının 200 nömrəli Protokolu ilə rəsmiləşdirilmişdir. SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi beş il – 1954-cü ilin martından 1959-cu ilin yanvarınadək, necə deyirlər, müasir qaydada, yəni qeyri-legitim, zəruri hüquqi baza olmadan fəaliyyət göstərmişdi. Şelepının rəhbərliyi ilə işlənilib hazırlanmış DTK haqqında əsasnamə 40 ildən artıq – Qorbaçov «yenidənqurma»sının qürubunadək qüvvədə qalmışdır. Artıq bu vaxt V.A.Kryuçkov Lubyankada hazırlanmış, sovet çekistlərinin tarixində «Dövlət təhlükəsizliyi orqanları haqqında» ilk Qanunu SSRİ Ali Sovetindən keçirmiş və həmin Qanun 1991-ci ilin mayında qüvvəyə minmişdir.

DTK haqqında Şelepının rəhbərliyi altında hazırlanmış əsasnamədə deyilirdi: «SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi və onun yerlərdəki orqanları sosialist dövlətinin xarici və daxili düşmənlərin təcavüzündən qorunması, habelə SSRİ-nin dövlət sərhədlərinin mühafizəsi üzrə partiya Mərkəzi Komitəsinin və Hökumətin tədbirlərini həyata keçirən siyasi orqanlardır. Bu orqanların vəzifəsi sovet ölkəsinin düşmənlərinin gizli fitnələrini sayıqlıqla izləmək, onların niyyətlərini ifşa etmək, imperiaalist kəşfiyyatlarının sovet dövlətinə qarşı cinayətkar fəaliyyətinin qarşısını almaqdır...

Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti altında işləyir.

Dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının Sov.İKP MK nomenklaturuna daxil olan rəhbər işçilərini Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi təsdiq edir. Yerli partiya orqanlarının nomenklaturuna daxil olan işçilər, müvafiq olaraq, müttəfiq respublikaların kommunist partiyalarının mərkəzi komitələri, Sov.İKP-nin diyar və vilayət partiya komitələri tərəfindən təsdiq edilirlər».

Nəhayət, «ilk» sözünü beşinci dəfə işlədək. Şelepın bu vəzifədə ona verilməli olan general rütbəsindən imtina etmiş ilk şəxs idi. Sonralar o, dilənçi payı qədər az pensiya alanda buna çox heyifsilənmişdi.

V.Y.Semiçastnı söyləyirdi ki, Şelepın Siyasi Büronun üzvü olduqdan sonra ona təhkım olunan mühafizə xidmətindən imtina edibmiş və yalnız Brejnevın təzyiqindən sonra buna razılıq versə də, yenə müqavimət göstərmiş:

– Fikrimcə, yalnız üç birinci şəxsi – Baş katibi, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin Sədrini və Hökumət başçısını qorumaq lazımdır. Bizim nəyimizi qoruyurlar? Kimdən?

Şelepın DTK-ya 1958-ci ilin dekabrından 1961-ci ilin noyabrınadək rəhbərlik etdi. O, vəzifəyə gələn kimi, Serovun topladığı köhnə kadrları kənarlaşdırmağa başladı. Aparatdan 3200 nəfər əməliyyat işçisini ixtisara saldı, əməliyyat-məlumat mənbələri şəbəkəsini xeyli azaltdı. Ancaq burada da əyintilərə və kampaniyaçılığa yol verildi. İş potensialı artıq tükənmiş, yaxud əsassız repressiyalarda iştirak etməklə özlərini ləkələmiş adamlarla bərabər, yaxşı mütəxəssislər də orqanlardan xaric edildi.

General-leytenant V.A.Kirpiçenko belə hesab edirdi ki, çekist işinin incəliklərinə Şelepın sona qədər də bələd ola bilməmişdi:

– Özü ilə DTK-ya rəhbər komsomol işçilərindən ibarət böyük bir dəstə gətirmişdi, onları əks-kəşfiyyat bölmələrində əslində təcrübəli peşəkarların tutmalı olduqları məsul vəzifələrə təyin etmişdi. Bu adamların əksəriyyəti yeni peşəsini sevə bilmədi və tədricən DTK-nı tərk etdi...

V.A.Kirpiçenkonun dediyinə görə, Şelepın idarənin sanatoriya və istirahət evlərinin böyük bir qismini həmkarlar ittifaqlarının tabeliyinə vermiş, DTK zabitlərinin istifadə etdikləri başqa imtiyazları azaltmışdı. Sözsüz ki, belə bir tədbir qarşılıqlı münasibətlərdə soyuqluq yaratmaya bilməzdi.

Şelepının böyük partiya və dövlət karyerası 1975-ci ildə sona çatdı: onu SSRİ Dövlət Texniki Peşə Təhsili Komitəsi sədrinin müavini vəzifəsinə keçirdilər. Bu vəzifə onun səviyyəsinə açıq-aşkar uyğun deyildi, alçaldıcı dərəcədə aşağı vəzifə idi, bununla belə, o, razılıq vermişdi. Şelepın 1984-cü ildə pensiyaya çıxmış, on ildən sonra xəstəxanada ürəktutmasından vəfat etmişdir.

Heydər Əliyevin səkkizinci baş rəisi Vladimir Yefimoviç Semiçastnı olmuşdur. Respublika dövlət təhlükəsizliyi komitələrinin yüksək vəzifə tutmayan gənc zabitlərinin yalnız portretlərdə simasını seyr edə bildikləri əvvəlki yeddi rəisdən fərqli olaraq, V.Y.Semiçastnı ilə onun şəxsən tanış olması lazım gəlirdi.

Semiçastnı bunu belə xatırlayırdı:

– Mən Əliyevlə Bakıda tanış oldum. O, əks-kəşfiyyat şöbəsinin rəisi vəzifəsində çalışırdı. Onu bu vəzifəyə mənim dövrümdə irəli çəkmişdilər. Mən kadr məsələlərinə baxırdım, onun vəzifəsi də partiya Mərkəzi Komitə-

sinin nomenklaturuna daxil olduğundan, onunla görüş-düm...

Xatırladaq ki, yerli dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının rəhbər işçilərinin respublika partiya komitələri tərəfindən vəzifədə təsdiq edilməsini nəzərdə tutan SSRİ DTK haqqında əsasnamənin müəllifi A.N.Şelepini idi. Səmiçastnı ilə dost olan Şelepini ÜİLKGİ MK-nın birinci katibi vəzifəsindən gedərkən bildirmişdi ki, komsomol rəhbəri rolunda yalnız Səmiçastnını görür.

Şelepini Səmiçastniyə hər cür himayədarlıq edirdi. Hara gedirdisə, onu da öz arxasınca aparırdı, 1958-ci ilin dekabrında Şelepini DTK sədri təyin olunanda, o, yenə bildirdi ki, Sov.İKP MK-nın Müttəfiq respublikalar üzrə partiya orqanları şöbəsinin müdiri vəzifəsində öz yerində yalnız bir nəfəri – Səmiçastnını görür.

Xruşşov Şelepini fikri ilə razılaşdı, çünki Ukraynada işlədiyi dövrdə Səmiçastnını çoxdan və yaxşı tanıyırdı. Səmiçastnını məhz müharibədən sonra qısa bir müddət ərzində Ukrayna Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi olmuş Nikita Sergeyeviç respublika komsomolu Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə irəli çəkmiş, Moskvaya köçdükdən sonra isə iyirmi altı yaşlı Səmiçastnını ÜİLKGİ MK-nın katibi vəzifəsinə tövsiyə etmişdi.

Vladimir Yefimoviç kadr məsələlərinə baxan şöbənin rəhbəri vəzifəsində cəmi bir neçə ay işlədi. Xatırladaq ki, onun sələfi də həmin işdə yarım il çalışmışdı, lakin onu DTK sədri vəzifəsinə irəli çəkmişdilər. Səmiçastnını isə Azərbaycana, respublika Kommunist Partiyası MK-sının ikinci katibi göndərildilər. Əlbəttə ki, bu, vəzifə pilləsində aşağı salınmaq demək idi.

Bu kitabın ikinci fəslində mən Vladimir Yefimoviçlə tanışlığım, onunla söhbətlərim barədə danışmışam. Yadımdadır ki, mən onun Bakıya işləməyə göndərilməsi

səbəblərinə toxunmamağa çalışırdım, ancaq o, özü üçün ağırlı olan bu incə mövzuda söhbət saldı və izah etdi ki, MK Rəyasət Heyətinin iki nəfər nüfuzlu üzvü arasında çəkişmənin bədına getmişdi. O zaman mənə elə gəlirdi ki, Vladimir Yefimoviç nəyi isə açıq söyləmir. Köhnə meydanın, kəşməkəşli Xruşşov dövründə baş verən gözlənilməz hadisələrin şahidləri olan köhnə sakinləri sonralar mənə danışdılar ki, onların fikrincə, Səmiçastnı MK-nın kadr məsələlərinə baxan şöbəsinin rəhbəri kimi məsul vəzifə üçün çox cavan imiş.

– Komsomol işindən savayı, onun heç bir təcrübəsi yox idi, – o zamankı müavinlərdən biri öz fikirlərini mənimlə belə bölüşdü. – O, bircə gün də istehsalatda çalışmamış, orduda xidmət etməmiş, çağırış yaşında olsa da, cəbhədə vuruşmamışdı. Elə məktəbdə oxuduğu illərdən komsomol fəalı olmuşdu.

Bu, belədir. Səmiçastnı 1941-ci ildə orta məktəbi bitirdikdən düz 1958-ci ilin dekabrına – ÜİLKGİ MK-nın birinci katibi olanadək, komsomol işi pillələri ilə durmadan yüksəlmişdi. Yəqin ki, komsomol işi ilə bağlı olmayan elə ilk ciddi vəzifədəcə Səmiçastnının qüsurlarını Xruşşov görmüş və təcrübə toplaması üçün onu müttəfiq respublikalardan birinə göndərməyi qərara almışdı. Təyinat yerinin Azərbaycan olması isə, təsadüf idi.

Elə həmin vaxt respublikada rəhbərlik dəyişildi. Yeri gəlmişkən, bunda Səmiçastnının da iştirakı olmuşdu, belə ki, Azərbaycan partiya təşkilatının işinin plan üzrə yoxlanılmasını məhz onun şöbəsi hazırlamışdı. MK-nın müxtəlif şöbələrinin işçilərindən briqada yaradılmışdı. Briqadaya Səmiçastnının birinci müavini, Baş Siyasi İdarənin keçmiş rəisi general-polkovnik İosif Vasilyeviç Şikin rəhbərlik edirdi. Onu Şelepini öz şöbəsinə işə götürmüş və Səmiçastniyə «miras» qoymuşdu.

İ.V.Şikin rəhbərliyi ilə briqada elə bir arayış hazırladı ki, onu Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin iclasında müzakirə etmək qərara alındı. Xruşşov yazılanlara inana bilməzdi, çünki Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının o vaxtkı birinci katibi İmam Daşdəmir oğlu Mustafayevə yaxşı münasibət bəsləyirdi və məhz özü 1954-cü ildə onu bu vəzifəyə irəli çəkmişdi.

İ.D.Mustafayev parlaq şəxsiyyət idi. O, 1929-cu ildə – 19 yaşında Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna daxil olmuşdu. Hələ tələbə ikən fakültələrdən birinin dekanı təyin edilmiş, institutun qəbul komissiyasına başçılıq etmişdi. Gənclik illərində bir çox rəhbər vəzifələrdə işləmiş, əkinçilik naziri, Nazirlər Soveti sədrinin müavini, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının katibi, Kirovabad Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifələrində çalışmışdır. Partiya qurultaylarının nümayəndəsi, SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuş, 1950-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdi. Seleksiya-genetika elmi sahəsində ixtisaslaşmışdı.

Xruşşovun İ.Mustafayevin xətrini çox istəməsinə baxmayaraq, Şikin təkid edirdi ki, arayışda yazılanların hamısı düzdür. Buna görə də Xruşşov: «Sov.İKP MK-nın Rəyasət Heyətində müzakirə edirik», – dedi və sərəncam verdi ki, respublika KP MK-nın bürosunu tam tərkibdə müzakirəyə dəvət etsinlər.

Müzakirənin nəticələri sərt oldu: Mustafayevi birinci katib vəzifəsindən azad etdilər. O, elmi iş keçdi, otuz il ərzində Bakıda Genetika və Seleksiya İnstitutuna başçılıq etdi. Qorbaçovun «yenidənqurma» dövrünədək bu vəzifədə çalışdı. 1988-ci ilin avqustunda, artıq Ə.Vəzirovun dövründə hətta Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının Plenumunda çıxış edərək söylədi ki, bu işıqlı günü otuz il gözləyib.

1959-cu ildə Mustafayevlə birlikdə respublikanın bir sıra rəhbərləri də yüksək vəzifələrini itirdilər. Mustafayevin yerinə Vəli Yusif oğlu Axundov, Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəsinə M.Ə.İsgəndərov tövsiyə edildi. İkinci katib vəzifəsi boş qaldı. Həmin vəzifəni Yakovlev tuturdu ki, onun da tərcümeyi-halının «təhsili» qrafasında «Kənd Təsərrüfatı Texnikumu» sözləri yazılmışdı. Vəzifə bölgüsünə əsasən, o, ikinci katibin məşğul olmalı olduğu kadr məsələlərinə deyil, kənd təsərrüfatı məsələlərinə baxırdı. Yakovlevi geri çağırdılar. Elə həmin vaxt Xruşşov Səmiçastnını Bakıya göndərməyi qərara aldı. Zahirən hər şey partiya «demokratiyası» ənənələrinə uyğun təşkil edilmişdi.

Səmiçastnı gülərək nəql edirdi:

– Mənə dedilər ki, Sov.İKP MK-nın Rəyasət Heyətinə teleqram daxil olub. Azərbaycan KP MK-nın bürosu mənim onlara MK-nın ikinci katibi göndərilməyimi xahiş edir.

Vladimir Yefimoviçin dediyinə görə, Bakıda onu çox böyük ehtiramla qarşılamışdılar. Elə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında DTK-nın əks-kəşfiyyət şöbəsinin rəisi vəzifəsinə təsdiq edilməsi üçün namizədliyi respublika KP MK-ya təqdim edilmiş Heydər Əliyevlə də o zaman tanış olmuşdu.

Sonralar o, görüşdən aldığı ilk təəssüratı belə xatırlayırdı:

– Baxdım ki, pis oğlana oxşamır. Xülasə, təsdiq etdik.

Səmiçastnı Əliyevlə daha bir görüşünü xatırladı. Respublika prokuroru vəzifəsi boşalmışdı. Səmiçastnı namizədlər seçməyi tapşırırmışdı. Müzakirə üçün namizədliyi MK-ya təklif edilənlər arasında tanış soyadı – Əliyev Heydər Əlirza oğlu sözlərini görəndə, göstəriş verdi ki, onu söhbət üçün dəvət etsinlər.

Semiçastnı Əliyevi səhhəti, qulluğu, ailəsi barədə sorğu-suala tutdu. Cavablar qənaətbəxş idi.

– Əgər sizə respublika prokuroru vəzifəsini təklif etsək, buna necə baxarsınız? – deyər soruşdu.

– Prokuror?

Əliyev fikrə getdi. O, zahirən həyəcənsiz görünə də, Semiçastnı başa düşürdü ki, indi onun daxilində bir təlatüm yaşanır.

– Vladimir Yefimoviç, istəyirsiniz düzünü deyim?

– Bu divarlar arasında başqa cür danışmırlar.

– Bilirsinizmi, mən təhsil etibarilə hüquqsünas deyiləm. Əməliyyat işçisiyəm. Odur ki, belə bir məsuliyyəti üzərimə götürmək istəməzdim. Özümü də, sizi də pis vəziyyətdə qoya bilərəm. Ən əsası da – işə ziyan dəyər.

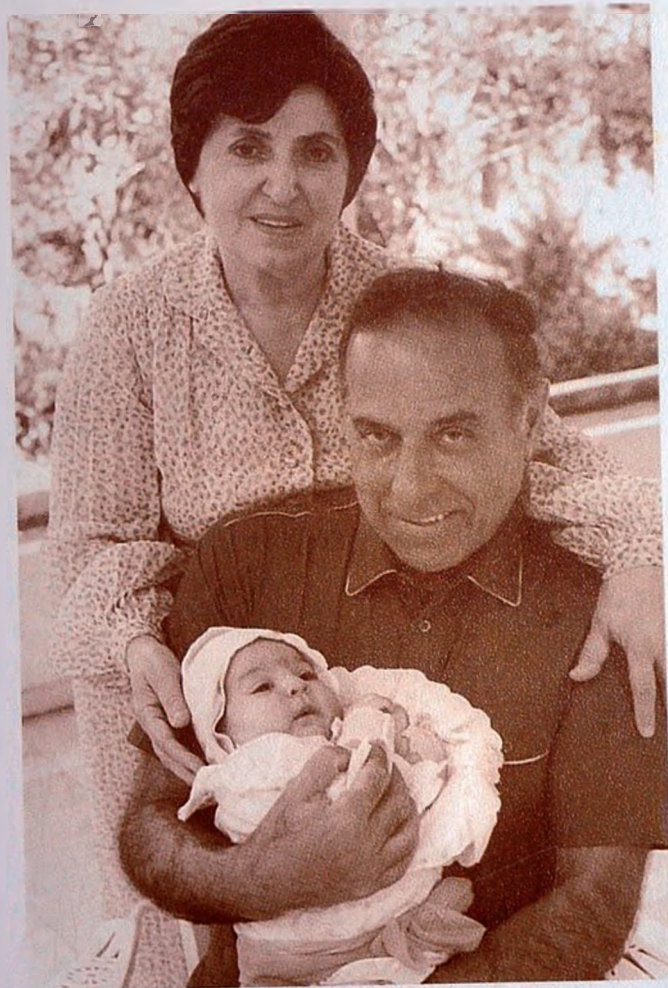
Semiçastnı sonralar xatırlayırdı ki, belə səmimi etiraf onu heyrləndirmişdi. Axı, yüksək vəzifədən kim imtina edərdi?

– Eybi yox, yoldaş Əliyev, səmimiyyətinizə görə sağ olun. Sizin mövqeyiniz hörmətə layiqdir.

Semiçastnı, özünün dediyinə görə, Əliyevi daha narahat etməmiş, bu vəzifəni tutmasını təkid etməmişdi. Onun mövqeyi Moskva canişininin çox xoşuna gəlmişdi.

1964-cü ildə onların növbəti görüşü artıq Moskvada, Lubyankada, iki il yarım Azərbaycanda olduqdan sonra Semiçastnının paytaxta qaytarılıb SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-nın sədri təyin edilməsindən sonra olmuşdu. Əliyev Moskvaya respublika DTK sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təsdiq olunmaq üçün gəlmişdi.

Semiçastnı onu köhnə və səmimi tanış kimi qarşıladı. Əliyevin xidməti irəliləyişini əngəlləməyə cəhd göstərən bədxahların söylərini qətiyyətlə rədd etdi. Semiçastnı Azərbaycanda işlədiyi vaxtlardan onu peşəkarlıq baxımından hazırlıqlı, mənəvi cəhətdən qüsursuz insan

Nəvəsi Leyla ilə. 1984-cü il.

Nevənin də adı Zərifədir. 1981-ci il.

Çoxlarının yaddaşında o, bu cür qalıb.
Akademik Zərifə Əliyevanın son şəkillərindən biri.

Dövlətdə dəvə, övladda nəvə.

Hər zaman birlikdə.

Əlvida, əzizim...

Həyat yoldaşının abidəsi önündə. Bakı, Fəxri xiyaban.

Kremlin «Georgi» salonunda Qazaxıstan Kommunist Partiyası
Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi D. Kunayevlə.

Baykal-Amur magistralının tikintisində. 1984-cü il.

Azərbaycan Kommunist Partiyası
Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi.

Kremldeki iş otağında.

Vyetnama səfər. 1983-cü il.

SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında çıxış edərkən. 16 iyun 1983-cü il.

Fəhle yeməxanasında. Volqograd. 1983-cü il.

Moskva, Kreml. 1983-cü il.

Lenin Mavzoleyinin tribunasında.

Yaponiya parlament nümayəndə heyəti ilə söhbət. 1985-ci il.

Vətənə qayıdış. Həmyerliləri ilə görüş. Naxçıvan, 1990-cı il.

Moskvada qiyam. Naxçıvan, 1991-ci il.

kimi şəxsən tanıyırdı. Əliyevi öz müavini vəzifəsinə irəli çəkən də Semyon Kuzmiç Sviqun idi ki, bu şəxsin özünü Semiçastnı vaxtilə Azərbaycan DTK-sının sədri vəzifəsinə tövsiyə etmişdi.

Semiçastnı ilə Sviqunun münasibətləri əvvəlcə yaxşı idi. SSRİ DTK sədrinin keçmiş birinci müavini ordu generalı Filipp Denisoviç Bobkov belə bir epizodu xatırlayırdı: Semiçastnı Sviquna Azərbaycan DTK-sına rəhbərliyi təklif edəndə, Sviqun Bobkovun kabinetinə daxil olub təkəbbürlə elan etmişdi:

– O, mənə öz respublikasını təklif edir!

Bu, etimadın ən yüksək dərəcəsi idi. Lakin Sviqun Y.V.Andropovun birinci müavini olduğdan sonra Sviqunla Semiçastnının münasibətləri korlandı. Sonralar bu, Semiçastnının Əliyev barəsində söylədiyi fikirlərə də öz təsirini göstərmişdi. Semiçastnı onu Sviquna yaxın olan adam kimi səciyyələndirmişdi. Məsələn, Semiçastnının vəfatından sonra 2002-ci ildə (Semiçastnı 2001-ci ildə vəfat etmişdir) nəşr olunmuş «Narahat ürək» («Беспокойное сердце») xatirələr kitabında Əliyevə münasibətdə heç də ürəyəyatan olmayan sətirlər vardır. Mənə isə Vladimir Yefimoviç başqa sözlər demişdi.

Bəs verilən qiymət nə səbəbə birdən-birə dəyişdi? Heydər Əliyevə həsr olunmuş səhifələri mən bir neçə dəfə oxudum və başa düşdüm ki, məsələ Əliyevdə deyil. Məsələ Brejnevdədir. Semiçastnı ondan yaman incimişdi və ölənə qədər də bu hissi ürəyindən silib ata bilmirdi.

İncikliyin səbəbi üzdədir: Brejnev Semiçastnını DTK sədri vəzifəsindən çıxarmışdı və onun Moskvada yaşamasına icazə verməyərək, Kiyevə sürgün etmişdi. Vladimir Yefimoviç bunu misli görünməmiş nankorluq adlandırırdı. Deyirdi ki, Leonid İliçə nə qədər yaxşılıq edib, faktiki olaraq onu hakimiyyətə gətirib, bu da əvəzi. Buna görə də Semiçastnı öz kitabında Brejnevi bədnam

etmək üçün qara boyanı əsirgəməmişdir. Təbii ki, Leonid İliçə yaxın olan, onun komandasında işləyən şəxslər də kənarda qala bilməzdi.

Semyon Kuzmiç Sviqunun Brejnevə yaxın olması barədə artıq yazmışam. Sviqun Leonid İliçin komandasına Heydər Əliyevi gətirmişdi və ona himayədarlıq etmişdi. Bu, hətta Sovet İttifaqının parçalanmasından sonra da Səmiçastnını özündən çıxarırdı. O, öz karyerasının şərəfsiz sonluğunu, Ukrayna SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavinlərindən biri kimi dekorativ bir vəzifəyə on dörd il müddətinə Kiyevə sürgün edilməsini, Moskvaya bundan da aşağı bir vəzifəyə – Ümumittifaq «Bilik» Cəmiyyəti sədrinin müavini vəzifəsinə qayıdışını heç cür unuda bilmirdi. Böyük siyasətdə artıq ona yer yox idi.

Korlanmış həyatına görə qisas alan Vladimir Yefimoviç öz xatirələrində Sviqun barədə çox alçaldıcı fikirlər söyləmiş, onu son dərəcə pis adam kimi təsvir etmişdir. Səmiçastnı hətta «Cinahsız cəbhə» filminin ssenari müəllifi olmaqdan belə imtina etmiş, bildirmişdi ki, bu, Sviqunun arvadı Roza Mixaylovna ilə onun işlədiyi «Огонек» jurnalı redaksiyasının işçilərinin əməlidir. Bir sözlə, öz heyfini o vaxt almışdı ki, Semyon Kuzmiç artıq ona cavab verə bilməzdi.

Mən DTK-nın bəzi veteranlarından Səmiçastnı barədə fikirlərini soruşdum. Axı, o, təxminən yeddi il Sovet İttifaqının dövlət təhlükəsizliyi idarəsinin başçısı olmuşdu. Bu, həmin vəzifədə işləmə müddəti baxımından rekord idi. Doğrudur, Beriya da elə bu qədər işləmişdi, ancaq o, XDİK-ə rəhbərlik etmişdi, özü də müharibə illərində. DTK sədri vəzifəsində isə bu orqanın yaradıldığı vaxtdan «uzunömürlülük çələngi» haqlı olaraq Səmiçastnıya məxsusdur. Sözsüz ki, Andropova qədər – Andropov öz

sələfinin rekordunu iki dəfə geridə qoyaraq, DTK-nın sədri vəzifəsində on beş il işləmişdir.

Xarici kəşfiyyat rəisinin birinci müavini general-leytenant V.A.Kirpiçenko fikrini qısaca belə ifadə etdi:

– Heç kəs onu dövlət xadimi kimi qəbul etmirdi. Hamı başa düşürdü ki, o, ilk növbədə, Şelepinin adamıdır. Özünü ciddi tuturdu, təkəbbürlü və vəzifəpərəst idi. Ancaq həqiqət nəminə demək istəyirəm ki, öz sələfindən fərqli olaraq, xidməti işlərdən yaxşı başı çıxırdı.

Ordu generalı F.D.Bobkov:

– Deyirdilər ki, əzsavadlıdır, ancaq mən belə deməzdim. O, hər bir ideyanı göydə tutur, peşəkarlara diqqətlə yanaşır, hər şeyi götür-qoy edirdi. Şelepindən fərqli olaraq, kadrları daha düzgün yerləşdirirdi.

General-mayor E.B.Nordman:

– 1966-cı ildə Stavropola ezamiyyətə yollanarkən mən SSRİ DTK sədrinin kadrlar üzrə müavini A.İ.Perepeliçindən belə bir məxfi tapşırıq aldım: adamlara diqqət yetirim və DTK-nın idarə rəisi vəzifəsinə yerlilərdən namizəd seçim. Mənim partizan yoldaşım, uzun müddət diyar partiya komitəsinin kadrlar üzrə katibi işləmiş Nikolay Lijin məsləhət gördü ki, şəhər partiya komitəsinin katibi Qorbaçova diqqət yetirim. Sözü qısası, qayıdanbaş mən Qorbaçovun namizədliyini «gətirdim», bir də onun barəsində obyektiv xasiyyət-naməni. DTK sədri Səmiçastnıya bu barədə məlumat verəndə, onun namizədliyini qətiyyətlə rədd etdi: «Yaramır, onun namizədliyini bir daha mənə göstərməyin».

1967-ci ildə Əliyevi Azərbaycan SSR DTK-sının sədri təyin etdilər. Bu, artıq Andropovun dövrünə təsadüf edirdi – o da həmin ildən İttifaq dövlət təhlükəsizliyi

idarəsinə rəhbərlik etməyə başlamışdı. Yuri Vladimiroviç Lubyankadakı idarənin doqquzuncu – sonuncu rəhbəri oldu və Heydər Əliyev də özünün hələ Böyük Vətən müharibəsi zamanı, xalq komissarı V.N.Merkulovun vaxtında başlanmış çətinliklərlə dolu xidmətini 1969-cu ildə məhz onun dövründə başa vurdu.

Merkulovdan Andropova qədər əsrin dördüdə birinə bərabər olan bir yol keçilmişdir. Merkulov, Abakumov, Kruqlov, İqnatyev, Beriya, Serov, Şelepın, Semiçastnı, Andropov... Bunlar bir-birinə bənzəməyən, başqa-başqa adamlar idilər. Aqibətləri də müxtəlif olmuşdur. Tarix kimisinin xidmətlərini dəyərləndirmiş, kimisini isə rüsvayçılığa məhkum etmişdir. Bəzilərini – belələri çoxdur – Heydər Əliyev yalnız portretlərdən tanıyırdı, onlarla heç zaman görüşməmişdi, digərləri ilə tanış idi və hətta aralarında səmimi dostluq münasibətləri vardı. Bu, xüsusilə Yuri Vladimiroviç Andropov kimi qeyri-adi şəxsiyyətə aiddir.

Onlar vəfat etdikdən sonra da yanaşı dururlar: mənim kitab rəfimdə bir il fasilə ilə nəşr edilmiş məşhur «Görkəmli adamların həyatı» («Жизнь замечательных людей» – «ЖЗЛ») seriyasından olan iki yeni kitab var. Bunlardan birincisi - «Heydər Əliyev» kitabı 2005-ci ildə, o birisi – «Andropov» kitabı isə sonrakı ildə çap olunmuşdur. Bu şəxslərin hər ikisi, şübhəsiz ki, görkəmli insanlar cərgəsinə aiddirlər. Hər ikisi XIX əsrdə Pavlenkov tərəfindən əsas qoyulmuş və XX yüzillikdə Qorkinin davam etdirdiyi populyar seriyanı zənginləşdirməyə layiqdirlər. XXI əsrin əvvəllərində isə Vətənimizin iftixarı olan görkəmli xadimlər sırasına Andropov və Əliyev soyadları əlavə olunmuşdur.

«ЖЗЛ» seriyasından bu iki kitabın təxminən eyni vaxtda işıq üzü görməsi rəmzi mənə daşıyır. Andropovla

Əliyev həmfikir idilər, onların baxışları təkcə birinin Moskvada Lubyanka meydanında, o birinin isə Bakıda «dəniz kənarındakı binada» rəhbərlik etdikləri dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının işi ilə bağlı məsələlərdə üst-üstə düşmürdü. Bu şəxslərin həyat prinsipləri, insanlara, ölkəyə, tarixə münasibəti də üst-üstə düşürdü. Hər ikisi ziyalı, təhsilli, çox mütləli edən və çox düşünən insan idi. Demokratik prinsiplərə riayət edir, tabeliyində olanlara heç vaxt səslərini ucaltmır, mənəvi azadlıq ab-havası yaradırdılar.

Andropov şeir yazır, cazı sevir, ürəyəyatımlı bariton səslə operalardan ariyalar oxuyur, çoxlu xalq və kazak mahnılarına bilirdi. Qorbaçov danışdı ki, o, hələ Stavropol Diyar Partiya Komitəsinin katibi işləyən zaman Kislovodskda istirahətdə olarkən mahnı bəhsləşməsində qalib gələn Andropova mərcdə udubmuş. Yuri Vladimiroviç bir çox musiqi alətlərində çalırdı, rəssamlıq sahəsində səriştəsi vardı, Jaklin Süzannın romanlarını çox sevirdi.

Əliyevin intellektual səviyyəsi də hamıya yaxşı məlum idi. Buraya həm şərq dillərini bilməsi, həm aktorluq sənətinə meyli, həm də rəssamlığa həvəs göstərməsi daxil idi. Heydər Əliyev incəsənət tarixinin, nəzəriyyəsinin və fəlsəfəsinin mahir bilicisi olmaqla, Azərbaycan, rus, Qərbi Avropa teatrının ənənələrinə və novatorluğuna dərinləndən bələd idi.

Heç vaxt – nə əvvəllər, nə də onlardan sonra – sovet dövründə Moskvada Lubyankanın və Bakıda «dəniz kənarındakı bina»nın rəhbərləri bu dərəcədə yüksək erudisiyalı, hərtərəfli hazırlıqlı şəxslər olmamışlar. SSRİ DTK-sı Andropovun dövründə və Azərbaycan SSR DTK-sı Əliyevin dövründə nəzərəcarpacaq dərəcədə ziyallılmışdı. Bunu hətta bir çox dissidentlər də etiraf edirdilər.

Andropov DTK Mərkəzi Aparatını əsaslı surətdə təmizləyərək, V.Y.Semiçastninin gətirdiyi bacarıqsız, keçmiş komsomol işçilərinin xeyli hissəsini yaxşı təhsilli və bir qayda olaraq, partiya işində təcrübəsi olan, ciddi hazırlıq keçmiş əməkdaşlarla əvəz etdi. Lubyankaya gəlişindən artıq bircə ay sonra mərkəzdə və yerlərdə ideoloji təxribatlara qarşı mübarizə üzrə qurumlar yaratmaq təklifi ilə Siyasi Büroya məktub göndərdi. Nəticədə, 1967-ci ilin iyulunda DTK sistemində konstitusion quruluşu qorumaq funksiyalarını yerinə yetirən 5-ci idarə yaradıldı. Orduda və donanmada xüsusi şöbələr bərpa edildi.

O, analitik düşüncə tərzinə meyilli «kabinet rəhbəri» kimi tanınmışdı, nadir hallarda yerlərə səfər edirdi. Hərbi rütbəyə və uzunmüddətli xidmətə görə əməkhaqqına əlavə olaraq ödənilən 400 rublu uşaq evinin hesabına köçürürdü. Xidməti vəsiqəsində «Vəzifəsi» qrafasında: «SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin əməkdaşı» sözləri yazılmışdı. Əlamətdar günlər münasibətilə digər dövlət xadimlərinin ona hədiyyə etdiyi heç bir əşyanı şəxsi istifadəsi üçün götürməmişdi. Çox vaxt göstəriş verirdi ki, ona təqdim edilən hədiyyə uşaq evinə, yaxud da xeyriyyə məqsədilə hər hansı başqa bir yerə göndərilsin.

Andropovun L.İ.Brejnevə olduqca güclü təsiri vardı. Leonid İliç onu yüksək dəyərləndirir və sevirdi, mehribancasına «Yura» deyə adı ilə müraciət edirdi. Digər həmkarlarının qeydlərini qəbul etmədiyi halda, öz nitqlərinin mətnlərinə onun düzəlişlərinin hamısını müzakirəsiz qəbul edirdi. Brejnev qocaldıqca və xəstəliyi şiddətləndikcə, SSRİ-nin xarici və müdafiə siyasətini DTK sədri Y.V.Andropovdan, müdafiə naziri D.F.Ustinovdan və xarici işlər naziri A.A.Qromikodan ibarət triumvirat müəyyən edirdi.

Əgər Şelepina «ilk» sözünü bir neçə dəfə (yuxarıda biz belə hallardan yalnız beşini nəzərdən keçirdik) aid etmək olarsa, Andropova «yeganə» sözü daha çox uyğun gəlir. Andropov sonradan Sov.İKP MK-nın Baş katibi və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri olmuş yeganə DTK sədridir. O, həmçinin Sov.İKP MK-nın yeganə katibi idi ki, DTK sədri təyin edilmişdi (N.İ.Yejovun nümunəsi hesabdən deyil, çünki söhbət yalnız DTK-dan gedir, Yejov isə XDİK-ə başçılıq etmişdi).

Andropovun «yeganə» sözü ilə müəyyən olunan nailiyyətlərinin siyahısını hələ uzun-uzadı davam etdirmək olar. O, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş yeganə DTK sədri idi. Bu əlamətdar hadisə 1974-cü ildə onun 60 yaşı tamam olan günə təsadüf etmişdi. Nəhayət, ən başlıcası: yeddi nəfər Baş katib arasında Andropov yeganə adamdır ki, xalq bu gün də onun adını hörmətlə çəkir.

Andropov fenomeni açılmamış sirdir. Həm də o, ölkəyə tarix meyarı baxımından çox qısa müddətdə – il yarımından az rəhbərlik etmişdir, ancaq onu, demək olar ki, heç tənqid edən yoxdur. Bütün əvvəlki bütələr – Stalin, Xruşşov, Brejnev nüfuzunu itirmişdir. Yeni Rusiyada heç Leninə də artıq səcdə etmirlər. Əksinə, elmi dövlət idarələri onun fəaliyyətinə açıqdan-açığa əks qiymət verir, hesab edirlər ki, o, ölkəni yanlış yolla aparmış və çıxılmaz vəziyyətə salmış, bütün sivil bəşəriyyətdən təcrid etmişdir. Sovet hakimiyyətinin sonuncu ilində, daha dəqiq desək, 1991-ci ilin yanvar-iyun aylarında dövlət və partiya kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilmiş 17000-ə yaxın yazıda Leninin adı mənfi hallandırılır, onun özü isə Vətənə xəyanət və kayzer Almaniyaşının xeyrinə casusluqdan tutmuş zöhrəvi xəstəlikləri yaymağa qədər çoxsaylı cinayət əməllərində ittiham olunurdu. Onun üçün ucaldılmış say-

sız-hesabsız abidələrin əksəriyyəti SSRİ dağıldıqdan sonra söküldü, muzeylər bağlandı, şəhər, küçə, müəssisə və təşkilat adlarından onun ismi çıxarıldı. 1993-cü ilin oktyabrında 1 №-li post – Qızıl meydanda Mavzoley qarşısındakı qarovul da yığışdırıldı.

Siyasətçilərin, politoloqların və tarixçilərin heyratla müşahidə etdikləri kimi, Andropovla bağlı isə hər şey əksi-nədir. Ona olan maraq getdikcə artır. 1988-ci ildə FTX-nin (Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin) direktoru Vladimir Putin göstəriş verdi: Lubyankadakı binada onun xatirə kabineti bərpa edilsin. 1999-cu ilin iyun ayında o, Andropovun anadan olmasının 85 illiyi münasibətilə FTX-nin kollegiya iclasını keçirdi. 1999-cu il dekabrın 20-də, Rusiya dövlət təhlükəsizliyi orqanları işçiləri günündə – köhnə vaxtlarda deyildiyi kimi, «çekist»lərin peşə bayramı günündə Y.V.Andropovun xatirə lövhəsi yenidən Lubyankadakı binanın fasadında əvvəlki yerinə vuruldu. Qeyd edək ki, xatirə lövhəsi 1991-ci ilin avqust hadisələri zamanı çıxarılmışdı.

2004-cü il iyunun 8-də Petrozavodskda, mərkəzi küçələrdən birində yeni salınmış şəhər bağçasında Y.V.Andropovun 90 illiyi münasibətilə onun heykəlinin açılışı oldu. Hündürlüyü üç metr olan monument yaradıcılıq müsabiqəsində qalib gəlmiş Kareliya heykəltəraşı M.Koppelevin layihəsi əsasında, paslanmayan poladdan hazırlanmışdır. Y.V.Andropovun 90 illiyi günündə RF FTX-nin rəhbərləri Moskvada, Qızıl meydanda onun məzarı üzərinə, habelə Lubyanka küçəsi, 2 ünvanındakı büstünün və xatirə lövhəsinin önünə çiçək dəstələri qoydular. Elə həmin gün FTX rəhbərliyi FTX-nin ali məktəblərinin müdavimləri, dinləyiciləri və adyunktları üçün Andropov adına təqaüd təsis etdi. Kareliya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivində Andropovun Böyük Vətən müharibəsi illərindəki fəaliyyəti ilə bağlı sənəd və fotosəkillərin sərgisi açıldı.

Y.V.Andropovun gənclərin müharibə illərindəki igidliklərindən bəhs edən kitabçası ilk dəfə orada nümayiş etdirildi.

Andropovun adı təkcə dövlət təhlükəsizliyi çevrələrində hörmətlə çəkilmir, onu xalq da hörmətlə xatırlayır. Bu, təəccüblü və izaholunmazdır. Ancaq fakt faktlığında qalır: sərt fəaliyyət xəttinin tərəfdarı, ölkədə qayda-qanun yaradılmasının, dövlət intizamının möhkəmləndirilməsinin təşəbbüsünü olan bu şəxsi xalq sevir. Qeyri-populyar tədbirləri – mağaza və hamamlardakı tuthatutu, əlbəttə ki, o, icad etməmişdi, bu, icraçıların «özfəaliyyəti»nin təzahürü idi.

Asketizm həddinəcən təvazökar olan Andropov korruptsiyaya qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Rəhbərlərə qadağan etmişdi ki, əcnəbilərdən, dəyəri 50 rubldan artıq olan hədiyyələri qəbul etməsinlər – dəyəri bu məbləği ötən hər bir əşya xəzinəyə təhvil verilməli idi.

Ölkə rəhbəri vəzifəsinə Andropov ağır, ölümcül xəstəliyinin şiddətləndiyi bir vaxtda seçilmişdi. Xəstəlik nəticəsində onun böyrəkləri öz funksiyasını tamamilə itirmişdi. Həftədə bir neçə dəfə hemodializ şöbəsinə süni böyrək aparatına qoşulmalı idi – o, yalnız bu yolla yaşaya bilirdi. Sərbəst yeriyə bilmirdi, onu qucaqda gəzdirdirdilər. Sənədləri oxuduğu zaman səhifələri növbəti yavər çevirirdi – çünki Andropovun əl-qolu təqətsiz və hərəkətsiz idi.

DTK sədri vəzifəsində çalışarkən öz bəxt ulduzunun doğacağı günü gözləyərək, ölkədə islahatlar aparılması, bütün partiya və dövlət aparatının yenidən təşkili ilə bağlı beynində cızdığı planları gerçəkləşdirmək Y.V.Andropova müyəssər olmadı. Hər iki böyrəyinin sıradan çıxması nəticəsində vəfat etdi. Onun vəfatından bir qədər əvvəl DTK-nın bir qrup generalı DTK-nın o zamankı sədri V.M.Çebrikova rəsmi məktubla müraciət edərək, Andropovun müalicəsində nöqsanlar olduğunu

göstərmis və müalicə prosesinin təmin olunmasına DTK başçısının şəxsən müdaxiləsini tələb etmişdi. Andropovun həyatına qəsdən son qoyulduğu barədə sayıxalq arasında uzun müddət dolaşdı, lakin sənədlərlə sübuta yetirilmədi. Əslinə qalsa, dəlil-sübutu heç xüsusi axtaran da olmadı: Sovet İttifaqı öz ömrünü başa vurmuş, hər şeyin və hamının kommersiyalaşması dövrü başlamışdı, yaqin, elə buna görə də şəxsi mənfəət güdməyən həqiqətsevərlər tapılmadı.

Sovet İttifaqında həyatın yenidən qurulması ilə bağlı Andropovun düzüb-qoşduğu, lakin vaxtsız əcəlin yarımçıq qoyduğu planlardan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, hər halda, o, bu istiqamətdə ilk addımlar atmağa macal tapmışdı. Bu tədbirlər sırasından birincisi Heydər Əliyevin Moskvaya aparılması oldu. Bir çox sübutlar var ki, Andropov Əliyevi SSRİ Nazirlər Sovetinin Sədri vəzifəsinə irəli çəkmək niyyətində olmuşdur. Bu vəzifəyə gedən yolda ilk pillə məhz Heydər Əliyevin 1982-ci ilin noyabrında SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini təyin edilməsi idi.

Yaqin, az adama məlumdur ki, Andropovun planına görə, ölkədə başlıca rəhbər orqan Nazirlər Soveti olmalı idi. Yeni siyasi sistemdə Sov.İKP MK-nın funksiyaları yalnız kadr seçimi və ideoloji işlə məhdudlaşmalı idi. Bəzi tarixçilər belə hesab edirlər ki, bu cür islahatı hələ Stalin öz hakimiyyətinin son illərində nəzərdə tutmuş; o, haqlı olaraq belə hesab edirmiş ki, SSRİ-də formalaşmış partiya-dövlət idarəçiliyi modeli ekstremal şəraitlər üçün yaxşı olsa da, müharibədən sonrakı gerçəklik üçün artıq yaramır. Stalinin düşüncələrini onun ölümündən sonra Hökumətə başçılıq etmiş Malenkov həyata keçirməyə cəhd göstərmişdi. Malenkov belə qənaətə gəlmişdi ki, artıq bundan sonra Hökumət siyasi orkestrdə birinci skripka rolunu oynayacaq.

Buna görə də çox düşünmədən Sov.İKP MK katibi vəzifəsindən imtina etmişdi. Xruşşov isə, ona tövsiyə edildiyi kimi, bütün diqqəti MK-nın işinə yönəltməklə, Malenkovun bu səhvindən bəhrələndi və Leninin o zamanlar sarsılmaz olan nüfuzuna istinad etməklə, partiyanın rolunu yüksəltməyə başladı. Partiya aparatı hamını və hər şeyi öz cənginə aldı. Xruşşov bu «çarpiş-madan» qalib çıxdı.

Əgər Andropov dünyasını belə tez dəyişməsəydi, biz ölkədə möhtəşəm dəyişikliklərin şahidi olardıq ki, bunların həyata keçirilməsində də başlıca rol Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Hökumətə həvalə edilmiş olardı. Hər halda Andropov DTK-ya rəhbərlik etdiyi on beş il və ali partiya eşelonlarında – Sov.İKP MK katibi, Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd, sonra isə Siyasi Büro üzvü kimi fəaliyyət göstərdiyi iyirmi il ərzində bütün partiya-dövlət nomenklaturuna başqalarından daha yaxşı bələd olmuşdu. Bir halda ki, o, məhz Heydər Əliyevi irəli çəkərək, 77 yaşlı Nikolay Aleksandroviç Tixonova müavin təyin etmişdi, deməli, perspektivi nəzərə almışdı.

Əliyev bu vəzifəyə bütün parametrlər üzrə uyğun gəlirdi, çünki hərtərəfli biliyi olan, hadisələrin nəbzini tutmağı bacaran bir insan, böyük idarəetmə məharətinə malik şəxs, mahir siyasətçi idi. Üstəlik, etnik amilin də əhəmiyyəti vardı. Axı, ölkə çoxmillətli idi, rəhbərlikdə isə elə adamlar əyləşmişdi ki, Yerevana səfər edəndə ermənilərə müraciətlə «əziz ağsaqqallar, sizi görməyimizə şad olduq» tipli etiraflarda bulunurdular.

Bəzi yazıların müəllifləri Andropovla Əliyevin səmimi münasibətlərinin tarixini araşdıraraq, belə hesab edirlər ki, onların dostluğu hələ Yuri Vladimiroviç Macarıstanda səfir olan vaxtlardan başlamışdır. 1956-cı ildə orada antikommunist qiyamı qaldırılarda guya Əliyevi dövlət təhlükəsizliyi əməkdaşları qrupunun tərkibində Buda-

peştə göndəribmişlər və bu iki şəxs elə orada tanış olub. Heydər Əliyev analitik düşüncə tərzii ilə, çətin vəziyyətlərdə soyuqqanlılığını saxlamaq məharəti ilə Andropovun diqqətini cəlb edib. Andropov azərbaycanlı əks-kəşfiyyətçini yadında saxlayıb və ona hər cür himayədarlıq edib.

Əliyevin həyatında «Macarıstan dövrü» bu cür yazı müəlliflərinin uydurması, onların təxəyyülünün məhsuludur. Sov.İKP MK-nın katibi vəzifəsindən Lubyankaya yenidən keçirilmiş Andropovla Heydər Əliyev ilk dəfə yalnız 1967-ci ildə – onu Azərbaycan DTK-sının sədri vəzifəsinə təsdiq etmək üçün Moskvaya çağırıdqları zaman görüşmüşdür. Onlar arasında ilk geniş söhbət də məhz həmin vaxt olmuşdur.

Sonralar Heydər Əliyev özünün Bakıda «dəniz kənarındaki binada» yerləşən idarəyə, Andropovun isə Moskvada Lubyankaya başçılıq etdikləri dövrü xatırlayarkən, o illəri dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında xidmət etdiyi iyirmi beş illik dövrün ən yaxşı çağları adlandırırdı. Yuri Vladimiroviç də dəfələrlə SSRİ DTK-nın kollegiya iclaslarında və müxtəlif səviyyəli xidməti müşavirələrdə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin işini nümunə göstərirdi. Azərbaycan DTK-nın sədri Əliyevin soyadı həmçinin SSRİ DTK sədrinin bir çox əmr və sərəncamlarında çəkilirdi – sözsüz ki, yalnız müsbət cəhətdən.

Heydər Əliyevin respublika dövlət təhlükəsizliyi idarəsinin başçısı vəzifəsində necə işlədiyi barədə ən azı aşağıdakı sənədə əsasən təsvir yaratmaq olar.

1988-ci ilin əvvəlində Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçov sərəncam vermişdi ki, 1957-ci ildən bəri ölkədə baş vermiş kütləvi iğtişaşlar barədə arayış və bu kimi hüquqpozmalara görə həbs edilmiş şəxslərin sayı barədə statistik məlumat hazırlayıb ona təqdim etsinlər.

Bu məlumatların Baş katibə hansı məqsədlə lazım olduğunu söyləmək çətinidir. Bəlkə, o, öz islahatçılıq

niyyətlərini həyata keçirmək üçün mövcud quruluşdan kütlələrin narazılığını təsdiq edən faktlar axtarırmış. Bəlkə də, sovet epoxasının yeni tərzdə – böyük beşilliklər üzrə yox, sovet hakimiyyətinə qarşı çıxışlar üzrə dövrlərə bölünməli olduğunu düşünürmüş.

Tarixin oyunları heyramiz olsa da, təkrarlanır. 1917-ci ildə hakimiyyətə gəlib möhkəmləndikdən sonra bolşeviklər inqilabdan əvvəlki Rusiyanın prinsipinə yeni tarixini yaratdılar. Köhnə dərslilər yığışdırıldı, onların əvəzinə təzələri buraxıldı.

Tarixi artıq tamamilə başqa hadisələr müəyyən edirdi və təbii ki, bunlar çar mütəliyyətinə qarşı çıxışlar – qiyamlar, kütləvi iğtişaşlar, silahlı üsyanlar idi.

Qorbaçovun sərəncamını aldıqdan sonra SSRİ DTK-nın sədri V.M.Çebrikov tələb olunan sənədi 1988-ci il martın 4-də Baş katibin ünvanına göndərdi. Sənəd elə beləcə də adlanır: «1957-ci ildən etibarən ölkədə baş vermiş kütləvi iğtişaşlar barədə arayış». Sənədin qoşmasında belə bir qeyd vardır: «Yoldaş M.S.Qorbaçova məlumat verilmişdir. Arxiv. V.Boldin. 04.04.88». Boldin Valeri İvanoviç həmin vaxt Sov.İKP. MK-nın Ümumi şöbəsinin müdiri idi.

Rəngli qələm götürüb qeydlər edə-edə bu sənədi diqqətlə nəzərdən keçirək.

DTK-da hazırlanmış bu sənəddə aşağıdakı qrafalar vardır: «sıra nömrəsi», «il», «yer», «iştirakçıların sayı», «səbəblər», «silahdan istifadə edilmişdirmi». «Nəticələr» qrafası üç hissəyə bölünür: «öldürülmüşdür», «yaralanmışdır», «cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir».

Göstərilən dövrdə hakimiyyətə qarşı ilk çıxış Moskva vilayətinin Podolsk şəhərində 1957-ci il iyunun 10-11-də baş vermiş fəvqəladə hadisə olmuşdur. Həmin hadisə həbs edilmiş sürücünü guya milis işçilərinin qətlə yetirdikləri barədə fitnəkar şayiələr yayan bir dəstə sər-

xoş vətəndaşın xuliqanlıq hərəkətləri kimi tövsiyə edilmişdir. Amma bir məsələ var ki, həmin «sərxoş vətəndaşlar dəstəsi»ndəki adamların sayı həddən artıq çoxdur: 3 min nəfər. Doqquz nəfər təhrikçi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

1958-ci ilin avqustunda Qroznıda baş vermiş başqa bir hadisə.

Hər şey dinc «beynəlmiləl» içki məclisindən başlamışdır. Dava düşmüş və milliyətcə rus olan gənc fəhlə Stepasın beş bıçaq yarası ilə qətlə yetirilmişdir. Cinayətkarlar həbs edilmişlər. Əslində siyasi xarakter daşımayan bu qətl hadisəsi geniş əks-səda doğurmuşdur.

Stepasının tabutu önündə kortəbii çıxışlar başlamışdır. Bu təşəbbüsü qaldıranlar ləyaqətli və guya qanunpərəst şəxslər olmuşlar. Təklif irəli sürülmüşdür ki, kollektiv məktub yazılsın, imzalar toplansın, sonra məktubu Moskvaya aparmaq üçün bir nəfər ayırınsınlar. Hakimiyyət orqanlarına petisiyalar hazırlamağa başlamışlar.

Gündüz saat bir radələrində Çernoreçye qəsəbəsinə Vilayət Partiya Komitəsinin rəhbərliyi təşrif gətirmişdir. Vilayət Partiya Komitəsinin katibi cənazə qaldırılmazdan əvvəl mitinq keçirilməsini qadağan etmişdir. Onda belə bir fikrə gəlmişlər ki, Vilayət Partiya Komitəsinin binası önünə gedib, mitinqi orada davam etdirmək lazımdır.

Stepasının cənazəsi olan tabutu onun yoldaşları çiyinlərinə alıb aparmışlar. Axşam saat 5 radələrində saysız-hesabsız təsadüfi adamların da qoşulduğu matəm mərasiminin iştirakçıları Vilayət Partiya Komitəsinə çatmışlar. Meydanda böyük izdiham – 4 min nəfərə yaxın adam toplaşmışdır. Bununla belə, çernoreçyelilər hakimiyyət dairələrinin məsləhətinə əməl edib, partiya komitəsinin binasından aralanaraq, Orconikidze meydanına axışmışlar və oradan, artıq kimya zavodunun maşınlarında qəbiristanlığa yola düşmüşlər.

Tabutu müşayiət edənlər qəbiristanlığa yola düşəndən sonra bu dəfnlə heç bir əlaqəsi olmayan qəsəbə sakinlərinin böyük bir dəstəsi partiya komitəsinin binası önündəki meydanda qalmışdır. Nəticədə kortəbii mitinq başlamışdır. Mitingdə artıq yalnız çeçenlər əleyhinə çıxışlar deyil, «antisovet» motivlər də səslənmiş, Xruşşov və onun siyasətindən narazılıq ifadə edilmişdir.

Kortəbii mitinqə toplaşanlar əvvəlcə hakimiyyətlə dialoqa hazır olduqlarını bildirmişlər. Lakin gecə düşəndə izdihamın təcavüzkar əhvali-ruhiyyəli və «qanuna təbə olmayan» bir hissəsi mitinqçilərdən ayrılıb, Vilayət Partiya Komitəsinin binasına hücumə keçmişdir. Binaya soxulan qiyamçılar «xidməti kabinetlərin qapılarını vurub açmış, katibləri axtarmışlar». Gecəyarısı milis və DİN qoşun bölməsi partiya komitəsinin binasını «mitinqçilərdən» təmizləmişdir. Lakin «ən islaholunmaz» və spirtli içkilərin təsirindən daha da azgınlaşan şəxslər dağılıbmamışlar. Sənət məktəbinin şagirdləri belələrindəki kəmərləri açmış, toqqalarını havada yel-ləyərək, məqsədsiz halda dəhlizləri və kabinetləri dolaşmışlar və yəqin ki, bunu nə üçün etdiklərinin qətiyyənlə fərqi yox idi. Milis və DTK qüvvələri binanı təkrarən təmizləmişlər...

Lakin ertəsi gün səhər saat 10-da meydanda yenidən çoxlu adam toplaşmışdır. Onların bir hissəsi, xahişlərə baxmayaraq, mühafizəçiləri kənara sıxışdırıb, əsas qapıdan binaya soxulmuşdur. Bunları yenə itələyib çölə çıxarmışlar, amma camaat dağılıbmamışdır.

Günortaya yaxın Vilayət Partiya Komitəsi binasının qarşısındakı meydana artıq 1000-dən çox adam toplaşmışdır. Elə burayaca gətirilmiş yük maşınının banı üzərinə masa qoyulmuş və mikrofon quraşdırılmışdı. Çıxış edənlər həbs olunanların azadlığa buraxılmasını tələb edir və zavodlarda işi dayandırmağa çağırırdılar.

Təqribən gündüz saat 1-də mitinqçilərin böyük bir qrupu yenidən əsas kütlədən ayrılıb binaya soxulmuş və bütün otaqlara doluşmuşlar: onlar mebeli sındırmış, pəncərə şüşələrini qırılmış, sənədləri, təqvimləri küçəyə tullamış, bağıraraq, ucadan fit çalmış, hətta bəziləri yerli rəhbərləri «aradan götürməyə» çağırıbmışlar.

Hücum edənlərin bir hissəsi binanın damına dırmaşmış, orada kağızları yandıрмаğa başlamışdır. Digər bir dəstə üçüncü mərtəbənin şüşəli eyvanına doluşub «fit-nəkar şüarlar» səsləndirirmiş. Hücum edənlər xidməti otaqlarda mürəkkəbi ətrafa dağıtmış, stolüstü təqvimləri və kağızları cırmış, pəncərələrdən pərdələri dartıb qoparmışlar. Binanın yeməxanasında bütün su və qaz kranlarını açmışlar. Xoşbəxtlikdən, kommunal xidmətlər binaya qaz verilməsini operativ surətdə dayandıra bilmişdilər. Kütlə «rəislərin» üstünə hücum çəkir, onları döyür, paltarlarını cırırdı.

Gündüz saat 5 radələrində izdiham respublika daxili işlər nazirinin müavini Şadrinin üstünə hücum çəkib tutulanların siyahısını tələb etmişdir. Daha sonra onu zorla dartıb meydana gətirmişlər. Vilayət Partiya Komitəsinin rəhbər işçilərini də məcburən ora gətirmişlər. Talançıların digər hissəsi DTK binasına soxulmuşdur. DİN əməkdaşları silah tətbiq etmədən onları yola gətirməyə cəhd göstərmişlər. Azgınlaşmış kütlə onlara qulaq asmamış, bütün qapıları vurub açmış, tutulub saxlanılanları axtarmışlar.

Axşam saat 9 radələrində izdiham yeni fikrə düşmüşdür: «əsl həqiqətin» təcili olaraq üzə çıxarılması nail olmaq üçün «ali arbitrlə» – «hökumətlə», Sov.İKP MK ilə əlaqə yaratmaq. Qiyamçılar Vilayət Partiya Komitəsinin binasından götürdükləri qırmızı bayraq altında şəhər radio yayımı stansiyasına yollanmışlar.

Kütləni binaya buraxmayıblar. İş belə görən adamlar şəhərlərarası telefon stansiyasına üz tutmuşlar. Bu dəfə qiyamçılar daha qətiyyətlə hərəkət etmişlər, lakin mühafizəçilər silaha əl ataraq iki nəfəri yaralamışlar. İğtişas iştirakçıları yalnız üçüncü cəhddən sonra şəhər poçtundan Moskvaya zəng vura bilmişlər.

Yenə həmin qırmızı bayraq altında 300 nəfərə yaxın adam poçtdan birbaşa şəhər vağzalına yollanmışdır. İzdiham Rostov – Bakı sərnəşin qatarının yola düşməsinə təxminən iki saata yaxın ləngitmişdir. Rəlslər üzərinə daş-kəsək, taxta parçaları tullayırdılar, iki yoldəyişdirici açarı oğurlamışdılar.

Gecəyarısı Qroznıya qoşun yeridilmişdir. 20 dəqiqədən sonra onlar artıq stansiyada idilər. Kütlə müqavimət göstərmiş, hərbiçilərin və dəmiryolçuların üzərinə daş-kəsək yağdırmışlar. Tüfənglərin qundaqlarını işə salan əsgərlər atəş açmadan tez bir zamanda müqaviməti qırılmışlar. İğtişas yatırılmışdır. Dörd gün şəhərdə komendant saati qüvvədə olmuşdur. Avqustun 30-dək ən mühüm obyektlərin mühafizəsini və şəhər üzrə patrul xidmətini ordu bölmələri həyata keçirmişdir.

İğtişaslar nəticəsində 32 adam, o cümlədən respublika DİN və milisinin 4 əməkdaşı zərər çəkmişdir. 2 nəfər (mülki şəxslərdən) ölmüş, 10 nəfər xəstəxanalara yerləşdirilmişdi.

Hadisələrdən sonra DİN orqanları şəhərdə ciddi «təmizləmə» işləri aparmışlar. Milis 58 cinayət işi başlamışdır. «İctimai faydalı əməklə məşğul olmayan şəxslər tapılıb aşkar edilmiş, onların Qroznı şəhərindən çıxarılması məsələsi qaldırılmışdır». 1958-ci il sentyabrın 15-dək belə adamların sayı 365 nəfərə çatmışdı. Sentyabrın 15 – 16-da fəhlə Stepasını qətlə yetirənlərin məhkəməsi oldu. Onlardan biri güllələnməyə, o birisi isə 10 il müddətinə

azadlıqdan məhrumetmə və 5 il müddətinə hüquqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edildi.

Qroznıdakı iğtişaşların iştirakçıları bir şeyə nail oldular: şəhərdə və respublikadakı vəziyyət Sov.İKP MK-nın 1958-ci ilin sentyabr Plenumunun müzakirə predmetinə çevrildi. Araşdırmalar üçün Qroznıya səfər etmiş Sov.İKP MK katibi N.Q.İqnatovun verdiyi məlumatda deyilirdi ki, iğtişaşların başlıca səbəblərindən biri «Vilayət Partiya Komitəsi, Şəhər Partiya Komitəsi bürolarının və respublika Nazirlər Sovetinin işindəki böyük nöqsanlar»dır – hər şeydən öncə, bunlar arasında «lazımı birlik» olmamışdır. Partiya bossları ilə «kütlə» arasında açıq-aşkar qarşılıqlı anlaşma mövcud deyildi.

Moskvadakı partiya rəhbərləri təsadüfi epizod çərçivəsindən gözgörəsi kənara çıxmış hadisələrə ciddi siyasi qiymət verə bilmədilər – o qədər də böyük olmayan şəhərin mərkəzində, sayı təxminən 10 min nəfərə çatan kütlə azgınlıq etmişdi. Məsələ isə sırf polis tədbirləri və adi ideoloji boşboğazlıqda məhdudlaşdı. Təəcüblü deyildir ki, hakimiyyət dairələrinin bütün söylərinə baxmayaraq, həm Qroznıda, həm də respublikada etnik gərginlik xeyli müddət səngimədi.

Xruşov Çeçenistanda və Dağıstanda xüsusi pasport rejiminin tətbiqinə razılıq verməyə məcbur oldu. Bir sıra bölgələrdə cinayətkarlıq görünməmiş sürətlə artırdı.

Kütləvi iğtişaşlarla bağlı başqa bir hadisə 1961-ci il yanvarın 15-də Krasnodarda baş vermişdir. Səbəb: geyim formasını daşıma qaydalarını pozmaq üstündə patrul tərəfindən yaxalanmış hərbi qulluqçunun tutularkən guya döyülməsi barədə fitnəkar şayiələr yayan bir dəstə sərxoş vətəndaşın xuliqanlıq hərəkətləri. İğtişaş iştirakçılarının sayı – 1300 nəfər. Odlu silah tətbiq edilmiş, nəticədə bir nəfər öldürülmüşdür. Cinayət məsuliyyətinə 24 vətəndaş cəlb edilmişdir.

Yarım il sonra, iyunun 21-də Altay diyarının Biysk şəhərində kütləvi iğtişaşlarda 500 nəfər iştirak etmişdir. Onlar mərkəzi bazarda milisin həbs etmək istədiyi sərxoşun müdafiəsinə qalxmışdılar. İçkili vətəndaş həbsə girmək istəmirdi, odur ki, yaxalanarkən ictimai asayiş qoruyan əməkdaşlara müqavimət göstərmişdi. Dava düşmüş, silaha əl atılmışdır. Bir nəfər həlak olmuş, bir nəfər yaralanmışdır. Davada xüsusi fəallığı ilə seçilən 15 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

Doqquz gündən sonra Vladimir vilayətinin Murom şəhərində Orconikidze adına yerli zavodun min beş yüzdən artıq fəhləsi sərxoşları ayıltma tibb məntəqəsinin binasını az qala darmadağın etmişdi, çünki zavodun işçilərindən biri milis tərəfindən oraya gətirildikdən sonra keçinmişdi. Asayiş qoruyanlar odlu silahdan istifadə etmiş, iki fəhlə yaralanmışdır. On iki nəfər məhkəməyə verilmişdir.

Elə həmin il iyulun 23-də 1200 nəfər adam Vladimir vilayəti Aleksandrov şəhərinin küçələrinə çıxaraq şəhər milis şöbəsinə – özlərinin həbs edilmiş iki yoldaşının köməyinə tələsmişlər. Burada daha ciddi toqquşma olmuşdur: milis silah tətbiq etmiş, nəticədə dörd nəfər öldürülmüş, on bir nəfər yaralanmışdır. İyirmi nəfər məhkəməyə verilmişdir.

1961-ci ilin 15 – 16 sentyabrında Şimali Osetiya MSSR-in Beslan şəhərində küçə iğtişaşları iki gün davam etmişdir. Qiyamçıların sayı 700 nəfər idi. Qiyamın başlanmasına səbəb milisin ictimai yerdə sərxoş vəziyyətdə olan beş nəfərdən ibarət qrupu yaxalamaq üçün göstərdiyi uğursuz cəhd olmuşdur. Asayiş keşikçilərinə silahlı müqavimət göstərilmişdir. Bir nəfər öldürülmüş, yeddi nəfər məhkəməyə verilmişdir.

1962-ci ildə cəmi-cümlətən bir iğtişaş qeydə alınsa da, əvvəlkilərdən çox güclü olmuşdu! Bu iğtişaş üç sutka

– iyulun 1-dən 3-nə qədər davam etmişdir. Rostov vilayəti Novoçerkassk elektrovozqayıma zavodunun 4000 nəfər fəhləsi ət və yağın pərakəndə satış qiymətlərinin artırılması səbəblərini izah etməyə çalışan müdiriyyətin hərəkətlərindən narazı qalaraq, böyük bir etiraz nümayişinə başlamışdılar. Etiraz edən fəhlələri qoşunların köməyi ilə dağıtmışlar. 23 nəfər həlak olmuş, 70 nəfər yaralanmışdır. Hadisəni törədənlərdən 132 nəfəri cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

1964-cü il aprelin 16-da Moskva yaxınlığındakı Bronnitsada üç yüz nəfərə yaxın şəhər sakini bir həmyerlilərinin döyülüb öldürüldüyü ilkin saxlama kamerasını dağıtmışlar. Milis özünün qanunazidd hərəkətləri ilə xalqı hiddətləndirmişdi. Qarşıdurma zamanı silah tətbiq edilməmiş, öldürülənlər və yaralananlar olmamışdır. Səkkiz nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

1964-cü il sentyabrın 29-dan oktyabrın 3-dək – təxminən bir həftə Dağıstan MSSR-in Xasavyurd şəhəri həyəcan içində olmuşdur. İğtişaşlarda 700-dək adam iştirak edirdi. Səbəb: milliyətçə çeçen olan birisi lak milliyətindən olan qızı zorladığına görə, lakların kişi əhalisi qisas almaq üçün çeçenlərin üzərinə hücum keçmişdir. Silah tətbiq edilməmiş, öldürülənlər və yaralananlar olmamışdır. Cinayət məsuliyyətinə 9 nəfər cəlb edilmişdir.

1965-ci il gözlənilməz hadisələrsiz ötüşmüşdür.

1966-cı il avqustun 23-də Moskvanın Kiyev rayonunun beş yüzə yaxın sakini milisin tutmaq istədiyi sərxoş vətəndaşın müdafiəsinə qalxmışdır. Silahdan istifadə edilməmiş, xəsarət alan olmamış, cinayət məsuliyyətinə altı nəfər cəlb edilmişdir.

1967-ci il ölkədə iğtişaşlar baxımından ən «məhsuldar» il olmuşdur. Mayın 17-də Frunze şəhərinin yeddi yüzədek sakini rayon daxili işlər şöələrindən birini yerlə yeksan etmişdi. Şayiələrə görə, orada milis işçiləri tutulmuş əsgəri

döyərək qətlə yetirmişdilər. Silah tətbiq edilmiş, bir nəfər öldürülmüş, üç nəfər yaralanmış, on səkkiz nəfər müttəhimlər kürsüsündə əyləşməli olmuşdur.

İyunun 13-də Qazaxıstanın Çimkənd şəhər sakinlərinin milislə böyük toqquşması baş vermişdir. Mindən artıq adam iştirak etmişdir. Səbəb: bir nömrəli yerli avtomobil parkının sürücüsünü guya milis əməkdaşlarının qətlə yetirməsi barədə cəmiyyətə zidd olan ünsürlərin yaydığı fitnəkar şayiələr. Asayiş keşikçiləri odlu silah tətbiq etmişlər. Yeddi nəfər öldürülmüş, əlli nəfər yaralanmışdır. Qırx üç nəfər şəhər sakini məhkəməyə cəlb edilmişdir.

Oktyabrın 8-də Çerniqov vilayətinin Priluki şəhərində beş yüz nəfərdən ibarət böyük bir dəstə milis şöbəsinə basqın etmişdir. Səbəb: əslində meningit xəstəliyinin şiddətlənməsi nəticəsində ölmüş vətəndaşı guya milis əməkdaşlarının qətlə yetirməsi barədə araqızısdıran şayiələr. Silah tətbiq edilməmişdir, hadisə qurbanlarının olmadığı bildirilir. On nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

Oktyabrın 12-də Belorusiyanın Slutsk şəhərində təxminən 1200 sakin xalq məhkəməsinin binasına od vurmuş, nəticədə iki nəfər həlak olmuş, üç nəfər yanığ yaraları almışdır. Binanın yandırılmasının səbəbi ağır bədən xəsarətləri yetirməyə və odlu silah saxlamağa görə məhkəmənin çıxardığı hökmdən əhəlinin narazılığı olmuşdur. Hadisəni törədənlərdən 12 nəfəri cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.

1968-ci ildə hakimiyyət dairələrindən xalqın narazılığını əks etdirən yalnız bir hadisə qeydə alınmışdır, lakin bu hadisənin miqyası yetərinə geniş olmuşdur. İyulun 13-də Kabardin-Balkar MSSR paytaxtının dörd minə yaxın sakini şəhər bazarına toplaşmışdır. Şayiə yayılmışdı ki, tutulub saxlanılmış bir yeniyetməni milis məntəqəsində döyürlər. Qəzəblənmiş kütlə məntəqənin binasına soxularaq sahə müvəkkilini qətlə yetir-

mişdir. Cinayət məsuliyyətinə 33 nəfər cəlb olunmuş, onlardan üçü ən yüksək cəzaya məhkum edilmişdir.

V.M.Çebrikovun arayışından belə çıxırdı ki, müharibədən sonrakı 30 il ərzində SSRİ-də hakimiyyət dairələrinə qarşı yönəlmiş 24 kütləvi iğtişaq qeydə alınmışdır. Bunlardan 11-də iğtişaşların yatırılması üçün odlu silahdan istifadə edilmiş, nəticədə 43 nəfər öldürülmüş, 166 nəfər yaralanmışdır. 590 nəfərə qarşı cinayət işi qaldırılmışdır.

Arayışa 1956-cı ildən 1987-ci ilə qədər olan dövrdə antisovet təşviqat və təbliğatına görə və sovet dövlət və ictimai quruluşunu gözdən salan uydurmaları qəsdən yaymaq üstündə həbs edilmiş şəxslərin sayı haqqında statistik məlumatlar əlavə edilmişdi. Hər bir il üzrə göstəriciləri sadalamayacağam – bu, çox yer tutar. Ümumi rəqəmləri nəzərə çatdırıram: həmin dövrdə RSFSR CM-nin 70-ci maddəsi ilə 6543 nəfər, RSFSR CM-nin 190-1 maddəsi ilə 1609 nəfər məhkum edilmişdi.

Bu statistikanın Qorbaçovda nə kimi fikirlər yaratdığı təkcə onun özünə bəllidir. Həm də maraqlıdır, görəsən o, həmin statistikanı çar dövrünün və Qərbin müasir demokratik ölkələrinin analoji statistikasına müqayisə etmişdirmi?

Arayışda Rusiyanın, digər müttəfiq respublikaların adları çəkilirdi. Hətta zahirən ideal sakitliyin hökm sürdüyü Belarusiya da, sən demə, qiyam qaldırılmış. Təkcə Azərbaycanda sakitlik idi. Bu sakitlikdə respublika DTK-sının və onun sədrinin rolunu kim inkar edə bilər?

Nə vaxtsa Azərbaycan DTK-sının tarixini yazacaqlar – həqiqətdə olduğu kimi, heç nəyə bəzək-düzək vurmadan, düzü-düz, ayrını-ayrı. Yeni nəsillər tarixçiləri sovet dövrünün ideoloji qəliblərindən, o illərin pafoslu – gurultulu ibarələrindən, nəhayət, qurtulacaq və qüdrətli dövlətin "cənub sərhədlərinin keşiyində" duran "çəkist

orqanlarının mübariz dəstələrindən birinin" fəaliyyətinin obyektiv xronikasını yaradacaqlar.

Azərbaycan SSR dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının tarixi, əlbəttə ki, onların rəhbərlərinin adları ilə bağlı olacaqdır. Çünki istənilən idarənin işi onun rəhbərinin şəxsiyyətindən çox asılıdır. Əfsuslar olsun ki, bu gün Moskva istisna olmaqla, Bakıda, eləcə də digər MDB ölkələrinin paytaxtlarında məxfi xidmətlərin keçmiş başçıları haqqında nəinki sanballı kitablar, hətta adicə bioqrafik sorğu kitabçaları belə tapmaq qeyri-mümkündür. Kommunistlər tərəfindən yeni tarixi birliyin – sovet xalqının bir hissəsi elan edilmiş hər hansı bir millətin tarixi isə, partiya rəhbərlərindən fərqli olaraq, camaat qarşısında heç vaxt görünməyən, lakin nominal rəhbərlərdən daha artıq hakimiyyətə malik olmuş həmin şəxslər barədə danışılmasa, natamam olar.

Müttəfiq respublikaların məxfi xidmətlərinin başçıları kölgədə qalmaqla siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrinə təsir göstərirdilər. Onlarsız nə MK, nə də nazirlər sovetləri heç bir kadri vəzifəyə təyin etmirdilər, hər bir qərarın, hətta təsərrüfat qərarlarının hazırlanması zamanı da onların rəyi nəzərə alınır. A.N.Şelepinin vaxtında Sov.İKP MK tərəfindən təsdiq edilmiş DTK haqqında əsasnamədə DTK və onun yerlərdəki orqanları siyasi orqanlar statusu aldığından, onları dövlət hakimiyyəti sisteminin nəinki tərkib hissəsi, həm də başlıca hissəsi kimi nəzərdən keçirmək daha qanunauyğun olar.

Nəzərə alsaq ki, 1969-cu ildə – partiya işinə irəli çəkilməyə qədər Heydər Əliyev kənar adamlar üçün qapalı olan bu idarədə iyirmi beş il zabıt vəzifələrində, son iki il isə general vəzifəsində çalışmışdır, onda tam əsasla iddia etmək olar ki, onun şəxsiyyəti də məlumatı

olmayanlar üçün sirli görünən bu mühitdə formalaşmışdır. «Dəniz kənarındakı bina»da mövcud olan ənənələr, qarşılıqlı münasibətlər, mənəvi iqlim, əlbəttə ki, oranın bütün əməkdaşlarının dünyagörüşünə və həyat tərzinə təsir göstərirdi.

1980-ci il dekabrın 23-də Azərbaycanın FK – DTK orqanları özünün 60 illiyini qeyd edirdi. Bakıda F.E.Dzerjinski adına klubda bu əlamətdar tarixə həsr olunmuş təntənəli iclas keçirildi. Bayrama Gürcüstandan, Ermənistandan, Dağıstandan həmkarları qonaq gəlmişdilər. SSRİ DTK-nın sədri Y.V.Andropov təbriknamə göndərmişdi. Yubilyarları respublika Kommunist Partiyasının MK-sı, Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti və Nazirlər Soveti təbrik etdi.

Yığıncaqda Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi H.Ə.Əliyev çıxış etdi. O, respublika çekistlərinin kollektivini «Azərbaycan torpağındakı bütün inqilabi dəyişikliklərin fəal iştirakçısı» adlandırdı.

Bu, tamamilə düzgün fikirdir. Zaman hələ bu gün də həmin ifadəni təkzib etməmişdir.

Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (FK) 1920-ci il aprelın 29-da, «hakimiyyətin ələ keçirilməsinin elə ertəsi günü» yaradılmışdır. Dırnaqda verilən ifadə «Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının fəaliyyəti haqqında qısa informasiya hesabatı (may 1921 – may 1922-ci illər)» adlı nadir kitabçadan götürülmüşdür. Kitabça 1922-ci ildə buraxılmış və 2-ci Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayının nümayəndələrinə paylanmışdır.

O vaxt, 1922-ci ildə açıq-acığına elə beləcə də yazırdılar: «hakimiyyət ələ keçirildikdən sonra». Sonralar bu kobud ifadəni daha yumşaq ifadə ilə əvəz etdilər: «inqilabın qələbəsindən sonra». Axı, yaza bilməzdilər ki, inqilabi və sosializmi Azərbaycana Q.K.Orconikidze və

S.M.Kirov başda olmaqla 11-ci Qızıl Ordu öz süngülərinin ucunda gətirmişdir. Belə təsəvvür yaratmaq lazım idi ki, guya inqilab Azərbaycan cəmiyyətinin özünün bətnində yetişmişdir, sosializm isə bütün məzlumlar və binəsiblər kimi, bu xalqın da əzəli arzusu imiş.

AzFK 1920-ci il aprelın 28-də Bakıya daxil olmuş 11-ci ordunun xüsusi şöbəsindən başqa bir şey deyildi. İri rayonlardakı yerli FK-lar da 11-ci ordu diviziyalarının xüsusi şöbələri idi. Mayın 18-də 11-ci ordunun xüsusi şöbəsinin seçib ayırdığı işçilərdən ibarət Azərbaycan İnqilab Komitəsinin Xalq Komissarlığı hüququnda müstəqil FK yaradıldı.

Azərbaycanda da «sosialist inqilabının qələbəsindən» sonra Rusiyada baş verən hadisələr yaşandı. «Mədəni cəhətdən geridə qalmış cahil kütlə» «müsavətçilər partiyasının ideyaca ilhamlandığı feodal-mülkədarların, ruhanilərin və qoluzorlu qoçuların əks-inqilabi eksperimentlərinin qurbanlarına» çevrildilər. Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Nuxa və digər rayonlarında sovet hakimiyyətinə qarşı üsyanların səbəbini bununla izah edirdilər. Yəni guya ki, bu üsyanlar «öz mənfur istismarçı məqsədləri üçün xalq kütlələrinin savadsızlığından, avamlığından və cahilliyindən istifadə edən xain bəy-xan irticasının özünün» çıxışlarından başqa bir şey deyilmiş.

Lakin burada bir ziddiyyət vardır. Əgər yoxsullar sosialist inqilabına öz mübarizəsi sayəsində nail olmuşdularsa, əgər bu inqilab onların beynində və qəlbində yetişmişdisə, sual olunur: bəs nə səbəbə həsrətində olduqları və qonşu Rusiyada qalib gəlmiş hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırırdılar? Fövqəladə səlahiyyətləri olan cəza orqanı yaratmaq nəyə lazım idi?

AzFK Heydər Əliyevin dünyaya göz açmasından üç il əvvəl yaranmışdır. O, Böyük Vətən müharibəsi başlananda on səkkiz yaşlı gənc ikən Naxçıvan MSSR XDİK-ə işə qəbul olunanda Azərbaycan SSR təhlükəsizlik orqan-

larının iyirmi yaşı var idi. Bu təşkilat möhkəmlənmiş, güclənmişdi və yenidən həyata atılan Heydər kimi cavanlara elə gəlirdi ki, bu təşkilat həmişə mövcud olmuşdur. İki il yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti barədə xatirələr yeni nəsillə gənclərinin şüurundan sıxışdırılıb çıxarılır, Cümhuriyyətin tarixi mənfəi planında qələmə verilirdi.

AzFK-nın «Repressiyalar mümkün qədər az olsun, inqilabi qanunçuluq çox» şüarı humanist yönümü ilə diqqəti cəkirdi. Yaxalanmış bütün banditləri dərhal güllələmək hüququ verilən nəzarətsiz fəvqəladə üçlüklərin dövrünü keçmişdi. O zamanlar lap cüzi sübut da bəs edə bilirdi, əslində ifşa edilənlərin peşəkarlığı da elə idi ki, ölüm hökmünün çıxarılması üçün adı şübhə, bəzən isə pis əhvali-ruhiyyə də kifayət idi.

Bütün bunlar arxada qalmışdı: fəvqəladə üçlüklər də, FK-nın heç vaxt sönməyən domna sobasına bənzədilməsi də. Deyirdilər ki, FK aqlın, iradənin, sinirlərin və fiziki qüvvələrin daim gərgin olmasını tələb edir. İşləmək üçün oraya düşən yoldaşlar proletar işinə sədaqət sınağından, möhkəm iradə və mətinlik imtahanından keçməlidirlər. İlk çekistlərdən canını fəda etmək tələb olunurdu: gərgin və əsəbi iş çox tez bir zamanda onların səhhətini pozur, onları sıradan çıxarırdı. Zaman keçdikcə, yeni quruluş möhkəmləndikcə çekist işinin forma və metodları da dəyişirdi.

«O adam çekist ola bilər ki, ayıq başı, alovlu ürəyi, təmiz əlləri olsun». Bu sözlər axır vaxtlarda bir qədər unudulsa da, yada düşəndə isə yüngül bir kinayə ilə deyilsə də, çoxlarına məlumdur. Təbii ki, belə deyərkən, F.E.Dzerjinski ideal çekistləri nəzərdə tutmuş. İdeal çekistlər həqiqətən olubmu?

AzFK-nın və Azərbaycan SSR Ali İnqilabi Tribunalının ilk rəhbərlərindən biri Baba Əliyoldaş oğlu Əliyev

olmuşdur. Bakı qəzasının Mərdəkan kəndində doğulmuş, yoxsul kəndli ailəsindən olan qırx beş yaşlı Baba Əliyev 1920-ci il aprelin 28-də 11-ci Qızıl Ordu qərar-gahının tərkibində «İnternasional» zirehli qatarında Bakıya qayıtmışdı.

Sovet dövründə onun barəsində vəcdlə oçerklər qələmə alırdılar: «Sovet hakimiyyətinin düşmənlərini əzmək kimi ağır bir işlə məşğul olan bu şəxs partiya prinsipliliyi ilə, öz sadəliyi, müstəsna xeyirxahlığı, humanistliyi ilə qəlblərə yol tapırdı». Yəqin ki, belə də olubmuş. Axı, tribunalın qərarlarını o özü icra etmirdi. Bəy-xan torpaqlarını özü müsadirə etmir, özü başqalarının mülkiyyətini əlindən almırdı. O, yalnız inqilabi hakimiyyətin dekretlərini vicdanla yerinə yetirirdi. Aşağıdakı fikirlə bağlı etiraz bildirmək də çətindir: «Onun adı özünü xalqın səadəti uğrunda mübarizəyə həsr etmiş namuslu və mətin bolşevik rəmzi kimi respublika zəhmətkeşlərinin qəlblərində yaşayır».

Sovet Azərbaycanında belə yazır və belə deyirdilər. Başqa cür ola da bilməzdi. Özləri də haqlı idilər. Çünki respublikada kommunist ideologiyası hökm sürürdü və onun tərəfdarları xalq qəhrəmanları səviyyəsinə qaldırılırdı. Lakin zaman dəyişir və zamanla birlikdə humanizm, xeyirxahlıq və xalqın xoşbəxtliyi barədə təsəvvürlər də dəyişilir.

Xalqı xoşbəxtliyə apardıqlarına ürəkdən inanan ötən dövr qəhrəmanlarının üzərinə qətiyyətlə kölgə salmaq məqsədi güdmədən, sovet Azərbaycanında məşhur olan başqa bir adı – Anton İvanoviç Qaberkornu da yada salaq. O da Azərbaycan və Zaqafqaziya Federasiyası FK-DSİ orqanlarının yaradıcılarından biri olmuşdur.

Respublikada nəşr edilən, İttifaqın ən qocaman və nüfuzlu qəzetlərindən olan «Vışka» 1971-ci il dekabrın 18-də SSRİ Mərkəzi İnqilab Muzeyində aşkar edilmiş bir

qeyd dəftərçəsi barədə son dərəcə qiymətli tapıntı kimi məlumat vermişdi. Kitabçanın dəri cildində onun sahibinin soyadı – «Qaberkorn» sözü həkk edilmişdi. Muzey işçiləri dəftərçəni diqqətlə nəzərdən keçirdikdə cildin altında poçt açıqcası və ÜİK(b)P Leningrad Vilayət Komitəsi katibinin blankında karandaşla yazılmış iki-üç sətirlik bir məktub görmüşdülər. Məktubda deyilirdi: «Yoldaş Messinq! Bu kağızı təqdim edən yoldaş Qaberkorn partiyanın köhnə üzvü, yaxşı işçidir, prokurorluq və i.a. xətti ilə Qafqazda – Bakıda, Tiflisdə... işləyib. Təkrar edirəm – yaxşı işçidir...» Sonda imza vardı: «Hələlik. S.Kirov».

Qəzet «Köhnə bloknotda tapıntı» («Находка в старом блокноте») məqaləsini dərc etmişdi. Məqalə müəllifi belə bir şərh vermişdi: «Adamlara qiymət verməkdə son dərəcə ehtiyatlı olan S.M.Kirov, məktubun mətnindən göründüyü kimi, iki dəfə təkrar edir ki, Qaberkorn yaxşı işçidir. İnqilabın alovlu tribunu olan Mironiçin dilindən bu cür yüksək tərif çox az adama nəsis olmuşdur!»

Stanislav Adamoviç Messinq məşhur çekist idi. O, 1921-ci ildə Moskva FK-sına başçılıq etmiş, sonradan SSRİ Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi (BDSİ) sədrinin müavini olmuşdur. Sergey Mironoviç Kirovu, zənnimcə, təqdim etməyə ehtiyac yoxdur. Hamı bilir ki, ömrünün son illərində o, ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosunun üzvü, ÜİK(b)P Leningrad Vilayət Komitəsinin birinci katibi və eyni zamanda, ÜİK(b)P MK-nın katibi olmuş, 1934-cü il dekabrın 1-də terrorçu Leonid Nikolayev tərəfindən Smolnıda qətlə yetirilmişdir.

Azərbaycanda Kirov bir də onunla məşhurdur ki, 1921-ci ilin iyulundan 1926-cı ilin fevralına qədər respublika Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi olmuşdur. Zinovyev müxalifətinin darmadağın edilməsindən sonra öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün

Stalin onu məhz oradan Leningrada işləməyə göndərmişdir. 11-ci Qızıl Ordu Hərbi İnqilab Şurasının (HİŞ) üzvü olan Kirov 1920-ci ilin aprelində Bakının alınmasında və Azərbaycanın «sovetləşdirilməsində» – bu hərbi əməliyyat o dövrün sənədlərində açıq-açıqına belə adlandırılırdı – iştirak etmişdir.

Kirovun ölümündən sonra ölkədə onun xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üzrə kütləvi kampaniya başlandı. Kirovun adı şəhərlərə, müəssisələrə, institutlara, kolxozlara, stadionlara verildi. Hər yerdə ona abidələr ucaldılırdı. Əlbəttə, bu baxımdan Azərbaycan da geridə qalmırdı: Azərbaycanın qədim şəhəri Gəncənin adını dəyişdirib Kirovabad qoydular, Bakının mərkəzində möhtəşəm bir abidə, o zaman heykəlin açılışında deyildiyi kimi, əsrlərə yadigar bir abidə ucaldıldı.

Amma heç əsr tamam olmadı. 1980-ci illərin sonlarında bu unikal abidə uçuruldu. Gəncə şəhərinə özünün əvvəlki tarixi adı qaytarıldı. Mətbuatda Kirov barəsində «inqilabın alovlu tribunu» kimi formalaşmış təsəvvürləri təkzib edən saysız-hesabsız yazılar dərc olunmuşdur. Tarixçilər getdikcə daha tez-tez onu, Stalinin qələbəsidən bəhrələnən adi bir riyakar adlandırırlar. Kirovun «kristal kimi» təmiz əxlaqı barədə fərqli fikirlərə rəğmən, arxivlərdə mən onun aqalığı ədalətli, gənc balerinalara aludəliyi, Mariya (Kirov) teatrına – yeri gəlmişkən, bu teatra da əvvəlki adı qaytarılmışdır – «hamilik» etməsi barədə bir çox materiallar tapdım.

Görkəmli sovet çekisti general Pavel Anatolyeviç Sudoplatov mənə belə demişdi:

– Öz üzvlərindən şəxsi həyatda qüsursuz davranış tələb edən partiya hamıya car çəkə bilməzdi ki, onun dayaqlarından biri, Leningrad partiya təşkilatının rəhbəri əslində ərlə qadınlarla əlaqələri olan pozğunun biriymiş...

Kommunist təbliğatının süni olaraq yaratdığı igid və alicənab cəngavər obrazları sabun qovluğu kimi partlayır. AzFK-nın yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri olan A.İ.Qaberkorn barədə Kirovun Messinqə ünvanladığı qısa məktub da yeni dövrün günəşinin parlaq şüaları altında artıq başqa cür görünür. «Yaxşı işçi» nə deməkdir? Razılaşın ki, respublika FK-sının sədr müavini və əməliyyat hissəsi rəisinin səciyyələndirilməsi üçün bu, bir qədər qəribə səslənir, hər halda bu gün belə qavranılır.

Volqaboyu almanlarından olan Qaberkorn Moskvada ÜFK-da xidmət etmişdir. Azərbaycanda Orconikidze və Kirov əhalini «sovetləşdirməyə» başlayan kimi onu dərhal buraya göndərdilər. Sovet dövrü ədəbiyyatında Qaberkornun fəaliyyətinin bəzi epizodları, xüsusən həm Bakının özündə, həm də bir sıra kənd rayonlarında bir çox antisovet təşkilatların və bandit qruplarının məhv edilməsi ilə bağlı epizodlar təsvir edilirdi. «Əks-inqilaba qarşı amansız mübarizəyə görə» 1922-ci ilin dekabrında ona «Fəxri çekist» adı və 104 nömrəli döş nişanı verildi. Az sonra isə ikinci dəfə ona belə ad verdilər.

Həç kəs bu adamların bostanına daş atmaq niyyətində deyildir. Onlar vicdanla yaşamış və çalışmış, səmimi qəlbədən inanmışlar ki, tutduqları yol yeganə düzgün yoldur. O zaman çoxları belə hesab edirdi. Bu isə artıq onların təqsiri deyil ki, xidmət etdikləri ideyanı sonuncu kommunist rəhbərləri ayaqlar altına atdılar.

Çarın mühafizə bölməsi çara, müsavətçilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə necə sədaqətlə xidmət etmişdilsə, ilk çekistlər də yeni hakimiyyətə eləcə qulluq edirdilər. Hər kəsin öz əqidəsi olur və buna hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Hər halda başqalarının məsləki ilə hesablaşmaq, bunu dərk etməyə çalışmaq gərəkdir.

Dərk etmək – istənilən məxfi xidmətdə bu, əsasdır. İnsanın davranışını nələrin müəyyən etdiyini, onun

hərəkətlərinin motivlərini dərk etmək. Cinayət və səhv, əqidə və çaşqınlıq arasındakı fərqi görmək. Heydər Əliyev heç vaxt bu qaydadan kənara çıxmamışdı – nə sırası əməliyyat müvəkkili olanda, nə də respublika DTK-sına başçılıq edəndə.

Əliyevə qədər Azərbaycan dövlət təhlükəsizliyi idarəsinə kimlər başçılıq etmişdir? Mühəribəyə qədərki tarixin ən parlaq fiquru, şübhəsiz ki, Mir Cəfər Bağirov olmuşdur. O, AzFK – DSI-yə iki dəfə – 1921-ci ildən 1927-ci ilədək və 1929-cu ildən 1930-cu ilədək rəhbərlik etmişdir. Dövlət təhlükəsizliyi idarəsinin digər rəhbərlərinin adları hətta Azərbaycanın müasir oxucularına da az tanışdır. Rusiyada isə onları heç tanıyırlar. Yeri gəlmişkən, bir istisna vardır. 1930–1933-cü illərdə respublika DSI-sinə rəhbərlik edən Mixail Petroviç Frinovski gözlənilmədən SSRİ Hərbi Dəniz Donanması xalq komissarı təyin edilmiş və həmin vəzifə sayəsində də tanınmışdır. Ancaq bu vəzifədə çox işləməmiş, az sonra SSRİ xalq daxili işlər komissarı Nikolay İvanoviç Yejovun müavini olmuşdur. 1938-ci ildə onu güllələdilər.

Azərbaycan SSR dövlət təhlükəsizliyi idarəsinin Əliyevə qədərki dövrünün digər rəhbərlərinin adları unudulmuşdur. 1920–1921-ci illərdə bu vəzifədə işləmiş Semyon Andreyeviç Pankratovu və Eyyub Şirin oğlu Xanbudaqovu bu gün xatırlayan varmı? Yaxud 1927–1929-cu illərdə DSI-nin sədri olmuş Novruz Kərim oğlu Rizayev kimin yadındadır? Həç onların xələfləri barədə də bir şey yazılmamışdır. Budur onların adları: Aleksey Sergeyeviç Aqrba (1933–1934), Yuvelian Davidoviç Sumbatov (Topuridze) (1934–1938), Mixail Qriqoryeviç Rayev-Kaminski (1938), Stepan Fyodoroviç Yemelyanov (1939–1953), Anatoli Mixayloviç Quskov (1953–1956), Fyodor İvanoviç Kopilov (1956–1959), Aleksandr Vasilyeviç Kardaşev (1959–1963). Təəssüf ki, onlar

barəsində qısa bioqrafik məlumatlardan savayı, demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur.

Əminəm ki, Azərbaycan SSR dövlət təhlükəsizliyinin müfəssəl tarixi mütləq qələmə alınacaqdır. Özü də obyektiv tərzdə, ideoloji qadağalarsız, mümkün nəticələrə görə qorxu hissi keçirmədən. On beş ildən artıqdır ki, əvvəlki dövlət yoxdur və yeni tarixçilər heç bir şeydən çəkinmədən nələr olduğu barədə söhbət açacaqlar. Təxminən, XX əsrin əvvəllərində – kayzer Vilhelm dövründəki Almaniya xüsusi xidmət orqanları haqqında, yaxud da XVIII əsrdəki Rusiya kəşfiyyatı haqqında yazıldığı kimi. Qəzəbsiz və qərəzsiz.

Həmçinin əmin olduğumu bildirmək istərdim ki, Azərbaycanın xüsusi xidmət rəhbərləri cərgəsində ən şərəfli və əsas yerlərdən biri general Heydər Əliyevə ayrılacaqdır.

DTK-da uzun illər xidmət etməsi və Siyasi Büro üzvü olması onu kənar gözlər üçün bir növ sirli bir şəxsə çevirmişdi. İdarənin spesifikasiyası onun davranışına və bütövlükdə həyat tərzinə öz möhürünü vurmuşdu. Onun DTK-dakı işi barədə informasiya son dərəcə cüzdür. Üstəlik özü də xatirələr yazmamışdır. Sovet qapalı idarəsində xidməti barədə çox nadir hallarda söhbət açardı. Elə buna görə də çoxlu uydurmalar və ehtimallar doğur.

1976-cı ildə Parisdə İlya Zemtsovun «Partiya, yaxud mafiya. Talan edilmiş respublika» («Партия или мафия. Разворованная республика») kitabı nəşr olunmuşdu. Artıq Qorbaçovun dövründə «Xidməti istifadə üçün» qریفi ilə ölkənin ali rəhbərliyi üçün məhdud nüsxədə gizli olaraq rus dilinə tərcümə edilmiş bu maraqlı kitabda Heydər Əliyev məşhur Ştirlisin Azərbaycan variantı kimi təsvir olunmuşdur.

İlya Zemtsov kimdir? Onu özünün yeni müəllifi kimi təqdim edən mühacir jurnalı «Посев» yazırdı: «Bu gün

ucalan səs Soljenitsinin, Amalrikin səsi deyil, bu, alçaldılmış və naməlum bir səsdir – uzun illər vicdanla yaşamış bir insanın səsidir...» Zemtsov 1967-ci ildə «Marksist etikasında mənəvi ideal problemləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdi və Bakıdakı ali məktəblərdən birində dərs demiş, «Молодежь Азербайджана» qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdi. 1973-cü ildə İsrailə köçmüşdü.

Zemtsovun versiyasına görə, Böyük Vətən müharibəsi illərində Əliyev Smerş (əks-kəşfiyyat) qoşunlarında rəhbər kimi əvvəlcə Ukrayna cəbhəsində, 1943-cü ildən isə Almaniya düşmənin arxa cəbhəsində xidmət etmişdir. Kitabda Əliyevin Smerş rəisi V.S.Abakumovla görüş səhnəsi təsvir edilir. Guya müharibədən sonra Əliyev hərbi kəşfiyyatın mərkəzi aparatına müstəntiq vəzifəsinə keçirilmişdir. Daha sonra müəllif iddia edir ki, 1953-cü ildə Əliyevi SSRİ DTK 1-ci Baş İdarəsinin (xarici kəşfiyyat) Şərq şöbəsinə keçirmişlər və o, guya İranda, Türkiyədə, Pakistanda, Əfqanıstanda olmuşdur.

Bu versiyanın əks-sədasını tarixi-publisistik əsərlər müəllifi Roy Medvedevin yazılarında da tapmaq olar: «Mən Qafqazda olarkən eşitmişdim ki, 1942–1948-ci illərdə gənc Əliyev xaricdə – yəqin ki, Türkiyədə və İran Azərbaycanında bir çox mürəkkəb tapşırıqları uğurla yerinə yetirmişdir. Deyilənə görə, o, təkcə türk dilini deyil, ərəb və fars dillərini də yaxşı bilir».

Roy Medvedev təhsili etibarilə riyaziyyatçıdır. Xüsusi tarixi fənləri öyrənməyib, buna görə də, tarix elminin bir sıra görkəmli nümayəndələrinin fikrincə, o, öz kitablarında qeyri-dəqiqliyə yol verir. Peşəkar tarixçiləri daha çox hiddətləndirən Medvedevin şayiələrə istinad etməsidir. Gətirdiyimiz sitat buna sübutdur: «Mən Qafqazda olarkən eşitmişdim ki...» Şayiələr öz yerində, bəs təsdiqedicə mənbələr hanı?

Yaxşı, razılaşaq ki, Roy Medvedevin tarix təhsili yoxdur. Lakin budur, eyniməzmunlu daha bir sübut: «O, beynəlxalq məsələlərlə məşğul olurdu. DTK-nın İran, Türkiyə, Pakistan və Əfqanıstandakı rezidentliklərində işləmişdi. Xarici kəşfiyyatda həmin ölkələrdən birində rezident kimi məsul vəzifəyədək yüksəlmişdi. Təvazökar, ciddi və mahir kəşfiyyatçını Azərbaycana, təhlükəsizlik orqanlarını möhkəmləndirməyə göndərmişdilər...»

Göstərilən sitat «Andropov yaxından» («Андропов вблизи») kitabındandır. Onun müəllifi İqor Sinitsin SSRİ DTK sədri Y.V.Andropovun köməkçisi olmuşdur. Tarixçi olmasa da, bir çox sirlərdən agah idi.

Əliyevin bioqrafları yenə də çaşıb qalmışlar. Rezident vəzifəsi yüksək vəzifədir. Bir qayda olaraq, rezidentlərə polkovnik, bəzən isə hətta general rütbəsi verilir. Hər şey rezidentliyin fəaliyyət göstərdiyi ölkədən asılıdır. 1944-cü ilin noyabrında 21 yaşlı Heydər Əliyev kiçik leytenant idi. Bu rütbədə o, həmkarları ilə birlikdə Fransa Respublikası Müvəqqəti Hökumətinin başçısı, Stalinlə danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya gedərkən yolüstü Bakıda dayanmış general de Qollun təhlükəsizliyini təmin etmişdi. 1949-cu ildə iyirmi altı yaşlı Əliyev təhsil almaq üçün Leninqrada göndəriləndə baş leytenant idi. 1950-ci ildən Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyində bölmə rəisi, 1953-cü ildən isə əks-kəşfiyyat şöbəsinin rəisi vəzifələrində xidmət etmişdi. 1956-cı ildə Bakıda Mir Cəfər Bağirovun, habelə 1937–1938-ci illərdə Azərbaycandakı repressiyalarda təqsirli olan respublikanın digər rəhbərlərinin açıq məhkəmə prosesində iştirak etmişdi.

Baş rezident olmağa nə vaxt macal tapmışdır?

Daha bir istinad. Fransada nəşr olunan «Kuryer enter-nasyonal» jurnalının baş redaktoru Aleksandr Adler sovet çəkistlərinin «Türkiyə ərazisində keçirdikləri mün-

təzəm kəşfiyyat əməliyyatları» barədə yazır və qeyd edir ki, onlar arasında «Heydər Əliyev adlı bir cavan leytenant xüsusilə seçilirdi».

A.Adler fikrini davam etdirir: «Sonra Heydər Əliyev Təbrizdə xidmət etmiş və mahiyyətini çox yaxşı dərk etdiyi faciəli hadisələrin – şah hakimiyyətinin Cənubi Azərbaycanı son dərəcə çətinliklə rəqabət etməsinin şahidi olmuşdur. Azərbaycanda kommunist ideyalarının məğlubiyyəti onu dərindən məyus etmişdi, çünki bu dövrdə Azərbaycan xalqı həmin ideyalara böyük ümidlər bəsləyirdi».

Söhbət sovet Azərbaycanında az adama məlum olan, müasir Rusiya oxucularının isə, ümumiyyətlə, bixəbər olduqları hadisələrdən gedir. Buna görə də 1941–1946-cı illərdə SSRİ-nin cənub sərhədlərində baş verənlərin mahiyyətini qısaca açıqlamağa çalışacağam.

1939-cu ildə Qızıl Ordu Qərbi Belorusiyaya və Qərbi Ukraynaya, sovet qəzetlərinin o vaxtlar yazdığı kimi, azadlıq yürüşü etdi, bunun da nəticəsində həmin ərazilər sovet Belorusiyası və sovet Ukraynası ilə birləşdirilərək SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi. İranın tərkibinə daxil olan Cənubi Azərbaycanı da buna bənzər aqibət gözləyirdi və bu perspektiv heç də yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir şey deyildi.

İkinci dünya müharibəsi başlananda, İran özünün bitərəfliyini elan etsə də, Almanıyanın SSRİ üzərində qələbə çalacağı təqdirdə Cənubi Qafqaz və Orta Asiya bölgələrini ələ keçirmək niyyətində olduğunu gizlətmirdi. Azərbaycan SSR isə İran sənədlərində «Qafqaz Azərbaycanı» adlandırılırdı.

Sovet İttifaqı da ciddi-cəhdlə Cənubi Azərbaycan haqqında strateji məlumatlar toplayırdı. 1940-cı ildə Qızıl Ordunun Kəşfiyyat İdarəsi «İran Azərbaycanının müfəssəl hərbi-coğrafi xəritəsi»ni hazırlamışdı. Xəritədə

çayların hər kilometrədən bir dərinliyi göstərilirdi. Bu sübut edirdi ki, Cənubi Azərbaycanın Azərbaycan SSR-ə birləşdirilməsi variantına hazırlıq gedir.

İran tərəfi də buna bənzər hazırlıq işləri görürdü. Sovet kəşfiyyatı Bakı şəhərinin İran xüsusi xidmətləri tərəfindən tərtib edilmiş müfəssəl planını ələ keçirib Kremlə göndərmişdi. Nəzərdə tutulurdu ki, İran general-ları sovet Azərbaycanına yürüş edəcəkləri təqdirdə həmin planla təchiz edilsinlər.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanmasına, demək olar ki, sayılı günlər qalanda – 1941-ci ilin may-iyun aylarında Bakıda Cənubi Azərbaycana göndərilmək üçün sovet Azərbaycanının missiyası yaradılmışdı. Missiya təxminən dörd min nəfərdən ibarət idi. Dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının iki yüz əməkdaşı və dörd yüz milis işçisi istisna olmaqla, bunlar, əsasən, mülki şəxslər idilər. Missiyanın tərkibinə, həmçinin partiya, prokurorluq və məhkəmə işçiləri, dəmiryolçular və neftçi-geoloqlar daxil idilər. Missiya öz vaxtını gözləyir, bu müddətdə Cənubi Azərbaycandakı vəziyyət barədə materialları araşdırmaqla məşğul olurdu. Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəldilər: İranın azərbaycanlı əhalisi sovet Azərbaycanına birləşməyə can atır.

Vaxt yetişdi: 1941-ci il avqustun 25-də gecə saat 2-də Naxçıvandan Xəzərin cənub sahillərində bütüm sərhəd xətti boyunca hücum başlandı. Əməliyyat uzun sürmədi: şahın əmrinə baxmayaraq, İran ordusu müqaviməti dayandırdı. Onun döyüşçülərindən 106 nəfəri həlak oldu, 320-si əsir düşdü. Qızıl Ordu minimum itki verməklə – 6 əsgər həlak oldu, 18-i yaralandı, 9 nəfər isə Araz çayını keçərkən suda batdı – Cənubi Azərbaycanı tutdu. Bununla eyni vaxtda SSRİ ilə qabaqcadan razılaşdırılmış əyalətlərə on iki hind diviziyasından ibarət Böyük Britaniya qoşunları daxil oldu.

Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi M.C.Bağırov Qızıl Ordunun Cənubi Azərbaycana daxil olması ilə bağlı sevincini gizlətmirdi. O, cəsarətli bir addım atdı: gizli olaraq Naxçıvandan, sovet qoşunları tərəfindən tutulmuş Təbrizə getdi. Səfərdən qayıtdıqdan sonra Azərbaycan KP MK-nın müşavirəsində öz təəssüratları barədə belə demişdi:

– Naxçıvanda olarkən mən 3-4 saatlığa Təbrizə baş çəkdim... Təbrizin ayrı-ayrı məhəllələrində rastıma çıxan yeddi-səkkiz oğlan və qız uşaqlarını danışdırmaq istədim, ancaq maşın dayanan kimi uşaqlar qaçmağa üz qoydular. Mən onları azərbaycanca səslədim: «Bura gəlin». Bu dildə sözlərimi eşidən kimi yanıma qayıtdılar... Cənubi Azərbaycan torpağı bizim həqiqi Vətənimizdir. Respublikamızın sərhədində yaşayan vətəndaşlar çoxdan bəridir ki, öz qohum-əqrəbalarından ayrı düşüblər.

Bağırov divardan asılmış xəritənin önündə dayandı:

– İran hökuməti ölkəni əyalətlərə böləndə Azərbaycanı, bax, bu boyda göstərib...

Bağırov şəhadət barmağı ilə xəritədə kiçik bir dairə cızdı.

– Yalandır, – deyərək kəskin tərzdə dilləndi. – Azərbaycan, bax, burdan burayacdır.

Bunu deyərkən əli ilə bütün Cənubi Azərbaycanı İrandan sanki qoparıb ayırdı.

– Əslinə qalsa, elə Tehran da Azərbaycan torpaqlarına daxildir.

1941-ci il sentyabrın əvvəllərində Stalin Bağırovu bir günlüyə Moskvaya çağırırdı. Sovet missiyasının Cənubi Azərbaycana göndərilməsi planının təfsilatlarını müzakirə etdilər. Missiyanın Təbriz şəhərində yerləşəcəyi müəyyən edildi. Sovet Azərbaycanında həyatın yaxşı olduğunu nümayiş etdirmək məqsədilə qərara alındı ki, Qızıl Ordunun tutduğu iri yaşayış məntəqələrinə ərzaq,

ağ neft, toxuculuq məmulatından ibarət xeyli yük göndərilsin. Mədəniyyət də yaddan çıxmadı. Cənubi Azərbaycan şəhərlərində Arazın bu tayındakı soydaşlarının nailiyyətlərini dəyərləndirmək üçün əhali «Koroğlu», «Leyli və Məcnun», «Arşın mal alan», «Şah İsmayıl», «O olmasın, bu olsun» operaları və musiqili komediyalarının tamaşaları ilə tanış olmalı idi. Tanınmış yazıçı Mirzə İbrahimovu azərbaycanca nəşr ediləcək ordu qəzetinin redaktoru vəzifəsinə təsdiq etdilər.

Missiyanın rəhbəri Əliyev soyadlı bir nəfər təyin edildi.

«Sırr açıldı!» deyə səbirsiz oxucu sevinə bilər. Ancaq yox, bu, Heydər Əliyev deyil. O vaxt onun cəmi on səkkiz yaşı vardı, təxminən dörd min nəfərlik (tarixi dəqiqlik sevənlər üçün dəqiq rəqəmi göstərəcəyəm – 3816 nəfər; bu rəqəmi sözügedən mövzunun ən nüfuzlu tədqiqatçısı olan Azərbaycan alimi Cəmil Həsənli müəyyənləşdirib) missiyaya bu yaşda gənc bir oğlanın rəhbərlik etməsi hələ tez idi. Missiyaya rəhbərlik Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının üçüncü katibi Əziz Əliyevə həvalə edildi. Ona polkovnik hərbi rütbəsi verildi və o, Təbrizdə yerləşən 47-ci ordunun hərbi şurasının üzvü təsdiq olundu.

Həmin vaxt Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyevlə Heydər Əlirza oğlu Əliyev, sadəcə, eyni soyadlı adamlar idilər. Azərbaycanda bu soyad çox geniş yayılmışdır – Rusiyadakı İvanovlar kimi. Bu iki adlı-sanlı ailə yalnız 1954-cü ildə Heydər hörmətli Əziz Əliyevin gözəl qızı Zərifə ilə evləndikdən sonra qohum olmuşdur. Ancaq bu, o vaxta təsadüf etmişdi ki, Heydər Əliyevin nişanlısının atası bütün yüksək vəzifələrdən uzaqlaşdırılmış və gözdən salınmışdı. Bu, artıq başqa bir mövzudur və ona hələ qayıdacağıq.

Belə bir fikir mövcuddur ki, məhz bu adamların soyadları eyni olduğuna görə dolaşıqlıq yaranmışdı –

gələcək qayınatasının gördüyü işləri gənc Heydər ayağına yazmışdılar. Yəni terminlərdən baş çıxarmaq lazımdır ki, biləsən rezident nə deməkdir, missiya başçısı nə deməkdir... Baxmayaraq ki, hər iki anlayış özündə gizli bir məna daşıyır, müəmmallılıq ilə diqqəti cəlb edir. Lakin bu da fakt deyil.

«Necə yəni fakt deyil?» - deyə diqqətci oxucu, xüsusən də «ЖЗЛ» seriyasından «Heydər Əliyev» kitabını təzəlikcə oxuyubsa, təəccüblənə bilər – Heydər Əliyev Cəmil Həsəniyə zəng edib və özü hər şeyi ona danışıb!»

Doğrudan da, Heydər Əliyev «Cənubi Azərbaycan: «soyuq müharibə»nin başlanması» monoqrafiyasının müəllifi, Milli Məclisin deputatı, parlamentdə Azərbaycan Xalq Cəbhəsini, müxalifəti təmsil edən Cəmil Həsəniyə zəng etmişdir. Ölkə Prezidentinin Cəmil müəllimə dediklərini nəzərinizə çatdırıq: «Kitabım çapdan çıxanda Heydər Əliyev mənə zəng vurub dedi: mən şadam ki, Azərbaycanda belə bir alim var. Siz elə məsələlərdən yazmışsınız ki, sovet dövründə bunun üzərindən sükutla keçirdilər. Yaşımı soruşdu. Cavab verdim ki, 50 tamam olub. «Mənim şahidi olduğum faktları siz necə də dəqiq təsvir etmişsiniz. Mən heyran içindəyəm. Elə bilirdim 70 – 75 yaşınız var, həmin hadisələrin müasiri olmusunuz... Digər tarixi məqamlarla yanaşı, Bağirovla Pişəverinin görüşündən də söhbət açmısınız. O vaxt mən Naxçıvanda xidmət edirdim, həmin görüş gözlərimin qarşısında baş verib, biz o görüşün mühafizəsində iştirak edirdik...»

«Mühafizəsində iştirak edirdik...» Vəssalam. Vəssalam?

Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi Mir Cəfər Abbas oğlu Bağirov 1920-ci illərdə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının və Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri, sonralar xalq daxili işlər komissarı olmuşdur. Yeri gəlmişkən deyək ki, o, 1920-ci ilin aprelinə 11-ci Qızıl Ordu hissələri ilə «İnternasional»

zirehli qatarında Bakıya, sovet hakimiyyətini bərqərar etməyə gəlmişdi. Onun tutduğu vəzifəni eşidəndə adamın canına vicvicə düşür: Azərbaycan İnqilab Komitəsi Ali Tribunalının sədri.

Beriyanın əlbiri kimi sosialist qanunçuluğunu pozduğuna görə 1956-cı ildə güllələndikdən sonra onun adı yalnız bəd əməllərlə yanaşı çəkilir. Yəqin ki, bunun üçün əsaslar olmuşdur. Bununla belə, şahidlər danışirlər ki, məhkəmədə o, cəsarətlə davranır, vahiməyə düşmür, geri çəkilmirdi. Deyirmiş ki, həmişə partiyaya sədaqətlə xidmət edib və sadıq olaraq qalır, 30-cu illərdə Moskvada ali rəhbərliyin üzvləri də məhz onun kimi hərəkət etmişlər. Təbii ki, bu, Xruşşovun xoşuna gələ bilməzdi – “xalq düşməni” axtarışında onun canfəşanlıq göstərdiyini bu gün tarixçilər lazımınca sübuta yetirmişlər.

Son vaxtlar Moskvada və Bakıda dərc olunan bəzi yazılar M.C.Bağırovun şəxsiyyətinə yeni tərzdə baxmağa imkan verir. O, kifayət qədər parlaq və özlüyündə qeyri-adi bir şəxs olmuşdur. Geniş dünyagörüşü və qeyri-adi siyasi instinkti ilə seçilirdi. Böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti, güclü iradəsi vardı, qətiyyətli idi. Lakin bütün bunlar həddən artıq hakimiyyətpərəstlik, amansızlıq, məqsədə çatmaq yolunda hər cür vasitəyə əl atmaq kimi xüsusiyyətlərə xidmət etmişdir. Danışdırlar ki, Bakı Şəhər Partiya Komitəsinin katibləri onunla telefon danışqları zamanı ayağa durarmışlar, özləri heç vaxt birinci olaraq zəng vurmağa cəsarət etməzlərmiş.

Bağırov çalışdı ki, müharibədə yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək, süni sürətdə parçalanmış Azərbaycan xalqını birləşdirdin. O, Əziz Əliyevin 1941-ci il sentyabrın 15-də İrana yola düşən missiyasının birinci qrupu ilə görüşdə demişdi:

– Sizin vəzifəniz çox məsul və şərəflidir. Siz böyük iş görəcəksiniz. Əgər bu vəzifənin öhdəsindən gəlsəniz,

bu, Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmət olacaqdır. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlməklə siz ikiye bölünmüş xalqın çoxdankı arzusunu həyata keçirmiş olacaqsınız. Siz parçalanmış ürəkləri, sevgiləri, hissləri birləşdirəcəksiniz. Bu, namus, sədaqət, məhəbbət məsələsidir...

Öz xalqının müsibəti Bağırovu dərinəndən narahat edirdi. Axı bu xalq vahid bir xalq idi, vahid mədəniyyəti və tarixi keçmişi, vahid əxlaqı, məişəti, mənlik şüuru, folkloru vardı. Sentyabrın 24-də Cənubi Azərbaycandan Bakıya qayıdan H.Şahgəldiyev səfər təəssüratları ilə bağlı məlumat verərkən, Türkmənçay kəndindən keçdiyini söyləyəndə, Bağırov ürəkağrısı ilə demişdi:

– Böyük Azərbaycan xalqı həmin kənddə iki hissəyə parçalanmışdır...

Lakin Azərbaycanı birləşdirmək arzusu həyata keçmədi. Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya variantı burada baş tutmadı. Beynəlxalq vəziyyət Stalinə qəti qərar qəbul etməyə imkan vermədi və 1942-ci ilin fevralında Əziz Əliyevin missiyası Bakıya qaytarıldı.

Azərbaycan xalqının birləşdirilməsinə marağın yeni dalğası 1944-cü ildə – Qızıl Ordu alman qoşunları tərəfindən işğal edilmiş sovet ərazilərini azad edərək Avropa dövlətlərinin sərhədlərinə çatdığı zaman başlandı. 1944-cü ilin yazında və yayında sovet Azərbaycanından Cənubi Azərbaycana müxtəlif peşə sahibi olan 600-dən çox mütəxəssis göndərildi. Sovet Azərbaycanından olan siyasi işçilərin rəhbəri Həsən Həsənov 1945-ci ilin fevralında M.C.Bağırova “Cənubi Azərbaycan haqqında” arayış göndərdi. Arayışda deyilirdi ki, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi birləşməsi Azərbaycan xalqının ən ümdə arzusudur. «Biz hesab edirik ki, beynəlxalq vəziyyətin indiki məqamı bu son dərəcə mühüm tarixi vəzifənin həyata keçirilməsi üçün ən əlverişli məqamdır. İranda Azərbaycan xalqının azad

edilməsi Hitler Almaniyasının tam darmadağın edilməsi ilə bir vaxta düşməlidir», – deyər H.Həsənov qeyd edirdi.

İndi isə belə bir suala cavab verməyin vaxtı yetişdi: M.C.Bağırovun görüşdüyü Pişəvəri kimdir? Oxucuların yadındadırsa, Heydər Əliyev bu görüşün mühafizəsində iştirak etmişdi.

Mir (bəzi mənbələrdə Seyid yazırlar) Cəfər Pişəvəri 1945-ci ilin iyulunda Bakıda M.C.Bağırovla məxfi görüşü zamanı Tehranda nəşr olunan «Ajr» qəzetinin baş redaktoru idi. M.C.Bağırov görüş haqqında Stalinə məlumat verərkən, bu şəxs barəsində ətraflı bilgi vermişdi: «Əslən Cənubi Azərbaycandan olan Pişəvəri əvvəllər Kommunist Partiyasının üzvü olmuş, uzun müddət sovet Azərbaycanında məsul partiya-sovet vəzifələrində çalışmışdır. 1927-ci ildə Komintern onu İrana işləməyə göndərmişdir. Orada Rza şah hökuməti tərəfindən həbs edilmiş, on il həbsxanada saxlanılmışdır. 1941-ci ildə sovet qoşunlarının İrana gəlişindən sonra azad edilmişdir. Onun iki doğma qardaşı Sovet İttifaqında yaşayır. Onlardan biri Qızıl Orduda xidmət edir, tibb xidməti kapitanıdır».

Bağırovla görüşdə Azərbaycan Demokrat Partiyası yaradıldı, ona müvəqqəti rəhbərlik etmək Pişəvəriyə həvalə olundu. Pişəvəri həm də Cənubi Azərbaycan Milli Hökumətinin başçısı oldu. Pişəvəri ilə birlikdə Cənubi Azərbaycanın digər nüfuzlu şəxsləri də gizli surətdə Bakıya gəlmişdilər. Odur ki, Heydər Əliyevin bu görüşün mühafizəsində iştirak etdiyi barədə söylədiyi sözlər çox şey deyir. Axı, göstərilən şəxsləri əvvəlcə məxfi surətdə Bakıya çatdırmaq, onların təhlükəsizliyini təmin etmək, bu adamların Sovet İttifaqına məxfi gəlişinin üstünün açılmasına yol verməmək, sonra isə yenidən onları gizli yolla İrana ötürmək lazım idi.

Heydər Əliyev həmişə olduğu kimi, yenə də təvazökardır: «Biz o görüşün mühafizəsində iştirak

edirdik...» Vəssalam, başqa heç bir şərh vermir. Coşub-daşan ucsuz-bucaqsız lovgalıq və təkəbbür ümmanında təvazökarlıq mücəssməsi olan tənha ada. Ancaq görünməz cəbhənin hər hansı döyüşçüsünün növbəti etiraflarını televiziya ilə dinləyəndə, yaxud hansısa bir kitabda oxuyanda adamda elə təəssürat yaranır ki, guya onların hər biri Şürlis olubmuş. Bunu elə belə, yeri gəlmişkən dedim.

Təhkiyəmizə sözgəlişi daxil olmuş və yəqin ki, hər şeylə maraqlanan oxucularda, xüsusən də rusiyalı oxucularda maraq oyatmış mövzunu – sovet Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanının birləşdirilməsinin baş tutmaması mövzunu sona çatdırmaq üçün bu layihənin uğursuzluğu səbəblərinin qısa şərhli ilə kifayətlənəcəyəm. 1941-ci ildə Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya variantını təkrarlamaq ona görə mümkün olmamışdı ki, Qızıl Ordu bütün cəbhələrdə məğlubiyyətə uğramışdı və Stalinin Sovet İttifaqını genişləndirmək qayğısına qalmağa vaxtı yox idi. Əksinə, bütün qüvvələr və vasitələr səfərbər edilmişdi ki, alman qoşunlarının həmləsi altında günbəgün kiçilən mövcud ərazini qoruyub saxlamaq mümkün olsun.

1944–1945-ci illərdə sovet Azərbaycanı ilə birləşmək, ya da, heç olmasa, İranın tərkibində muxtar Azərbaycan Respublikası yaratmaq cəhdi ona görə baş tutmadı ki, antihitler koalisiyasında Stalinin müttəfiqləri bu məsələdə güzəştə getmədilər. Hətta 1939-cu ildə Hitler bunlara nisbətən daha üzüyola olmuşdu. Çörçill və Ruzvelt, sonralar isə Ruzvelti əvəzləmiş Trumen Şərqi dərinliklərinə nüfuz etmək, İranın və ərəb ölkələrinin zəngin yanacaq-energetika resurslarını nəzarət altına almaq barədə Stalinin strateji planının qəti əleyhdarları idilər.

1947–1948-ci illərdə İran Azərbaycanı məsələsini İrandan sovet Azərbaycanı ərazisinə qaçıb gəlmiş kürdlərin köməyi ilə həll etməyə cəhd göstərildi, lakin bu cəhd də uğursuz nəticələndi.

Pişəvərinin taleyi kəsməkəşli olmuşdur. Onun həyat tarixçəsində ağ ləkələr çoxdur, ömür kitabının bir çox səhifələri cırılib qoparılmışdır. 1946-cı ilin dekabrında İran qoşunları Təbrizə daxil olduqdan sonra Pişəvəri və Azərbaycan Demokrat Partiyasının digər liderləri xilas ola bildilər. Onları müxtəlif yollarla Bakıya gətirdilər. Yəqin ki, bu işdə sovet Azərbaycanının dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının da rolu olmuşdur.

1947-ci il iyulun 3-də Pişəvəri sovet Azərbaycanının ərazisində, Gəncə yaxınlığında avtomobil qəzasında həlak olmuş və Təbrizdən qayıtdıqdan sonra yaşadığı bağ evinin həyatında dəfn edilmişdi. Vaxt vardı, bir sıra elmi əsərlərdə onun adı mənfi planda çəkiliirdi, ancaq sonralar, deyəsən, münasibət dəyişdi və 1960-cı ildə onun nəşini Bakıya gətirərək, hələ müharibədən əvvəl yaradılmış Fəxri Xiyabanda torpağa tapşırdılar.

Qərribə işdir: vaxtilə sarsılmaz və əbədi görünən sovet rejimi də artıq tarixin arxivinə verilmişdir, bizim keçmişimizdən isə çox şeylər dumanlı və üstüörtülü qalıb. Heydər Əliyevə aid etsək, bu fikrin bir izahı vardır: axı, o, DTK generalı olmuşdur. Bu məxfi idarə əməkdaşlarının çoxunun tərcümeyi-halının, kadrların uçotu üzrə şəxsi vərəqələrinin, onlar haqqında məlumatların bir neçə variantı olurdu. Rəsmi təsdiq edilən variant geniş istifadə üçün və həqiqi məlumatlar – məhdud dairə üçün nəzərdə tutulurdu. Əsl həqiqəti əks etdirən sənədlər üzərində «xüsusi qovluq» qrifi olurdu ki, bu da məxfiliyin ən yüksək dərəcəsi demək idi.

General Əliyevin «DTK bioqrafiyası» hansı qrif altına düşürmü? Əgər onun tərcümeyi-halı «xüsusi qovluq» üzrə keçirmişsə, onda Əliyevin bioqrafları arasında bu cür fikir ayrılığının səbəbi aydındır. Bu halda Y.V.Andropovun köməkçisi İqor Sinitsinin Əliyevin rezidentlik fəaliyyəti barədə yazdığı satırlar da anlaşıla bilər.

Ola bilər ki, Sinitsin kadrların uçotu üzrə şəxsi vərəqənin digər – həqiqi variantından istifadə etmişdir. Sinitsinin Heydər Əliyevə dair təltif sənədlərini görmüş olması da istisna deyildir. Bizim əlimizdə olanlar isə rəsmi variantlardır. Məsələn, Qırmızı Ulduz ordeni ilə Heydər Əliyev «SSRİ-nin dövlət təhlükəsizliyi sahəsində qazanılmış nailiyyətlərə görə» təltif edilmişdir. «Döyüş xidmətlərinə görə» medalı ilə təltif sənədlərində də elə bu cür ümumi ifadələr işlənmişdir.

Yaxın tanışlarımdan birinə – o, təcrübəli arxiv mütəxəssisidir – müraciət etdim: öyrənmək istəyirəm ki, Azərbaycan Prezidenti respublika DTK-sının başçısı təyin edilənədək məhz hansı işlə məşğul olubmuş, onun müharibə illərində və müharibədən sonrakı ilk illərdəki fəaliyyəti barədə ziddiyyətli məlumatları necə əlaqələndirib bir yerə toplamaq olar? Onun kəskin və açıq etirafı məni kaxıxdırdı:

– Bununla bağlı heç bir sənədi heç bir tarixçi heç vaxt görməyəcək!

– Heç vaxt? – deyə soruşdum, – axı niyə?

– Ona görə ki, xüsusi xidmət idarələrinin arxivləri yalnız hakimiyyətin ən yüksək pilləsində olan dar çevrə üçün, özü də azacıq açılıb.

– Deməli, sırası tədqiqatçıya heç nə göstərməzlər?

Arxivçi razılıq əlaməti olaraq başını tərpətdi.

Nə olar, bəlkə də, bu, düzgündür. Bir də ki, Əliyevin DTK-da, yaxud da bundan əvvəl – DTN-də xidməti dövründə nə ilə məşğul olduğunu hamının bilməsinə nə hacət? İstənilən bilginin faydası olmalıdır. Məsələn, vaxtı gələndə hamı bildi ki, onun dəmiryolçu olan atası da müharibə vaxtı Cənubi Azərbaycana ezam edilibmiş.

1997-ci ilin martı. Bakıda yazıçıların qurultayı – Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qovuşmasından

sonra ilk qurultayı keçirilir. Prezident Heydər Əliyev xitabət kürsüsündədir.

– Amma sizin çoxlarınız dissident olmusunuz, – natiqin bu sözləri gözlənilməz oldu.

Salona bir soyuqluq çökdü. Çoxlarının yadına düşdü ki, Prezident vaxtilə DTK sədri olmuşdur.

– Sizin dissident olmağınızı müsbət mənada deyirəm, – ikinci cümlə soyuqluğu sanki əritdi. – Lakin o vaxt ən böyük dissident mən özüm olmuşam...

Əliyevin sözləri salonda canlanma oyatdı. Hamı gülürdü – natiq də, zalda əyləşənlər də.

Məgər, bu, «Bəşəriyyət öz keçmişindən gülə-gülə ayrılır» məşhur deyiminə misal deyilmi?

Prezident xatırladı ki, sovet Azərbaycanında özünün əvvəlki vəzifələrində çalışdığı vaxtlarda bu və ya digər pyesin tamaşasını repertuardan çıxarmaq, filmin ekranlara buraxılmasını qadağan etmək, kitabın nəşrini dayandırmaqla bağlı tələblər olan saysız-hesabsız anonim məktublar alırdı. Böyük istedad sahiblərinə – Anar, Bəxtiyar Vahabzadə, Rüstəm İbrahimbəyov kimi orijinal yazarlara daha çox irad tutur, onları antisovetizm, pantürkizm və sair müdhiş «izm»lərdə təqsirləndirirdilər.

– Mən yaradıcı ziyalıların bu və digər görkəmli nümayəndələri barəsindəki imzasız məktubların heç birinə rəvac verməmişəm, – deyər Əliyev etiraf etdi. – Bütün bunlardan sonra mən dissident deyiləmmi?

O adamları ki çirkəbə bulamağa, bəzən də bundan artıq – həbsxanaya atmağa, yaxud dəlixanalara salmağa cəhd göstərilirdi, bu şəxslərin heç birini incitməyə imkan vermədiyini hamı onun xidməti kimi qiymətləndirir. DTN-in cavan əməkdaşı olarkən o, veteranlardan eşitmişdi ki, repressiya qurbanları olmuş Azərbaycan alimi

Salman Mümtazın və şair Hüseyn Cavidin şəxsi kitabxanalarındakı qiymətli kitablar necə məhv edilmişdi.

Elə həmin 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda çıxış edərkən o, belə demişdi:

– Əlbəttə, o insanlar nə bilirdilər ki, Salman Mümtazda olan nadir kitablar nədir... Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin istintaqını aparanlar onların səviyyəsinə çatı bilərdilərmidi? Yox! Çünki onların əksəriyyəti savadsız adam idi... Bilirsiniz, mən bunları bir də ona görə yada salıram ki, bəzən bizim müasir adamlarımız da çox dardüşüncəli, səthi, çox kobud, mədəniyyətdən kənar olurlar. Hesab edirlər ki, yüksək vəzifə tuturlar və bu, onlara hər şey verir. Amma vəzifə insana heç bir şey vermir, sadəcə olaraq, səlahiyyət verir. Qalan hər bir şey onun ağılından, zəkasından, biliyindən, mədəniyyətindən asılıdır. Əgər bunlar varsa, vəzifə səlahiyyətindən dövlətin mənafeyinə, özünün xeyrinə istifadə edə bilər. Yoxdursa, edə bilməyəcəkdir, insanları çolaq, şikəst edəcəkdir.

Azərbaycan DTK-sının sədri vəzifəsində Əliyev hamının xatirində təcrübəli peşəkar kimi, millətlərarası problemlərə son dərəcə həssas yanaşan respublika rəhbərlərindən biri kimi qalmışdır. O, İslam aləminin mahir bilicisi idi. Bunu Moskvada da, Bakıda da, digər müttəfiq respublikalarda da etiraf edirdilər.

Azərbaycan SSR-in Cinayət Məcəlləsində sovet dövlət və ictimai quruluşunu ləkələyən uydurmaları qəsdən təbliğ etməyə və yaymağa görə məsuliyyət nəzərdə tutan 188-ci maddə vardı. Analoji maddə bütün müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyində də olmuşdur. 1967–1969-cu illərdə SSRİ-də həmin maddə ilə 427 nəfər məhkum edilmişdi. Azərbaycanda isə heç kəs.

«Dəniz kənarındakı binanın» müharibədən sonrakı başçılarından Bakıda geniş kütləyə hamıdan çox H.Ə.Əliyevin və S.K.Sviqunun adları tanışdır. Semyon Kuzmiç Sviqun, elə özünün partizanlar haqqındakı filmləri və romanları kimi, təəssüf ki, artıq əməlli-başlı unudulmuşdur. Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyi xidmətinin müharibədən əvvəlki rəhbərlərindən daha çox tanınanı isə M.C.Bağırovdur. Ancaq bunu xüsusi xidmət orqanlarının tarixini öyrənənlər barədə söyləmək olar – Rusiyada onu artıq heç kəs xatırlamır. O, İ.V.Stalinin ölümündən sonra dörd ay ərzində Sov.İKP MK Rəyasət Heyəti üzvlüyünə namizəd olmuşdusa da, əyalət miqyaslı xadim olaraq qalır.

Bu tanınmış şəxsiyyətlər arasında da Əliyev öz unikalığı ilə seçilir. Bu nadir cəhət hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev sırası əməliyyat müvəkkilindən komitə sədrinədək bütün vəzifə pillələrini, özü də eyni bir respublikada keçmiş yeganə adamdır.

Oxuculara artıq tanış olan general Eduard Boleslavoviç Nordman – o, Qorbaçovun vaxtında DTK-nın Stavropol diyar idarəsinə və Rəşidovun dövründə Özbəkistan DTK-sına başçılıq etmişdir – söyləyirdi ki, SSRİ DTK-dan Belorusiyaya – çekistlik fəaliyyətinə başladığı yərə köçürülməsini çox arzulasa da, bundan bir nəticə hasil olmamışdı.

– 1968-ci ildən Şimali Qafqazda işləyirdim, – deyərək Nordman xatırlayırdı. – Bir dəfə, Pyotr Mironoviç Maşerov Kislovodskda istirahətə gələndə sözarası məndən soruşdu: «Belorusiyaya qayıdarsanmı?» «Rəlslərin üstü ilə evə lap piyada gedərəm», – dedim. Bununla da, söhbət qapandı. 1970-ci ilin yanvarında Andropovun mənimlə söhbəti oldu, general poqonlarını təqdim edərkən Yuri Vladimiroviç dedi: «Belorusiyaya qayıt-

mağa hazırlaş. Səni Komitənin sədri vəzifəsinə tövsiyə edəcəyik». Bir ay, iki ay, üç ay keçdi. Eşitdim ki, Belorusiya SSR DTK-sına başqa bir şəxsi sədr təyin ediblər. Sonralar mənə gizlicə çatdırdılar ki, Andropov mənim namizədliyim barədə Brejnevə məlumat veribmiş, Brejnev isə rədd edib. Keçmişdə partizan olduğuma görə. Axı, Maşerov da partizan olmuşdu. Brejnev də fikirləşib ki, respublika DTK-sının sədri müstəqil fiqur olmayacaq və deməli, ondan obyektiv informasiya gözləmək olmaz.

O vaxtlar bu vəzifəyə namizədləri bax beləcə ciddiyyətlə seçirdilər.

Bildiyimiz kimi, Sviqun Azərbaycana Tacikistandan göndərilmişdi, bundan əvvəl isə Moldaviyada işləmişdi. Bağırov yerlilərdən olsa da, Rusiyada «bişib» sınaqdan çıxmışdı. O, 1918-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin süqutundan sonra respublikanı tərk etmiş, Həştərxanda hərbi tribunal orqanlarında işləmiş, 1919-cu ildə S.M.Kirovun rəhbərliyi altında orada bolşeviklərə qarşı üsyanın yatırılmasında iştirak etmişdi.

Heydər Əliyev nə Moskvada, nə də başqa regionlarda sınaqdan çıxmışdı. Təəccüblü olsa da, Azərbaycan DTK-sına onu partiya vəzifəsindən deyil, sədrin birinci müavini vəzifəsindən təyin etmişdilər. DTK təcrübəsində nadir hadisədir! O, respublika dövlət təhlükəsizliyinin çox az rəhbərlərindən biri idi ki, xidməti siyahısında ştatlı partiya işində işləməsi barədə sətir yox idi. Əliyev nə rayon partiya komitəsinin katibi, nə də rayon icraiyyə komitəsinin sədri olub!

Elə sonra da Heydər Əliyev SSRİ-də ona qədər misli görünməmiş bir presedent yaratdı. O, Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sına bilavasitə DTK-nın sədri vəzifəsindən birinci katib seçildi.

Sov.İKP və SSRİ-nin bütün tarixi boyu bu, ilk hadisə idi. İkinci dəfə yalnız 15 ildən sonra Latviyada təkrarlandı. 1984-cü ildə Latviya SSR DTK-sının sədri Boris Karloviç Puqo Latviya Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi seçildi. Ancaq onun artıq partiya işi sahəsində təcrübəsi vardı. 1976-cı ildə dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına göndərilənədək Puqo iki il Riqa Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi, buna qədər isə respublika Kommunist Partiyası MK-sının Təşkilat-partiya işi şöbəsinin müdiri olmuşdu, Moskvada Sov.İKP MK-nın inspektoru kimi, daha öncə isə ÜİLKGİ MK-nın sosialist ölkələrinin gənclər ittifaqları ilə əlaqələr üzrə katibi vəzifəsində sınaqdan çıxmışdı.

Əliyev isə, təkrar edirəm, ştatlı partiya işində birçə gün də işləməmişdi – əgər Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının büro üzvlüyünü saymasaq – ancaq bu da mütləq respublika Ali Sovetinin deputatı olmaq kimi, DTK sədri vəzifəsinin məcburi «əlavəsi» idi. Xülasə, Heydər Əliyevin bioqrafiyası bu cür yüksək səviyyəli partiya rəhbəri üçün səciyyəvi olan bioqrafiya deyildi.

Dördüncü fəsil

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN

1969-cu il iyulun 14-də – Bastiliyanın alınması günündə Bakıda Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının Plenumu açıldı. Yayın dözülməz bürküsündən nəfəsi daralan şəhərə bundan bir gün əvvəl Sov.İKP MK-nın katibi İvan Vasilyeviç Kapitonov gəlmişdi. O, partiyanın kadr məsələlərinə baxan əsas şəxs idi və onun səfərləri, adətən, yerli rəhbərlikdə dəyişikliklərlə bağlı olurdu. Bakıya səfəri də istisna deyildi.

Əslində Sov.İKP MK katibinin səfərinin məqsədini heç gizlətmirdilər də. Azərbaycanda hamı bilirdi ki, KP MK-nın birinci katibi, on il respublikaya başçılıq etmiş Vəli Yusif oğlu Axundov vəzifədən gedir. Onun səhhəti xeyli pisləşmişdi və bu, çoxlarının gözündən yayınmırdı. Elə özü də dəfələrlə şikayətlənmişdi ki, bu böyük və mürəkkəb işin öhdəsindən gəlmək artıq onun üçün çətinidir, başqa işə – məsələn, elmi işə keçirilməsi pis olmaz. Axı o, alim, tibb elmləri doktoru idi.

Moskvada üç ay müalicə olunduqdan sonra, nəhayət, Vəli Axundovun istəyi nəzərə alındı və Plenum ərəfəsində o, respublika Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti seçildi.

Axundovu kim əvəz edəcək? Həmin isti günlərdə hamının sözü-söhbəti bu barədə idi. Mümkün namizədlikləri götür-qoy edirdilər. Ancaq Axundovun hansı şəraitdə seçildiyini yada salanda köks ötürüb deyirdilər:

– Biz burada baş sındırıyıq, Moskvada isə artıq hər şey həll olunub...

Axundov 1959-cu ildə Mustafayevi əvəz etmişdi. Bu, Moskvada, Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin iclasında

qərara alınmışdı. Respublika MK-sının bürosunu tam tərkibdə iclasa çağırmışdılar. Mustafayev və Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərlərinin hamısı Sov.İKP MK-nın Rəhbər orqanlar şöbəsinin müdiri V.Y.Semiçastnının imzaladığı arayış əsasında vəzifədən kənarlaşdırıldılar. Bundan bir neçə həftə sonra isə Vladimir Yefimoviç özü Bakıya MK-nın ikinci katibi vəzifəsinə gəldi.

Yerli elita haqlı idi: Axundovu əvəz edəcək şəxsi, həqiqətən, Moskva seçib təsdiqləmişdi. O zaman bütün müttəfiq respublikaların birinci şəxslərinə bu qayda şamil edilirdi.

Əlbəttə, vəzifəni təhvil verən şəxsdən Kremlə və Köhnə meydanda soruşurdular ki, öz yerində kimi görür. Lakin onun fikrini heç də həmişə nəzərə almır, çox vaxt etinasız yanaşırdılar.

Görəsən, vəzifədən gedən Axundov L.İ.Brejnevlə görüşdə kimi (kimləri) öz xələfi (yaxud xələfləri) yerində gördüyünü söyləyibmiş? Bu sualın cavabı yoxdur. Söhbət daxili, işgüzar səciyyəli olduğundan, stenoqramı olmamışdır. Lakin bu, faktıdır ki, vəzifədən getməzdən öncə Axundovu Brejnev qəbul etmişdi və o, elmi işə keçirilməsini xahiş etmişdi. Özündən sonrakı şəxsin kim olacağını seçmək isə artıq Axundovdan asılı deyildi.

Moskvanın seçiminə xəbər tutduqda Axundovun hansı hisslər keçirdiyini söyləmək çətindir. Ancaq Bakıdakı Plenumda Sov.İKP MK-nın katibi İ.V.Kapitonov Heydər Əliyevin namizədliyini elan edəndə Vəli Axundov çıxış edərək onu dəstəkləmişdi:

– Yoldaş Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə yaxşı birinci katib olmaq üçün bütün keyfiyyətlərə – həm siyasi, həm də işgüzar keyfiyyətlərə malikdir. O, çox savadlıdır, geniş biliyə malikdir, qısa vaxt ərzində böyük həcmdə işin öhdəsindən gələ bilmək üçün

hərtərəfli hazırlıqlıdır. Bizim bütün kadrlarımıza eyni cür yanaşmaq üçün kifayət qədər prinsipial və obyektivdir. Azərbaycanda isə, əgər keçmiş və bu günü nəzərə alsaq, kadr məsələsi həlledici məsələdir. Biz yoldaş Əliyevi vicdanlı, ləyaqətli kommunist kimi tanıyıq...

Moskvanın öz seçimini respublika DTK-sının sədri Əliyevin üzərində saxlaması – Kapitonov Plenumda məlumat vermişdi ki, bir çox adamın namizədliyi müzakirə edilmişdir – bəzilərinə sevinc verdi, başqalarını isə, əksinə, məyus etdi. Vicdanlı, təmiz adamların hamısı sevindi – belələri də, sözsüz ki, respublikada çox idi. Məyus olanlar – hansı əməlinə görə DTK-dan qorxmalı olanlar idilər ki, bunlar da cüzi bir faiz təşkil edirdi.

Zənnimcə, Azərbaycanda Moskvanın bu seçiminin nə üçün məmnunluqla qarşılandığı barədə uzun-uzadı danışmağa ehtiyac yoxdur. Bu, elə kadr təyinatlarından biri idi ki, Mərkəzlə regionun maraqları üst-üstə düşmüşdü. O dövrdə DTK-nın çox böyük nüfuzu vardı ki, buna da Y.V.Andropovun Lubyankaya gəlişi xeyli təsir göstərmişdi.

Belə hesab edirlər ki, Əliyevi partiya rəhbəri vəzifəsinə L.İ.Brejnevlə yaxşı münasibətləri olan S.K.Sviqun tövsiyə etmişdir. Çünki Sviqun Azərbaycan DTK-sına başçılıq etdiyi vaxt Əliyev onun birinci müavini idi, bu şəxsin peşə keyfiyyətlərini dəyərləndirməyə Sviqunun kifayət qədər imkanı olmuşdu.

Heydər Əliyev özü heç vaxt bununla bağlı Semyon Kuzmiçin adını çəkməmişdi, hərçənd demişdi ki, Moskvadan olan bir xeyirxah dostu hələ 1969-cu ilin əvvəlində ona zəng vurub belə söyləyibmiş:

– Heydər, sən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi yerinə yeganə namizədsən!

Əliyevin dediyinə görə, bu xəbər onun üçün gözlənilməz olmuşdu.

– Ola bilməz! – deyə gülmüşdü. – İnanmıram ki, məni belə bir vəzifəyə təklif etsinlər. Bəs mənim niyə bundan xəbərim yoxdur?

– Vaxtı gələndə biləcəksən. Hələlik isə, Heydər, hazırlaş yeni işinə.

Belə də oldu, yayda general Əliyevi L.İ.Brejnevin yanına söhbətə dəvət etdilər.

– Yoldaş Əliyev, biz belə qərara gəlmişik ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə sizin namizədliyinizi təklif edək, – Leonid İliç xoş təbəssümlə dilləndi.

– Mən bunu özüm üçün böyük şərəf hesab edirəm, – deyə Əliyev cavab verdi. – Amma bu vəzifəni istəmirəm.

– Necə yəni istəmirsən?! – Baş katib təəccübləndi və səmimi münasibətini bir az da nəzərə çarpdırmaq üçün dərhal «sən» keçdi. – Biz sənə belə bir məsul vəzifəni etibar edirik!

– Respublika Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olmaq asan iş deyil. Ona görə də istəmirəm.

Sonradan bu görüşün təfərrüatlarını xatırlayan Heydər Əliyev danışdı ki, Leonid İliç onun etirazlarını qəbul etməmişdir.

– Hiss olunurdu ki, o, özü üçün artıq qərar qəbul edib. Siyasi Büro da mənim namizədliyimi müzakirə edərək vahid rəyə gəlmişdi ki, respublikanın indiki vəziyyətində ən münasib namizəd yalnız Əliyev olar... Yəqin ki, mənim üstünlüyüm DTK-da işləməyim, şəxsi işimin təmizliyi, qazandığım etimad, azərbaycanlıların sevgisi idi. Daha doğrusu, mən bunu belə qiymətləndirirdim...

1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əlirza oğlu Əliyev Plenumda yekdilliklə Azərbaycan KP MK-nın birinci

katibi seçildi. Sonralar o, həmin tarixi «mənim Bastiliyanın alınması günüm» adlandırır.

– Bu vəzifənin icrasına başlamaqla mən öz məsuliyyətimə dərk edirəm, – səsvərmənin nəticələri bəlli olduğdan sonra o, çıxışında belə söylədi, – qarşımda duran vəzifələrin ağırlığını və çətinliyini dərk edirəm və əmin etmək istəyirəm ki, bütün qüvvə və bacarığımı bu böyük və yüksək etimadı doğrultmağa sərf edəcəyəm. Eyni zamanda, mən Azərbaycan KP MK-nın bütün heyətinin, MK-nın Büro üzvlərinin, respublikamızın bütün rəhbər partiya, sovet və təsərrüfat işçilərinin köməyinə və dəstəyinə ümid edirəm. Bu fikirdəyəm ki, fəal, birgə iş gələcək uğurlarımızın rəhni ola bilər.

Həmin gün respublikanın yeni rəhbəri Azərbaycan dövləti və xalqı üçün böyük bir məsuliyyət yükünü öz çiyinlərinə götürdü. Məxfi xidmətin başçısı olmaq, partiya rəhbərliyinin tapşırıqlarını yerinə yetirmək, ona tövsiyələr vermək (əlbəttə ki, rəhbərliyin öz tapşırıqlarına əsasən!), analitik materiallar hazırlamaq, dövlətə ziyan vuran hərəkətlərin qarşısını almaq bir şeydir, müstəqil qərar qəbul etmək, öz xalqının rifahını təmin etmək, İttifaq Mərkəzində onun iqtisadi, siyasi və mədəni maraqlarını qorumaq isə tamamilə başqa şey.

Hər bir ağıllı rəhbər işə başlayarkən, bir qayda olaraq, ona nəyin miras qaldığını öyrənməlidir. Bəs görək Əliyevə hansı miras gəlib çatmışdı? Azərbaycan necə respublika idi?

Əgər XIX əsr rus dramaturqu A.N.Ostrovskinin pyesinin personajına inansaq ki, «Litva göydən düşüb» onda sual doğur: bəs Azərbaycan haradan peyda olub?

Hec də mənasız sual deyil. Bu sualı aydınlaşdırmadan Heydər Əliyevin baxışlarının təkamülünü, suveren ölkənin yeni dövlətçiliyinin mahiyyətini, Azərbaycanı müstəqilliyə qovuşdurmuş hadisələrin dərin mənasını anlamaq çətindir.

Azərbaycan xalqının bəxti gətirdi ki, XX əsrin ikinci yarısında millətin lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyev oldu. Təhsili etibarilə tarixçi olan bu şəxs, şübhəsiz ki, öz ölkəsinin tarixini yaxşı bilirdi. Lakin iyirmi beş il məxfi xidmətdə çalışdığından o, öz xalqının o biri tarixindən – daim dəyişdirilən və hər yeni rəhbər üçün onun ürəyi istəyən tərzdə yenidən yazılan tarixindən də xəbərdar idi.

Bu baxımdan Azərbaycan istisna deyildir. Bir qayda olaraq, bütün hökmdarlar tarixi rəndələyib cilalamış, onu öz baxışlarına və təsəvvürlərinə uyğun şəkllə saldırmışlar. Rus çarlarının dövründə Stepan Razin və Yemelyan Puqaçov qiyamçı quldurlar, taxt-tacın və kilsənin düşmənləri kimi qələmə verildilər. Bolşeviklərin hakimiyyəti dövründə isə – ədalət uğrunda, xalqın səadəti uğrunda mübarizə aparmış qəhrəmanlar kimi. Monomaxın dövründən başlayaraq, qədim rus salnamələri hər bir hökmdarın xoşuna gələn tərzdə dəfələrlə yenidən dəyişdirilib yazılmışdır.

I Pyotr onun yürüşlərini, müharibələrini və digər əməllərini saray mirzələrinin necə təsvir etdiklərini şəxsən izləyirdi. Puşkin I Nikolaydan tapşırıq almışdı ki, tarixi məhz çarın özü necə görürsə, o cür də təsvir etsin. Karamzinin «Rusiya dövlətinin tarixi» («История государства Российского») kitabının baş senzoru çar idi.

Bolşeviklər, Siyasi Büro, Sov.İKP MK sovet dövründə Azərbaycanın və SSRİ-yə daxil olan başqa respublikaların tarixi haqqında nəşr olunan bütün kitabların senzoru idilər. Partiya yuxarıdan göstəriş verirdi ki, Azərbaycan xalqının hansı qəhrəmanlarını sevilən qəhrəmanlar hesab etmək olar, hansılarını olmaz.

Lakin təhsili etibarilə tarixçi olan Əliyev bilirdi ki, onun sevdiyi tarix elmində qəhrəmanların sevilənlərə və

sevilməyənlərə bölünməsi yolverilməzdir. Onların hamısı xalqın canından, qanındandır. Fəhlə sinfini və ən yoxsul kəndliləri sevmək, burjuaziyaya isə nifrət etmək lazım gəlirdisə, məgər bu, doğru idimi?

Elə isə bəs tarix nədir? Tarix, hər şeydən əvvəl, belə bir həqiqətin dərk edilməsi deməkdir ki, hər bir qəhrəman, hər bir dövlət xadimi öz xalqının təcəssümüdür. Tarix – onları hansı hərəkətverici qüvvənin idarə etdiyinə başa düşülməsi deməkdir. Nəhayət, tarix artıq gedənlərlə yeni gələnlər və ya gəlməkdə olanlar arasında nazik zolaqdır. Elə bir zolaq ki, millətin mədəni təşəkkülü vasitəsi də ola bilər, qarşıduma vasitəsi də. Adətən, seçimi hakimiyyətə gəlmiş siyasi rejim edir.

Kommunist ideologiyasından 67 yaşında ikən uzaqlaşmış Əliyev öz sovet keçmişini heç vaxt danmırdı. Əksinə, o, dəfələrlə hamının qarşısında vurğulayıb – sadəcə bəyan etməyib, məhz vurğulayıb ki, öz keçmişi ilə fəxr edir. O, sovet siyasi quruluşu dövründə dünyaya gəlmiş, həmin quruluşun o qədər də pis olmayan qaydaları əsasında tərbiyə almışdı və nəhəng bir ölkədə formalaşmış, yüz milyonlarla insanın qəbul etdiyi koordinatlar sistemində yaşamışdı.

1969-cu ilin martında yüksək Kreml kabinetlərində Vəli Yusif oğlu Axundovu respublikanın rəhbəri vəzifəsində kimin əvəzləyəcəyi məsələsi müzakirə edilən zaman və mümkün namizədliklər ətrafında fitnə-fəsad toru toxunmaqda ikən, Əliyev elə bir addım atmağa özündə cəsarət tapmışdı ki, bundan sonra o, nəinki birinci katib vəzifəsinə ümid edə bilməzdi, hətta tutduğu vəzifəni də itirə bilərdi. Onun karyerası bir an içində alt-üst ola bilərdi. Bununla belə, o, öz vicdanının hökmü ilə hərəkət etmişdi.

Azərbaycan DTK-sına məlumat daxil olmuşdu ki, Azərbaycan Dövlət Universiteti tarix fakültəsinin elmi şurasında fəvqəladə hadisə baş verib. Bəzi alimlər öz çıxışlarında iddia etmişdilər ki, Azərbaycan Rusiyaya heç də rəsmi sovet tarixşünaslığının öyrətdiyi kimi, könüllü birləşməmişdir. Bu əraziləri çar generalları silah gücünə qanlı çarpışmalarda zəbt etmişlər.

Heydər Əliyev xidməti məlumatı oxuyur, gözlərinə inanmırdı. «Aranı qarışdırırlar» tanınmış tarixçilər M.İsmayılov, S.Əliyarov idilər. Xüsusən təəccüblü idi ki, hamı üçün sanki aydın olan bu faktları təkzib edən alimlər arasında Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadovun da adı vardı.

Qalmaqal universitet divarlarından kənara yayıldı. Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə və DTK-ya müraciət edən «xeyirxahlar» tələb edirdilər ki, həmin alimlərə, xüsusən də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadova qarşı ən sərt tədbirlər görülsün. Bu ideoloji təxribata göz yummaq olmaz! Beş il əvvəl Azərbaycanın Rusiya tərkibinə könüllü daxil olmasının yubileyi ilə əlaqədar təntənəli tədbirlər keçirilmiş, respublikanı Lenin ordeni ilə təltif etmişdilər, indi isə gözlənilmədən belə bir xoşagəlməz hadisə baş verib.

Əliyev «aranı qarışdırırlar!» söhbət etdi. Onlar tarixi mənbələr, o cümlədən Rusiya arxivlərindən olan sənədlər göstərdilər. Qaynaqlar sübut edirdi ki, alimlər doğru danışirlar.

– Heydər Əliyeviç, – Ziya Bunyadov dedi, – siz ki ağıllı adamsınız, bilirsiniz tarix siyasətdən nə ilə fərqlənir. Biz tarixi, yalnız tarixi tədqiq edirik. Müzakirələrsiz elm olmaz...

Əliyev çox şeyi, o cümlədən öz karyerasını təhlükə altında qoymuşdu. Bircə yanlış addım kifayət idi ki, bədxahları öz bildikləri kimi yozsunlar. Lakin ədalət hissi, öz xalqına məhəbbət üstün gəlirdi. Heydər Əliyev tapşırıq verdi ki, bu işi elmi mübahisələrə aid edərək bağlasınlar.

Sonradan o, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olanda tam əsasla bəyan etmişdi ki, dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında və Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində rəhbər vəzifələrdə işlədiyi zaman Azərbaycan xalqının milli maraqlarına zidd olan heç bir hərəkətə yol verməmişdir.

– Biz bircə dissidenti də həbs etmədik, – o, 1997-ci ildə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin şəxsi heyəti qarşısındakı çıxışında deyirdi, – antisovet təbliğat və təşviqat üstündə heç vaxt bircə nəfəri də həbs etmədik, baxmayaraq ki, bizə təzyiq göstərmək cəhdləri olurdu.

Əlbəttə, Əliyev sovet rejiminə inanmış və vicdanla, sədaqətlə xidmət etmişdir. O vaxtlar kim xidmət etmirdi ki? Lakin o biri müttəfiq respublikalarda yaradıcı ziyalıları yad-fikirliklik üstündə amansızlıqla təqib edən bəzi həmkarlarından fərqli olaraq, Azərbaycan lideri tarixi hadisələr barədə, Moskvanın «yuxarıdan gələn» rəsmi versiyalarının fərqli fikir irəli sürənləri başa düşməyə çalışırdı.

Nə qədər yasaq etsələr də, alternativ tarix həmişə mövcud olur, nəsilən-nəslə ötürülür. Yəqin ki, xalqın həqiqi tarixi də elə budur, onu hakimiyyət başında duranların sifarişi ilə üzdənirəq itaətkar alimlərin yazdığı tarixin əksinə olaraq, xalq özü yaradır. Bu tarixi xalqın şüurundan sıxışdırıb çıxarmaq qeyri-mümkündür. Onun cücətiləri qədim xanlıqların, imperiyaların və dövlət ittifaqlarının daş qalaqları altından pöhrələnib qol-budaq atır.

Yəqin, bu, ona görə baş verir ki, dövlətlər yaranır və yer üzündən silinir, daha qüdrətli qonşuları tərəfindən udulur, siyasi və iqtisadi alyanslarda əriyib itir, xalqlar isə qalır. Dəyişən təkəcə onların həyatının təşkili formasıdır. Xalqın yaddaşını isə məhv etmək olmaz. Xalqın yaddaşı əbədidir, heç kəs onun axarını dayandırmaq iqtidarında deyildir. Xalq yaşadıqca, onun yaddaşı da yaşayır.

Azərbaycan milləti ən qədim sivilizasiya ocaqlarından biridir. Əslində, istənilən başqa millət barədə də bunları söyləmək olar. Həm də bu, ədalətli fikirdir. Çünki bütün xalqlar insan cəmiyyətinin təşəkkülündən dövlətlərin yaranmasınadək təxminən eyni yolu keçmişlər.

Zamana səyahət uşaqlıq dövrünün ən maraqlı əyləncəsidir. Kimisi fantastik kitabları nəfəs dərmədən oxuyaraq, gələcəyə boylanmağı xoşlayır, kimisi ötən əsrlərin dərinliklərinə baş vuraraq, uzaq əcdadlarımızın necə yaşadıklarını, nə barədə düşüncülərini təsvirində canlandırmağa çalışır. Heydər Əliyev bu «səyyahların» ikinci kateqoriyasına aid idi, yəqin, tarixçi ixtisasını da elə buna görə seçmişdi. Hərçənd onun peşəsində çalışanların çoxu hüquqsünaslığa üstünlük verir və haqlı olaraq belə hesab edirdilər ki, hüquq elmi insanın özünü vətəndaş kimi hiss etməsinə kömək edir.

Amma bu baxımdan tarixin də insana az köməyi dəymir. Tarixi öyrənmək insan zəkasını elə keyfiyyətlərlə zənginləşdirir ki, başqa yolla bunları qazanmaq qeyri-mümkündür. Tarix təhsili siyasətçi üçün son dərəcə vacibdir, çünki dünyagörüşünü genişləndirir, bilmədiyini dərhal inkar etməmək, onları qavramağa cəhd göstərmək tələbatı yaradır.

Heydər Əliyevin bu xüsusiyyətini – hər şeyi, o cümlədən yabançı və hətta düşmən görünənləri də anlamağa can atmasını onunla respublika KP MK-sında işləyənlərin hamısı qeyd edir. O, Azərbaycan xalqının tarixinə dair ən kəskin problemlər üzrə tədqiqatlar aparılmasını heç vaxt qadağan etməmiş, bu fikirdə olmuşdur ki, bütün istiqamətlərin yaşamaq hüququ vardır.

Təəssüf ki, müasir Rusiyada Azərbaycanın həqiqi tarixi barədə məlumat azdır. Yeltsinin vaxtında Moskva ilə Bakının rəsmi əlaqələri minimuma endirilmişdi. Rusiyalıların bu füsunkar diyar barədə təsvirləri az-

baycanlıların sahib olduqları bazarlar səviyyəsindən o yana keçmirdi. Odur ki, Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibinə necə daxil edilməsi barədə, heç olmasa, qısa məlumat vermək faydasız olmaz.

XVIII əsrin birinci rübünədək bu ərazilərdə ruslar yaşamamışlar. Azərbaycan torpaqlarında bir çox qədim dövlətlər, feodal dövlətləri yaranmış, tərəqqi etmiş, sonradan süqut etmişlər. XVI-XVIII əsrlərdə İran və Türkiyə Azərbaycan torpaqları uğrunda öz aralarında müharibə aparmışlar. I Pyotrun hakimiyyəti dövründə, 1723-cü ilin yayında general-mayor Matyuşkinin komandanlığı altında Rusiya donanması Həştərxandan Bakı körfəzinə çıxmış və qalanı dörd gün topa tutduqdan sonra qala qarnizonunu müqaviməti dayandırmağa məcbur etmişdi. Peterburqda Bakının ələ keçirilməsi münasibətilə toplardan yayım atəşləri açılmışdı.

Rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarına gah gəlir, gah da gedirdilər. İran qoşunlarının Zaqafqaziyyəyə soxulmasından narahat olmuş II Yekaterina 1796-cı ildə özünün növbəti favoriti P.Zubovun komandanlığı altında Azərbaycana qoşun göndərdi. Rəvayətə görə, İran qoşunlarının əlində olan Dərbənd qalasını Zubov tutduqdan sonra rus sərkərdəsinə şəhər darvazasının açarlarını 120 yaşlı bir qoca təqdim edib, 74 il əvvəl də elə həmin açarları I Pyotra məhz həmin adam təqdim edibmiş.

Xəzər dənizində əlverişli liman kimi Bakının və Azərbaycan ərazisində digər dayaq məntəqələrinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı Yekaterinanın strateji niyyətlərini onun ölümü yarımçıq qoydu. Elə həmin il – 1796-cı ildə taxta çıxan I Pavel rus qoşunlarına Zaqafqazıyanı tərk etmək əmrini verdi. İran şahı bu fürsəti əldən qaçırmayıb, dərhal Azərbaycan xanlarından və Gürcüs-

tan çarından tələb etdi ki, ona boyun əymək əlaməti olaraq, girovlar və böyük məbləğdə bac versinlər. Zaqafqaziya hökmdarlarının dönə-dönə xahişlərindən sonra – İran ordusu artıq Azərbaycan ərazisində ikən I Pavel rus qoşunlarının Zaqafqaziyaya yeridilməsi barədə əmr verdi. Bunu görən İran ordusu geri çəkildi.

Zaqafqaziya İran şahının, Osmanlı Türkiyəsinin və çar Rusiyasının əsas hədəfi idi. Bu ərazilərə yiyələnmək üstündə onlar arasında daim ixtilaflar yaranırdı. Bu ixtilaflar isə böyüyüb müharibələrə keçirdi.

1804-cü il yanvarın əvvəllərində general knyaz P.Sisianovun komandanlığı altında rus qoşunları Gəncə xanlığının mərkəzi Gəncə şəhərini mühasirəyə aldılar. Bir aylıq mühasirədən sonra qala süqut etdi. Xanlıq ləğv edilərək mahala çevrildi. Şəhərə yeni ad verildi - Yelizavetpol. Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedov ürəkəgrısı ilə yazırdı ki, Yelizavetpol döyüşü şair Nizaminin dəfn edildiyi yerdə oldu. Şimali Azərbaycanın başqa torpaqları da Rusiyaya keçdi. Parçalanmış xanlıqlar rus çarının təbəəliyini qəbul etməyə başladılar.

Bu nə İranı, nə də Türkiyəni qane edirdi. İran Rusiyadan tələb etdi ki, öz qoşunlarını Zaqafqaziya ərazisindən çıxarsın. Peterburq rədd cavabı verdi. 1804-cü ilin yayında İranla Rusiya arasında müharibə başlandı və on il davam etdi.

1806-cı il fevralın əvvəllərində P.Sisianov böyük bir ordu dəstəsi ilə Bakıya yaxınlaşıb şəhərin təslim olmasını tələb etdi. Bakı xanı razılıq verdi, lakin şəhərin təslim olma məsələsinin müzakirəsi zamanı Bakı xanının əmisi oğlu Sisianovu qətlə yetirdi. Rus ordu dəstəsi müvəqqəti olaraq qaladan geri çəkildi. Ancaq elə həmin ilin oktyabrında qayıtdı və Bakı xanlığı Rusiyaya təbə edildi.

1806-cı ilin sonlarında Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı, lakin Qafqaz və Balkan cəbhələrində bir sıra məğlubiyyətlərə uğradı.

1804–1813-cü illər Rusiya–İran müharibəsi Gülüstən adlanan yerdə sülh danışıqları ilə başa çatdı. Gülüstən müqaviləsinə əsasən, İran Rusiyanın qələbəsinə etiraf edir və Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının, habelə Şərqi Gürcüstan və Dağıstan ərazilərinin Rusiyaya verilməsini qəbul edirdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları İranın hakimiyyəti altında qaldı.

Gülüstən müqaviləsi şah sarayını, sözsüz ki, qane etmirdi. Zaqafqaziyada öz strateji planları olan İngiltərə, bu planlara Rusiya əngəl törətdiyi üçün İranın narazılığı – nı hər vasitə ilə qızıqsındırırdı. Beləliklə, İran qisas almağa hazırlaşmağa başladı. 1826-cı ilin iyulunda İran qoşunu Gülüstən sülh müqaviləsinin şərtlərini pozdu – 60 minlik ordu Azərbaycana girdi.

Həllədiçi döyüş sentyabrın 3-də Gəncə, ya da rus adı ilə desək, Yelizavetpol yaxınlığındakı Şamxor ətrafında baş verdi. İran ordusu məğlubiyyətə uğrayıb Gəncəni tərk etdi. Həmin vaxtdək Cənubi Azərbaycan sərhədində dayanmış rus qoşunları Şamxor ətrafındakı qələbədən istifadə edərək, ölkənin içərilərinə doğru hücum keçdi. 1827-ci il oktyabrın 13-də onlar Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Təbriz şəhərinə daxil oldular.

Yarım ildən sonra, 1828-ci ilin fevralında Təbriz yaxınlığında yerləşən Türkmənçay kəndində İranla Rusiya arasında sülh danışıqları başlandı. Rusiyanı təmsil edən general Paskeviçə Peterburqdan göstəriş verilmişdi ki, danışıqları uzatmasın. Türkiyə ilə müharibə gözlənilirdi, buna görə də İran cəbhəsində rusların əl-qolunu mümkün qədər tez açmaq lazım idi.

Müqaviləni 1828-ci il fevralın 10-da (22-də) imzaladılar. İran özünün Şimali Azərbaycana olan iddiaların-

dan imtina etdi və həmin ərazilərə Rusiyanın hüququnu tanıdı. Cənubi Azərbaycan isə İrana verildi. Beləliklə, Azərbaycan xalqı süni surətdə iki hissəyə parçalandı.

Sovet dövründə Azərbaycan tarixçiləri Türkmənçay sülh müqaviləsini mənfi qiymətləndirir, çar hökumətini tələskənliyə görə təqsirləndirir, onun imperiya düşüncə tərzini tənqid edirdilər. Haqsız olaraq iki yerə bölünmüş xalq onsuz da nəhəng olan ölkənin coğrafi-siyasi maraqlarının qurbanı olmuşdu.

Bəli, Türkiyə ilə müharibə başlanmaq üzrə idi və ona hazırlaşmaq lazım idi. Bu müharibədə Rusiya parlaq qələbələr qazandı. Onun qoşunları Ərzurumu tutub Trabzona doğru istiqamət götürdü. Türkiyə sultanı sülh istəməyə məcbur oldu və 1929-cu ilin sentyabrında Andrianopolda sülh bağlandı. Bəli, bu sülh Rusiyanın bütün Zaqafqaziyanı işğalını möhkəmləndirdi, Orta Şərqdə və Balkanlarda onun mövqelərini gücləndirdi, Qara dənizdə ticarətin genişlənməsi üçün şərait yaratdı.

Fəqət, qədim torpaqları ayırıcı sərhəd zolağı ilə ikiyə bölünmüş Azərbaycan xalqının iniltisi təbillərin zəfər gurultuları içində əriyib itdi, eşidilməz oldu. Məgər bunu ədalətli, humanist hərəkət saymaq olarmı?

Kommunist Moskvası çar mütləqiyyətini pisləyən tənqidin qarşısına sədd çəkmirdi. Əksinə, bu cür ifşalar onun xeyrinə idi, köhnə quruluşun tam yararsızlığı barədə bolşeviklərin bəyan etdikləri ümumi strategiyaya uyğun gəlirdi. Yeni hakimiyyətin ideoloqları sovet Azərbaycanında həyatın Cənubi Azərbaycandakına nisbətən daha üstün olduğunu təbliğ edirdilər.

Sovet İttifaqının mövcudluğunun son dövründə hadisələrin yozumu kökündən dəyişdi. Azərbaycanın yaradıcı ziyalılarının bəzi təmsilçiləri, xüsusən də Xalq Cəbhəsinə daxil olan bir sıra ziyalılar, artıq açıq deməyə başladılar ki, Rusiya Şimali Azərbaycana işğal etdikdən

sonra, Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini, suverenliyini itirmişdir. Belə fikirlər səslənirdi ki, Şimali Azərbaycan, sadəcə, Rusiyanın müstəmləkəsi olmuşdur.

Pərakəndə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərkibinə daxil olmasının aşkar üstünlükləri şübhə altına alınır. XIX əsrin dahi Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov 1877-ci ildə, vəfatından bir az qabaq Həsən bəy Məlikov-Zərdəbiyə yazırdı: «Buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyanın təhtihimayətində keçən zamanələrin qoşunkeşliyindən və çapqınından azad olub, asayiş tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq». Rusiyaya birləşməyin mütərəqqi rolunu etiraf edən bu sözlər barədə deyirdilər ki, həmin fikirlər birtərəfli xarakter daşıyır, çünki Azərbaycan xalqının iki hissəyə bölünməsi nəzərə alınmayıb.

Rusiyanın tərkibinə daxil olmuş Azərbaycan torpaqları Şamaxı mərkəz olmaqla, Kaspi vilayətinin yeddi qəzasını əmələ gətirdi (Bakı eyniadlı qəzanın mərkəzi idi). İnzibati ərazi dəyişiklikləri daim aparılırdı, lakin Rusiya imperiyasında milli dövlət qurumları yox idi. Bunlar çar rejiminin süqutundan sonra yaranmağa başladı.

1917-ci il noyabrın 2-si Bakıda sovet hakimiyyətinin elan olunması günü hesab edilirdi. Lakin bunun da əleyhdarları var idi. Noyabrın 11-də Tiflisdə gürcü sosial-demokrat (menşevik), Azərbaycan «Müsavat» və erməni Daşnaksutyun partiyaları nümayəndələrinin müşavirəsi keçirildi. Onlar Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər və noyabrın 15-də Müstəqil Zaqafqaziya hökumətini – Zaqafqaziya komissarlığını yaratdılar. Azərbaycandan oraya Fətəli xan Xoyski daxil idi. Y.P.Qeqeçkori (Gürcüstan) sədr seçildi. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Y.P.Qeqeçkori L.P.Beriyanın arvadı Nina Teymurazovna Qeqeçkorinin əmisi idi. Zaqafqaziya komissarlığı ölkəni Rusiyadan ayırmaq istiqamətini seçdi.

1918-ci il fevralın 25-də açılan Zaqafqaziya seymı Y.P.Qeqeçkori başda olmaqla, Zaqafqaziya hökumətini yaratdı. Bu mövzu üzrə mütəxəssis olan tarix elmləri namizədi N.Ağamaliyeva yazır ki, Zaqafqaziya seymı sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında 1918-ci ilin martında Brest şəhərində bağlanmış separat müqaviləni tanımadı. Həmin müqaviləyə əsasən, Ərdahan, Qars və Batum Türkiyəyə verilir. Seym Petroqrada, Xalq Komissarları Sovetinə teleqram göndərərək bəyan etdi ki, o, Brest sülhünü tanımır, çünki Zaqafqaziya heç vaxt bolşevik hakimiyyətini və Xalq Komissarları Sovetini tanımamışdır.

Lakin Türkiyə Brest sülh müqaviləsinin müddəalarına əsaslanaraq Qarsı, Batumu və Ərdahanı dərhal təmizləmək barədə Zaqafqaziya seyminə ultimatum verdi və bunun ardınca həmin ərazilərə öz qoşunlarını yeritdi.

1918-ci il aprelın 22-də Zaqafqaziya seymı baş nazir və xarici işlər naziri A.Çxenxeli başda olmaqla, müstəqil Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının elan olunması barədə qətnaməni təsdiq etdi. Hökumətin tərkibinə Azərbaycan adlıy və naziri Fətəli xan Xoyski, ticarət naziri M.H.Hacinski və dövlət nəzarəti naziri İ.Y.Heydərov daxil oldular.

Zaqafqaziya respublikası bir aydan bir az artıq yaşadı. O, seymin gürcü fraksiyasının Zaqafqaziya respublikasından çıxaraq öz müstəqil dövlət qurumunu yaratdığını elan etməsi nəticəsində dağıldı.

Artıq dağılmış Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyası nə etməli idi? Yaranmış vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırmaq lazım gəldi. 1918-ci il mayın 27-də keçirilən iclasda qərara alındı ki, «Müsavət» partiyası MK-sının sədri M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla, Müvəqqəti Milli Şura yaradılsın. Bitərəf Fətəli xan Xoyskini Şura İcraiyyə Komitəsinin sədri seçdilər.

Ertəsi gün, mayın 28-də Tiflisdə Milli Şuranın birinci iclası açıldı. İclasda Azərbaycanın müstəqil dövlət elan olunması barədə qərar qəbul edildi. Həmin gün azərbaycanlılar üçün tarixi bir gün oldu: yüz ildən bir az artıq fasilədən sonra Şərqi Zaqafqaziya hüddudlarında ölkənin milli dövlətçiliyi bərpa edildi. Elə həmin iclasda qəbul edilən «Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında akt» yeni demokratik dövlətin yaranması faktını hüquqi cəhətdən təsbit etdi. Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri təyin edildi.

1918-ci ilin iyununda Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Şurasının və Hökumətinin üzvləri Tiflisi tərk edib Gəncəyə köçdülər. İyunun 27-də onlar Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi haqqında qanun qəbul etdilər. Habelə Dövlət bayrağı haqqında qanun qəbul edildi. Oxucuların yadındadırsa, vəzifədən kənarlaşdırılmış Heydər Əliyev Naxçıvanda həmin bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi təsdiq etdi, sonradan isə bu, həm də Azərbaycan Respublikasının – artıq nə sovet, nə də sosialist olmayan müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı oldu.

Sovet tarixçiləri 1918-ci il mayın 28-də yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyətini istehza ilə Türkiyədən asılı olan oyuncaq dövlət adlandırırdılar. Bu zaman ona istinad edirdilər ki, Tiflisdən köçüb gəlmiş hökumət türk süngülərinin köməyi ilə duruş gətirmiş, əsl hakimiyyət isə bolşeviklərdən ibarət Bakı Xalq Komissarları Sovetinə məxsus imiş.

Doğrudan da, Gəncəyə türk qoşunları daxil olmuşdu, lakin onların gəlişi Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında sülh və dostluq haqqında 1918-ci il iyunun 4-də bağlanmış müqavilənin şərtləri ilə nəzərdə tutulmuşdu. Məsələ onda idi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti

yətinin öz silahlı qüvvələri yox idi. Axı, haradan ola bilərdi ki, yeni dövlətin yaranmasından cəmi bir neçə gün ötürdü. Petroqraddan Moskvaya köçmüş sovet hökumətinin rəhbərləri isə Bakı Xalq Komissarları Sovetinə Leninin təkidli tələblərini ünvanlayırdılar: «birinci yerə nefti çıxarın», «neft məhsullarının Bakıdan tez bir zamanda daşınması üçün tədbirlər görün».

Türk zabitlərinin köməyi ilə qısa müddətdə Əlahiddə Azərbaycan korpusu yaradıldı. Türk qoşun hissələri ilə birlikdə o, Qafqaz islam ordusunu əmələ gətirdi ki, onun da sıralarında iyirmi min döyüşçü vardı. Ordu Gəncəyə hücumu keçən Bakı Kommunasının əsas qüvvələrinin həmləsinin qarşısını aldı, sonra əks-hücumu keçərək Şamaxı şəhərini öz nəzarəti altına götürdü və Bakıya yaxınlaşmağa başladı. Məqsədə çatmağa 16 kilometr qalanda, 1918-ci il iyulun 31-də Bakı Xalq Komissarları Soveti öz səlahiyyətlərini üzərindən götürdü. Şəhərdə bolşevik hakimiyyəti süqut etdi.

Qorbaçov «yenidənqurma»sı dövründə Xalq Cəbhəsinin üzvlərindən olan alimlər həmin hadisələri şərh edərkən iddia edəcəkdilər ki, 1918-ci ildə Bakıda sovet hakimiyyətinin devrilməsi Azərbaycan torpağına orada heç bir real zəmini olmayan sosializm ideyalarının zorla gətirilməsinə sübutdur.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz islam ordusu Bakıya girdi. İki gündən sonra F.Xoyski hökuməti də Gəncədən oraya köçdü. Azərbaycanda dörd ay sürən ikihakimiyyətliyə son qoyuldu. Müasir Bakı tarixçilərinin dediyi kimi, ölkədə Azərbaycanın qanuni hökumətinin hakimiyyəti bərqərar oldu. Bu hökumət RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin diktəsi altında Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qəbul etdiyi bütün dekretləri ləğv etdi. Neft mədənləri, ticarət donanması gəmiləri, habelə torpaq əvvəlki sahiblərinə qaytarılırdı.

Lakin yeni bir hələ gəldi. Qovulmuş bolşeviklərin əvəzinə Bakıya ingilislər daxil oldu. Onlar 1918-ci il oktyabrın 30-da bağlanmış Mudros barışığının şərtlərinə əsasən gəlmişdilər. Həmin barışığa uyğun olaraq, Türkiyə Birinci dünya müharibəsində məğlub olmuş dövlət kimi öz qoşunlarını Azərbaycan və bütün Zaqafqaziya ərazisindən çıxarmalı idi. Türkiyə tabe oldu və iki həftədən sonra ingilis generalı V.Tomson Bakıya təşrif gətirərək özünü şəhərin hərbi qubernatoru elan etdi. Onun tabeliyində beş min əsgər vardı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əhəmiyyətini hər vasitə ilə azaltmağa çalışan sovet tarixçiləri iddia edirdilər ki, o, həm də ingilis süngülərinin gücünə yaşamışdır. Lakin tanınmış alim N.Əgəməliyevanın arxivdən tapdığı bir sənəd bunun əksini sübut edir: ingilis qoşunları Bakıya daxil olarkən general Tomson limanda Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa və İtaliya bayraqları ilə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağının da dalğalandığını görəndə, onu çıxarmağı əmr etmişdir. Demək istəyirəm ki, öz müstəqilliyini Azərbaycan xalqı, həqiqətən, canı və qanı bahasına qazanmışdı. Bu müstəqillik nə Moskvanı, nə də Londonu qane edirdi.

Bunun isə bircə səbəbi vardı – neft. Nefti yerin təkindən amansızlıqla, acgözlüklə, fasiləsiz çıxarırdılar. Lenin Moskvadan Şaumyanın üstünə teleqramlar yağdırırdı ki, «şübhəsiz, ilk növbədə, neft çıxarılması işi təmin edilməlidir». Bu məqsədlə Bakı Xalq Komissarları Sovetinə göstəriş vermişdi ki, Azərbaycan neft sənayesi-nin milliləşdirilməsi haqqında dərhal dekret qəbul etsin. Bolşevikləri əvəz etmiş ingilislər doqquz ay ərzində – 1918-ci ilin dekabrından 1919-cu ilin avqustunadək Bakıdan təqribən 30 milyon pud neft daşıyıb aparmışdılar. Halbuki, neft Azərbaycan xalqının mülkiyyəti idi!

Buna heç kəs diqqət yetirmirdi. Hamı öz xeyrini güdür, daha yağlı tikə qapmağa can atırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu iki il ərzində Nazirlər Kabinetinin tərkibi beş dəfə dəyişmişdi. Ayrı-ayrı vaxtlarda F.Xoyski (bitərəf), N.Usubbəyov («Müsavət»), M.Hacinski («Müsavət») Nazirlər Kabinetinə başçılıq etmişlər. 1919-cu ilin aprelinə müttəfiq qoşunlarının komandanı vəzifəsində general Tomsonu general D.Şatervort əvəz etdi. Maraqlıdır ki, Şatervort Azərbaycanla Ermənistan arasında Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan barədə mübahisədə Azərbaycanın tərəfini tutdu. 1919-cu il avqustun 11-də parlament Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul etdi. Həmin qanuna uyğun olaraq, keçmiş Rusiya imperiyasının hər hansı bir təbəəsi, milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq, özü, yaxud valideynləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində doğulmuşdusa, Azərbaycan vətəndaşı sayılırdı. Heç bir məhdudiyyət nəzərdə tutulmurdu.

İngilis qoşunları doqquz ay Bakıda qaldıqdan sonra 1919-cu il avqustun 24-də oranı tərk etdilər.

1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə yola düşdü. Konfransı Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlər məğlub olmuş ölkələrlə sülh müqavilələri işləyib hazırlamaq üçün çağırmışdılar. Konfrans 1919-cu ilin yanvarından 1920-ci ilin yanvarınadək davam etdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətini ABŞ Prezidenti Vilson qəbul etdi. O əmin etdi ki, «Azərbaycan xalqı öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq kimi müqəddəs işə bundan sonra böyük Amerikanın simasında müdafiə və dəstək tapmış olacaqdır».

Gənc respublikanın beynəlxalq miqyasa çıxışı mühüm hadisə idi. 1919-cu il noyabrın 1-də Parisdə Azərbaycanla İran Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması və diplomatik münasibətlər yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. Bu, yeni dövlətin diplomatiyasının ilk böyük qələbəsi idi, xüsusən də ona görə ki, əvvəllər İran Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasını təqdir etmir və onun öz ərazisinə birləşdirilməsini tələb edirdi.

Beynəlxalq hüquq subyekti olmaq perspektivi Azərbaycan üçün reallığa çevrilməkdə idi. Nəhayət, o gün yetişdi! 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransının Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyinin defakto tanınması barədə qərar qəbul etdi.

Uzaq-uzaq ölkələr – ABŞ, İngiltərə, Fransa gənc respublikanın dövlət suverenliyini, onun ərazi bütövlüyünü tanıdılar. Amma ən yaxın qonşusu Ermənistan belə bir vəziyyətlə barışa bilmirdi ki, Zaqafqaziya onun özündən savayı daha kim isə varlığını dünyaya bəyan etməyə cəsarət göstərsin. 1919-cu ilin noyabrında Azərbaycanla Ermənistan arasında müvafiq saziş imzalanmasına baxmayaraq, Ermənistan hökuməti razılaşmaları kobudcasına pozdu və silahlı ordu dəstələrini Azərbaycana yeritdi.

Quldur dəstələrinin iştirakı ilə erməni qoşunlarının genişmiqyaslı hücumu azərbaycanlılar üçün böyük faciəyə çevrildi. Təcavüzkarlar Zəngəzur bölgəsində qırxa yaxın azərbaycanlı kəndini dağıtdılar. Yüzlərlə günahsız dinc sakin həlak oldu. Onlar arasında Heydər adlı bir nəfər də vardı. O cavan vur-tut iyirmi üç yaşında idi. Bu hadisədən üç il sonra Naxçıvanda bir oğlan uşağı dünyaya gəldi. Ona həmin Heydərini adını qoydular. Bu Heydərini taleyinə isə XX əsrin görkəmli dövlət xadimi və siyasi xadimi olmaq yazılmışdı.

Erməni talanları nəticəsində Zəngəzurdə həlak olmuş Heydər adlı cavan Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anası İzzət xanımın qardaşı idi. İzzət xanım Zəngəzuru tərk etdikdən sonra dünyaya gəlmiş dördüncü övladına qardaşının xatirəsinə Heydər adını vermişdi.

Azərbaycan yazıçısı Əyyub Abbasov o dəhşətli hadisələrdən bəhs edən «Zəngəzur» adlı ikicildlik roman yazmışdır. Yazıçı öz əsəri üçün göz oxşayan, diqqəti çəkən bir ad axtarmamış, romanını hər bir azərbaycanlının qəlbində ağrı-acı ilə xatırlanan bir kəndin adı ilə, sadəcə, Zəngəzur adlandırmışdır. Belarus üçün Xatın, çex üçün Liditse, polyak üçün Treblinka nədirsə, azərbaycanlı üçün də Zəngəzur odur. Bunlar milli hüzn, sağalmayan yaralar, əzab və iztirab rəmzləridir.

Heydər Əliyevin böyük bacısı Şəfiqə uşaqlıqda həmin romanı oxuyandan sonra məzmununu anasına danışmış. Diqqətlə qulaq asan İzzət xanım deyibmiş:

– Dümdüz yazıb. O adam, elə bil, yanımızda olub.

Tarixçi Cəmil Həsənlıyə onun «Cənubi Azərbaycan: «soyuq müharibə»nin başlanması» kitabının çapdan çıxması ilə bağlı zəng vuranda Heydər Əliyev bu ifadəni, demək olar ki, sözbəsöz təkrarlamışdı. Söhbət Azərbaycanın o vaxtkı rəhbəri M.C.Bağirovun Cənubi Azərbaycan lideri Pişəvəri ilə görüşündən bəhs edən epizoddan gedirdi.

1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı günü – bu, müsəlmanların ən əziz bayramıdır – silahlı erməni dəstələri qəflətən Şuşadakı Azərbaycan qarnizonuna hücum etdilər. Yerli ermənilər onların köməyinə qalxdı. Eyni vaxtda Xankəndi və Əsgəran hücumu məruz qaldı. Şuşa ilə Ağdam arasında əlaqə kəsildi. Erməni qoşunları azərbaycanlıların bir neçə yaşayış məntəqəsini tutmağa müvəffəq oldu.

Hansı dövlət açıq siyasi təcavüzü cavabsız qoya bilər? Özgə ərazisinə göz dikənlərin qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır. Azərbaycan ordusu sayca az, kifayət qədər təlim görməmiş olsa da, münaqişə yerinə yollandı. Döyüşlər nəticəsində erməni dəstələri Şuşadan, Əsgərandan, Xankəndidən çıxarıldı. Azərbaycanlılar təkcə Qarabağda deyil, Zəngəzur istiqamətində də uğurla irəliləyirdilər. 1920-ci il aprelin sonlarında vəziyyət bərpa edildi.

Tarixçi N.Ağamalıyeva yazır: «Ehtimal etmək olar ki, Qarabağda üsyanı Ermənistan hökuməti təşkil etmişdi. Bu üsyan Azərbaycana hücum etməkdə olan 11-ci Qızıl Ordunun döyüş əməliyyatlarını asanlaşdırmaq məqsədi güdən planın – İrəvanla sovet komandanlığının əlaqələndirilmiş planının nəticəsi idi. Sonradan Ermənistan hökuməti 1920-ci ilin iyununda Moskvaya, Millətlərin İşləri üzrə Komissarlığa və Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə göndərdiyi məlumatda bu faktı özü də təsdiqləmişdi. Ermənistan hökuməti və Qarabağ inqilab komitəsi 11-ci Qızıl Ordu ilə bilavasitə əlaqəyə girmiş və tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında qərara alınmışdı ki, rus qoşunlarının Bakıya hücumunu asanlaşdırmaq məqsədilə daha çox Azərbaycan hərbi qüvvələrini Qarabağa cəlb etməkdən ötrü Novruzun birinci günü Qarabağda üsyan qaldırılsın. Beləliklə, Qarabağ münaqişəsini dövlətin gücünün zəiflədilməsində daha bir səbəb kimi nəzərdən keçirmək olar».

Bu hadisənin üstündən yetmiş il ötəcək və Azərbaycanda hadisələr yenə həmin ssenari üzrə cərəyan edəcəkdə. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet hərbi hissələrinin Bakıya girməsinə səkkiz saat qalmış erməni silahlı dəstələri Naxçıvana hücum edib Kərki kəndini tutdular. 1920-ci ildəki eyni dəst-xətt! Lakin Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında naxçıvanlılar hücumların qarşısını aldılar və bu diyarın işğal edilməsi planlarını pozdular.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov 2004-cü ilin mayında Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə o hadisələri xatırlayaraq demişdi:

– Ötən əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin dağılması nəticəsində yaranmış hərc-mərclikdən istifadə edən Ermənistan Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı ərazi iddialarını müharibə yolu ilə gerçəkləşdirmək qərarına gəlmişdir. Beynəlxalq təcrübədə misli görünməmiş təzyiq metodlarına əl atan Ermənistan hökuməti 1991-ci ildə onun ərazisindən keçib Naxçıvana gələn radiorele, təbii qaz, elektrik xətlərini, avtomobil yolunu, 1992-ci ilin aprelində isə dəmiryol nəqliyyatını tamamilə dayandırdı. Bu təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində Naxçıvan bu günədək Azərbaycandan təcrid edilmiş şəraitdə, ağır blokada vəziyyətində yaşayır...

Müstəqil dövlət olmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti öz suverenliyinin qədrini bilir və başqa dövlətlərin hərbi əməliyyatlarına cəlb edilməmək üçün mümkün olan hər şeyi edirdi. Məsələn, xarici işlər naziri F.Xoyski general A.İ.Denikinın ağqvardiyaçılar ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlamaq təklifi irəli sürən Rusiya xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinin notalarını rədd edirdi. Xoyski bəyan edirdi ki, Denikin təhlükəsi Rusiyanın daxili işidir və Azərbaycan, suveren dövlət kimi, başqa bir suveren dövlətin daxili işlərinə müdaxilə etməli deyildir.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Bundan bir gün əvvəl – aprelin 27-də günorta vaxtı parlamentə ultimatum verilmişdi ki, yaxın on iki saat ərzində hakimiyyətdən əl çəksinlər. Ultimatumu verənlər Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi, RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransı idi. Parlamentin təcili

və fəvqəladə iclasında qərara alındı ki, hakimiyyət Azərbaycan İnqilab Komitəsinə verilsin. Elə həmin gecə parlament buraxıldı.

Hakimiyyətin parlamentdən İnqilab Komitəsinə verilməsi sırf formal akt idi. Hələ ultimatumun verilməsinə yarım gün qalmış Qızıl Ordunun dörd zirehli qatırı Bakıya yola düşmüşdü. Bakını ələ keçirmək planı gələcək Sovet İttifaqı Marşalı M.N.Tuxaçevskinin rəhbərliyi altında və Q.K.Orconikidzenin iştirakı ilə Qafqaz cəbhəsinin qərargahında işlənilib hazırlanmışdı.

Buna bənzər hadisələr Rusiya imperiyasının parçalanmasından sonra yaranmış başqa respublikalarda – Belorusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Estoniya, Latviyada da baş verirdi – bəzində bir az əvvəl, bəzində nisbətən gec. Bolşeviklər milli dövlət bayraqları altında ayrılmış torpaqları artıq yeni ideoloji zəmində birləşdirirdilər. Haradasa, məsələn, Belorusiya və Ukraynada bu, tez başa gəlirdi; haradasa – Azərbaycanda olduğu kimi – yalnız 1920-ci ildə; başqa yerlərdə – Estoniya, Litva və Latviyada isə düz iyirmi ildən sonra. Polşada, ümumiyyətlə, alınmadı: M.N.Tuxaçevski 1920-ci ildə Varşavaya yürüş etmişdisə də, oradan geri çəkilməli və 1939-cu ilə qədər Belorusiyanın yarısını polyaklara verməli oldu. Elə Finlandiyada da 1939–1940-cı illərdə alınmadı. «Qış müharibəsi» belə kömək etmədi: Moskvada, O.V.Kuusinen başda olmaqla, formalaşdırılmış kommunist hökuməti sovet qoşunları ilə oraya gəlsə də, işə başlaya bilmədi.

Azərbaycanın «xalq cəbhəçiləri» Bakıda sovet hakimiyyətinin qurulmasını «Rusiya müdaxiləsi», «sovet Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsi» kimi qiymətləndirirdilər. Bu epitetlər sovet dövründə hətta ən ağıllı adamların belə fikrindən keçə bilməzdi. Çünki hamı təxminən eyni cür düşünürdü: iyirminci-otuzuncu illərdə, burjuva

milliyyətçiliyi ilə mübarizə zamanı başqa cür düşüncələri – yadfikirliləri cəmiyyətdən təcrid edirdilər.

Belə bir kampaniya bütün müttəfiq respublikalarda keçirildi. Bu, qədim köklərə, məişətə, dilə söykənən hər nə vardısı, onun aşkara çıxarılması və aradan götürülməsi üçün misli görünməmiş bir fitnəkarlıq idi. Azərbaycanda sovetləşməyə başçılıq edənlər kimlər idi? Rusiyadan göndərilmiş emissarlar. Moskva mədəni-milli dirçəlişin başında yerli camaatın durmasına yol vermədi. Bütün proseslər gəlmə nəzarətçilərin sayıq baxışları altında baş verirdi. Milli demokratlar darmadağın edildikdən, məhbəslərə atıldıqdan və Sibirə sürgün edildikdən sonra Azərbaycan uzun illər ayağa qalxa bilmədi – onun bütün intellektual elitası məhv edilmişdi.

«Milli demokrat»lar terminini 1920-ci ilin ikinci yarısında mədəniyyətdə proletar saflığı tərəfdarları icad etmişdilər. Bütün milli respublikalarda milli maraqları sinfi maraqlardan üstün tutan, mədəniyyətin milli formasını onun proletar məzmununa qarşı qoyan şəxsləri axtarır və ifşa edirdilər. «Milli demokratiya» termini sovet hakimiyyətinə düşmən olan əks-inqilabi millətçilik cərəyanının ideologiyası və praktikası kimi mənalandırılırdı. Azərbaycanın bir çox alimləri, yazıçıları, şairləri, filosofları, tarixçiləri bu kampaniyanın qurbanı olmuşlar.

Beləliklə, on üç yaşlı Heydər Əliyev Naxçıvan pedaqoji məktəbinə daxil olanda Azərbaycanın tarixi artıq «rəndələnmişdi» və Moskvadan verilən göstərişlər ruhunda şərh edilirdi. Buna görə də yeniyetməlik dövründə onun baxışları getdikcə möhkəmlənən vahid ideologiya şəraitində formalaşmışdır.

Azərbaycan xalqının qismətinə düşən yetmişillik sovet dövrünün on dörd ilində respublikaya Heydər Əliyev başçılıq etmişdir. Bu, Azərbaycanın SSRİ tərkibində olduğu müddətin beşdə birinə bərabərdir. Sovet

Azərbaycanının sükani arxasında Heydər Əliyevdən bir az artıq Mir Cəfər Bağırov olub – 1933-cü ildən 1953-cü ilədək (təxminən iyirmi il).

M.C.Bağırov ziddiyyətli şəxsiyyət idi. O, bir tərəfdən, öz Vətəni, öz Azərbaycanını alovlu məhəbbətlə sevirdi, digər tərəfdən, Moskvaya sədaqətlə xidmət edərkən bir çox insanlara bəla və iztirablar gətirmişdi. H.Ə.Əliyevin həyat yoldaşı Zərifə xanımın valideynlərinin üzləşdiyi məşəqqətləri də Mir Cəfər Bağırovun adı ilə bağlayırlar.

Zərifə xanımın atası Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev 1930-cu illərdə Bakı Tibb İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru, Azərbaycan SSR xalq səhiyyə komissarı, Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin katibi olmuşdu. 1941–1942-ci illərdə o, sovet Azərbaycanının Cənubi Azərbaycana göndərilmiş missiyasına başçılıq etmişdi.

1941-ci il oktyabrın 24-də Əziz Əliyev başçılıq etdiyi qrupun işi və Cənubi Azərbaycandakı vəziyyət barədə Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi M.C.Bağırova ilk geniş hesabat göndərmişdi. Ə.Əliyev qeyd edirdi ki, Cənubi Azərbaycana Bakıdan partiya, sovet, mədəniyyət və təsərrüfat işçilərinin göndərilməsi böyük fayda vermişdir. Eyni zamanda, o, 47-ci ordunun əsgər və komandirlərinin uğurluq, sərxoşluq, soyğunçuluq etməsi faktlarının olduğunu da göstərirdi: «Təbrizdə və başqa şəhərlərdə Qızıl Ordunun ayrı-ayrı əsgərləri tərəfindən talançılıq hallarına yol verilmişdir. Onlar gecələr silah axtarmaq bəhanəsi ilə evləri gəzmiş və əhəlinin pullarını əllərindən almışlar. Belə faktlar çox olmuşdur. Biz bu cür halların qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər görürük».

Əziz Əliyevin prinsipial mövqeyi 47-ci ordunun komandanlığının və SSRİ-nin İrandakı səfiri A.Smironovun xoşuna gəlmirdi. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki,

Mir Cəfər Bağırov Əziz Əliyevi Kreml və SSRİ Xalq Xarici İşlər Komissarlığı qarşısında müdafiə edirdi: «Mən özümün məktublarıma və şifahi izahatlarıma əlavə olaraq bildirməyi zəruri sayıram ki, Smirnov Əliyevin qrupunun işini qərəzli qiymətləndirir. Bizim ayrı-ayrı rəsmi işçilərimizlə, o cümlədən hərbcilərlə Əliyevin əlaqəsinin zəif olması, bəlkə də, ondan irəli gəlirdi ki, o, həmin adamlarla birlikdə sərxoşluq etmir, əksinə, onları yola gətirməyə çalışırdı ki, özlərini bir az yığışdırsınlar. Görünür, bütün bunlar yoldaşların xoşuna gəlməmişdir. İngiltərə, Türkiyə və sair ölkələrin nümayəndələrinə Əliyevin kimliyinin bəlli olmasına gəldikdə isə, məlumatı yayan nə Əliyev, nə də onun qrupu deyil, bizim ayrı-ayrı işçilərimizdir ki, onlar da çox vaxt harada gəldi sərxoşluq edir, şübhəli adamlarla ünsiyyət saxlayırdılar. Yaranmış vəziyyət bizim lap əvvəldən orada başladığımız nəhəng müsbət işin davam etdirilməsinə imkan vermir. Görünür, Smirnov da bu işin ləğvinə çalışır».

1942-ci il yanvarın 28-də Əziz Əliyev M.C.Bağırova belə bir məlumat göndərdi: səfir A.Smironov ona təklif etmişdir ki, Bakıya qayıdıb Təbrizdəki işə oradan rəhbərlik etsin. 1942-ci ilin martında Moskvadan verilən sərəncama əsasən Əziz Əliyev sovet Azərbaycanından ezam olunanların böyük bir qrupu ilə geri döndü. Onu Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə göndərdilər. Dağıstanın gələcək məşhur şairi Rəsul Həmzətov Moskvaya, Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almağa məhz onun tövsiyəsi ilə göndərilmişdir. Sonralar Ə.Əliyev ÜİK(b)P MK aparatında çalışmışdır. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini olmuşdur. 1951-ci ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun təkidi ilə, tutduğu vəzifədən azad edilmişdir. Son illərdə o, gözümçixdiyə salınmış, Bakıda Travmatologiya və Ortopediya ETİ-nin direktoru, rayon xəstəxanasının baş

həkimisi kimi aşağı vəzifələrdə işləmişdir. İ.V.Stalinin ölümündən və M.C.Bağırovun həbsindən sonra elm aləminə qayıtmış, yenidən ETİ-yə, daha sonra isə Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. Bakıda, Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir. Onun dörd övladı tibb elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Yeri gəlmişkən, Heydər Əliyev Zərifə xanım ilə ailə qurarkən Əziz Əliyev artıq Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsindən çıxarılmışdı. Dövlət təhlükəsizliyi xidmətinin gənc zabitinə məsləhət görürdülər ki, ağılsız iş tutmasın, öz həyatını artıq gözədən düşmüş bir şəxsin qızı ilə bağlamasın. Lakin Heydər öz bildiyi kimi, vicdanının hökmü ilə hərəkət etdi, sevdiyi qızdan əl çəkmədi. Bu əhvalat barədə sonrakı fəsildə daha ətraflı söhbət açacağıq.

Əlbəttə, Bağırovun Azərbaycan qarşısında xidmətləri var, özü də az deyil. Hər halda iyirmi il respublikaya başçılıq edib! Bu illərin dördü müharibə illəridir. Azərbaycanın neft ehtiyatları SSRİ-nin bütün neft ehtiyatlarının dördü üçün təşkil edirdi. O zaman 75 milyon tona yaxın neft çıxarılmış, 22 milyon ton benzin istehsal edilmişdi. Ola bilsin ki, bu rəqəmlər müasir oxucuya az şey deyir, buna görə də başqa rəqəmlər göstərək. Böyük Vətən müharibəsi illərində ümumittifaq neft hasilatının 71,4 faizi Azərbaycanın payına düşürdü. Bu isə aviasiya benzininin 80 faizi, avtonəqliyyat yağlarının 96 faizi deməkdir. Sovet tanklarının, demək olar ki, hamısı, təyyarələrin isə 90 faizi Bakı yanacağı ilə işləyirdi.

1942-ci ilin iyulunda alman qoşunları Bakıdan göndərilən neftin yolunu Şimali Qafqazda kəsdi. Lakin zaman yanacağı cəbhəyə bərələrlə dəniz yolu ilə Krasnovodskdan göndərməyə başladılar. Həmin ilin yazında Bakıda «Yak-3» qırıcı təyyarələrinin buraxılışına

başlanılmışdı. Şəhərdə, həmçinin «katyuşa» qvardiya mınaatanları istehsalı qaydaya salınmışdı.

Respublika rəhbərliyinin o illərdə necə gərgin çalışdığını təsəvvürümüza gətirə bilərik. Ancaq aşkar faktı da danmaq mümkün deyil: sovet dövründə Azərbaycan öz neftinin yeganə və tam sahibi deyildi. Onun bütün sərvətləri sovet dövlətinə məxsus idi.

M.C.Bağırov Azərbaycan tarixində həm də ikiye bölünmüş Azərbaycan xalqını birləşdirmək üçün əlindən gələni etməyə çalışan rəhbər kimi qalacaqdır. Bağırov başa düşürdü ki, tarix ona, bəlkə də, yeganə bir şans vermişdir və bu nadir fürsətdən istifadə etməmək öz millətinə qarşı xəyanət demək olardı. Bu məsələdə Bağırov mübariz mövqə tutur, Stalinin üzərinə məktub və təklifləri dolu kimi yağdırırdı. Hər halda onun günahı deyil ki, həmin vaxt tale Azərbaycan xalqından üz döndərdi. Bəlkə də, xalqdan yox, rəhbərlərdən? Kim bilir...

Bununla belə, XX əsrdə Azərbaycan siyasi səmasının ən parlaq ulduzu Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinə müyəssər olmayan şeylərə o nail oldu. Demək olar ki, əsrin əvvəllərindəki sələfləri ilə eyni vəziyyətə düşmüş Əliyev ikinci dəfə böyük bir imperiyanın – sovet imperiyasının dağıldığı vaxt qeyri-adi səylər bahasına Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Bu elə bir hünərdir ki, əsrlər boyu unudulmayacaq. Bu cür hünər göstərmiş şəxsin adı isə qədirlilən azərbaycanlıların ürəklərində daim yaşayacaqdır.

Heydər Əliyev iki dəfə Azərbaycanın lideri olmuşdur: 1969-cu ildən 1982-ci ilədək və 1993-cü ildən 2003-cü ilədək. On dörd il və on il. Birinci müddətdə o, respublikaya Sovet İttifaqının tərkibində rəhbərlik etmiş, ikinci

müddətdə isə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuşdur.

Fərq var, özü də çox böyük fərq. Bircə misal çəkək. SSRİ-də heç bir respublika İttifaq Mərkəzinin icazəsi olmadan hətta kinoteatra giriş biletinin belə qiymətini dəyişə bilməzdi. Bu da vəsf edilən müstəqillik! İttifaq Mərkəzi sosialist simalı deyildi, əksinə, monarxiyaya daha çox oxşayırdı, çünki yalnız dövlət məşininin başında duranların iradəsinə əks etdirirdi. Başda duranlar isə respublikaya hüsn-rəğbət bəsləyə də bilərdilər, bəsləməyə də. Hər şey necə xahiş etməkdən asılı idi.

Gərcəklik belə idi. Hamı da ona alışmışdı. Heç kəs ağına da gətirmirdi ki, başqa cür ola bilər. Dövlət Plan Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Qiymət Komitəsi bir addım da güzəştə getmirdilər, geri çəkilməli olanda isə əsl döyüşə girir, hər bir «müdafiə səddində» müqavimət göstərirdilər.

Lakin yenə də, hər şeyin sərt mərkəzləşdirilməsinə, Moskvadakı dövlət idarələrinin həddən artıq şişirdilmiş olmasına və ləng işləməsinə, bürokratik əngəllərə, planlaşdırma orqanlarının mənəm-mənəmliyinə baxmayaraq, Azərbaycan Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında çox iş görə bildi.

«Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir!» L.İ.Brejnev bu məşhur sözləri göydəndüşmə deyildi. Bakı küçələrini uzun illər bəzəmiş bu deyimdə Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan xalqının əldə etdiyi nəhəng uğurlar öz əksini tapmışdır. O, 1969-cu ildə hakimiyyətə gələndə Azərbaycan SSR İttifaq respublikaları arasında ən aşağı səviyyədə idi. Bütün sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə o biri respublikalardan geridə qalırdı.

Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının yeni birinci katibi seçildikdən sonra, 1969-cu ilin avqustunda keçirilən növbəti Plenumunda Heydər Əliyev elə bir nitq söylədi ki,

həmin nitqi bu günə qədər də Azərbaycanda xatırlayır və tarixi nitq adlandırılır. O, xalq təsərrüfatındakı ciddi nöqsanları tam kəskinlik və prinsipiallıqla üzə çıxardı.

Sən demə, Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövr ərzində Azərbaycanda heç bir beşillik yerinə yetirilməyibmiş. Bir çox nazirliklər onların üzərinə qoyulan vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmirmiş. Heydər Əliyevin məruzəsi həmişəkilərdən fərqlənirdi. Bu, real situasiyaya istinad edən sərt aşkarlığı, həqiqəti və şəffaflığı özündə ehtiva edən bir çıxış idi. Qərb KİV-ləri belə yazırdılar. İlk olaraq onlar başa düşdülər ki, Azərbaycanın yeni rəhbəri tamamilə fərqli, mədhiyyəçilikdən uzaq idarəetmə üsulu gətirib.

Bundan on üç il sonra Kremldə hakimiyyət başına gələn, DTK üzrə həmkarının Azərbaycandakı fəaliyyətini diqqətlə izləyən Y.V.Andropovun özü də eynən bu cür hərəkət edəcəkdi. Andropov da ölkə üçün tamamilə yeni bir üslub – xalqla, partiya üzvləri ilə yeni danışiq üslubu gətirəcəkdi. Bu üslub bütün respublikalar üçün yeni olacaqdı, təkcə Azərbaycandan başqa – çünki burada on üç il əvvəl, respublika KP MK-ya Əliyev başçılıq edəndə həmin üslub sınaqdan çıxarılmışdı. O vaxt Heydər Əliyevin nöqsanlara xüsusi diqqət yetirməsi çox güclü, hətta sarsıdıcı təəsşurat yaratmışdı. Andropov da xalqla bu cür açıq, ciddi dildə danışdı ki, bu da ona qeyri-adi populyarlıq gətirdi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki Ziyad Səmədzadə xatırlayır:

– Respublikanın rəhbəri olduqdan sonra Heydər Əliyev xalq təsərrüfatında gedən prosesləri dərindən öyrəndi, müqayisəli məlumatların köməyi ilə ən səciyyəvi tendensiya və xüsusiyyətləri geniş aspektdə ortaya qoydu. Sistemli təhlil əsasında alınmış rəqəm və faktlardan öz çıxışlarında geniş istifadə edirdi ki, bunlar

da sosial-iqtisadi həyatın bir sıra mühüm sahələrində uzun sürən gerilik olduğunu, əsaslı vəsait qoyuluşlarından səmərəsiz istifadə edildiyini, İttifaqda respublikanın mövqeyinin zəiflədiyini sübut edirdi.

Ziyad Səmədzadə nə barədə danışdığını bilir. Həmin illərdə o, İqtisadiyyat İnstitutunda, respublika Dövlət Plan Komitəsinin Elmi Tədqiqat İnstitutunda işləyirdi. Heydər Əliyev tez-tez onu milli gəlir üzrə ekspert qismində işə cəlb edirdi.

– Milli gəlirin artım sürətinə görə Azərbaycan müttəfiq respublikalar arasında axırncı yeri tuturdu, İttifaq üzrə orta göstəricidən xeyli geridə idi, – Ziyad Səmədzadə sözünə davam edir. – Təbii ki, belə vəziyyət başqa mühüm sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə öz təsirini göstərirdi. O dövrdə biz belə bir hesablama aparmışdıq: 1961-ci ildən 1970-ci ilə qədər adambaşına düşən milli gəlirin artımı cəmi 130 rubla bərabər olmuşdur. Bu, ümumittifaq göstəricilərindən üç dəfə aşağı idi. 1960-cı illərin sonlarında respublikanın hər bir sakininə düşən milli gəlir 737 rubl, yəni İttifaq üzrə orta göstəricidən 457 rubl aşağı, yaxud 61 faiz idi. Vəziyyət, həqiqətən, çox ağır idi, bu vəziyyətdən çıxmaq o qədər də asan deyildi. Axı, keçmiş İttifaqda bütün respublikalar bərabər hüquqlara malik idilər, ölkə vahid ideologiya, vahid idarəetmə sistemi şəraitində yaşayırdı. İqtisadi inkişaf üçün vəsait ayrılması Mərkəzdə planlaşdırılırdı.

Buna baxmayaraq, 1982-ci ildə Heydər Əliyev Moskvaya işləməyə dəvət ediləndə Azərbaycan milli gəlirin inkişaf sürətinə görə müttəfiq respublikalar arasında birinci yeri tuturdu. Artıq 1980-ci ildə respublikada adambaşına düşən milli gəlirin həcmi 81 faizə, milli gəlirin orta illik artım sürəti adambaşına 5,8 faizə çatmışdı. Müqayisə üçün deyək ki, 1960–1965-ci illərdə sonuncu göstərici 1,2 faiz olmuşdu. Fərq göz qabağındadır.

Əldə edilmiş nailiyyətlər Əliyevə imkan verdi ki, Azərbaycan KP MK-nın 1980-ci ilin fevralında keçirilən Plenumunda o dövr üçün çox cəsarətli bir məsələ qaldırsın – milli gəlirdən istifadədə respublikanın hüquqlarının genişləndirilməsi. Heç bir müttəfiq respublika rəhbəri belə bir çıxışa cəsarət etməmişdi. Əliyev isə buna əsaslanırdı ki, Azərbaycan dotasiyasız yaşayan respublikadır, yəni istehlak etdiyindən daha çox istehsal edir.

Azərbaycan və onun rəhbəri Heydər Əliyev fenomeni çoxlarının diqqətini cəlb edirdi. Bu cür uğurlar əldə etmək necə mümkün olmuşdu? Uğurlar hər yerdə, istənilən fəaliyyət sahəsində gözə çarpırdı – hətta əmək məhsuldarlığının artmasında da. 1980-ci ilin sonlarında Azərbaycan bu göstərici üzrə də ölkədə birinci yərə çıxdı, baxmayaraq ki, Əliyevə qədər yalnız Tacikistanı qabaqlamaqla on dördüncü yeri tuturdu.

1982-ci ilin noyabrında hakimiyyətə gələn Y.V.Andropov bütün ölkəyə yayılmış məşhur ifadə işlətmişdi: istənilən işdə əsas həlqəni axtarmaq lazımdır. Bu həlqədən tutmaqla bütün zənciri dartıb çıxarmaq olar. Az adama məlumdur ki, bu obrazlı ifadə Əliyevə məxsusdur. Başçılıq etdiyi respublikanın uğurlarının sirri barədə Andropovun sualına Heydər Əliyev məhz bu cavabı veribmiş. Əliyev həmin bu başlıca həlqəni çox axtarmış və tapmışdı – milli gəlirin artımı; bu zəmində də istehsalla istehlak arasındakı fərqi azaldılması. Bu sadə izahat Andropovun çox xoşuna gəlmişdi. O, bunu yadında saxlamış və ölkəyə başçılıq etməyə başlayanda idarəedici elitəni hər bir işdə əsas həlqələri axtarmağa çağırırmışdı. Yuri Vladimiroviç yerlərdən gələn təşəbbüsləri hər vasitə ilə dəstəkləyir, bu təşəbbüsləri ümumittifaq miqyasına çıxarırdı.

Beləliklə, Əliyevin qarşıya qoyduğu strateji vəzifə milli gəlirin artırılması idi. Milli gəliri kim yaradır? Xalq.

Zəhmətsevər Azərbaycan xalqı. Milli gəlir harada yaranır? Yanacaq-energetika kompleksində, sənayedə, aqrar sektorda. Azərbaycanda xalq təsərrüfatının strukturu tarixən elə formalaşmışdı ki, orada başlıca rolunu neftçixarma sahəsi tuturdu. Bütün prioritetlər – istər əsaslı vəsait qoyuluşlarında, istərsə də yeni texnika və texnologiyanın tətbiqində – ona məxsus idi. Hələ Böyük Vətən müharibəsi illərindən belə idi.

Əliyev yanacaq-energetika kompleksinin inkişafını diqqət mərkəzində saxlamaqla, oraya əsaslı vəsait qoyuluşlarının artırılmasına çalışaraq, o zaman birtərəfli inkişafın ağrısını çəkən bütün respublika sənayesinin yüksəlişinə dair geniş proqram işləyib hazırlamağın təşəbbüskarı kimi çıxış etdi. Heydər Əliyevin fikrincə, texniki tərəqqini müəyyənləşdirən sahələrin inkişafına üstünlük verilməli idi. Azərbaycan sənayesi yeniləşməli idi! Sənayenin inkişafının strateji istiqamətləri üzrə proqram işlənilib hazırlandı. Proqramda struktur dəyişiklikləri, yeni istehsal sahələrinin istismara verilməsi, işçilərin peşə və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan liderinin respublika xalq təsərrüfatında başladığı köklü yenidənqurma (tanış sözdür – Qorbaçovdan on beş il əvvəl!), mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində sahə və ərazi strukturlarının təkmilləşdirilməsi əsl hünər idi. Əliyevin komandası öz üzərinə son dərəcə ağır bir yük götürmüşdü. Axı, Azərbaycan ərazisində yerləşən sənaye müəssisələrinin 90 faizi İttifaq tabeliyində idi. Deməli, bu mövzuda söhbətə Siyasi Büronun üzvləri ilə, İttifaq hökumətində və nazirliklərdə birinci şəxslərlə başlamaq lazım idi. Xahiş etmək missiyası, təbii ki, vəzifəsinə müvafiq olaraq, respublika rəhbərinin boynuna düşürdü. 1976-cı ildən – Heydər Əliyev Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə

namizəd seçildikdən sonra bir çox məsələlərin həlli asanlaşmışdı. Yüksək statusun köməyi dəyirdi. Ancaq yenə də asan deyildi. Siyasi Büroya seçilməzdən əvvəlki vaxtdan isə heç danışmağa dəyməz.

Məsələn, Bakıda məişət kondisionerləri zavodunun tikilməsinin tarixçəsini götürək. Yalnız Azərbaycan üçün deyil, həm də Sovet İttifaqının bütün cənub respublikaları üçün son dərəcə zəruri olan bu müəssisəni yaratmaq ideyası, obrazlı desək, böyük əzablar içində doğulmuşdur. Özü də elə bir vaxt idi ki, bütün ölkədə kondisioner yox idi, nəinki Qafqazda, elə Rusiyanın başqa yerlərində də kondisioner qeyri-adi bir şey sayılırdı.

1991-ci ilin yanvarında Naxçıvanda yaşayarkən Heydər Əliyev tanınmış Azərbaycan yazıçısı və jurnalisti Elmira Axundovaya bu müəssisənin tikintisi üçün razılığı necə "qopardığını" danışmışdı. Söhbətdə həmçinin E.Axundovanın həmkarı İsa Həbibbəyli də iştirak edirdi. Elmira xanım Heydər Əliyevin söhbətini diktofona yazmışdır. O dövrün iqtisadi siyasəti barədə tipik təsəvvür yaradan maraqlı bir mənzərə alınır.

Heydər Əliyevin xatirə irsindən:

– Deməli, 1972-ci ildir. Daşkənddə pambıqçıların ümumittifaq müşavirəsi keçirilir. Buraya pambıqəkən respublikaların rəhbərləri, o cümlədən Azərbaycandan da nümayəndə heyəti dəvət edilmişdir. Leonid İliç Brejnev də Daşkəndə gəlir. Təbii ki, biz hamımız onu hava limanında qarşılayırıq, sonra qonaq evlərinə yollanırıq. Müşavirə səhər – saat 10-da, ya da 11-də başlanmalı idi. Çox ünsiyyətçi insan olan Leonid İliçin adəti idi: bu və ya digər tədbirin başlanmasından əvvəl respublikaların rəhbərləri ilə söhbət edərdi. Yeri gəlmişkən deyim ki, onun yumor hissi çox güclü idi. O vaxt da bizim hamımızı güldürdü. Deməli, mərhum Şəraf Rəşidovla yanaşı kresloda əyləşib. Əli ilə onu göstərərək

deyir: "Şəraf Rəşidoviç məni iqamətgaha gətirdi, necə lazımdırsa yerləşdirdi. Mənim isə taqətim yox idi, isti məni əldən salmışdı. Gördüm otaqda kondisioner var. Sevindim, şəbəkəyə qoşdum, o isə havanı sərinlətmək əvəzinə otağa isti verdi. Bir də baxdım ki, istinin dalınca da toz. Soruşdum ki, Şəraf Rəşidoviç, bu nədir belə? Siz qonaqları beləmi qarşılayırsınız?"

Bütün bunları o, yumorla nəql edirdi. Rəşidov özünə bəraət qazandırmaya çalışaraq məni göstərdi: "Mənlik bir şey yoxdur, bu kondisionerləri Bakıda düzəldirlər. Bax ondan soruşun". "Belə de! Deməli, Əliyevin günahıdır!", – deyər Brejnev dilləndi.

Bizim Buzovnada aviasiya sənayesi zavodu var, yetmişinci illərin əvvəllərində orada məişət kondisionerlərinin primitiv istehsalını təşkil etmişdik. O kondisionerlər, həqiqətən, pis işləyirdi, keyfiyyəti aşağı idi. Biz onlardan respublikamızın daxilində istifadə edirdik, lakin kiminsə ağına gəlmişdi ki, bizim kondisionerlərdən Özbəkistana da aparsın. Brejnev məhz belə nümunələrdən biri ilə "tanış olmuşdu".

Brejnevə dedim: "Bizim respublikada heç bir kondisioner istehsal edilmir. Müəssisələrdən birində kустar üsulla nə isə bir şey quraşdırmaq istəyirlər, ancaq bunu ciddi qəbul etmək olmaz".

Nə isə, hamı gülüşdü, Leonid İliç isə gözlənilmədən belə dedi: "Yoldaşlar, bizim ölkə əhalisinin yarısı cənub respublikalarında yaşayır, belə bir ölkədə niyə də məişət kondisionerləri istehsal etməyəkdir?"

Bilirsinizmi, Elmira xanım, indi sizin jurnalist həmkarlarınız Brejnevi az qala səfeh kimi qələmə verirlər, amma o, olduqca sağlamdüşüncəli adam idi, dövlət mənafeyi mövqeyindən fikir yürütməyi bacarırdı. "Dünən mən istidən zülm çəkmişəm, – dedi, – təsəvvür edirəm, xəstə-

xanalarda, doğum evlərində olanlar nə çəkirlər, uşaq bağçalarında körpələrin halı necədir». Fikir verin, o, ilk növbədə, xəstələrin, zəiflərin, uşaqların halına yarırdı.

Brejnevün ideyası hamımızın ürəyincə oldu. Müşavirəyə toplaşanlar, əsasən, cənub regionlarının rəhbərləri idilər. Odur ki, bu mövzu bizim hamımıza yaxın və aydın idi.

Brejnev sözünə davam etdi: «Moskvaya qayıdan kimi mütləq göstəriş verəcəyəm ki, məişət kondisionerləri zavodunun tikintisi ilə məşğul olsunlar».

Mənə də elə bu lazım idi – dərhal təklif verdim. Həmin illərdə mən Azərbaycanda belə müəssisələrin tikilməsinə hər vasitə ilə nail olmağa çalışırdım. Mən bilirdim, qabaqcadan göürdüm ki, gələcəkdə bu, nə qədər dəyərli bir sərvət olacaq.

«Leonid İliç, – dedim, – sizin təklifinizi bəyənirəm və qarşılıqlı təklif irəli sürürəm. Xahiş edirəm, göstəriş verəsiniz ki, həmin zavodu Azərbaycanda tiksinlər. Sizə söz verirəm ki, obyekt qısa müddətdə təhvil verərik». Brejnev: «Yaxşı, – dedi, – biz bunu bir qədər sonra müzakirə edərik».

Bizim bu zarafatyana söhbətimizi Brejnev unutmamışdı. Moskvaya qayıdan kimi məişət kondisionerləri zavodunun tikilməsi barədə məsələni Siyasi Büroya çıxardı. Həm də dedi ki, Əliyev belə bir zavodu Azərbaycanda rekord sürətlə tikməyə söz verir. Bunu eşidəndə başa düşdüm ki, işə başlamağın vaxtıdır.

Həmin vaxt Moskvada götür-qoy edirdilər ki, zavodun tikintisini hansı nazirliyə həvalə etsinlər. Axı, əvvəllər belə presedent olmamışdı. Texnologiyani heç kəs bilmirdi. Bu «əlverişsiz» sifarişdən nazirliklər bir-birinin ardınca imtina edirdilər. Brejnev bu süründürməçilikdən xəbər tutan kimi, tapşırıq verdi: «Qoy tikinti ilə Elektrotexnika Sənayesi Nazirliyi məşğul olsun».

Nazirliyin işçiləri düşünüb-daşındılar və belə nəticəyə gəldilər ki, bu istehsalı öz qüvvələri ilə təmin edə bilməyəcəklər, xaricdən texnologiya alınmalıdır.

MK-da soruşdular: «Bunun üçün sizə nə qədər pul lazımdır?» Nazirliyin işçiləri hesablamalar aparıb rəqəmi dedilər: 25 milyon dollar. Bir neçə gündən sonra Siyasi Büronun qərarı ilə Elektrotexnika Sənayesi Nazirliyinə zavodun tikintisi üçün 25 milyon dollar vəsait ayrıldı. Bəs nazir Antonov nə etdi? Brejnevün göstərişinin əksinə olaraq zavodun Zaporijyada tikilməsi layihəsini hazırladı.

Mən isə respublikada arxayın oturub, layihənin nə vaxt hazır olacağını gözləyirdim. Qəflətən Moskvadan signal daxil oldu ki, Zaporijyada zavodun tikintisinə hazırlıq başlayır. Bütün işlərimi atıb, uçdum Moskvaya. Əvvəlcə Antonovun yanına, sonra isə Kosiginin müavini Novikovun yanına getdim ki, öyrənim görüm bu nə məsələdir. Əslində mənim özümə hər şey dərhal aydın idi. Hakimiyyətin yüksək pillələrində duran məmurların çoxu belə hesab edirdi ki, azərbaycanlılar yüksək dəqiqliyə malik texnika ilə işləməyə qadir deyillər, bunun öhdəsindən gəlməzlər, onların nə müvafiq mühəndis-texniki, nə də fəhlə kadrları var. Onlar obyektləri gec, həm də keyfiyyətsiz tikirlər. Brejnev isə xüsusi qeyd etmişdi ki, tikinti qısa müddətdə başa çatdırılmalıdır. Deməli, onlar bütün bu dediklərimi mənə izah edirdilər, mən isə başa düşürdüm ki, məsələ tamamilə başqa şeydədir. Böyük sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malik bu cür müəssisələri Zaqafqaziyada, Orta Asiyada həvəssiz tikirdilər. Hamısı can atırdılar ki, bu tipli müəssisələr öz yerlərində – Rusiyada, ya da Ukraynada tikilsin.

Lakin mən sona qədər mübarizə aparmağı qərara aldım. Getdim Kosiginin yanına, ancaq o da mənə konkret heç nə vəd etmədi. İş belə görəndə birbaşa Brejnevün yanına yollandım. Sən demə, Baş katibin heç

nədən xəbəri yoxmuş. Məni görəndə soruşdu: «Heydər, de görək, sənın zavodunda vəziyyət necədir, iş gedir?» Mən çiyrimi çəkdim. «Niyə?» – «Ona görə ki, sizin nazirləriniz özbaşınalıq edib, zavodu Zaporozhyedə tikməyi qərara alıblar». – «Necə yəni?! Axı onların nə ixtiyarı var...» Dərhal dəstəyi qaldırıb Nazirlər Soveti Sədrinin müavini Novikova zəng etdi. «Bu nə özbaşınalıqdır? Axı mən sizə dedim ki, zavod Bakıda tikilməlidir». Sədr müavini bütün təqsirləri nazir Antonovun üzərinə yıxdı. Bu dəfə Brejnev Antonovun üstünə düşdü. Antonov etiraz etməyə cəhd göstərdi: «Bilirsinizmi, Leonid İliç, Zaporozhyedə bizim nazirliyin böyük bir zavodu var, orada yüksəkixtisaslı kadrlar çalışır. Özünüz bilirsiniz ki, kondisioner istehsalı çox mürəkkəb texnoloji prosesdir. Zaporozhyedə biz bu texnikanı mənimsəyə bilərik, Azərbaycanda isə çətin olacaq...» Brejnev onun sözünü kəsdi: «Nə deyirlər, onu da eləyin. Birincisi, mən Zaporozhyedə işləmişəm və bilirəm ki, bu regionda zavodlar həddən artıq çoxdur. Orada yeni zavod tikməyə heç yer qalmayıb. İkincisi də, bu kondisionerlər, ilk növbədə, cənuba, cənub respublikalarına gərəkdir. Deməli, zavodu da cənubda tikmək lazımdır. Kondisionerləri Zaporozhyedən Bakıya, Tbilisiyə, yaxud Aşqabada daşımaqdasansa, bu işi Bakıda görmək daha ucuz və rahat başa gəlməzmi?» Görürsünüzmü! Siz isə deyirsiniz ki, Brejnev səfeh idi.

Brejnevın kabinetindən çıxdım, sən demə, artıq hamı məni axtarırmış. Novikov öz yanına çağırırmış. Antonov məni soruşubmuş. İncimişdilər: «Niyə bizdən şikayətə getmişən?» «Bəs mən nə etməli idim, bir halda ki, siz, mənim zavodumu gözgörəsi oğurlamaq istəyirsiniz?» Xülasə, bir qədər arxayınlaşıb Bakıya qayıtdım. Lakin bir ay, iki ay keçdi, yenə Moskvadan səs-soraq çıxmadı.

Uçdum Moskvaya. Növbəti süründürməçiliyin səbəbi ilə maraqlandım. Məlum oldu ki, nazirliyin nümayəndələri xarici firmalarla – Amerika, Almaniya, İtaliya firmaları ilə danışıqlara başlayıblar. Onların hamısı həddən artıq yüksək qiymət deyirlər, təxminən 120, 130, 150 milyon dollar. Nazirliyə isə qərarla cəmi 25 milyon dollar ayrılıb. Nəhayət, Yaponiyanın «Toshiba» firmasını tapdılar (yeri gəlmişkən, bu firma əvvəlkilərdən heç də pis deyildi, əksinə, daha yaxşı idi). Həmin firma sifariş 90 milyona yerinə yetirməyə razı oldu.

İndi Siyasi Büroya məktub yazmaq lazım idi ki, təxisatı artırınsınlar. Ancaq müvafiq idarələrin rəhbərlərindən heç biri buna cəsarət etmirdi. Baybakov Kosiginin üstünə atırdı, Kosigin Baybakovun – artıq valyuta yoxdur, limitlər tükənib və s. və i.ə. Bir sözlə, bu bürokratik süründürməçilik məni lap bezdirdi və mən yenə də Baş katibin yanına getdim.

İşlərdən danışdıq, o, yenə soruşdu: «Hə, Heydər, zavodun tikintisi gedirmi?» «Xeyr», – deyər cavab verdim. «Niyə? Sən ki, mənə zavodu tez tikməyə söz vermişdin». Mən hər şeyi ona danışdım. Brejnev çox qəzəbləndi, yadımdadır, hətta məşhur rus söyüşünü də işlətdi və dərhal telefon dəstəyinə əl atdı: «Günü bu gün məktub yazın, qərar qəbul edərək». Biz bir günün içində məktub hazırladıq, Brejnev məktubu imzaladı və nazirliyə 90 milyon ayırdılar.

Bütün bu süründürməçilik üzündən biz bir il geri düşdük. Mən isə Brejneyə söz vermişdim ki, obyektin partiyanın XXV qurultayınadək istifadəyə verəcəyik. Əgər yadınızdadırsa, o vaxtlar mühüm dövlət obyektlərinin istifadəyə verilməsini hansısa əlamətdar bir tarixə salmaq dəb idi. XXV qurultayı 1976-cı ilin əvvəlində keçirmək nəzərdə tutulurdu. Mənim vaxtım az idi, bununla belə, qərara aldım ki, nəyin bahasına olursa-

olsun, vədimi yerinə yetirim. Birincisi, Baş katibi pis vəziyyətdə qoymaq olmazdı, çünki o, tikintinin məhz Azərbaycanda aparılması üçün, həqiqətən, əlindən gələn hər şeyi etmişdi. İkincisi, sübut etmək istəyirdim ki, azərbaycanlılar da fərsiz deyillər. Mən bu tikintinin necə gözəl bir zavod olacağını artıq xəyalımda canlandırırdım!

Bakıya qayıtdım, adamları səfərbər etdim, nə özümə, nə də başqalarına dinclik verirdim. Ayda ən azı üç dəfə tikintiyə şəxsən baş çəkir, tikinti işlərinin necə getdiyi barədə, hansı çətinliklərin olması, obyektin fasiləsiz təminatı üçün hansı materialların zəruri olduğu və s. barədə hər gün hesabatlar, məlumatlar tələb edirdim. Mənim ruh yüksəkliyim ətrafdakilərə də sirayət edirdi. Zavodu iki ilə tikdik. Əslində biz tikintiyə 1973-cü ilin ikinci yarısında başlamışdıq, 1975-ci ilin dekabrında isə istifadəyə verdik. Həm də biz təkcə zavodu tikməklə kifayətlənmədik – bu, işin ancaq yarısı idi. Həmin müəssisədə işləyə bilən kadrlar hazırlamaq lazım idi. Buna görə də tikinti gedən müddətdə mən üç yüz nəfəri Yaponiyaya göndərdim. Onlar arasında mühəndislər, texniklər, fəhlələr vardı. Bundan əlavə, beş yüz nəfər Moskvada, Leninqradda, Ukraynada elektrotexnika sənayesinin oxşar müəssisələrində tədris və ixtisasartırma kurslarına göndərildi. Artıq zavod işə düşəndə onu yüksəkixtisaslı, hətta nadir kadrlarla tam komplektləşdirə bildik.

Bilirsiniz, mən xoşbəxtəm ki, bu zavodun tikintisində əməyim olub. Həmin zavod artıq on beş ildir işləyir, çoxdan öz xərcini çıxarıb, respublikaya mənfəət gətirir. Bir dəfə Afrikanın lap cənubuna, Mozambikə səfər etmişdim və orada Azərbaycan kondisionerlərini gördüm. Sonralar Bakı markası ilə kondisionerlər planetimizin ən müxtəlif nöqtələrində – Koreyada, Vyetnam-

da, Anqolada rastıma çıxırdı və mən gördüyümüz işə görə, həqiqətən, iftixar hissi duyurdum.

Heydər Əliyev narazılığını bildirirdi:

– Axı niyə bircə jurnalist də bu barədə yazmır? Axı niyə o dövrü yalnız mənfi cəhətdən xatırlamağa üstünlük verirlər?

Yadınıza salıram: 1991-ci ilin yanvarı idi və respublikanın keçmiş başçısı qabaqcadan görürdü ki, ölkənin dağılması labüddür. O, ictimaiyyətin diqqətini özünün hakimiyyəti dövründə respublikada yaradılmış nəhəng potensiala cəlb etmək istəyirdi. Bunu isə yalnız Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra başa düşdülər. İndi bütün xitabət kürsülərindən haqlı olaraq belə sözlər səslənir ki, əgər bu potensial yaradılmış olmasaydı, suverenlik qazandıqdan sonra respublika çətin vəziyyətə düşə bilərdi. Hətta öz dövlət müstəqilliyini belə itirə bilərdi.

Heydər Əliyev isə artıq o vaxt Azərbaycanın gələcək rifahının təminatını yaradılmış nəhəng iqtisadi potensialda görürdü. Ölkənin bugünkü günü üçün son dərəcə mühüm addımları həmin illərdə məhz o atmışdı: infrastruktur yeniləşdirilmiş, neft sənayesi yenidən qurulmuş, təzə müəssisələr tikilmiş, müasir texnologiyalar alınmış, iş yerləri yaradılmışdı. Azərbaycanın güclü potensialı 1987–1993-cü illərdə respublikanın o vaxtkı səbətsiz rəhbərlərinin fəaliyyətsizliyi nəticəsində son dərəcə çətin vəziyyətə düşsə də, nəticədə Azərbaycan xalqının bu vəziyyətdən çıxmasına, duruş gətirməsinə, erməni təcavüzünə sinə gərməsinə kömək etdi.

Heydər Əliyev öz millətinin həqiqi lideri kimi müdrik addım ataraq, L.İ.Brejnevlə, A.N.Kosıqınla, Y.V.Andropovla, Sovet İttifaqının digər rəhbərləri ilə yaxşı şəxsi münasibətlər qururdu. Bu, respublika üçün əlavə fondlar, limitlər əldə etməyə imkan verirdi. Məişət kondisionerləri zavodunun tikilməsi ilə bağlı əhvalat sovet

dövründə nəhəng dövlətin birinci şəxsləri ilə şəxsi münasibətlərin nə qədər əhəmiyyətli olduğuna parlaq sübutdur. Heydər Əliyevin Brejnevə və onun ətrafı ilə dostluğu barədə nə yazsalar da, nə desələr də, hər şeyin səbəbi bayağı paxıllıq hissindən, özlərinin Moskvadakı nüfuzlu dairələrlə qarşılıqlı xidməti və şəxsi münasibətlər qurmaq bacarığının olmamasından doğurdu. Axı, hər bir müttəfiq respublikanın iqtisadiyyatı sırf İttifaq maraqlarının əsas götürüldüyü mərkəzləşdirilmiş, planlı, inzibati-amirlik sisteminin tərkib hissəsi idi. Buna görə də respublikada istehsal olunan ümumi məhsulun, heç olmazsa, az bir hissəsini burada saxlamaqdan ötrü hər cür mümkün fəndə əl atmaq lazım gəlirdi. Bir məqsəd vardı, özü də nəcib məqsəd: inkişaf sürəti ilə xalqın yaşayış səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluğu azaltmaq.

Sovet Azərbaycanının tarixində «Əliyev dövrü» ən məhsuldar dövr olub. Nə nailiyyətlərin miqyasına, nə də sosial-iqtisadi yekunlara görə XX əsrdə bu dövrün bərabəri yoxdur. Bunu təkcə Azərbaycanın müxtəlif siyasi baxışlara malik tarixçiləri və iqtisadçıları deyil, bir çox ölkələrin görkəmli dövlət xadimləri və alimləri də etiraf edirlər.

Əliyevin yenilik ruhlu rəhbərlik üslubu respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının, demək olar ki, bütün sahələrində duyulurdu. Bu, insanların yuxudan oyanması və real gerçəkliyə qayıtması dövrü idi. Yenilik və müasirlik effekti Əliyevin bütün hərəkətlərinə xas idi.

Burada biz Heydər Əliyevin fəaliyyətinin elə bir tərəfini nəzərdən keçirəcəyik ki, bəziləri bunu onun xidməti hesab edir, digərləri isə irad tuturdular. Söhbət korrupsiyaya qarşı mübarizədən gedir.

Yeni birinci katib, özünün seçilməsindən sonra respublika KP MK-nın elə ilk Plenumunda demişdi:

– Biz işimizə ciddi ziyan vuranların maskalarını yırtmalıyıq. Biz mövcud olan rüşvətxorluq hallarına qarşı dönmədən, qətiyyətlə mübarizəyə başlamalı və buna gətirib çıxaran şəraiti aradan qaldırmalıyıq...

Doğrudan da, ciddi mübarizə başlandı. Onun gedişi Azərbaycan mətbuatında işıqlandırılırdı. Bunu yaqın etmək üçün «Бакинский рабочий» qəzetinin o illərdəki nömrələrini sadəcə vərəqləmək kifayətdir. Rüşvətxorluq, dövlət mülkiyyətini talama, gizli özəl sexlər yaradılması kimi halları, rəhbər işçilər arasında qohumbazlıq hallarını aradan qaldırmaq barədə çoxlu yazılar dərc edilirdi. Təqsirkarların müvafiq surətdə cəzalandırılması haqqında da məlumat verilir.

Əliyev haqqında, demək olar, bütün yazılarda o vaxtlar SSRİ DTK-sının 5-ci İdarəsinin rəisi olan Filipp Denisoviç Bobkovla söhbətində söylədiyi məşhur ifadəyə rast gəlmək olar:

– Bircə şeyə təminat verə bilərəm: Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində rüşvət almırlar.

Heydər Əliyevin bu sözlərini F.D.Bobkov özünün 1995-ci ildə nəşr olunmuş «DTK və hakimiyyət» («КГБ и власть») kitabına daxil etmişdir. Az sözlə ciddi bir fikir ifadə edilir – bu kəlam, həqiqətən, Əliyevə məxsus ola bilərdi. Ancaq kontekstdən çıxarılmış halda müəlliflər onu yalnız ittiham kimi yozurlar. Bəs kontekstdə necədir?

Bobkovun kitabında oxuyuruq: «Dövlət, sovet və partiya aparatında rüşvətxorluq barədə hər yerdə danışıldılar. Bəzi respublikalarda hətta partiya bileti almaq üçün müəyyən məzənnə qoyulmuşdu. Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçildikdən üç il sonra Bakıda onunla söhbətimi xatırlayıram. Demək lazımdır ki, o, korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmağa

cəhd göstərirdi, ancaq bununla belə, «çoxmu iş görülmüşdür?» sualına cavab olaraq Əliyev belə demişdi: «Bircə şeyə təminat verə bilərəm: Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində rüşvət almırlar.»

Sovet İttifaqının hər yerində rüşvətxorluğun baş alıb getdiyini bəzi müəlliflər nədənsə yazmırlar. Hər şeyi yalnız Azərbaycanın adına bağlayırlar. F.D.Bobkovun kitabındakı aşağıdakı abzasla bəlkə də az adam diqqət yetirmişdir: «İqtisadiyyat sahəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizənin zəruri olduğunu respublikaların təhlükəsizlik orqanlarının rəhbərləri getdikcə daha təkidlə nəzərə çatdırırdılar, hər yerdə ümumittifaq müşavirələrinin tribunalarından bu barədə danışılırdı. Korrupsiya, rüşvətxorluq, rəqəmlərin şişirdilməsi Özbəkistanda, Gürcüstanda və başqa respublikalarda da müşahidə olunurdu. Elə Moskvanın özündə də belə hallar yetərinəcə idi. Korrupsiya mikrobu hakimiyyəti içindən yeyir, partiya xalq arasında nüfuzunu itirirdi».

Heydər Əliyev, ümumiyyətlə, güclü yumor hissinə malik adam idi. Bu hiss onun təbiətindən gəlirdi. Kremlə işlədiyi dövrdə orada olmuş xarici qonaqlar qeyd edirdilər ki, o, ən dolaşiq suala ağıllı, aforizmlə cavab verməyi bacarır və belə suallardan qətiyyəni qorxmurdu. Qərb jurnalistləri onu «Kremlin boz və cansıxıcı mühitində parlaq sima» adlandırırdılar. Onların müşahidələrinə görə, hətta dildən pərgar Qorbaçov belə, onun fonunda sönük görünürdü.

Yəqin ki, Heydər Əliyev korrupsiya barədə Bobkovun sualına da elə özünə xas tərzdə, aforizmsayağı cavab vermişdi. Yeri gəlmişkən, bir neçə kəlmə də bu termin barədə.

Güman etmirəm ki, çox təcrübəli və ağıllı Əliyev korrupsiyanın nə demək olduğunu aydınlaşdırmadan ona

qarşı müharibə elan etmiş olsun. O, belə adam deyildi. Həm də əsrin dördüdə birinə bərabər müddətdə məxfi xidmətdə olması bu gözəgörünməz düşməni dəqiq tanımağı ona öyrətmişdi. Bu elə bir bəla idi ki, dünyada heç bir hökmdar onun öhdəsindən gələ bilməmişdi – nə feodal xanları, nə mütləq monarxlar, nə demokratik prezidentlər, nə də sovet dövrünün baş katibləri.

Sovet cəmiyyətində korrupsiya olduğunu etiraf etmirdilər. Bu termin Qorbaçov dövründə siyasətçilərin leksikonuna daxil oldu. Stalindən Çemenkoya qədər olan dövrdə hesab edilirdi ki, korrupsiya kapitalizm cəmiyyətinin qüsurudur. Yalnız bu qüsurun xidməti vəzifədən sui-istifadə şəklində qalıqlarının olduğu etiraf edilirdi. Əliyevin Azərbaycanda yeni dövrün başlangıcı sayılan 1969-cu ildəki məşhur nitqində «korrupsiya» sözü yoxdur. Diqqət yetirin: respublikanın yeni rəhbəri mövcud rüşvətxorluq hallarına qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmağın zəruriliyindən və buna gətirib çıxaran şəraitin aradan qaldırılmasından danışır. F.D.Bobkov öz kitabında məhz korrupsiyadan söz açır. Terminlərdəki bu qarışıqlıq, yəqin, onunla izah edilir ki, kitab postsovet dövründə – «korrupsiya» sözü ictimai şüurda özünə möhkəm yer alıb əhatəli bir anlayışa çevrildikdən sonra yazılmışdır.

Bu gün bəzi müəlliflər müasir anlayışları mexaniki olaraq keçmiş zamana şamil edirlərsə, bu, tarixi yanaşma sayıla bilməz. Hətta Əliyevin sanballı bioqrafları belə, öz əsərlərində onu korrupsiyaya qarşı mübarizənin başçısı, gurultulu kampaniyaların təşkilatçısı «təyin» edirlərsə, bu da tarixi həqiqətə ziddir. Tarixi həqiqət ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyev lap qədim dövrlərdən bütün dövlət rejimlərinin mübarizə apardığı və heç kəsin də qalib gələ bilmədiyi bir bəlanın mahiyyətini dərinlən dərk etmişdi. Ucu-bucağı görünməyən rüşvətxorluq dənizində respublika KP MK-nın yeganə təmizlik adası olması

barədə onun, çoxları tərəfindən ciddi etiraf kimi qəbul edilən mənalı zarafatı da bunu sübut edir.

Qədim dövrlərdə aqillər hər hansı bir məsələ barədə müzakirəyə başlamazdan əvvəl razılığa gələrdilər ki, bu və ya digər söz hansı anlamda başa düşüləcək. Məsələn, su – maye, günəş – qaynar, daş – bərk bir cismdir və i.ə. Anlayışların mənası üst-üstə düşəndə mətləb barədə müzakirələrə başlayırdılar.

Sovet dövründə işlədilən sözlərin mənasına heç də həmişə dərinləndən nüfuz etmirdilər. Yuxarıdan göndərilən ideologemlər bütün müttəfiq respublikalarda, orada yaşayan xalqların tarixi mentallığı nəzərə alınmadan icra edilməli idi.

Təhsili etibarilə tarixçi olan, öz Vətəninin adət-ənənələrini dərinləndən bilən Heydər Əliyev, təbii ki, o vaxtkı ideoloji təlimatların təsiri altında, məfhumları Moskvanın tələb etdiyi kimi işlədirdi. Lakin Azərbaycanın da öz xüsusiyyətləri vardı ki, Mərkəzdə bu barədə heç nə bilmək istəmirdilər, çünki bütün xalqlara eyni cür yanaşırdılar. Qəlbinin dərinliklərində Heydər Əliyev bütün xalqları ağına-bozuna baxmadan, "bir arşınla ölçməyin" əleyhinə çıxır, onlara yad davranış qaydalarının qəbul etdirilməsinə razı olmurdu.

Məsələn, belə hesab edilirdi ki, Qafqaz və Orta Asiyanın başqa sovet respublikaları kimi, Azərbaycan da təsərrüfat və partiya-dövlət həyatının bütün səviyyələrində korrupsiyanın ən müxtəlif növlərinə "yoluxmuşdur". Qorbaçov "yenidənqurma"sı dövründə kütləvi informasiya vasitələri sovet adamlarını buna inandırmağa çalışırdı. Hamam direktorundan, yeməxana müdirindən tutmuş, respublika nazirlərinədək hamının rüşvət aldığını sübuta yetirmək məqsədilə yüzlərcə yazı dərc olunmuşdu. Sadəlövh oxucular belə yazılara inanırdılar – bəs necə, qəzetdə yazılıb!

Yadımdadır, Özbəkistan üzrə növbəti belə yazılar silsiləsindən sonra mənə bir nəfər zəng edib özünü Sergey Konstantinov kimi təqdim etdi. Bu cavan tarixçi, Zaqafqaziya və Orta Asiya respublikalarında rüşvətxorluğun tüğyan etdiyi barədə mərkəzi partiya mətbuatında yer alan iddialarla razılaşmırdı.

Mən onun üçün Köhnə meydana buraxılış vərəqi sifariş verdim. Kabinetdə üzbəüz əyləşdik.

– Bu, anlayışların təhrif edilməsindən başqa bir şey deyil, – deyərək o, sözbə başladı.

Katibə çay gətirdi. Biz azı iki saat söhbət etdik. Qonağım maraqlı həmsöhbət idi. O, cənub respublikalarının yaşam xüsusiyyətlərini bilməyən kəmsavad jurnalistlərə qeyzlənərək deyirdi:

– Əgər məqalələrin müəlliflərinin məntiqinə diqqət yetirsək, belə çıxır ki, tayfabazlıq və tərəfgirlik Qafqazda və Özbəkistanda Brejnev dövründə yaranıb-yayılb. Amma bu, belə deyil. Orada belə şeylər həmişə olub, sadəcə, başqa cür adlandırılıb. Bunlar Sovet İttifaqının Cənub və Şərq xalqlarının əsl həyat tərzini əks etdirir. Məsələn, Şərqdə, əgər sən kiminsə evinə qonaq gəlmisənsə, süfrədəki təamlardan, yaxud hədiyyələrdən imtina etmək təhqir sayılır. Bahalı hədiyyəni qəbul etmək Qərbdə qeyri-etik davranış, hətta rüşvət sayıla bilər, bu zaman məmur tək vəzifəsini deyil, azadlığını da itirə bilər. Vəzifə irəliləyişi zamanı qohumluq əlaqələrindən istifadə etmək Şərqdə tamamilə təbii və normal sayılır, Qərbdə isə dövlət qulluğunda qohuma himayədarlıq etmək yenə də qeyri-etik hərəkət sayılır və buna görə cəza verilir. Müxtəlif sivilizasiyaların bu xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bütün xalqlara eyni meyarlarla yanaşmaq olmaz.

– Axı, bu xalqlar eyni bir dövlətdə yaşayırlar. Onun vətəndaşıdırlar, hamısının eyni hüquq və vəzifələri var,

odur ki, qüvvədə olan qanunvericiliyə tabe olmalıdırlar, – deyə mən etirazımı bildirdim.

– Razıyam, – Konstantinov cavab verdi. – Amma azərbaycanlılar, özbəklər, taciklər, qazaxlar, başqa Şərq və Cənub xalqları ayrı cürdürlər. Onlar bizdən nə yaxşıdır, nə də pis. Sadəcə, fərqlənirlər. Həyatda uğur qazanmağın yolları, qohumluq borcu barədə onların öz təsəvvürləri var.

– Sergey, siz demək istəyirsiniz ki, cənub və şərq respublikalarının qanunvericiliyində dəyişiklik edilməlidir? Onların cinayət məəcəllələrindən rüşvətxorluq və xidməti vəzifədən sui-istifadə maddələrini çıxarmaq lazımdır, o biri respublikaların məəcəllələrində isə saxlamaq?

Sonuncu sualımda istehza aşkar duyulurdu.

– Mən nə bilim nə etmək lazımdır, – qonaq baxışlarını qaçırdı. – MK sizsiniz, siz də həll etməlisiniz. Lakin on milyonlarla insanın əsrlərlə yaşayıb riayət etdiyi və bir çox nəsillərin ehtiramla qoruyub saxladığı adətləri digər dövlətin hüquqi kateqoriyaları ilə adlandırmaq olmaz.

– Yəni hansı dövlətin? – deyə mən ehtiyatla soruşdum.

– Sovet dövlətinin, – Konstantinov çəkinmədən cavab verdi.

– Məgər onlar Sovet İttifaqının vətəndaşları deyillər?

– Vətəndaşıdırlar, ancaq onlar həm də öz respublikalarının vətəndaşıdırlar.

– Bizdə üstünlük İttifaq qanunlarına verilir, – deyə mən sərt halda xatırlatdım.

Söhbət Sov.İKP MK-nın binasında getsə də, təhlükəli, «dissident» istiqaməti alırdı. Konstantinov bunu başa düşüb fikirlərini bir az yumşaltdı.

– Bizim tərəfgirlik, tayfabazlıq, rüşvətxorluq saydığımız hallar Şərqdə və Cənubda belə sayılmaz, – deyə barışdırıcı tərzdə dilləndi. – Elə buna görə də ictimai qınaq obyektı deyil. Bir halda ki, belədir, deməli, heç bir

sərt hökm vəziyyəti dəyişə bilməz. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən partiya orada «alverçilik ruhuna», «xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyasına» qarşı mübarizə aparır. Nəticəsi nədir? Sıfır. Çünki ideoloqlar başa düşməzlər ki, ticarət Qafqaz və Orta Asiya əhalisinin başlıca və ən qədim məşğuliyyətlərindən biridir. Onların təqsiri deyil ki, əsrlər boyu obyektiv səbəblər üzündən özlərini digər peşələrdə sınamaqdan məhrum olublar.

– Əslində siz haqlısınız. Dağlıq ərazilərdə münbit torpaqlar azdır...

– Bəs iqlim? – Konstantinov sözümə qüvvət verdi. – Bircə dəfə sel gələndə, yaxud qar uçqunu baş verəndə ətrafdakı hər şey məhv olurdu. Fikir verin, Orta Asiyadakı qumlu səhralar, su qıtlığı Avropa ilə Asiya arasında ticarət tranziti kimi Böyük İpək yolunun coğrafi-iqtisadi statusunu müəyyən etmişdir. Tacirlər, alverçilər, işbazlar burada həmişə əhalinin hörmət bəslədiyi adamlar olmuşlar, çünki onlarsız bu yerlərin əhalisi qumlarla gömülərdi. Kommunist ideologiyası bu xalqların «alverçilik ruhunu» məhv edə bilməyib. Bilirsinizmi, 1924-cü ildə Gürcüstanda baş vermiş antibolşevik üsyanının başlıca şüurları hansılar idi? Dövlətin ticarətə müdaxilə etməməsi, ucuz xarici mal, torpağın sərbəst satışı. NEP (yeni iqtisadi siyasət) illərində isə bir çox şərq kommunistlərinin özləri də ticarətə girişmişdilər. Bəlkə də, sizə gülməli görünər, ancaq 1923-cü ildə Xarəzm partiya təşkilatının yarısı ticarətçilərdən, on faizi isə ruhanilərdən ibarət idi!

SSRİ dağıldıqdan sonra Sergey Konstantinov görkəmli arxiv mütəxəssisi oldu. Onun diqqət çəkən yazıları Rusiyanın aparıcı kütləvi informasiya vasitələrində çap olunurdu. Mən istəyirdim ki, onunla görüşüb, Köhnə meydanda başladığımız söhbəti davam etdirim, dövlət müstəqilliyi qazanmış keçmiş müttəfiq respublikaların

problemlərini müzakirə edirəm. Təəssüflər olsun ki, buna macal tapmadım – istedadlı tarixçi vəfat etdi.

Yaddaşımda həmin söhbəti canlandırarkən çox vaxt düşünürəm ki, Sergey Konstantinov haqlı imiş. Götürək klassikanı: XX əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun yazdığı məşhur «Arşın mal alan». Gülçöhrənin atası Soltan bəy «uçitel-muçitel, dox-dur-moxdur» və başqalarını adam saymır. Onun üçün əsl kişi tacirdir. Bu da təsadüfi deyil. Ticarət Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən şərəfli məşğuliyyət olub.

Hec bir xalqın öz həyat tərzini, öz standartlarını, özünün davranış qaydalarını başqa xalqlara zorla qəbul etdirməyə ixtiyarı yoxdur. XX əsrdə Sovet İttifaqı proletar beynəlmiləçiliyi bayrağı altında azərbaycanlılara, gürcülərə, ukraynalılara, özbəklərə, latıslara, estonlara qarşı məhz belə hərəkət edirdi, XXI əsrdə isə artıq ABŞ bunu Rusiyaya və SSRİ-nin digər keçmiş respublikalarına qarşı həyata keçirir – bu dəfə demokratik dəyərlər bayrağı altında.

Adlar fərqli olsa da, mahiyyət birdir: başqa xalqları itaət altına almaq, onların assimilyasiyası, tarixi köklərdən məhrum edilməsi, milli adətlərə sayğısızlıq. Yeni sovet adamı formalaşdırmaq fikrinə düşmüş inadçı beynəlmiləçilərin ağına nələr gəlmirdi: Axundovun dövründə məcbur etmişdilər ki, Azərbaycanda donuzçuluğa da fikir versinlər – Moskva ət istehsalını, maldarlığı inkişaf etdirmək tələbini qarşıya qoymuşdu.

– Doğrudur, bunun üçün rusları və ya ukraynalıları işə götürürdülər, – Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi olmuş V.Y.Semiçastnı deyirdi. – Haradasa çölün düzündə torpaq sahəsi ayırırdılar. Kəndə yaxın qoymazdılar, çünki müsəlman adətlərinə görə donuz murdar heyvandır. Mən hansısa bir kolxoza getmişdim. Sədr mənə danışdı ki, bir neçə donuz kəsib, ətini satdırıb, əməkğü-

nü üçün pulları bölüb paylamaq istəyəndə bir qoca ayağa duraraq ona belə deyib: «Sən mənə bu haram pulları vermə, başqa pulun olanda verərsən».

Azərbaycanlı qocanın bu hərəkətində qınanmalı nə var? Onun qarşısında baş əymək, qibtə etmək lazımdır ki, pul qazanmaq imkanı çoxəsrlik adət müqabilində arxa plana keçmişdir. Pul üstün gəlmədi: «Başqa pulun olanda verərsən». Görəsən, bu cür günaha batmaq istəməyən çoxmu slavyan tapılar? Belə-belə işlər...

Hörmətli Vladimir Yefimoviç Azərbaycanda iki il işləməsinə baxmayaraq, orada çox şeyi başa düşmürdü. Xalq həyatına dərindən nüfuz etməyə, ən əsası, onu başa düşməyə heç cəhd də göstərməmişdi. Buna görə də, onun öz təbircinə desək, «bütün Azərbaycanı başqa respublikalardan daha çox korlamış» korrupsiya ilə xalq adətləri arasındakı fərqi anlaya bilməmişdi. Belə olan halda qısa müddətə gələn moskvalı qonaqlar barədə nə demək olar? Onlar «korrupsiyalasmış» yerli əhaliyə yuxarıdan aşağı və şübhə ilə baxırdılar.

SSRİ-nin tərkibində Azərbaycanın «müstəqilliyi» barədə V.Y.Semiçastnının belə bir lovğa etirafına əsasən fikir yürütmək olar:

– Qayda qoymuşdum: partiya Mərkəzi Komitəsinin heç bir qərarı mənim dərkənarım olmadan buraxılmırdı. Hətta Axundov imzalamış olsa belə...

Xatırladım ki, Vəli Axundov Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi idi, Semiçastnı ikinci. Milliyyətçə rus idi, üstəlik də Moskvadan göndərilmişdi, yəni Kremlin və Köhnə meydanın görən gözü, eşidən qulağı idi.

Bəs bu gözlər nə görmüşdü?

Semiçastnı özünün «Narahat ürək» («Беспокойное сердце») kitabında yazır: «Bakıda məni çox böyük hörmətlə qarşıladılar. İşləməyə başladığı. Birinci Yeni ili

hamılıqla qonaq evində qarşılamağı qərara aldım. Mən təklif etdim ki, əvvəlcə orada Büro üzvlərinin uşaqları üçün yolka şənliyi təşkil edək, bir saat – saat yarımdan sonra isə Yeni ili qarşılayaq. Nəzakətlə xatırlatdım ki, hər kəs öz xanımı ilə gəlsin, ancaq sonradan öyrəndim ki, onlar heç vaxt arvadlarını özləri ilə gətirmirlərmiş...”

Hörmətli adamlardan biri, yeri gəlmişkən o da Azərbaycan KP MK-nın katiblərindən biri idi, həyatındakı əlamətdar hadisə münasibətilə həmkarlarını qonaq çağırıbmış. MK katiblərinin hamısını dəvət etmişdi – yalnız kişilər idi. Moskva emissarı yazır: «Qadın yox idi. O vaxt həmin şəxsin arvadının davranışı məni heyratə salmışdı: o, yalnız qapını azacıq aralayır, təzə xörəkləri uzadır və çirkli nimçələri alırdı. Nəhayət, mən dözmədim, çox çətinliklə onu otağa çağıra bildim və biz onun sağlığına badə qaldırdıq. Uzun müddət özümə gələ bilmirdim. Hətta MK katibi və belə görkəmli mühəndis olmasına baxmayaraq, ziyalı hesab etdiyim bu adamda müsəlmançılıq ənənələri necə də güclü idi».

Qəribə məntiqdir! Xüsusən ona görə ki, kitab 2002-ci ildə çapdan çıxmışdır – axı, Sovet İttifaqının mövcud olduğu yetmiş ildən artıq müddət ərzində ölkə ərazisində mütəmadi alovlanan mənasız və lüzumsuz «dini cəhəzlərlə müharibə»yə o vaxt artıq son qoyulmuşdu. Görəsən, hansı imiş böyük ziyalı: Mərkəzin nümayəndəsi, yoxsa onun MK-dakı həmkarı (yeri gəlmişkən, kitabda onun adı da çəkilir)? Bunun əksi olan başqa bir mənzərəni təsəvvürə gətirmək çətindir: Azərbaycandan olan həmin bu həmkar Moskvaya gəlir, Vladimir Yefimoviç onu evinə dəvət edir. Qonaq içəri girib görür ki, gələn qonaqlar masa arxasında əyləşiblər, özü də slavyan adətincə – həyat yoldaşları da yanlarındadır. Azərbaycanlı qonaq nə edir? Bəlkə, nəzakətlə ev sahibi-

nə xatırladır ki, gələn dəfə masa arxasında qadınlar olmasın?

Özünə hörmət edən heç bir azərbaycanlı belə etməz – o, başqa xalqların adətlərinə sayğı ilə yanaşar. Bəs onda başqaları niyə özgənən adətlərinə xor baxır?

Tələbəlik illərində mən haradasa oxumuşdum ki, Cənub və Şərq xalqlarında qadınların kişilərlə bir süfrə arxasında əyləşməməsinin maraqlı tarixçəsi var. Lap qədimdə, o zamanlar ki, hələ vəhşi qəbilələr durmadan bir-birinə hücumla keçirdilər, qadınları, indiki dillə desək, kişilərin işgüzar söhbətlərindən hali etməzdilər. Qadınlar öz ərlərinin planları və niyyətləri barədə, həqiqətən, heç nə bilmirdilər, çünki kişilər qəbilənin sir-lərini qadınlardan qoruyurdular. Buna görə də hücum edənlər qadınları öldürməz və onlara işgəncə verməzdilər – bilirdilər ki, onlar kişilərin işlərindən bixəbərdirlər.

Məgər bu, humanist bir adət deyilmi? Axı, burada məqsəd insan nəslinin davamçıları olan qadınları qorumaq olmuşdur.

İndi isə baxaq görək Kremlin və Köhnə meydanın təmsilçisinin qulaqları nə eşidirmiş.

V.Y.Semiçastnı xatırlayır: «Mən Azərbaycanda işlədiyim vaxt Xruşşov respublikanın və Azərbaycan Kommunist Partiyasının qırx illiyinə gəlmişdi. Dar çevrədə toplaşmışdıq. Nikita Sergeyeviç məndən soruşdu:

- De görək, dili öyrənirsən?
- İkisini bilirəm, bəsimdir.
- Hansı ikisini?
- Rus dilini, bir də Ukrayna dilini.
- Zarafatı boşla, – deyər o güldü.

Mən onun zarafatını qulaqardına vurdum:

– Dil öyrənməyə başlasam, işləməyə vaxt qalmaz. Gecə saat on ikidə-birdə işdən qayıdıram, səhər saat səkkizdə-doqquzda isə yenə işdə olmalıyam. Həm də ki, nəyimə lazımdır? İki ildən sonra deyəcəksiniz: gedirsən Özbəkistana. Onda da özbək dilini öyrənəcəyəm?

– Yaxşı, yaxşı, – o, əlini yellətdi və bu məsələyə bir də qayıtmadı».

Moskvanın milli respublikalara KP MK-nın ikinci katibi vəzifəsinə göndərdiyi heç bir şəxs dili, heç olmazsa, danışiq-məişət səviyyəsində belə öyrənməyə çalışmırdı. Bu sıradan təkəcə Kolbini istisna etmək olar. Gürcüstana, MK-ya ikinci katib göndərilmiş Kolbin gürcü dilini öyrənirdi. Elə Qazaxıstan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə başçılıq edəndə də qazax dilini öyrənirdi. Vəssalam, daha belə misallar yoxdur. Hamının bəhanəsi eyni idi: birdən başqa respublikaya göndərsələr?..

Yeri gəlmişkən, Qafqazdakı çar canişinləri yerli dilləri çox yaxşı bilirdilər. Yadımdadır, milli respublikada işləyən, milliyətcə rus olan ikinci katiblərdən biri, çar canişinlərindən söhbət düşəndə özünə bəraət qazandıraraq belə dedi:

– Onların dil öyrənmək qabiliyyəti vardı.

– Bəs sizin?

– Məktəbdə də, institutda da alman dilindən «üç» almışam.

Öz-özümə düşündüm ki, hə, deyəsən, çarlar kadr seçməyi bacarmışlar. Təəssüf ki, fəhlə və kəndlilərdən formalaşmış yeni sovet elitası təkəcə dilləri öyrənmək sarıdan axsamırdı. Əslində Mərkəz heç bunu tələb də etmirdi. Tamamilə başqa keyfiyyətlər lazım idi. «Gecə saat on ikidə-birdə işdən qayıdıram, səhər saat səkkizdə-doqquzda isə yenə işdə olmalıyam», – Semiçastnı belə

deyirdi. Onun vəzifəsi isə, təbii ki, adamlarla iş aparmaq idi – partiya belə tələb edirdi.

Daha sonra o etiraf etdi ki, yerli sakinlərdən özünə tərcüməçi götürübmüş. Milliyyətcə rus olan bu gənc Azərbaycan dilini də, erməni dilini də yaxşı bilirmiş. Yəqin, maraqlı mənzərə imiş: respublikanın ikinci şəxsi, onun faktiki rəhbəri («Qayda qoymuşdum: partiya Mərkəzi Komitəsinin heç bir qərarı mənim dərkənarım olmadan buraxılmırdı. Hətta Axundov imzalamış olsa belə...») xalqla tərcüməçi vasitəsilə danışır...

Görünür, bax elə bu kimi gülünc və qəribə epizodlar Xalq Cəbhəsindən olan, yaxşı müşahidə qabiliyyətinə malik, həssas Azərbaycan ziyalılarından əlinə bəhanə vermişdi ki, sərt və ədalətsiz – «işğal» damğası yapışdırınlar.

Muğam barədə Semiçastnının dedikləri insanda təəcüb və təəssüf doğurur. Bakı opera teatrında hər həftənin bazar ertəsi günü muğamat konserti keçirilirdi. Bəs muğam nədir? «Sovet ensiklopedik lüğəti»nin («Советский энциклопедический словарь») 1980-ci il nəşrinə oxuyuruq: «Azərb. musiqisində: 1) məqamlardan ibarət melodiya modeli (müəyyən pərdədə ifa edilən melodiya kompleks); 2) bu model əsasında qurulmuş çoxhissəli vok.-instr. əsər». Muğam qədim kökləri olan xalq musiqisidir. Muğamı bütün azərbaycanlılar sevirlər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1985-ci ildə Heydər Əliyevin həyat yoldaşı akademik, həkim-oftalmoloq Zərifə xanım vəfat edəndə onun məzarı başında SSRİ xalq artisti Müslüm Maqomayev Azərbaycan muğamları əsasında hazırlanmış kompozisiya ifa etmişdi. Azərbaycan muğamını vəsf edənlər arasında görkəmli rus şairi Yakov Petroviç Polonski də vardır.

Moskva emissarı yarım əsrdən sonra da başa düşməmişdi ki, onu qıcıqlandıran nə imiş. O xatırlayır: «Belə ifa tərzı barədə mən əvvəllər eşitmişdim. Bu sadə

xalq musiqisi, adətən, örüş, otlaq yerlərində ifa edilir». Guya orada anasa çəkmədən keçinmək olmurmuş. Bir dəfə yolunu opera teatrından salır. Muğamat konserti gedirdi. Nəzərə çarpmadan hökumət lojasına keçib pərdənin arxasında əyləşir. Oturur, qulaq asır... Onun nə eşidib-başə düşdüyünü söyləmək çətindir, çünki özü boynuna alırdı: Azərbaycan teatrına getmirdim, ona görə ki, tərcüməsiz bir şey başə düşməzdim, tərcüməyə qulaq asmaq isə maraqsız idi.

Xülasə, partiya Mərkəzi Komitəsinin ideologiya üzrə katibi Nazim Hacıyevi möhkəm danlayır: «Opera teatrını otlaqla, örüşlə qarışdırmaq olmaz!» Yəni, xalq musiqisinə gözəl salonlarda yer yoxdur. «Axı, bunu oxuyanlar narkomanlardır! Bütün bu zarıltını, bağirtını, nə bilim nəyi eşitmisən? Yadında saxla, mən muğam konsertlərinin əleyhinə deyiləm, opera teatrını pəyəyə çevirməyinizin əleyhinəyəm».

Bir sözlə, Səmiçastnı pərdə arxasında oturub azacıq qulaq asmaqla hər şeyi necə lazımsa, «başə düşüb». Onun vəzifəsi belə idi: hər sahəyə müdaxilə etmək, qulağını oxşamayan hər şeyi yasaq etmək. Bu şəxsin musiqi duyumu isə, şübhəsiz ki, ən həssas, estetik zövqü ən incə zövq idi.

Bəli, çox səhvlərə yol verilmişdi. Moskvanın göndərdiyi adamlar bəzən nə diplomatikliyi, nə diribaşlığı, nə də ümumi dil tapmaq qabiliyyəti ilə seçilirdi. İncikliklər yığılır, səbr kasası dolurdu – partlayış isə Qorbaçov «yenidənqurma»sı dövründə oldu.

Əliyevin hakimiyyəti illərində də respublika KP MK-nın ikinci katibləri Moskvadan göndərilmiş ruslar olurdular. Onların da üzərinə liderlik etmək, nüfuz sahibi olmaq, ən mürəkkəb məsələləri həll etməyi bacarmaq və

hətta respublikanın milli rəhbərliyinə təsir göstərmək vəzifəsi qoyulurdu.

Heydər Əliyevə münasibətdə bu sonuncu vəzifə, əlbəttə ki, həyata keçirilə bilməzdi. O, elə insan deyildi ki, kim isə ona təsir göstərə bilsin. Bununla belə, Moskva emissarları ilə başqa respublikalarda olduğu kimi konfliktlərə girmirdi. Xeyirxah, dostcasına münasibət saxlamağı bacarırdı – sözsüz ki, milli mənafehlərdən əl çəkmədən və ümumittifaq mənafehlərinə xər baxmadan. Bu, zərgər dəqiqliyi ilə cilalanmış elə bir məharət idi ki, Heydər Əliyev ona tam kamilliyi ilə yiyələnmişdi.

Onu əbəş yerə bütün türk dünyasının böyük oğlu adlandırmırlar. «Azərbaycan bizim doğma torpağımızdır, biz hamımız gözəl Vətənimizin tərəqqisi naminə çalışmalıyıq». Bu sözlər Heydər Əliyevin bütün çıxışlarında açıq-aydın görünürdü. Bu sözlər bütün azərbaycanlıların ürəklərində öz parlaq əks-sədasını tapırdı. Əliyev həmişə vurğulayırdı: mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam! Bu gün isə tam əsasla deyirik: o, böyük azərbaycanlıdır!

1982-ci ilin noyabrında Moskvaya işləməyə gedərkən o, özündən sonra gələn rəhbərlərə çiçəklənən respublika qoyub getmişdi. Əfsuslar olsun ki, onlar onu qoruyub saxlaya bilmədilər. 1990-cı il sentyabrın sonlarında Vətənə qayıdanda o, respublikanı alçaldılmış, təhqir edilmiş, iqtisadi və siyasi kataklizmlər məngənəsində nəfəsi kəsilən halda gördü.

Azərbaycanın sonuncu kommunist rəhbəri Ayaz Mütəllibov olmuşdur. On səkkiz il Bakı soyuducular zavodunda işləmiş bu şəxsi vaxtilə Heydər Əliyev partiya işinə irəli çəkmiş, sonra Yerli Sənaye Nazirliyinə rəhbərliyi ona həvalə etmişdi. Moskvaya yola düşəndə Mütəllibovu Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin sədri vəzifəsinə tövsiyə etdi. 1989-cu ildə Mütəllibov

sovet Azərbaycanı hökumətinə başçılıq etdi. 1990-cı ilin yanvarında respublika KP MK-nın birinci katibi seçildi, 1990-cı ilin mayından 1992-ci ilin martınadək Azərbaycanın Prezidenti oldu. Azərbaycan Kommunist Partiyasını buraxmaq kimi xoşagəlməz missiya da Mütəllibovun üzərinə düşdü.

Mütəllibovu vəzifədən Xalq Cəbhəsi kənarlaşdırdı. Xalq Cəbhəsinin lideri Əbülfəz Elçibəy Azərbaycanda hakimiyyət başına gəldi. O, ölkəyə 1992–1993-cü illərdə başçılıq etmişdir. Heydər Əliyev o vaxt doğma Naxçıvanda idi, 1991-ci il sentyabrın 3-dən muxtar respublikanın Ali Sovetinə rəhbərlik edirdi.

Naxçıvandakı qiyamdan sonra Vilayət Partiya Komitəsini bağladılar, hamını qovdular. Muxtar respublika Ali Sovetinin iclası açıldı.

2001-ci ildə Zugulba dövlət iqamətgahında Rusiya jurnalistləri ilə görüşündə Əliyev xatırlayırdı:

– Sədr seçmək məsələsi gündəlikdə dururdu. Xalq Cəbhəsinin fraksiyası böyük idi, deputatların üçdə biri Xalq Cəbhəsindən idi. Onlar öz namizədlərini irəli sürmüşdülər. O biri hissə isə – başqa bir namizəd. Razılığa gələ bilmirdilər. Sonra dedilər ki, gəlin Əliyevi seçək. Mən isə sessiyanın işində qəsdən iştirak etmirdim, bilirdim ki, mənə müraciət edəcəklər. Bacımın evində oturmuşdum. Sessiya iki, ya üç gün davam etdi. Bir nəticəyə gələ bilmədilər. Evə gəlib məni oraya dəvət etdilər. Üç-dörd dəfə boyun qaçırdım. Özümün razılığım olmadan məni Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sədri seçdilər. Orada işləyirdim. Son dərəcə ağır şəraitdə yaşayırdım. Bakıya qayıtmağı heç düşünmürdüm də.

1992-ci ilin noyabrında Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri seçildi. Dövlət böhranı ilə bağlı çəşib qalmış Azərbaycan Respublikası Prezidenti Elçibəy

dəfələrlə və təkidlə xahiş etdikdən sonra Əliyev 1993-cü il iyunun 10-da Bakıya gəldi.

Ölkədə hakimiyyətsizlik 1993-cü ilin mayında böhran həddinə çatmışdı. Aydın idi ki, Azərbaycan çoxillik məhrumiyyət və əzab-əziyyət nəticəsində nail olduğu dövlət müstəqilliyini itirə bilər. Bunu görəndə, demək olar ki, bütün Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması tələbi ilə ayağa qalxdı. Elçibəy bir neçə dəfə Heydər Əliyevdən Bakıya qayıtmağı xahiş etdi. Lakin o, tərəddüd edir, qəti razılıq vermirdi. İyunun 10-da Əliyev qayıtmağı qərar aldı. O, sonralar xatırlayırdı:

– Mən getmək istəmirdim. Özü də ona görə yox ki, Azərbaycanı sevmirəm, ona görə ki, mənə qarşı bir çox haqsızlıqlara yol verilmişdi. Axı, mən də insanam, daşdan, dəmirdən deyiləm, insanam! Buna görə də incimişdim, getmək istəmirdim. Deyirdim ki, doğulduğum yerə gəlmişəm, ömrümün axırına qədər də burada yaşayacağam.

İnciməyə çox səbəb var idi. Moskvada istefaya çıxdıqdan sonra ilk dəfə Bakıya qayıdanda məlum olmuşdu ki, az qala yarısı onun rəhbərliyi altında tikilmiş şəhərdə onun üçün yaşamağa yer yoxdur. Hakimiyyət orqanları ona mənzil vermək istəmirdilər. Ancaq o, şəxsi inciklik hissinə qalib gələ bildi. Ölkənin, xalqın mənafeləri daha vacib idi.

Rusiyada Əbülfəz Elçibəyin adı bu gün yaddaşlardan silinib. Onu çox az adam yada salır: ən yeni dövrün tarixçiləri, politoloqlar. Ancaq onlar da Elçibəyin sağ olub-olmadığı sualına cavab verməkdə çətinlik çəkirlər, eynən, artıq sönmüş Rusiya siyasi ulduzları Yeqor Qaydarın, Gennadi Burbulisin, Mixail Poltoraninin, Sergey Şaxrayın sonrakı taleyi kimi. Baxmayaraq ki, bir müddət əvvəl bu adamların adları camaatın dilindən düşmürdü. Təəssüflər olsun ki, vaxtından əvvəl yetişmiş

bütün siyasətçiləri, ömrü bircə gün olan pərvanələrə bənzəyən, özlərini böyük dövlət xadimi, insan talelərini idarə edən adam zənn edən kiçik elmi işçiləri belə bir aqibət gözləyir.

Hər bir respublikanın öz qaydaları və burbulisləri olurdu. Ukraynada bu Çernovil, Belorusiyada Zenon Poznyak, Gürcüstanda Zviyad Qamsaxurdiya, Ermənistanda Levon Ter-Petrosyan idi. Hamısı da kiçik elmi işçilər, hamısı da Xalq Cəbhəsinin üzvləri. Azərbaycanda yenidənqurma dalğası Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun 50 yaşlı sadə əməkdaşı Əbülfəz Qədirqulu oğlu Əliyevi ictimai-siyasi həyat səhnəsinə çıxardı.

1989-cu il iyulun 1-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsi təsis konfransının iştirakçılarının məxfi hesab etdikləri bir şəraitdə, əslində isə respublika DTK-sının sayıq nəzərləri altında həmin şəxs yeni ictimai təşkilatın – Xalq Cəbhəsinin sədri seçildi. Tarixçi və şərqşünas, qədim əlyazmalar üzrə mütəxəssis olan Əbülfəz Əliyev özünə təmtəraqlı Elçibəy təxəllüsünü götürdü ki, bu da «xalqın elçisi» anlamına gəlir.

Elçibəy Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanması uğrunda, bu torpaqlara ərazi iddiaları irəli sürən Ermənistanın ekstremist cəhdlərinə qarşı kortəbii yaranmış xalq hərəkətini tez ələ aldı. Hiss edilmədən o, coşqun ehtirasları kommunist rejiminə qarşı, Azərbaycanın müstəqilliyi və demokratiya uğrunda mübarizə məcrasına yönəltdi. DTK analitikləri XX əsrin sonlarındakı Xalq Cəbhəsi ilə əsrin əvvəllərindəki «Müsavatı» müqayisə edirdilər. O zaman Müsavat sovet Rusiyasından asılı olmayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmağa müvəffəq olmuşdu.

Azərbaycan DTK-sı özünün SSRİ DTK-sına hesabatlarında Elçibəyi son dərəcə ehtiyatlı və çevik siyasətçi

kimi səciyyələndirirdi. Zahirı ziyalılıq və mülayimlik ancaq bir fənd, özünün əsl mahiyyətindən diqqəti yayındırmaq üsulu idi. Xalq arasında o, hakimiyyəti güc metodları ilə ələ keçirməyin əleyhdarı kimi görünməyə çalışsa da, məhdud dairədə vurğulayırdı ki, azadlıq uğrunda mübarizə naminə qan tökməyə dəyər.

1975-ci ildə Elçibəy iki il daş karxanasında məcburi əməyə məhkum edilmişdi. O dövrdə respublika KP MK-ya başçılıq edən Heydər Əliyev onu daha ağır cəzadan xilas etmişdi. Elçibəyi həbsxana həyatı gözləyirdi və cəzasını heç də günəşli Azərbaycanda çəkməli olmaya-cıqdı. Sovet İttifaqında belə məqsədlər üçün ekzotik yerlər çox idi – Kolımadan tutmuş Mordva düşərgələrinə qədər.

– Cavanlığında kim nihilist olmayıb ki? – Heydər Əliyev onun işi ilə tanış olandan sonra XIX əsr rus klassik nəsrinin məlum ədəbi personajının bu sözlərini təkrar etmişdi. Bununla da, məsələ qapanmışdı.

Elçibəyin Azərbaycan xalqı uğrunda kommunist rejimindən ziyan çəkməsi, sözsüz ki, onun nüfuzunu artırmışdı. İslam tarixinin, orta əsr fəlsəfəsi və poeziyasının bilicisi, təhsili etibarilə ərəbşünas filoloq, dindar bir adam olan bu şəxsin gənclər və tələbələr arasında populyarlığı olduqca yüksək idi. Məişətdə o, aza qane olan sadə adamdı: öz mənzili yox idi, həyat yoldaşı və iki uşağı ilə birlikdə qardaşının evində yaşayırdı. Məqalə və kitablarına görə aldığı qonorarları Ermənistandakı talanlardan qaçmış azərbaycanlıların ehtiyacları üçün və Azərbaycanı Ermənistan təcavüzündən müdafiə fonduna köçürürdü.

Antikommunist isteriya, Azərbaycan-Ermənistan münəqişəsinin aradan qaldırılması üçün heç bir iş görməyən İttifaq Mərkəzinin mövqeyindən xalqın qəzəblənməsi, Ayaz Mütəllibovun siyasətindən məyusluq

dalğasında Əbülfəz Elçibəy 1992-ci ilin iyununda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bakıda ağıllı adamlar ona məsləhət görürdülər ki, seçkilərə getməsin, inandırmağa çalışırdılar ki, bu onun işi deyil, bununla həyatının ən böyük səhvini etmiş olar. Lakin hakimiyyətdən şirin şey varmı? Xüsusən də, əgər insan hakimiyyətə can atırsa və əmindirsə ki, prezidentlik elə onun "zəfər saati"dır... Beləcə, Elçibəy deyilənlərə əhəmiyyət vermədi.

Ən maraqlısı odur ki, Ayaz Mütəllibov seçkilərdə Xalq Cəbhəsinin qalib gələcəyini qətiyyənlə gözləmədi. Respublikanın sonuncu kommunist rəhbəri Naxçıvan "güşənişini" Heydər Əliyevi özünə başlıca rəqib sayırdı. I Pyotrla onun arasında tarixi paralellər aparırdı: Pyotr da Moskvanı tərk etdikdən sonra kiçik bir kənddə əyləşib, ölkənin hər yerindən ona sədaqət andı içmək üçün atlara süvar olub, onun yanına axışan boyarları qəbul etmişdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qaytarılması tələbləri dalğa kimi bütün Azərbaycana yayıldıqca Mütəllibovun qorxusu daha da artırdı. Əliyevin qarşısına sədd çəkməkdən ötrü Mütəllibov itaətkar Ali Sovet vasitəsilə Konstitusiyaya belə bir düzəliş etdirdi ki, yaşı 35-dən az və 65-dən çox olmayan respublika vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ola bilər. Artıq bu səbəbə görə Heydər Əliyevin respublikanın başçısı vəzifəsinə namizədliyi irəli sürülə bilməzdi.

Mütəllibov rahat nəfəs aldı, Konstitusiyaya dəyişikliyi ləğv etmək tələbi ilə keçirilən izdihamlı mitinqlərin qətnamələrinə və əmək kollektivlərinin müraciətlərinə əhəmiyyət vermədi. İş bitmişdi: Mərkəzi Seçki Komissiyası Heydər Əliyevin prezidentliyə namizədliyini irəli sürən Naxçıvanın təşəbbüs qruplarını qeydiyyatdan almaqdan imtina etmişdi. Lakin gözlənilmədən, 1992-ci il iyunun 17-də prezident seçkilərində Elçibəy qalib gəldi. Bir

milyon səkkiz yüz mindən çox seçici ona səs vermişdi. Bu, seçkilərdə iştirak edən seçicilərin 59 faizi demək idi. Respublikada Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldi. 1918-ci ildəki vəziyyət təkrarlandı, o vaxt Rusiya imperiyasının qalıqları altından müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti baş qaldırmışdı.

Rusiya tarixçilərindən az bir qisminə bəllidir ki, Heydər Əliyev və Əbülfəz Elçibəy-Əliyev təkcə soyadları eyni olan adamlar deyillər, həm də həmyerlidirlər. Hər ikisi Naxçıvandandır. Amma Heydər Əliyev şəhərin özündən, Əbülfəz isə Ordubad rayonunun yüksək dağ kəndi olan Kələkidəndir. Lakin tale elə gətirmişdir ki, ilk dəfə onlar 1993-cü ilin fevralında şəxsən görüşmüşlər, hərçənd Elçibəy Prezident seçildikdən sonra, çox nadir hallarda olsa da, telefonla danışmışdılar. İyirmi il əvvəl gənc ərəbsünas filoloqu həbsxanadan xilas etmiş Heydər Əliyev onu qiyabi olaraq bağışlamışdı. Elçibəy Prezident olduqdan sonra da Naxçıvan "güşənişindən" çəkinir, haqlı olaraq fikirləşirdi ki, siyasi sanbalı və nüfuzu etibarilə özü ondan geri qalır. Təhlükəli rəqibin olması onun həyatını zəhərləyirdi.

Arxayınlıq gətirən bir şey vardısı, o da Elçibəylə eyni soyadlı o adamın paytaxtdan uzaqda olması idi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanla Ermənistan arasında yerləşir. Sovet dövründə SSRİ-nin bütün daxili sərhədləri şərti sərhədlər idi. Lakin SSRİ dağıldıqdan sonra separatçı tendensiylər üstün gəldi, keçmiş müttəfiq respublikalar sərhəd dirəkləri ilə, gömrük postları ilə bir-birindən ayrıldılar. Ermənistana gəldikdə isə o, 1991-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasını blokadaya aldı ki, bu günədək də həmin blokada qalmaqdadır.

Muxtar Respublikanın əhalisini ərzaq, neft gətirilməsi imkanından məhrum etdilər. Elektrik enerjisini tamamilə kəsdilər. Şaxtalı günlər, bir tərəfdən də ərzaq qıtlığı.

Təzə doğulmuş körpələr xəstəxanalarda ölürdülər, adamlar bağlardakı ağacları qırıb yanacaq kimi işləməyə başladılar. Meyvə ağaclarının yetmiş faizini qırdılar. Bir təhər dözmək lazım idi. Blokada həyatının bütün çətinlik və məhrumiyyətlərinə sadə adamlarla bərabər Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev də dözürdü.

Belə bir şəraitdə nə etmək olardı? Yardım üçün Beynəlxalq Birliyə müraciət etmək. Bir çox liderləri Heydər Əliyev hələ Moskvada SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini işlədiyi vaxtlardan şəxsən tanıyırdı. O zaman bir sıra ölkələrə səfərlərə getmiş, onların rəhbərləri ilə tanış olmuşdu. Xüsusən qonşu İran və Türkiyənin prezidentləri ilə onun arasında səmimi, dostcasına münasibətlər yaranmışdı.

Əliyevin bircə zəngi kifayət etdi ki, İran Prezidenti Naxçıvana öz təyyarəsini göndərsin. Heydər Əliyev həmin təyyarə ilə Tehrana getdi. Onu yüksək vəzifəli rəhbərə layiq tərzdə qəbul etdilər. İran Prezidenti onu hərərətlə qucaqladı.

– Biz sizə elektrik enerjisi verərik, sizi öz elektrik şəbəkələrimizə qoşarıq, – dedi. – Yanacaq da, ərzaq da, nə lazımsa verərik. Dara düşmüş qardaşlarımıza kömək etmək bizim müqəddəs borcumuzdur.

Naxçıvan evlərində yenidən elektrik lampalarının parlaq işıqları yandı. Ağ neft çıraqlarını hələ yığışdırmasalar da, bazarda onların qiyməti kəskin surətdə düşdü – tələbat yox idi. Təbrizdən qaz kəməri xəttinin bir qolunu Naxçıvana çəkdiilər. Qızdırıcı batareyalar yenidən isindi. Humanitar yardım məntəqələrində pul-suz ərzaq, zəruri mallar almaq mümkün idi.

Ankaradan Türkiyənin Prezidenti Süleyman Dəmirəl telefon açdı, 100 milyon dollar kredit təklif etdi. O da öz təyyarəsini Naxçıvana göndərdi, həmin təyyarə ilə Heydər Əliyev Türkiyə paytaxtına uçdu. Özü də min-

nəti kimi gəlməmişdi – qəbul edən tərəf bərabər səviyyəli rəhbərlərin görüşünü təşkil etmişdi. Əliyev ev sahiblərinin bu diplomatik taktını dəyərləndirdi. Vəsaitin 20 milyonunu dərhal ərzaq alınmasına yönəldilər ki, bu da vəziyyəti yüngülləşdirdi.

Ankaradakı danışıqlarda belə razılığa gəldi ki, ümumi qüvvələrlə Araz çayı üzərindən Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirən körpü tiksinlər. Körpüyə ad da verdilər – «Ümid». Bu körpü ən qısa müddətdə tikilib istifadəyə verildi. Humanitar yardımla dolu ilk yük maşınları həmin körpüdən keçərək Sədərəyə getdi. Araz üzərindəki bu körpünü «həyat yolu» adlandırdılar – blokada illərində Leninqradda Ladoqa gölü üzərindəki buz yolu kimi.

Naxçıvan şəhərində fəaliyyətsiz qalmış təyyarə limanının «donu» açıldı. Bir-birinin ardınca «Boinq» yük təyyarələri ən müxtəlif ölkələrdən oraya humanitar yüklər gətirirdi. Təyyarə limanında yerə enən təyyarələr üzərində ulduzlu-zolaqlı Amerika bayrağının şəkli aydın görünürdü: ABŞ-ın yeni Prezidenti Bill Klinton seçkilərdəki qələbəindən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin təbrik teleqramını aldıqdan sonra cavab teleqramında ona səmimi təşəkkürünü bildirmiş və məğrur, azadlıqsevər xalqa humanitar yardım göstərmək barədə sərəncam vermişdi.

Blokadanın vurduğu ziyan çox böyük idi. Qərb ölkələrinin göndərdiyi, itkilərin yerini müəyyən qədər doldurmağa imkan yaradan yardımı minnətdarlıqla qəbul edən Heydər Əliyev ən başlıca vəzifəni nəzərdən qaçırmırdı. Onun bütün fəaliyyəti – xarici səfərləri, danışıqları, blokadanın nəticələrini minimuma endirmək üçün təsərrüfat tədbirlərinə nəzarət – hamısı bu başlıca vəzifəyə tabe etdirilmişdi.

Başlıca vəzifəni o, Naxçıvanın statusunu qoruyub saxlamaqda görürdü. Muxtar Respublikanın parlamentində o, belə bir xüsusi bəyanatla çıxış etdi:

– Naxçıvanın statusunun dəyişdirilməsinə yönəldilən hər hansı cəhdin, onun ərazisinə edilən hər bir qəsdin qarşısı qətiyyətlə alınacaqdır. Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir. Biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən ən böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Naxçıvanı itirmək Azərbaycanı itirmək demək idi. Türkiyə Respublikasına səfəri zamanı Moskva və Qars müqavilələrini xatırladarkən, habelə nüfuzlu Qərb siyasətçiləri ilə danışıqlar zamanı dünya ictimaiyyətinin diqqətini Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə cəlb edərkən də Əliyev bu danılmaz həqiqətə əsaslanırdı.

Naxçıvanda Əliyevi özlərinin xilaskarı sayırlar. Heydər Əliyevin nüfuzu, beynəlxalq təcrübəsi, möhkəm iradəsi o illərdə muxtar respublikanı qorudu, Dağlıq Qarabağın aqibətini təkrarlamasına yol vermədi. Heç kəsə sirr deyildi ki, Ermənistanın təcavüzü həm də Naxçıvana qarşı yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ilin mayında Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə demişdir:

– Ermənilərin planlarında buranın da işğalı var idi. Ermənilər Naxçıvana hücumlar etmişdilər. Amma naxçıvanlılar Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında bütün bu hücumların qarşısını aldılar...

Bu gün Naxçıvanda hamı əmindir ki, 1990-cı ilin iyununda Heydər Əliyevin Vətənə qayıtması və siyasi fəaliyyəti muxtar respublikanı ona qarşı yönəlmiş erməni təcavüzündən qorumuş və 3500 ildən artıq yaşı olan bu diyarı xəritədən silinmək təhlükəsindən xilas

etmişdir. Əliyev öz kiçik vətəninə xilas etdi, bu vətən isə, öz növbəsində, onu nəinki Moskvadakı bədxahlardan və onu təqib edənlərdən qorudu, həm də bütün Azərbaycan millətinin xilaskarı kimi tarixi rola irəli çəkdi.

Torpağından, evindən, əmlakından məhrum olmuş, erməni silahlı dəstələrinin talançı hücumları nəticəsində yaxın qohumlarını itirmiş bir çox qaçqınlar naxçıvanlılara qibtə edirdilər ki, çətin vaxtda onların lideri Heydər Əliyev olmuşdur.

Qanlı qırğınlardan qaçaraq qurtulub Bakı küçələrinə səpələnmiş gözüyaşlı bu bədbəxt insanlar deyirdilər:

– Naxçıvanlıların bəxti gətirib, bizimki yox. Naxçıvanda Heydər müəllim var, bizim kimimiz var?

– Bizim də Elçibəyimiz var, – ağsaqqallar evlərini itirmiş, uşaqları ilə küçələrdə gecələyən on minlərlə adamı göstərib ürək yangısı ilə cavab verirdilər.

Xalqı ümitsizlik və qəzəb bürümüşdü. Baş verənlər heç bir məntiqə sığmırdı. Axı necə oldu ki, Azərbaycan öz ərazisinin beşdə birini itirdi? Azərbaycan torpaqlarının iyirmi faizi erməni işğalçıların cənginə keçdi. Bunun günahı kimdədir? Nə üçün Dağlıq Qarabağ vilayəti bütünlüklə işğal edildi? Hər bir azərbaycanlı üçün əziz və müqəddəs olan Şuşa şəhəri niyə təcavüzkarın əlinə keçdi?

Ermənistan silahlı qüvvələri Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı rayonlarını zəbt etdilər. Bunlar isə qədim Azərbaycan torpaqlarıdır! Yüzlərcə kənd, qəsəbə dağıdıldı, evlər talan edildi, yüz minlərlə insan elə öz vətəninə qaytmaq istəyirdi. Bunlar necə rəhbərlər idilər ki, öz ərazilərində belə qanunsuzluqlar törədilməsinə yol verirdilər, soydaşlarını iztirablara, təhqirlərə məruz qoyurdular?

Əcəb rəhbərlər idilər! Əbülfəz Elçibəyin əhatəsində olan adamlar onların torpağına top-tüfənglə gəlmiş xarici düşməni dəf etməkdən ötrü milləti birləşdirmək əvəzinə, kömək üçün beynəlxalq birliyə müraciət etmək, dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarını işə salmaq əvəzinə, daxili düşmənlə axtarışına başladılar.

Naxçıvan "güşənişini" bir sümük kimi onların boğazında ilişib qalmışdı. Dünyada çox böyük nüfuz sahibi olan, aparıcı ölkələrin bir çoxunun başçıları ilə şəxsi dostluq münasibətləri saxlayan müstəqil siyasətçi prezident seçkilərində qalib gəlmiş xalq cəbhəçilərinə əyilmirdi. Bu adamlarda nəse onun xoşuna gəlmirdi, söyləri birləşdirməyə nəse mane olurdu. Yəqin, onun iti nəzərlərindən yayınmırdı ki, bu adamların şəxsiyyətləri qarşılıqlı qoyduqları vəzifələrdən qat-qat cılızdır.

Əliyev onlara nə qədər çox diqqət yetirirdisə, bu qənaəti daha da möhkəmlənirdi. Baxmayaraq ki, əvvəlcə onların niyyətlərinin səmimiyyətinə hətta inanmışdı. Hər addımda bəyan edirdilər ki, onlar Azərbaycan vətənpərvərləridir, öz xalqını qızgın məhəbbətlə sevir-lər, həyatda onlar üçün doğma ölkənin azadlığından və dövlət müstəqilliyindən qiymətli heç nə yoxdur. Heydər Əliyev bu gəlişigözəl sözlərə inanmışdı. Bəlkə də, Xalq Cəbhəsi ölkəni dirçəlişə qovuşduracaq yeni yaranan gənc, ictimai qüvvədir? Bunlar ki, kommunist deyillər. Əslində həmin vaxt Kommunist Partiyası artıq mövcud deyildi. Onu hələ Ayaz Mütəllibov ləğv etmişdi.

Narahatlıq doğuran daha bir məqam var idi. Xalq cəbhələri bütün müttəfiq respublikalarda, demək olar ki, eyni vaxtda yaranmışdı. Hətta ən sakit respublika olan Belorusiyada da! Elə bil, kim isə komanda vermişdi. 25 il məxfi siyasi xidmətdə çalışmış DTK generalının fəhmi

ona deyirdi ki, burada nə isə müəmmalı bir şey var. Ancaq xalq cəbhəçilərinə baxanda, onların nitqlərinə qulaq asanda düşünürdü: bəlkə, xalq cəbhələri «Zubaton sosializmi»nin aqibətini təkrarlamışlar? XX əsrin əvvəllərində mühafizə bölməsində Zubatov soyadlı bir general var idi. O, bununla məşhurlaşmışdı ki, qeyri-leqal bolşevik qruplarına alternativ olaraq özünün leqal dərəcələrini yaratmışdı – orada marksizmi sərbəst öyrənmək olardı. Əsas məqsəd sosialist dərəcələrini nəzarət altına almaq idi. Əvvəlcə işlər yaxşı gedirdi, ancaq sonra görünməmiş hadisə baş verdi: Zubatovun dərəcələri nəzarətdən çıxdı və müstəqil təşkilatlara çevrildi. Bəlkə, xalq cəbhələrində də belə bir metamorfoz baş vermişdir?

Bu yeni ictimai qüvvə ilə yaxından tanış olmaq üçün Əliyev risk edib onları işdə sınağa qərara aldı. Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri olduğu vaxt Xalq Cəbhəsinin iki fəal xadimini özünə müavin götürdü. Yeri gəlmişkən, bu, Azərbaycanda cəbhəçilərin yüksək vəzifələrə gətirilməsi baxımından ilk təyinat idi. Bundan başqa, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş naziri vəzifəsinə də Xalq Cəbhəsinin fəallarından birini irəli çəkdi.

Sonralar Heydər Əliyev gülərək deyirdi:

– Ancaq bir müddətdən sonra məlum oldu ki, o, fırladaqçının biri imiş. İşdən qovmalı olduq. Elə Xalq Cəbhəsi ilə əlaqəmi də bundan sonra kəsdim. Axı, onlar elə bildirilər ki, kim isə onların adamıdırsa, nə istəsə eləyə bilər. Elə həmin adamın özü də bu fikirdə idi. Odur ki, fırladaq üstündə onu sıxışdıranda mənə qarşı müəyyən aksiyalar təşkil etməyə cəhd göstərdi. Amma Naxçıvanda belə şey özünə ölüm hökmü çıxarmağa bərabər idi: xalq az qala onu didib-parçalayacaqdı. Yük

vaqonunda qaçmağa məcbur oldu – sərnəşin qatarları Ermənistandan keçmirdi...

Cavan ac canavarlar yola gəlməyən qoca aslanla hesab çürütmək qərarına gəldilər. Heydər Əliyev Bakıdan verilən əmrləri «baş üstə» deyərək itaətkarcasına icra etmirdi. O, öz müstəqil siyasətini yeridir, çox vaxt Xalq Cəbhəsinin fikri ilə hesablaşmırdı. Bəzən isə hətta onun ziddinə gedirdi, bu da rəsmi Bakını hövsələdən çıxarırdı.

1992-ci ilin oktyabrında Xalq Cəbhəsi Heydər Əliyevi zorla devirməyi qərara aldı. Bu «ictimai» təşkilatın silahlı birləşmələri DİN-in, Televiziya və Radio Mərkəzinin binalarını ələ keçirdilər və Əliyevin əyləşdiyi parlamentə doğru hərəkət etməyə başladılar. Qiyamçıların köməyinə tələsən xüsusi təyinatlı dəstələri gətirən təy-yarələr səmada göründü. Əliyev bunu dövlət çevrilişi cəhdi kimi qiymətləndirdi və əhalini qanuni hakimiyyət orqanlarının müdafiəsinə çağırırdı. Xalq dərhal öz liderinin səsinə səs verdi. Ən azı on beş min adam qiyamçıların qarşısını kəsdi. Əliyev həmin vaxt Bakıya Elçibəyə zəng vurur, qanlı döyüşə çevrilə biləcək hücumun dayandırılmasını tələb edirdi.

Münaqişə kadr təyinatı üstündə baş vermişdi. Azərbaycanın daxili işlər naziri Naxçıvandakı eyni vəzifəyə öz adamını təyin etdirmək istəyirdi. Lakin Muxtar Respublikanın Ali Məclisi gözlənilmədən inadkarlıq nümayiş etdirdi. Xalq Cəbhəsinin bundan əvvəlki təmsilçilərinin timsalında onların tam sərəştəsizliyinə əmin olmuş parlament bu namizədliyi təsdiqləməkdən qəti imtina etdi. İddialı bakılı nazir qərara aldı ki, güc tətbiq etməklə onları buna məcbur etsin.

Lakin Heydər Əliyev elələrindən deyildi ki, öz istəyinə zidd olaraq onu nəyi isə etməyə məcbur etmək mümkün olsun. Rəsmi Bakının havaya qaldırdığı təy-

yarələrin də köməyi dəymədi. Elçibəy özünü elə göstərdi ki, guya aviasiyadan istifadə olunduğunu birinci dəfədir eşidir. Guya bundan xəbəri yoxdur. Qeyd edək ki, baş tutmayan dövlət çevrilişinin nəticələri üzrə təhqiqat aparılanda və toplanmış materialları Əliyev Bakıya göndərəndə Elçibəy ona heç bir münasibət bildirmədi, baxmayaraq ki, xalq cəbhəçilərinin DİN və Televiziya və Radio Mərkəzinin binalarını zorla ələ keçirməsi fakt idi.

Heydər Əliyevin həyatı ciddi təhlükə altında idi. Naxçıvanda onun həyatına iki sui-qəsd cəhdinin qarşısı alındı. Bunlar da onu seçdiyi yoldan döndərə bilmədi.

Onunla Elçibəy arasındakı uçurum dərinləşirdi. Əliyevin müstəqilliyi Azərbaycan Prezidentini özündən çıxarırdı. Elçibəy xarici siyasətdə Türkiyəyə meyil edirdi (orada ona yarınaraq, «Azərbaycanın Atatürkü» adlandırıldılar) və Əliyevin İranla – bu ölkə ilə hələ müharibə illərindən köhnə və xeyirxah əlaqələri vardı – münasibətləri inamla genişləndirməsinə sakit baxa bilmirdi.

Ermənistan rəhbərliyi ilə danışıqlarda Əliyevin uğurları da Elçibəyi hiddətləndirirdi. Elçibəyin fikrincə, Ermənistan Xalq Cəbhəsinin üzvü, qədim əlyazmaların öyrənilməsi sahəsində Elçibəyin həmkarı olan Levon Ter-Petrosyan Azərbaycan Prezidenti ilə yaxınlaşmağa çalışmalı idi, çünki bunların ümumi cəhətləri çox idi. Amma əksinə, Ter-Petrosyan Heydər Əliyevlə daha həvəslə ünsiyyətə girir, onunla tez-tez görüşürdü. Bunun da sayəsində Ermənistan-Naxçıvan sərhədində vəziyyət az-çox sakit idi. Bu isə Elçibəyin xoşuna gəlmirdi. Onun heysiyyətinə toxunurdu ki, Ermənistan Prezidenti kiçik muxtar qurumun başçısı ilə danışıqlar aparır. Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin Ermənistan tərəfi ilə danışıqlarına Bakıda Ali Sovetin

verdiyi mənfi qiymət də Naxçıvan «guşənişininin» diplomatik uğurlarına paxıllıqdan doğurdu.

1992-ci ilin dekabrında Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin qurultayında Əliyevi «avtoritar» rəhbərlik metodlarına görə sərt tənqid etdilər. Özü də cəbhəçilərin Naxçıvanda törətdiklərindən sonra! Naxçıvandakı qiyamın baş tutmamasından və Elçibəyin «bacarmırsınız, girişməyin!» qəzəbli danlağından məyus olmuş Azərbaycan daxili işlər naziri Xalq Cəbhəsinin Naxçıvan bölməsini Heydər Əliyevi Ali Məclisin Sədri vəzifəsindən zorla devirməyə çağırırmışdı. Belə çıxır ki, bu, avtoritar üsul deyilmiş!

Zənn etmək olardı ki, Bakı ilə Naxçıvan arasındakı münasibətlərin düzəlməsi uzun çəkəcək. Xalq Cəbhəsinin bu cür kəskin və hətta təhqiramiz bəyanatlarından sonra məgər münasibətlərin yaxşılaşmasına ümid etmək olardı? Bir ay keçdi, 1993-cü ilin fevralında jurnalistlər arasında şayiə yayıldı ki, Heydər Əliyev təyyarə ilə Bakıya – böyük qardaşı Həsənin dəfn mərasiminə gəlib və yasdən sonra Elçibəylə görüşüb.

Bu, əsl sensasiya idi! Lakin hər yerə yol tapan ən inadçı jurnalistlər belə, Əliyevlə Elçibəyin səkkiz saatlıq təkbətək söhbətinin təfsilatı barədə bir şey öyrənmə bilmədilər. Rəsmi şəxslər susurdular. Doğrudur, Əliyev çıxıb getdikdən sonra müəyyən informasiya sızmış, jurnalistlərin qulağına çatmışdı, lakin bu, televiziya xəbərlərində yer almadı. Şayiələr gəzirdi ki, Əliyevin Bakıya, ən yüksək dövlət vəzifələrindən birinə gətirilməsi imkanı müzakirə edilmişdir. Hamı bunun hansı vəzifə olduğunu yozurdu. Deyirdilər ki, guya Əliyev bir sıra şərtlər qoyub. Onlardan biri siyasi kursun dəyişdirilməsi idi.

– Sizin siyasətiniz ölkəni məhvə aparacaq, – guya Əliyev belə deyibmiş. – Siz pis idarə edirsiniz.

Elçibəy razılaşmayıb:

– Biz idarə etməyi öyrənirik. Doğrudur, çoxumuzun təcrübəsi kifayət qədər deyil, ancaq təcrübə toplayırıq.

Heydər Əliyev etiraz edib:

– Xalq eksperimentlər üçün material ola bilməz. Xalqa yazığınız gəlsin. Bir yadınıza salın, təkcə iyirminci əsrdə onun başı nələr çəkib, hansı siyasi sistemlərdən keçib. Hər dəfə də tamam dağılıb...

Əliyev digər dəlillər də göstərib, lakin bu dəlillər Elçibəyə qeyri-məqbul görünüb.

Jurnalistlər həmin xəbəri şərh edərək deyirdilər:

– Hələlik qeyri-məqbul görünüb. Tezliklə Elçibəy yetişəcək...

– Yetişib budaqdan düşəcək, – deyə həzi bilicilər proqnoz verirdilər.

– Bəli, deyəsən, bu meyvə ağacda yetişib ötmüşdür, – redaksiyalarda siqaret çəkilən yerlərdə belə çoxmənalı danışqlar eşidilirdi.

– Heydər Əliyev qayıdacaq! Görərsiniz, qayıdacaq! – mağazalarda növbələrdə dayanan adamlar şad xəbəri bir-birinə çatdırırdılar.

– Gərək çoxdan qayıdaydı! Məgər, belə qayda-qanun olar? Üç aydır ki, ərzaq kartoçkalrı ilə heç bir şey ala bilmirik! – deyə şikayətlənən adamlar tezliklə dəyişiklik olacağına ümid bəsləyirdilər.

Sadə azərbaycanlılar «siyasi diletantlıq», «səriştəsiz rəhbərlik», «iqtisadi kollaps» kimi qəliz elmi sözlərin mənasını bilmirdilər. Onlar hakimiyyət barədə mağazalardakı piştaxtalara əsasən fikir söyləyirdilər. Piştaxtalar isə bomboş idi. Azərbaycanın «qızıl əsr» – Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi illər hələ unudulmamışdı. İnsanlar o vaxtkı kimi bolluq, sabahkı günə inam istəyirdilər. Ya da istəyirdilər ki, heç olmasa, indi Naxçıvanda olduğu kimi nisbi sakitlik olsun. Onların şüurunda rifah Heydər Əliyevin adı ilə bağlı idi. Hamı əmin idi ki, o, qayda yaradacaq! Xalqın

qəlbinin dərinliyində yetişmiş, gündən-günə güclənən, möhkəmlənən, kütlələrə hakim kəsilən, bu ictimai rəyin qarşısını artıq heç kəs ala bilməzdi.

Pis idarə olunan ölkəni bir tərəfdən də daxili münaqişələr sarsıtmaqda idi.

1989–1993-cü illərdə Azərbaycan qısa fasilələrlə fəvqəladə vəziyyət şəraitində yaşamışdır. Bu, nə deməkdir? Bütün şəhərlərdə komendant saati, hərbi patrullar, küçələrdə tanklar və zirehli transportyorlar, axşam saat səkkizdən sonra yoxlamalar. Axşam saat on birdən sonra xüsusi buraxılış vərəqəsi olmadan evdən çıxmaq qeyri-mümkün idi. Bir də ki, çoxsaylı qanunsuz silahlı birləşmələr vardı.

Bakı küçələrində avtomatla silahlanmış kamuflyaj geyimli yekəpər saqqallılardan ibarət dəstələr gəzişirdi. Yuxarıda – Elçibəyin komandasında hər dəstənin öz himayədarı vardı. Onlar nüfuz dairələri üstündə bir-biri ilə rəqabət aparırdılar. Buna görə də tez-tez toqquşmalar, atışmalar olurdu. Yoldan keçənlər qorxub kənara sıçayırdılar. Hətta gündüzlər belə küçələrdən keçmək təhlükəli idi. Bir vaxtlar şən, çiçəklənən şəhərə qorxu hakim kəsilmişdi.

1993-cü ilin yazında ölkənin parçalanmasına real təhlükə yarandı. Azərbaycan ərazisində digər dövlət qurumları peyda olmağa başladı. Bu, bəzi bölgələrin ayrılması ilə nəticələnə bilərdi. Ləzgistan – bir neçə kənd birlikdə öz ərazisinə belə ekzotik ad vermişdi – öz suverenliyini elan etdi.

Ləzgistanın ardınca Talış-Muğan Muxtar Respublikası meydana gəldi. Onun «banisi» polkovnik Əlikram Hübətov – Azərbaycan müdafiə nazirinin keçmiş müavini idi. Bu yüksək vəzifəyə o, ... Lənkərandakı qarajdan gəlib çıxmışdı. Orada sırf dinc əməklə məşğul idi, lakin Qorbaçov «yenidənqurma»sı başlandı, Bakıda Xalq

Cəbhəsi hakimiyyətə gəldi və onlarla əməkdaşlıq edən sadə qaraj işçisi sərkərdə vəzifəsi və polkovnik rütbəsi aldı. Lakin heç bir hərbi istedad nümayiş etdirmədiyinə görə vəzifədən kənarlaşdırıldı.

Doğma Lənkərana qayıtdıqdan sonra öz tərəfdarlarından silahlı dəstə yaratdı və bu, «müstəqil Talış-Muğan respublikasının» «ordusu» oldu. Eynilə məşhur Nestor Maxnonun Qulyaypoledəki «ordusu» kimi. Hübətov Talış-Muğan Respublikasının ərazisini İrana birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sonradan Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi onun xidmətlərinə layiqli qiymət verib ömürlük həbs cəzasına məhkum etmişdi. 2004-cü ildə yeni Prezident İlham Əliyev onu əfv etmişdir.

Ölkənin parçalanması prosesi davam edir, təhlükəli miqyas alırdı. Bu isə Elçibəy və onun komandasının yol verdiyi kobud səhvlərin nəticəsi idi. Onlar milləti birləşdirməyi, ayrı-ayrı siyasi qüvvələr arasındakı qarşıdurmanı dayandıрмаğı, bəzi cinayətkar qruplaşmaların, separatçı qüvvələrin hərəkətlərinin qarşısını almağı bacarmamışdılar. Elçibəy öz bəyanatları ilə ən yaxın qonşular olan İranı və Rusiyanı özünə qarşı qaldırmışdı. Xalq Cəbhəsi antirus siyasəti aparır, əlindən gələni edirdi ki, Rusiya ilə Azərbaycan yaxınlaşmasın.

Onlar nəzərə almırdılar ki, Azərbaycan Rusiya ilə iqtisadi, mədəni, coğrafi-siyasi cəhətdən bağlıdır. Hər iki ölkə sadəcə qonşu deyillər, onların ümumi tarixi vardır. Elçibəy MDB-yə – Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olmaq istəmirdi, bunu mənasız iş, boş yerə vaxt sərf etmək sayırdı. Ölkə beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş vəziyyətə düşmüşdü.

1993-cü il iyunun əvvəllərində Gəncədə qiyam qaldırıldı. Bu şəhər qədim tarixə malikdir. Azərbaycan torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra ona yeni ad – Yelizavetpol adı qoymuşdular, 1934-cü ildə

S.M.Kirov öldürüldükdən sonra bu dəfə şəhəri onun şərafinə Kirovabad adlandırdılar. Sovet epoxası sona çatdıqda əvvəlki tarixi adı – Gəncə adı bərpa edildi.

Sovet dövründə bütün ensiklopediya və soraq-məlumat kitablarında düzgün olaraq göstərilirdi ki, əhalisinin sayına görə bu şəhər Azərbaycanda Bakıdan sonra ikincidir, iri sənaye və mədəniyyət mərkəzidir. Lakin şəhər təkcə bununla məşhur deyildi. Gəncədə həmişə çoxlu hərbi bölmələr – desant, tank, motoatıcı hissələr olmuşdur. Buradakı hərbi qarnizon Zaqafqaziya hərbi dairəsində ən güclü və döyüş qabiliyyətli hərbi hissələrdən biri sayılırdı.

SSRİ-nin dağılmasından sonra sovet qoşunları Gəncəni tərk etdilər. Boşalmış kazarmaları Azərbaycan Respublikasının, erməni təcavüzkarları ilə döyüş meydanlarında ilk hərbi sınaqdan çıxmış gənc ordusunun əsgərləri tutdular.

Gözlənilmədən Gəncə kazarmalarında qiyam qalxdı. Qiyamı qaldıran 7097 №-li hərbi hissə idi. Ona polkovnik Surət Hüseynov komandanlıq edirdi. Ölkədə hökm sürən hərc-mərclik və anarxiya polkovniki elə bir həddə çatdırmışdı ki, o, Xalq Cəbhəsinin və onun hakimiyyət piramidasının lap zirvəsinə əyləşdirdiyi vəzifə sahiblərinin köməkçisizliyini yəqin etdikdən sonra söz vermişdi ki, ümummilli faciənin təqsirkarlarını Bakıdakı fənər dirəklərindən asdıracaq. O deyirdi ki, həmin adamların əlindən heç bir iş gəlmir, yalnız ölkəni çapıb-talayırlar, adamları aldadır, rüşvət alır, iyrənc siyasət yeridirlər.

Rəsmi Bakı qiyam qaldırmış hərbi hissəni zərərsizləşdirmək barədə əmr verdi. Bu, asan deyildi: Surət Hüseynovun komandanlığı altında bütöv bir ordu korpusu vardı. Bundan əlavə, onun öz komandirinə sadıq

olan şəxsi ehtiyat hissələri də mövcud idi. Onlar Qarabağ döyüşlərində cəsurluq nümayiş etdirmişdilər.

1993-cü il iyunun 4-də sübh tezdən Surət Hüseynovun korpusunun kazarmaları prezident qvardiyasının, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin və daxili qoşunların bölmələrinin hücumuna məruz qaldı. Xüsusi təyinatlı dəstənin orduya qarşı əməliyyatı hücum edənlərin tamamilə darmadağın edilməsi ilə başa çatdı. Onlar çox böyük itki verdilər. Mindən artıq adam, o cümlədən 180 zabıt əsir düşdü. Müdafiə olunanlar arasında da həlak olanlar və yaralananlar var idi.

Döyüşdə coşmuş və qələbədən ruhlanmış Surət Hüseynovun döyüşçüləri bir səsle qışqırırdılar:

– Bakıya!

Hüseynov yürüşə hazırlaşmaq barədə əmr verdi.

Bakıda çaxnaşma düşdü. Hökumətin ordu hissələrini darmadağın etmiş qiyamçı polkovnikin tanklarla paytaxta doğru irəliləməsi xəbəri bir an içində bütün şəhərə yayıldı. İyunun 8-də axşam əhali gözlərini televizorlardan çəkmirdi – Gəncədən qayıtmış parlament komissiyasının hesabatı canlı yayımla translyasiya edilirdi. Həlak olmuş hərbi qulluqçuların və mülki şəxslərin, tankların tırtılları arasında qalıb həlak olmuş gənc əsgərlərin sayını açıqladılar. Dözülməz bir vəziyyət idi: ölən də özlərininki idi, öldürən də. Kazarmalara hücum edənlər də azərbaycanlılar idi, onların hücumlarını dəf edənlər də.

Bu arada polkovnik Hüseynovun tankları durmadan Bakıya doğru irəliləyir, öz yolunda, demək olar ki, müqavimətə rast gəlmirdi. Hökumət qoşunlarının seyrək dəstələri tankların yürüşü qarşısında qaçıb dağılırdılar.

Surət Hüseynov erməni işğalçıları ilə döyüşlərə qədər sırf mülki şəxs olsa da, onun adı hərbi dairələrə yaxşı

tanış idi. Gəncədə doğulmuş, orada ipək fabrikində mühəndis işləmiş, sonra fabrikin direktoru olmuşdur. Ermənistanla müharibə onun adını məşhurlaşdırdı. O, fabrikdəki bütün təsərrüfat işlərini bir kənara qoyub, cəbhəyə kömək edirdi. Tezliklə hərbi işlər onun üçün başlıca vəzifəyə çevrildi.

O, cəsur adam idi və bunu hamı görürdü. Qorxağın cəbhədə nə işi var. Surət Hüseynovun hərbi uğurlarının sübuta ehtiyacı yoxdur. Elçibəy ona polkovnik hərbi rütbəsi və Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adını vermişdi. Surət Ali Sovetin deputatı seçilmiş, Elçibəyin Qarabağda şəxsi nümayəndəsi olmuş, onun böyük etibarını qazanmışdı. Hətta bir vaxt hökumətdə Baş nazirin müavini də olmuşdu.

İndi isə qəflətən tankların yönünü əks istiqamətə çevirmişdi! Bunun səbəbini sonradan belə izah edirdi ki, səbri tükənibmiş.

– Mən hakimiyyəti ələ keçirmək istəmirdim! Mən hakimiyyətə getmirdim! Mən öz həyat yolumla gedirdim, ancaq bu yol məni hakimiyyətə apardı! Əgər ölkədə qarışıqlıq artırsa, xalqı talan edir və qırırlarsa, sonda hərbcilərin səbir kasası daşır. Axı, onlar da talan edilən və qırılan xalqın bir hissəsidirlər...

Bakıda Prezident sarayında sakit bir vahimə hökm sürürdü. Surət Hüseynovun tanklarının qarşısını heç nə və heç kim saxlaya bilməzdi. Elçibəy bilirdi ki, bunu yalnız bir nəfər bacarar – o, artilleriya, aviasiya və raket tətbiq etmədən bu işin öhdəsindən gələ bilər. Qiyamçı korpusun komandiri yalnız onun sözünə qulaq asa bilərdi. Lakin bu şəxs Naxçıvanda idi və Prezidentin bütün xahişlərinə baxmayaraq, paytaxta gəlmək istəmirdi.

Ümitsizliyə qapılmış Elçibəy iyunun 8-də yenidən Heydər Əliyevə zəng vurub bildirdi ki, öz təyyarəsini onun dalınca göndərir:

– Heydər müəllim, Vətənin taleyi həll olunur. – Prezident böyük hiss-həyəcanla, pafosla sözünə davam etdi. – Rica edirəm, təcili Bakıya uçun.

Söhbət nəticəsiz bitdi. Boş təyyarə Naxçıvan aerodromundan havaya qalxıb Bakıya qayıtdı.

Bir neçə saatdan sonra heyət təyyarəni yenidən havaya qaldırdı. Elçibəy əmr etdi ki, təzədən Naxçıvana, VIP-sərnişini gətirmək üçün ucsunlar. Yenə boş qayıdılar – Əliyev Prezident təyyarəsinə qalxmadı.

İyunun 9-da Heydər Əliyevin kabinetində «VÇ» – yük-səktezlikli rabitə aparatı zəng çaldı – xətdə Elçibəy idi.

– Heydər müəllim! – deyə o, həyəcanla telefon dəstəyinə qışqırdı. – Surət Hüseynovun tankları Bakının yüz kilometrliyindədir! Onların qabağını ala bilmirik. Bu, hərbi çevrilişdir. Demokratiya təhlükədədir!

«Demokratiya» sözünü eşidən Əliyevin üzünə istehsalı təbəssüm qondu. Nə etməli, bu barədə hər kəsin öz təsəvvürü var. Mümkün qədər sakit tərzdə soruşdu:

– Təklifiniz nədir?

– Mən yenidən sizin dalınızca təyyarə göndərmişəm. Yəqin indilərdə çatır. Heydər müəllim, yalvarıram sizə, Bakıya gəlin! Bu, dövlət böhranıdır. Hər saat qiymətlidir. Sabah gec ola bilər. Tarix bizi bağışlamaz... Hərbi diktatura bizim başladığımız bütün işlərə son qoyar...

Heydər Əliyev fikrə getdi. Vəziyyət, həqiqətən, ciddi idi. Kim bilir, bu polkovnikin fikri nədir. Əgər onun paytaxtda tərəfdarları varsa və plan əlaqələndirilibsə, nə desən gözləmək olar.

Telefon dəstəyində yalvarışlar eşidilirdi. Heydər Əliyev:

– Yaxşı, uçuram, – dedi.

Bakıda, təyyarə meydanında onu müşayiətçilər dəstəsi ilə avtomobil korteji gözləyirdi. Şəhərin köhnə hissəsinin yaxınlığından, 1917-ci il inqilabına qədər Nobel neft mədənlərinin fəhlələri yaşayan qəsəbənin yanından ildırım sürəti ilə şütüyüb keçdilər. Bu da Prezident sarayı – Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin keçmiş binası.

Elçibəyin kabinetində özündən başqa Milli Məclisin sədri İsa Qəmbərov və baş nazir Pənah Hüseynov da vardı. Hər üçü qayğılı, qaşqabaqlı idi, yuxusuz görünürdülər. Ölkədə dövlət böhranı yaşanırdı. Elçibəy birbaşa mətləbə keçdi:

– Biz sizə Baş nazir vəzifəsini təklif edirik.

– Baş nazir? – Əliyev təəccübləndi. – Bəs Pənah necə olsun?

Pənah Hüseynov Elçibəyin yaxın silahdaşı idi. Deməli belə, yəqin, işlər, həqiqətən, çox pisdir ki, Prezident belə iri bir fiquru qurban verir. Elçibəy təfsilatı varmadı:

– Bu məsələ həll olunub. Pənah istefaya gedir. Bəzi nazirlər də həmçinin. Biz hökuməti təzələyirik...

– Eksperimenti davam etdirirsiniz? – Əliyev fevraldakı söhbəti xatırladaraq, soyuqqanlı halda soruşdu. O vaxt onlar siyasi kursla bağlı ciddi mübahisə etmişdilər. Elçibəy əlacsız halda dilləndi:

– Nə etməli, həyat məcbur edir. Sizin barənizdə fərman hazırlayaq?

O zənn edirdi ki, Əliyev bu xəbəri sevinclə qarşılayacaq. Buna görə də Heydər Əliyev göstərilən etimada görə nəzakətlə təşəkkürünü bildirib, təklifi qəbul etməkdən qətiyyətlə imtina edəndə Elçibəy çox təəccübləndi.

– Niyə? – üçü də birağızdan heyratla soruşdular.

– İstəyirsiniz, düzünü deyim?

– Əlbəttə.

– Sizin idarəçiliyinizə qatılmaq istəmirəm.

– Axı nə səbəbə?

– Sizin hakimiyyətiniz dağıdıcıdır.

Elçibəy deməyə söz tapmadı. Parlamentin başçısı İsa Qəmbərov məyus halda dilləndi:

– Biz elə düşünürdük ki, siz bizə məsləhət verəcəksiniz, siz isə bizə ittihamnamə oxuyursunuz.

Söhbət bir neçə saat davam etdi. Sonra Elçibəy Əliyevlə təkbətək danışdı. Heydər Əliyev güzəştə getmir, heç bir vədə şirniklənmirdi.

İyunun 11-də İsa Qəmbərov istefa verdi. Milli Məclisin fəvqəladə iclasında bir qrup deputat parlamentin başçısı vəzifəsinə Heydər Əliyevin namizədliyini irəli sürdü. Prezident Elçibəy də onun namizədliyini dəstəklədi. Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən, Ali Sovetin sədri vəzifəsi əhəmiyyətinə görə Prezidentdən sonra ikinci vəzifə idi. Bir gün əvvəl Əliyevə dövlətdə üçüncü şəxs olmağı təklif etmişdilər. Sutka ərzində onun statusunu bir pillə də qaldırdılar. Yəqin, gecə ikən «triumvirat» bu qənaətə gəlmişdi ki, baş nazir vəzifəsi Əliyevə kiçik görünüb.

Lakin «üçlüyün» təəccübünə rəğmən Heydər Əliyev yenə imtina etdi.

– Gəlin sessiyanı bir neçə günlüyə təxirə salaq. Mən Surət Hüseynovla görüşmək istəyirəm, – deyərək, deputatlara təklif etdi.

O, Surətlə tanış deyildi, əvvəllər heç vaxt görüşməmişdilər. Gəncədə görüşməyi qərara aldılar. Əliyev onu müşayiət edən şəxslərlə bərabər təyyarə ilə oraya uçdu.

Qiyamçı polkovniklə söhbət bütün gecə davam etdi. Şəhər Surət Hüseynov Heydər Əliyevə şəhəri göstərdi.

O, döyüş izlərini, top atəşi ilə dağıdılmış tikililəri, yandırılmış yaşayış evlərini, qaralan pəncərə yerlərini gördü. Müdhiş mənzərə idi.

Gəncədə də, Bakıya qayıtdıqdan sonra da Əliyev Azərbaycan Ali Sovetinə başçılıq etmək təklifi barədə düşünməkdə idi. Ölkə göz önündə dağılırdı. İstənilən an qardaş qırğını, vətəndaş müharibəsi başlaya bilərdi. Yol vermək olmazdı ki, erməni təcavüzü şəraitində, Ləzgistan və ya Talış-Muğan kimi qondarma suveren respublikaların elan edildiyi bir şəraitdə, Gəncədə olduğu kimi, azərbaycanlı azərbaycanlıya atəş açsın. Təxirə salmadan, nə isə bir tədbir görmək lazım idi.

Çox düşünüb-daşındıqdan sonra o, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməyə razılıq verdi. Bu, 1993-cü il iyunun 15-ə təsadüf etdi və həmin gün ölkənin ən yeni tarixinə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu.

Seçildiyi gün Ali Sovetdə çıxış edərkən o, Gəncədə baş vermiş hadisələrə toxunaraq onları dəhşətli hadisələr adlandırdı:

– Bunlar araşdırılmalıdır və bütün qanunu pozmuş adamlar, cinayətdə iştirak etmiş adamlar hansı tərəfdən olursa-olsun, qanun qarşısında məsuliyyət daşılmalıdır. Bu məsələ ilə deputat istintaq komissiyası məşğul olur. Biz isə yaranmış gərginliyi gərək tezliklə aradan qaldıraq.

Parlamentin yeni başçısı daha sonra dedi ki, dünən Prezident Elçibəylə danışıqları olub, Gəncəyə səfəri barədə təəssüratlarını onunla bölüşüb.

– Ona görə, mən güman edirəm ki, bizim bütün söylərimiz bu gərginliyi aradan götürməyi, bu qarşıdurmanı aradan götürməyi təmin edə biləcəkdir.

O vurğuladı ki, heç vəchlə silah işlədilməsinin tərəfdarı ola bilməz.

– Bu qarşıdurma ancaq sülh yolu ilə, barışıq yolu ilə, qarşılıqlı anlaşma yolu ilə, danışıqlar yolu ilə həll olunmalıdır. Güman edirəm ki, bizim xalqımızın müdrikliyi, nüfuzlu adamların, Azərbaycan ziyalılarının, Azərbaycanın ağsaqqallarının hamısının bir yerdə səyi və bizim fəaliyyətimiz, hamımızın bir yerdə buna çalışmamız, şübhəsiz ki, bunları təmin edə biləcək...

Əliyev Gəncə əhalisinə və şəxsən Surət Hüseynova, onun silahdaşlarına müraciət etdi və onları müdrikliyə çağırırdı:

– Güman edirəm ki, Gəncə əhalisi, Gəncənin ətrafındakı rayonlarda yaşayan insanlar mənim bu səsimi eşidəcəklər, buna səs verəcəklər. Surət Hüseynov mənim bu səsimi eşidəcək, özünü müdrik aparacaq və biz bu bəladan tamamilə qurtula biləcəyik...

Ertəsi gün isə Surət Hüseynovun qoşunları Bakıya yaxınlaşaraq Xalq Cəbhəsinin silahlı birləşmələri ilə hərbi toqquşmaya girdilər. Yenə də gənc Azərbaycan oğullarının qanı axıdıldı. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu.

Bundan sonra hadisələr bir növ, Amerika macərə filmlərindəki kimi cərəyan etdi.

İyunun 18-də səhər vətəndaşlar televiziyanın xəbərlər proqramında eşitdikləri xəbərdən sarsıldılar: Prezident Əbülfəz Əliyev paytaxtdan qaçıb! Əlbəttə, «qaçıb» sözü işlədilmirdi, xəbər verilirdi ki, dövlət başçısı Bakını tərk etmiş, Naxçıvan yaxınlığındakı dağ kəndi Kələkiyə getmişdir. Elçibəyin özünün dediyinə görə, ondan ötrü belə hərəkət etmişdi ki, respublikada qardaş qanı axıdılmasına yol verilməsin:

– Mən hər hansı bir şəkildə zorakılığın əleyhinəyəm...

Əslində, Elçibəyin, ölkə paytaxtını tərk etmək barədə qərar qəbul edərkən hansı mülahizələrə əsaslandığını söyləmək çətindir. Nə idi bu? Vahimə, çəsqinlik, yoxsa

soyuqqanlı bir plan? İğtişas dövrünü ötürmək niyyəti? Bəlkə, ümid edirdi ki, dalınca Kələkiyə çaparlar göndərib qayıtmasını xahiş edəcəklər? O da təntənə ilə ağ atın belində, yəni ağ «Mercedes»də təmtəraqla Bakıya daxil olacaq? Qədim əlyazmaların bilicisi olan bu şəxs belə əhvalatları çox oxumuşdu.

Elçibəy paytaxtı iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə xəlvəti, heç kəsə, o cümlədən də Əliyevə xəbər vermədən tərk etmişdi. Bakıdan uçmasına bir saat qalmış onlar bir yerdə idilər. Yalnız səhərə yaxın məlum oldu ki, onun təyyarəsi Naxçıvana enib. Oradan Prezidenti Xalq Cəbhəsinin üzvləri Kələki kəndinə aparmışlar.

Bu zaman Bakıda nələr baş verirdi? Təkcə yay fəslə üçün təbii olan istidən deyil, həm də ehtirasların coşmasından doğan hərarət şəhəri qaynadırdı. Konstitusiyaya görə, dövlətdə ikinci şəxs Milli Məclisin sədri idi. Prezidentin öz səlahiyyətlərini icra etməsi mümkün olmayanda dövlət başçısı səlahiyyətlərinin icrası Milli Məclis sədrinə keçməli idi. Üç gün əvvəl Ali Sovetə Heydər Əliyev rəhbərlik etməyə başlamışdı. Deməli, dövlət başçısı funksiyaları ona keçirdi.

O, televiziya ilə çıxış edərək bunu elan etdi. Ölkə başsız qala bilməzdi. Elçibəyin qaçmasına toxunaraq dedi ki, onu mühakimə etmək mənim işim deyil, lakin Prezidentin müqəddəs vəzifəsi təkcə təntənəli mərasimlərdə deyil, ən ağır dəqiqələrdə də öz xalqı ilə bir yerdə olmaq, onun mənafeələrini sonadək qorumaqdır.

Ola bilsin ki, həmin an Heydər Əliyevin gözləri qarşısında əlində avtomat Prezident sarayını qorumuş Çili lideri Salvador Alyendenin obrazı canlanmışdı. Bəlkə də, buna bənzər başqa hadisələri xatırlamışdı. Ölkələrini qiyamlar, sui-qəsdlər, çevrilişlər sarsıtdığı vaxtlarda monarxların, prezidentlərin, hökumət başçıları-
nın özlərini necə mərdanə aparmalarına dair belə

misallar tarixdə çoxdur. Yeri gəlmişkən, belə hallar da az olmamışdı ki, əlində çox böyük hakimiyyət olan hökmdarlar qorxaqlıq etmişdilər.

Daha üç gün keçdi. Qeyri-müəyyənlik artırdı. Dövlət başçısı funksiyaları avtomatik olaraq Əliyevə keçirdi, ancaq dövlətin xalq tərəfindən seçilmiş başçısı sağ idi və fəaliyyət qabiliyyətini itirməmişdi. Bakıda şayiələr yayıldı ki, Elçibəy ölkəyə Naxçıvandan rəhbərlik edəcək. Elçibəyin parlamentdəki tərəfdarları açıq deyirdilər ki, onun Bakıya qayıtmasını tələb etmək olmaz. Buraya gələn kimi onu dərhal istefaya göndərəcəklər. Guya Elçibəy paytaxtdan çıxıb getməklə düzgün taktika seçmişdir.

İyunun 21-də deputatlar növbədən kənar iclasa toplaşdılar. Nə etmək lazım gəldiyini müzakirə etdilər. Təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. Surət Hüseynovun tankları Bakıya yaxınlaşmaqda idi. Onlar artıq şəhər ətrafında, Lökbatan qəsəbəsi yaxınlığında və Şamaxı yolunun 75-ci kilometrində idilər. Çox böyük çətinliklə qiyamçıların hücumunu dayandırmaq mümkün oldu. Xeyr, silah gücünə yox. Hələlik inandırmaq gücünə. Amma bu, çoxmu sürəcəkdə?

Daxili işlər naziri vəzifəsini icra edən Rövşən Cavadov deputatlara məlumat verdi:

– Ola bilsin ki, sabah parlament artıq toplaşa bilməsin. Qiyamçılar cinayətkar ünsürlərlə əlaqəyə girirlər, bu isə paytaxt yaxınlığında yaranmış vəziyyətin nəzarətdən çıxması təhlükəsini yaradır.

Deputatlar maraqlanırdılar ki, bu barədə Elçibəy nə düşünür. Rövşən Cavadov Prezidentlə telefon danışığını onlara çatdırdı.

– O dedi ki, Bakıya gəlməyəcək. Bütün zəruri əməlləri Naxçıvandan verəcək.

Zalda hay-küy qalxdı. Kimisi hiddətlənirdi ki, Elçibəy öz xalqını başsız qoymuşdur, kimisi də, əksinə, Prezidenti müdafiə edirdi: o, paytaxtı ona görə tərk etmişdir ki, qan tökülməsinin qarşısını alsın.

İstənilən qədər mübahisə etmək olardı. Lakin bununla nə Surət Hüseynovun tankları geri çəkiləcəkdə, nə də özbaşına elan edilmiş «respublikaların» liderləri öz niyyətlərindən əl çəkəcəkdilər. Ölkə son dərəcə təhlükəli vəziyyətin astanasında idi. Daha bir addım və o, öz dövlət müstəqilliyini itirəcəkdə. Vətəndaş müharibəsi artıq aşkar hiss olunan reallığa çevrilirdi. Əslində, o, Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisini bürüməkə idi. Qanunlar işləmirdi, hakimiyyət, tabeliyyətə kamuflyaj geyimli saqqallılardan ibarət dəstələrin olduğu adamların əlində idi.

Həmin gün Milli Məclis vəziyyətdə dönüş yaratmaq üçün ümitsiz bir cəhd göstərdi: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəyə yekdilliklə müraciət qəbul etdi ki, Bakıya qayıdıb öz prezidentlik vəzifəsinin icrasına başlasın. Müraciətin mətnini bir gün əvvəl Heydər Əliyev, onun müavinləri Afiyəddin Cəlilov və Tamerlan Qarayev, müdafiə, milli təhlükəsizlik və daxili işlər nazirləri hazırlamışdılar.

Qiyamçı polkovnik Surət Hüseynova da yekdilliklə müraciət qəbul edildi. Ondan xahiş edirdilər ki, Vətənin ali maraqları naminə hərbi qarşıdurmanı dayandırсын və barışıq danışıqlarına başlasın. Ona vətənpərvərlik hissələrini, zabit və vətəndaş borcunu xatırlatdılar.

Elçibəy xahişə cavab vermədi, prezidentlik vəzifəsini icra etmək üçün Bakıya qayıtmaq niyyətini də bildirmədi. Bütün bu vaxt ərzində, Elçibəy iyunun 18-də Bakını tərk etdikdən sonra Əliyev onunla daimi telefon əlaqəsi saxlayır, qayıtmağa razı salmağa çalışırdı. Kələkiyə onun yanına Azərbaycan Elmlər Akademiyası-

nın prezidenti başda olmaqla, ziyalıların nümayəndələrindən ibarət böyük bir qrup göndərdi. Qrupun tərkibinə ölkənin tanınmış hörmətli adamları – akademiklər, professorlar, görkəmli yazıçılar, nüfuzlu ağsaqqallar daxil idi. Faydası olmadı! Bu nüfuzlu nümayəndə heyətinin xahişinə də Elçibəy rədd cavabı verdi. Prezidentin, demək olar ki, bütün vəzifələrinin Ali Sovet sədrinin üzərinə qoyulması barədə fərmanı öz əli ilə imzaladı, yalnız vətəndaşlığa qəbul və qanunları imzalamaq səlahiyyətlərini özündə saxladı. Yerdə qalan bütün səlahiyyətləri Əliyevə verdi.

Vaxt gözləmədi. İyunun 24-də Azərbaycan Ali Soveti qərar qəbul etdi. Qərar iki bənddən ibarət idi:

«1. Əbülfəz Qədirqulu oğlu Əliyevin (Elçibəyin) bundan sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifələrini daha icra edə bilməməsi təsdiq edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əlirza oğlu Əliyevə keçsin».

İndi onun belə bir titulu vardı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri.

Azərbaycan xalqı üçün bu ağır sınaq anında onun üzərinə qoyulan məsuliyyəti tam dərinliyi ilə dərk edən Heydər Əliyev qətiyyətlə söz verdi ki, dövlət və siyasi xadim kimi özünün bütün təcrübəsini ölkənin böhrandan çıxarılmasına sərf edəcəkdir. Eyni zamanda, vəd etdi ki, Azərbaycanın seçdiyi demokratik kursa sadıq qalacaqdır.

Deputatlar onu alqışladılar. Adi insanlar sevinirdilər ki, siyasi diletantlar dövrü bitdi. Dövlətin sükanı arxasına Azərbaycanı uşaqlardan böyüyə kimi hamının tanıdığı bir şəxs gəldi. Hamını bir inam birləşdirirdi: hakimiyyətə

məhz elə adam gəlmişdir ki, nə etmək lazım gəldiyini bilir, onun qərarları düzgün və dəqiq olacaqdır.

Dövlət idarəetməsinin sükanı təcrübəli və möhkəm əllərə keçdi. Tamah məqsədləri güdərək, ölkəni az qala qardaş qırğınına sürükləyən adamlara heç bir güzəşt edilməyəcəkdir! Gəncədəki faciədə kimdir müqəssir? Qan axıdılmasına gətirib çıxarmış səbəbləri və şəraiti təhqiq edən parlament komissiyası gəldiyi nəticələri Milli Məclisin iclasında açıqladı.

Parlamentin iclasını Əliyev aparırdı. O, sərəncam vermişdi ki, iclas televiziya ilə birbaşa yayımlansın və xalq bu cinayətə yol verənlərin özlərinə necə bəraət qazandırdıqlarını görsün. Onlar hər vasitə ilə özlərini təmizə çıxarmağa çalışır, düzgün ifadələr verməkdən qorxaraq bütün təqsiri burada olmayan Elçibəyin üstünə yığırdılar. Maraqlıdır, görəsən, dədə-baba kəndində özünü diri-diri dəfn etmiş eks-prezident dünənki silahdaşlarının öz yaxalarını necə kənara çəkdiklərini görəndə hansı hissləri keçirirdi?

Heç bir hiylə-kələyin faydası olmadı. Dörd nəfər «baş» cəbhəçi – Ali Sovetin sədri İsa Qəmbərov, Baş nazir Pənah Hüseynov, təhlükəsizlik xidmətinin və DİN-in başçıları həbs edildilər. Əliyev bu əsas vəzifələrə öz fərmanı ilə yeni adamlar təyin edə bilməzdi – hər bir namizədə parlamentin razılığı tələb olunurdu. Fasiləsiz məsləhətləşmələr, görüşlər, söhbətlər, xahişlər, güzəştlər... Bütün bunlara nə qədər vaxt sərf olunurdu. Gecədən xeyli keçənədək işləmək lazım gəlirdi.

Nəhayət, iyulun 3-də yeni «güc» nazirləri – milli təhlükəsizlik və daxili işlər nazirləri öz vəzifələrinin icrasına başladılar. Təzə baş prokuror təyin edildi. Respublika paytaxtının icra hakimiyyətinin başçısı da dəyişdirildi. Eyni zamanda, rayon səviyyəsində də vakansiyalar yarandı – Bakının on bir rayonundan doqquzunun icra

başçıları Elçibəyin prezident səlahiyyətlərindən məhrum edilməsinə qarşı etiraz əlaməti olaraq öz fəaliyyətlərini dayandırdılar.

Heydər Əliyev həmin günlərdə sutka ərzində dörd saatdan artıq yatmırdı. Gərginlik yüksək həddə çatmışdı. Qonşu ölkələr Azərbaycandakı hadisələri diqqətlə izləyirdilər. Bakıda akkreditə olunmuş diplomatik missiyaların başçıları onları qəbul etməyi xahiş edirdilər, dünya dövlətlərinin paytaxtlarından nüfuzlu nəşrlərin nümayəndələri gəlmişdilər. Əliyev onları dinləyib, nə baş verdiyini, Xalq Cəbhəsinin ilyarımliq hakimiyyətinin nə üçün uğursuzluğa düşər olduğunu səbirlə izah edirdi:

– Bu, respublikanın qara günə qoyulması, dağıdılması demək idi. Onlar hər şeyi – təsərrüfatı da, mədəniyyəti də, psixologiyayı da viran qoymuşlar. Ən dəhşətli bu idi ki, adamlar daha əlini ağdan-qaraya vurmur, işləmirdilər... Dolanmaq üçün camaat xırda ticarətə girişmişdir. Amma di gəl ki, bir şey istehsal etmirlər!.. Kiçik elmi işçi, yazıçı olan bu adamlar dövlətin nə demək olduğunu başa düşmürlər! Azadlıqdan, hürriyyətdən və haqq-ədalətdən dəm vurur, bunlardan ağızdolusu danışirlar, axırı nə oldu – hamılıqla oğurluğa qurşandılar!..

Xarici diplomatik nümayəndəliklərin şifrələmə maşınlarının rəngbərəng işıqları yanıb-sönür, dünyanın ən iri informasiya agentliklərinin faks aparatları işləyir, Azərbaycanın yeni lideri ilə müsahibələrin mətnlərini yayırdılar. Yalnız rəsmi Moskva Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışına əvvəl-əvvəl heç bir reaksiya bildirmədi, yəqin ki, Azərbaycanın il yarım ərzində Rusiyadan təcrid edilməsi buna təsir göstərmişdi. Elçibəyin dövründə Bakı Moskvaya olduqca soyuq münasibət bəsləyirdi. Yəqin, elə bu səbəbdən də rəsmi təbrik yalnız

Rusiya Ali Sovetinin sədri Ruslan Xasbulatovdan gəlmişdi.

Görünür, Boris Yeltsin tərəddüd edirdi. Sov.İKP MK-nın məşhur 1987-ci il oktyabr Plenumunda onun partiya karyerası üzərindən çarpaz bir xətt çəkilmiş, Siyasi Büronun çıxış edən bütün üzvləri itaətdən çıxan partiya üzvünü pisləmişdilər. Hamısı – təkcə Heydər Əliyevdən başqa. Təəssüf ki, Yeltsin bu nəcib hərəkəti dəyərləndirməmiş və Heydər Əliyevə nankorluqla cavab verərək, 1980-ci illərin sonlarında nəşr etdirdiyi, qalmaqla səbəb olmuş «Verilən mövzuda etiraf» («Исповедь на заданную тему») kitabında Siyasi Büronun bir çox üzvləri, o cümlədən də Əliyev barəsində hörmətsiz danışmışdı. İndi, yəqin ki, Boris Yeltsin pərtlik hissini gizlədə bilmirdi. Bundan ötrü gərək özü-özünə müraciətlə həmin o məşhur sözlərini deyəydi: «Boris, sən haqlı deyilsən!». Ancaq, deyəsən, əvvəl verdiyi qiymətlərə yenidən baxmağın vaxtı hələ gəlməmişdi.

Bu, 1993-cü il iyulun 4-də Rusiyanın «Ostankino» teleşirkəti jurnalistlərinin Əliyevə verdikləri sualların tonundan da aydın görünürdü. Sözsüz ki, böyük hayküyə səbəb olmuş həmin kitab jurnalistlərin yadında idi, buna görə də verdikləri suallarda dostcasına münasibət hiss olunmurdu. Məsələn, soruşurdular: «Sizcə, siyasətdə elə məqsədlər varmı ki, onlar naminə qanunu pozmaq olar?» İlk baxışdan adi sualdır, ancaq «bir çox müşahidəçilər» adlandırılan bəzilərinin fikirlərinə istinadən, Əliyevin hakimiyyətə gəlişinin onlar tərəfindən «Konstitusiyaya zidd hal» kimi qiymətləndirilməsini nəzərə alsaq, jurnalistlərin nəyə işarə etdiyi aydın olur.

Lakin Heydər Əliyev əla polemika aparmağı bacarırdı. O, «bir çox müşahidəçilərin» uydurmalarını dərhal bir kənara ataraq bəyan etdi ki, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri vəzifəsinə parlamentin

deputatlarının, habelə Prezident Əbülfəz Elçibəyin özünün tövsiyəsi ilə seçilmişdir.

– Bu, Konstitusiyaya tam uyğun qərardır. Bildiyiniz kimi, bundan bir neçə gün əvvəl Ali Sovetin sədri İsa Qəmbərov istefa vermişdi. Buna görə də mən Azərbaycan Ali Sovetin sədriyəm. İkincisi, mən hakimiyyətə özüm gəlməmişəm, mənə dəvət etmişlər. Məni təkidlə dilə tutmuşlar. Gəncə hadisələrindən sonra bir neçə gün ərzində Azərbaycan əhalisinin müxtəlif qruplarının, ziyalıların nümayəndələri, nüfuzlu ağsaqqallar mənə müraciət etmişlər. Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəy də mənə təkidlə müraciət etmişdir. O, üç dəfə – ayın 7-də, 8-də, 9-da Naxçıvana xüsusi təyyarə göndərmişdi və telefon söhbətlərində ısrarla xahiş edirdi ki, mən Bakıya gəlim. Mən 7-də də, 8-də də imtina etdim. Nəhayət, vəziyyətin getdikcə kəskinləşdiyini duyaraq, iyunun 9-da bu dəvəti qəbul etdim və Bakıya gəldim. Vəziyyətin gərginliyini zəiflətmək üçün burada mən Əbülfəz Elçibəylə, digər siyasi xadimlərlə birlikdə çalışırdım, iyunun 15-də, təkrar edirəm, parlamentin sədri seçildim. Burada Konstitusiyaya zidd, hüquqazidd heç nə yoxdur.

Onun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti səlahiyyətlərini icra edən statusunu alması ilə bağlı cavabı da eynilə bu cür əsaslandırılmış cavab oldu:

– Bu vəziyyət Azərbaycan parlamentinin iclasında dalbadal bir neçə gün müzakirə olunmuşdu, elə parlamentin üzvləri də təkidlə təklif edirdilər ki, mən bu vəzifələri öz üzərimə götürüm. Mən razılaşmırdım, yalnız Əbülfəz Elçibəyin özü belə fərman verdikdən sonra razılaşdım.

Heydər Əliyev Prezidentin, demək olar ki, bütün vəzifələrinin Ali Sovet sədrinin üzərinə qoyulması barədə fərmanı nəzərdə tuturdu. O, Rusiya televiziya tamaşaçılarına izah edirdi:

– Açığını desək, respublika, demək olar, idarəedilməz olmuşdu, çünki Prezident yoxdur; Baş nazir yox idi – o, artıq çoxdan istefa vermişdi, mən tək qalmışdım, bir çox məsələlər isə Prezidentin səlahiyyətindən istifadə edərək həll olunmalı idi. Bax, belə bir vəziyyətdə mən həmin vəzifələri öz üzərimə götürdüm. Təkrar edirəm, mən buna can atmırdım, mən bunu istəmirəm. Əgər günü bu gün Əbülfəz Elçibəy buraya qayıdarsa, o, öz Prezident vəzifələrini yerinə yetirə bilər.

Qayıtmadı. Kələki kəndində qalıb yaşadı. Xalq Cəbhəsindən olan silahlı adamlar onu qoruyurdular. Nə ilə məşğul olduğunu heç kəs bilmirdi. Kiçik aparatının işçiləri də onunla birlikdə idi. Hərdənbir Elçibəy hansısa kağızları imzalayıb, rəsmi şəxslərə göndərirdi. Ən böyük məqsədi Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanı birləşdirmək idi:

– Vaxtilə qonşu monarxiyalar – Rusiya və İran vahid bir can olan millətimizi iki yerə bölmüşlər... Bilirəm ki, İranda məni qatı düşmən sayırlar, məscidlərdə mollalar mənə lənət oxuyurlar. Eybi yoxdur! Mən qəti əminəm ki, qırx milyonluq Azərbaycan xalqı əvvəl-axır öz müqəddəratını özü təyin edəcəkdir...

Bu sözləri Elçibəy yüksək dağlar arasında yerləşən həmin Kələki kəndində il yarım sonra, elə həmin sadıq mühafizəçilərinin əhatəsində söyləyəcəkdi. 1993-cü il avqustun 29-da isə Azərbaycanda referendum keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəyə etimad məsələsi müzakirəyə çıxarıldı.

Onun tərəfdarları cəmi 77 min nəfər oldu. İl yarım əvvəl isə bir milyon səkkiz yüz mindən artıq soydaşı Elçibəyi Prezident görmək istəmişdilər. Həmin vaxt o, populyarlığın zirvəsində idi, müsahibələr verirdi, xoş perspektivlər ümidi ilə yaşayırdı. 1993-cü ildə üç milyon yarımından artıq adam onun əleyhinə səs verdi. Gəlişi-

gözəl sözlər, əlbəttə ki, insanı cəlb edir, ancaq bunlar yalnız fikrin xarici qılıfıdır. İndi bu qılıf yırtılmış və insanlar onun içərisinin boş olduğunu görmüşdülər.

Bəs Surət Hüseynov necə oldu? Tankları Bakı ətrafına gəlib çatmış bu döyüşkən adam harada idi? Polkovnik Ermənistan-Azərbaycan münacişəsi zonasına yollanmışdı. Orada vəziyyət kəskin pisləşmişdi, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın yeni rayonlarını – Cəbrayıl və Qubadlıyı tutmağa cəhd göstərərək öz hücumlarını davam etdirirdilər. Yeni-yeni yaşayış məntəqələri yandırılır, vəhşicəsinə qarət edilirdi.

Heydər Əliyev Surəti razı sala bildi ki, o, öz hərbi hissələrini cəbhəyə göndərsin. Bu, çətin vəzifə idi. Bakı yaxında idi, əl uzatsan çatardı. İndi şəhərin baş küçəsi ilə zəfər yürüşü və kef məclisi əvəzinə, saqqallılara təklif edildi ki, güllə viyılısı, mərmı partlayışı alına – cəbhəyə yollansınlar.

1917-ci il inqilabı ərəfəsində Petroqrada hərbi dairəsinin hissələrinə də cəbhəyə yollanmaq əmri verilmişdi. Onlar bolşeviklərin tərəfinə keçdilər, çünki bolşeviklər müharibəni davam etdirməyin əleyhinə idilər. Əsgərlər ölümə getmək istəmirdilər. Bu müqayisə, bolşevik rəhbərinin təbirincə desək, bir az «axsayır», lakin hər iki halda psixoloji məqamlar eynidir.

Surət Hüseynov Əliyevin sözüə baxıb, öz hərbi hissələrini Ermənistan-Azərbaycan cəbhəsinə, təcavüzkarların hücumlarını daf edən qüvvələrin köməyinə yönəltdi. Surət Heydər Əliyevə çox böyük ehtiram bəsləyirdi, vurğulayırdı ki, onun Azərbaycanın, eləcə də Sovet İttifaqının rəhbər vəzifələrində çalışarkən topladığı təcrübə, həqiqətən, çox qiymətli dir.

Sonralar o, belə deyəcəkdi:

– Mən nisbətən cavanam. Zənnimcə, gələcəyi yaxşı duyuram. Biz bir-birimizi tamamlayacağıq.

Əslində belə də oldu. Təəssüf ki, qısa müddətə. Sonradan Surət öz ambisiyalarına meydan verdi, hakimiyyət sınağına dözmədi, hakimiyyətə yiyələnməsi onun başını gicəlləndirdi. Nəticədə o, Baş nazir vəzifəsindən – bu vəzifəyə 1993-cü il oktyabrın 3-də keçirilən prezident seçkilərində Əliyev qalib gəldikdən sonra təyin edilmişdi – uzaqlaşdırıldı.

1994-cü il sentyabrın sonları – oktyabrın əvvəllərində Surət Hüseynov yeni qiyam hazırlıyordu – bu dəfə Heydər Əliyevə qarşı. Həmin vaxt Azərbaycan Prezidenti Nyu-Yorkda idi. Sentyabrın 30-da BMT Baş Məclisinin iclasında çıxış etməli idi. Əvvəllər Azərbaycanın heç bir rəhbəri bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın xitabət kürsüsünə qalxmamışdı. Heydər Əliyev natiqlik məharətinə malik təcrübəli siyasətçi olsa da, hər halda bir az həyəcanlanırdı.

O, həmişəki kimi əla çıxış etdi. Təvazökarlıqla gülüm-səyərək, onu müşayiət edən şəxslərin, tanışı diplomatların, xarici nümayəndə heyətləri başçılarının təbriklərini dinləyirdi. Bu zaman səfirlikdən bir nəfər ona yaxınlaşdı.

– Heydər müəllim, Gəncədə iğtişaş başlayıb. Ölənlər var.

– Bu nə deməkdir? – əhvali-ruhiyyəsi bir andaca pozuldu.

Vətəndə baş vermiş xoşagəlməz hadisələr barədə xəbərləri Prezidentə çatdırdılar. Gəncə yenə qaynayırdı. Şəhər və rayon icra hakimiyyətlərinin binalarını, hava limanını, dəmiryol vağzalını, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin idarəsini iğtişaşçılar zəbt etmişdilər. Muzdlu qatillər Afiyəddin Cəlil oğlu Cəlilovu və Şəmsi Nuru oğlu Rəhimovu qətlə yetirmişdilər. Afiyəddin Cəlilov Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini, Heydər Əliyevin köhnə və sadıq dostu, əvvəllər Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi olmuşdu. Şəmsi Rəhimov, polkovnik, Azərbaycan

Respublikası Prezidenti yanında Xüsusi İdarənin rəisi, dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının qocaman əməkdaşlarından biri idi. Heydər Əliyev hələ «dəniz kənarındakı bina»da onunla bir yerdə xidmət eləmişdi.

Oktyabrın 3-də Bakıya qayıdan Prezident şəhərdə fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi barədə fərman imzaladı. Prezident Sarayı ətrafına toplaşmış insanların qarşısına çıxaraq bildirdi ki, Gəncədə sağlam qüvvələr Azərbaycan dövlətçiliyinə qəsd edənləri cilovlayır, yaxalayır. Söylədi ki, qiyamçılar çox böyük səhv etdilər, xalq qarşısında, dövlət qarşısında günah etdilər.

– Onlara himayədarlıq edən də günah etdi. O, anlaşılmalıdır ki, Azərbaycanın bu ağır günündə belə yol tutmaq olmazdı. O, indiyədək ona göstərilən hörməti başa düşmədi...

Əliyev qiyamçıların himayədarının adını hələlik çəkməsə də, söhbətin kimdən getdiyini çoxları başa düşürdü. Yəqin ki, Prezident hələ bu adamın təqsirkar olduğuna tam əmin deyildi, ona əlavə sübutlar lazım idi. Həmin sübutlar ona təqdim edildikdən və son şübhələr də dağıldıqdan sonra, dönük çıxan şəxsin adını hamının qarşısında açıqladı.

Bu, elə həmin günlərdə baş verdi. Heydər Əliyev öz xalqına dedi:

– Gəncə ilə rabitə əlaqəsi saxlamaq çox çətin idi, çünki bütün rabitə xətləri kəsilmişdi. Mən Baş nazir Surət Hüseynova zəng vurdum. Bildiyiniz kimi, o, gəncəlidir, orada onun tərəfdarları, silahlı qüvvələr var (təəssüf ki, onlar qanunsuz silahlı qüvvələrdir). Buna görə də mən ona müraciət etdim. Ona dedim ki, Gəncədə belə bir hadisə baş vermişdir. Surət Hüseynov dedi ki, xəbərim yoxdur, məsələni araşdıraram. Bir azdan bir daha xahiş etdim ki, bu məsələ ilə məşğul ol.

gör nə işdir. Cavab verdi ki, araşdırdım, orada bu işi Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi görmüşdür. Bir azdan məlumat aldım ki, bu, XTPD deyil, orada olan gizli silahlı dəstələrdir və onlara da Surət Hüseynova yaxın olan ayrı-ayrı şəxslər başçılıq edirlər. Bundan başqa, Nazirlər Kabinetində, Surət Hüseynovun yanında işləyən adamlar oraya gedərək bu əməllərə başçılıq etmişlər. Mən bunu eşidən kimi Surət Hüseynovu yanıma çağırdım ki, gəlsin birlikdə aydınlaşdıraraq görək nə məsələdir. Ancaq təəssüf ki, o, yanıma gəlmədi.

Daha sonra Heydər Əliyev söylədi ki, bundan sonra onunla telefon vasitəsilə əlaqə saxlaya bilmədi. Surət Hüseynov isə yalnız Prezidentin televiziya ilə çıxış edib bu barədə məlumat verməsindən sonra ona zəng vurmuşdu. Prezident Baş nazirə bildirmişdi ki, belə işlər yaramaz. Axı, onlar bir dövlətdə, bir yerdə işləyirlər. Dövlət rəhbərliyində olan şəxs dövlət çevrilişində iştirak etməməlidir. Buna görə də Prezident Hüseynovu bir daha öz yanına dəvət etdi. Amma o, yenə də gəlmədi.

– İndi yanımdadır. Mən hər şeyi açıq deyirəm. Heç bir şeyi gizlətmirəm. Mən belə hadisələri pisləyirəm. Bizim içərimizdə belə şeylər olmamalıdır, – deyərək Prezident ciddiyyətlə bəyan etdi.

O, xalqa məlumat verdi ki, Gəncədə baş vermiş bu hadisələrin qarşısını almaq üçün ordunun gücündən istifadə edilmiş, ordu orada əməliyyat keçirməyə başlamışdır. Dövlət çevrilişi cəhdində təqsirli olanlar yaxalanmışdır.

Surət Hüseynov, sonradan məlum olduğu kimi, qaçıb Rusiyada gizlənə bilibmiş. 1997-ci ilin yanvarında elan edildi ki, Heydər Əliyevə qarşı sui-qəsdin üstü açılmışdır. Bunu Moskvada olan Ayaz Mütəllibovla Surət Hüseynov təşkil etmişdilər. Azərbaycan hakimiyyət

dairələrinin xahişi ilə Surət Hüseynovu Tula vilayətində həbs etdilər. Azərbaycana təhvil verildikdən sonra o, mühakimə edildi və güllələnmə cəzasına məhkum edildi, sonradan bu cəza ömürlük həbs cəzası ilə əvəz olundu. 2004-cü ilin martında Azərbaycan Respublikasının yeni Prezidenti İlham Əliyev məhbusu əfv etdi.

Lakin qayıdaq 1993-cü ilin payızında baş verən hadisələrə. Sentyabrın 5-də Heydər Əliyev Moskvaya uçdu. Böyük siyasətə qayıdışından sonra bu, onun Rusiyaya ilk işgüzar səfəri idi. Səfərin rəsmi məqsədi Rusiya Federasiyasının rəhbərləri ilə danışıqlar aparmaq idi. Telefon danışıqları zamanı qərara alınmışdı ki, görüşüb fikir mübadiləsi etmək zəruridir. Təyyarədəcə o, jurnalistlərə belə demişdi:

– Müstəqillik qazanılması heç də Rusiya ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və sırf insani əlaqələrin qırılması üçün səbəb ola bilməz. Mənim səfərim, başlıca olaraq, Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərdə respublikanın əvvəlki rəhbərliyinin yol verdiyi səhvlərin düzəldilməsi ilə bağlıdır.

Əliyev Rusiyanı, çətin dövrə baxmayaraq, dünya siyasətində aparıcı rol oynamaqda davam edən böyük ölkə adlandırmışdı.

Uçuş ərafəsində o, İranın Azərbaycandakı səfirini qəbul etmişdi. Diplomət Tehrandan yenidən gəlmişdi və belə bir xəbər gətirmişdi ki, onun ölkəsinin hökuməti yüz min azərbaycanlı qaçqını qəbul etməyi və daimi yaşadıqları yerlərə qayıdınca onları zəruri hər şeylə öz hesabına təmin etməyi qərara almışdır. Onlar üçün yeməxanaları, tibbi yardım və məişət xidməti məntəqələri olan çadır düşərgəsi tikilir. Uşaqlar üçün müvəqqəti məktəb açılacaqdır.

Heydər Əliyev yardımı minnətdarlıqla qəbul etdi. Bu, qayğıları bir qədər yüngülləşdirərdi. Füzuli və Cəbrayıl

rayonlarının xeyli ərazilərinin zəbt edilməsi, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Qubadlı rayonunu ələ keçirməsi və bu rayonun 70 min sakininin öz evlərini tərk etməsi nəticəsində qaçqınların sayı xeyli artmışdı.

Heydər Əliyevin Moskva səfəri 4 gün davam etdi. O, Prezident Boris Yeltsinlə, Ali Sovetin Sədri Ruslan Xasbulatovla, Baş nazir Viktor Çernomyrdinlə, xarici işlər naziri Andrey Kozirevlə, Moskva meri Yuri Lujkovla görüşdü, Rusiya jurnalistləri və xarici jurnalistlər üçün bir neçə mətbuat konfransı keçirdi.

Moskvada «yeni Heydər Əliyev»i gördülər. O, öz kredoğunu bəyan etdi:

– Azərbaycan bundan sonra heç vaxt başqa bir dövlətdən asılı vəziyyətə düşməyəcəkdir!

O, respublikanın əvvəlki rəhbərliyinin yol verdiyi nöqsanlar və səhvlər ucbatından Rusiya-Azərbaycan münasibətlərini mənəgənəyə salmış inamsızlıq buzunu əritməyə müvəffəq oldu. Boris Yeltsin dedi:

– Bütün bunlar Rusiyanın təqsiri üzündən deyildi, bunlar onun nəticəsində baş vermişdir ki, Azərbaycanın əvvəlki rəhbərləri özlərini Rusiyadan təcrid etmək mövqeyi tutmuşdular.

Heydər Əliyev Boris Yeltsinin bu fikri ilə razılaşdı. Hər iki Prezident etiraf etdi ki, bu, Azərbaycanın və Rusiyanın nə dövlət, nə də milli maraqlarına uyğun gəlir. Heydər Əliyev dedi ki, Azərbaycan Rusiyadakı demokratik islahatları dəstəkləyir:

– Bizim respublikamız da heç vaxt kommunist rejiminə qayıtmayacaq, – o, inamla söylədi.

Rusiya Ali Sovetinin Sədri Ruslan Xasbulatovla görüşdə Heydər Əliyev ona Azərbaycan Milli Məclisinin qərarını təqdim etdi. Milli Məclis ermənilərin tərəfində döyüşmüş altı nəfər (onların beşi Azərbaycan Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının hökmü ilə ən yüksək

cəzaya məhkum edilmişdi) rus hərbi qulluqçusunun azad edilməsinə razılıq vermişdi. Azərbaycandan gəlmiş ali qonaq dedi:

– Onlar Rusiyanın hüquq mühafizə orqanlarına təslim ediləcəklər. Bu qərar çox mürəkkəb mənəvi-siyasi şəraitdə qəbul edilmişdir. Respublika ərazisində təcavüz davam edir, çoxlu qaçqın var. Lakin Azərbaycanda belə bir qərar qəbul edərkən biz qarşılıqlı münasibətləri yaxşılaşdırmağa can atan iki ölkənin milli maraqlarından və humanist prinsiplərdən çıxış etmişik. Ümidvarıq ki, bu hərəkəti Rusiya rəhbərliyi və ictimaiyyəti lazımı diqqətlə qarşılayacaqlar. Əminəm ki, ölkədə bütün tədbirlər görülməkdir ki, onun hərbi qulluqçuları Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsinlər.

Rusiya parlamentinin spikeri xoşməramlı hərəkəti dəyərləndirdiyini bildirdi:

– Azərbaycanlı həmkarlarımızın qərarı böyük hadisədir, axı söhbət xəta və cinayət törətmiş cavanların həyatından gedir. SSRİ dağıldıqdan sonra ölkələrin hər biri təşəkkül mərhələsindədir, ona görə də səyləri birləşdirmək və bir çox problemləri, ilk növbədə, humanitar problemləri birgə həll etmək zəruridir. Bu xoşməramlı işin baş tutmasında Heydər Əliyevin rolu böyükdür.

Əliyevin səfəri Azərbaycan-Rusiya əlaqələrində dönüş nöqtəsi oldu. İlk dəfə olaraq Rusiya ilə Azərbaycan arasında ən mühüm məsələləri bu cür yüksək səviyyədə müzakirə etmək mümkün oldu. Müdrik Azərbaycan siyasətçisi tarixi inkişaf məntiqinə dərinədən bələd idi. İki əsr ərzində bu iki dövlət sıx əməkdaşlıq tələləri ilə bağlı olmuşdur. Onları bu cür amansızlıqla kəsib ayırmaq nəyə lazım?

– Bizim bütün əlaqələrimiz, həm də təkcə iqtisadi əlaqələrimiz yox, bütün əlaqələrimiz möhkəmləndirilməlidir, – deyər Heydər Əliyev Viktor Çernomyrdinlə söhl-

bətdən sonra bildirdi. – İtirilmiş əlaqələr isə bərpa edilməlidir...

Elçibəy dövründə Azərbaycan Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil deyildi. Moskva səfərindən qayıdıqdan sonra Heydər Əliyev öz sələfinin siyasi səhvini düzəltməyi qərara aldı. 1993-cü il sentyabrın 20-də o, Azərbaycan parlamentinin MDB-yə və MDB-nin Kollektiv təhlükəsizlik haqqında Müqaviləsinə qoşulmaq barədə qərarını hazırladı. «Azərbaycan Respublikasının Müstəqil Dövlətlər Birliyinə qoşulması haqqında» sənədi Heydər Əliyev şəxsən yazdı. O, həmin məsələni böyük dövlət əhəmiyyətli məsələ hesab edirdi.

Azərbaycandakı bəzi siyasi dairələr bu layihə ilə bağlı narahatlıq bildirirdilər. Deyirdilər ki, ölkə dövlət müstəqilliyini itirə bilər. Heydər Əliyev onların fikrini yanlış adlandırdı və onları sakitləşdirdi:

– Azərbaycan MDB-də öz müstəqilliyini daim qoruyacaq və MDB-də iştirak etmək Azərbaycanın müstəqilliyinə qətiyyənlə xələl gətirməyəcəkdir. Azərbaycan müstəqil bir dövlət kimi demokratik yolla gedəcək, beynəlxalq demokratiya normalarına riayət edəcəkdir. Azərbaycanda kommunist ideologiyası, kommunist rejimi bir daha bərpa olmayacaqdır. Güman edirəm ki, Azərbaycan vətəndaşlarının əksəriyyətinin də fikri belədir. Azərbaycan Respublikası bundan sonra heç vaxt başqa bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, başqa bir dövlətin tabeliyinə düşməyəcək, öz müstəqilliyini daim qoruyacaqdır...

Azərbaycanda kommunist ideologiyasının və kommunist rejiminin bərpa edilməsinin qeyri-mümkünlüyü haqqındakı sözlər, əlbəttə, əbəs yerə deyilməmişdi. Bu sözlər Rusiyada vəziyyətin kəskinləşməsindən, hakimiyyətin qanunverici və icraedici qolları arasındakı qarşı-

durmadan, RF Ali Soveti deputat korpusunun kommunist əksəriyyətinin əks-hücuma keçmək cəhdlərindən irəli gəlmişdi. Moskvada elə hadisələr yetişməkdə idi ki, onlar Rusiya tarixinin gedişini kökündən dəyişəcəkdi.

1993-cü il sentyabrın 21-də Prezident Boris Yeltsin Xalq Deputatları Qurultayının və Ali Sovetin fəaliyyətinin dayandırılması haqqında fərman imzaladı. Böyük siyasi islahatlar nəzərdə tutulurdu. İslahatçıların planına görə, ölkə, hakimiyyət strukturunun Amerika modelinə keçməli idi. Ali Sovet Prezident Yeltsinin fərmanı ilə razılaşmadı. Bunun nə ilə nəticələndiyi məlumdur. Rusiya parlamentinin yerləşdiyi Sovetlər Evində işıq, suyu, rəbitəni kəsdi, kanalizasiya sistemini bağladılar. Parlamentin bu blokadası bir neçə gün davam etdi. Deputatlar təslim olmadılar, işi belə görəndə Yeltsin Sovetlər Evini hücumla tutmağı əmr etdi. Tanklardan binanı atəşə tutdular.

Belə bir çətin şəraitdə sentyabrın 24-də Birlik ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarından görüşü keçirildi. Yeltsin onların dəstəyini qazanmaq istəyirdi və buna nail oldu. Belorusiya parlamentinin spikeri Stanislav Şuşkeviç görüşə toplaşmış həmkarları adından bəyan etdi:

– MDB dövlət və hökumət başçıları Prezident Yeltsinin apardığı konstitusiyalı islahatlarını dəstəkləyir və bunların həyata keçirilməsində ona uğur arzulayırlar...

Sammitdə Heydər Əliyev də iştirak edirdi. O, Azərbaycanın MDB-yə daxil olması barədə sənədləri imzaladı. Yeltsin məmnun halda gülümsündü:

– Heydər Əliyev, elə bil siz heç Kremləndən getməyibsiniz...

Kremlin mətbuat xidməti Yeltsinin bu sözlərinin dünyanın ən iri informasiya agentliklərinin xəbərlərində

yer alması qayğısına qaldı. Bu ifadə qabaqcadan hazırlanmışdı. Boris Nikolayeviç «Verilən mövzuda etiraf» («Исповедь на заданную тему») kitabında Heydər Əliyevə verdiyi ədalətsiz və könül sındıran qiymətə görə onun yanında günahını yüngülləşdirmək istəmişdi. Belə ki, həmin kitabında Yeltsin Qorbaçov dövründəki Siyasi Büro üzvlərindən danışarkən istehzasını gizlətməmişdi.

1993-cü il oktyabrın 3-də Moskvada Ali Sovet atəşə tutuldu. Bakıda isə həmin gün Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkiləri keçirilirdi. Həm Moskvada, həm Bakıdakı hər iki hadisə uzun sürən dövlət böhranına yekun vururdu. Moskvada məsələnin dinc həllini tapa bilməyib, qanlı əməliyyata başladılar. Bakıda isə daha müdrik hərəkət etdilər: dövlətin başında xalqın kimi görmək istədiyi məsələsini həll etməyi xalqın öz öhdəsinə buraxdılar. Xalqın cavabı birmənalı oldu: seçicilərin 97 faizi Heydər Əliyevə səs verdi.

1995-ci ilin noyabrında keçirilən referendumda əhalinin 90 faizi Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasını bəyəndi. Bu Konstitusiya bütünlüklə Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət qurulmasına yönəlmişdir. Əsas Qanunun müddəaları Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına qoşulması, özəl sahibkarlığın inkişafı üçün maksimum əlverişli şərait yaradırdı.

Həmin dövrdə Heydər Əliyev bir neçə dəfə Moskvada işgüzar səfərdə olmuşdu. Demək olar ki, hər il gəlirdi. 1994-cü ilin noyabrında onun səfəri dahi Azərbaycan şairi, dünya ədəbiyyatının korifeyi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin Moskvada bayram edilməsi ilə eyni vaxta düşdü. Yubiley geniş miqyasda, təntənəli keçirildi. Təntənəli yığıncaq Rusiyanın ən gözəl saraylarından birində – Sütunlu salonda keçirildi. Heydər Əliyev orada nitq söylədi.

1995-ci il mayın 9-da Moskvada o, Böyük Vətən müharibəsində Qələbənin 50 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənələrdə iştirak etdi. Qızıl meydandakı Qələbə paradında Azərbaycan təmsilçiləri də addımlayırdılar. Müharibədə 600 min azərbaycanlı iştirak etmiş, bunlardan 420 mini döyüş meydanlarından geri dönməmişdir. Respublikanın 142 sakini Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür ki, bunların da 42-si azərbaycanlıdır. Arxa cəbhədə fərqlənmiş 250 min azərbaycanlı SSRİ orden və medalları ilə təltif edilmişdir. Lakin Böyük Vətən müharibəsi və Qələbə günü ilə bağlı hadisələrə Elçibəyin dövründə münasibət başqa cür idi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra bu haqsızlığı aradan qaldırdı. Qələbə günü Azərbaycanın rəsmi bayramı elan edildi. Veteranlarla görüşlər keçirilməyə başlandı, dövlət onların sosial təminatı qayğısını öz üzərinə götürdü.

Elə həmin gün Heydər Əliyev Rusiya Prezidenti Boris Yeltsinlə görüşdü. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin dayandırılması, münacişənin qarşısının beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində alınması ilə bağlı məsələlər, habelə Çeçenistan hadisələri ilə əlaqədar iki ölkə arasında kommunikasiyaların bağlanması nəticəsində yaranmış vəziyyət müzakirə edildi.

1996-cı il iyunun 3-də Heydər Əliyev Kislovodsk şəhərinə səfər etdi. Orada Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyanın dövlət başçılarından, habelə Rusiya Federasiyasının subyektləri olan Şimali Qafqaz respublikaları, diyar və vilayətləri rəhbərlərinin görüşü keçirildi. Görüşdə Böyük Qafqazın sabitlik və sülh, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq regionuna çevrilməsi problemləri müzakirə edildi. Elə həmin il avqustun 7-də Heydər Əliyev Boris Yeltsinin Rusiya Federasiyasının Prezidenti vəzifəsinə başlaması münasibətilə keçirilən

təntənəli mərasimdə iştirak etmək üçün Moskvaya yola düşdü.

1997-ci il iyulun 2-də Heydər Əliyev yenə Moskvaya gəldi. Həmin gün onun Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri başlandı. Bu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi onun ilk rəsmi səfəri idi. Moskvaya bundan əvvəlki bütün səfərləri işgüzar səfərlər olmuşdu. Prezident seçildikdən sonra keçən dörd il ərzində o, bir sıra ölkələrin liderlərinin dəvəti ilə həmin ölkələrdə rəsmi səfərlərdə olmuşdu. Onlar böyük siyasətə qayıtmış görkəmli dövlət xadimini öz ölkələrində qəbul etməyi özlərinə şərəf sayırdılar, Boris Nikolayeviç Yeltsin isə onu yalnız dörd ildən sonra dəvət etməyi lazım bilmişdi.

Yəqin ki, Yeltsinin bu hərəkətinin bir çox səbəbləri vardı: ölkədəki mürəkkəb siyasi durum, 1996-cı il prezident seçkiləri, səhhətinin pisləşməsi, ürayində cərrahiyyə əməliyyatının aparılması. Heydər Əliyev rusiyalı həmkarının problemlərinə anlaşıqlı yanaşdı. (Yeri gəlmişkən, Boris Nikolayeviç heç Azərbaycana cavab səfərinə də vaxt tapmadı. Prezident vəzifəsində olduğu on il ərzində bircə dəfə də orada olmadı. 2001-ci ildə Rusiya Federasiyasının yeni Prezidenti Vladimir Putin Azərbaycana rəsmi səfər etdi. SSRİ-nin dağılmasından sonra bu, Moskvadan yüksək səviyyəli qonağın ilk səfəri idi. Onu azərbaycanlılara xas tərzdə səmimi, dostcasına qəbul etdilər. Danışıqlardan sonrakı birgə mətbuat konfransında Putin demişdi: «Son on il ərzində Rusiya dövlət başçısının Azərbaycan torpağında olmaması faktının özü, ikitərəfli münasibətlərimizin inkişafında, deməli, Qafqazda regional əməkdaşlığın inkişafında da çox mənfə haldır...»)

Kremlin Vladimir salonunda onlar Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında Müqavilə imzaladılar. İqtisadi razılaşmalardan ibarət böyük

sazişlər paketi qəbul etdilər. Əsas sazişlərdən biri Xəzər dənizində neftin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü barədə idi.

Ertəsi gün Heydər Əliyev Rusiyanın maliyyə və işgüzar dairələrinin təmsilçiləri ilə görüşdü. O, Azərbaycanın Rusiyadan uzaqlaşması və Qərb şirkətləri ilə daha çox əlaqə saxlaması barədəki şayiələri təkzib etdi. Bildirdi ki, Azərbaycan ətrafında qeyri-səlam ab-havanı süni surətdə yaratmaq istəyənlər onun bədxahlarıdır.

Vurğuladı ki, o, Rusiyanın dostudur. Rusiya ilə əlaqələrin kəsilməsi nəticəsində Azərbaycanın maşın-qayırma zavodlarının çox ağır vəziyyətə düşdüyünü unutmağa hazır olduğunu bildirdi. Sovet dövründə Sibirə, Tatarıstana, Başqırdıstana, başqa neft regionlarına neft-mədən avadanlığının 70 faizini Azərbaycan göndərirdi. Lakin bu əlaqələr qırılmış və bu, heç də Azərbaycanın təqsiri üzündən baş verməmişdi. Əliyev dedi:

– Keçmişdən yalnız yaxşını götürmək lazımdır. Pisi yadda saxlamaq lazım deyil. Yaxşı işlər isə bizdə müqayisəyəgəlməz dərəcədə çox olub. Bizim yeni münasibətlərimiz də məhz bunlar üzərində qurulmalıdır, çünki bu gün Rusiya da, Azərbaycan da başqadırlar, yenidirlər...

1998-ci ildə Heydər Əliyev növbəti prezident seçkilərində yenidən qalib gəldi. Seçkilərdə altı namizəd iştirak edirdi. Azərbaycan Konstitusiyasına görə, dövlət başçısı vəzifəsinə seçilmək üçün seçkilərdə iştirak edənlərin üçdə iki səs çoxluğu tələb olunurdu. Seçicilərin 76,11 faizi (2 556 059) ona səs verdi. Onun ikinci prezidentlik müddəti beş ildən sonra – 2003-cü ildə bitirdi. Lakin yaş və xəstəliklər özünü göstərirdi. Axı o, yetmiş

yaşı tamam oldandan sonra Prezident olmuşdu və on il idi ki, ölkəni idarə edirdi.

Bununla belə, 2003-cü il oktyabrın 15-ə təyin edilmiş prezident seçkilərində iştirak etmək üçün onun namizədliyi irəli sürüldü və qeydə alındı. Yüz minlərlə adam seçki kampaniyasına qatılaraq onun xeyrinə təbliğat aparırdı. Heydər Əliyevin üçüncü müddətə də seçiləcəyinə heç kəs şübhə etmirdi.

Son vaxtlar xaricdə – əvvəlcə Türkiyədə «Gülhanə» hərbi hospitalında, sonra isə Amerikanın Klivlend ştatındakı klinikada müalicə olunduğuna görə o, 2003-cü il oktyabrın 1-də səhhətindəki problemlərlə bağlı öz namizədliyini hakim Yeni Azərbaycan Partiyasının başqa bir namizədinin – partiya sədrinin birinci müavini, Azərbaycanın Baş naziri İlham Heydər oğlu Əliyevin xeyrinə geri götürdü. Azərbaycan xalqına müraciətində o, belə demişdi:

– Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək, Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm...

2003-cü il oktyabrın 15-də prezident seçkilərində, on il əvvəl olduğu kimi yenə də ölkənin taleyi həll olunurdu. O zaman xalqın hakimiyyətə çağırdığı Heydər Əliyev qalib gəlmişdi, bəs on il ötdükdən sonra insanlar kimə üstünlük verəcəkdilər? Dövlətdə hərc-mərcliyi və özbaşınalığı dayandırmış Heydər Əliyevin pragmatik və eyni zamanda, uzaqgörən siyasəti hamını qane edirdimi?

Bu və digər suallara seçkilər cavab verdi. Muxalifət uduzdu. «Müsavat» partiyası da, Demokrat partiyası da. Onların liderləri prezidentliyə öz vahid namizədlərini irəli sürmək barədə razılığa gələ bilmədilər. Yeni Azərbaycan Partiyasından vahid namizəd kimi iştirak edən İlham Əliyev elə birinci turda seçicilərin səslerinin 76 faizdən çoxunu toplayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Heydər Əliyev siyasəti – sağlam düşüncə siyasəti, sabit inkişaf siyasəti qalib gəldi!

Elə həmin il oktyabrın 31-də paytaxtdakı «Respublika» sarayında İlham Əliyevin andıçmə mərasimi keçirildi. Tanınmış siyasətçilərdən Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, Türkiyə Cümhuriyyəti Baş nazirinin müavini Əbdüllətif Şənər, İran İslam Respublikasının vitse-prezidenti Seyid Məhəmmədəli Əbtəhi, Ukrayna hökumətinin başçısı Viktor Yanukoviç Bakıya gəldi.

Rusiyanı Federal Məclisin Federasiya Şurasının sədri Sergey Mironov təmsil edirdi. Yadımdadır, az qala təyyarə yerə enənədək o, Moskvadakı spicrayerlərin hazırladığı çıxışını oxuyub cilalayır, səmimi sözlər, yeni obrazlar əlavə etməyə çalışırdı. Mironov bizə deyirdi:

– Atasının təsiri, şübhəsiz, hiss olunur. Lakin İlham müstəqil siyasi fiqurdur. O, çalışqandır, təşəbbüskardır. Onun böyük gələcəyi var...

Andıçmə mərasiminə dəvətnaməni mən indiyədək saxlayıram. Rusiya nümayəndə heyətinin ilk sıralarda əyləşdirilməsi hörmət və ehtiram ifadəsi idi. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan dilində çıxış edirdi, lakin bizim hər birimizə qulaqcıqlar paylanmışdı, sinxron tərcüməni öz dilimizdə eşidirdik.

Mən köhnə adətım üzrə bloknotda qeydlər edirdim. Bəlkə, təcili nəşə lazım olar? Andıçmə mərasimindəki nitqin mətnini, kim bilir, nə vaxt paylayacaqlar... Yadımdadır, Cənubi Koreya Prezidentinin öz vəzifəsinə

başlaması münasibətilə keçirilən mərasimdə məhz belə bir vəziyyət yaranmışdı. O vaxt qeydlərim kara gəlmişdi. Odur ki, Bakıda da əsas məqamları qeyd edirdim.

İndi budur, iki il ötdükdən sonra dəftərcəmi vərəqləyirəm. İlham Əliyevin çıxışından etdiyim qısa qeydləri oxuyur və düşünürəm: budur, onun atasının Prezident vəzifəsində olduğu on il ərzində gördüyü işlər barədə hesabat! Yeni Prezident çox düzgün vurğulamışdır: oktyabrın 15-də seçki məntəqələrinə gələn Azərbaycan xalqı Heydər Əliyev siyasətinə səs vermişdir. Bəs bu siyasətin nəticələri necə idi?

İqtisadi vəziyyət. Son dövrdə ümumi daxili məhsul hər il 10 faiz artmışdır. Onun formalaşmasında özəl sektorun payı 70 faizə bərabər olmuşdur. İnflyasiyanın səviyyəsi iki faizə enmişdi. Halbuki on il bundan əvvəl, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən qabaq inflyasiya səviyyəsi 1600 faiz idi.

Torpaq kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə verilmişdir. Bunun sayəsində kənd təsərrüfatı istehsalı artır.

Xarici sərmayələr ölkədə sabitliyin indikatorudur. Əgər ölkədə sabitlik yoxdursa, heç bir sərmayədar öz pullarını risk qarşısında qoymaz. 2003-cü ildə müxtəlif mənbələrdən qoyulan sərmayələrin həcmi 15 milyard dollar təşkil etmişdir. Adambaşına xarici sərmayənin həcminə görə Azərbaycan keçmiş sovet respublikaları arasında ilk yerlərdən birini tutur və bir sıra Şərqi Avropa ölkələrini qabaqlayır.

Neft Azərbaycanın brendi, onun iqtisadiyyatının əsas istiqamətidir. «İkinci Bakı», «üçüncü Bakı» ifadələrinə artıq hamı alışıb: yeni neft yataqlarının həcmi Bakıdakı neft yataqları ilə müqayisə edirlər. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan nefti dünya etalonudur.

1994-cü ildə Heydər Əliyev öz ölkəsinin yeni neft strategiyasının işlənilib hazırlanmasına başladı. 1994-cü il

«Xalqıma sədaqətlə xidmət edəcəyəm...»
Bakı, 1993-cü il.

Andiçmə mərasimi. 1998-ci il.

BMT-nin mənzil-qərargahında.
Nyu-York, 1997-ci il.

Oğlu İlhamla.

İtaliyanın səfiri Marqerita Kosta ilə.

Nadir istirahət dəqiqələrində.

Müslüm Maqomayev və Tamara Sinyavskaya ilə.

Konsertdən sonra - təbriklər və gül-çiçək.

Məşhur həmyerlinin yubiley təntənələri - Mstislav Rostropoviç
Bakıda doğulmuşdur.

Heydər Əliyev, qızı Sevil, Mstislav Rostropoviç
və Fransa Prezidentinin xanımı madam Şirak.

Heydər Əliyevin 75 illiyində Mayya Plisetskayanın
çıxışı onu mütəəssir etmişdir.

Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovla.

İki Prezidentin ilk görüşü.

Belarus Respublikasının Prezidenti
Aleksandr Lukaşenko ilə.

Moskva meri Yuri Lujkovla.

Bütün Rusiyanın patriarxı ikinci Aleksi ilə.

Moskva Hüquq Akademiyasının fəxri doktoru.
1997-ci il.

Dinlə dünyəvi hakimiyyətin ittifaqı.

Azərbaycan lideri Heydər Əliyevi bütün dünya
tanıyır və dəyərləndirirdi.

Qeyri-rəsmi şəraitdə.

Fəaliyyət strategiyası müəyyən edilir.

MDB ölkələrinin liderləri.

Dostcasına söhbət.

Gəlini Mehribanla.

V. V. Putinin Bakıdan Moskvaya yola düşməsindən öncə.
2001-ci il.

Əliyəvlərin üç nəslı.

Vətənin bayrağı altında.
Atanın işini oğul davam etdirir.

sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi"nin – Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən neft-qaz resurslarının işlənməsi haqqında beynəlxalq sazişin imzalanması sayəsində Azərbaycan özünün neft-qaz ehtiyatlarını dünya bazarlarına çıxarır. On minlərlə yeni iş yerləri açılmış, qısa müddət ərzində qazma qurğuları, platformalar, neft kəmərləri, neft terminalları yaradılmışdır.

Azərbaycan öz neftini dünya bazarlarına artıq iki kəmərlə vasitəsilə çıxarır. Bakı – Novorossiysk neft kəməri ilə ildə 2,5 milyon ton neft ixrac olunur. Bakı – Supsa neft kəməri ilə qərb istiqamətində ildə 6,7 milyon ton neft ixrac edilir. 2003-cü ilin oktyabrında Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəmərinin tikintisi davam etdirilirdi, işlərin qırx faizi görülmüşdü.

(2006-cı ilə dair qeyd. 2006-cı il mayın axırlarında bu neft kəməri ilə Azərbaycan neftinin ilk partiyası Qərbə axıdılmışdır. Son təyinat məntəqəsi Türkiyənin Ceyhan limanı olmuş, burada nefti Britaniya tankerinə yükləmişlər.

Kəmərin 443 kilometri Azərbaycan, 248 kilometri Gürcüstan, 1076 kilometri Türkiyə ərazisindən keçir. Neft kəməri Rusiyadan yan keçməklə inşa edilmişdir ki, bu da o vaxtkı Rusiya rəhbərliyinin, xüsusən Boris Yeltsinin siyasi qərəzçiliyinin nəticəsi idi. Belə ki, Yeltsinin sərəncamına əsasən, Dağıstanda terrorizmə qarşı mübarizə bəhanəsi ilə Azərbaycanla sərhədi faktiki olaraq bağlamışdılar.)

Böyük qaz ehtiyatları olan "Şahdəniz" yatağında iş uğurla davam etdirilmişdir. Mavi yanacağın Avropaya nəqli məqsədilə Bakı – Ərzurum qaz kəmərinin tikintisinə vəsait qoyulmuşdur.

1994-cü ildə Azərbaycan qeyri-sabit ictimai-siyasi quruluşa malik son dərəcə riskli ölkə sayılırdı. Heydər Əliyev ən iri maliyyə korporasiyalarının münasibətini dəyişməyə, onları inandırmağa nail oldu ki, Azərbaycanda bərqərar olmuş yeni dövrən ciddi və həmişəlikdir.

Neftdən əldə olunan gəlirlər xalqa səmərəli şəkildə xidmət etməlidir. Bu pullar xalqındır və xalq üçündür. Bu məqsədlə Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlət Neft Fondunu yaratmışdır. 2003-cü ildə Fond 800 milyon dollar vəsait yığılmışdı. Fond bütün beynəlxalq standartlara cavab verən şəffaf qurumdur. Hər bir vətəndaş bilməlidir ki, onun ölkəsinin valyuta ehtiyatları nə qədərdir və necə, hansı məqsədlərə sərf olunur. Neft Fondundan ayrılan vəsait, ilk növbədə, çadır düşərgələrindən müasir evlərə köçürülən qaçqınların və köçkünlərin ehtiyaclarına sərf olunur.

Büdcə sferası – səhiyyə, təhsil, mədəniyyət işçilərinin əməkhaqqı yarımbarar artırılmışdır. Pensiyaların məbləği də təxminən elə bu qədər artmışdır. İllik büdcənin 60 faizindən çoxu sosial məsələlərin həllinə yönəldilmişdi.

Azərbaycanın öz ordusu yaradılmışdır. Bu ordu güclü olacaq, çünki ölkənin iqtisadi potensialı Silahlı Qüvvələrin ən yüksək standartlara cavab verməsinə və qarşısında duran bütün vəzifələri yerinə yetirməsinə imkan verəcəkdir.

Andiçmə mərasimindəki nitqində Prezident İlham Əliyev ölkə üçün ən ağır problem – Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzərində dayandı. Uzun illərdir ki, Azərbaycan atəşkəs rejimində yaşayır. İlham Əliyev bununla bağlı dedi:

– Təəssüflər olsun ki, bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti hələlik heç bir nəticə vermir. Biz hələ də ümidlərimizi itirmirik. Hələ də

ümid edirik ki, həmsədrlər bu məsələ ilə daha ciddi şəkildə, məsuliyyətlə məşğul olacaqlar...

Azərbaycanın gənc liderinin fikrincə, bu problem yalnız bir neçə prinsip, beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll oluna bilər: Azərbaycan torpaqları işğaldan azad olunmalı, bir milyon qaçqın və köçkün öz doğma yurdlarına qayıtmalı, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir.

Prezident İlham Əliyev öz nitqində daha sonra dedi:

– Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır. Hamı bilməlidir ki, sülh tərəfdarı olmağımıza baxmayaraq, müharibənin yenidən başlanmamasını və bu məsələnin sülh yolu ilə həllini istəməyimizə baxmayaraq, bizim səbrimiz də tükənməz deyildir. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını, nəyin bahasına olursa-olsun, azad edəcəkdir.

Azərbaycan dövlətinin başçısı vəzifəsində Heydər Əliyevin varisinin andiçmə mərasimindəki nitqini dinləyərkən mən düşünürdüm ki, əgər yeni liderin səmimi, hamının ürəyindən xəbər verən bu sözlərini onun atası eşitsəydi, buna görə necə qürur duyar, özünü xoşbəxt hesab edərdi.

Prezident İlham Əliyevin ilk proqram nitqində atasının 1990–1991-ci illərdə söylədiyi cəsarətli nitqlərdən nəsə vardı. O vaxt Heydər Əliyev keçmiş cəsarətlə meydan oxumuş və gələcəyin cizgilərini uzaqgörənliklə sezmışdi. 2003-cü ildə İlham, on üç il əvvəl atasının etdiyi kimi, öz xalqının taleyi üçün tam məsuliyyəti öz üzərinə götürdü. Atasının konstruktiv siyasətini davam etdirərək, onun nailiyyətlərini inkişaf etdirərək, cəsarətlə və qətiyyətlə bəyan etdi: «Azərbaycan, nəyin bahasına olursa-olsun, öz torpaqlarını azad edəcəkdir!» İlham Əliyevin müəllimi atası olmuşdu.

O, öz gözəl ölkəsində hakimiyyət başına gələndə Azərbaycan xalqı ona belə bir xeyir-dua vermişdi: «Atanız Azərbaycanı necə qorumuşdusa, siz də elə qoruyun!»

Prezident İlham Əliyevin vəzifəyə başlaması məراسi-mindən sonra Rusiya parlamenti yuxarı palatasının sədri Sergey Mironovu aparan təyyarə havaya qalxıb Moskvaya doğru istiqamət götürdü. Biz – onun «beyin» komandası, yəni məsləhətçilər, köməkçilər, yaxın əhatədən olan başqa şəxslər təyyarənin bir bölümündə əyləmişdik. Təəssüratlarımızı bölüşür, təntənəli bayra-mın yadda qalan məqamlarını müzakirə edirdik.

Təbii ki, söhbətimiz Azərbaycan tarixində Heydər Əliyevin yeri barədə düşdü. Bir çox maraqlı fikirlər söyləndi, tarixi müqayisələr və paralellər aparıldı.

Mən çoxdankı adətim üzrə, deyilənləri yadda saxla-mağa çalışır, həmin «Azərbaycan bloknotu»mda qeydlər edirdim. Hər ehtimala qarşı – bəlkə, nə vaxtsa lazım olar.

Lazım oldu. Qeyd dəftərcəmin vərəqlərini çevirirəm, unudulmuş səslər, intonasıya çalarları yaddaşımda can-lanır.

Postsovet məkanında ağırliq nöqtələr çoxdur. Dağlıq Qarabağdan başqa, Abxazıyanın və Dnestryanının sta-tusu ilə bağlı problemlər də həll edilməmişdir. Əliyev Azərbaycanda lider olduğu müddət qədər də Eduard Şevardnadze Gürcüstanda lider olmuşdu. Lakin o, – Qorbaçov dövründə Sovet İttifaqının baş diplomati, beynəlxalq birlikdə çox böyük əlaqələri olan bu şəxs də Gürcüstanın Prezidenti olduğu vaxt dünyanın böyük siyasi liderlərini Gürcüstan-Abxaziya münaqişəsinin həl-linə cəlb etməyə müvəffəq olmadı. Postsovet illərində Moldaviyada antikomunist Mirça Snequr və keçmiş kommunist Petru Luçinski prezident olmuşlar. Nəticə Şevardnadzedə olduğu kimidir: Moldaviya liderlərindən

heç biri bu ağırliq problemin beynəlxalq miqyasa çıxarıl-masına nail ola bilmədi.

Heydər Əliyev isə nail oldu!

1994-cü ilin mayında, Prezident vəzifələrinin rəsmi icrasına başlamasından yarım il sonra Ermənistanla atəşkəs əldə edildi. Bu saziş indiyədək qüvvədədir, hər iki tərəf ona daim riayət edir. Özü də heç bir xarici qoşu-nun və ya sülhməramlı qüvvələrin iştirakı olmadan. Qan təkülməsinin qarşısını almaq, müharibəni isə dayandır-maq mümkün oldu. Həmin mərhələdə bu, Heydər Əliyev siyasətinin çox böyük uğuru idi.

Atəşkəs haqqında saziş ATƏT-in hələ 1992-ci ildə yaradılmış Minsk qrupunun köməyi ilə imzalanmışdır. Qrupun işi qənaətbəxş deyildi. Yalnız Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı vəzifəsinə gəldikdən sonra fəal iş başlandı. Bu işin nəticəsi 1994-cü ildə atəşkəs əldə edilməsi, 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon sammitinin keçirilməsi oldu.

Lissabonda ATƏT-in 54 üzvü görüşdü. Onlar ən yük-sək səviyyədə – dövlət başçıları səviyyəsində təmsil olunmuşdular. Başqa məsələlərlə yanaşı, Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizama salınması prinsipləri barədə məsələ də müzakirə edilirdi. Nə təklif olunurdu? Birincisi: Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınması. İkincisi: Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikasının tərkibində yüksək özünü-idarəetmə statusunun verilməsi. Üçüncüsü: Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni əhalisinin təhlükəsiz-liyinin qorunacağına təminat verilməsi.

Azərbaycan ATƏT-in təkliflərini dəstəklədi, hərçənd bu təkliflərin hamısı ilə razı deyildi. Azərbaycan sabitlik naminə, sülhə naminə güzəştələrə, kompromisə gedirdi. Axı, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı əhali qalmamışdı.

Sovet İttifaqı dövründə buranın əhalisi 170 min nəfər idi, bunun 70 faizi ermənilər, 30 faizi azərbaycanlılar idi. Erməni qoşunlarının işğalı nəticəsində bütün azərbaycanlılar qovuldular, ermənilərin də bir qismi köçüb getdi. 80 min nəfər qalmışdı – hamısı da erməni. Lakin erməni silahlı birləşmələri bununla kifayətlənmədilər. Onlar Dağlıq Qarabağ ətrafında yerləşən, ərazisi Dağlıq Qarabağın ərazisindən iki dəfə böyük, əhalisi yalnız azərbaycanlılar olan yeddi rayonu işğal etdilər, bir milyon insan doğma Vətəninə qaçqına çevrildi.

ATƏT-in 53 üzvü təklif edilən prinsiplərə səs verdi. Bu prinsiplərin əleyhinə çıxan yeganə dövlət Ermənistan oldu. O, Dağlıq Qarabağa dövlət müstəqilliyi verilməsində təkid edirdi. Yəni belə çıxırdı ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisində daha bir müstəqil dövlət – erməni dövləti yaranmalıdır.

Azərbaycan məsələnin bu cür qoyuluşu ilə razılaşmadı. Dövlət başçısı dedi ki, buyurun, biz, Dağlıq Qarabağa ən yüksək özünüidarəetmə statusu verilməsinə razıyıq, ən yüksək səlahiyyətlərlə, lakin yalnız Azərbaycan Respublikasının tərkibində. Dağlıq Qarabağın hər hansı müstəqilliyi barədə söhbət belə ola bilməz, çünki bu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması demək olar. Azərbaycan öz ərazisinin bir hissəsini başqa bir dövlətə güzəştə gedə bilməz.

1997-ci il iyunun 20-də Birləşmiş Ştatlarda, Denverdə artıq «səkkizliyə» çevrilmiş «yeddiliyin» görüşü zamanı üç ölkə – Rusiya, ABŞ və Fransa prezidentləri, ATƏT-in Minsk konfransının həmsədrləri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Lissabon sammitinin qərarları ruhunda dinc yolla nizama salınmasının zəruriliyi barədə birgə bəyanatla çıxış etdilər.

Bu o deməkdir ki, dünya birliyi Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü faktını tanımışdır. Heydər Əliyev özünün müstəsna tələbkərliliyi və BMT Nizamna-

məsində, ATƏT-in prinsiplərində, 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun aktında və başqa sənədlərdə təsbit olunmuş beynəlxalq hüquq normalarını dərinlən bilməsinə əsaslanan sübutedici sənədlər bazasında buna nail ola bildi.

Heydər Əliyev daha nəyə nail oldu?

Təyyarənin biz əyləşən hissəsində ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Kimisi Azərbaycanda iqtisadi möcüzədən, kimisi «yeni Heydər Əliyevin» yaratdığı şah əsərindən – yeni Azərbaycandan, kimisi Heydər Əliyevin azərbaycançılığın lideri olduğundan danışdı:

– Bizim hər birimizin daxilində yalnız öz xalqının genetik koduna reaksiya verən tanıma sistemi var. Yalnız doğma mühitdə insan özünü mükəmməl hiss edir. Heydər Əliyev azərbaycanlılara özlərini azərbaycanlı kimi hiss etməyi öyrətdi.

Təyyarədəkilərdən biri, uzun illər XİN-də işləmiş diplomat xatırladı:

– Onun yanına hətta Roma papası II İohann Pavel də gəlmişdi. 2002-ci ildə! Azərbaycanda isə 100-dən bir az artıq katolik ola-olmaya!

Diplomatdan istehza ilə soruşdular:

– Özünüz saymısınız?

– İtaliyanın «Stampa» qəzeti yazmışdı – yüz otuz nəfər!

– Bəlkə, zarafatdır? Yeri gəlmişkən, Bakıda, həqiqətən katolik kilsəsi tikilir. Papa isə İdman sarayında ibadət mərasimi keçirmişdi.

Həmkarlarımin hər biri bu məsələdə məlumatlı olduğunu göstərirdi.

Əslinə baxsan, məsələ dindarların sayında deyil. Əgər dünyanın ən böyük dinlərindən birinin başçısı olan Roma papası özgə bir dinə etiqad edən ölkəyə gəlirsə, deməli, onun hansısa başqa məqsədi var. Məqsəd isə aydındır – bu ölkənin lideri ilə şəxsən tanış olmaq, söhbət etmək. Çünki Heydər Əliyev fenomeni bir çox görkəmli adamların diqqətini cəlb edir.

Yaxşı ki, bu dünyaya Heydər Əliyev gəldi!..

Beşinci fəsil

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏBƏDİYYƏT

Tarixi dövrlərin təkrarlığını minilliklər kimi fəvqəladə xronoloji tarixlərin əvəzlənməsinə bağlamaqla, sözsüz ki, həddən artıq bəsitləşdirmiş olarıq, amma... Bitməz-tükənməz hadisələr düzümündə, zamanın ilk baxışdan nizamsız və sistemsiz görünən axarında nə isə bir bağlılıq var.

Təsadüfi deyil ki, qismətinə məhz tarixi dövrlərin qovuşuğunda yaşamaq düşmüş müdrik insanlar bu proseslər barədə dərinə düşünlər, hansısa qanuna uyğunluqlar tapmağa, onları ümumiləşdirməyə, öz müasirləri və gələcək nəsillər üçün faydalı etməyə can atırlar. Elə indi də – üçüncü minilliyə qədər qoyduqdan sonra bizim maariflənmiş cəmiyyətimiz öz nəzərlərini uzaq keçmişə, izi-sorağı qalmamış dövrlərə yönəldir.

Zaman, siyasi rejimlər, iqtisadi formasiyalar dəyişir, lakin mahiyyət dəyişməz qalır: Qafqaz, onun tükənməz təbii ehtiyatları gözü doymayanların, əli hər şeyi qamarlayan insanların iştahasını yenə də qıcıqlandırmaqdadır. Maşınlar, qurğular, mexanizmlər dəyişilir, daha mükəmməl olur. İnsanın təbiəti dəyişmir, necə varda, eləcə də qalır. Bu baxımdan, müasir insanın heç nəyi qədim insandan yaxşı deyil, olsa-olsa, bir az mədənidir, vəsalam. Ancaq sivilizasiyanın bu nailiyyətini də bəzi əməllər kölgədə qoyur, elə əməllər ki, qədim insanın heç yuxusuna da girməzdi!

Biz daim dəyişən dünyada yaşayırıq. Ötən yüzillikdən yeni, XXI əsrə keçid də istisna olmadı. Bu dövr görünən və görünməyən ideologiya savaqları, ərazilər və

satış bazarları uğrunda, öz nüfuzunu yaymaq uğrunda qanlı müharibələr dövrü olmuşdur. Azərbaycan bu çarpışmalardan kənarda qalmamışdır. Çünki onun milli sərvəti olan neft çoxlarının arzuladığı dadlı tikə idi. Azərbaycan heç də təkcə xəzəryanı ölkələrin deyil, bir sıra başqa ölkələrin də siyasətinin mərkəzində dururdu.

Kim bilir, XX əsrin ən böyük coğrafi-siyasi fəlakətinə – dünya xəritəsindən SSRİ-nin silinməsindən sonra Azərbaycanı nələr gözləyirdi! Fəqət tale Azərbaycan xalqına yar oldu: ona Heydər Əliyevi bəxş etdi.

Əliyevi dünyanı dəyişmiş insanlar cərgəsinə aid etmək olar. Müasirləri onun gördüyü işləri hələ layiqincə dəyərləndirməyiblər: onun Yer üzünə nə üçün gəldiyini və kim tərəfindən göndərildiyini tam dərk edə bilmək üçün hələ olduqca az vaxt keçib.

Heydər Əliyevin ilk bioqrafı, onun həyatı barəsində bir neçə kitab nəşr etdirmiş istedadlı yazıçı və publisist Elmira Axundova danışır ki, onunla söhbətində Heydər Əliyev bir dəfə bu sözləri deyib:

– Qorxma, mənə heç nə olmaz. Məni Allah qoruyur, bilir ki, mən öz xalqıma hələ lazımam.

Azərbaycan xalqının ümummillə liderinə Tanrının bəxş etdiyi həyat amalının məğzini elə bu kəlmələr ifadə etmirmi? Heydər Əliyev həmin sözləri özü üçün çox ağır olan bir dövrdə demişdi – həmin vaxt onun həyatı real təhlükə qarşısında idi.

Burada kiçik bir haşiyə çıxaraq etiraf etməliyəm ki, əvvəlcə mən kütləvi informasiya vasitələrindəki yazıların təsiri altında formalaşmış təəssüratların əsiri idim. 1993-cü ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçiləndə, mətbuatda onun həyatına sui-qəsd cəhdlərinin qarşısının alınması barədə çoxlu məlumat dərc edilirdi. Həm də belə xəbərlər onun heç də xeyrinə

olmayan tərzdə açıqlanırdı. Hərdən isə lap gülünc şeylər yazırdılar. Məsələn, yazırdılar ki, Əliyev Prezident sarayından çıxan vaxt küçənin hər iki tərəfində hər iyirmi addımdan bir, cüt-cüt polis nəfərləri düzülür, binaların damlarında mövqe tutmuş pulemyotçular isə bütün ətraf ərazini hədəfdə saxlayırlar.

Təəssüflər olsun ki, vicdansız cızmaqaraçıların toruna əvvəllər nüfuzlu xadim olmuş sanballı şəxslər də düşürdü. Bunlar arasında 1959–1961-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının ikinci katibi və 1961–1967-ci illərdə SSRİ Nazirlər Soveti yanında DTK-nın sədri olmuş V.Y.Semiçastni da vardı: o, özünün xatirələr kitabında belə sui-qəsd cəhdlərinin həqiqətən olduğuna şübhə ilə yanaşmışdı.

Lakin Azərbaycan liderini öz canının hayına qalaraq terror aktlarından qorxan bir şəxs kimi qələmə vermək cəhdləri qətiyyənlə düzgün deyildir. Mən bu məsələ ilə daha dərinlən maraqlandım və bir çox mətləbləri aydınlaşdırdım.

Heydər Əliyev təbiəti etibarilə olduqca cəsarətli insan idi. Uzun illər L.İ.Brejnevin, sonralar isə M.S.Qorbaçovun şəxsi mühafizə xidmətinə rəhbərlik etmiş SSRİ DTK-sının general-mayoru Vladimir Timofeyeviç Medvedev Leonid İliçin vəfatından sonra bir müddət, müxtəlif – həm sovet, həm də xarici – nümayəndə heyətləri başçılarının təhlükəsizliyini təmin edən bölməyə rəhbərlik etmişdir. Yeni vəzifədə onun ilk tapşırıqlarından biri o zaman SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini və Siyasi Büro üzvü olan Heydər Əliyevin Voloqda və Çerepovetsə, daha sonra isə Vyetnama səfərlərini hazırlamaq olmuşdu. Vladimir Timofeyeviç xatırlayırdı:

– Vyetnamda o, elektrik stansiyalarında, zavodlarda oldu, kəndləri gəzdirdi, ara vermədən ölkəni dolaşdı.

Poladərilmə zavoduna gəlişindən bir az əvvəl mən zavoda baş çəkdim. Köhnə marten sobalarının yanında metal tullantıları arasında məmi gilizləri aşkar etdim. «Onlar partlayan deyil!» – deyər mənə inandırmağa çalışırdılar. Yığışdırıb aparmaqdan boyun qaçırdılar. Heydər Əliyeviç gələndə gilizlər barədə məlumat verdim və xahiş etdim ki, bəlkə, zavoda getməkdən imtina etmək olar? «Olmaz, – deyər o, cavab verdi, – orada bizi gözləyirlər, getməliyik...» Ümumiyyətlə, o, şərqli olsa da, vasvası adam deyildi; səfərlərin təşkilindən razı qaldı və qayıdarkən təyyarədə mənə təşəkkürünü bildirdi: «Hər şey yaxşı idi. Sağ olun».

Belə bir hadisədən sonra kim Heydər Əliyevi qınaya bilər ki, o öz təhlükəsizliyi üçün qorxurmuş?

Elə 1987-ci ilin mayında, həyəcan dolu günlərdə də Allah onu Azərbaycan xalqı üçün qoruyub saxladı. Sanki İlahi dərgahında kim isə bildirdi ki, Azərbaycanı çətin sınaqlar gözləyir və Heydər Əliyev öz xalqına hələ lazım olacaq. O zaman əslində nələr olduğunu söyləmək çətinidir. Baş vermiş hadisələrə dair bir neçə ehtimal mövcuddur. Ehtimallar nə qədər fərqli olsa da, hadisənin mahiyyəti dəyişməz qalır: qəfil xəstəlik.

1987-ci il mayın 10-da Heydər Əliyevin doğum günü idi. Onun 64 yaşı tamam olmuşdu. Çox gümrah görünürdü, özünü lap yaxşı hiss edirdi. Qızı Sevilin dediyinə görə, atası, ümumiyyətlə, çox sağlam adam idi.

Sevil xanım 2005-ci il oktyabrın 12-də «Известия» qəzetində Elmira Axundovaya müsahibəsində bunları söyləmişdi:

– O, hətta soyuqdəymənin nə olduğunu bilməzdi. Altı yaşlı qızımı, az qala, tavana qədər atıb-tuturdu. İdmanla çox məşğul olurdu, qaçırdı, üzürdü. Həmişə hovuzda da, dənizdə də üzərdi. Biz yetmişinci illərdə Moskva

yaxınlığındakı Barvixada istirahət edəndə atam xizək sürərdi. Oradakı məşqçi qadın ona xizək sürməyi öyrədirdi. Siyasi Büronun üzvü olanda da səhərlər idman edirdi. Bağın ərazisində yeyin addımlarla çox gəzərdi. Təlimatçı, habelə müalicə bədən tərbiyəsi həkimi onun yanına gəlirdilər. Dördüncü idarə onun sağlamlığının vəziyyətini diqqətlə izləyirdi. O, idmanla elə-belə yox, həkimin nəzarəti altında məşğul olurdu. Nəbzini, qan təzyiqini ölçürdülər...

Sevil xanımın söylədikləri doğum gününün ertəsi atasının başına gəlmiş hadisələrin müqəddiməsidir. Şübhəsiz ki, təzad çox güclüdür. Mayın 11-də Heydər Əliyevi infarkt yatağa saldı – belə xəstəlikdən az adam sağ qalır. Sevil Əliyeva belə hesab edir ki, o xəstəlik səbəbsiz yaranmamışdı. Bütün ailə üçün ağırlı olan bu məsələyə toxunarkən deyir:

– Adətən, o, səhər yeməyini evdə yeyərdi. Həmin gün isə səhər yeməyini iş yerində yemişdi. Yarım saatdan sonra onun halı pisləşir. Sonra bir qrup həkim gəlir və onu dərhal xəstəxanaya aparır. İş yerində ona iynə vurmuşdular. Güman edirəm, hər şey elə bu iynədən başlamışdı. Bəlkə də, səhər yeməyindən.

Sevil xanımın dediyinə görə, Heydər Əliyevi müalicə edən həkimlər ona yaxşı münasibət bəsləyirdilər. Lakin həmin həkimlərin bəziləri sonradan müəmmalı şəkildə vəfat etmişlər.

– Birini yaşadığı binanın küçə qapısında güllə ilə vurub öldürdülər, o birisi cavan ikən vəfat etdi. Bu da çox müəmmalı əhvalatdır...

Sevil xanımın fikrincə, bu əhvalatda hələ indiyədək çox şey anlaşılmaz qalıb.

– Mən indiyədək bu qənaətdəyəm ki, bütün bunlar qəsdən törədilmişdi, – deyə o, fikrini bildirir. – Çünki

bunda məntiq var. Həmin dövrdə Qorbaçov onu Siyasi Bürodan uzaqlaşdırmaq, istefaya göndərmək istəyirdi. Atamı isə yalnız xəstəlik adı ilə uzaqlaşdırmaq olardı. Əks təqdirdə Qorbaçov nəyi bəhanə gətirə bilərdi? Atam heç vaxt istefaya göndərilmək üçün bəhanə verməmişdi...

Qorbaçovun Əliyevə münasibətinin dəyişməsinin səbəbi, Sevil xanımın fikrincə, bayağı paxıllıq hissi idi.

– Başa düşürsünüzmü, Çernenkodan sonra kimin Baş katib olacağı məsələsi ortaya çıxanda Qərb mətbuatı Əliyev barəsində çox yazırdı. Qəzetlər yazırdılar: «Onun üçün maneə ola biləcək bir şey varsa, o da rus olmasıdır». Ümumiyyətlə, mətbuat onun barəsində çox yüksək fikirdə idi... Qorbaçov atamdan istefaya getməyi tələb edəndə, o, bizimlə məsləhətləşmək qərarına gəldi. «Mən nə edirəm? İndi səhhətimə görə mən onlardan asılıyam». Atam o vaxtlar həkimlərdən asılı olduğuna görə, xoşluqla çıxıb getməyə məcbur idi. Sonradan bizə deyirdi: «Ərizəni Qorbaçova verəndə elə sevindi ki! Məni qucaqlayıb öpdü və «sağ ol» dedi».

Naməlum səbəbdən yaranmış – axı, o, Siyasi Büronun üzvü kimi, sayıq tibbi müşahidə altında idi – bu xəstəliyin ardınca ona daha işləyə bilməyəcəyini dedilər və istefaya göndərdilər. Bundan sonra o, daha on altı il yaşadı ki, həmin dövrün də son on ilini dövlət başçısı kürsüsündə oldu.

Sevil xanım 2005-ci ildə deyirdi:

– Mən əminəm ki, əgər atam o zaman infarkt keçirməsəydi, o, bu gün də yaşayardı. Yer kürəsinin bu başından o biri başına uzunmüddətli uçuşlar da daxil olmaqla, istirahətsiz və məzuniyyətsiz, son dərəcə fəal iş rejimi şəraitində xəstə ürəklə, səksən yaşınadək yaşaması onun fiziki sağlamlığının necə böyük imkanları olduğunu göstərir.

İnfarktkın mənşəyi məsələsində daha bir təfərrüat. 1996-cı ildə tanınmış teleaparıcısı Andrey Karaulov «Pis oğlan» («Плохой мальчик») kitabını nəşr etdirdi. Kitabda jurnalistin müntəzəm əlaqə saxladığı Heydər Əliyevlə bağlı maraqlı bir süjet vardır.

Kitabın 92-ci səhifəsində oxuyuruq: «Mən deməmişəm, Andrey, heç kəsə deməmişəm, ancaq mənim infarktım, düşünürəm ki, süni surətdə törədilmişdi, – Əliyev bu yaxınlarda mənə bunları söylədi». Karaulov daha sonra yazır: «Ola bilər. DTK-nın belə «cihazları» var (indi isə həblər də var – bu həblər hava ilə təmasdan əriyərək zəhərlənmələr, yaxud da ürək tutmaları törədir). İnfarktı bəhanə gətirməklə Qorbaçov istefa məsələsini həll etmişdi.»

1997-ci il iyulun 4-ü. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiyaya rəsmi səfərinin ikinci günü. Axşam o, «Эхо Москвы» radiostansiyasına gəldi. Proqramın aparıcıları – tanınmış jurnalistlər Sergey Kozun, Aleksey Venediktov, Vyacheslav Terexov canlı efirdə müsahibə aldılar.

Azərbaycan Prezidentinə sual:

– Hazırda Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda qeyri-qanun mübarizə gedirmi?

Prezident cavab verdi:

– Bilirsinizmi, hakimiyyət uğrunda mübarizə terror-dan keçir.

Azacıq düşünərək, fikrini davam etdirdi:

– Mənə qarşı terror törətməyə çox cəhdlər göstərilmişdi. 1994-cü ilin oktyabrında elə həmin Surət Hüseynov Əliyevi devirməyi qərara almışdı. 1993-cü ildə vətəndaş müharibəsinin bəisi məhz bu adam olmuşdur, mən onu Azərbaycanın Baş naziri təyin etmişdim, o isə öz silahlı qüvvələrini başına toplamışdı. Lakin onun cəhdi baş tutmadı. Mən xalqa müraciət etdim və xalq

mənim arxamda durdu. Xüsusi təyinatlı milis dəstəsi komandirinin rəhbərlik etdiyi adamlar altı aydan sonra əl-ələ verərək öz böyük hərbi qüvvələrindən istifadə etdilər və Əliyevə qarşı terror törətməyi, hakimiyyəti devirməyi qərara aldılar. Ancaq biz bunun da qarşısını aldığımızı və onları yerində oturtduq. Onların çoxu həbs edilmişdir, lakin bu adamların bir qismi qaçıb aradan çıxmış, Rusiya və başqa ölkələrin ərazisində gizlənməmişdir.

Birinci halda – 1994-cü ilin oktyabrında dövlət çevrilişi cəhdi baş tutmamışdı, baxmayaraq ki, o zaman Heydər Əliyevin lazımi hərbi qüvvəsi yox idi. Axşam saat onda o, televiziya ilə çıxış etdi. Onun çağırışı ilə xalq öz Prezidentinin, konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsinə qalxdı. Televiziya ilə müraciətdən artıq iki saat sonra yarım milyona yaxın insan Azadlıq meydanına axışdı və bütün gecə öz Prezidentinin keşiyində durdu. Səhərə yaxın adamların sayı artıq milyonu keçmişdi. Onların hamısı dövlətin qanuni yolla seçilmiş Prezidentini qətlə yetirməyə və çevrilis etməyə cəhd göstərən terrorçuları qınayırdı.

İkinci hadisə 1995-ci ilin martında baş vermişdi. Bu, artıq daha ciddi bir dövlət çevrilişi cəhdi idi. Daxili İşlər Nazirliyi qüvvələrinin bir hissəsi, xüsusi təyinatlı polis dəstəsi nazirliyin, daha sonra isə dövlətin və Prezidentin tabeliyindən çıxmışdı. «Omon»çular reketlə, insanları qətlə yetirməklə məşğul olur və bu yolla sərvət toplayırdılar. Nəticədə, əlinə çoxlu silah keçirmiş, terrorçuluq fəaliyyəti təcrübəsinə malik adamlardan ibarət olan bu dəstə fitnəkarlığa əl atdı – dövləti devirmək fikrinə düşdü. Bəzi siyasi partiyalar onların hərəkətlərini məharətlə lazımi istiqamətə yönəldirdi. Yaraqlıları ağla gətirmək üçün Heydər Əliyevin göstərdiyi bütün təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdı.

Martın 17-ə keçən gecə dəstə Prezident sarayını, televiziyanı, Müdafiə Nazirliyini və Daxili İşlər Nazirliyini ələ keçirmək məqsədilə hücumla keçdi. Sonradan məlum olmuşdu ki, qiyam bəzi ölkələrin xüsusi xidmət orqanlarının köməyi ilə təşkil edilibmiş. Əgər yarım il əvvəl qansız keçinmək mümkün olmuşdusa, martda qan töküldü. Lakin yaraqlıların öz təqsiri üzündən – onlar Prezident Heydər Əliyevi qətlə yetirməyə, yaxud da həbs etməyə cəhd göstərirdilər. Qiyam cəhdi baş tutmadı. «Omon»çuların bir hissəsi həbs edildi, bəziləri qaçmağa müvəffəq oldular. Onlar Ukraynada, Rusiyada, Türkiyədə gizləndirildilər. Sonradan gizlicə Azərbaycana qayıdaraq, öz cinayətkar planlarını həyata keçirməyə cəhd göstərmişdilər.

Daha sonra Heydər Əliyev şəxsən onun özünə qarşı olan terror aktlarından danışmağa başladı:

– Biz Ukrayna Prezidenti Kuçma ilə hava limanına gedərkən körpünü partlatmağa cəhd göstərildi, ancaq biz bunu da aşkara çıxardıq. Oradan 160 kiloqram trotil və müxtəlif materiallar tapıldı.

Əliyevin dediyi körpü Sabunçu rayonunda yerləşir. Uzunluğu 600 metrdir. Partlayıcı maddəni Prezident kor-tejini körpü üzərindən keçməsinə iki saat qalmış aşkar etmişdilər. Güman etmirəm ki, terror aktı Ukrayna Prezidentinə qarşı yönəlmiş olsun. Məqsəd Əliyevi aradan götürmək idi.

Heydər Əliyev sözünə davam etdi:

– Mən Rumıniyada rəsmi səfərdən sonra evə qayıdarkən raketlə mənim təyyarəmi vurmağa cəhd göstərildi. Amma biz bunun da qarşısını aldığımızı. Təəssüflər olsun ki, bütün bunlar o vaxtlar burada olmuş şəxslər tərəfindən təşkil edilmişdi. Onlardan bəziləri hələ də Rusiya ərazisində gizlənilir. Elə indi də bəziləri hakimiyyətə can atırlar. Amma bilin ki, Əliyev olan

yerdə belə şeylər mümkün deyildir. 1998-ci ildə ölkəmizdə növbəti prezident seçkiləri keçiriləcəkdir. Mənim prezidentlik müddətim bitir. Bax, onda kim istəyirsə, buyurub öz namizədliyini irəli sürə bilər.

Jurnalistlər soruşurlar:

– Heydər Əliyev, siz öz namizədliyinizi verəcəksinizmi?

– Əlbəttə, verəcəyəm. Mən işə ona görə girişməmişəm ki, bunu kiməsə verim...

Yəni bu, o deməkdir ki, əgər kim isə hakimiyyət istəyirsə, buyursun, özünü sınısın. Ancaq legitim, qanuni yolla. Seçkilər vasitəsilə. Əlbəttə, o da yeni prezidentlik müddəti uğrunda mübarizə aparacaq. Bəs necə? Axı, görmək niyyətində olduğu işlərin çoxunu hələ həyata keçirməyib...

Lakin o, hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsinin üstəlik də terror aktları vasitəsilə hakimiyyətə yiyələnməyin qəti əleyhinədir. Belə əməllərin nə təşkilatçıları, nə də icraçıları heç nəyə nail olmayacaqlar – Əliyevi Allah qoruyur.

Təyyarəsini vurmaq cəhdi ilə bağlı Əliyevin dediklərinə kiçik bir şərh. Bu hadisə 1995-ci ilin iyulunda baş vermişdir. Qəsdçilər güman etmişdilər ki, Rumıniyadan geri dönan Prezident təyyarəsi, həmişə olduğu kimi, Maşağa qəsəbəsi tərəfdən yerə enəcək. Elə orada da pusqu qurub gözləyirdilər. Lakin Bakıya yaxınlaşan zaman təyyarə qəflətən istiqamətini dəyişib, Hövsan kəndi tərəfdən yerə endi ki, bu da terrorçuların planlarını pozdu. Təyyarə heyəti belə qərarı küləyin istiqamətinin dəyişməsi səbəbindən qəbul etmişdi. Küləyin istiqaməti isə, məlum olduğu kimi, insan iradəsindən asılı deyildir. Deməli, Tanrının məsləhətidir.

2001-ci il yanvarın 9-u. Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycan Respublikasına

ilk rəsmi səfəri. Prezident sarayında Azərbaycan-Rusiya danışıqları. Vladimir Putin Heydər Əliyevə təşəkkürünü bildirdi ki, Azərbaycan rəhbərliyi Dağıstanda yaşayış binalarının partladılmasında əli olmuş şəxslərin verilməsi ilə bağlı Rusiyanın tələbini yerinə yetirmişdir. Rusiya Prezidenti dedi:

– Biz bilirik ki, cinayətkarlar Rusiyaya verildikdən sonra sizə qarşı, şəxsən sizə qarşı terror aktları törədiləcəyi barədə ünvanınıza hədə-qorxular gəlməyə başladı. Siz qorxmadınız, cəsarət və iradə nümayiş etdirdiniz. Mən Azərbaycanın bütün rəhbərliyinə minnətdarlığımı bildirdim, lakin biz başa düşürük ki, bu qərar üçün məsuliyyət şəxsən sizin üzərinizə düşür. Mən buna görə sizə şəxsən təşəkkür etmək istəyirəm.

Putin nə dediyini bildirdi. Terrorçular dini şüarlarla pərdələndilər. Ancaq onların terror aktlarının qurbanları öz həmdinləri – Dağıstan müsəlmanları olmuşdu.

Bizim hər birimizdən əsrlərin dərinliyinə napnazik bir tel uzanır. Haradasa o əsrarəngiz qərinələrin dərinliyində bizim ulu əcdadlarımız əbədiyyətə qovuşmuşlar. Nəslimizin kökü onlardan gəlir. Kimdir onlar? Nəçi olmuşlar? Nə iş görürmüşlər? Bizləri – öz nəvə-nəticələrini necə təsəvvür edirmişlər?

Bu gün elə bir insan çətin tapılar ki, bu sualları özünə verməsin. Sovet epoxası bizdən uzaqlaşdıqca nəsil şəcərəsinə maraq da artır. O dövrdə bu sayaq araşdırmalara rəvac verilmirdi. Həm də qorxulu idi: birdən nəsilə qeyri-proletar mənşəli kim isə aşkara çıxar, onda gəl xətdən qurtar görüm, necə qurtarırsan. Dərhal ittiham irəli sürərlər ki, burjuv nəslindən olduğunu partiyadan (komsomoldan) gizlətmisən. Buna görə də baba-nənədən o yana «boylanmağ» lazım bilmirdilər.

Heydər Əliyevin qardaşı, akademik, görkəmli bioloq alim olan Cəlal öz nəslinin tarixini diqqətlə araşdırmış və

son iki yüz il ərzində ulu babalarının nəsil şəcərəsini tərtib etmişdir. Bundan daha qədim dövrləri araşdırmağa nə vaxtı, nə də qüvvəsi çatmışdır. Kütləvi informasiya vasitələrindəki böhtançı hücumları dəf etmək, yüksək instansiyalara ayaq döymək, dərc olunanların hamısının yalan olduğunu sübuta yetirmək lazım gəlirdi.

Hər pis işdə bir yaxşı cəhət var. Əgər bu iyrənc yazılar olmasaydı, məgər Cəlal müəllim arxiv araşdırmaları ilə məşğul olardımı? Onun özünün yalnız bir böyük marağı vardı: bitkilərin fotosintezi, dənli bitkilərin yeni növlərinin seleksiyası. Bu sövq onun üçün hər şeydən üstün idi. Bütün başqa işlər onu az maraqlandırır.

Məşhur qardaşının, yəni, deməli, onun özünün də mənşəyi ilə bağlı qəzet məqalələri Cəlal Əliyevi əsl hünər göstərməyə ruhlandırırdı. Onun gördüyü işi başqa cür adlandırmaq çətindir. Bu, həqiqətən, ailə naminə, onların hörmətli nəslə naminə hünər göstərmək demək idi. Cəlal müəllim ulu babalarının xatirəsi qarşısında öz borcunu ləyaqətlə yerinə yetirdi.

O, sanki qeyri-mümkün görünən bir işin öhdəsindən gəldi. Əliyevlər şəcərəsinin on nəslinin yerini-yurdunu, məşguliyyətini müəyyənləşdirdi. Bununla da, Heydər Əliyevin bədxahlarının yaydıqları şayiə və uydurmalara dərhal son qoyuldu.

Onun heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuş ulu babalarının vətəni qədim Zəngəzur yaxınlığında yerləşən Comərdli kəndi olmuşdur. 1918-ci ildə, ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törəndə Əliyevlər dogma yerlərdən qaçmağa məcbur olur, Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə məskunlaşırlar.

Atası Əlirza Kərbəlayi Cəfər oğlu 1906-cı ildən Bakı neft mədənlərində, sonralar, 1930-cu ildən etibarən Naxçıvanda dəmir yolunda işləmişdi. Onun oğulları

Heydər, Cəlal, Həsən, Hüseyn və Aqil, qızları Surə, Şəfiqə və Rəfiqə tərcümeyi-hallarında yazanda ki, onların atası fiziki əməklə məşğul olmuşdur, qətiyyən həqiqəti təhrif etmir, arzuolunanı həqiqət kimi qələmə vermirdilər. O, doğrudan da, çar hakimiyyəti dövründə heç bir rəhbər vəzifə tutmamışdı, əks təqdirdə YİK(b)P-nin üzvü ola bilməzdi. Özü də heç vaxt Naxçıvan Muxtar Respublikası Xalq Nəzarəti Komitəsinin sədri işləməmişdi. Bu «sensasiyalı kəşf»i onun müəlliflərinin öz vicdanına buraxaq. Əslində, heç müharibədən qabaqkı dövrdə belə bir vəzifə də yox idi – SSRİ Xalq Nəzarəti Komitəsi və onun yerlərdəki bölmələri yalnız Brejnev vaxtında yaradılmışdır. Əlirza Əliyev müharibə dövründə, 1943-cü il mayın 20-də elə iş yerində üzürlüb taqətdən düşərək keçinmişdi. Cəmi 59 il ömür sürmüşdü.

Rusiyada bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirəndə bir çox zirək cavanlar vəzifə pilləsində yüksəlməyə can ataraq, öz bioqrafiyalarını təcili surətdə «təshih» etməklə, valideynlərinin fəhlə-kəndli mənşəyini hər vasitə ilə nəzərə çarpdırmağa çalışırdılar. Sonradan neçə-neçə ambisiyalı və hakimiyyətpərəst insan cüzi görünən bu cür «düzəliş»lərin badına getdi. Yeni hakimiyyət dövründə uğur qazanan bu adamlar elə həmin hakimiyyətin qurbanına çevrilirdi: paxıl həmyerlilər tanıdıqları birisinin Moskvada yüksək vəzifə tutduğunu eşidən kimi, «donos» yazmağa başlayırdılar.

Məsələn, məşhur xalq daxili işlər komissarı Nikolay İvanoviç Yejov öz tərcümeyi-halında yazmışdı ki, atası Petroqraddakı Putilov zavodunda metalçı fəhlə olub, əslində isə onun atası meyxana sahibi imiş. Hətta Siyasi Büronun bəzi üzvləri də valideynlərinin mənşəyini gizlədirdilər. «Təmiz» tərcümeyi-halsız rəhbər vəzifəyə ümid bəsləmək qeyri-mümkün idi. Buna görə də müx-

təlif bicliklərə əl atırdılar ki, öz həyatlarını lazımi istiqamətə yönəltsinlər.

Nə etməli – insan zəif məxluqdur! Sov.İKP yasaq ediləndən sonra onun bəzi keçmiş funksionerləri özlərinin partiya aparatında işləməsi faktının üstündən sükutla keçməyə başladılar. Əvəzində isə inqilabdan əvvəlki nənə-babalarının zadəgan mənşəyini hər vasitə ilə gözüsoxmağa çalışırdılar. Hərçənd kadrlar şöbələrinin həddən artıq diqqətli işçiləri yoxlama apardıqda aşkar olurdu ki, onların ata-babaları heç də əsil-nəcəbatlı zadəganlar deyilmişlər – onlar, uzaqbaşı, ağa malikanələrində qabyuyan, paltaryuyan, malabaxan olublar. Bir qayda olaraq, siyasi rejim dəyişəndə adamların tərcümeyi-halında da «təmizləmə» işləri aparılıb. Həmişə belə olub.

Əlirza Əliyevin səkkiz övladının isə belə təshihlər etməyə ehtiyacı olmamışdı. Onlar öz anket məlumatlarında valideynləri barədə hər şeyi olduğu kimi yazırdılar. Heç bir şeyi «rəndələmək», «təmizləmək», təshih etmək tələb olunmurdu. Zəhmətsevər Əliyevlər nəslə hamının gözünün qabağında idi.

Anası İzzət xanım Cəfərqulu qızı ömrü boyu ev təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdu. Axı, səkkiz uşağı böyüdüb boya-başa çatdırmaq asan iş deyil. Üstəlik də, həyat yoldaşı tez-tez səfərlərdə olurdu. İzzət xanım balalarının hamısını böyüdüb tərbiyə etmiş, ali təhsil vermişdir. O, 1957-ci il oktyabrın 20-də 62 yaşında Bakıda vəfat etmişdir. İzzət xanıma öz övladlarının ilk həyat uğurlarını görmək səadəti nəsib olmuşdu, onların bütün işlərinin qaydasında olması onu sevindirirdi.

Heydər Əliyevin qardaşı Həsən (1993-cü ildə dünyasını dəyişmişdir) Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını bitirmişdi. Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olmuş, yaralanmış, evə əlil kimi qayıtmışdı. Azərbaycan KP MK-

nın kənd təsərrüfatı üzrə katibi, 1952-ci ildə isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdi. Bir sıra beynəlxalq elmi cəmiyyətlərin və akademiklərin üzvü olmuşdur.

Qardaşı Hüseyn Əzim Əzimzadə adına Bakı Rəssamlıq Məktəbində və İlya Repin adına Leninqrad Rəssamlıq Akademiyasında təhsil almışdır. Təxminən yarım əsr «Kommunist» qəzetinin redaksiyasında çalışmışdır. Bir çox rəsm əsərlərinin və plakatların müəllifidir.

Qardaşı Cəlal barədə mən artıq söhbət açmışam. Əlavə edirəm ki, o öz qızına da anasının şərəfinə İzzət adını qoymuşdur.

Qardaşı Aqil iqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, bir çox elmi əsərlərin müəllifi olmuşdur.

Bacılarından Surə jurnalist təhsili almışdır, Şəfiqə və Rəfiqə müəllimdir.

Ancaq, əlbəttə ki, bacı-qardaşlar arasında ən məşhuru ailənin oğlu Heydər oldu. Tanrı ona nadir, müstəsna istedad bəxş etmişdi. O da bütün istedad və qabiliyyətlərini xalqına həsr etdi.

Tanrının məxsusi seçdiyi hər bir insan kimi, Heydər də özünün qeyri-adi qabiliyyətlərini hələ uşaq ikən büruzə vermişdi. Yeri gəlmişkən, onun dünyaya göz açdığı ev Naxçıvanın ən uzun küçələrindən birində – hələ 1899-cu ildən böyük rus şairi Puşkinin adını daşıyan küçədə yerləşir. Sonralar Heydər Əliyev bununla çox fəxr edirdi. Heydər Əliyev etiraf etmişdi ki, uşaqlıqda o, Puşkinin kim olduğunu bilmirmiş, məktəbə gedəndə başa düşür ki, Naxçıvan kimi kiçik bir şəhərin ən geniş prospektlərindən birinə Puşkinin adını şairin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə veribmişlər.

1999-cu ildə dahi şairin anadan olmasının 200 illiyi qeyd edilən zaman Bakıda onun gözəl bir abidəsi açıldı. Müstəqil Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyev bu münasibətlə səmimi bir nitq söylədi. Xatırlatdı ki, 1837-ci ildə başqa bir dahi ədib – azərbaycanlı Mirzə Fətəli Axundov «Puşkinin ölümünə Şərq poeması»-nı yazmışdır. Sonra o, həmin poemadan özünün ən çox xoşladığı misraları əzbər söylədi: «...Ah, o dəmlər, a dostum, Lomonosov, deyirlər, // Ülvi bir gözəlliklə yazıb inci şeirlər // Şeiriyət dünyasını bəzəmişsə də, lakin // Puşkinin quş xəyalı olmuş o yerdə sakin // Əgər şeir mülkünü, Derjavin tutmuşsa da, // Puşkin cavan yaşından sahib olmuş bu ada... // ...Onun şöhrəti, şanı yayılmışdı hər yana // Necə çar hökmləri Çindən Tatarıstan».

Ümumi mühitdən seçilən, parlaq, qeyri-adi insanlar Heydəri lap uşaqlıqdan cəlb edirdi. Kiçik əyalət şəhəri olan Naxçıvanda belə adamlar rəssamlar, şairlər, musiqiçilər, artistlər idi. Bu insanların yaradıcılıq şəhri, sadə fəhlə ailəsindən çıxmış bir oğlan uşağına tanış olmayan əsrarəngiz incəsənət aləmi, ətrafda gördüklərinə bənzəməyən obrazlı təfəkkür tərzində maraqlı oyaq idi. Sonralar o deyirdi:

– Poeziya, teatr, musiqi, rəssamlıq, heykəltəraşlıq – bütün bunlar mənim üçün maraqlı, məftunedici bir aləmlə sadəcə təmas demək deyil, sadəcə, təəssüratların dəyişməsi və istirahət demək deyildir. Mən incəsənətdən hər zaman qüvvət almışam, nikbinlik, həyat eşqi əxz etmişəm. İncəsənət xadimləri ilə ünsiyyətdən müxtəlif sahələrə aid bilgiler qazanmışam, həyatda, insani münasibətlərdə gözəlliyi dərinədən duymağı öyrənmişəm.

Coxlu mütaliə edirdi. Dünya klassik ədəbiyyatını yaxşı bilir, Şekspirdən, Puşkindən, Azərbaycan şairi Hüseyn Caviddən tez-tez sitat gətirirdi. Gözəl musiqi

duyumu vardı, ürəyəyatımlı səslə mahnılar oxuyardı. Vaxtilə məktəb tamaşalarında iştirak etmiş, sevimli qəhrəmanlarının obrazlarını səhnədə canlandırmışdı. Rəssamlıq istedadının olduğu göz qabağında idi.

– Gənclikdə rəssamlığa həvəsim vardı, təsəvvür edin ki, yaxşı rəssam ola bilərdim, – artıq yaşının ahıl çağında o, belə etiraf edirdi. – Mənə elə gəlir ki, ətraf aləmi dərindən duyuram, təbiətin dilini anlayıram...

Bakılı jurnalist Svetlana Mirzəyeva Heydər Əliyevin heç də hamının anlamağa qadir olmadığı bu sehrli dilin nə olduğu barədə maraqlı mülahizələrini qələmə almışdır.

Heydər Əliyev deyirdi:

– Bu yerlərə mənim xüsusi məhəbbətim var. Naxçıvanın təkrarolunmaz gözəlliyi xüsusi qürur hissi doğurur. Dağlar, qayalar, ətrafdakı boş düzəngahlar bu diyara xüsusi, sərt bir gözəllik verir. Elə bu gözəllik də qəhrəmanlıq rəmzi, iftixar mənbəyidir, buranın insanları da qayalar kimi, dağlar kimi məğrurdur...

Heydər Əliyevin təsəvvüründə Naxçıvanın gözəlliyi mərdanə, kişiyanə bir gözəllikdir. Maraqlı bənzətmədir. O, fikrini belə davam etdirirdi:

– Adətən, gözəllik deyəndə, qadın nəzərdə tutulur: bizim ulu babalarımız öz əsərlərində gözəl qadınlardan bəhs etmişlər. Nizami Gəncəvi də gözəlləri vəsf etmişdir. Məsələn, elə «Leyli və Məcnun»-da. Füzuli də, başqaları da. Təkcə Azərbaycanda yox, bütün dünyada gözəlliyin rəmzi kimi çox zaman qadın gözəlliyi götürülürdü. Ancaq başqa bir gözəllik də var – bu, dağların gözəlliyidir, buranın təbiətinin gözəlliyidir... Mən gəncliyimdə dağlar, düzənliklər təsvir olunan çoxlu mənzərə rəsmləri çəkmişəm, təbiəti, insanların portretlərini məmnuniyyətlə çəkirdim...

Təəssüflənirdi ki, o illərin rəsmləri qalmamışdır. O cümlədən, Naxçıvanın əsas görməli yerlərindən birində – atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı Möminə xatının türbəsində çəkdiyi rəsmlər də itib-batmışdır. Dahi memar Əcəminin bu yadigarının 8 əsr yaşı vardır. Gənc Heydər, demək olar ki, səkkiz yüz il bomboş qalmış bu nadir tikilinin divarları arasında çox vaxt keçirmişdi, burada hər bir naxışa, qədim memarlığın hər bir detalına bələd idi.

Gözəlliyin sirlərinə vafiq olmağa, harmoniyanın mahiyyətini qavramağa can atmaq Heydərdə fitri bir həvəs, necə deyərlər, Allah vergisi idi. Bu gəncin valideynləri sadə adamlar idilər, onların da valideynləri heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar, ancaq yəqin ki, ətraf mühitdə gözəlliyi görməyi bacarıbmışlar. Elə bu da genetik kodla nəsil-dən-nəslə keçmişdir.

Naxçıvanda nadir bir xalça muzeyi vardır. Onun direktoru Arif Qədimovu burada uşaq da, böyük də tanıyır. Qədim Möminə xatın türbəsinin divarlarını xalçalarla bəzəmək ideyası məhz Arif müəllimin ağına gəldi. Olduqca gözəl bir ekspozisiya yarandı, belə ki, burada geniş xalq kütləsinə az məlum olan, yaxud da heç məlum olmayan materiallardan toxunmuş xalçalardan istifadə olunmuşdur. Ekspozisiyanı seyr edən Heydər Əliyev valeh olmuşdu. Arif Qədimov Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi adına layiq görüldü.

1999-cu ildə Heydər Əliyev və Arif Qədimovun iştirakı ilə televiziya verilişi zamanı Prezident onun xidmətlərini yüksək dəyərləndirmişdi. Söhbət əsnasında heyifsilənmişdi ki, cavanlıqda çəkdiyi şəkillər qalmayıb. Teleproqramı seyr edəndən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası hərbi komissarının müavini Mirqasım Seyidov Arif Qədimova bir şəkil gətirib demişdi:

– Bu, mənim anamın şəklidir. 60 il əvvəl həmin şəkli Heydər Əliyev çəkib.

Arif müəllim həyəcədən titrəyən əlini zamanın təsirindən saralmış qalın kağız vərəqinə uzatdı. Çənəsində xırdaca xal olan qızın şəklinin altında Azərbaycanca bu sözlər yazılmışdı: «Zərifənin şəkli. 12 yaş. 1942-ci ildə, aprelin 27-də axşam saat 9.30-da çəkilib».

Zərifə, yaxud da rəsmi sənədlərdə yazıldığı kimi, Zarya Ordubadda rus dili müəllimi işləmişdir. Mühəribə dövründə onun atası Bakıda Elmlər Akademiyasının kitabxanasında işləyərkən ona kommunal mənzildə iki otaq vermişdilər. İki qonşu otağı isə Həsən Əliyev tuturdu – o da akademiya işləyirdi. Heydər tez-tez qarışıqlıq gəlirdi, elə Zaryanı da orada görmüşdü.

Jurnalist Svetlana Mirzəyeva Heydər Əliyevin altmış il əvvəl çəkdiyi və həmişəlik itirilmiş zənn etdiyi şəkli ona gətirdi. Prezident bu qiymətli hədiyyəyə ürəkdən sevindi. O, Zərifənin şəklini çəkəndə on doqquz yaş vardı. Peşəkar rəssam olmasa da, böyük sənətkarlar onda, həqiqətən, rəssamlıq istedadı olduğunu qeyd edirdilər.

Azərbaycanın xalq rəssamı Kamil Əliyev:

– Baxın, bu şəkli peşəkar məktəb keçməmiş bir gənc çəkib, amma üz cizgilərini necə dəqiqliklə, işıq və kölgə qanunlarına riayət etməklə təsvir edib... Qızcığazın parlaq gözləri, heyrətamiz dərəcədə canlı baxışı, simasındakı sevincli və bir qədər utancaq ifadə – bütün bunlar rəsmnin müəllifinin incə müşahidə qabiliyyətindən, iti sənətkar gözüne malik olmasından, fitri istedadından xəbər verir. Bizim işimizdə bunlar ən mühüm keyfiyyətlərdir.

Azərbaycanın xalq rəssamı Oqtay Sadıqzadə:

– Uşaqların şəklini çəkmək ustalığa tələb edən çətin işdir. Heydər Əliyevin bu işin öhdəsindən necə

məharətlə gəlməsi insanda heyrət hissi doğurur. Bizim gözümüz önündəki məhz on iki yaşlı qız uşağıdır. Onun sadələşmə və utancaqlıq yağan səmimi uşaq baxışları insanı rıqqətə gətirir, obraza fərdilik və həqiqilik verir. Şəkildən hətta bunu da duymaq olur ki, bu qızcığaz gizlətməyə çalışsa da, ona diqqət yetirilməsindən sevincək olub...

Digər görkəmli fırça ustaları da onun yaradıcılıq istedadının olduğunu etiraf edirlər. Heydər gəncliyində arxitektora olmaq istəyirmiş, üç il bu ixtisas üzrə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) təhsil almışdır. Mühəribənin başlanması onun memarlıq fakültəsini bitirməsinə mane oldu. On yeddi yaşından Leonardo da Vinçi, Mikelandelo, Rafael sənətinin vurğunu idi. Yəqin ki, bu xüsusiyyət irsi, ailəvi xüsusiyyətdir. Belə ki, onun qardaşı Hüseyn rəssam idi, qardaşı oğlu memardır.

Ona təbiətin bəxş etdiyi qabiliyyətlər uşaqlıqda özünü büruzə vermiş, yeniyetməlik və gənclik illərində püxtələşmişdir. Bunu Naxçıvanda və Azərbaycanda hörmətli şəxs olan, yaşı yüzü ötmüş Lətif Hüseynzadə də təsdiq edir. O, ölkədə tanınmış alim, Azərbaycan tarixinin və Azərbaycan dilinin mahir bilicisidir. On üç yaşlı Heydər Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna daxil olanda Lətif müəllim orada dərs hissə müdiri işləyirdi. Lətif müəllim Heydər Əliyevin tərcümeyi-halı ilə maraqlananların hamısına belə nəql edir:

– Texnikumun ən yaxşı şagirdi olan Heydər Əliyev həm də bizim ən yaxşı rəssamımız idi. O dövrdə bizim pedaqoqlar öz şagirdlərinə çox şey öyrədirdilər, o cümlədən də dogma diyarın təbiətini sevməyi, onun gözəlliyini şəkillərdə canlandırmaq məharətini də öz yetirmələrinə aşılayırdılar. Heydər də fitri istedadla malik

gənc olduğundan, bilik və vərdisləri süngər kimi özünə çəkir, onları təcrübədə tətbiq edirdi: oxumağı, gözəl şeir söyləməyi, məharətlə rəsm çəkməyi bacarırdı.

Səfərəli Babayev texnikumda (onların təhsili başa çatmaq ərafəsində texnikum pedaqoji məktəbə çevrildi) Heydərle eyni kursda oxuyub. İndi o, Naxçıvan Dövlət Universitetinin professorudur. Səfərəli müəllim xatırlayır:

– Otuzuncu illərdə kurs yoldaşım Heydər rəsm-lərindən ibarət sərgilər məktəbdə əsl hadisəyə çevrilirdi. Heydər hər işdə uşaqlardan irəlidi idi. O öz sərgiləri ilə, çəkdiyi şəkillərlə başqalarını da əlinə karandaş və boya almağa həvəsləndirirdi.

Azərbaycana səfər etmiş bir çox xarici qonaqlar Prezident Əliyevin mədəniyyət və incəsənət sahəsində dərin biliklərə malik olduğunu qeyd etmişlər. Görkəmli musiqi, teatr və kino xadimləri ilə, memarlar, rəssamlar və heykəltəraşlarla Heydər Əliyev onların öz «sənət dilində» söhbət edirdi. İtaliyanın Azərbaycandakı səfiri Marqerita Kosta onunla elə ilk görüşdən sonra heyranlıqla söyləmişdi:

– Onun söhbətini dinləmək mənə olduqca xoş idi. O, mədəniyyətin əsl bilicisidir, incəsənətin ən müxtəlif sahələrinin «dilini» sərbəst bilir.

Qorbaçovun hakimiyyəti dövründə heç kəsi Heydər Əliyevlə yanaşı qoymaq olmazdı. Heç kəs onunla müqayisəyə gəlmirdi. Qərb mətbuatı bu incə mətləbi ustalıqla tutmuşdu ki, intellektinə, təhsilinə, dünya mədəniyyətinə bələdliyinə görə Əliyevin tayı-bərabəri yoxdur. «Kremlə sui-qəsdçilər. Andropovdan Qorbaçova qədər» («Заговорщики в Кремле. От Андропова до Горбачева») kitabını yazmış sovet siyasi mühacirləri Vladimir Solovyov və Yelena Klepikova Əliyevi belə xarakterizə etmişdilər: «Əliyev, həqiqətən də, Siyasi

Bürodakı yoldaşlarının yeknəsəq çevrəsindən kəskin surətdə seçilirdi – özü də təkcə milliyyətinə görə yox. Uca boyu, enli kürəkləri, ağıllı siması, pəhləvan cüssəsi, hərbi qədd-qaməti ilə diqqəti çəkən, əynindəki ingilis kostyumu boy-buxununa Kreml əhlinin qibtə edəcəyi dərəcədə gözəl yaraşan bu DTK general-mayoru Kremlə işləyən şəxsədən daha çox, Hollivuddan gələnə bənzəyirdi».

«Siyasi Bürodakı yoldaşlarının yeknəsəq çevrəsi» – çox dəqiq deyilmişdir. «Əliyev və Sov.İKP» adlandırdığım birinci fəsildə mən Heydər Əliyevlə yanaşı dayanan iddialı partiya rəhbərlərinin hər birini səciyyələndirmişəm. Həmin fəsildə söhbət, əsasən, onların işgüzar keyfiyyətlərindən və karyeralarının necə bitməsindən gedir. Burada isə paxıllıq hissini necə və niyə yarandığı aydın olsun deyə, onların şəxsiyyətinə dair bəzi məlumatları qısaca nəzərə çarpdırmaq istəyirəm.

Heydər Əliyevin şəxsi keyfiyyətləri bəllidir – gözəl rəsm çəkir, mahnı oxuyur, musiqini dəyərləndirir, incəsənətin bütün növlərindən baş çıxarırdı. Boş vaxtını həyatın intellektual tərəfi ilə bağlı sevimli məşğuliyyətlərinə sərf edirdi.

Hələ Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olanda cümə günləri xanımı ilə bərabər filarmoniyaya simfonik konsertlərə gedərdi. Məşhur bir dirijorun və ya musiqi kollektivinin həyatında hansısa bir əlamətdar tarixlə bağlı yox, elə-belə, səbəbsiz. Daxili ehtiyac duyduğuna görə. Təsəvvür edirsinizmi? Respublikanın baş partokrati müntəzəm olaraq hər cümə günü simfonik musiqi konsertinə gəlir, dinləməkdən yorulmur...

Birinci şəxsə baxan o biri MK katibləri də, şəhər, rayon partiya komitələrinin katibləri də, nazirliklərin rəhbərləri də tez-tez filarmoniyaya getməyə başladılar. İncəsənətin problemlərindən çox vaxt uzaq olan,

gündəlik təsərrüfat qaygılarının yükünü çəkməli olan bu adamlar əsrarəngiz klassik musiqi dünyasını özləri üçün bir növ kəşf edir, daha həssas, daha xeyirxah, daha mehriban olurdular.

Bəs onların həmkarları boş vaxtlarında nə edirdilər?

Yuxarıdan başlayaq. Qorbaçovdan. Diqqət çəkən heç bir istedadı yoxdur, təkcə hakimiyyət hərisliyindən başqa. Məsələn, Brejnev ova çıxmağı xoşlayırdı, sərrast atəş açırdı, sürətlə maşın sürməyin azarkeşi idi. Qorbaçovun isə gecə-gündüz fikrini məşğul edən ancaq bir şey vardı – siyasət.

Davam edək. Liqaçov. Adi partiya funksioneri idi. Heç bir əyləncəyə marağı yox idi. Təhsili etibarilə aviasiya mühəndisi idi.

Vorotnikov. Tipik idarəçi-təsərrüfatçı idi.

Solomentsev. Adi ünsiyyətdə çox darıxdırıcı idi, maraq dairəsi sırf istehsalat məsələləri ilə məhdudlaşırdı. Xatirələri çapdan çıxıb – oxumaq mümkün deyil: elə bil, statistik hesabatlar məcmuəsidir.

Şerbitski. Maraq dairəsi: futbol, göyərçinlər, qaban ovu. Yazı masasının üstündə, şüşənin altında futbol oyunlarının təqvimini saxlayırdı.

Nikonov. Aqrar sahə mütəxəssisi, əsl əyalət adamı idi. RSFSR Nazirlər Sovetinin sədri Q.İ.Voronovun dediyinə görə, «Mari Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi işlədiyi vaxtlarda bir aqronom qadına vurulubmuş. Öz arvadını saçlarından tutub sürüyürmüş. Bunu bütün respublika bilirmiş. Çul düşüncə içirmiş» (*Pankin B.D. Пресловутая эпоха в лицах и масках, событиях и казусах. - М., 2002. - səh. 181*).

«Yuxarılarda əyləşən» maraqsız, cansıxıcı simaların siyahısını davam etdirmək olar. Ancaq bunlardan hər birini digər «yoldaşlardan» fərqləndirən bircə dənə parlaq boya, bircə dənə də fərdi, özünəməxsus cizgi yox-

dur. Hamısı bir nəfər kimi eyni cür palto geyinib başına qunduz dərisindən eyni formalı papaq qoymuş, üzünə ciddi ifadə vermiş qaşqabaqlı simalardan ibarət bir kütlə.

Bu tərzdə yaşayır, heç nə barədə dərinlən düşünmürdülər. Əslinə baxsan, insanların doxsan beş faizi qismətində düşən ömür payını elə beləcə keçirir. Televizora baxır, yenilikləri müzakirə edir, ailə qurur, uşaq böyüdü, küsüsub-barışır, saunalara gedir, pivə içirlər. Belələri barədə deyirlər ki, filankəs həyatın dadını çıxarıır. Deməli, insanların cəmi beş faizi onları nəyin əhatə etdiyi barədə düşüncələrə dalırlar. Bu düşüncələrin nəticəsi olaraq, ətraf aləmi rəsm əsərlərində, musiqidə, heykəllərdə, arxitekturalarda canlandırırlar. Kimdəsə yaxşı alınır, kimdəsə bir az pis – artıq bu, istedadın dərəcəsiindən asılıdır.

Siyasi Büro üzvlərinin əksəriyyəti üçün incəsənət biliciləri rolunu, adətən, onların həyat yoldaşları oynayırdılar. Əyalətdə boya-başa çatmış sadələvh, kök xalalar, lap çoxdan, gənclik illərində ən yaxşı halda pedaqoji texnikumu və ya tibb məktəbini bitirmiş adidən-adi sovet qadınları Moskvaya gəlib düşəndə özlərini çəkib dağ başına qoyurdular. Onların estetik zövqü siyasət olimpinin zirvəsinə qalxmış ərləri üçün ən yüksək zövq idi.

Təsəvvür etmək çətin deyil ki, yüksək təhsil görmüş istedadlı insanlar olan Heydər Əliyev və onun həyat yoldaşı Zərifə xanım intellektual səviyyəsi aşağı olan adamların mühitinə düşəndə özlərini necə hiss edirmişlər! Əvvəldə yazdığım kimi, Zərifə Əliyeva mədəni, ziyalı bir ailədən çıxmışdı. Onun atası Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev (ömür-gün yoldaşının soyadı da atasının soyadı ilə eyni idi) Azərbaycanda bir sıra yüksək vəzifələr tutmuş məşhur alim və dövlət xadimi idi.

Zərifə adının mənası incə, zərif deməkdir. Necə deyərlər, məzmunla forma vəhdət təşkil edirdi. Zərifə xanımı tanıyanların hamısının dediyinə görə, o elə qadınlardan idi ki, onlar bu dünyaya gəlməklə onu öz pak və saf qəlbinin tükənməz nuru ilə işıqlandırır. Heydər Əliyev əbəs yerə etiraf etməmişdir ki, yalnız birçə qadını sevmişdir və bu da onun həyat yoldaşı olmuşdur.

1942-ci ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin müalicə-profilaktika fakültəsinə daxil olmuşdu. O vaxt Bakıda çoxlu hərbi hospitalar vardı, onları məktəblərin, institutların, tələbə yataqxanalarının binalarında yerləşdirmişdilər. Zərifə hələ onuncu sinif şagirdi, daha sonra isə tələbə ikən belə hospitalardan birinə – Kommunist küçəsində, universitetin binasında yerləşən hospitala gedib-gəlirdi. Zərifə ilə rəfiqəsi Zina Əzizbəyovanın «öz» palatası vardı: orada yatan ağır yaralılara qulluq edirdilər. Zərifə heç bir işdən, hətta ən çirkli işdən belə çəkinmirdi, baxmayaraq ki, yüksək vəzifə sahibinin qızı idi. Bundan başqa, yaralılar üçün akkordeon çalar, onların diqtəsi ilə doğmalarına məktublar yazırdı.

Bu kitabın birinci fəslində yazmışam ki, yetmiş ildən artıq sürən sovet hakimiyyəti dövründə Siyasi Büro üzvü olmuş şəxslərin sayı 229 nəfərdir. Mən onların arvadları, valideynləri, övladları, nəvələri və başqa qohumları haqqında unikal bioqrafik məlumat bazası toplamışam. Məlumat bazasında iki mindən artıq ad vardır.

Mən Siyasi Büro üzvlərinin arvadları barədə bioqrafik məlumatları diqqətlə araşdırmışam, müqayisə etmişəm. Hansı nəticəyə gəlmişəm? Aydın olub ki, onlar arasında ən savadlı qadın Siyasi Büro üzvü Heydər Əliyevin xanımı olmuşdur. O, hətta Sov.İKP MK Baş katibinin arvadı Raisa Maksimovnadən də savadlı idi. Özü də

təkcə savadlı yox. Zərifə xanım hərtərəfli bir şəxsiyyət idi. SSRİ-nin siyasi rəhbərlərinin o biri üzvlərinin evdar qadın olan maraqsız arvadlarından fərqli olaraq, Heydər Əliyevin həyat yoldaşı dünyada tanınan bir insan idi. Təbii ki, təkcə Siyasi Büro üzvünün xanımı kimi yox, həm də görkəmli alim, 1983-cü ildən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki, 1977-ci ildən tibb elmləri doktoru, 1978-ci ildən professor, oftalmologiya-da yeni istiqamətin banisi kimi.

O, Siyasi Büro üzvlərinin həyat yoldaşları arasında belə bir statusa malik olan yeganə qadın idi. SSRİ Tibb Elmləri Akademiyası ilk dəfə ona – Azərbaycandan olan alim qadına akademik M.İ.Averbax adına nüfuzlu mükafat təqdim etmişdi. Bu mükafata o, göz zədələnmələrinin öyrənilməsi və profilaktikası sahəsində orijinal tədqiqatlar silsiləsinə görə layiq görülmüşdü. Zərifə Əliyeva dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq istehsalatda görmə orqanlarının peşə patologiyası üzrə elmi tədqiqat laboratoriyası yaratmışdı. Laboratoriya Bakı kondisioner zavodunun bazasında – bu zavodun tikintisinə Heydər Əliyev Leonid İliç Brejnevın himayəsi sayəsində nail olmuşdu – açılmışdı.

Zərifə xanım Azərbaycan Elmi Tədqiqat Oftalmologiya İnstitutunda həkim-ordinator kimi işə başlamış, daha sonra elmi işçi, baş elmi işçi olmuşdu. 1967-ci ildə onu atası Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyevin adını daşıyan Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu göz xəstəlikləri kafedrasının dosenti vəzifəsinə dəvət etdilər. Az sonra, artıq onun üçün doğmalaşmış bu institutun oftalmologiya kafedrasının müdiri oldu. 1982-ci ilin noyabrında ömür-gün yoldaşı Moskvaya işləməyə göndərildikdən və övladları da onunla bərabər köçüb getdikdən sonra Zərifə xanım hələ bir müddət Bakıda qaldı: öz sevimli işini və yaratdığı laboratoriyanı qoyub

getməyə ürəyi gəlmirdi. Zərifə xanım yaxın rəfiqəsi, leninqradlı məşhur oftalmoloq, professor O.P.Dobromislovaya məktubunda yazırdı ki, üç il ərzində laboratoriyada altı mindən çox fəhlə müayinədən keçirilmiş, o cümlədən gözün incə funksional müayinəsi aparılmışdır. «Bilavasitə həmin laboratoriyanın yerləşdiyi zavodda bir çox cərrahiyyə əməliyyatları keçirilmişdir... Respublikaya gələn, başqa ixtisaslar üzrə tanınmış tibb mütəxəssisləri tez-tez bizim laboratoriyaya baş çəkirlər. Xarici... qonaqlarımız çox olur».

Zərifə xanım bu gün də aktual olan bir çox monografiyaların, dərs vəsaitlərinin müəllifidir. Onun sanballı novator ruhlu əsərlərinə hələ traxoma xəstəliyinin tam aradan qaldırılmadığı bir sıra xarici ölkələrdə tələbat vardır. Azərbaycanda isə bu xəstəliyə hələ 1964-cü ildə birdəfəlik son qoyulmuşdur və bu qələbədə akademik Zərifə Əliyevanın xidmətləri hamıya məlumdur. Müharibədən sonrakı illərdə də traxoma xəstəliyinə tutulanlar çox olurdu. Bütöv ailələr, bəzən isə hətta kəndlər bu dəhşətli azardan əziyyət çəkirdi. Həkimlərin özlərinin də yoluxması riski çox böyük idi, ancaq ayrı-ayrı insanların bədbəxtliyi qarşısında bir kəsin bədbəxtliyi nədir ki? Yüzlərlə gənc entuziast o vaxt belə düşünür, bu prinsiplə fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında Zərifə də vardı. Atasının respublikada yüksək vəzifə tutmasına baxmayaraq, Zərifə başqa insanların işıqlı dünyanı görə bilməsi naminə öz həyatını risk qarşısında qoyan könüllülərin ilk cərgələrində idi.

– Onun bütün tədqiqatları təcrübəyə çıxışla, daha doğrusu, tətbiqlə yekunlaşır. Artıq felyeton mövzusunə çevrilmiş belə bir həqiqət var ki, bizim günlərdə ciddi elmi kəşf etmək onu sadəcə təcrübədə tətbiq etməkdən asandır. Lakin Zərifə Əzizovna güclü, istedadlı və

özünün haqlı olduğuna inanan hər bir insan kimi, bunun və bir çox başqa işlərin də öhdəsindən gəlirdi...

Bu sözlər Rusiya Tibb Elmləri Akademiyasının akademiki, Göz Xəstəlikləri ETİ-nin direktoru, Dövlət mükafatı laureatı M.M.Krasnova məxsusdur.

O deyir ki, Zərifə xanımın canıyananlıq, hamının dərdinə şərik çıxması həmişə diqqəti cəlb edirdi.

– İstənilən məclisə dərhal qatıla bilirdi. Yəqin, çoxları belə məziyyətə malik olmaq istərdi, ancaq bu, hər adama nəsib olmur. Zənnimcə, fitri istedad olmadan bu, mümkün deyil.

Akademik Krasnov Zərifə xanımın başlıca məziyyətini çox dəqiq olaraq «yaşam istedadı» adlandırmışdır. Artistlər, incəsənət adamları onunla ünsiyyətə əbəş yerə can atmırdılar. Zərifə xanım onlarla asanlıqla ümumi dil tapırdı.

Zərifə təkcə tibbi təhsil deyil, musiqi təhsili də almışdı. Onların qızı Sevil danışır ki, ilk uşaqlıq xatirələrindən biri anasının çaldığı fortepianonun sədaları və atasının məlahətli səslə mahnı oxuması idi. «Anam fortepianoda çalar, atam isə oxuyardı. Azərbaycanca da, rusca da. Çox gözəl alınırdı».

Qırx ildən artıq SSRİ Bəstəkarlar İttifaqına başçılıq etmiş məşhur bəstəkar Tixon Xrennikov danışır ki, o, yüksək vəzifəli bir çox rəhbərlərin evlərində qonaq olmuşdu, onların həyat yoldaşlarını tanıyırdı. Onlardan heç biri onda Heydər Əliyevin xanımı qədər güclü təəssürat yaratmamışdı. Tixon Xrennikov onu fundamental erudisiyası ilə seçilən parlaq şəxsiyyət, gözəl xanım, heyrətamiz insan adlandırır. Onu xüsusən valeh edən o idi ki, peşəkar olmayan Zərifə xanım royalda çox gözəl çalır, ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi üslubunu, ruhunu çatdırı bilirdi.

Zərifə xanım gözəl səslə oxuyur, rəqs edir, poeziyadan, rəssamlıqdan, teatrdan yaxşı baş çıxarırdı. O, hərtərəfli biliyə malik bir şəxsiyyət idi. Opera teatrında bircə yeni tamaşanı, rəsm qalereyasında bircə yeni sərgini belə ötürməməyə çalışırdı. Onun həmsöhbətlərinə çox vaxt elə gəlirdi ki, qarşılarındakı peşəkar sənətsüнасdır.

Zərifə öz anası Leyla Hacı Cabbar qızından çox şey görüb-götürmüşdü. Leyla xanım ağıllı, gözəl və olduqca nəcib bir qadın olmuşdur. Onların evinə gələn hər bir kəs oradan xoş təəssüratla ayrılırdı.

İncəsənətə olan sevgini valideynlər öz övladlarına – oğlu İlham və qızı Sevilə ötürmüşlər. 1985-ci ildə bədbəxtlik üz verəndən – Zərifə xanım əbədiyyətə qovuşandan sonra qızı Sevil – uşaqlıqda onu «Seva» deyə çağırırdılar – anasına həsr etdiyi «Qayıt, əzizim» mahnısını bəstələdi.

2005-ci ildə Sevil deyirdi:

– Atam hər dəfə bu mahnını dinləyəndə gözləri yaşarardı. Hətta bu, sadəcə, sözsüz melodiya olanda da deyərdi ki, bu melodiya anamı xatırladır və o, aramızdan gedəndən sonra özünün keçirdiyi hissləri əks etdirir. Həmin melodiyanı Müslüm Maqomayevin yanında çalanda o, mənə dedi ki, musiqiyə mətn yazmaq lazımdır və o, bu mahnını hökmən ifa edəcəkdir. Mahnının sözlərini tanınmış şair Nikolay Dobronravov yazdı. O, anamla şəxsən tanış idi və ona çox səmimi münasibət bəsləyirdi. Yadımdadır, ayrı-ayrı misralar bir neçə variantda yazılmışdı və biz atamla onlardan bizim hisslərimizi daha dəqiq ifadə edənlərini seçirdik. İndi bu mahnı mənə iqiqat əzizdir, çünki o, mənim üçün anam və atam haqqında xatirədir...

Zərifə xanım ictimai işə xeyli qüvvə və enerji sərf edirdi. O, SSRİ Sülhü Müdafiə Komitəsinin üzvü, Azərbaycan SSR Sülhü Müdafiə Komitəsi sədrinin

müavini, «Bilik» Cəmiyyəti idarə heyətinin üzvü, SSRİ Oftalmoloqlar Elmi Cəmiyyəti idarə heyətinin üzvü, «Вестник офтальмологии» mərkəzi jurnalının redaksiya heyətinin üzvü idi.

Həmişə çox sadə geyinər, bəzək-zinət əşyalarını xoşlamazdı.

Əliyevlər ailəsi Moskvada nə məişəti, nə həyat tərzini, nə də istirahət və bayram günlərində asudə vaxtdan istifadə baxımından Siyasi Büronun o biri üzvlərinin ailələrinə bənzəyirdi. Məsələ heç də milli xüsusiyyətlərdə deyildi. Söhbət ümumi mədəniyyətdən, intellekt-dən gedir. Siyasi Büro üzvlərinin bir çoxu asudə vaxtlarında domino, bir də kart oynayırdılar – başqa oyun bilmirdilər. Harayasa bir yerə ova, balıq tutmağa gedir, orada ara qıçır, hamamda «buglanır», lətifə danışır-dılar. Onların arvadları ərlərinin işlərindən qətiyyəən baş çıxarmayan adi, sadə əyalət qadınları idilər. Bu yerdə A.İ.Gertsenin sözləri yada düşür: «Ərini cəlb edən bütün maraq dairələrindən kənarda qalan, bunlara yad olan, bunları paylaşmayan qadın – kənizdir, qulluqçudur, dayədir, ancaq sözün əsl mənasında həyat yoldaşı deyil». Valideynlərin ümumi mədəni səviyyəsinin aşağı olması uşaqlara da öz təsirini göstərirdi.

Mən özümün tərtib etdiyim məlumat bazasına nəzər saldım ki, görüm böyük adamların övladları nəçi olmuşlar. «Yuxarılarda» əyləşən 229 nəfərin uşaqlarından ən böyük uğur qazananlar üç nəfərdir. Birinci yerdə Heydər Əliyevin oğlu İlham durur. O, Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir. İkinci yerdə Mixail Solomentsevin oğlu Yuridir, o, SSRİ Lenin və Dövlət mükafatları laureatı, texnika elmləri doktoru, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1974-cü ildən bu günədək Moskva Dəzgahqayıma İnstitutunun rektorudur. Bunların ardınca Yuri Andreyeviç Jdanov –

Stalinin sevimlisi A.A.Jdanovun oğlu gəlir. O, Rostov Dövlət Universitetinin rektoru, SSRİ Dövlət mükafatı laureatıdır.

Siyasi Büronun başqa üzvlərinin oğul və qızları karyera qura bilməmişlər. Bəzilərinin, ümumiyyətlə, həyatı puç olmuşdur. Kimisi əyşəşliyə, kimisi narkotiklərə qurşanmış, kimisi də həyat sevincini, yaşamağın mənasını arvadlarını tez-tez dəyişməkdə görmüşdür. Belə nöqsanlardan xali olanlar isə heç bir xüsusi istedad nümayiş etdirməmişlər. Bu da valideyn tərbiyəsinin, ailədəki mənəvi ab-havanın nəticəsidir.

İlham Əliyev 2003-cü ildə dövlət başçısı oldu. Siyasi Büronun o biri üzvlərinin övladlarından heç biri bu cür böyük uğura nail olmamışdır. Gənc Prezidentin işə necə başlamasına əsasən fikir yürütmək olar ki, onun bütün işləri lazımı qaydada gedir. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin başçıları onu səmimi qəbul etmişlər, onunla yaxşı işgüzar və şəxsi münasibətlər qurmuşlar. Biliklidir, ağıldır, ünsiyyətcildir, xeyirxahdır. Atası kimi o da qərar qəbul etməyə tələsmir. Atasının müdrik məsləhətinə əməl edir: tələsməmək – keyfiyyətin təminatıdır, tələsmək isə keyfiyyətin itirilməsi deməkdir.

2004-cü il fevralın əvvəllərində Rusiya Prezidenti Vladimir Putin Andrey Pervozvannı ordenini xatirə kimi İlham Əliyevə təqdim etdi – bu ordenlə onun atası 2003-cü ilin yazında, anadan olmasının səksən illiyi münasibətilə təltif edilmiş, lakin xəstəliyi üzündən onu ala bilməmişdi.

İlham Əliyev Azərbaycanın məşhur bir nəslindən olan gözəl Mehriban xanım ilə ailə qurmuşdur. Onun atası Arif Mir Cəlal oğlu Paşayev tanınmış Azərbaycan alimi, akademik, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserninin Milli Aviasiya Akademiyasının rektorudur. Anası Aida

İmanquliyeva filologiya elmləri doktoru, görkəmli şərqşünas idi. 1992-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Mehriban xanım barəsində ətraflı söhbət açmağa dəyər. 1981-ci ildə o, orta məktəbi qızıl medalla bitirib Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutuna daxil olmuş, oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1988–1992-ci illərdə Moskva Göz Xəstəlikləri Elmi Tədqiqat İnstitutunda akademik M.M.Krasnovun rəhbərliyi altında işləmişdir.

1995-ci ildən Mehriban xanım «Azərbaycan mədəniyyətinin dostları» xeyriyyə fonduna rəhbərlik edir, 1996-cı ildən «İrs» jurnalına hamilik edir. 2004-cü ilin avqustunda Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının və musiqi irsinin qorunub saxlanılması və inkişafı sahəsindəki səylərinə görə YUNESKO-nun Xoşməramlı Səfiri fəxri adına layiq görülmüşdür. 2004-cü ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmişdir. 2005-ci ildə respublikada keçirilmiş sosioloji sorğunun nəticələrinə görə «İlin qadını» adına layiq görülmüşdür. Elə həmin il Yeni Azərbaycan Partiyasının siyahısı üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilmişdir. Ölkənin bir çox rayonlarının icra hakimiyyətlərinin başçıları Mehriban xanıma onların dairəsindən öz namizədliyini irəli sürməyə razılıq vermək xahişi ilə müraciət edirdilər. Moskva siyasət texnoloqlarının fikrincə, o, çox parlaq şəxsiyyətdir. Bir neçə əcnəbi dili, o cümlədən rus, ingilis, türk, ərəb dillərini sərbəst bilir. Üç övladı vardır: qızları Leyla və Arzu, oğlu Heydər – ona babasının adını vermişlər. Heydər Əliyevin vəfatından sonra Mehriban xanım Heydər Əliyev Fonduna rəhbərlik edir.

Heydər Əliyev Fondu unikal bir təşkilatdır. 2005-ci ilin dekabrında həmin fondla BMT-nin İnkişaf Proqramı

arasında əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır. Həmin saziş görmə qabiliyyətini itirmiş və zəif görən insanların informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına çıxışının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycanda 40 min belə insan vardır. Bu, görkəmli oftalmoloq Zərifə Əliyevanın həyat qayəsi olan böyük fəaliyyətin davamıdır.

Mehriban xanım Əliyevanın başçılıq etdiyi Heydər Əliyev Fondu mövcud olduğu ilk günlərdən cəmiyyətin ən binəsib təbəqələrinə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşır. Proqramların adları özlüyündə bunu sübut edir: «Şəkər xəstəliyindən əziyyət çəkən uşaqlara ən yüksək qayğı», «Talassemiyaşız həyat», «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəblər», «Uşaq evlərinin və internat-məktəblərin inkişafı».

İlhamın bacısı Sevil də diqqət cəlb edən bir şəxsiyyətdir. O, ərəb dili üzrə böyük mütəxəssis, tanınmış şərqşünasdır. Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsini, sonra isə Moskvada Şərqşünaslıq İnstitutunun aspiranturasını bitirmişdir. Tələbəlik illərində DTK zabiti Mahmud Məmmədquliyevlə ailə qurmuşdur. SSRİ dağıldıqdan sonra Mahmud Azərbaycanın yüksək rütbəli diplomatı oldu. Onların üç gözəl övladı var. Sevil xanım geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğuldur, Bakı yaxınlığında yetim uşaqlar üçün inşa edilmiş kənd də bu fəaliyyətin nəticəsidir.

Sevil və Mahmud 1990-cı il yanvarın 21-də Heydər Əliyevlə birlikdə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək böyük cəsarət nümayiş etdirmişdilər. Orada Heydər Əliyev sovet qoşunlarının Bakıya yeridilməsini və bunun dinc əhali arasında çoxsaylı tələfata səbəb olmasını kəskin pisləmişdi. Sevil xanım o günləri belə xatırlayır:

– O, Bakıda baş vermiş faciəli hadisələrdən xəbər tutan kimi istirahət etdiyi Barvixadan evə qayıtdı. Bizi yığib dedi ki, məsləhətləşmək istəyir: «Ya indi gedib daimi nümayəndəlikdə çıxış edirəm və bundan sonra başıma nələr gələcəyi məlum deyil. Yaxud da belə yaşamaqda davam edirəm». O, özü üçün yox, bizə görə qorxurdu. Odur ki, bizim rəyimizi bilmək istəyirdi. Biz ona dedik: «Get! Bizim başqa yolumuz yoxdur». Özümüz də onunla birlikdə getdik.

Heydər və Zərifə Əliyevlər haqqında teleseriallar çəkmək olar. Bu insanların həyatında hər şey olub: məhəbbət və onu itirmək qorxusu, gözyaşları və ümid-sizlik, sevinc və itkilər. Zərifə ilə Heydər in məhəbbət tarixçəsi hələ öz bədii ifadəsini tapmayıb. Bu sevginin bədii təəcəssümü üçün zəruri hər şey vardır: qismət, tale yollarının kəsişməsi, bu iki insanın məhəbbəti yolundakı ağır sınaqlar, sevdiyi insanla bir yerdə olmaqdan ötrü vəzifəsindən uzaqlaşmağa hazır olan Heydər in cəsarətli qərarı.

Əvvəlcə tale yollarındakı oxşar nişanələrdən danışaq. Heydər 1923-cü ildə Naxçıvanda anadan olub. Zərifə də o diyardandır. O da Heydərlə eyni ildə dünyaya gəlib. Üstəlik, onların ikisi də yazda dünyaya göz açıblar, aralarında on iki gün fərq var, Zərifə aprel 28-də, Heydər mayın 10-da. Hətta soyadları da eyni idi. İllər ötmüş, tale onları Bakıda qarşılaşdırmışdır. 1954-cü ildə onlar evlənəndə Zərifə heç pasportunu dəyişməli də olmadı, ailə qurduqdan sonra da soyadı Əliyeva qalaqadı.

Təsədüflər o qədər çox idi ki, dostları zarafatla deyirdilər: əgər nikahlar göylərdə bağlanırsa, deməli, Tanrı onları məhz bir-biri üçün yaratmışdır. Budur, şəhər bir toy məclisi quruldu, qohumlar, yaxınlar təbrikə

gəldilər. Yeni ailə quran bu cavanlara arzuladılar ki, onların izdivacı möhkəm, birgə həyatı gözəl və mənalı olsun.

Doğrudan da, Tanrı onlardan heç nəyi əsirgəməmişdi: yaxşı valideynləri, gözəlliyi, ağılı və istedadı. Təkcə qalırdı bütün bunları qoruyub saxlamaq, bir-birinə bəslədikləri ülvı hissləri qoruyub saxlamaq. Bu cavanların öz talelərini birləşdirdiyi gün onların çoxsaylı dostları üçün də şad günə çevrildi. Hamı heyranlıqla deyirdi ki, təbiət Zərifədən və Heydərdən səxavətini əsirgəməyib, elə bil bir-birləri üçün yaranıblar. Onlar, həqiqətən də, bir-birinə çox gözəl yaşayırdılar.

– Qoşa qarıyasınız! – qonaqlar onlara öz arzularını bildirirdilər. – Qoy həmişə sevgi və uğur sizə yar olsun, doğmalarınız, yaxınlarınız qoy hər zaman sizinlə fəxr etsinlər!

Ailə qurmaq onların ilk birgə qərarı idi. Gələcəkdə saysız-hesabsız belə birgə qərarlar olacaqdı. Onların ailə ittifaqı otuz ildən artıq davam etmişdi və elə bir hal olmamışdı ki, onların hansı birisə ailədə özünün xüsusi rola iddialı olduğunu bildirsən, məsləhətləşmədən, ailə üzvlərindən kiminsə maraqlarına toxunan müstəqil qərar qəbul etsin.

Azərbaycan ailəsində hər zaman qadının ən başlıca rolu ailə ocağını qoruyub saxlamaq olmuşdur. Yəni burada söhbət hərfi mənada sobanın alovundan getmir, ailəni birləşdirən mənəvi ünsiyyət qığılcımından gedir. Sovet hakimiyyətinin elan etdiyi qadın və kişilərin bərabərhüquqluluğu çox vaxt bəsit şəkildə – kişinin liderliyinə qarşı çıxmaq imkanı, bəzən isə hətta qadının özünün ailədə hökmranlıq etmək imkanı kimi qəbul olunurdu. Zərifənin bəzi həmyaşıdları – komsomol yığıncaqlarında bu mövzuda «ağıllı» mülahizələrlə

qulaqları dolmuş qızlar nikah bağladıqdan sonra, elə ilk günlərdən can atırdılar ki, ərlərinə güzəştə getməsinlər, istəyirdilər ki, güclü və hökmlü olsunlar.

Bu mənada Zərifə qeyri-tipik «azad Şərq qadını» idi. O, ailədə hökmranlıq etmək fikrinə düşmürdü. Uşaqların tərbiyəsi və məişət qayğıları ilə bağlı bütün məsələləri həyat yoldaşı ilə demokratik əsasda həll edirdi. Yəqin, bu nikah elə nadir nikahlardan biri idi ki, onların hər ikisini – ər və arvadı ilahi bir-biri üçün yaratmışdı. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun keçmiş müəllimi, yüz yaşlı Lətif Hüseynzadənin dediyi kimi, Zərifə ilə Heydər iki can, bir qəlb idilər.

Yəqin ki, oxucularda sual doğur: bəs hanı onların məhəbbəti qarşısında sədd çəkən o ağır sınaqlar? Bəlkə, yuxarıda dediklərimiz gəlişigözəl sözlər idi? Xeyr, belə deyil.

Zərifə ilə Heydərin sevgi tarixçəsində kədərli, hətta dramatik səhifələr çox olub. Mən bu mövzunun müxtəlif variyasiyalarını eşitməşəm. Dinlədiyim əhvalatlarda Romeo və Cülyettadan, Tahir və Zöhrədən, Leyli və Məcnundan, Xosrov və Şirindən də nəsə vardı. Əfsanə gerçəkliklə qəribə tərzdə çulğalaşır, həqiqi hadisələr romantik əhvalatlara qarışır. Lakin mövzu birdir – məhəbbət. Ülvı və saf məhəbbət.

Başqasının həyatını yüz faiz dəqiqliyi ilə nəql etmək olarmı? Bu, təxminən belə bir sual verməyə bənzəyir: ana özgə uşağını dünyaya gətirə bilərmə? Ananın dünyaya gətirdiyi həmişə onun öz uşağı olur. Eləcə də başqasının həyatından danışan kəs, nə qədər obyektiv olmağa çalışsa da, hər şeyə öz gözləri ilə baxır. Dünya böyük bir güzgüdür və hər kəs bu güzgüdə öz görmək istədiyini görür. Buna görə də ən dəyərli məlumat hadisələrin bilavasitə iştirakçılarının söylədikləridir.

Ər-arvadın sirri yalnız bu iki nəfərə məlum olur. Zərifə xanım iyirmi ildən artıqdır ki, dünyasını dəyişib. Həm də, əslinə baxsan, o öz ailə həyatında üzləşdiyi çətinliklər barədə heç kəsə heç nə danışmamışdır. Bütün bunlar onun şəxsi dünyası idi. İndi belədir ki, televiziya verilişləri, parıltılı-rəngli jurnallar tamaşaçı və oxucu kütləsinin pərəstiş etdiyi şəxslərin həyatına dair təfsilatlarla doludur. Əvvəllər isə belə şeyləri açıqlamaq ədəbsizlik sayılırdı.

2003-cü il dekabrın 12-də Heydər Əliyev əbədiyyətə qovuşdu. O, sonuncu adam idi ki, bu iki nəfərin ailə həyatının bütün sirlərindən xəbərdar idi. Odur ki, onun tərcümeyi-halı üzərində işləyən və gələcəkdə bunu etməyə hazırlaşan hər kəs hazırda Azərbaycan Respublikası mədəniyyət nazirinin müavini olan Vəqif Mustafayevə «çox sağ ol» deməlidir. Peşəca rejissor olan V.Mustafayev bir sıra maraqlı sənədli filmlər yaratmışdır. Onlardan birində – «Əsl məhəbbət haqqında» filmində Heydər Əliyevin 2001-ci ilin yayında lentə alınmış söhbəti öz əksini tapmışdır.

Öyrənirik ki, o öz gələcək xanımı ilə 1947-ci ildə Kislovodskda tanış olubmuş. Videomaqnitofon lentindən Heydər Əliyevin doğma səsinə eşidirik:

– Mənim böyük qardaşım Kislovodskda istirahətə getmişdi və mənə də xəbər göndərdi ki, gəl bura. Getdim ora. Mən heç kəsi tanımırdım, amma onun çoxlu tanışları vardı. Bir qız gözümə sataşdı, sonra tanış olduq. Sonra belə məlum oldu ki, mənim böyük qardaşım onun ailəsini, atasını da yaxşı tanıyır. Amma tanışlığımız qısa oldu. Bu qız çox ürəyimə girdi...

Az sonra Heydər Əliyevi təhsil almaq üçün Leninqrada göndərdilər. Tez-tez həmin qızı xatırlayır, qardaşına yazdığı məktublarda onun barəsində hal-əhval tutur, ona salam göndərirdi. Dövlət Təhlükəsizliyi

Nazirliyinin məktəbini bitirdikdən sonra Heydər Əliyev Bakıya qayıtdı. Bir dəfə dəniz kənarında gəzişərkən həmin qızın qardaşı Tamerlanla rastlaşdı. O, Heydəri evlərinə dəvət etdi.

Heydər Əliyev kinokameranın obyektivi qarşısında etiraf edirdi:

– Zərifəyə olan hisslərim getdikcə güclənirdi. Mən qərar qəbul etdim ki, həyatımı bu qızla qura bilərəm. Və onun də mənə məhəbbətini hiss etdim.

Lakin bu arada gözlənilməz hadisə baş verdi. Zərifənin atası, tanınmış dövlət və partiya xadimi, böyük alim hökumətdə tutduğu yüksək vəzifələrdən məhrum oldu. Böyük Vətən müharibəsi illərində o, Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinə başçılıq etmişdi. Onun bacarıqlı rəhbərliyi sayəsində Dağıstan yaşamış və Rusiyanın bu ən çoxmillətli regionunun xalqları çeçenlərin, inquşların, qaraçayların və Şimali Qafqazın digər xalqlarının düçar olduğu aqibətdən qurtula bilmişdi.

İndi isə bu istedadlı xadim adi pensiyaçıya çevrilmişdi. Telefon zəngləri kəsildi. Əvvəllər onu küçədə görüb salamlamaq üçün əl uzatmasını özlərinə şərəf bilənlər indi Əziz Əliyevdən yan keçirdilər. Respublika rəhbərliyinin ataya münasibəti bütün ailə üzvlərinə də dərhal təsir etdi. Onlardan da kənar gəzməyə başladılar.

Heydər Əliyev:

– Xatirimdədir, bir neçə gün sonra mən Zərifə xanımla görüşdüm. Gəldi, görüşən kimi mənə dedi ki, daha bundan sonra görüşə bilməyəcəyik. Mən dedim: nə üçün? Dedi: «Sən bilirsən ki, mənim atamı işdən çıxarıblar. Sən isə belə bir orqanda işləyirsən, görünür ki, bizim bundan sonra əlaqələrimiz mümkün deyil». Mən buna etiraz etdim, dedim ki, bizim münasibətlə-

rimiz kimin harada işləməsindən asılı deyil, nə sənin atanın, nə mənim...

Artıq onunla Zərifə xanım arasında səmimi münasibətlər yaranmışdı:

– Həqiqətən, məni çox sevirdi. Mən də onu çox sevirdim. Ona görə də dedim, yox, sən narahat olma. Dedi: «Mən özümdən narahat olmuram, onsuz da mənim atamı işdən çıxarıblar. Mən səndən narahat oluram ki, ola bilər, sən də işinə təsir etsin».

Zərifə xanım haqlı imiş. Heydər Əliyevi Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin rəhbərliyi çağırır «profilaktik» söhbət apardı. Onu dilə tuturdular ki, respublika Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Mir Cəfər Bağirovun gözündən düşmüş şəxsin qızı ilə münasibətləri kəssin. İşarə vururdular ki, Əziz Əliyevin vəzifədən çıxarılması onun özü və ailəsi üçün xoşagəlməz hadisələrin hələ ilk mərhələsi ola bilər. Başqa, daha sərt tədbirlərin görülcəyi də istisna edilmirdi. Heydər Əliyevə belə «öyüd-nəsihət» verirdilər:

– Axı, sən kim gənc, perspektivli zabitin şübhəli şəxslərlə əlaqə saxlaması nəyə lazımdır? Üstəlik də, onlarla qohum olmaq istəyirsən. Belə etsən, sən özünü, öz həyatını məhv edərsən... Sən anana kim kömək edəcək? Bəs kiçik bacı-qardaşlarına? Yaxşıca düşün...

O düşündü, buna baxmayaraq, öz fikrində qaldı:

– Mən qərarımı dəyişmədim və Zərifə ilə əlaqələrimi də kəsmədim.

Onlar görüşməkdə davam edirdilər. Çox vaxt Qubernator bağında görüş təyin edirdilər.

– Bağın düz qabağında trolleybus dayanacağı var idi. Buralar da çox qaranlıq yer idi. Məsələn, mən görüşü təyin elədim bura – düz o trolleybus gəlib düşən yerə. Mən kişiyəm, yəni gənc bir adamam, özü də tapançam da var – zabitem. Amma o, gənc qız, özü də gözəl qız idi.

Gözəl qızlar, adətən, diqqət cəlb edirlər, onlara sataşanlar olur. Mən gəlib dururdum trolleybus dayanacağında, onu qarşılayırdım, keçirdik həmin bu bağa...

Orada bir çox kölgəli xiyabanlar vardı. O, sadəlövhcəsinə elə düşünürdü ki, çalışdığı qüdrətli idarənin heç nəyi qaçırmayan gözündən yayına biləcək. Əfsuslar olsun ki, onu izləyənlər burada da onun hər bir addımını görürdülər. Bir sözlə, DTN rəhbərliyi hər şeydən agah idi.

Heydəri yenə lap yuxarı çağırıdılar. Bu dəfə söhbət daha qısa və ciddi oldu. Ona xəbərdarlıq etdilər ki, işini itirə bilər və sevdiyi qızın atası ilə bərabər qarlı tundraya göndərilə bilər. Elə qızın özü də, onun qohumları da, uzağı görə bilməyən bəzi tanışları da.

Yəqin, elə belə də olardı, əgər hansısa gözəgörünməz bir əl Heydər Əliyevi qorumasaydı, belanı ondan uzaqlaşdırmasaydı. Aydın idi ki, onu tamamilə başqa bir tale gözləyir, buna görə də Allah onu həmin yüksək amal üçün qoruyub saxlayırdı.

1953-cü il martın 5-də Moskva yaxınlığındakı Blijnyaya bağ evində Stalin vəfat etdi və bu, Zərifənin atasını, Heydər Əliyevin rəislərinin təsvir etdikləri müdhiş perspektivdən xilas etdi. Bundan dörd ay sonra isə Beriyanı, ardınca da onun yerlərdəki bütün əlaltılarını həbs etdilər. Mir Cəfər Bağirov da vəzifədən məhrum oldu. Zərifənin atasında ruh yüksəkliyi, öz təmiz adını bərpa etmək ümidi yarandı. Tezliklə elə belə də oldu.

– Ondan sonra daha mənim görüşlərim leqallaşdı, – deyə Heydər Əliyev gülərək söyləyirdi. – Nəhayət, 1954-cü ildə mən ailə həyatı qurdum Zərifə xanımla. Və ikimiz də çox xoşbəxt olduq...

Bəli, onların sevgisi çətin sınaqlardan keçmişdir. Heydər Zərifəni bir-birindən ayırmaq istəmişdilər, amma onlar geri çəkilməmişdilər. Nə Heydər, nə də

Zərifə... Onlar səmimi məhəbbətin gücünə olan inamı öz məhəbbətləri təmsalında sübut etdilər. Heydər isə, üstəlik, verdiyi sözü, eşqinə sadıq olduğunu da sübuta yetirdi.

Zərifə şərqilərə məxsus iri, ifadəli gözləri olan bəstəboy, çevik bir qız idi. Əliyevlər cütliyünü yaxından tanıyanların hamısı deyirdilər ki, Zərifə xanım Heydər üçün tək sadıq həyat yoldaşı deyil, həm də etibarlı dost olmuşdur. 1985-ci il aprelin 17-də onun dəfni günü ən böyük əklilin matəm lentində belə yazılmışdı: "Hədsiz məhəbbətlə sevdiiyim əziz və istəkli həyat yoldaşım Zərifə Əziz qızına Heydər Əlirza oğlundan".

Mərhumun cənəzəsi qoyulmuş Alimlər Evinə Zərifə xanımın xatirəsini anmaq və Heydər Əliyevə, onun başqa ailə üzvlərinə dərin hüznə başsağlığı vermək üçün gələnlər arasında Əliyevin Siyasi Büro və SSRİ Nazirlər Sovetindəki həmkarları da vardı: V.İ.Vorotnikov, A.A.Qromiko, N.A.Tixonov, V.M.Çebrikov, Y.K.Liqaçov, K.V.Rusakov, N.İ.Rijkov, N.K.Baybakov, İ.İ.Bodyul, V.E.Dımşits, N.V.Martınov, G.İ.Marçuk, Z.N.Nuriyev, Y.P.Ryabov, N.V.Talızın, L.V.Smirnov, B.Y.Şerbina, T.N.Menteşşvili. Mərhumun ailəsinə öz kədərlərini bildirmək, başsağlığı vermək üçün, həmçinin V.İ.Vorotnikovun, V.V.Qrişinin, A.A.Qromikonun, Q.V.Romanovun, B.N.Ponomaryovun, V.M.Çebrikovun, İ.V.Kapitonovun, Y.K.Liqaçovun, K.V.Rusakovun, N.İ.Rijkovun, mərhum L.İ.Brejnevin və K.U.Çemenkonun həyat yoldaşları gəlmişdilər.

Zərifə xanımı Moskvada Novodeviçye qəbiristanlığında, şair Nazim Hikmətin məzarı ilə yanaşı dəfn etdilər. Yağış yağırdı. Məzar üzərində Moskvadan uzaqlarda, mərhumun doğma torpağında yaranmış musiqi səsləndi, SSRİ xalq artisti Müslüm Maqomayev Üzeyir Hacıbəyovun kədər və zərifliklə yığrulmuş "Sənsiz" romansını,

SSRİ xalq artisti Lütfiyar İmanov Zərifə xanımın sevimli mahnısını – Emin Sabitoğlunun bəstələdiyi "Bu gecə" mahnısını ifa etdilər.

1994-cü ildə Zərifə xanımın nəşi Moskvadan Bakıya gətirildi və Fəxri xiyabanda dəfn edildi. 1997-ci ildə məzarın üzərində mərmər abidə – Zərifə xanım Əliyevanın "Elegiya" adlandırılan portret-heykəli – ucaldıldı.

Ömrünün sonunadək Heydər Əliyev öz sevgisinə sadıq qaldı. Həyat yoldaşı sağalmaz xəstəlikdən gözlərini əbədi yumduqdan sonra o, 18 il tək yaşadı. 2003-cü ilin dekabrında hədsiz məhəbbətlə sevdiiy həyat yoldaşının məzarı ilə yanaşı torpağa tapşırıldı.

Zərifə xanımın dünyasını dəyişməsindən bir il sonra Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda Milli Onkoloji Mərkəzin tikintisinə başlandı. Respublikadan məlumatlar gəlirdi ki, Azərbaycanda xərcəng xəstəliyi başqa regionlarından daha intensiv yayılır. İlk mərhələdə tikinti işləri sürətlə gedirdi, lakin sonrakı hadisələr Mərkəzin tikintisini sona çatdırmağa imkan vermədi.

Prezident olduqdan sonra Heydər Əliyev tikintisi başa çatdırılmamış bu obyektə yenidən qayıtdı. Xarici bankların birindən kredit götürüldü və məlum hadisələr nəticəsində dayandırılmış tikinti yenidən başlandı. İndi Bakıdakı Onkoloji Mərkəz dünyanın ən müasir tibb ocaqlarından biridir.

Tanınmış telejurnalist Andrey Karaulov 1995-ci ildə heyranlıqla yazırdı: "Əliyevin çox güclü, fantastik yaddaşı var. Bunu tam ciddi deyirəm: o, öz yetmişillik həyatının hər bir gününü ən xırda detallarına qədər xatırlayır, hər şey onun yadındadır!"

Heydər Əliyevin fenomenal yaddaşı barədə əfsanələr dolayırdı. Bu da əsassız deyildi. Bir neçə misal.

2002-ci il. Naxçıvan. Vaxtilə Heydər Əliyevin təhsil aldığı Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun keçmiş binasında Naxçıvanda dünyaya göz açmış istedadlı Azərbaycan rəssamı, realistik rəssamlığın banisi Bəhrüz Kəngərlinin muzeyi açıldı. Təntənəli açılış mərasiminə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti gəldi. Onun kortəji giriş qapısında dayandı, Heydər Əliyev maşından düşdü. O dedi:

– Müəllimlərimin hamısı yadımdadır. Hansı sinifdə oturmuşam, o da yadımdadır. Hansı partanın arxasında oturmuşam, o da yadımdadır.

O, inamla irəli yeridi. Səksənə yaxın yaşı var idi. Bu qədim binanın astanasından ilk dəfə keçdiyi vaxtdan altmış səkkiz il ötürdü. Lakin o, yanılmadan öz sinfinin qapısına yaxınlaşdı.

Möcüzə idi. Öz həyatı boyu o, yüzlərlə görkəmli dövlət xadimi və siyasi xadimlə, məşhur sərkərdələrlə, mütəfəkkirlərlə, böyük alimlərlə, dünya şöhrətli yazıçı və bəstəkarlarla görüşmüşdü. Çox adam görmüş, dahi şəxsiyyətlərlə ünsiyyətdə olmuşdu. Kimlərsə yadında yaxşı saxlamış, kimlərsə yaddaşından silinmişdi, ancaq öz müəllimlərinin hamısını bir nəfər kimi xatırlayırdı!

Bu, inanılmaz olsa da, faktıdır. O sadalayırdı:

– Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərim Lətif Hüseynzadə, Abbas Əsgərov idilər. Bir müəllimimiz vardı – Cəlil İsgəndər, müharibəyə getdi, qayıtmadı. Ədəbiyyatı çox gözəl tədris edirdi. O vaxt mənə Həsənbəy Qaziyev rus dilini yaxşı öyrətmişdi. Yeniyetmə yaşlarımdan riyaziyyatı sevirdim. Riyaziyyata, dəqiq elmlərə marağı da mənə müəllimlərim aşılayıblar. Çox yaxşı bir müəllimimiz var idi – Tofiq Bəktaş. Daha bir gözəl müəllimimiz Murad Tutayev riyaziyyatı və fizikanı tədris edirdi. Əsəd Cəfəri çox hazırlıqlı botanika, biologiya müəllimi idi. Mən Pedaqoji Texnikumu

bitirəndə oranın direktoru Kazım Talıblı idi. Əla müəllim idi. Daha bir gözəl müəllimimiz Əli Əliyev xatirimdədir. Onların çoxu dünyasını dəyişib...

İndi isə, möhtərəm oxucular, gəlin özümüzü yoxlayaq. Biz öz ilk müəllimlərimizi xatırlayırmı? Təəssüf və təəssüf...

Bəs nə üçün onun yadında hər şey qalmışdır? O, bunu belə izah etdi:

– Çünki həyatımızın ağır dövründə, – təkcə mənim həyatımda yox, bütün xalqımız ağır dövr yaşayırdı, – çətin problemlər içərisində burada o qədər məhəbbətlə, o qədər sevgi ilə köklü təhsil aldım ki, sonra bütün başqa yüksək təhsil ocaqlarında oxumaq mənim üçün çətin olmadı...

Valentin Alekseyeviç Aleksandrovla mən çoxdan tanışam. O, Şərqşünaslıq İnstitutunun ərəb şöbəsini bitirmiş, SSRİ XİN-də dövlət qulluğunda olmuş, uzun illər xaricdə və mərkəzi aparatda çalışmışdır. Məqalə və nitqlər yazmağı öyrənmişdi. Onu Sov.İKP MK aparatına işə dəvət etdilər. Burada başlıca işi nitqlər yazmaq oldu. Əvvəlcə RSFSR Nazirlər Sovetinin sədri M.S.Solomentsevin, daha sonra isə Sov.İKP MK katibləri K.V.Rusakovun, V.A.Medvedevin, V.M.Falinin köməkçisi olmuşdur. Öz sözləri ilə desək, partiya üzvlük haqlarını ödəməyə yer tapmayanda partiya biletini xüsusi xatirə-archiv qovluğuna qoyaraq, partiya işində jurnalistikaya keçdi. Hazırda Moskvada nəşr olunan «VIP-Premier» jurnalının redaktorudur.

Valentin Alekseyeviç mənim Heydər Əliyev haqqında kitab üzərində işlədiyimi biləndə söylədi ki, mənə faydası dəyə bilər. Belə ki, M.S.Solomentsevin köməkçisi vəzifəsində işlədiyi vaxtlarda şahidi olduğu bir epizod onun yaddaşına dərinlən həkk olunmuşdu. Söhbəti maraqlı idi:

– Bir sıra təntənəli tədbirlərdə, xüsusən respublikaların yaranma tarixlərinə həsr olunmuş bir çox tədbirlərdə Rusiya Federasiyasının baş təmsilçisi – bu isə təbii ki, RSFSR Nazirlər Sovetinin sədri Solomentsev idi – vəzifəsinə görə daha üstün mövqedə dururdu. Bu, sovet federasiyasının əsası kimi, Rusiyaya hörmət əlaməti idi. Belə hallarda vəziyyət tələb edərdisə, ziyafətlərdə cavab töstü demək Solomentsevin üzərinə düşürdü, mən isə onun köməkçisi kimi, çıxışın mətnini yazmalı olurdum.

Aleksandrov danışır ki, Azərbaycan SSR-in yaranmasının altmışıllıyına həsr olunmuş təntənələrdə məhz belə bir vəziyyət yaranmışdı. L.İ.Brejnevin gəlməsini gözləyərək təntənəli mərasimi bir neçə dəfə təxirə salmışdılar. Nəhayət, o, göstəriş verdi ki, bayramı onsuz keçirsinlər, özü başqa bir vaxt gələcək, Solomentsevi isə “baş” qonaq təyin etdi.

Bayramın kulminasiyası – qonaqların və iştirakçıların şərəfinə düzənlənmiş dövlət qəbulu Aleksandrovun yaddaşında xüsusilə dərin iz buraxmışdı. Böyük ziyafət zalına azı min nəfər toplaşmışdı. Qəbul axşam saat yeddidə başlayıb gecəyarısı bitdi. Heydər Əliyevin söylədiyi sağlıq gözlənildiyindən qat-qat üstün oldu.

O vaxtdan 25 il keçdikdən sonra Valentin Alekseyeviç etiraf edir:

– Mən ondan sonra heç vaxt bu cür çıxış etməmişəm. Nə davamiyyətinə görə, nə təntənəliliyinə görə, nə də ssenari quruluşunun gözəlliyinə görə... Bu sağlıq elə tərtib edilmişdi ki, Azərbaycan səhnəsi ulduzlarının çıxışları da ahəngdar surətdə ssenarinin “gözünə qatılırdı”. Bu çıxışlar sadəcə ortaya salınmış musiqi nömrələri və konsertin hissələri deyildi, bunlar Heydər Əliyevin nitqinin ayrı-ayrı müddələrinin bir növ illüstrasiyası təsiri bağışlayırdı. Məsələn, o, rus xalqının

şərəfinə sağlıq deyir və xoş niyyətlərinin təsdiqi kimi xordan xahiş edirdi ki, rus mahnısı ifa etsin. Azərbaycan liderinin nitqini Rəşid Behbudov, Müslüm Maqomayev və Polad Bülbüloğlu öz sənət inciləri ilə bəzəyirdilər.

Bu, heyratəmiz bir mənzərə idi! Onun çıxışının hər fraqmenti əsl ədəbi sədevr sayıla bilərdi. Azərbaycan poeziyasından, Puşkinin, Şevçenkonun və Rustavelinin əsərlərindən parçalar səslənir, tarixə ekskurslar, xatirələr, salonda əyləmiş siyasi xadimlərin deyimlərindən sitatlar bir-birini əvəz edirdi.

Aleksandrovu heyratəndirən bu olmuşdu ki, dalbadal geniş sağlıqlar deyən Heydər Əliyev heç əlində mətn də tutmamışdı. Adama elə gəlirdi ki, o, dediklərini həm də yaşayır. Sadəcə, onun ev sahibi mövqeyində olması imkan vermişdi ki, illərdən bəri yaddaşında yığılıb qalmış fikirləri ifadə etsin. Bu çıxış yüksək sənət nümunəsi idi – həm ideya, həm də icra baxımından. Aleksandrov deyir:

– Solomentsev mühafizə xidmətinin zabiti vasitəsilə məni yanına çağırırdı ki, məsləhətləşmək istəyir. Niyə narahat olduğunu başa düşmək çətin deyildi.

– Öz cavab çıxışına görə?

– Əlbəttə. Mənə aydın idi ki, natiqlik məharəti və əhatəli sağlıq demək bacarığı baxımından Əliyevlə bəhs-ləşmək mənasız işdir. Əslində Solomentsev, təbii ki, konspektsiz də sağlıq deyə bilərdi, lakin bütün müttəfiq respublikaların, Moskva və Leninqradın rəhbərlərinin, bir çox nazirlərin, sərkərdələrin qarşısında improvizə etmək böyük risk idi. Çünki kim isə yaddan çıxma bilərdi və bu da, şübhəsiz, dedi-qoduya səbəb olardı... Tələsik məşvərətimizdə mən bu fikrimi bildirdim. Solomentsev bu xilasedici dəlillə razılaşdı: «Mən də bu fikirdəyəm. Biz hər şey barədə danışacağıq: partiya haqqında, rəhbərlər, Azərbaycan, respublikaların dostluğu... Lakin ümumi

şəkildə. Bu, hər kəs haqqında ayrılıqda danışmaqdan daha sanballıdır». Belə də etdik.

– Təsəvvür etmək olar ki, Əliyevin parlaq nitqi fonunda sizin şefinizin nitqi nə qədər sönük görünürmüş, – mən gülümsündüm.

Solomentsevin çıxışlarının cansıxıcı üslubu hamıya yaxşı tanış idi, lakin Aleksandrov bu mövzudan yayınaraq sözünü belə bitirdi:

– Ertəsi gün Əliyevin nitqi qəzetlərdə iki səhifə yarım yer tutdu. Bilirsiniz ki, bu, təxminən əlli makina səhifəsidir. Nadir, fenomenal bir yaddaş!

– O, sizə necə təsir bağışladı?

– Çox gözəl. Onun gücü, enerjisi aşib-daşırdı. Hələ şəxsi həyatında tənhalıqla üzləşməmiş, həyat yoldaşını itirməmişdi, Qorbaçovun dövründə görəcəyi haqsızlıq hələ uzaqda idi. Mən onda təmsil etdiyi hakimiyyətin nüfuzu ilə natiqlik məharətinin gözəl vəhdətini gördüm. Fikrimcə, bu məziyyətlər Əliyevin uzun müddət bundan sonra da Azərbaycanın hakimiyyət strukturlarına başçılıq etməsini bir çox cəhətdən qabaqcadan şərtləndirmişdi. Hətta Sovet İttifaqı dağıldıqdan və Sov.İKP-nin hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra belə, Moskvada istefaya göndərilmiş Əliyev Bakıya qayıtdıqda taleyinə yazılmış güclü və müdrik dövlət xadimi xüsusiyyətləri ona imkan verdi ki, nəinki hakimiyyətə qayıtsın, həm də vətəndaş müharibəsinin qarşısını alsın, hərbi uğursuzluqların təsirini yüngülləşdirə bilsin.

1997-ci ilin iyulu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasına ilk rəsmi səfəri. Rusiya Federasiyası Federal Məclisi Federasiya Şurasının sədri Yeqor Stroyevlə görüşündən qabaq Heydər Əliyevə moskvalı jurnalist qadın yaxınlaşdı. Əliyev onu görən kimi, dərhal soyadını xatırladı:

– Luqovskaya! Naxçıvanda mən «sürgündə» olan vaxt siz mənim yanıma gəlmişdiniz...

Jurnalistlər onları dövrəyə aldılar. Heydər Əliyev davam etdi:

– Siz Naxçıvanı Türkiyə ilə birləşdirən «Ümid» körpüsünün açılışında iştirak etdiniz, sonra isə mənim qonağım oldunuz. Öz həmkarlarınıza bunun necə baş verdiyini danışın...

– Sizin bacınız qızının üçotaqlı mənzilində qonaq oldum. O vaxt mənə dediniz ki, mənim xatirimə işdən tez çıxmısınız. Həmin vaxt isə gecə saat on iki idi. Sonra biz səhər saat dördə qədər söhbət etdik. Əlbəttə, hədsiz danışıqlıq olsa da, ailə rahatlığı, xeyirxahlıq və qonaqpərvərlik aydın hiss olunurdu...

2001-ci il yanvarın 9-u. Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri. Bakının «Gülüstən» sarayında ali qonağın şərəfinə qəbul təşkil edilib. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev olduqca parlaq bir nitq söylədi.

Vladimir Putin cavab sözü ilə çıxış etdi.

– Azərbaycan Prezidenti, yəqin ki, indi sağlq demədi, nitq söylədi və regiondakı bütün vəziyyəti müfəssəl təhlil etdi, ikitərəfli münasibətlərə qiymət verdi. Biz hamımız gördük ki, o, kağızdan oxumadan, sərbəst, əla danışdı. Belə səriştə təcrübədə, illər ötdükcə qazanılır. Ona görə də mən çətin ki, belə çıxış edə bilim.

Bu, səmimi etiraf idi. Heydər Əliyevlə natiqlik sənətində yarışmaq mənasız iş idi.

Heydər Əliyevin yetmiş beş illiyi münasibətilə məşhur Azərbaycan rəssamı Kamil Əliyev öz gözəl şedvrlərindən birini yaratmışdı. Bu, füsunkar gözəlliyə malik bir xalça idi. Xalçada Heydər Əliyevin, sinəsində Sosialist Əməyi Qəhrəmanının iki Qızıl Ulduzu parlayan,

çoxlu orden-medal nişanları olan general geyimində portreti təsvir olunmuşdu.

Kamil Əliyev xalça sənətinin misilsiz ustasıdır. O, «Füzuli», «Nizami», «Nəsimi», «İndira Qandi», «Rabindranat Taqor» və bir sıra başqa sənət incilərinin müəllifidir. Ankarada, İstanbulda, Tehrandə, Dehlidə Kamil Əliyevin əsərlərindən ibarət sərgilər keçirilmişdir, onun xalçaları Parisin, Madridin, Tokionun muzeylərini bəzəyir.

Bu da Heydər Əliyevə həsr olunmuş xalça. Görkəmli rəssamın bu hədiyyəsi yubilyarı rıqqətə gətirdi. Hərbi geyimdə portreti onu uzaq gənclik illərinə qaytardı, uşaqlıqda pöhrələnən arzularının çin olduğu vaxtı xatırlatdı.

Xalça yaratmaq ideyasının necə meydana gəldiyi barədə suala cavab olaraq Kamil Əliyev dedi ki, Heydər Əliyevin general geyimindəki şəkli bir rəssam kimi onu çox maraqlandırmışdır:

– Elə bil şəkil işıq saçırdı. Onun gözlərindən saçılan parlaq mavi alov ilhamlı simasını nurlandırır. Onun bütün görkəmi təntənə, şadlıq ifadə edirdi...

Heydər Əliyev general formasında nadir hallarda görünərdi. Lakin bu adla çox fəxr edirdi. Xoşbəxtcəsinə gülümsünür, dostlarının təbriklərini qəbul edirdi. Ona deyirdilər:

– Sən həmişə general olmusan. Lap uşaqlıq illərindən. Yadındadır o vaxtlar səni necə çağırırdılar?

– General! – Heydər Əliyev gülümsünürdü.

– Gördünmü, indi isə sənin əslində əvvəldən mövcud olan statusunu rəsmən təsdiqlədilər. Qanuniləşdirdilər...

– De-fakto de-yureyə çevrildi?

– Elədir ki, var, yoldaş general!

Doğrudan da, pedaqoji məktəbdə Heydəri «general» deyə çağırırdılar. Bu, adi məktəb deyildi. Beynəlmiləl məktəb adlandırılan bu təhsil ocağı Naxçıvan şəhərində

yerləşirdi, orada muxtar respublikanın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərindən gələn ən istedadlı uşaqlar oxuyurdular.

Heydər bir parta arxasında Zəroş Həmzəyeva əyləşirdi. Onlar birlikdə musiqi dərnəyinə gedirdilər. Sonralar Zəroş xanım ölkədə qabaqcıl teatrlardan biri olan məşhur Naxçıvan teatrında işləmiş, dörd yüzdən çox rol oynamış, Azərbaycanın xalq artisti olmuşdu. Onun dediyinə görə, bir dəfə Heydər atasının köhnə dəmiryolçu şinelini geyib məktəbə gəlmişdi. Elə uşaqlıqda da ucaboy, qədd-qamətli bir oğlan idi. Şinel də əyninə gözəl otururdu. Uşaqlardan kim isə heyranlıqla dilləndi:

– Lap generala oxşayırsan!

Elə o vaxtdan onu beləcə də çağırmağa başladılar. «Heydər» və «general» adlarının hər ikisinə hay verirdi və axır ki, həqiqi general oldu.

Uşaqlıqda gördüyü ilk hərbiçilər sərhədçilər olmuşdu. O, bu adamlara hörmətlə baxır, onların işini ağır, mürəkkəb və şərəfli xidmət hesab edirdi. 2000-ci ilin iyununda Bakıda Rusiya Federal Sərhəd Xidmətinin direktoru general-polkovnik Konstantin Totskini qəbul edərkən demişdi:

– Sərhədçi görəndə məndə daim xüsusi bir hörmət hissi oyanır, çünki mən sərhəd zonasında doğulub böyümüşəm. Hələ yeniyetmə ikən yaşıl furajkalı sərhədçi əsgərlərin arxasınca qaçardım. Onlara baxmaqdan xoşum gəlirdi. Sonralar tale elə gətirdi ki, mən dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında xidmət etdim. O vaxtlar sərhəd qoşunları DTK sistemində idi. Orada mən sərhəd xidmətinin inkişafı üçün çox şey göstərmişəm.

Sovet-İran sərhədi min kilometrdən artıq idi. Bu sərhəd ikiqat tikanlı məfillə, şumlanmış zolaqla bağlı idi. Əgər qəflətən hətta bir tülkü qaçıb keçərdisə, dərhal dövlət sərhədinin pozulması barədə signal daxil olar və bütün zastava silah başına cumardı. Heydər Əliyev xatırlayırdı:

– Mən Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində işləyəndə bir dəfə Biləsuvar rayonunda sərhəd pozuntusu olmuşdu. Ehtimal edirdilər ki, İrandan kim isə sərhədin bu tayına keçib. Hamını səfərbərliyə aldım, mən özüm bir neçə gün hadisə yerində qaldım. Düşünürdük ki, yaqin casusdur. Bir neçə gündən sonra məlum oldu ki, adi bir insan imiş, azaraq yolu itirib, sərhədi keçəndən sonra da uçuruma yuvarlanaraq həlak olub. Bunu aydınlaşdırmaq üçün isə nə qədər vaxt lazım gəldi! Bununla demək istəyirəm ki, o zaman sərhədi həmişə qıfıl altında saxlayırdılar. İndi isə belə bir qıfıl yoxdur. Bizdə yoxdur. Yəqin sizdə də yoxdur. Ona görə də, təbii ki, bu, daha böyük səy, daha çox qarşılıqlı fəaliyyət tələb edir.

Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə Heydər Əliyev sərhəd zastavalarının abadlaşdırılmasına kömək edirdi. O deyirdi:

– Zaqafqaziya hərbi dairəsindən mənə tez-tez müraciət edirdilər. Deyirdilər ki, Sovet İttifaqının dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait kifayət etmir. Mən zastavaların, sərhəd dəstələri komendaturalarının abadlaşdırılması üçün yerli büdcədən, Azərbaycanın büdcəsindən vəsait ayırırdım. Bir dəfə bu məsələ ilə bağlı xüsusi qərar da qəbul etdim. Sərhəd zonasına yolum düşəndə zastavalara, sərhəd dəstələrinə mütləq baş çəkirdim. Onların hamısını əzbər tanıyırdım. Hamısının tarixini də əzbər bilirdim.

1993-cü il iyunun 15-i. Milli Məclisin iclasında Heydər Əliyev çıxış edir. O, yenidən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçilmişdi. Ona həmçinin dövlət başçısı səlahiyyətlərinin icrası həvalə edilmişdir.

Nitq proqramı xarakterlidir, həmişə olduğu kimi parlaq bir nitqdır. Onun ilk dəfə toxunduğu mövzu diqqəti cəlb edir. Bəzi dairələrdə onun barəsində danışırıdılar ki, əgər o, Azərbaycanda bir vəzifəyə gələrsə, kimlərdənsə

qisas alacaq. Guya bir vaxtlar onun əleyhinə olmuş və ona pis münasibət bəsləmiş adamlara o da pis münasibət göstərəcək. Heydər Əliyev bədxahlarının uydurmalarını qətiyyətlə təkzib etdi:

– Mən sizin qarşınızda tam məsuliyyətlə deyirəm və bütün Azərbaycan xalqına elan edirəm ki, ümumiyyətlə, mənim təbiətimdə qisasçılıq hissiyatı yoxdur. Bunu, sadəcə olaraq, ayrı-ayrı adamlar süni surətdə yaradıblar və görsənir ki, bir mənə ləkə vurmaq üçün yox, ümumiyyətlə, bizi parçalamaq üçün. Sizə söz verirəm ki, heç vaxt qisasçılıq hissiyatına qapılmayacağam. Əgər kimsə, nə vaxtsa mənə qarşı düzgün münasibət bəsləməyibse, nəse edibse, inanın ki, mən onların hamısını çoxdan bağışlamışam. Mən özümü o hisslər səviyyəsinə heç vaxt salmamışam və salmayacağam. Ona görə yox ki, siz mənə indi etimad göstərdiniz, mən belə bir vəzifəyə gəldim. Yox. Mən sadəcə bir vətəndaş kimi də heç vaxt heç kəslə ədavət aparmaq, qisas almaq, yaxud da ki, kiməsə pislik etmək istəməmişəm və istəməyəcəyəm...

Bununla belə, Heydər Əliyev xəbərdarlıq etdi ki, bu, heç də qanunu pozanlara onun göz yumacağı demək deyildir:

– Ancaq vəzifə çərçivəsində, şübhəsiz ki, biz hamımız nizam-intizama tabe olmalıyıq, biz hamımız qanuna tabe olmalıyıq, biz hamımız qanuna riayət etməliyik, qanunun aliliyini təmin etməliyik və bu yolda, şübhəsiz ki, mən öz əqidəmdən dönməyəcəyəm.

1994-cü ilin iyununda Heydər Əliyev «Утро России» qəzetinə müsahibə verdi. Söhbət Azərbaycanın keçmiş Prezidenti Əbülfəz Elçibəydən düşdü.

– O, tamam başqa adamdır. Şərəfli, intizamlı və əgər bilmək istəsəniz, bədbəxt. O, hansısa məqamda ətrafında olanların girovuna çevrildi və bəlkə də, öz iradəsinin

əleyhinə olaraq üzərinə ağır bir yük götürdü. Respublikanı idarə etməyə hazır olmadığından bunun nədən ibarət olduğunu aydın təsəvvür etmirdi. Onun bədbəxtliyini mən bunda görürəm. Səmimiyyətinə və abırlı-həyalı olmasına isə heç bir şübhə yoxdur. Əvvəllər taleyimiz yalnız bircə dəfə kəsişib. O, bəlkə də, bu barədə indiyə qədər bilmir.

Heydər Əliyev belə bir əhvalat danışdı. 1975-ci ildə ona məlumat verdilər ki, Bakıda bir neçə nəfər, o vaxtlar deyildiyi kimi, antisovet ünsür həbs edilib. Onlar arasında Əbülfəz Elçibəy də var idi. Həmin dövrdə Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi olan Heydər Əliyev xahiş etdi ki, bu iş barədə ətraflı informasiya versinlər. Onların heç bir cinayət etmədiyinə əmin olduqdan sonra respublikanın o zamankı DTK rəhbərliyinə məsləhət gördü ki, məsələni şisirtməsinlər. DTK başçısı məsləhətə qulaq asdı və bütün bunlar Elçibəy və onun yoldaşları üçün nisbətən yaxşı nəticələndi.

Heydər Əliyev daha sonra vurğuladı:

– Mən elə indi də Elçibəyə – keçmiş Prezidentə hörmət bəsləyirəm. Onun yaşadığı Naxçıvandakı kəndi toxunulmaz zona hesab edirəm. Bir müddət bundan əvvəl Bakıda mənə qarşı sui-qəsd hazırlanmışdı. Təhqiqat zamanı aydınlaşmışdı ki, bu hadisə ilə Elçibəyin əmisi oğlu da bağlıdır. Bu adam Elçibəyin Naxçıvanda yaşadığı kəndə qaçmışdır. Mən onu həmin kənddə zorla tutmamağı xahiş etmişdim. İstəmərdim ki, Əbülfəz Elçibəyə rahatsızlıq gətirim, o, buna layiq deyil...

– Əvvəldən, hələ sovet dövründən sizin haqqınızda köklü kadr dəyişikliklərinə qadir, «sərt rəhbər» obrazı qalmaqdadır. Lakin bu il siz nəinki heç bir repressiyaya əl atmamısınız, hətta respublika rəhbərliyində də əsaslı dəyişikliklər etməmisiniz. Bu, nə ilə izah olunur?

– Doğrudan da, çoxları qorxurdular ki, Əliyev gələcək və qisas almağa başlayacaq, «başlar kəsiləcək», kadrlar dəyişiləcək. Rəsmi olaraq deyə bilərəm: qisas hissi öz tarixində ən ağır dövrlərdən birini yaşayan ölkənin rəhbərinə aid deyil. Bundan başqa, yalnız Vətən sevgisindən danışmayan və Vətəni haqiqətən sevməyən hər bir adam bu cür tarixi məqamlarda ölkənin rifahı naminə birləşmək üçün şəxsi rəğbət və nifrətini unutmalıdır. Mən demokratik inkişaf prinsiplərinə sadıqlıyımı qətiyyətlə bildirmişəm və bu prinsipləri tapdalamağa hazırlaşmıram...

İki ildən sonra Rusiyaya səfəri zamanı Moskva meri Yuri Lujkovla görüşündən sonra jurnalistlər Heydər Əliyevdən soruşdular ki, Rusiyada yaşayan Ayaz Mütəllibovun məsələsi həmin görüşdə müzakirə edilibmi?

– Biz xırda məsələlərlə məşğul olmuruq, – deyərək Azərbaycan Prezidenti cavab verdi.

1997-ci il iyulun 2-də onun Rusiya Federasiyasına ilk rəsmi səfəri başlandı. Moskvaya uçmazdan öncə Bakı jurnalistləri maraqlandılar ki, Ayaz Mütəllibovun Bakıya qaytarılması məsələsi müzakirəyə çıxarılacaqmı. Heydər Əliyev belə cavab verdi:

– Bilirsiniz, Ayaz Mütəllibov o qədər diqqətəlayiq adam deyildir.

Görüşün yekunlarına dair Rusiya XİN-in mətbuat mərkəzində mətbuat konfransı keçirildi. Orada da maraqlandılar ki, keçmiş Prezident Ayaz Mütəllibovun verilməsi məsələsi müzakirə edilmişdirmi? Əliyev dedi:

– O, sizin ona yetirdiyiniz diqqətə heç layiq də deyildir. O, beş il bundan əvvəl Rusiya qoşunlarının hərbi təyyarəsinə minib Azərbaycandan qaçmışdır. Həmin vaxtlarda o, Prezident idi. Əgər kimisə Prezident seçib etimad göstərmişlərsə, o, bu etimadı doğrultmalı və bu vəzifədə qalaraq ölkəni idarə etməli, öz xalqının

təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Amma ona etimad göstərmişdilər, – doğrudur, o, saxtakarlıqla Prezident olmuşdu, bu, özlüyündə aydın idi, lakin buna baxmayaraq, formal surətdə Prezident elan edilmişdi, – o isə Rusiya təyyarəsinə minib əkilmişdir və beş ildir burada gizlənilir. Belə isə o, ümumiyyətlə, danışmaq üçün hansı mənəvi hüquqa malikdir və ona kömək və yardım göstərməyə ayrı-ayrı Rusiya strukturlarının nə kimi mənəvi haqqı var? Kimsə dedi ki, – mən bilmirəm, bu məlumat rəsmi deyildir, – guya Mütəllibov özünə siyasi sığınacaq verilməsi haqqında ərizə ilə müraciət etmişdir. Hansı siyasi sığınacaq? Onun nəyi siyasi cinayətkardır? O öz respublikasından əkilib qaçmışdır. Hesab edirəm ki, Rusiya belə adamlara siyasi sığınacaq verməməlidir. Siyasi sığınacaq bir ölkə tərəfindən digər ölkənin vətəndaşına, siyasi fəaliyyətə görə təqib edilən vətəndaşına verilə bilər. Amma bu ölkənin digəri ilə münasibətləri Azərbaycanla Rusiya arasındakı kimi olmamalıdır. Rusiya ilə Azərbaycan arasında dostluq münasibətləri var. Rusiyada isə Azərbaycandan qaçmış bu və ya digər adamlara siyasi sığınacaq verməyə cəhd göstərilir – bu, Rusiya-Azərbaycan münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplərin hamısına ziddir.

Elə həmin gün iyulun 4-də Heydər Əliyev «Эхо Москвы» radiostansiyasına böyük bir müsahibə verdi. Ondan yenə soruşdular: «Mütəllibovla bağlı məsələni həll etmək mümkün oldumu?» Bu barədə o zaman Rusiyanın bütün informasiya vasitələri yazırdı. Guya Azərbaycanın hakimiyyət dairələri onun verilməsində təkid edir. Onun cavabı belə oldu:

– Bilirsinizmi, biz bu məsələni heç müzakirə də etmədik. Mən bir daha demək istəyirəm: bu, haqqında heç danışılmalı, üstəlik də sizin studiyada xatırlanması adam deyildir. O, buna layiq deyildir. Sadəcə olaraq, Rusiya

Federasiyasındakı bəzi insanların günahıdır ki, Mütəllibov kimi cinayətkarlara himayədarlıq edirlər. Əgər bu adam Prezident vəzifəsində olarkən cinayət törətmiş və Rusiya Federasiyasının hərbi təyyarəsində gizlənilib Moskvaya gəlmişsə və artıq 5 ildir burada yaşayırsa – elə bunun özü onun kimliyindən xəbər verir. Yaxşı, deyək ki, bacarmadı, deyək ki, əkilirdi, qaçdı. Özü bilər! Lakin atılıb-düşməsin! Amma o, burada hər şeyə burnunu soxur, orada isə ayrı-ayrı insanları şikəst edir. Nə cür şikəst edir? Adamları öz cinayətkar fəaliyyətinə cəlb edir, terrorçuluq tapşırıqları ilə Bakıya, Azərbaycana göndərir, orada isə onları tuturlar, onlar həbsxanaya düşürlər, şübhəsiz ki, cəza alırlar. Hesab edirəm ki, o, bu insanları şikəst edir. Ola bilsin, bu insanlar nə dərəcədə onun təsiri altına düşdülərini, bəlkə, o qədər də başa düşməzlər, anlamırlar. Lakin o, bu işlə məşğul olur. Əgər belə işlərlə məşğul olmasaydı, bizə əsla lazım deyil, Azərbaycan onsuz daha təmizdir. Daha bir əlaqə otunu Azərbaycana aparmağımıza nə ehtiyac var? Harada olmasından – dəmir barmaqlıq arxasında və ya öz mənzilində oturmasından asılı olmayaraq, o, bizə gərək deyildir.

Düşünmək üçün informasiya: 1993-cü ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndə Azərbaycan həbsxanalarında ölüm cəzasına məhkum edilmiş 140 nəfər var idi. Ölüm hökmlərinin heç biri icra edilmədi. 1998-ci ildə ölkədə, ümumiyyətlə, ölüm cəzası ləğv edildi. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan «demokratları» özlərinin hakimiyyətdə olduqları bir il ərzində cinayət törətmiş səkkiz nəfəri güllələtdirmişdilər. Belə cəza tədbirləri Azərbaycanda 1990-cı ildən tətbiq edilmirdi.

Heydər Əliyev sovet, sonra isə Rusiya mətbuatında və Azərbaycanın müxalifət mətbuatında dərc olunan qeyri-obyektiv yazılara görə inciyirdi. Azərbaycanın informasiya sahəsi barədə o, belə deyirdi:

– Hər partiyanın bir qəzeti var. Kimin pulu var, gedir, qeydiyyatdan keçirir, qəzet açır və ağına gələnı yazır. Əlbəttə, ilk növbədə, Əliyev barədə. Bəzən mənim vaxtım olmur, hansısa bir qəzeti kənara qoyuram – birinci səhifədə Əliyev, üçüncü səhifədə Əliyev, onuncu səhifədə Əliyev, on ikinci səhifədə Əliyev. Mən bu qəzetləri oxumuram. Mən gördüyüm işlərin, şübhəsiz, heç də hamısını qüsursuz hesab etmirəm. Mən heç vaxt belə hesab etməmişəm və hesab etmirəm ki, bizim işimizdə qüsurlar, nöqsanlar yoxdur, biz hər şeyi düzgün edirik. Buna görə də sovet dövründə mən həmişə insanları tənqiddə təhrik etmişəm. Sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik edəndə həmişə istəmişəm ki, bizim mətbuatımız, bizim insanlarımız bizim nöqsanlarımızı aşkara çıxarsınlar.

Demokratik cəmiyyətdə kütləvi informasiya vasitələrinin funksiyalarını, onların işinin xüsusiyyətini başa düşürdü:

– Kim əlinə qələm alırsa, istəyir ki, onun məqaləsini oxusunlar. Hər bir qəzet istəyir ki, oxunaqlı olsun. Qəzet oxunsun deyə, mütləq nəsa bir şey çap etmək lazımdır. Bizdə çoxlu müxalifət qəzeti var. Rusiyada, yəqin ki, bu qədər yoxdur.

Heç vaxt mətbuata, kəskin məqalələrin müəlliflərinə intiqam hissi səviyyəsinə enməzdi.

– Heç kəs onlara toxunmamalıdır, – o, həddən artıq canfəşanlıq edən məmurları çəkindirirdi. – KİV hər şey barədə açıq yazmalı, heç nədən qorxmamalıdır.

Təəssüflənirdi ki, onun barəsində çox vaxt qeyri-səhih, bəzən böhtan xarakterli informasiya dərc olunur, ancaq repressiya tədbirləri görməyi qadağan edirdi. Hətta 1980-ci illərin sonlarında onun gözdən salınması kampaniyasında xüsusi canfəşanlıq etmiş Rusiya nəşrləri ilə də normal işgüzar münasibətlər saxlayır və onlara

mü sahibələr verirdi. Bir çoxlarının bir-biri ilə hesab çürütməsi, köhnə incikliyə görə qisas alması fonunda onun alicənablığı heyrat doğururdu. O, hamını bağışlayırdı, inciyənləri barışdırırdı.

1990-cı illərin əvvəllərində Qərbdə işıq üzü görən bəzi yazılarda Əliyevi istənilən milli və dini fərqləri silib atan arxisovet karyerasına lap uşaqlıqdan can atan şəxs kimi təqdim edirdilər. Məsələn, Vladimir Solovyov və Yelena Klepikova özlərinin «Kremldə sui-qəsdçilər. Andropovdan Qorbaçova qədər» («Заговорщики в Кремле. От Андропова до Горбачева») kitabında yazırdılar: «Yalnız adına və zahiri görkəminə görə şərqli olan bu adamın tam kosmopolitləşmiş olmasını ən azı belə bir fakt sübuta yetirir ki, Moskva ona respublika DTK-sının sədri vəzifəsini etibar etmişdi. Əliyevdən əvvəl Azərbaycan məxfi polisının şefi Brejnevin bacanağı, slavyan olan Semyon Sviqun idi. Bundan əvvəl isə o, daha iki respublikada – Moldaviya və Tacikistanda DTK-larda işləmişdi».

Müəlliflər yanılırlar: Semyon Sviqun Leonid İliç Brejnevin bacanağı deyildi. Bu yanlışlıq bir yazıdan o birinə köçürülüb yayılmışdı. Lakin bu, V.Solovyov və Y.Klepikovanın Əliyevi milli və dini xüsusiyyətləri olmayan bir adam kimi səciyyələndirməsinin yanında heç nədir.

Bu, əsla belə deyil. Heydər Əliyev müsəlman adət-ənənələrinə uşaqlıqdan bələd idi. Təbiətən çox qabiliyyətli insan olduğundan, o, lap gənc yaşlarından ətraf mühitdən hər şeyi görüb-götürmüşdü. Yeri gəlmişkən, V.Solovyov və Y.Klepikova bunu inkar etmir, haqlı olaraq onu yerli deyil, ümumittifaq miqyaslı siyasətçi adlandırırlar. Şübhəsiz, müsəlman Azərbaycanına beynəlmiləçilik «peyvəndinin» təsirini də nəzərə almaq olmaz.

Ancaq xalq çoxəsrlik tarixi olan adət-ənənələrə uyğun yaşayırdı. Heydər Əliyevin anası İzzət xanım çox dindar qadın idi. Səhərlər balaca Heydəri, onun bacı-qardaşlarını namaz qılan anasının pıçıltı ilə oxuduğu dualar yuxudan oyadırdı.

«Kosmopolitləşmə» məsələsinə qayıdaq. Tək bircə məqam. 1987-ci ilin aprelində erməni milli hərəkatının görkəmli xadimləri Z.S.Məlik-Şahnazaryan və İ.M.Muradyan SSRİ Prokurorluğuna göndərdikləri ərizədə H.Əliyevi... pantürkizmdə ittiham edirdilər. Bundan əlavə, Əliyevin özünə də Muradyan eyni ittihamlardan ibarət məktub göndərmişdi. Əgər Heydər Əliyev «kosmopolit» olsaydı, əgər o, Azərbaycan xalqına münasibətdə laqeyd qalsaydı, belə məktub və ərizələr yazılardımı?

Xeyr, sovet Azərbaycanının rəhbəri öz xalqını alovlu məhəbbətlə sevən qızgın vətənpərvər idi. Belə olmasaydı, 1990-cı il yanvarın 19-da Bakıya qoşun yeridilməsi ərəfəsində Qorbaçov Barvixada reabilitasiyada olan Əliyevə 1987-ci ildən sonra ilk dəfə zəng vurub respublikadakı vəziyyətə dərhal müdaxilə etməsini tələb etməzdi. Qəzəblənmiş Mixail Sergeyeviç telefon dəstəyinə qışqırırdı ki, Azərbaycanda faktiki olaraq sovet hakimiyyətini devirmişlər, buna görə də Əliyev təcili tədbirlər görməli, hadisələrə təsir göstərməlidir. Əgər Heydər Əliyev «kosmopolit» olsaydı, onun sözünün Azərbaycanada kəsəri olardımı?

O vaxt nə baş verdiyini yada salaq. Xalq Cəbhəsinin Naxçıvan bölməsi camaatı Sovet-İran dövlət sərhədinə çıxarmışdı ki, onlar əl-ələ tutaraq 130 kilometrədən artıq dövlət sərhədi boyunca canlı zəncir yaratsınlar. Aksiyanın məqsədi bu idi ki, Moskvanın diqqətini Araz çayının hər iki tərəfində yaşayan qohumların bir-biri ilə ünsiyyətdə olmaq istəyinə yönəlsinlər. Yəni söhbət pas-

port-viza rejiminin yumşaldılmasından gedirdi. Lakin həmişə olduğu kimi, kağızda hər şey asan idi. Gerçəkliyə gəldikdə isə, dəhşətli hadisələr baş vermişdi: təhrikedici şüarlardan coşmuş insanlar sərhəddəki mühəndis qurğularını uçurmağa başlamışdılar.

Bunun ardınca da misli görünməmiş hadisə baş verdi. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin Sədri Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin tələbi ilə muxtar respublikanın SSRİ-dən və Azərbaycan SSR-dən ayrılması barədə fərman imzaladı. Bu barədə məlumat KİV kanalları ilə yayıldı.

Qorbaçov, heç şübhəsiz, Azərbaycandakı iğtişaşların təqsirkarının Əliyev olduğunu deyəndə mübaligəyə yol vermişdi. Sonradan məlum olduğu kimi, Naxçıvandakı cəbhəçilərin məsləhətçiləri Baltik respublikalarından gəlmiş emissarlar olmuşdular. Bununla belə, qəzəblənmiş Mixail Sergeyeviç hətta hədələmişdi ki, əgər Heydər Əliyev məsələyə müdaxilə etməsə, təqsirkar o olacaq.

Sonralar Heydər Əliyev xatırlayırdı:

– Mən ona çox kəskin cavab verdim. Dedim ki, bütün bunlar böhtandır. Əvvəla, mənim Azərbaycanla heç bir əlaqəm yoxdur, ikincisi, Azərbaycanda xalq hərəkatı Moskvanın və Azərbaycan rəhbərliyinin ədalətsiz siyasətinə qarşı etiraz olaraq yaranmışdır, odur ki, bu etiraz tamamilə qanunidir. Bir sözlə, mən Qorbaçovun bütün ittihamlarını qətiyyətlə rədd etdim...

Yeri gəlmişkən, yuxarıda adıçəkilən Muradyan Heydər Əliyevə məktubunda yazmışdı ki, nə vaxtsa onun müttəhimlər kürsüsündə aylaşacağına ümid bəsləyir. Ən maraqlısı odur ki, öz keçmiş rəhbərini təqiblərə və «ifşalara» məruz qoyan o vaxtkı respublikanın kommunist başçıları bu hədənin gerçəkləşməsinə obyektiv surətdə kömək edirdilər. Nadan adamların şəxsi haki-

miyyət uğrunda mübarizədə kor-koranə qəzəbi o qədər güclü idi ki, Azərbaycan xalqının milli maraqları arxa plana keçmişdi. Bununla bağlı qanunauyğun sual doğur: əslində «kosmopolit» kim idi?

1920-ci ildə sovetləşmə başlananadək Azərbaycanda minlərlə məscid var idi. Hər bir kənddə bir, bəzən də iki Allah evi olurdu. 1989-cu ildə cəmi 17 məscid qalmışdı, yerdə qalanlarını bolşevik hakimiyyət dairələrinin sərəncamı ilə bağlamışdılar. Bir çox məscidlər bədii-tarixi dəyərə malik nadir abidələr idilər. Onların hamısı məhv edildi. 1936-cı ildə Azərbaycana Mir Cəfər Bağirov başçılıq etməyə başlayanda bütün Şərqdə məşhur olan Bibiheybət məscidini partlatmışdılar. Orada səkkizinci şiə imamı Rzanın bacısının məqbərəsi yerləşirdi. Bu yer Azərbaycanın bütün möminləri üçün orta əsrlərdən bəri müqəddəs sayılır.

Qeyd edim ki, Aleksandr Nevski pravoslav kilsəsinin də aqibəti belə olmuşdu. 1888-ci ilin oktyabrında bu binanın təməl daşının qoyulmasında Rusiya imperatoru III Aleksandr iştirak etmişdi. Məbəd təkcə dövlət xəzinəsinin vəsaiti hesabına deyil, həm də şəhər sakinlərinin ianələri hesabına tikilmişdi. Maraqlı bir detal: toplanmış 200 min rublun 150 minini müsəlmanlar vermişdilər. Yüksək təpədə müsəlman məscidi ilə yanaşı, otuz beş il bu gözəl pravoslav kilsəsi də ucalırdı. Onun qızıl günbəzləri Xəzər dənizində üzən gəmilər üçün istiqamət rolunu oynayırdı. Bu məbədlərin hər ikisini bolşevik barbarlar partlatmışdılar.

Əcdadların məzarlarını təhqir etməkdən və Allah evini dağıtmaqdan daha ağır günah yoxdur. Sovet Azərbaycanına Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə heç bir məscid, heç bir pravoslav kilsəsi dağıdılmamışdır. Heydər Əliyev dindarların hüquqlarına hör-

mətlə yanaşırdı. O, azərbaycanlıların bahar bayramı olan Novruzunu qeyd edənlərə qarşı sərt tədbirlər görməyi tələb edən inadkar «beynəlmiləlçilərin» – partiya funksionerlərinin siqnallarına əhəmiyyət vermirdi. 3000 il yaşı olan bu bayram dini mahiyyət daşıyırdı. Həmin gün, adətən, köhnə incikliklər unudular, küsənlər barışar və yalnız yaxşı şeylər barədə danışılırdı.

Öz xalqının oğlu olan Heydər Əliyev başa düşürdü ki, minillər boyu formalaşmış mənəvi dəyərləri partiya xətti ilə verilən heç bir töhmət vasitəsilə xalqın şüurundan çıxarmaq olmaz. Axı, burada pis nə var ki, adamlar bir-birinin evinə gedib bayramını təbrik edir, ətirli plova qonaq olur, uşaqları dadlı şirniyyatlarla sevindirir, dünyasını dəyişmiş qohumlarının məzarlarını ziyarət edirlər. Lakin qədim milli adət artıq 1920-ci ildə kommunist ideologiyasının yasaq etdiyi bayramlar siyahısına düşmüşdü. Rəsmən bu bayram qeyd edilməsə də, hər bir azərbaycanlı ailəsində onu həmişə qeyd edirdilər. Bu bayramı yalnız 1990-cı ildə bərpa etdilər və martın 21-nin ilk dəfə olaraq qeyri-ış günü elan edilməsi xalqın böyük sevincinə səbəb oldu.

Bu gün Azərbaycanda üç konfessiya mövcuddur: müsəlman, pravoslav xristian və yəhudi. Onlar arasında heç bir konflikt yoxdur. Bu da Heydər Əliyevin sayəsində mümkün olmuş böyük nailiyyətdir. Sovet dövründə də o, dindarlara və onların dini rəhbərlərinə – mollalara, axundlara, qazilərə dözümlü yanaşırdı. O vurğulayırdı:

– Din hər bir xalq üçün mənəvi sərvətdir, xristian dini, yəhudi dini və sair kimi. O ki qaldı islam dininə, bəli, bu, yeddinci əsrdən başlayaraq azərbaycanlıların etiqad etdikləri dindir.

Özünü islam dövləti elan etmiş qonşu İrandan fərqli olaraq, Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Lakin burada tam dini etiqad azadlığı mövcuddur. Dindarların hüquqları məhdudlaşdırılmır və pozulmur. Heydər Əliyev xatırlayırdı:

– Sovet hakimiyyəti illərində dini qadağan etmişdilər, xüsusən islam dini çox güclü qadağan olunmuşdu... Moskvada kimlərsə belə hesab edirdi ki, guya xristian dini dünyəvi dindir. Müsəlman, islam dini isə pis dindir. Mən hesab edirəm ki, dinləri hansısa kateqoriyalara bölmək olmaz. Keçmişdə belə idi. Allaha şükür ki, indi belə deyil. İslam dini Azərbaycanda öz mövqeyini bərpa edib... Hər bir dinin yaşamağa hüququ var və yaşayır. Axı, sovetlər dövründə ateizm təbliğatı ilə nə qədər məşğul olsalar da, bir şey çıxmadı.

Dinə münasibəti barədə suala Heydər Əliyev belə cavab vermişdi: «Mənim dinə münasibətim çox yaxşıdır». Azərbaycanda hamı bilir ki, Məhəmməd peyğəmbərin qız nəvəsinin dəfn olunduğu yerdə Prezident Əliyevin sayəsində bərpa edilmiş gözəl məscid mömin müsəlmanların ziyarətgahına çevrilmişdir. Azərbaycan yeganə dövlətdir ki, müsəlmanların dini rəhbəri həm sünnilərin, həm də şiələrin başçısıdır. Bu, islamın iki qanadı arasında bəzən qarşıdurmaların baş verdiyi bir çox ölkələr üçün çox faydalı təcrübədir.

Heydər Əliyev vurğulayırdı ki, lazım olanda, əlamətdar günlərdə o, məscidə gedir, dindarlar qarşısında çıxış edir. Ömür yolunun qürub çağında o, hər bir müsəlman üçün müqəddəs olan Məkkə və Mədinə şəhərlərində olmuş, kiçik Həcc ziyarəti etmiş və ən yüksək şərəfə layiq görülmüşdü – Kəbənin qapılarını onun üzünə açmışdılar.

– Rus pravoslav kilsəsinin başçısı ilə də əlaqə saxlayıram – çox yaxşı münasibətlərimiz var, yəhudi

sinaqoqunun başçısı ilə də münasibətlərimiz çox yaxşıdır.

Dinin rolu barədə onun öz təsəvvürü vardı:

– Din nədir? Din – ayrı-ayrı xalqların özləri üçün müxtəlif vaxtlarda qəbul etdikləri əsas həyat qaydası və öz mənafehinin əsas mənbəyi deməkdir. Buna görə də ateist təbliğatı, ateizm heç bir nəticə vermədi. Həqiqətən də, din rəsmən qadağan edilmişdi, lakin insanların böyük əksəriyyəti öz qəlbində dini mənsubiyyətini, milli dəyərlərə mənsubluğunu, mənafehi dəyərlərə mənsubluğunu itirməmişdir, öz dilini itirməmişdir. Hərçənd Sovet İttifaqında hər şey ona yönəlmişdi ki, hamı yalnız rus dilində danışsın. Yerdə qalan dillər isə tədricən ölüb getməlidir, yəni millətlərarası ünsiyyət dili olmalıdır. Bəli, çoxmillətli ölkədə bunu qəbul etmək olardı, lakin bir şərtlə ki, hər bir xalq öz dilini də inkişaf etdirdirsin. Çünki dil insanın milli mənsubiyyətini, milli köklərini müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biridir.

Bununla belə, o, inkar etmirdi ki, sovet Azərbaycanının rəhbəri və sonradan SSRİ rəhbərlərindən biri olduğu zaman beynəlmilətçilik siyasətini həyata keçirmişdir. Özü də bəyan edirdi ki, bu siyasətdən uzaqlaşmamışdır. Sadəcə, həyat göstərdi ki, bu, səhv siyasət olmuşdur, çünki hər bir xalqın öz tarixi, öz kökləri, öz etnik tərkibi vardır, hər bir xalq öz əcdadlarının dininə mənsubdur.

Heydər Əliyev 2001-ci ilin iyulunda Rusiya Dövlət Dumasının nümayəndə heyəti ilə görüşündə belə demişdi:

– Buna görə də bunların hamısını bir yerə qatmaq, hamını eyni cür etmək olmaz. Belə bir nəzəriyyə vardı və biz onu daim təbliğ edirdik ki, Sovet İttifaqında insanların yeni birliyi – sovet xalqı yaranmışdır. Hələ vaxtilə Stalinin belə bir nəzəriyyəsi var idi ki, bütün millətlər yaxınlaşmalıdır, nə vaxtsa fərqlər silinəcək, vahid millət

və vahid dil olacaqdır. O zaman bir çoxları buna inanırdı, çünki onda biz doğulub boya-başa çatdığımız ölkədə mövcud olan ideologiyaya həmişə böyük inamımız vardı. Üstəlik, ölkə qapalı idi və biz çox şeyi bilmirdik.

Daha sonra o qeyd etmişdi ki, bütün bunlar özünü doğrultmamışdır, çünki tarixi proseslərə uyğun gəlmirdi:

– Yer kürəsi böyükdür, – deyə Heydər Əliyev fəlsəfi mülahizə yürüdü. – Yer üzündə, dünyada müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dillərə, müxtəlif mənəvi, əxlaqi və milli dəyərlərə mənsub olan insanlar yaşayırlar. Bütün bu dəyərləri tədricən itirmək, sıxışdırıb aradan çıxarmaq və hansısa bir vahid əxlaqi, milli dəyərlər modeli yaratmaq, sadəcə, qeyri-mümkündür.

O deyirdi ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində hər bir xalqı əsrlər boyu qazanmış olduğu bu dəyərlərdən zorla məhrum etmək istəyirdilər. SSRİ dağıldıqdan sonra bütün bunların bərpası prosesi gedir. Hər bir xalq öz tarixi köklərinə, öz milli adət-ənənələrinə qayıtmağa başlamışdır.

Əliyev qətiyyətlə deyirdi:

– Sovet eksperimenti baş tutmadı. Hərçənd ola bilər ki, tarixi proses nöqteyi-nəzərindən həmin dövr xalqların həyatında faydalı olmuşdur. İnsanlar görməli idilər ki, belə bir ideologiyanın yaşamaq haqqı yoxdur.

Bununla belə, o hesab edirdi ki, Sovet İttifaqının tərkibində olmaqla milli respublikalar çox şey itirməmişlər. Bəli, onların azadlığı, müstəqilliyi yox idi. Lakin əvəzində öz dilləri var idi, bu dili nəinki qoruyub saxlamış, həm də zənginləşdirmişdilər. O, fikrini belə açıqlayırdı:

– Əgər, məsələn, əsrin əvvəlindəki Azərbaycan dilini götürsək və bugünkü Azərbaycan dilini götürsək, görərik ki, bu, çox zəngin bir dildir. Yəni biz öz dilimizi zənginləşdirmişik, bizim dilimiz daim inkişaf etmişdir.

Biz öz milli məktəblərimizi qoruyub saxlamışıq, milli mətbuatımızı qoruyub saxlamışıq, milli elmimizi, milli kadrlarımızı qoruyub saxlamışıq. Hər şeyi qoruyub saxlamışıq. Və buna görə də biz müstəqillik qazananda bu baxımdan problemimiz olmadı. Hətta üstünlük yarandı – indi azərbaycanlıların bir çoxu rus dilini çox yaxşı bilir. Bu, olduqca lazımlıdır, rus dili dünya əhəmiyyətli dillərdən biridir. Doğrudur, elə adamlar var ki, rus dilini öz ana dillərindən daha yaxşı bilirlər. Bu da var. Ancaq bu, müvəqqəti haldır. Fikrimcə, onlar da rus dilini yaxşı bilməklə yanaşı, öz milli dilindən daha yaxşı istifadə etməyi öyrənəcəklər.

Heydər Əliyev narahatlıqla deyirdi ki, bəzi insanlar assimilyasiyaya uğrayır, öz milli köklərini, ana dilini itirirlər.

Dünya azərbaycançılığı ideyasını ilk dəfə o əsaslandırmışdı. Ona qədər bunu heç kəs etməmişdi.

1996-cı il iyulun 1-də Heydər Əliyev Almaniyada yaşayan Azərbaycan diasporunun təmsilçiləri ilə görüşdü. Bonn yaxınlığındakı hökumət iqamətgahında Azərbaycan Prezidenti həmvətənlərinin üzlərinə diqqətlə baxırdı. Onlar da nəzərlərini onun çöhrəsindən ayıra bilmirdilər, axı o insanların Vətəninin dövlət müstəqilliyinə qovuşması bu əfsanəvi şəxsiyyətin adı ilə bağlı idi.

Görüşdən əvvəl mühüm hadisə baş vermiş, Almaniyadakı Azərbaycan Cəmiyyətləri Federasiyası yaranmışdı. Bu ölkədə iki yüz minə yaxın etnik azərbaycanlı vardı. Onlar Almaniyanın bütün böyük şəhərlərində yaşayırdılar və bu yerlərdə özlərinin milli-mədəni cəmiyyətlərini yaratmışdılar. Lakin həmin cəmiyyətlər arasında əlaqə yox idi. Heydər Əliyevin səfəri ərəfəsində onlar birləşdilər.

Azərbaycan Prezidenti bu qərarı çox bəyəndi:

– Məlumat verdiniz ki, buradakı cəmiyyətlər birləşib bir federasiya yaratmışlar. Bu, çox gərəqli bir işdir. Mən

arzu edirəm ki, bu federasiyanız səmərəli işləsin, gündən möhkəmlənsin və öz təsirini başqa ölkələrə də yaysın, göstərsin.

Bu nə üçün lazımdır? Heydər Əliyev məqsədi açıq söylədi:

– Azərbaycanın müstəqilliyini yaşatmaq, inkişaf etdirmək üçün həm respublikamızın daxilində, həm də ölkəmizdən xaricdə çox iş görmək lazımdır.

O, qonşu Ermənistanı misal çəkdi:

– Buna görə də Ermənistanın təcavüzkarlığının qarşısını almaq çətindir. Burada erməni lobbisinin Azərbaycana qarşı fəaliyyəti çox mühüm rol oynayır.

Heydər Əliyev həmyerlilərinə bildirdi ki, o, bütün dünya azərbaycanlılarının birləşməsinə öz dövlət siyasəti elan etmişdir.

– Bilirsiniz, xalqımıza birlik lazımdır. Vətəndə də, respublikamızdan kənarda da birlik lazımdır. Mən dedim ki, xalqımız dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnibdir. ...Dünyada qırx milyon azərbaycanlı yaşayırsa, onlar azərbaycanlı adı daşıyırlarsa, onlarda azərbaycanlı qəlbi, qanı varsa, bu, hamımızın fəxridir.

O, bu sözləri öz həmyerlilərinəmi deyirdi? Bəli, onlar, əgər belə demək mümkünsə, millətin müxtəlif qollarını təmsil etmələrinə baxmayaraq, onun həmyerliləri idilər. Görüşə əslən Cənubi Azərbaycandan olanlar, Türkiyə əsilli azərbaycanlılar və «sovet» azərbaycanlıları toplaşmışdılar. Onlar olduqca müxtəlifdirlər və bir-birlərinə bənzəmirlər. Onların mentaliteti də fərqlidir: yaşadıqları ölkələrin fərqli iqtisadi və siyasi şəraiti özünü göstərir. Cənubi Azərbaycandan olanlar Bakıya gələndə onları «iranlı» adlandırırlar. İran azərbaycanlıları üçün Şimali Azərbaycandan olanlar «Rusiya azərbaycanlılarıdır». Hər şeydən əvvəl onların dünyabaxışı fərqlidir, yəni etnik fərqlərdən daha çox, ideoloji fərqlər vardır.

Lakin onların hamısı bir millətin hissələridir. Azərbaycanlılar dünyanın hər yerinə səpələnmişlər. Xüsusən İranda (30 milyona yaxın azərbaycanlı öz etnik ərazilərində sıx yaşayır, əhalinin əksəriyyətini təşkil edir), Türkiyə və Rusiyada (2 milyona yaxın), Ukraynada (500 min) çoxdurlar. Əgər Almaniyada iki yüz minə yaxın azərbaycanlı varsa, Fransada cəmi on mindir. Bunların heç də hamısı ana dilini qoruyub saxlamamışdır, bu dildə danışa bilmir – bir qayda olaraq, ikinci nəsilə bu dil məişətdən yox olur. «İran və Rusiya» azərbaycanlıları heç də həmişə eyni mədəni icmalarda birləşmirlər, çoxları öz mənşəyinin coğrafi prinsipini üstün tutur. Heydər Əliyev xarici səfərləri zamanı Azərbaycan diasporlarının təmsilçiləri ilə görüşür, onları birliyə, azərbaycançılıq hisslərinin oyanmasına, onların tarixi Vətəninin milli-dövlət maraqlarının qorunması naminə fəal hərəkətlərə çağırırdı.

2000-ci il iyunun 22-də MDB dövlətləri başçılarının Moskvada keçirilən zirvə görüşü zamanı Azərbaycan Respublikasının Moskvadakı səfirliyinin konfrans zalında Ümumrusiya Azərbaycanlılar Konqresinin təsis yığıncağı keçirildi.

Bu foruma Rusiyanın əlli regionundan Azərbaycan diasporlarının nümayəndələri gəlmişdilər. Heydər Əliyev onlar qarşısında böyük nitqlə çıxış etdi, bu nitq hamıda güclü təəssürat yaratdı. Heydər Əliyev dedi:

– Rusiyada çoxlu azərbaycanlı yaşayır. Onların hamısı – bəlkə, küçə süpürən də, bazarda alver edən də, elmin və ya mədəniyyətin ən yüksək zirvəsində olan da, böyük kommersant olan da bizim üçün doğma adamlardır. Çünki onların hamısı bizim adamlarımızdır. Mən də Azərbaycan Prezidenti olaraq hər bir azərbaycanlına özüm üçün əziz adam bilirəm...

Belə bir sual hamını düşündürür: həmvətənlər özlərini xaricdə necə hesab etməlidirlər? Almaniyada,

Fransada, Rusiyada və başqa Avropa ölkələrində yaşayan azərbaycanlı, yoxsa Azərbaycan mənşəli alman, fransız, rus kimi? Bu insan almanların, fransızların, rusların özlərindən daha artıq dərəcədə alman, fransız, rus olmalıdır? Və ümumiyyətlə, azərbaycanlılıq nə deməkdir?

Hər şeydən öncə bu, yalnız azərbaycanlılara xas olan keyfiyyətlərin təzahürüdür. Məsələn, ruslar üçün rusluq odur ki, dodaq qarmonunun səsinə eşidən kimi adamlar əllərindəki işi bir kənara atıb eyvanlara çıxır və qarmonu dinləyirlər, dinlədikcə də gözləri yaşarır. Rusluq həm İ Pyotrun sərt uzaqgörənliyi, həm qardaşı İvanuşkanı xilas etmiş Alyonuşkanın fədakarlığı, həm də siyasi rəhbər Kloçkovun 1941-ci ildə dediyi əfsanələşmiş bu sözlərdir: «Rusiya böyükdür, amma geri çəkilməyə yer yoxdur, arxada Moskvadır».

Azərbaycanlılıq Şərqə məxsus zərif hisslər, fəlsəfi müdriklik, Şərq mədəniyyətinin zənginliyidir. Bu, 1300 il əvvəl yaranmış və şərqşünas-alim Vasili Vladimiroviç Bartoldun rus dilinə tərcümə etdiyi ölməz xalq eposu «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. Bu, Molla Nəsrəddinin duzlu-məzəli yumorudur; bu – özünəməxsus təfəkkür tərzidir, bu – başqalarının ürəyinə bənzəməyən məxsusi bir qəlb, özəl qan deməkdir. Azərbaycanlılıq «Koroğlu» dastanında formalaşmış şərəf kodeksidir: hünər var-dövlətdən yüksəkdə durur; şərəfsizlik ölümdən bətərdir; ailə və övladlar hər cür uğurdan, vəzifədən üstündür. Azərbaycan xalqına sarı bir addım atanda, o, iki addım atır, lakin o, görürsə ki, qarşısındakı ona doğru gəlmək əvəzinə, əksinə, geriye doğru addım atır, onda o özü geriye addım atmır, sadəcə, yerində dayanıb qalır.

Azərbaycanlılıq, ən nəhayət, xalqın mentalitetini əks etdirən bu rəvayətdir:

Çox qədim zamanlarda bir Azərbaycan kəndinə naməlum bir səyyah gəlibmiş. O, tamamilə yad bir tayfanın adamı idi, buna baxmayaraq qonaqpərvərlik qanunlarına uyğun olaraq, onu mehribanlıqla qarşıladılar. Evdə olan ən ləziz təamları süfrəyə düzdülər, yedizdirib-içizdirdilər və onun üçün yataq hazırladılar.

Səhər tezdən qonaq yuxudan ayıldı. Əsitməşdi ki, bu yerlərdə adətdir – nəyi tərifləsən, onu götürüb peşkəş edəcəklər. O da diqqətini cəlb edən hər şeyi tərifləməyə başladı, ev sahibləri həmin əşyaları dərhal ona bağışladılar – qonaqpərvərlik qanunları belə tələb edirdi.

Bir çox bahalı hədiyyələrə sahib olmuş qonaq yola çıxmağa hazırlaşdı. Hədiyyələri qablaşdırdılar ki, aparmaq asan olsun. Amma qonaq yola çıxanda onu saxladılar.

– Çəkmələrini çıxar! – deyə ev sahibləri xahiş etdilər.

Qonaq heç nə başa düşməyərək onlara baxdı.

– Çəkmələrinə yapışmış torpağı təmizlə!

Qonaq tələbi yerinə yetirdi və bu sözləri eşitdi:

– Bizim bir torpağımız var – biz onu heç kəsə vermərik. İndi isə sənə yaxşı yol!

Lakin Heydər Əliyevi yalnız milli yönümlü dövlət başçısı kimi təqdim etmək də düzgün olmazdı. O deyirdi: «Azərbaycan çoxmillətli respublikadır və bu çoxmillətlik bizim başlıca sərvətimizdir». Bəli, ölkədə əhalinin 85 faizindən çoxu azərbaycanlılardır. Lakin başqa millətlərin nümayəndələrinin də qanunverici və icra orqanlarına yolu bağlı deyildi. Azərbaycanda onlarca mədəni-milli cəmiyyət fəaliyyət göstərir, radio verilişləri yayımlanır, Azərbaycandakı xalqların milli dillərində qəzet və jurnallar nəşr olunur.

Heydər Əliyevin vaxtında heç bir rus məktəbi, rus dilində tədris aparılan heç bir ali məktəb fakültəsi, heç bir teatr və ya mədəniyyət idarəsi bağlanmamışdır! Bakıda

490 məktəb var. Onlardan 190-ı rusdilli məktəblərdir. Azərbaycanın 7,5 milyonluq əhalisinin isə cəmi 170 mini ruslardır. MDB-nin heç də bütün ölkələrində məktəblilərin, Azərbaycanda olduğu kimi, 13 faizi rus dili ilə bağlı deyildir. Bu dili Azərbaycanda 20 min tələbə öyrənir.

2000-ci ildə Əliyevin qərarı ilə Bakı Slavyan Universiteti açılmışdır. Universitet Rus Dili və Ədəbiyyatı Pedaqoji İnstitutunun əsasında yaradılmışdır. Həmin İnstitut isə 1972-ci ildə sovet Azərbaycanının o vaxtkı partiya rəhbəri Heydər Əliyevin sərəncamı ilə, rus dili və ədəbiyyatı üzrə müəllim kadrlar hazırlayan ikiillik müəllimlər institutunun bazasında yaradılmışdı. Azərbaycan müstəqil dövlət olduqdan sonra yerli gənclər üçün rus dilinin əhəmiyyəti nəinki azalmadı, əksinə, artdı.

Ölkədə Rusiyanın üç əsas televiziya kanalının – birinci kanalın, «Россия» kanalının və NTV-nin proqramları qəbul edilir. Rus Dram Teatrı fəaliyyət göstərir, yəni rus dilinin tətbiq sahəsi məhdudlaşmayıb. Çox adama bəlli olmayan daha bir fakt: Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına ilk layiq görülməklərdən biri də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə fərqlənmiş milliyətcə rus olan Yuri Kovalyov olmuşdur.

Öz ölkəsinin başlıca sərvətini onun çoxmillətliyində görəndə Heydər Əliyevin müdrikliyi heyratamizdir. Həqiqətən də, bu gün dünyada iki yüzə yaxın dövlət, üç mindən artıq millət və xalq vardır. Təsəvvür etmək olar ki, əgər hər bir etnik qrup öz müstəqil dövlətini yaratmaq istəsə, nələr baş verər. Kosmonavtların dediyi kimi, bizim o qədər də böyük olmayan Yer kürəmizdə üç min müstəqil dövlətin mövcudluğu, çətin ki, mümkün olsun. Hər halda yaxın perspektivdə bu, mümkün deyil. Dünya iqtisadi proseslərinin qloballaşması, elmi-texniki tərəqqinin, intellektual integrasiyanın görünməmiş sürəti tamamilə başqa tendensiyalardan xəbər verir.

Odur ki, təkmillətli dövlətlərin yaranması. yəqin ki, baş tutan iş deyil. Deməli, müxtəlif etnik qruplar çoxmillətli dövlət qurumları çərçivəsində birgə yaşamağı öyrənməlidirlər.

O, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini hər şeydən üstün tuturdu. 1992-ci ilin oktyabrında ABŞ konqresinin «Azadlığa dəstək aktı»nın 907-ci maddəsində Azərbaycana dair düzəliş tətbiq etdiyini bu gün çox adam unudub. Bu, ədalətsiz, ayrı-seçkilik yaradan bir qərar idi – guya Azərbaycan Ermənistanı blokadaya məruz qoymasına görə cəzalandırılırdı. Azərbaycan tərəfi belə hesab edir ki, 1991–1992-ci illərdə məhz Ermənistan Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə əlaqələri kəsmiş, Azərbaycanın digər regionları, paytaxt Bakı ilə Naxçıvan arasındakı kommunikasiyaları sıradan çıxarmışdı. Naxçıvan çox çətin vəziyyətə düşmüşdü. İnsanlar soyuqdan donur, elektrik enerjisiz, qaranlıqda, susuz qalırdılar. Lakin həmin maddə Azərbaycana yardım göstərməyi ABŞ-ın bütün dövlət qurumlarına qadağan etmişdi. Belə yardımı onlar SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik qazanmış ölkələrə göstərirdilər. Məsələn, Ermənistan və Gürcüstan belə yardımdan bəhrələnirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildiyi ilk günlərdən əlindən gələn hər şeyi etdi ki, ABŞ bu qərəzli qərarı ləğv etsin. ABŞ Prezidenti Bill Klinton azərbaycanlı həmkarı ilə razılaşdı: bəli, qərar ədalətsizdir, bunu ləğv etmək lazımdır. 1997-ci ilin avqustunda Əliyevin Vaşinqtona rəsmi səfəri zamanı hər iki Prezident müvafiq bəyanat imzaladılar, lakin onun həyata keçirilməsi baş tutmadı.

Bill Klinton öz prezidentlik səlahiyyətlərinin başa çatmasına üç gün qalmış Heydər Əliyevə məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi ki, o öz vədini unutmayıb

və aşağıdakıları təklif edir: ABŞ konqresi Azərbaycana münasibətdə 907-ci maddənin qüvvəsini Azərbaycanın Ermənistana hər hansı bir güzəşti müqabilində, məsələn, Ermənistan-Azərbaycan sərhədinin hansısa bir sahəsində ticarət üçün imkan yaradılması müqabilində ləğv edir.

Əliyev rədd cavabı verdi. Klinton yazdı ki, Azərbaycan indiyədək 907-ci maddə ilə yaşamışdır, bundan sonra da yaşayacaq. Onun ölkəsi Ermənistana güzəştə getməyəcəkdir. Əvvəlcə əsas məsələni həll etmək – münafişəni aradan qaldırmaq lazımdır, bunun üçün Ermənistan işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını azad etməlidir. Sülh yarananda münafişə üçün bəhanə də aradan qalxacaq.

Mahiyyət etibarilə Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğalını leqallaşdırma bilən variantla qarşı da o, elə bu cür qətiyyətlə çıxış etdi.

1999-cu ilin aprelində o, Rusiya Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Viktor Çernomirdinə belə demişdi:

– 1996-cı ilin dekabrında Lissabon sammitinin prinsiplərinin qəbul edilməsində çox mühüm rol oynamış Rusiya 1998-ci ilin noyabrında tamamilə anlaşılmaz və qeyri-məqbul «ümumi dövlət» təklifini irəli sürür. Əcəb tapıblar. Dünyada, dünya təcrübəsində «ümumi dövlət» anlayışı yoxdur. Belə çıxır ki, Azərbaycan ərazisində bizim ümumi dövlətimiz olmalıdır – Azərbaycan Dağlıq Qarabağla birlikdə. Bu, Dağlıq Qarabağa müstəqillik verməyə bərabərdir. Elə isə bu fikri ört-basdır etmək nəyə lazımdır? Bu da Rusiya Federasiyasının təklifidir, yeri gəlmişkən, Birləşmiş Ştatlar və Fransa bu təklifi dəstəkləyir. Biz noyabrda həmin təklifi rədd etmişik, lakin indiyədək bir nəticə yoxdur – yəni «siz təklifi rədd etmisiniz, indi də gedin fikirləşin».

Heydər Əliyevin dövründə kiçik Azərbaycan o dərəcədə məğrur idi ki, iki qüdrətli dövlət – ABŞ və Rusiya qarşısında əylməyi özünə rəva görmürdü! Azərbaycan liderinin öz fikri var idi və dövlət suverenliyi prinsiplərindən uzaqlaşmadan beynəlxalq birlikdə bu fikrin üstündə dururdu.

2001-ci ildə bazar günlərindən birində Heydər Əliyev qəflətən Dənizkənarı parkda göründü. Bu, qabaqcadan planlaşdırılmamışdı, onun gəlişindən heç kəsin xəbəri yox idi. Qərar qəfil yaranmışdı. O, avtomobillə keçərkən sürücüdən maşını saxlamağı xahiş etmişdi.

Prezident, adətən, istirahət vaxtlarında əynində olan sərbəst geyimdə idi. Parkda arzu edənlərin çəkisini müəyyənləşdirmək üçün qoyulmuş köhnə tərəziyə yaxınlaşdı. Tərəzinin sahibi ahıl kişi Prezidenti dərhal tanıdı, ona tərəzidə çəkilməyi təklif etdi. Əliyev gülərək təklifi qəbul etdi. Kişi tərəzinin göstəricisinə baxdı:

– Yetmiş doqquz kiloqram səkkiz yüz qram, siz bir az arıqlamısınız, amma narahat olmayın. İnşallah, Şuşanı azad edəndən sonra yaxşı kabablar çəkərik, siz də kökələrsiniz.

Sən demə, yoldan ötənləri tərəzidə çəkməklə çörək-pulu qazanan bu şəxs ermənilər tərəfindən işğal edilmiş Ağdamdan olan qaçqın imiş. Prezidentin yanında ən çox qalan o olmuşdu ki, bu şəxs Ağdamdan olmasına baxmayaraq, Şuşadan danışmışdı. Deməli, Şuşa onun qəlbində yaşayır, deməli, əcdadların torpağı hamını özünə çəkir. Şuşa hər bir azərbaycanlı üçün doğma şəhərdir. Hamı o xoşbəxt günün arzusu ilə yaşayır ki, haqq-ədalət öz yerini tapacaq və işğal edilmiş ərazilər bir gün, nəhayət, öz qanuni sahiblərinə qovuşacaq. Lakin illər ötür, ATƏT-in Minsk qrupu artıq yeniyetməlik yaşından çıxıb, nəticə isə yoxdur.

Heydər Əliyevin səsinə yüngül bir istehza duyulurdu:

– Əgər bir az da ləngisək, ATƏT-in Minsk qrupu artıq böyük oğlan olacaq, gərək onu evləndirək. Yaxud ola bilər qız olsun, onu ərə verək... Ona görə biz düşünməliyik ki, bu yaşlar nə qədər artacaqdır.

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri növbəti dəfə başlarını razılıq əlaməti olaraq tərpədir, onun dəfələri eşitdiyi düz sözləri təkrar edirdilər.

2001-ci il noyabrın dördündə həmsədrlər Rudolf Perina (ABŞ), Filip de Sürmen (Fransa), Nikolay Qribov (Rusiya) və Rusiya xarici işlər nazirinin birinci müavini Vyacheslav Trubnikovu qəbul edərkən Heydər Əliyev ürək ağrısı ilə söyləmişdi ki, ATƏT kimi yüksək nüfuza malik beynəlxalq təşkilat heç nəyə nail ola bilmir. Hətta 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş vermiş dəhşətli terror aktlarından sonra da. Əliyev nümayəndə heyətini inandırır ki:

– Beynəlxalq terrorizm də təcavüzkar separatizmlə çox sıx bağlıdır. Dünya bu dəhşətli hadisələrdən xilas olmalıdır. Əgər bu olmasa, onda gələcək daha da çətin olacaqdır. ... Arzu edərdim ki, sizin bu səfəriniz zamanı, heç olmasa, bir az irəliyə gedə bilək.

O, həmsədrləri bazar günü qəbul etmişdi. Bu iş onları, xüsusən fransızı təəccübləndirmişdi.

– Bizim üçün bazar günü yoxdur, – deyər Əliyev bildirmişdi. – Bu cür münaqişə şəraitində yaşayan xalq üçün, millətlər üçün bazar günü ola bilməz.

İstər bazar günü, istər şənbə, istərsə də bayram günləri Heydər Əliyev üçün istirahət günləri deyildi. Bütün bu illər ərzində bir fikir onun beyninə rahatlıq vermirdi: insanları öz doğma yurdlarına necə qaytarmalı, onların iztirablarını necə yüngülləşdirməli.

O, ölkənin hər hansı bir blok və alyansa daxil olmasının prinsipial əleyhdarı idi. Hələ 1997-ci ilin iyu-

lunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Rusiyaya ilk rəsmi səfəri zamanı Rusiya XİN-də keçirilən mətbuat konfransında ondan soruşmuşdular ki, Azərbaycanın öz şimal qonşusu ilə daha sıx yaxınlaşmaq niyyəti yoxdurmu? Məsələn, Ermənistanda Rusiya ilə birləşmək üçün müxtəlif səviyyələrdə bəyanatlar verilir və hətta imzalar toplanılır.

Parisdə nəşr olunan erməni jurnalının müxbiri ona belə bir sual vermişdi:

– Siz belə bir birləşməni təqdir edərdinizmi? Azərbaycanda belə meyillər varmı?

Azərbaycan lideri belə cavab verdi:

– Hər bir respublika öz məsələlərini, öz prinsiplərini əsas tutaraq həll edir. Bir-birinin daxili işlərinə qarışmaq prinsipi MDB tərkibində münasibətlərimizin təməl prinsipidir. Buna görə də biz Rusiyanın, Belarusun işlərinə qarışmırıq. Rusiya ilə Belarusun ittifaqı Rusiyanın öz işidir, Belarusun öz işidir, onlar bu ittifaqı lazım bilirlərmi – bilirlər, yaradırlarmı – yaradırlar. Biz bu işə qarışmırıq. Ermənistanda imzaları bu ittifaqa qoşulmaq üçün toplayırlar – bu, Ermənistanın işidir, sizin işinizdir. Bizdə heç kəs belə imzalar toplamır və bizdə belə əhvali-ruhiyyə yoxdur. Biz Rusiya ilə öz münasibətlərimizi suverenlik əsasında, dövlət müstəqilliyi və dostcasına əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq əsasında qururuq. Bu, əməkdaşlığın çox yüksək dərəcəsidir. Mən bilmirəm, bundan da artıq daha nə lazımdır.

Birbaşa, açıq cavablar Rusiyanın bəzi kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən, onların sahiblərinin istəyi kimi yozulurdu. 1998-ci ilin aprelində Bakıda Rusiya Federasiyası hökuməti sədrinin müavini vəzifəsini icra edən, MDB ölkələri ilə münasibətlərin əlaqələndiricisi İvan Rıbkinlə görüşdə, adətən, nəzakətli və diplomatik olan Heydər Əliyev qəzəbini gizlədə bilməmişdi. Bu

qəzəb Rusiya qəzetlərinin birində çap edilmiş «Heydər Əliyev Azərbaycanı haraya aparır» («Куда ведет Гейдар Алиев Азербайджан») adlı məqalədən doğmuşdu.

– Belə təhlil edirlər ki, Əliyev antirusiya siyasəti aparır, Əliyev Azərbaycanı, nə bilim, Qərbə, Türkiyəyə, Amerikaya doğru aparır və ilaxır, – o, dilxor halda Rıbkinə deyirdi. – Əliyev Azərbaycanı heç yana aparmır. Əliyev Azərbaycanın milli maraqlarından çıxış edərək, bu maraqları qorumaqla Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi möhkəmləndirir və inkişaf etdirir. Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən hər şey Azərbaycan üçün məqbuldur. Azərbaycanın milli maraqlarına zidd olan hər nə varsa, Azərbaycan üçün qeyri-məqbuldur. Əslinə qalsa, bu heç də bizim kəşfimiz deyil. Hər bir dövlət başçısı belə düşünür və bu cür hərəkət edir. Uydurma və hücumlar nəyə gərəkdir? Məqalənin məgzi bütövlükdə bundan ibarətdir ki, guya Əliyev Azərbaycanı Rusiyadan ayırır... Bilirsiniz, belə məqalələr təşkil edən şəxslər tərəfindən bu, çox ləyaqətsiz hərəkətdir...

Heydər Əliyevi başa düşmək olardı. Moskvada kimlərə elə gəlirdi ki, Bakı ölkəyə xarici şirkətləri dəvət etməklə yanlış neft siyasəti aparır.

Əliyev bunda pis bir şey görmürdü:

– Bizim siyasətimiz açıqdır. İmzaladığımız müqavilələrin üçündə Rusiyanın «LUKOyl» şirkəti sanballı paya malikdir. Əgər daha hansısa bir Rusiya şirkəti varsa, qoy gəlsin, buraya sərmayə qoysun. Bəs nə üçün Baş nazir Çernomırdin Amerikada Yamal-Nen yatağı üzrə «LUKOyl»la birlikdə «Konoko» şirkəti ilə 25 milyard dollarlıq kontrakt bağlayırsa, bu, normal sayılır? Bizdə isə, imzalanmış bütün kontraktlar cəmi 30 milyard dollar təxsisat nəzərdə tutur.

Doğrudan da, əgər Azərbaycanda Amerikanın, yaxud İngiltərənin hər hansı bir şirkəti açılırdısa, Moskvada

bunu qeyri-normal hesab edirdilər. İkili standart? Respublikaların on illər boyu Mərkəzin diqqətinə möhtac olduqları dövrün təsiri... Lakin Boris Yeltsin MDB dövlət başçılarından zirvə görüşlərindən birində birmənalı şəkildə demişdi:

– Mən artıq böyük qardaş deyiləm. Gəlin, bundan sonra integrasiya yolu ilə birlikdə gedək...

Rıbkın qətiyyətsiz tərzdə özünə belə bəraət qazandırır ki, o, vəzifədə hələ təzədir və belə yazıların meydana gəlməsinin səbəblərini bilmir. Ümumiyyətlə, mətbuatın fikrini Rusiya rəhbərliyinin, üstəlik də Rusiya xalqının fikri kimi qəbul etmək olmaz. Rıbkın yaranmış xoşagəlməz vəziyyətdən çıxmağa çalışaraq deyirdi:

– Təəssüf ki, qəzetlər, doğrudan da, bəzən yuxuda gördükləri şeyləri yazırlar. Buna görə də dərhal açıq demək istəyirəm ki, bütün bunlar Rusiya rəhbərlərinin fikirləri, rusiyalıların mütləq əksəriyyətinin mülahizələri deyildir.

Yuri Andropovun ölümündən bir gün qabaq sovet qəzetləri yazmışdılar ki, Heydər Əliyev Suriyaya səfər edəcək. Suriya SSRİ-nin Yaxın Şərqdə başlıca dayaq nöqtəsi hesab olunurdu.

Həqiqətən, Heydər Əliyev beynəlxalq məsələlərlə çox məşğul olurdu. Özü də təkcə Yaxın Şərq məsələləri ilə yox. Latın Amerikası ölkələri, xüsusən də Kuba, Nikaraqua, Salvador onun fəaliyyət sferasına daxil idi. Qərbdə indiyədək belə hesab edirlər ki, Əliyev müsəlman ölkələrindəki vəziyyət üzrə Andropovun baş məsləhətçisi olmuşdur.

Əliyevin ölkədaxili qaygıları da həddən artıq çox idi – ümumtəhsil məktəblərində islahatlardan tutmuş, dəmir yollarında qayda yaradılmasınadək. Bütün bunlar, şübhəsiz, sübut edirdi ki, Andropov Əliyevi Sovet İttifaqı

Hökumətinin başçısı vəzifəsinə hazırlayır, lakin, gəlin, beynəlxalq məsələlərə qayıdaq.

Fransada çıxan «Humanite» qəzeti 1987-ci il noyabrın 15-də belə bir məlumat dərc etmişdi ki, sovet akademiki Abel Aqanbeqyan Fransa Erməni İnstitutunun və Erməni Veteranları Assosiasiyasının Parisdə onun şərəfinə təşkil etdikləri qəbulda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycandan Ermənistanı verilməsinin zəruriliyini bəyan etmişdi.

Aqanbeqyan demişdi:

– İqtisadçı kimi mən hesab edirəm ki, Qarabağ Ermənistanla Azərbaycana nisbətən daha çox bağlıdır.

Elə həmin vaxtlar Sovet İttifaqının bütün erməniləri arasında belə bir şeyə yayılmışdı ki, Aqanbeqyan Parisdə bunları deyərkən özünün Qorbaçovla söhbətinə istinad edib, guya həmin söhbət zamanı Baş katib etiraf edibmiş ki, Qarabağ Ermənistanı verilməlidir. Qorbaçovun belə deyib-demədiyini müəyyənləşdirmək bu gün çətinidir. Bəlkə də, heç deməyib – əgər belədirsə, kiminsə yaydığı şeyi uzağadən nəticələri olan, dəqiqliklə planlaşdırılmış əməliyyatın bir hissəsi hesab etmək olar.

Xaricdə nəşr olunan erməni kütləvi informasiya vasitələri şeyi bir-birinin «ağzından qapıb» dərhal şisirttilər. «Azadlıq», «Amerikanın səsi» radiolarının erməni redaksiyaları, Parisdəki «Ayb» radiostansiyası təbliğat kampaniyasına qoşuldular. Gözəgörməz mərkəzdən komanda verilibmiş kimi, xaricdəki erməni diasporunun çoxsaylı siyasi təşkilatları qaynar fəaliyyətə başladılar. «İnqilabçı daşnaklar», «Erməni inqilabçıları ittifaqı», «Kəndli azadlığı», «Birləşmiş Ştatların şərq erməniləri», «Kilikiya», «Ermənistanın müdafiəsi», «Gənc erməni daşnakları» və sair partiyalar xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər.

Eyni zamanda Moskvada Qarabağ mövzusu geniş şərh və təbliğ edilməyə başladı. Erməni lobbisi bu əraziyə özünün tarixi hüququ olması fikrini təkrar-təkrar ictimaiyyətə xatırlatmaq üçün hər vasitəyə əl atırdı. Yüksək vəzifəli şəxslərin adlarından istifadə edilirdi. Ermənilərin xeyrinə ilk çıxış edənlərdən biri akademik A.D.Saxarov oldu. O, «Московские новости» qəzetinə müsahibəsində bildirmişdi ki, SSRİ Ali Soveti bu problemə qayıdacaq və onu müsbət həll edəcəkdir.

Təəccüblüdür, lakin Kremlə və Köhnə meydanda bu hücumlara biganə qaldılar. Aqanbeqyanın Parisdəki hay-küylü bəyanatı, bundan sonra mətbuatda başlanmış kampaniya İttifaq Mərkəzinin diqqətindən «yayındı». Azərbaycanda çox narahat olmuşdular, çünki xalqın heysiyyət və ləyaqətini heç bir şey ərazi iddiaları qədər dərinəndən yaralamır. Lakin azərbaycanlılara qahmar çıxan yox idi.

Hazırda bir çox tarixçi və politoloqlar Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsindən istefasını erməni lobbisinin böyük qələbəsi hesab edirlər. SSRİ-ni dağıdanların fikrincə, bu xadimi nəyin bahasına olursa-olsun, Kreml olimpidən endirmək lazım idi. Əgər Heydər Əliyev hakimiyyətdə qalsaydı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəyişdirilməsi üzrə heç bir bəyanat, üstəlik də konkret hərəkətlər mümkün olmazdı. Heydər Əliyev buna yol verməzdi.

Buna görə də əvvəlcə onu İttifaq hökumətindəki yüksək vəzifədən kənarlaşdırmaq, daha sonra isə ictimaiyyətin gözündən salmaq üçün mümkün olan hər vasitəyə əl atdılar. Heydər Əliyev SSRİ-nin müsəlman əhalisinin yeganə təmsilçisi idi ki, Moskvada böyük dövlət vəzifəsi tuturdu. Onun istefasından sonra təcavüzkar erməni separatizmi ideoloqlarının əlinə fürsət düşdü və bu fürsətdən dərhal istifadə etdilər.

Təəssüf ki, Qorbaçov bunu anlamadı, necə ki, müsəlman dünyasında gedən prosesləri anlamırdı.

1992-ci ildə Sankt-Peterburqda Y.Pompeyevin «Qarabağın qanlı girdabı» («Кровавый омут Карабаха») adlı kitabçası nəşr olundu. Bu kitabın çapdan çıxması, demək olar ki, diqqəti cəlb etmədi. Qaydarın islahatları yenicə başlanmışdı, iqtisadiyyatdakı şok terapiyası Rusiya əhalisini dilənçi kökünə salmışdı. İnsanlar yalnız birtəhər başlarını dolandırmaq, ailəni saxlamaq barədə düşünürdülər.

İş elə gətirmişdi ki, mənimlə eyni vaxtda bu kitabı Vyaçeslav Şironin də oxumuşdu. O, SSRİ DTK general-mayoru, DTK-nın analitik mərkəzlərindən birinin («A» İdarəsi) başçısı, sovet əks-kəşfiyyatı rəisinin müavini, DTK rəhbərləri Fedorçukun, Çebrikovun, Bakatinin, sonralar isə Rusiya xüsusi xidmətinin ilk başçıları Barannikovun və Stepəşinin baş məsləhətçisi olmuşdur.

Mən Şironinlə tanış idim. Etiraf edirəm ki, Pompeyevin kitabını oxuyandan sonra çaşqınlıq içində olduğumdan, qərara aldım ki, Sovet İttifaqının süqutu ərəfəsində Zaqafqaziyanın problemləri ilə məşğul olmuş şəxsin fikrini öyrənəm. Ola bilməzdi ki, belə bir kitabça Şironin kimi böyük analitikin diqqətindən kənarda qalsın.

– Hadisələr obyektiv təsvir edilmişdir, – o, qısaca belə dedi.

– Bəs «İslam» məqaləsinə verilən qiymət?

– Ədalətlidir. Mən onunla tam razıyam.

Söhbət həmin illərdə Yaxın Şərq üzrə mütəxəssis kimi tanınmış bir jurnalistin məqaləsindən gedirdi. 1987-ci ilin əvvəllərində «Литературная газета»-da dərc edilmiş bu məqalədə dünyanın ən böyük dinlərindən birinə olduqca sayğısız münasibət bildirilirdi. Məqalə o vaxt ən müxtəlif rəylərə səbəb olmuşdu.

Bəziləri – belələri çox idi – məqaləni dəstəklədilər. Rus cavanları Əfqanıstanda nəyin nəminə həlak olurlar? Mühəribəni dayandırmaq lazımdır, oradan qoşunları çıxarmağın vaxtı çatıb. Bu məqalə oğulları Vətənə sink tabutlarda qayıtmış insanların ürəklərindən xəbər verirdi. Başqa din uğrunda canımızı qurban verməyimiz yə-tər. Bezdik bu beynəlmiləlcilikdən, canımız boğazımıza yığılıb.

Yalnız sonralar, vaxt keçdikcə, ilk baxışdan əlaqəsiz görünən hadisələr və faktlar birləşərək, qabaqcadan proqramlaşdırılmış mozaika kimi bitkin forma aldıqda aydın oldu ki, bu məqalə və ona bənzər başqa yazılar hansı kampaniyanın dəyirmanına su tökülmüş. Y.Pompeyevin fikrincə, mətbuat xalqın şüurunu silkələməyə, insanlarda formalaşmış təsəvvürləri dağıtmağa məhz o zaman başlamışdı.

Vyaçeslav Şironin deyirdi:

– Qarşıya bir neçə vəzifə qoyulmuşdu. Onlardan biri də aranı vurmaq, hamını bir-birindən incik salmaq idi.

Mərkəzi mətbuatda məhz o vaxt elə məqalələr dərc edilməyə başladı ki, bu məqalələrdə erməni yaradıcı ziyalıları sırasından olan, oxucu rəğbətini qazanmış görkəmli şəxslər Avropa Parlamentinin elə həmin 1987-ci ilin iyununda qəbul etdiyi «Ermənistanda genosid qurbanlarının xatirə günü»-nün təsis edilməsi barədə qərarı dəstəkləyərək, 1915-ci il faciəsindən söhbət açıq və Osmanlı imperiyasına qarşı nifrəti açıq-aşkar qonşu azərbaycanlılara tuşlayırdılar, özü də onları məhz «türk» adlandırırdılar.

İttifaq Mərkəzinin birtərəfli yanaşması Azərbaycanda 1990-cı ilin yanvar hadisələrinə münasibətdə də aydın görünür. Heydər Əliyev deyirdi:

– Bakıya çox böyük qoşun kontingenti yeritmişdilər, həmin kontingentə müdafiə naziri Yazov, daxili işlər naziri Bakatin, SSRİ DTK sədrinin birinci müavini Bobkov başçılıq edirdilər. – Bunun səbəbi Heydər Əliyev üçün hələ də qaranlıq qalırdı: – Axı, burada nə baş vermişdi ki, bu qədər tank, top, atıcı silah, müdafiə naziri başda olmaqla sovet ordusunun bu qədər canlı qüvvəsini buraya yeritmək lazım gəlmişdi? Nə baş vermişdi? Heç nə. Əlbəttə, bu, vəhşilikdir. Bizə tarixdən məlumdur ki, son dövrlərdə sovet hökuməti tərəfindən öz xalqına qarşı belə bir təcavüz heç yerdə olmamışdı. 1956-cı ildə Macarıstana qoşun yeridilməsini xatırlayıram, o zaman çoxlu adam həlak oldu. Lakin orada məsələ başqa idi, onda Macarıstana imkan vermək istəmirdilər ki, sosialist sistemindən ayrılınsın. Çexoslovakiyaya qoşun yeridilməsi yadımdadır. Doğrudur, onda daha ağıllı hərəkət etdilər, demək olar ki, qan tökülmədi, qurbanlar da cüzi oldu, aksiyanı daha yaxşı təşkil etmişdilər. Bunlardan başqa yadıma gəlmir. Həm də bunlar öz ölkəsi deyildi, yad ölkələr idi. Burada isə öz ölkəsi, öz xalqı idi, amma vəhşiliyə baxın!

İttifaq Mərkəzinin Azərbaycana qeyri-obyektiv münasibətini general Vyacheslav Şironin də qeyd edirdi. O, Qorbaçovun fərmanı ilə SSRİ DİN və DTK-ya həvalə olunmuş fəvqəladə vəziyyət rejiminin təmin edilməsində iştirak etmişdi. Şironin deyirdi:

– 1990-cı il yanvarın ikinci yarısında artıq bir ay ərzində ikinci dəfə mən yenidən – bu dəfə hərbi nəqliyyat təyyarəsi ilə – Bakıya xidməti ezamiyyətə uçdum. Mənimlə bərabər DTK mərkəzi aparatının əməliyyat bölmələrinin 100 nəfər böyük zabitindən ibarət bütöv bir komanda yola düşdü... Komandada həmçinin

iqtişadi təhlükəsizlik, nəqliyyat və yaşayış üçün zəruri olan təminat vasitələri üzrə mütəxəssislər də vardı.

Şironin və onun komandası Bakıdan vertolyotlarla Naxçıvana yollandılar. Yol boyu bir sual onlara rahatlıq vermirdi: nə üçün fəvqəladə vəziyyət yalnız Azərbaycanın bir neçə şəhərində elan edilib?

– Moskvadakı rəhbərliyə məlumatımızda biz təklif etdik ki, fəvqəladə vəziyyət, eyni zamanda, Ermənistanın Azərbaycanla inzibati sərhədi boyunca yerləşən rayonlarında da tətbiq edilsin. Axı, hər iki tərəf üçün şərtlər bərabər olmalıdır, heç kəsə üstünlük hüququ verilməməlidir. Fəvqəladə vəziyyətin başlıca məqsədi qanunsuz yaradılmış silahlı birləşmələrin tərk-silah edilməsi idi. Lakin biz, məsələn, təkcə Naxçıvandakı yaraqlıları tərk-silah etsək, üstünlük ermənilərin tərəfinə keçəcəkdı.

Mən heyrlə dilləndim:

– Düzdür! Bu, mənim heç ağılıma da gəlməyib. Həqiqətən də, fəvqəladə vəziyyət rejimini niyə yalnız Azərbaycanda tətbiq edildilər?

Şironin mənalı tərzdə gülümsündü:

– Mən də həmin sualı verdim. Bakıda keçirilən birləşmiş operativ müşavirədə heç kəs bu suala cavab verə bilmədi. Təkcə onu dedilər ki, İttifaq DİN belə bir təkliflə «yuxarıya» müraciət edib. Gözlənilməli kimi, Naxçıvanda da bu sual dərhal ortaya çıxdı və mənim özümə ünvanlandı.

– Bəs siz nə cavab verdiniz?

– Dedim ki, sübut etməyə və nail olmağa çalışacağıq...

– Sübut edib nail ola bildinizmi?

– Fəvqəladə vəziyyətin yalnız beş kilometrlik sərhəd zonasında və dəmir yolu stansiyalarında elan olunması üçün sanksiya istədik. Eyni zamanda Ermənistan-Naxçıvan sərhədinin o tayındakı bu cür zonada da belə

bir rejim tətbiq etmək təklifini verdik. Bu kifayət edərdi ki, atəş mövqelərindən topları yığışdırırsınlar, çoxsaylı səngərləri torpaqlasınlar və atəş nöqtələrini yığışdırırsınlar. Axı, Azərbaycan tərəfinin zəmiləri və üzümlükləri amansızcasına güllə və mərmə yağışına tutulurdu. Xülasə, mərkəzə şifrlı teleqram göndərdik, Naxçıvan-Ermənistan inzibati sərhədinin hər iki tərəfindəki beş kilometrlik zonalarda fəvqəladə vəziyyətin tətbiqinin zəruriliyini bir daha əsaslandırdıq. Cavabı çox gözləməli olmadıq: yazdılar ki, sizin təklifiniz lazımı instansiyalara çatdırılmışdır. Bu o demək idi ki, təklif artıq Qorbaçovun aparatındadır. Lakin əvvəl olduğu kimi, oradan nə bir təklif, nə də tövsiyə gəldi. Prezident aparatı heç bir reaksiya bildirmədi.

– Doğrudanmı heç bir münasibət bildirilmədi?

– Bəli, Qorbaçov, heç şübhəsiz, vəziyyətin tam sabitləşməsinə gətirib çıxara bilən və əslində «qaynar nöqtə»lərdən birini ləğv etməyə səbəb ola bilən, bəlkə də, Qarabağ münaqişəsinin həllinə müsbət təsir göstərə bilən olduqca mühüm təklifə öz münasibətini bildirmədi. Bunun əvəzində isə sərhədin Ermənistan tərəfindəki beş kilometrlik zonada fəvqəladə vəziyyət rejiminin tətbiq edilməsi ilə bağlı bizim Moskvaya təkrar müraciətimizdən sonra Naxçıvandakı münaqişə ətrafında qaribə işlər törədilməyə başladı. İndiyədək bu şübhələr mənə rahatlıq vermir: baş verənlər adi təsadüf idi, yoxsa münaqişənin alovlanması maraqlı olan hansısa güclü qüvvələr qılgılcımın sönməkdə olduğunu hiss edərək, aranı bir az da qızıxdırmağı qərara almışdılar? Təəssüflər olsun, mən belə bir hissi özümdən kənarlaşdırıram ki, həmin günlərdə baş verən hadisələr məharətlə planlaşdırılmış, özü də Naxçıvandan və Ermənistandan uzaqlarda planlaşdırılmış bir aksiya idi.

– Eləmi? Siz nəyi nəzərdə tutursunuz?

– Ermənistan tərəfində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi təklifi ilə biz Moskvaya yeni şifrlı teleqram göndərdikdən, demək olar ki, dərhal sonra özlərini Ermənistan azadlıq hərəkatı adlandıran yaraqlılar kəskin surətdə fəallaşdılar, Azərbaycanın Sədərək kəndini artilleriya atəşinə tutdular ki, bu da Naxçıvanda böyük qəzəb doğurdu. Lakin iş bununla bitmədi. Mərkəzi qəzetlərdən biri (özü də hökumətyönlü qəzet!) Sədərəyin atəşə tutulması barədə məlumat verərkən, nədənsə oranı erməni kəndi adlandırmışdı. Belə çıxırdı ki, hər şey tərsinədir – erməni yaraqlıları Azərbaycan kəndini atəşə tutmayıblar, əksinə, azərbaycanlılar ermənilərə zərbə endiriblər! Böyük bir mərkəzi qəzetdə bu cür son dərəcə kobud səhv vəziyyətin sabitliyini yenidən pozdu, yeni qurbanlara və qan tökülməsinə səbəb oldu.

Vyaçeslav Şironin danışdı ki, Moskva qəzetindəki bu fitnəkar «səhv» Naxçıvan Xalq Cəbhəsini və bütün əhalini olduqca hiddətləndirmişdi. Sədərəyin atəşə tutulmasına cavab olaraq Xalq Cəbhəsi dəmir yolunu blokada dayı aldı.

1991-ci ildə doğma Naxçıvanda yaşayarkən Heydər Əliyev diqqəti belə bir cəhətə cəlb etmişdi ki, Qorbaçov hakimiyyətə gəldikdən sonra başlıca tənqid obyektləri məhz müsəlman respublikalarının rəhbərləri olmuşlar. Heydər Əliyev «Литературная газета»nin müxbiri Elmira Axundova ilə söhbətində bunu vurğulamışdı:

– «Dürğunluq» dövründən, dövlətin dağılmasından danışılarkən mənfi planda, nədənsə, üç soyad hallandırılır: Kunayev, Rəşidov, Əliyev. Ancaq axı Əliyev Bakıda idi, Kunayev – Alma-Atada, Rəşidov – Özbəkistanda. Belə çıxır ki, bütövlükdə nəhəng ölkəni bu respublikalar idarə edirmiş? Əslində isə bizim ölkəni

tanınmış adamlar idarə edir və ona rəhbərlik edirdilər, onların çoxu indi də yüksək vəzifə tutur. Ancaq onlardan heç birinin adı çəkilmir, yalnız bu üç soyad hallandırılır. Sizə elə gəlmirmi ki, burada daha ciddi, qeyri-sağlam bir haldan – şovinst əhvali-ruhiyyədən söhbət gedir?! Məgər, Rusiya bundan yaxşı vəziyyətdə idi?

Heydər Əliyevin dəlilləri ilə hesablaşmamaq çətindir. Doğrudan da, Boris Yeltsin özü yorulmadan təkrar edirdi ki, Rusiya hər cəhətdən xəstədir.

– Bəs Rusiyanı kim dağıtdı, onu kim bu vəziyyətə saldı? – deyər Əliyev sual edirdi. - Moskvada işləyəndə mən Rusiya Federasiyasının bir çox vilayətlərində, diyarlarında olmuşam. BAM-ın tikintisi məsələləri ilə məşğul olarkən dəmir yolu ilə Moskvadan Uzaq Şərqə qədər getmişəm. Rusiyanın ucqarlarının, Rusiya şəhərlərinin və kəndlərinin necə ağır vəziyyətdə olduğunu öz gözlərimlə görmüşəm. Niyə heç kəs bu barədə danışmır?

1991-ci ildə Moskvada çıxan «Собеседник» həftəliyində çap olunmuş məqalə Heydər Əliyevi məyus etmişdi. Məqalə müəllifi siyasətə qayıtmış Əliyev fenomeni barədə düşüncələrini qələmə alaraq iddia edirdi ki, Rusiyada guya belə bir siyasi intibah qeyri-mümkündür. Məqalə müəllifinin mövqeyindən hiddətlənən Heydər Əliyev deyirdi:

– Guya belə şeylər yalnız müsəlman respublikalarında ola bilər. Səbəbi də bu respublikaların xalqlarının sosial-siyasi geriliyi, tayfa-qəbilə əlaqələri və tayfabazlıq, nəhayət, millətçilikdir. Mən bunu öz xalqım üçün təhqir hesab edirəm! Və istəyirəm ki, imkandan istifadə edərək, belə yazılara qarşı etirazımı bildirim, çünki belə məqalələr, olsa-olsa yalnız millətlərarası münasibətlərdə mənfi proseslərin dərinləşməsinə, Sovet İttifaqının dağılmasına şərait yaradır...

Heydər Əliyevin şəxsi həyatı barədə bir çox təfsilatlar uydurulmuşdur.

Brejnevin «durğunluq» dövrünün ən qızgın çağında onu Moskva yazıçıları ilə görüşə dəvət etmişdilər. O vaxt Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi idi. Artıq Şəraf Rəşidovun yazıçılıq şöhrəti hər tərəfə yayılmışdı: Özbəkistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibinin bədii əsərlərindən ibarət çoxsaylı cildlər fasiləsiz olaraq rus dilinə tərcümə edilməkdə idi. SSRİ Yazıçılar İttifaqına və Jurnalistlər İttifaqına üzv qəbul edilmiş və «Xatirələr» («Воспоминания») kitabına görə Lenin mükafatına layiq görülmüş Leonid İliç Brejnevin ilk bədii yaradıcılıq məhsulu artıq «qədirbilən» oxucularını tapmışdı.

Əliyevlə görüş SSRİ Yazıçılar İttifaqında keçirilirdi. Görüşü «Дружба народов» jurnalının baş redaktoru yazıçı Sergey Baruzdin aparırdı. Azərbaycan rəhbərinin gözəl çıxışından, Moskva ədiblərinin suallarına onun mənalı cavablarından mütəəssir olmuş Sergey Aleksandroviç görüşü yekunlaşdırarkən demişdi:

– Təklif edirəm ki, Heydər Əliyeviç Əliyevi SSRİ Yazıçılar İttifaqına fəxri üzv qəbul edək.

Təklif o dövrün ruhuna uyğun idi. Hakimiyyətdə olanlara ordenlər, fəxri adlar, yüksək titullar verilirdi. Əliyev güldü:

– Mənə olan xoş münasibətinizə görə səmimi təşəkkürümü bildirirəm. Lakin dostum Şəraf Rəşidovdan fərqli olaraq, yazıçı şöhrəti məni heç vaxt cəlb etməyib. Sizin təklifiniz, əlbəttə, mənim üçün xoşdur, ancaq icazə verin, ondan imtina edirəm.

1998-ci il mayın 10-da Heydər Əliyevin 75 yaşı tamam olacaqdı. Aprelin 29-da MDB Dövlət Başçıları Şurasının

sədri Rusiya Prezidenti Boris Yeltsin Şurasının sammitində prezident həmkarlarına belə bir sualla müraciət etdi:

– Heydər Əliyevin yubileyini necə qeyd edəcəyik?

Prezidentlər dərhal müzakirələrə başladılar. Hiss olunurdu ki, onlar Azərbaycan liderini sevirilər. Bir-birinin ardınca maraqlı təkliflər səslənirdi.

Əliyev pərt halda rica etdi:

– Hörmətli həmkarlar, heç bir təntənə, heç nə lazım deyil. Mən heç vaxt öz yubileylərimi qeyd etməmişəm.

Bu, həqiqət idi. 75 illik ömründə yubiley tarixləri çox olsa da, onlar dar ailə çevrəsində qeyd edilmişdi. Təkcə 70 illiyindən başqa. Həmin vaxt o, paytaxtdan uzaqda – Naxçıvanda yaşamağa məcbur idi. Lakin Bakıdan və Moskvadan dostları Naxçıvana gəlib yubilyarı fakt qarşısında qoydular. Heydər Əliyev kiçik bir ziyafət – hər şeyin qıt olduğu, blokadaya alınmış şəhərdə mümkün ola bilən bir ziyafət təşkil etdi. Toplaşanlar az olsa da, məclis şən keçdi.

Heydər Əliyev əlliilliyini və altmışilliyini qeyd etməmişdi. Elə yetmiş beş illiyində də bu ənənəsinə sadıq qalmaq istəyirdi. Odur ki, prezident həmkarlarını inandırmağa çalışırdı:

– Şəxsi tarixə dövlət bayramı statusu vermək lazım deyil. Həm də ki, nə mayın doqquzunda, nə də onunda Bakıda olacağam...

Müzakirələr uzun çəkdi. MDB Dövlət Başçıları Şurasının sədri hüququ ilə Yeltsinin verdiyi təklif qəbul edildi ki, Bakıya nümayəndə heyəti göndərilsin.

– Biz Azərbaycan Prezidentinə öz ehtiramımızı bildir-məliyik.

Heydər Əliyev razılaşdı.

– Buna mane ola bilmərəm. Boris Nikolayeviçin təşəbbüsünə görə ona minnətdaram. Gizlətmirəm, bu, mənim üçün xoşdur, çünki biz Birlik üzvü olaraq bir-

birimizi çoxdan tanıyıyıq, keçmişdə uzun illər bir yerdə işləmişik, xeyli vaxtdır ki, MDB-də çalışırıq.

Azərbaycan liderinin yubileyinə Rusiyadan Hökumət sədrinin müavini vəzifəsini icra edən İvan Rıbkin başda olmaqla nümayəndə heyəti gəldi. O, mərmər və bürünc-lə işlənmiş masaüstü saat hədiyyə gətirmişdi.

Heydər Əliyev MDB prezidentləri arasında yaşca ən böyüyü idi. 1990-cı illərin ortalarında dəbə minmiş tennislə məşğul olmur, gənc yaşlarından sevdiyi gim-nastikaya üstünlük verirdi. Ömrü boyu gimnastika ilə məşğul olmuşdu. Səhər saat səkkizin yarısı-səkkizdə yuxudan durardı. Saat onda artıq Prezident sarayında olurdu. Gecədən keçənədək işləyirdi. Axşam saat səkkizdə nahar üçün fasilə edir, sonra gecəyarısındanak çalışırdı.

Moskva jurnalistlərinə zarafatla demişdi:

– Nə edim, mən buradan qovulandan sonra bir neçə il işsiz qaldım, indi isə işləmək lazımdır.

– O illərin əvəzini çıxmaq üçün? Əmək stajını doldur-maq üçün? Siz özünüzü bu gün təmin edilmiş adam hesab edə bilərsinizmi?

– Nə mənada?

– Deyirlər ki, “təmin edilmiş adam”ın ailəsi heç nədən korluq çəkmir...

– Bilirsinizmi, mən istefaya getdikdə, son illərdə böyük maddi çətinliklər çəkdim. Əgər sizi bu maraq-landırırsa, bir çox digər məişət çətinliklərim də olurdu. Naxçıvanda yaşayarkən qohumlarımgildə qalırdım, əslində, onların öhdəsində idim, çox ağır şəraitdə yaşayırdım. İndi isə Prezidentə nə düşürsə, onunla dolanıram. O ki qaldı təmin olunmağıma, mən bu barədə heç vaxt düşünməmişəm. Mən özümü mənəvi cəhətdən təmin olunmuş adam hesab edirəm. Bu isə hər şeydən üstündür.

Qızını, oğlunu, nəvələrini çox sevirdi. Özünü ailəcanlı adam adlandırırdı. Mənəvi cəhətdən zəngin insan idi, elə qızı Sevil də ona «mənəvi milyonçu» adını vermişdi. Sevil xanım xatırlayır:

– O, gülərək deyirdi: «Sən bunu orijinal fikirləşib tapmısan!» Mən ona dəfələrlə demişdim ki, o, böyük insandır. Mənim üçün onun böyüklüyü, ilk növbədə qeyri-adi sevmək qabiliyyəti ilə müəyyənləşirdi. Hər dəfə atamı doğum günü münasibətilə təbrik edəndə deyirdim: «Sənə əbədlilik arzulayıram».

Təminat barədə. Mən artıq yazmışam ki, 1990-cı ildə Bakıya qayıdan Heydər Əliyev ona mənzil verilməsini xahiş edib. Ona rədd cavabı veriblər. İllər ötdükdən sonra o, öz incikliyi gizlətmirdi:

– Mən nə qədər evlər tikmişdim. Bakıdan Moskvaya gedəndə isə öz mənzilimi təhvil vermişdim. Bağım yox idi, heç nəyim yox idi. Təhvil verdiyim mənzil çox yaxşı mənzil idi. O zaman Siyasi Büronun üzvünə yaxşı mənzil verirdilər. O vaxt burada belə mənzil yox idi. Onlar xahişimi rədd etdilər, mənzil vermədilər. Nə üçün? Məlum oldu ki, məni Azərbaycana buraxmaq istəmirlər.

1999-cu ilin yanvarında keçirdiyi bronxitdən sonra Heydər Əliyevdə xəstəliyin fəsadları özünü büruzə verdi. Həkimlər məsləhət gördülər ki, Ankaraya uçub bir az müalicə olunsun. Məsləhətə əməl etdi, Ankarada iki həftə qaldı. Bakıya dönəndə əhvali-ruhiyyəsi çox gözəl idi, çox işləyirdi, özünü olduqca yaxşı hiss edirdi.

Aprelin 22-də Vaşinqtona NATO-nun 50 illiyinə yola düşdü. Orada özünü pis hiss etdi. Həkimlər müayinə etdikdən sonra məsləhət gördülər ki, daha ətraflı müayinə lazımdır. Vaşinqton yaxınlığındakı Klivlend klinikasını tövsiyə etdilər. Heydər Əliyev razılaşdı.

1987-ci ilin mayında baş vermiş infarktdan sonra («niyə xəstələnmişdi – bu, hələ aydın deyil»), bir müddət

özünü pis hiss etmişdi. Lakin 1990-cı ildə Naxçıvana qayıtdıqdan sonra səhhəti düzəlmişdi. 1999-cu ilin yanvarınadək o, həkimlərə müraciət etməmiş, heç bir müayinədən keçməmişdi. Dövlət başçısı kimi onun şəxsi həkimi olmalı idi, lakin Heydər Əliyev bu imtiyazından istifadə etmirdi.

Klivlenddə onu gənc, lakin tanınmış kardioloq – Türkiyədən olan həkim Murat Tuzçu müayinə etdi və ürəyində cərrahiyyə əməliyyatı aparması məsləhət gördü. Cərrahiyyə əməliyyatını təcrübəli cərrah Bryus Laytl apardı. O, təxminən 25 il idi ki, Klivlend klinikasında çalışırdı. Əməliyyat uğurla keçdi, artıq 20 gündən sonra Heydər Əliyev işlə əlaqədar Londona, oradan isə dostu, Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Ankaraya uçdu. Orada ona Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Atatürk adına ödəli təqdim etdilər. Oradan Bakıya gəlib Yeni Azərbaycan Partiyasının qurultayında iki saat çıxış etdi, yarım saatlıq yekun sözü söylədi. Moskva jurnalistlərindən kim isə onu Kuba lideri Fidel Kastro ilə müqayisə etmişdi. Deyilənə görə, Kastro saatlarla nitq söyləyə bilirdi.

Bu cür müstəsna iş qabiliyyəti çoxlarını heyrtləndirirdi. Deyirdilər ki, xəstəliyi, ürəyində aparılmış cərrahiyyə əməliyyatı ona mane olar... O isə əvvəlki kimi gümrəh, şən, fəal idi. Üstəlik də, gözəl idmançı görkəmində.

– Gündə neçə saat işləyirsiniz?

Jurnalistlərin bu sualını o, belə cavablandırıdı:

– Mənim üçün saat yoxdur. Mənim həyatımda şənbə günü, bazar günü yoxdur. Mən bütün günləri işləyirəm. Həm də çox işləyirəm. Nəyə görə? Ona görə ki, baxıram: görülməli olan bir çox işlər hələ görülməyib. Şənbə günü evə gedəndə görürəmsə ki, bazar ertəsinədək

təxirə salınması mümkün olmayan məsələlər qalıb, bazar günü də işə gəlirəm. Həmişə də belədir.

Bir az düşünüb əlavə etdi:

– Yox, mən şikayət etmirəm. Axı, mənə heç kəs məcbur etmir.

Maraqlı bir epizodu xatırlayıb gülümsündü:

– Mən Azərbaycanda işləyəndə rəhmətlik həyat yoldaşım hərdən mənə deyirdi: «Qulaq as, sən ki respublikanın rəhbərisən, sənə heç kim nəzarət eləmir». Həyat yoldaşım baş həkim işləyirdi, professor, elmlər doktoru idi. Onun iş yerində belə bir qayda vardı: səhər işə gələndə hamı qeydiyyat dəftərinə qol çəkirdi. Təbii ki, o da klinikaya gələn kimi həmin dəftərə imza edirdi. Buna görə də mənə deyirdi: «Sənə ki nəzarət edən yoxdur, səndən dəftərə qol çəkməyi tələb etmirlər. Bizə isə nəzarət edirlər, əgər mən geciksəm, özümü narahat hiss edərdəm». Ona bir şəxsiyyət kimi hörmət edirdilər. Bundan başqa, hər necə olsa, mənim həyat yoldaşım idi. Mənə deyirdi: «İşə nə yaman tələsirsən, bir az gec də gedə bilərsən. Niyə bazar günü işə çıxırsan? Heç kəs işləmir». Mən isə həmişə belə cavab verirdim: «Adət etmişəm, başqa cür bacarmıram». Hesab edirəm ki, mən hələ bir çox illər bundan sonra da öz respublikam, öz xalqım üçün faydalı ola bilərəm...

Heydər Əliyev Moskvada, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsində də bu cür fədakarlıqla işləmişdi. Ondan əvvəl sədrin dörd müavininin kuratorluq etdiyi nazirliklərə o, tək baxırdı. Yüksək səviyyəli partiya və dövlət xadimlərinin mühafizəsi ilə məşğul olan «doqquzuncunun» – SSRİ DTK-nın Doqquzuncu idarəsinin veteranları danışirlər ki, Kremlə Əliyevin kabinetinin pəncərələrində işıq hamısından sonra sönərdi.

Yeri gəlmişkən, Heydər Əliyevin əyləşdiyi kabinet tarixi kabinet idi, Kremlə 2 №-li kabinet sayılırdı. Vaxtilə orada Stalin, daha sonra Molotov əyləşirmiş. Əliyev Sovet İttifaqı kimi superdövlətdə böyük bir vəzifə tutan ilk azərbaycanlı idi. Onun uşaqlıq və gənclik illəri çox ağır şəraitdə keçmişdi. Hər şeyə öz zəhməti ilə nail olmuşdu, ona heç kəs kömək etməmişdi.

2000-ci ilin iyununda Heydər Əliyev Prezident sarayında Rusiya Federasiyası Konstitusiyası Məhkəməsinin sədri Marat Viktoroviç Baqlayı qəbul etmişdi. Qonaq əslən Bakıdan idi. Lakin həyat elə gətirmişdi ki, bu şəhəri çoxdan tərk etmişdi.

Marat Viktoroviçin işlətdiyi bir ifadə Heydər Əliyevi öz ziddiyyətliyi ilə heyrətləndirmiş və onda gözlənilməz reaksiya doğurmuşdu. Baqlay gündən-günə gözəlləşən Bakı barədə öz təəssüratlarını bölüşərək Prezidentə deyirdi:

– Doğulduğum həyatə getdim, Bülbül prospektində. Azadlıq meydanı ilə lap üzbəüz yerləşir. Adi, balaca Bakı həyatidir. Keçən il ora çirkli, zibilli olardı. İndi isə gedib gördüm ki, orada tikinti gedir. Mənim yaşadığım, böyüdüyüm mənzil tanınmaz olub... Şəhər böyüyür, gözəlləşir, hiss olunur ki, insanlar daha yaxşı yaşayırlar, mağazalarda hər şey boldur. Bizim həyatlə yanaşı tamamilə boş bir bina vardı, əvvəllər, lap çoxdan orada tikmiş fabrikinin klubu yerləşirmiş. Dünən baxdım – həmin binada zəngin, əla bir mağaza yerləşir, göz oxşayan mallar satılır. Əgər mən vaxtilə bu cür mallar satılan belə bir mağazanın qonşuluğunda boya-başa çıtsaydım, tamamilə başqa adam olardım. Bax elə müasir bəkililər də başqa insanlar olacaqlar...

Heydər Əliyev qonağın son sözlərini fikirli halda təkrar etdi. Yəqin Sovet İttifaqında əhalidə istehlak mədəniyyəti tərbiyə etmək şüarı altında keçirilən çoxillik

ideoloji kampaniyanı xatırlamışdı. Bu kampaniyanı ona görə uydurmuşdular ki, xalq istehlakı mallarının daimi qıtlığı ilə bağlı kədərli düşüncələrdən insanların fikrini yayındırırsınlar. İnandırırıdılar ki, əşyalar insanların mənəviyyatını pozur. Rahatlığı və komfortu sevənləri icaslarda müzakirə etmək və tənbeh etmək üçün «əşyabazlıq» terminini uydurmuşdular.

İndi isə belə bir etiraf: əgər bizim gözüümüz başqa cür mallar görsəydi, biz də başqa cür olardıq...

Xatirələr Heydər Əliyevi də öz qoynuna aldı:

– Söhbətiniz mənə ona görə xoşdur ki, siz öz evinizi, hətta yaşadığınız mənzili unutmursunuz, onu görmək istəmişiniz... Mən də unutmuram. Yeri gəlmişkən, deməliyəm ki, 1952-ci ildə mən dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında işləyərkən Bakıda ilk dəfə ikiotaqlı mənzil aldım. Bilirsinizmi, bir vaxtlar iki il müxtəlif yerlərdə kirayədə qalmışdım. İndi yaşadığım iqamətgaha yolum həmin küçədən keçir. Mən maşında gedəndə ətrafa az baxıram, amma bu evin yanından keçəndə başımı qaldırıb üçüncü mərtəbəyə, həmin eyvana baxıram, hərçənd orada cəmi iki il yaşamışam. Ona görə ki, insan müəyyən vaxt yaşadığı hər bir yeri, doğulduğu yeri unutmur, mənzildə bütün ailəsi ilə – anası, qardaşları, bacıları ilə birlikdə yaşadığı bu otuz kvadratmetrlik ikiotaqlı mənzil tamamilə dəyişsə də, unutmur.

Marat Viktoroviç qəmgin halda gülümsündü:

– O vaxtlar bu, xoşbəxtlik sayılırdı.

Heydər Əliyev:

– Özü də necə bir xoşbəxtlik! Üstəlik, bir neçə ay sonra, qızmar yay günlərinin birində müavinim yanıma gəlib dedi ki, bilirsənmi, soyuducu var. Soruşdum ki, nə cür soyuducudur? Deyir ki, «ZİL» soyuducusudur, xeyli iridir, lakin ondan bir qədər balaca olan «Saratov» soyuducuları da gətirilib. İri soyuducu baha idi, xatirim-

dədir, o vaxtın pulu ilə 200 manat idi, «Saratov»un qiyməti isə 100 manatdan az idi. Nə isə, biz bu soyuducunu ona aldım. Üç gün olardı ki, evdə yaşayırdıq – yaydır, istidir. O mənə dedi ki, sən də al. Mən əvvəlcə fikirləşdim ki, alım ya almayım, bu qədər pulum olacaqmı? Hər halda onunla getdik və ilk dəfə soyuducu aldım. Amma ondan necə istifadə etməyi bilmirdim, müavinim isə bildirdi. O, soyuducunu qurub işə saldı. Biz oraya su, bir şüşə araq və bəzi başqa şeylər qoyduq. Oturub söhbət etdik və iki saatdan sonra gördük ki, hər şey sərin. Bax, o günü mən heç vaxt unutmuram. Ona görə ki, insanın həyatında çox şey olur. Mənim, Allah bilir, nə qədər görüşlərim olub, nə qədər şəhərlərdə, nə qədər paytaxtlarda, nə qədər ölkələrdə olmuşam, amma bunu unutmuram, o günü unutmuram.

Heydər Əliyevin işdən başqa hansısa maraq dairəsi varmı? Vardı. O, ağac əkməyi xoşlayırdı.

2001-ci ilin iyulunda Züqulba Dövlət İqamətgahına dəvət etdiyi Rusiya jurnalistlərinə danışdı:

– Sizin buraya gəldiyiniz yol boyunca ağaclar əkilmişdir. Biz həmin ağacları 1970-ci illərdə, bu yolu çəkdiyimiz zaman əkməmişik. Keçmişdə Bakıda yaşıllıq yox idi. Vaxtilə Bakıda olmuş Qorki, Mayakovski də bunu demişdilər. Rusiyadan fərqli olaraq, burada ağaclar çətin boy atır. Burada ağaclara daim qulluq etmək, onlara su vermək lazımdır. Ağacın yaxşı boy atması üçün ona beş-altı il su vermək lazımdır. Bundan sonra ağac qol-budaq atır.

2001-ci il yanvarın 9–10-da Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri oldu. Heydər Əliyev ali qonağı Bakıda salamlayaraq, Rusiya dövlət başçısının yeni əsrin və yeni minilliyin birinci ilində xaricə ilk rəsmi səfərini məhz

Azərbaycana etməsindən çox razı qaldığını söylədi: çünki Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandığı və SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiya öz suverenliyini elan etdiyi vaxtdan bəri Rusiya Federasiyasının dövlət başçısının Azərbaycanla səfəri olmamışdı. Heydər Əliyev Azərbaycan-Rusiya danışıqlarında diplomatikcəsinə belə dedi:

– Bəlkə də, bunun üçün hansısa səbəblər olmuşdur, buna baxmayaraq bu, bizim üçün mühüm amildir və ona görə də biz çox istəyirdik ki, belə bir səfər baş tutsun.

Putinin Bakıya səfərinə qədər Əliyev onunla yetərinə yaxşı tanış idi. MDB ölkələri başçılarından samitlərində görüşmüşdülər. Əliyevlə Putin bütün məsələlər, o cümlədən də Dağlıq Qarabağ və bütövlükdə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli kimi tələyüklü məsələlərdə yaxınlaşmış, qarşılıqlı anlaşmaya nail olmuşdular.

Bakı Slavyan Universitetinin fəxri doktoru diplomunun təqdim edilməsi mərasimində Vladimir Putin etiraf etmişdi:

– Bilirsiniz, Azərbaycan Prezidenti məni rəsmi səfərə dəvət edəndə, – mən bəzi sirləri açsam, o inciməyəcəkdir, – mən ona dedim ki, «Heydər Əliyev, biz onsuz da sizinlə hər üç aydan bir görüşürük, vaxt itirmək nəyə lazımdı?» O dedi: «Sən hələ cavansan, başa düşmürsən, əslində bunun həm Rusiya, həm də Azərbaycan üçün əhəmiyyəti böyükdür». Onda mən ona dedim ki, «yaxşı, gələrik». Amma hiss edirəm ki, səhv etdim, fikrimi dəqiq ifadə etmədim. Gərək deyəydim ki, «çox yaxşı». Həqiqətən, dünənki və bugünkü görüşlərimizdən aydındır ki, bu, sadəcə olaraq, formal iş deyil, bu, həqiqətən, Rusiya ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin inkişafına ciddi və əhəmiyyətli təkan verə bilər və yəqin ki, verəcəkdir.

Putinin səfəri Bakı bəyannaməsinin və Xəzər dənizi üzrə birgə bəyanatın imzalanması ilə başa çatdı. Əliyev danışıqlarda dedi:

– Xəzər dənizinin statusu məsələsi, mənə, artıq 7-8 ildir müzakirə edilir. Lakin, təəssüf ki, çoxsaylı müzakirələr nəticələr verməmişdir. Mən bunu xüsusi vurğulamaq istəyirəm, məhz Vladimir Vladimiroviç Rusiya Federasiyasının Prezidenti seçildikdən sonra məsələnin həlli baxımından bu istiqamətdə fəallaşma üçün şərait yaranmışdır. Əlbəttə, bu mənada biz bir çox məsələlərə, o cümlədən də beş xəzəryanı ölkənin maraq göstərdiyi Xəzərin statusu kimi belə mühüm məsələyə Vladimir Vladimiroviçin məhz aydın və konkret surətdə realist münasibətini görürük. Bir çox illər ərzində müzakirə edilmiş, debatlar aparılmış, yerindən tərpənməmiş bir sıra məsələlər indi irəlilədilmişdir.

Hər iki ölkə razılaşırdı ki, Azərbaycanla Rusiya arasında qarşılıqlı ticarətin o vaxtkı həcmi cəmi 300 milyon dollardır. Putin çəşqin halda deyirdi:

– Kuba ilə qarşılıqlı ticarətimizin həcmi təqribən bir milyard iki yüz milyon dollardır. Kuba hara, Azərbaycan hara? Belarusla əmtəə dövriyyəsi 9,4 milyard dollardır, yaxın qonşumuz, ənənəvi əlaqələrimiz olan Azərbaycanla isə cəmi 300 milyon dollardır. Bu, həttə qeyri-normaldır...

– Bu, qeyri-normaldır, – Heydər Əliyev razılaşırdı – ancaq bununla belə, demək istəyirəm ki, Rusiya xarici ticarət dövriyyəmizdə birinci yeri tutur. Digər ölkələr buna qısqancılıqla yanaşırlar ki, niyə Rusiya birinci yerdədir. Lakin, təəssüf ki, bütün bunlar hələlik ticarət xətti ilə gedir. Biz istərdik ki, Azərbaycana sərmayələr qoyulsun. Siz neft sənayesinin inkişaf strategiyası barədə siyasətimizi bilirsiniz. Biz Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft və qaz yataqlarının birgə işlənməsi

üçün bir çox xarici firmaları cəlb etmişik. Demək istəyirəm ki, Rusiyanın «LUKOyl» şirkətinin xüsusi çəkisi Amerika Birləşmiş Ştatlarından və Böyük Britaniyadan sonra üçüncü yeri tutur...

Putin yerindən dilləndi:

– Halbuki Vahid Ələkbərov kimi rusiyalı sahibkar ikinci, birinci yeri tuta bilərdi.

– İstəyirəm ki, bunu bilsinlər, açığını deyək, bəzən Rusiyada, mətbuatda, başqa yerlərdə deyirlər ki, nə üçün Azərbaycan ancaq Qərb ölkələrinə istiqamət götürür?

Azərbaycan Prezidentinin səsinə inciklik notları aydın hiss olunurdu. Doğrudan da, o, dəfələrlə demişdi: «Kim sərmayə qoya bilirsə, qoy gəlsin». Norveç kiçik bir ölkədir, lakin Bakıda özünün 60 iri şirkətinin ofisləri ilə təmsil olunmuşdur. Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa da elə bu qədər ofisləri vardır. Bəs niyə Rusiya şirkətlərinin sayı vur-tut bir neçə dənədir?

Əliyev belə bir əhvalat nəql etdi:

– Bir neft şirkəti, – onun kimə məxsus olduğunu bilmirəm, hər halda ona Şafranik başçılıq edirdi, – çox zəngin yataqlardan birinə maraq göstərirdi. Onlar Şotlandiyanın neft şirkəti ilə birləşərək müqavilə imzaladılar. Sonra isə, bir il əvvəl onlar bütün bunları Hollandiyanın «Şell» şirkətinə satdılar. Biz ki təqsirkar deyilik...

Heydər Əliyevə deyəndə ki, Azərbaycanı MDB-də ən çox Qərbə meyil edən dövlətlərdən biri adlandırırlar, o, bununla razılaşmırdı. Həmçinin belə bir dəlili də qəbul etmirdi ki, guya tarixən, hələ XIX əsrdən Xəzər nefti sayəsində Azərbaycanın İngiltərə ilə xüsusi əlaqələri yaranmış, İngiltərənin isə Amerika ilə xüsusi əlaqələri olduğuna görə, Bakının Vaşinqtonla da münasibətləri formalaşmışdır.

O, öz siyasi kursunu səbrlə açıqlayırdı:

– Biz iki yüz il Rusiya ilə birlikdə olmuşuq. Buna görə də hansısa bir il ərzində, onillik ərzində bir-birindən ayrılmaq qeyri-mümkündür və heç lazım da deyil. Əgər biz bütün dünya ilə integrasiya olunmaq istəyiriksə, iki yüz il bir yerdə olduğumuz ölkədən niyə ayrılmalıyıq? Müstəqil dövlət kimi, biz öz siyasətimizi belə bəyan etmişik: biz dünyanın bütün ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etmək istəyirik. Biz öz iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirməli, öz xalqımızın həyat səviyyəsini yüksəltməliyik. Bizim iqtisadi potensialımız, təbii ehtiyatlarımız və bir çox başqa şeylərimiz var. İndi özümüz müstəqil olaraq, MDB-nin başqa ölkələrində də olduğu kimi, bütün bunları sərbəst inkişaf etdirə bilmərik. Buna görə də, necə deyərlər, özümüz üçün faydalı, səmərəli şəkildə kiminlə əməkdaşlıq edə bilirik, onunla da əməkdaşlıq edirik. Biz ABŞ-la, Avropa ölkələri ilə – Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya ilə və təbii ki, MDB ölkələri ilə əməkdaşlıq edirik. Belə mülahizə yürütmək olmaz ki, əgər biz MDB-dəyiksə, bütün dünyadan təcrid olunmalıyıq. Axı, MDB-də bizim başlıca tərəfdaşımız olan Rusiya təcrid olunmur. İndi təcrid olunmaq hamıya ziyandır.

Heydər Əliyev və Xəzər dənizi. Bu, həqiqətən, çox əhatəli bir mövzudur. Burada təkcə coğrafi-siyasi və iqtisadi deyil, fəlsəfi və poetik motivlər də qərribə tərzdə çulğalaşmışdır.

SSRİ-nin süqutundan sonra dərhal beş xəzəryanı dövlət yarandı: Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran. Əvvəllər bütün Yer kürəsində unikal olan, özünün bioloji və mineral ehtiyatları ilə şöhrətlənən bu su hövzəsinin yalnız iki sahibi vardı: Sovet İttifaqı və İran. Üstünlük SSRİ-yə məxsus idi, çünki İranın Xəzərə olan hüquqları çox məhdud, simvolik idi.

İran tərəfində sahilyanı yaşayış məntəqələrində iri sənaye müəssisələri yox idi, donanma kiçik balıqçı və yük gəmilərindən ibarət idi. Beləliklə, Xəzər dənizinin faktiki sahibi Sovet İttifaqı idi və ekoloqlar onu nə qədər tənqid etsələr də, hər halda o, Xəzərin çirkənməsinin qarşısını almaq, onun sərvətlərini qoruyub saxlamaq üçün çox iş görmüşdü.

İndi isə bir sahibin əvəzinə birdən-birə beşi peyda olmuşdu. Məşhur rus zərb-məsəlində deyildiyi kimi, «yeddi dayəsi olan uşaq nəzarətsiz qalar». Bəs nə etmək lazımdır ki, Xəzər dənizini, onun təbiətini, təmizliyini, ekoloji səviyyəsini, bioloji ehtiyatlarını, nadir nəre balığını qoruyub saxlamaq mümkün olsun?

Müstəqillik qazanmış xəzəryanı ölkələrin hər birinin bu problemə öz baxışı vardır. Fikir ayrılığına səbəb olmayan bir şey varsa, o da budur ki, Xəzər dənizini sektorlara bölmək lazımdır. Bəs necə bölməli – bərabər, hər bir dövlətə iyirmi faiz? Bəs hansı prinsip üzrə? Dənizin dibini bölməli, yoxsa su səthini? Dənizin dibi neft deməkdir, su səthi isə gəmiçilik. Bəlkə, su səthini bölmək lazım deyil, bəlkə, onu ümumi istifadədə saxlamaq daha yaxşı olar?

Müzakirələr illər uzununu davam edirdi. Rusiya və Qazaxıstan bu fikrin tərəfdarı idilər ki, dənizin dibini bölmək lazımdır, su qatını isə yox. Türkmənistan bir neçə dəfə öz mövqeyini dəyişdi, nəticədə İranın təklifini dəstəklədi: dənizin dibini və dənizi bölməli, ya da heç nəyi bölmədən Sovet İttifaqı vaxtında olduğu kimi saxlamalı.

Azərbaycan da qızğın mübahisələrdən kənarda qalmırdı. Onun buna hüququ var idi, çünki beş xəzəryanı dövlətdən əsas etibarilə yalnız Azərbaycan dənizin dibindən neft çıxarmaq və bioloji ehtiyatları qoruyub saxlamaqla məşğul olurdu. Bu məsələlərin həl-

lində gənc dövlətlərin rəhbərlərindən heç birinin Heydər Əliyev qədər böyük təcrübəsi yox idi. O bilirdi ki, xəzəryanı sovet respublikaları hətta bir dövlətin tərkibində olduqları, dənizin sahibinin isə əslində Sovet İttifaqı olduğu vaxtlarda belə, Xəzərdə nə qədər problemlər ortaya çıxırdı.

Azərbaycan lideri həlli qarşıda duran vəzifənin ciddiliyi və çətinliyi barədə öz cavan həmkarlarını xəbərdar edirdi. Yox, o, heç kəsə ümitsizlik, yaxud bədbinlik yaratmaq istəmirdi. Sadəcə o, uzağı çoxlarından daha yaxşı görürdü.

Heydər Əliyev xatırladırdı ki, Xəzərin bütün çoxəsrlik tarixində heç vaxt heç kəs onun statusunu müəyyən etməyi öz qarşısına bir vəzifə olaraq qoymamışdır. 1998-ci ilin martında Rusiya xarici işlər nazirinin birinci müavini Boris Pastuxov Bakıda səfərdə olarkən Heydər Əliyev ona bunları söyləmişdi:

– Keçmişdə, iki xəzəryanı dövlət olanda – əvvəlcə çar Rusiyası və İran şahlığı, iyirminci əsrdə isə Sovet İttifaqı və İran – bu məsələni istər Sovet İttifaqı, istərsə də İran heç vaxt qaldırmamışdı. İranın istinad etdiyi iki müqavilə Xəzər dənizinin statusuna və vəziyyətinə dolayısı ilə aiddir. Mən həmin müqavilələrlə yaxşı tanışam. Bəşər tarixində ilk dəfə olaraq biz Xəzərin statusunu müəyyənləşdirmək fikrinə düşmüşük.

Əvvəllər komsomol funksioneri olmuş, otuz il komsomolda işləmiş və oranı əlli yaşında ikən, ÜİLKİ MK-nın birinci katibi olaraq tərk etmiş moskvalı qonaq dünya şöhrətli bu müdrik insanı və böyük siyasətçini diqqətlə dinləyirdi.

Heydər Əliyev öz həmsöhbətini tələm-tələsik, düşünlülməmiş qərarlar qəbul etməkdən çəkindirirdi. Çünki komsomol keçmişinə malik Rusiya məmurları belə

qərarlar qəbul etməyə pərgar idilər. Əliyev sözünə davam edərək deyirdi:

– Xəzərin statusu məsələsi olduqca mürəkkəb məsələdir. Onu bir oturma həll etmək olmaz. Bu status bütün xəzəryanı dövlətlər üçün məqbul olmalı və ən başlıcası, Xəzərin təbii maraqlarına cavab verməlidir; bizim bu maraqlara laqeyd yanaşmağa haqqımız yoxdur.

Azərbaycan Prezidenti məlumat verdi ki, Xəzərin statusuna dair onun hələ tam mövqeyi müəyyənləşməyib. Ekspertlər bu məsələ ilə məşğuldurlar. Bütün mümkün nəticələri nəzərə almaq lazımdır.

Heydər Əliyev Xəzərin demilitarizasiyası üzərində xüsusi dayandı. O, öz mövqeyini belə izah etdi:

– Biz hesab edirik ki, Xəzərdə hərbi donanma saxlamağa zərurət yoxdur. Əgər nəzərə alsaq ki, xəzəryanı ölkələr bir-birlərinə sülh elan edirlər, onda Xəzərdə hərbi donanma saxlamaq və onu gücləndirmək nəyə lazım. Yeri gəlmişkən, burada üzmə vasitələri nə qədər az olsa, dəniz bir o qədər təmiz olar. Buna görə də, fikrimcə, bu məsələ də gələcəkdə bizim fikir mübadilələrimizin, müzakirələrimizin predmeti olmalıdır. Mən bu məsələni rəsmi olaraq qaldırıram.

Əliyev bu məsələnin dərhal həll ediləcəyini gözləməirdi. Başa düşürdü ki, bu, asan məsələ deyil. Lakin istəyirdi ki, Rusiya tərəfi bunu bilsin. O belə hesab edirdi ki:

– Xəzər dənizi dostluq dənizi, bizi birləşdirən dəniz olmalıdır ki, biz orada əməkdaşlıq edə bilək.

Xəzər dənizi barədə o, həmişə xüsusi məhəbbətlə danışdı. Doğrudur, xəzəryanı şəhərlər, yaşayış məntəqələri çoxdur. Lakin təkcə paytaxt şəhəri – Bakı bilavasitə Xəzər sahilində yerləşir. Heydər Əliyev haqlı

idi: başqa bir yerdə, çətin ki, Xəzəri Azərbaycandakı qədər sevsinlər.

– Biz Xəzər deyəndə gözümüz önünə Azərbaycan gəlir. Təsadüfi deyil ki, bizdə Xəzərə bu qədər bədii əsər, nəğmə, şeir həsr olunmuşdur. Xəzər dənizi bizim üçün çox doğmadır.

Ədalət naminə demək lazımdır ki, Boris Pastuxov Xəzər dənizinin hüquqi statusu probleminin mahiyyətinə dərindən bələd olmuşdu. Heydər Əliyevlə mart ayındakı söhbəti buna xeyli kömək etmişdi. Həmin söhbət sayəsində yüksək vəzifəli Rusiya məmurunun sözügedən mövzu üzrə təsəvvürləri xeyli genişlənmiş və zənginləşmişdi. 1998-ci ilin iyulunda Boris Pastuxov başda olmaqla, Rusiya nümayəndə heyəti yenidən Bakıya gələndə Heydər Əliyev buna əmin oldu.

Səfərin məqsədi yenə həmin ki idi – Xəzər dənizinin hüquqi statusuna dair bütün xəzəryanı dövlətlərin konvensiyasını hazırlamaq. Pastuxov Qazaxıstan və İranla danışıqlar barədə Əliyevə məlumat verdi. Bu zaman problemi dərindən bildiyini nümayiş etdirdi. Heydər Əliyev qonağı diqqətlə dinlədikdən sonra onu tərifləməkdən özünü saxlaya bilmədi:

– Boris Nikolayeviç, siz Xəzər üzrə böyük mütəxəssis olmusunuz.

Bu, yüksək qiymət idi. Çünki bu sözlər Xəzər problematikasını üzrə, həqiqətən, misilsiz, unikal bilgilərə malik olan bir şəxsin dilindən çıxmışdı. Heydər Əliyev bu problemlə hələ sovet Azərbaycanının rəhbəri olduğu vaxtlardan məşğul idi. O vaxt respublika Elmlər Akademiyasında Xəzər problemlərini öyrənən xüsusi institut fəaliyyət göstərirdi. Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, bu unikal su hövzəsinin sirləri hələ açılmamışdır. O deyirdi:

– Məsələn, Xəzərdəki qabarma və çəkilmələrin səbəbləri hələ indiyədək heç kəsə məlum deyil. Bizim nəslin gözləri qarşısında – mən özüm bunun şahidiyəm – suyun səviyyəsi azalmış, sahildən çəkilməmişdi. Bizim Dənizkənarı bulvar hamıya tanışdır. Mən oranı 1939-cu ildən – on altı yaşından tanıyıram. 1940-cı illərdə yanılma körpüsü bulvarın lap yanında idi. Çimmək üçün yerlər də... Bakılılar şəhər kənarına getmir, düz bulvarın yanındaca çimirdilər. O vaxtlar bulvar dar idi. Cavanlığımda orada o qədər vaxt keçirmişəm ki... Sonralar gözlənilmədən suyun səviyyəsi azaldı. Bulvarda ikinci və üçüncü yaruslar düzəltmək, suya yaxınlaşmaq üçün cığırılar torpaqla doldurmaq lazım gəldi...

Güman edilirdi ki, suyun çəkilməsi Qarabogazqolda böyük buxarlanmalarla bağlıdır, guya su Bakı sahillərindən oraya axıb gedir. Suyun səviyyəsini sabitləşdirmək üçün Qarabogazqolu bağladılar. Lakin su qəflətən qalxmağa başladı, dəniz sahili su altında qaldı. Dənizin səviyyəsinin bu cür kəskin qalxması nə ilə bağlı idi? Heç kəs bilmir.

Heydər Əliyev xatırlayırdı:

– Mən bir neçə il Azərbaycanda olmamışdım. 1990-cı ildə Bakıya gələndə, əlbəttə ki, bulvara getdim. 1993-cü ildə də həmçinin. Bizim vaxtilə tikib-qurduğumuz hər şey dağılmışdı. Özü də təkcə bulvarda yox – bütün sahil boyunca. Həm də təkcə bizim sahilboyunda yox, digər xəzəryanı ölkələrin də sahilboyunda. İndi isə su yenə çəkilir. Heç kəs də deyə bilmir ki, bu çəkilmə və qabarmaların səbəbi nədir, heç bir alim bunu bilmir. Alimlərin irəli sürdükləri fərziyyələr öz təsdiqini tapmamışdır.

Heydər Əliyev təklif etdi ki, Xəzərin yeni hüquqi statusu qəbul edilənədək neft hasilatı baxımından dənizin sovet dövründə olduğu kimi beş sektora bölünməsi saxlanılsın. Azərbaycanın payına Xəzərin dibinin 18

faizi, Rusiyaya 16, İrana 14 faizi düşürdü. O vaxt hamıdan çox Qazaxıstanın (26 faiz) və Türkmənistanın (22 faiz) bəxti gətirmişdi.

Ən böyük sahil Qazaxıstana məxsus idi, ona görə də Xəzərin ən böyük sektoru onun payına düşdü. Qazaxıstanın Xəzər sahilində iri şəhərləri olmamışdır, yeganə Aktau limanı 1950–1960-cı illərdə tikilmişdir. Türkmənistanın isə Krasnovodsk (hazırda Türkmənbaşı adlandırılır) kimi mühüm limanı vardır, lakin o, Türkmənistanın əsas hissəsindən, onun paytaxtından uzaqdadır. İranın da, demək olar ki, gəmiləri yox idi – sahin yaxtasından və kiçik qayıqlardan başqa.

Sovet dövründə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru istisna olmaqla, onun bütün sektorlarında az neft hasil edilirdi. Hətta İran sektorunda da. İran körfəzindən və ölkənin cənubundan çıxarılan neft Tehrana kifayət edirdi. «Xəzərdənizneft» təşkilatında çalışan Bakı neftçiləri dənizin o biri tərəfində – Türkmənistan sahillərində də «qara qızıl» çıxarırdılar. Türkmənistan sektorunda çıxarılan neft Türkmənistanın hesabına yazılırdı. Xəzərdə bütün kəşfiyyat işlərini Azərbaycan mütəxəssisləri görürdülər. Xəzər dənizinin bütün sovet sektorlarında ən iri neft yataqlarını məhz onlar kəşf etmişlər.

Beləliklə, Xəzərlə daha çox bağlı olan dövlət Azərbaycandır. Xəzər gəmiçiliyinin qərargahı həmişə Bakıda yerləşmişdir. Krasnovodskda və Həştərxanda onun filialları var idi. SSRİ dövründə Xəzərdə ilk bərə keçidi Bakı-Krasnovodsk keçidi olmuşdur. Bütün dəniz yük daşımaları Bakıda həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyev Xəzərin unikal xüsusiyyətləri barədə saatlarla danışa bilərdi. Doğrudan da, dünyada ikinci belə bir dəniz mövcud deyil. Xəzərdən başqa heç yerdə qara kürü yoxdur. Belə nəre balıqları və uzunburun balıqlar da yoxdur. Neft və qaz, əlbəttə, bir çox dəniz-

lərdə var, lakin ilk dəfə olaraq karbohidrogenləri dənizin dibindən məhz Xəzərdə çıxarmağa başlamışlar. Bu hadisə uzaq 1949-cu ildə Neft daşlarında baş vermiş, dünya tarixində ilk dəfə olaraq sahildən yüz kilometr uzaqda dənizin dibindən neft çıxarılmışdır. O vaxtdan bəri Azərbaycan neftçiləri Xəzər dənizi dibinin dərin qatlarında bir çox yeni yataqlar kəşf etmişlər. Respublika dərin dəniz özülləri zavodunu, «Süleyman Vəzirov» və «İsrafil Hüseynov» borudüzən gəmilərini inşa etmiş, hazırda «İstiqlal» və «Dədə Qorqud» adlandırılan «Şelf-2», «Şelf-3», «Şelf-5» üzən qazma qurğularını modernləşdirmişdir.

Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi zamanı Heydər Əliyev dənizin ekoloji təmizliyinin təmin olunması, onun balıq ehtiyatlarının artırılması, biosferinin qorunub saxlanması işində bütün xəzəryanı dövlətlərin iştirakına təminat verilməsinə nail olmaq istəyirdi. O, sahilyanı dövlətlərin Xəzərin bioloji ehtiyatlarını talamasının miqyasından qəzəblənirdi:

– Heç bir ölkə deyə bilməz ki, Xəzər dənizinin onun sahillərinə düşən hissəsində hər şey qaydasındadır. İcazəsiz balıq tutanlara qarşı mübarizə üçün məsul olan şəxslər bəzən özləri brakonyerliklə məşğul olur, bundan fayda götürürlər.

O etiraf edirdi ki, brakonyerləri tutmağın nə qədər çətin olduğunu öz təcrübəsindən bilir. Onlar kiçik katerlərlə dənizə çıxır və balıq ovlayırlar. O, açıq etiraf edirdi:

– Bizdə, Azərbaycanda heç vaxt bazarlarda kürü olmurdu. Heç indiki qədər olduqca qiymətli balıq növləri də yox idi. Vaxtilə kürü nadir məsullardan sayılırdı, onu tapmaq qeyri-mümkün idi. Yadımdadır, 1950-ci illərdə burada bir kiçik qab kürü tapmaq problem idi. Çünki hər şey dövlət nəzarəti altında idi. Azərbaycanda bir çoxları kürünün nə olduğunu,

ümumiyyətlə, bilmirdi. Heç nəyə balığı, uzunburun balıq, ağ balıq barədə məlumatları yox idi. Xatirimdədir ki, Xəzərdə çoxlu siyənək balığı olurdu. O qədər ucuz idi ki, heç mağazalarda alan da yox idi. Əvvəla, Azərbaycanda onu çox da yemirdilər, çünki bu balıq araşdırma üçün yaxşı qəlyanaltıdır. Bizdə araşdırma çox az içildiyindən, siyənək balığını da az yeyirdilər. Amma indi siyənək balığı tapa bilməzsən. Məsələn, mən daxili işlər naziri Usubova desəm ki, sabah mənim üçün bir neçə siyənək balığı tap, yemək istəyirəm, tapa bilməz. Eynilə də bir çox başqa balıq növlərini. Vaxtilə kvota vardı – hər bir respublika nə qədər balıq ovlaya bilər. İndi isə bütün bunlar pozulmuşdur. Mən təkrar edirəm, bu, bütün dünyada unikal bioloji ehtiyatlara malik olan unikal bir dənizdir və onun ehtiyatları talan edilir. Təəssüflər olsun ki, MDB-də bu məsələni bir dəfə də olsa heç kəs qaldırmayıb. Biz vahid qaydalar, vahid nəzarət müəyyən etməli və bunu İrana da təklif etməliyik.

Azərbaycanın müdrik lideri başa düşürdü ki, təbiətin bu nadir incisi təkcə onun ölkəsinin əhalisinin həyatında böyük rol və əhəmiyyət kəsb etmir. Axı, Rusiyanın ən iri çaylarından olan Volqa Xəzər dənizinə tökülür. Deməli, problemə ani fayda nöqtəyi-nəzərindən baxmaq deyil, xeyli uzağı görmək, gələcək nəsillər barədə düşünmək lazımdır.

Bu fikir onun həm Boris Yeltsinin dövründə, həm də Vladimir Putinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Rusiya tərəfinin nümayəndələri ilə apardığı bütün danışıqlarda əsas yer tuturdu. 2000-ci ildə Rusiyada yeni Prezident seçildikdən sonra Xəzər problemləri ilə Rusiya xarici işlər nazirinin müavini Viktor Kalyujni məşğul olmağa başladı. O, ixtisasca neftçi idi, Yanacaq və Energetika Nazirliyinə başçılıq etmişdi. Ona Rusiya Prezidentinin

Xəzər dənizinin statusunu tənzimləmə məsələləri üzrə xüsusi nümayəndəsi səlahiyyətləri verilmişdi.

O, bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini gözəl bilir, onu dövlət xadimi kimi yetişdirən köhnə Dövlət Plan Komitəsi tərəfindən idarə olunan iqtisadiyyatın həsrətini çəkmirdi. Yaşına və köhnə təcrübəsinə baxmayaraq, reallıqları dərinəndən dərk etdiyi aydın görünürdü.

1999-cu ilin martında Moskva meri Yuri Lujkov Moskva hökumət nümayəndə heyəti ilə Azərbaycana gələndə Heydər Əliyevlə görüş zamanı söylədi ki, Bakı küçələrində «ZİL» avtomobillərinin «Bıçok» adlanan yeni nümunəsini görəndə çox sevinmişdi:

– Bu, orta təbəqə üçün, sahibkarlar üçün yaxşı avtomobildir, Bakı küçələrində onları görmək mənim üçün xoşdur. Mənə dedilər ki, bu maşınları yaxşı alırlar.

Lujkovu sonadək dinləyən Heydər Əliyev «Bıçok» mövzusunda qayıtdı:

– «Bıçok» avtomobilindən danışdınız. Mən heç bilmirdim ki, bizdə, Bakının küçələrində belə avtoməşin var. Görünür, buna cavabdeh olan Abbas Abbasov təqsirkardır, o məlumat vermir. Bununla belə, bu, yaxşı haldır. Yəni vacib deyil ki, Prezidentin bundan xəbəri olsun. Sərbəst ticarət, sərbəst sahibkarlıqdır. İş də burasındadır ki, keçmişdə – sizinlə eyni sistemdə yaşadığımız vaxtlarda biz hər şeyi bilməli idik, çünki bizsiz heç nə etmək olmazdı. İndi isə azadlıqdır. Adamlar ticarət edir, öz sərvətlərinin mübadiləsini həyata keçirirlər və sair. Bakıda, Azərbaycanda biz ticarət üçün tam sərbəst şərait yaratmışıq.

İki il əvvəl Yuri Lujkovun Bakıya eynilə bu cür səfəri zamanı onun Heydər Əliyevlə birgə mətbuat konfransında jurnalistlərdən kim isə sual verdi:

– Rusiyada belə bir şüar yayılıb: «Rusiya malı all!» Lakin bu, hələlik yalnız çağırışdır. Sizcə, sözdən işə necə keçmək olar?

Azərbaycan Prezidenti müasir reallıqlara dərinəndən bələd olduğunu bir daha sübut etdi:

– Sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu çağırışı həyata keçirmək, gerçəkləşdirmək çox çətin olacaq. Bunu mən sizə deyirəm. Yalnız rəqabət qabiliyyətli malları alaçaqlar. Onların milli mənsəbiyyatından asılı olmayaraq...

Özəl mülkiyyətin, bazar iqtisadiyyatının üstünlükləri onun üçün aşkar idi, bunların sübutuna ehtiyac yox idi. 2001-ci ilin oktyabrında Prezident sarayında Moskva meriyasının nümayəndə heyətini qəbul edərkən o deyirdi:

– Çoxlu evlər tikilir, lakin indi dövlət daha ev tikmir, ayrı-ayrı firmalar tikib satırlar, hamısı da çox yaxşı, gözəldir. Bu nə deməkdir? Əvvəla, elə firmalar meydana gəlmişdir ki, onlar evləri bizim keçmiş Bakı Baş Tikinti İdarəsindən də yaxşı tikirlər. Belə bir güclü təşkilat var idi. O vaxtkı evlərin hamısını bu təşkilat tikmişdir. İkincisi, onlar nə üçün tikməyə başladılar? Ona görə ki, tələbat var. Axı, onlar elə-belə tikmirlər, qazanmaq üçün tikirlər. Qazanmaq isə o zaman mümkündür ki, istehsal etdiyini sata biləsən. Onlar tikir, satır və qazanırlar. Digər tərəfdən isə, əgər insanlar bu evləri alırlarsa, – özü də mənzillər bahadır, – deməli, onların pulu var. Çox belə evlər tikilmişdir.

1995-ci ildə o, torpaq islahatı aparmışdı. Kolxoz və sovxozlar ləğv edildi. Torpağın 98 faizi kəndlilərin mülkiyyətinə verildi. Nəticədə bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı iki dəfə artdı. Mağazalarda çörək və ət, delikates mallar bol idi.

Hələ 1993–1994-cü illərdə dövlət əhalini təchiz etməklə məşğul olanda çörək üçün uzun-uzadı növbələr

düzüldü. İndi belə şey yoxdur. Bu gün qida məhsullarını kimin istehsal etdiyini Prezident bilmir. Heç bunu bilmək onun vəzifəsi də deyil. Azərbaycanda hər şey özəlləşdirilmişdir. Buna görə də bu cür bolluqdur. Sovet dövründə olduğu kimi talon və kupon yoxdur. Bölgələrə heç bir tapşırıq verilmir – necə raport verməli, hər toyuqdan neçə yumurta, hər inəkdən nə qədər süd, hər yüz baş qoyundan neçə quzu almalı...

Azərbaycan xalqı onu öz xilaskarı adlandırır. Bu, ədalətlidir. Onu Moskvada da belə adlandırırlar. 1997-ci il martın 29-da Moskva Dövlət Hüquq Akademiyasının rektoru Oleq Kutafin onu bu sözlərlə qarşılamışdı:

– Biz öz xilaskarımızı salamlamağımıza şadiq.

Əliyev Moskvaya MDB dövlət başçılarının sammitinə gəlmişdi. Orada öyrəndi ki, Moskva Hüquq Akademiyasının elmi şurası ona fəxri doktor adı vermişdir. Oleq Kutafin mantiya və diplomu təqdim edərkən, belə dedi:

– Əziz Heydər Əliyeviç, biz – akademiyanın elmi şurasının üzvləri, bütün kollektivi çox sevinirik ki, siz bu gün bizim yanımıza gəlməyə imkan tapmışınız. Biz sizi Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Azərbaycan millətinin, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafına misilsiz töhfə vermiş nadir şəxsiyyət kimi tanıyıraq. Biz sizi həm də sovet xalqının böyük oğlu kimi xatırlayıraq. Siz artıq keçmişə qovuşmuş sovet dövlətinin rəhbərlərindən biri olduğunuz zaman onun inkişafına, bu dövlətin bütün xalqlarının inkişafına böyük töhfə vermişsiniz.

Oleq Kutafin belə bir epizodu xatırladı ki, Heydər Əliyev gördüyü bir xeyirxah işin sayəsində bu tədris ocağının xilaskarı adını qazanmışdır.

Hüquq Akademiyası sovet illərində mövcud olmuş Ümumittifaq Qiyabi Hüquq İnstitutunun varisidir. 1980-ci illərin ortalarında onun bağlanması barədə söhbətlər gəzirdi, deyirdilər ki, ölkədə hüquqşünasların sayı həd-

dindən artıqdır. 1931-ci ildə açılmış institutun səksəninci illərdəki rəhbərliyi kömək üçün həmin dövrdə Siyasi Büronun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini olan Heydər Əliyevə müraciət etdi. Elm, mədəniyyət və təhsil üzrə kurator olan Əliyev bu tədris ocağının saxlanılmasına razılıq verdi. Bunu xatırladan rektor son olaraq belə dedi:

– Heydər Əliyeviç, siz həmişə olduğu kimi, müdrik qərar qəbul etdiniz. İnstitutu xilas etdiyinizə görə bizim şəxsi minnətdarlığımızı qəbul edin. Biz sizə çox dərin ehtiram bəsləyir və sizi sevirik.

Akademiyanın Bakıda da filialı vardır. Rusiya-Azərbaycan təhsil strukturlarının yenidən bərpasının təşəbbüskarı məhz Heydər Əliyevdir.

Elə Dövlət Arbitrajı sistemini də əslində o xilas etmişdir. Sovet dövründə Dövlət Arbitrajı Hökumətin əlavəsi idi, Nazirlər Sovetinə tabe olduğundan müstəqil statusu yox idi. Əliyev Dövlət Arbitrajında islahatlar aparılması üzrə komissiyaya başçılıq etdi. SSRİ Nazirlər Sovetində hamı arbitrajın Hökumət tərkibindən çıxarılmasının əleyhinə idi.

2001-ci ilin mayında Heydər Əliyev Rusiya Arbitraj Məhkəməsinin sədri Veniamin Yakovlevlə görüşündə xatırlayırdı:

– Bizdə bir əməkdaş vardı, hələ Stalinin vaxtından işləyirdi – hüquq şöbəsinin müdiri Şumilin. Ağillı, qabiliyyətli adam idi, düzgün məsləhətlər verirdi. O, bir neçə dəfə yanıma gəlib demişdi: «Siz nə edirsiniz? Biz arbitraja müstəqillik verə bilmərik». İşlər müdiri Smirnyukov idi, o da Stalinin kadri idi, o da mənimlə mübahisə edirdi. Ancaq bununla belə, mən hüquqşünaslarla məsləhətləşərək, hər halda belə bir fikri qəbul etdirə bildim ki, arbitrajı heç kəsdən asılı olmayan müstəqil məhkəməyə çevirmək lazımdır. Bütün

sənədləri, qərar layihəsini də hazırladım. Məsələn Nazirlər Sovetinin iclasında müzakirəyə çıxaranda çox böyük müqavimətlə üzləşdim...

Heydər Əliyev arbitrajın müstəqil statusu haqqında qərarı Siyasi Bürodan keçirməyə müvəffəq oldu ki, bu da SSRİ Ali Arbitraj Məhkəməsinin yaradılması yolunda ilk irəliləyiş idi. Zaman bu addımın düzgünlüyünü təsdiq etdi. Dövlət arbitrajının Hökumətdən asılı olmayan, iqtisadi mübahisələri həll etməyə qadir bir quruma çevrilməsi məhkəmənin iqtisadiyyata gəlişinə doğru tarixi addım idi. Hazırda Rusiyada Ali Arbitraj Məhkəməsi, Azərbaycanda isə İqtisad Məhkəməsi sahibkarlar arasında, o cümlədən də xarici sahibkarlarla yaranmış mübahisələrə baxır.

Təəssüflər olsun ki, Heydər Əliyev öz xatirələrini yazmamışdır, hərçənd ona yaxın olan bir çox adamlar bunları qələmə almağın zəruriliyi barədə danışmışdılar. 1997-ci ilin iyununda məşhur müğənni Müslüm Maqomayev öz gözəl xanımı Tamara Sinyavskaya ilə birlikdə Bakıda olarkən yenidən bu mövzuya toxunmuşdu.

Müslüm Maqomayev Heydər Əliyevə nüfuzlu bir Moskva nəşriyyatının xahişini çatdıraraq dedi ki, həmin nəşriyyat buraya diktofonla bir nəfər qələm sahibi göndərməyə hazırdır.

– Boş vaxtlarınızda siz diktə edəcəksiniz, onlar isə sonradan kitab hazırlayacaqlar. Güman edirəm ki, bu, eyni qəbildən olan ilk təklif deyil. Heydər Əliyev belə cavab verdi:

– Təxminən 1988-ci ildən – istefaya çıxdığım vaxtdan bəri mənə dəfələrlə müraciət ediblər – əvvəlcə Moskva-da, sonralar isə Qərb ölkələrindən, ABŞ-dan. Yadımdadır, buraya Amerika Birləşmiş Ştatlarından adamlar gəlmişdi, on gün burada qaldılar, ümid edirdilər ki, mənə razı sala biləcəklər. Özləri də deyirdilər ki, kitabı ən iri

nəşriyyatlarda çap edəcəklər, çünki bu kitaba böyük maraq var. Mənə çox müraciət ediblər. Ancaq təəssüf ki, vaxtım yoxdur. Mən təəccüb edirəm, necə olur ki, bəzi insanlar işləyə-işləyə xatirə yazı bilirlər? Mən təəccüb edirəm, necə olur ki, təxminən mənimlə eyni vəzifədə çalışan birisi kitabı kitab dalınca yazır. Axı, o, necə yazır, nə vaxt yazır? Bir nəfər görkəmli xadimdən bunu soruşdum. O, dedi: «Bilirsiniz, mən səhər saat beşdə yuxudan qalxıram, saat altıya-səkkizə qədər romanımı yazıram, sonra işə gedirəm». Fikrimcə, bu, mümkündür, ancaq az inandırıcıdır.

– Bu, çox asandır: o, səhər saat beşdə-altıda yuxudan qalxır, diktofonu qurur və öz xatirələrini danışmağa başlayır.

Heydər Əliyev Maqomayevi dinlədikdən sonra dedi:

– Mən də diktofondan istifadə edə bilərəm. İndi ondan hamı istifadə edir. Amma bunun üçün vaxt lazımdır.

Özünün dediyinə görə, o, elə siyasi xadimlərdən idi ki, xatirələr yazmağa, kitab buraxdırmağa heç vaxt macal tapmırlar.

– Hərçənd mən gözəl bilirəm ki, indi sağ qalan insanlardan – mən geniş miqyasda götürürəm – mənim bildiklərimi, bəlkə də, heç kəs bilmir, mənim ictimaiyyətə çatdırı biləcəklərimi, bəlkə də, heç kəs çatdırı bilməyəcək. O cümlədən Kreml barəsində, çox şey barəsində. Bəlkə də, inşaallah, bunu edə biləcəyəm. Ancaq bu, mənim üçün problem deyil. Mənim üçün problem mənim işimdir. Mən bununla məşğulam.

Müslüm Maqomayev razılıq almağa ümidini itirmirdi:

– Sizin xatirələrinizi oxumaq istərdim, – deyərək o təkid edirdi.

– Əlbəttə, bu, çox maraqlı bir roman ola bilər, bomba kimi partlayar! – deyərək Tamara Sinyavskaya ərinin sözünə qüvvət verdi.

– Xüsusən də, əgər siz hər şeyi səmimi danışsanız, hər şeyi olduğu kimi açsanız, bu...

Heydər Əliyev Müslümün sözünü kəsdi:

– Mən hər zaman səmimiyəm.

O, elə nadir insanlardan idi ki, zamanın onun qarşısında qoyduğu vəzifədən qətiyyənlə kiçik deyildi. XX əsrin siyasi tarixində o, unikal bir şəxsiyyətdir. Rusiyanın məşhur simalarından bir neçəsinin Heydər Əliyev haqqında dediklərindən:

Vladimir Putin:

– Postsovet məkanının heç də bütün dövlətlərində rəhbərliyə dərhal Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev kimi təcrübəli, müdrik insanlar gəlmədi. Fikrimcə, bu, təsadüfi deyil. Bu, ona görə təsadüfi deyil ki, bütövlükdə postsovet məkanında baş verən proseslər nə qədər mürəkkəb olsa da, bizim dövlətlərimizin xalqlarının tələbləri bu münasibətlərdə müsbət nəticələrə nail olunmasına yönəlmişdir. Onlar, təbii ki, bu problemləri həll etməyə qadir olan belə şəxsləri irəli çəkirlər.

Boris Yeltsin:

– Rusiyada Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevi beynəlxalq aləmdə dərin hörmət və ehtiram qazanmış müdrik, nüfuzlu dövlət xadimi kimi tanıyırlar. O, Rusiya – Azərbaycan dostluq münasibətlərinin inkişafına böyük şəxsi töhfə vermişdir.

Yeqor Stroyev, Oryol vilayətinin qubernatoru, 1996–2001-ci illərdə Rusiya Federal Məclisi Federasiya Şurasının sədri:

– Biz taleyə ona görə minnətdarıq ki, bu şəxsi öz xalqı üçün, tarix üçün, Rusiya ilə əlaqələr üçün qoruyub saxlamışdır. Mən Federasiya Şurasının sədri olan zaman çox vaxt soruşurdular: Azərbaycanla dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında 1992-ci ildə

imzalanmış müqaviləni nə üçün Rusiya uzun müddət ratifikasiya etməmişdir? Cavab verirəm: çünki biz Azərbaycanın başqa Prezidentini gözləyirdik. Və o gəldi – bizim etibar etdiyimiz və şəxsən yaxşı tanıdığımız insan. Heydər Əliyevin xidməti ondadır ki, o, mühərribəni dayandırdı və axırı olmayan bir yolun qarşısını kəsdi, minlərlə gəncin həyatını xilas etdi, vəziyyəti – Qarabağ problemi üzrə vəziyyəti nəzərdə tuturam – çətin və uzun sürən siyasi dialoq, sülh yoluna yönəltdi. Bunu da hamı dərhal hiss etdi. Heydər Əliyev Qorbaçovun onu mühakimə etməsinə yol vermədi, çox müdrik və güclü insandır.

Yuri Lujkov, Moskva meri:

– Heydər Əliyev böyük və müdrik insandır. Mən başqa MDB dövlətləri başçılarından xətrinə dəymək istəməzdim, lakin Heydər Əliyev təbiətən zəngin mənəviyyata, son dərəcə yüksək dövlətçilik intellektinə, dövlətçilik təfəkkürünə malik bir insandır.

Yuri Osipov, akademik, Rusiya Elmlər Akademiyasının prezidenti:

– Heydər Əliyev görkəmli siyasi xadimdir. REA-da onu qəbul etmək mənim üçün böyük şərəf idi. Öz çıxışlarında o, həmişə vurğulayırdı ki, elm ölkələr və xalqlar arasındakı münasibətlərdə birləşdirici amildir.

Georgi Tixonov, ikinci çağırış (1995–1999) Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının MDB İşləri üzrə Komitəsinin sədri:

– Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan tərəfindən göstərilən təşəbbüslər bizim – Rusiyanın tərəfindən çox vaxt boğulurdu. Mən Heydər Əliyevlə üç saat təkbətək söhbət etdim. Belə nəticəyə gəldim ki, onun görmək istədiyi bir çox işləri bizdə, sadəcə, yanlış işıqlandırılar.

Boris Pastuxov (1998-ci il, Rusiya Federasiyası xarici işlər nazirinin birinci müavini, MDB ölkələrinin kuratoru olmuşdur):

– Azərbaycanla bizim aramızda xoşagəlməz, ağır bir sərinləmə dövrü olmuşdur. İndi mən kimin daha haqlı və kimin daha çox günahkar olduğunu araşdırmayacağam. Tamamilə açıq deyə bilərəm ki, müəyyən dövrdə biz Azərbaycanla öz münasibətlərimizi heç də yaxşı qurmamışdıq. Cənab Əliyevin Moskvaya səfərinə hazırlıq başlananda Azərbaycan 1992-ci ilin oktyabrında imzalanmış dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqaviləni köklü surətdə təzələmək təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Və biz əslində yeni bir sənəd ortaya qoyduq. Bu da olduqca əhəmiyyətli ki, həmin sənəddə deyilir: bizim münasibətlərimiz etimad, strateji tərəfdaşlıq və hərtərəfli əməkdaşlıq zəminində qurulacaqdır.

Vladimir Şumeyko, Rusiya Federasiyası Federal Məclisi Federasiya Şurasının 1993–1995-ci illərdə sədri:

– Suveren, azad Azərbaycan Respublikasının bəxti gətirmişdir. Ona Heydər Əliyeviç Əliyev kimi təcrübəli, dünyada tanınmış siyasətçi rəhbərlik etmişdir. Mən Rusiyada elə bir adam tanımıram ki, bu rəhbərin ünvanına xoşagəlməz söz desin. Məhz onun sayəsində hadisələr bu cür məcraya, problemlərimizin sülh yolu ilə həlli məcrasına yönəlmişdir.

Lyudmila Şevtsova, Moskva hökuməti sədrinin birinci müavini:

– Mən Heydər Əliyeviçin SSRİ Hökuməti sədrinin birinci müavini olduğu vaxtları xatırlayıram. O, sosial problemlərlə məşğul olurdu, mədəniyyət üçün, uşaqlar üçün bir çox xeyirxah işlər görmüşdü. Buna görə ona hamımız olduqca minnətdarlıq və böyük sevgimizi bildiririk. Sözsüz ki, öz ölkəsində, öz Vətəninə o, respublikaya başqalarından daha uzun müddət rəhbər-

lik etmişdi. Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində hakimiyyət sükanı arxasında heç kəs ondan daha çox dayanmamışdır. Aradakı qısa fasilə, yəqin ki, bu ölkənin tarixində ən zəif dövr sayılmalıdır. Bir çoxları Heydər Əliyevi özünə örnək sayır. O, Rusiya ilə bütün qarşılıqlı münasibətlərin dayacağı idi.

İkinci Aleks, Moskvanın və Bütün Rusiyanın patriarxi:

– Heydər Əliyev müdrik siyasətçi idi, mütləq nüfuz sahibi idi, Azərbaycanda vəziyyəti sabitləşdirmişdir. O, qan tökülməsinin qarşısını almışdır, ona nail olmuşdur ki, bu gözəl diyarda yaşayan insanlar bərabər hüquqlardan istifadə edirlər. Dindarlar öz dininə, öz məzhəbinə etiqad edir, hamı çiyn-çiynə işləyir, bir-biri ilə çəkişmir.

Nikas Safronov, rəssam:

– Heydər Əliyeviç kimi insanlar yüz ildə yox, min ildə bir dəfə dünyaya gəlir. Mən onu dahi insan sayıram. Əgər mən dini rəssam olsaydım, onun şəklini sadə insan üçün möcüzələr yaradan bir müqəddəs, övliya görkəmində çəkərdim. Əgər o, İncəsənət Akademiyasında müəllimlik etsəydi, mən onun şagirdi olardım. O, həqiqətən, incəsənəti o qədər dərindən bilirdi ki, mən onun bu sahədəki biliklərinə heyran oldum.

Anatoli Karpov, şahmat üzrə dünya çempionu:

– Heydər Əliyev ən yüksək dərəcəli siyasi qross-meysterdir.

Maya Plisetskaya, balerina:

– Heydər Əliyeviç XX əsrin görkəmli siyasi xadimidir.

Heydər Əliyevin əbədiyyət, tale və insanın alın yazısı barədə bir sıra yığcam fikirləri, əhatəli mühakimələri yaddaşlarda qalmışdır:

– Hərənin bir taleyi var. Kimisi öz taleyindən razı olur, kimisi – narazı. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, mən öz taleyimdən çox razıyam. Çünki qısa ömür, qısa

tale o qədər də maraqlı deyil. İnsan hər cür kəşməkəşlərdən keçirsə, hər cür sınaqlardan çıxırsa, onun həyat təcrübəsi artır, insan daha çox təcrübə toplayır, daha da mətinləşir. Bu mənada mən taleyimdən çox razıyam.

Ömrünün sonlarına yaxın bir dəfə öz kitablarından birinə avtoqraf yazarkən o demişdi:

– İndi bizdə hər şey Azərbaycan dilindədir, ancaq mənim imzam əvvəlki kimi, rus dilində qalıb...

Bir anlıq fikrə gedib əlavə etmişdi:

– Bilmirəm sabah nə olacaq, ancaq bir şeyi bilirəm ki, sabah daha yaxşı olacaq...

XX əsr və XXI əsrin başlanğıcının görkəmli siyasətçilərindən və dövlət xadimlərindən biri olan Heydər Əliyevin ibrətamiz həyatına və heyrətamiz tale yollarına dair öz yozumuma elə mən də bu nikbin notla nöqtə qoymaq istəyirəm.

MÜNDƏRİCAT

Heydər Əliyevlə üç görüş 5

Birinci fəsil.

Heydər Əliyev və Sov.İKP 8

İkinci fəsil.

Heydər Əliyev və SSRİ 128

Üçüncü fəsil.

Heydər Əliyev və DTK 249

Dördüncü fəsil.

Heydər Əliyev və Azərbaycan 371

Beşinci fəsil.

Heydər Əliyev və əbədiyyət 488

Nikolay Zenkoviç
HEYDƏR ƏLİYEV. TALE YOLLARI

Nəşriyyat redaktoru: *E.Əsgərova*
Bədii redaktoru: *N.Rzaquliyev*
Texniki redaktoru: *E.Tağıyeva*
Kompyuter təminatı: *V.Abasova, K.Abasov*

Çapa imzalanmışdır 23.07.2007. Kağız formatı 84x108 1/32.
Ofset kağızı. Ofset çap üsulu. Fiz. çap vərəqi 20,5.
Şərti çap vərəqi 34,44.
Tirajı 2500 Sifariş 1690.

Azərbaycan nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.
Az 1073, Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə.
Tel: (99412) 4380010. Faks: (99412) 4380014.
E-mail: azerbneshr@azerin.com